OPISANIE

KSIĘZTWA POZNAŃSKIEGO.

A. GERGOVICH
WE LWOWIE
ANTIKWARZ

OPISANIE

HISTORYCZNO-STATYSTYCZNE

WIELKIEGO

KSIĘZTWA POZNAŃSKIEGO.

WYDANIE J. N. BOBROWICZA.

0.35

LIPSK,
NAKŁADEM KSIĘGARNI ZAGRANICZNEJ
(Librairie étrangère)
1846.

SEWERYN HR. UBRUSZ

A. GERGOVICH
ANTIQUAR-BUCH-
HANDLER
IN LEMBERG

234988

2282 a 1964

WSTĘP.

Ogłoszony w Paryżu w 1841 Opis Województwa Poznańskiego dał nastanie niniejszemu dziełu. Celem jego jest opisanie, ile może być szczegółowe Wielkiego Księztwa Poznańskiego wstanie jego obecnym. Nie jest to utwor zupełnie nowy. Jest to raczej rozszerzone i zmienione co do planu i przedmiotu, i przejrzane i poprawione co do szczegółów nowe wydanie powyższego opisu, za zgodą jego autora sporządzone.

Rozszerzenie planu, i zmiana onego nastąpiła w skutku uwag w rożnych pismach publicznych nad pierwszem wydaniem ogłoszonych. Jest to więc opis kraju Księztwo Poznańskie dziszejsze składaiącego, w granicach i stosunkach Aktem Kongressu Wiedeńskiego 1815 roku zakreślonych.

Rozkład przedmiotów zachowaliśmy prawie w zupełności. Opis dzisiejszy jak dawniejszy obejmuie Jeografią fizyczną, polityczną i Topografią. Przedmioty Jeografji fizycznej i politycznej, z małą zmianą porządku są te same, co w dawnym wydaniu. Topografia powiększona została opisem powiatów, które w skład dawnego Województwa Poznańskiego nie wchodziły; dodaliśmy więc powiaty, jako to: cały Ostrzeszowski, Odolanowski, Wrzesiński, Mogilnicki, Inowrocławski,

Szubiński, Bydgowski i Wyrzyski, i części powiatów Krotoszyńskiego, Pleszewskiego, Szremskiego, Srzodzkiego, Poznańskiego, Gnieznieńskiego, Wągrowieckiego i Chodzieskiego — z opuszczeniem tych powiatów, które dziś do Księztwa Poznańskiego nie należą, jako to całego powiatu Wałeckiego i części mniejszych i większych, powiatów Nowoszczecińskiego, Belgardzkiego, Dramburgskiego i Sternbergskiego.

O poprawach i zmianach samej treści opisu obszerniejszą tu chcemy dać sprawę.

1) Co do Jeografji Fizycznej.

Dział 1. Położenie, dział 2. Granica uległy z mianom naturalnym. Inne były położenie i granice dawnego Województwa Poznańskiego, inne dzisiejszego Księztwa Poznańskiego. *Działy 3. Klima, 4. Grunt, 5. Widok kraju, 7. Jeziora, 8. Bagna, 9. Wzgórza, 10. Lasy, 11. Płody* z małą różnicą dosłownie zachowane zostały. *Dział 6. Rzeki* przerobiliśmy zupełnie, dzieląc rzeki Księztwa oprócz Wisły na 6 rzędów podług długości ich biegu, to jest mieszcząc w pierwszym rzędzie Rzeki większe, co przebiegaią mil od 20 do 34, w drugim Rzeki większe długość mil od 10 do 20, w trzecim Rzeki mniejsze od 3 do 10, w czwartym Rzeki mniejsze długości 3 mil nie dochodzące, w piątym Kanały i Kopanice, w szóstym nakoniec Strumienie na mapach szczegółowych oznaczone lecz nie nazwane — z dodaniem opisu szczegółowego 29 rzek, to jest głównej, dziewięciu większych i dziewiętnasta mniejszych — tadzież obrazu ścieśnionego rzek wszystkich.

2) Co do Jeografji Politycznej.

W dziale 1. Nazwisko i Herb dodaliśmy herb dzisiejszy Księztwa i herby Województw, z których się po części składa.

W dziale 2. Obszerność, daliśmy rozciągłość dzisiejszego Księztwa i każdego z 26 powiatów, które obejmuje i to w milach □ jeograficznych, włokach nowych Polskich i w morgach Magdeburgskich, dodaliśmy rozkład domniemalny na role, ogrody, łąki i pastwiska. Lasy i tak nazwane nieużytki — ze względem na naturę i urodzajność gruntu każdego powiatu, ze stosunkowem wyrachowaniem.

W dziale 3. Ludność, zamieściliśmy ludność ogólną Księztwa bez względną, następnie stosunkową każdego powiatu na 1 milę □, dalej miejską i wiejską, z liczbą miast i wsi, ze stosunkiem ludności miejskiej do wiejskich; dalej porownanie stosunkowe ludności powiatów, nakoniec porównanie ludności Księztwa z ludnością innych krajów. Dodaliśmy liczbę dymów miejskich i wiejskich, obraz ruchu, ludność od 1826 do 1842, rozkład tej ludności co do wieku i płci, liczbę rodzących się i umieraiących, i ważniejsze fakta tej ludności tyczące się.

W dziale 4. Zmiany jakim kraj Poznański ulegał, do faktów historycznych w pierwszym wydaniu zamieszczonych dodaliśmy obraz wystawujący, z jakich części dawnych województw Polskich składają się dzisiejsze powiaty Księztwa.

W dziale 5. Religia, tak jak w innych 7 następnych zachowaliśmy podział opisu na stan dawny i na stan obecny. *Co do stanu dawnego*, w dziale *Religia Katolicka*, do opisu ogłoszonego w 1841 dodaliśmy Spis Klastorów męzkich i żeńskich z rozróżnieniem Zakonów, jakie istniały w dawnych województwach oile te wchodzą w skład dzisiejszego Księztwa — tudzież Spis imienny Arcybiskupów Gnieznieńskich. — *Co do stanu obecnego* uzupełniliśmy opis obu dyecezyi, Poznańskiej i

Gnieznieńskiej liczbą dokładną członków Kapituł, liczbą Kollegiat, Dekanatów, Kościołów katedralnych, parafialnych, filialnych i Kaplic, tudzież duchownych podług spisów urzędowych, z oznaczeniem liczby kościołów bez Kurata zostaiących i liczbę Zakonników pozostałych. *Co do innych wyznań* uzupełniliśmy liczbę Kościołów i Księży podług spisów urzędowych.

W dziale 6. Mieszkańcy, poddziale a. Podział na Wyznania udokładniliśmy liczby stosunkowe rożnych wyznań. *W poddziałach b. Podział na ród i języki* i *c. Podział na rzędy towarzyskie* zachowaliśmy z małą zmianą redakcyę pierwszego wydania. Do spisu jednak dawnych właścicieli dodaliśmy kilkadziesiąt nazwisk w Koronie Polskiej Niesieckiego w liczbie Wielkopolskich, nie objętych.

W dziale 7. Udział w reprezentacyi krajowej. Co do stanu dawnego, uzupełniliśmy liczbę Biskupów, Wojewodów i Kasztelanów z Województw Wielkopolskich w Senacie Polskim zasiadających, i liczbę Posłów i Plenipotentów miejskich; dodaliśmy spis imienny Wojewodów Poznańskich, Inowrocławskich, Gnieznieńskich tudzież Kasztelanów Poznańskich, Gnieznieńskich, oraz spis Senatorów i Posłów tak na wielkim Konstytucyjnym jako i Posłów i Deputowanych na ostatnim Sejmie Ks. Warszawskiego w 1812 z Wielkiej Polski zasiadających. *Co do stanu obecnego* udokładniliśmy opis organizacyi Stanów Poznańskich, sposób wyboru Reprezentantów ze stanu rycerskiego, ze stanu miast i ze stanu gmin wiejskich, z dodaniem krótkiej kroniki sześciu odbytych Sejmów od 1827 do 1843. roku,

Dział 8. Władze Administracyjne, z małą rożnicą pozostał jak w dawniejszym opisie; podobnie i *Dział 9. Sądownictwo.*

Dział 10. Ustanowienia inne ogólne, znacznie został przerobiony. *W Poddziale Towarzystwo Kredytowe*, udokładniliśmy opis zasad tej instytucyi, organizacyą jej władz, dodaliśmy ogół Listów zastawnych wydanych i umorzonych i treść nowej ustawy o dodatkowej pożyczce. Dodaliśmy nowy poddział *o Regulacyi Włościan*, nowy *o Kollegium Lekarskiem*, tudzież dwa jeszcze nowe *o Poczcie* i *o Cenzurze*.. Poddział *o Towarzystwie ogniowem* uzupełniliśmy.

Dział 11. Skarbowość. Co do stanu dawnego, zachowaliśmy podług opisu dawniejszego. *Co do stanu obecnego i Urzędów skarbowych*, udokładniliśmy opis podług źródeł urzędowych. *Co do Podatków i Dochodów*, dodaliśmy Budget monarchji Pruskiej z roku 1821 i z roku 1841, tak przychodów jak wydatków. Jako dodatek do podatku przemysłowego zamieściliśmy spis miast na klassy podzielonych o ile to się Księztwa Poznańskiego tycze.

Dział 12. Wojsko. Stan dawny uzupełniliśmy faktami historycznemi tak co do stanu wojska za Zygmunta trzeciego, jako i co do Etatu ogólnego wojska w 1789 uchwalonego. *W stanie obecnym* dodaliśmy sposob formowania tak wojska liniowego jak Landwery i dyslokacyę batalionów tejże Landwery.

W dziale 13. Przemysł rolniczy rękodzielny i handlowy, w poddziale *Rolnictwo* dodaliśmy podług szacownego dzieła Wspomnienia Wielkopolskie, opis szczegółow dawnego rolnictwa Polskiego dotyczących — dodaliśmy *co do stanu obecnego* spis Koni, Bydła, Owiec, Kóz i Świń w każdym z 26 Powiatów w 1837 odliczonych, takiż spis stosunkowy na mili □, — takiż stosunkowy co do szczególnych rodzajów dobytku, rozszczególnienie dobytku co do wieku i poprawności

nakoniec ocenienie zamożności w dobytek każdego powiatu i ceny przedażne bydła.

W poddziale, Przemysł rękodzielny, co do stanu dawnego, dodaliśmy fakta z Wspomnień Wielkopolski czerpane. *Co do stanu obecnego*, dodaliśmy wyliczenie miast szczególnym rodzajem przemysłu zatrudnionych, z wyszczególnieniem fabryk i zakładów celniejszych.

W podziale, Handel, co do stanu dawnego, dodaliśmy fakta w dziele Wspomnienia Wielkopolski przytoczone. *Co do stanu obecnego*, dodaliśmy spis przedmiotów któremi handlują szczególne miasta w Księztwie — przerobiliśmy opis Gościńców bitych (Chaussée), Traktów większych i mniejszych, uzupełniliśmy obraz Cen średnich zboża.

W dziale 14. Zakłady Naukowe, Cywilizacya, co do stanu dawnego, dodaliśmy wyliczenie uzupełnione Drukarń. *Co do stanu obecnego*, udokładniliśmy opis Szkół wyższych, niższych i elementarnych, dodaliśmy podług Hofmana uwagi nad liczbą Klassy Szkolnej i kosztami potrzebnemi na szkoły elementarne, Spis Bibliotek, Księgarń i Drukarń w Księztwie znajduiących się. — Przerobiliśmy wykaz zasług obywateli Poznańskich w przyczynieniu się do zbogacenia i ozdoby kraju i uzupełniliśmy Spis dzieł w Poznańskiem od 1837 do 1843. wydanych, na koniec Spis dzieł peryodycznie obecnie wychodzących.

3) Co do Topografji.

Topografia każdego z 26 Powiatów składa się na wzór dawniejszego spisu z trzech części: 1. Opis ogólny, 2. Miasta, 3. Wsie.

a. Opis ogólny. Tu zamieściliśmy granice powiatu, widok kraju, główne zatrudnienie mieszkańców; chów bydła i jego liczba ogólna i stosunkowa, oraz ocenie-

nie jego zamożności porównawczej w dobytek; obszerność w milach □ jeograficznich, włokach Polskich i morgach Magdeburgskich; w niektórych powiatach, szczególne statystyki posiadających, rozkład gruntu, ludność ogólna i stosunkowa, miejska i wiejska, podług wyznań, czasem podług płci, liczba dymów; liczba i wymienienie Kościołów parafialnych i filialnych, Katolickich i Protestantskich tudzież Synagog Żydowskich; w powiatach okręgu regencyjnego Poznańskiego podział na okręgi policyjne; Rzeki, Jeziora, Lasy; Dobra i Lasy rządowe; komunikacye główne wodne i lądowe, to jest Gościńce bite, Trakty większe i mniejsze; Stacye pocztowe przeprzęgowe i expedycye listowe; do jakiego województwa dawnego powiat należał, nakoniec liczbę Miast, Majętności albo Dominiów, liczbę Wsi większych, mniejszych i ogólną.

b. Miasta. Opis każdego miasta udokładniliśmy ile tylko możność dozwoliła, zamieszczając w nim nazwisko Polskie i Niemieckie, liczbę domów, mieszkańców ogólną i szczególną co do wyznań. Liczbę Kościołów i Bóżnic, Szkół, Gmachów lub Zamków, Szpitali, Rezydencią urzędów publicznych, Jarmarki, do jakiej klassy podatku przemysłowego należy, kiedy uzyskało ordynacyą miejską, czy jest poczta i jaka, nakoniec fakta historyczne miasta dotyczące.

c. Wsie. Opis Wsi przerobiony został zupełnie. Obejmuje on wymienienie każdej Majętności, numer jej porządkowy *), nazwisko jej właściciela i wymienienie

*) Każda majętność albo Domininium tam tylko dodany ma sobie numer porządkowy, gdzie główna jego wieś się znajduje, Jeżeli dominium ma rozsypane wsie po różnych okręgach albo nawet powiatach, nazwisko majętności jest wspomniane w prawdzie, ale numeru oddzielnego dodanego sobie niema.

Wsi do niej należących większych, to jest 100 głów ludności mających, i mniejszych wsi i osad, z dodaniem przy każdej wsi i osadzie liczby dymów i ludności podług spisów urzędowych 1837. roku. W notach dodane są uwagi i fakta szczególnych wsi dotyczęce. Na końcu dodane jest zebranie Miast i Wsi i rozszczególnienie Wsi na większe i mniejsze, Folwarki, Kolonje, Olendry, Posady leśne i inne, Karczmy tudzież Młyny i Zakłady przemysłowe, oddzielną nomenklaturę w spisie maiące.

Na końcu całego pisma dodaliśmy Obraz zogółowany Księztwa Poznańskiego nowo sporządzony, Spis Alfabetyczny Miast, Spis Alfabetyczny Majętności albo Dominiów w Księztwie z wyrażeniem ich właścicieli i powiatu, do którego należą; nakoniec Spis dzieł i mapp, z których czerpaliśmy potrzebne nam wiadomości.*)

---

*) Przy wydawaniu dzieła podobnego niepodobieństwem jest uniknąć pomyłek, nawet w ciągu druku onego mogło zajść wiele zmian, szczególnie co do właścicieli majętności; przeto upraszamy szanownego czytelnika, ażeby raczył dokładnie przejrzeć załączony obok, *Spis znaczniejszych pomyłek i poprawek do dzieła niniejszego.* — *P. W.*

SPIS PRZEDMIOTÓW

OPISU KSIĘZTWA POZNAŃSKIEGO.

I. JEOGRAFIA FIZYCZNA.

	Artykuły	Stron.
1. Położenie	1 2 3	1
2. Granice:		1
w Ogólności	4	2
z okręgiem Regencyjnym Kwidzyńskim	5	—
— — Frankfurtskim	6	—
— — Lignickim	7	—
— — Wrocławskim	8	—
— — Opolskim	9	—
z Gubernią Kaliską	10	—
— Mazowiecką	11	3
3. Klima	12	—
4. Grunt	13	—
5. Widok Kraju	14	4
6. Rzeki w ogólności	15 — 24	—
Wisła główna Kotlina	25	7
Rzeki większe 1go rzędu: Warta, Noteć, Barycz, Obra, Drawa, Brda	26 — 31	8
Rzeki większe 2go rzędu: Prosna, Wełna, Orla	32 — 34	14
Rzeki mniejsze 3go rzędu: Września, Zgniła Obra, Lutynia, Maskawa, Cybina, Głowna, Kwilcz, Ostroroga, Kamionna, Struga, Obrzyca, Głda, Łobzonka, Gąsawka, Pleca, Ołobok, Dąbrożna, Maławełna, Szywra	35 — 53	16
7. Jeziora	54	20
w Okręgu Regencyjnym Poznańskim	55 — 71	—
w Okręgu Regencyjnym Bydgowskim	72 — 80	23
8. Bagna	81	24
w Okręgu Regencyjnym Poznańskim	82 — 99	—
w Okręgu Regencyjnym Bydkowskim	100 — 108	27
9. Wzgórza	109	28
w Okręgu Regencyjnym Poznańskim	110 — 126	—
w Okręgu Regencyjnym Bydgowskim	127 — 135	30

	Artykuły	Stron.
10. Lasy	136	32
w Okręgu Regencyjnym Poznańskim	137—153	—
w Okręgu Regencyjnym Bydgowskim	154—162	34
w Ogólności	163—164	35
11. Płody:		
Kopalne	165	36
Roślinne	166	—
Zwierzęce	167	37
II. JEOGRAFIA POLITYCZNA.		
1. Nazwisko i Herb	168—170	39
2. Obszerność	171	40
rozdzielona na Powiaty	172	—
na rodzaje gruntu i uprawy	173—174	41
na stopnie urodzajności	175—178	—
3. Ludność. Ogólna w 1837	179	42
w 1840	180	43
w 1842	181	—
Stosunkowa na 1□ mili	182 - 185	—
rozdzielona na miejską i wiejską	186	44
Miejska	187—188	—
Wiejska	189—190	—
Stosunek miejskiej do wiejskiej	191—193	45
Ludność stosunkowa w różnych krajach	194—195	47
Liczba dymów	196	—
Ruch ludności	197—199	48
Kategorje wieku	200—202	49
Rodzący się i umierający	203—204	50
Rozmaite fakta tyczące się ludności	205—213	—
4. Zmiany jakim kraj Poznański ulegał:		
Województwa dawne z których się składał	214—215	52
Fakta historyczne od roku 900. do 1815	216—239	53
5. Religia:		
a. Katolicka		
aa. Stan dawny		
Stan początkowy	240—241	56
Fundacya Biskupstw i Zakonów	242—244	57
Dyecezye, Kapituły, Kollegiaty	245—250	—
Klasztory męzkie i żeńskie	251	58
Prérogatywy arcybiskupa i biskupów	252—254	62
Poczt arcybiskupów Gnieznieńskich i biskupów Poznańskich	255—256	—
bb. Stan obecny:		
Archidyecezya Gnieznieńsko-Poznańska	257—258	65
Kapituły, Kollegiaty, Kościoły	259—262	66
Klasztory zniesione	263	67
b. Inne Wyznania	264	—
Reformacya	265—267	68
Kościoły luterskie i ich zarząd	268—270	—

	Artykuły	Stron.
Kościoły kalwińskie	271	69
Dom modlitwy Greków	272	69
Synagogi Żydowskie	273	—
6. Mieszkańcy:		
a. Podział na wyznania	274 — 280	—
b. Podział na ród i języki	281 — 284	70
c. Podział na rzędy towarzyskie	285	71
aa. Włościanie		
Polscy	286 — 292	—
Niemieccy	293 — 294	73
bb. Mieszczanie	295 — 296	74
Polscy	297 — 298	—
Niemieccy	299	75
cc. Szlachta. Polska	300 — 305	—
7. Udział w Reprezentacyi krajowej:		
a. Stan dawny	306	84
Senatorowie dawni świeccy i duchowni	307 — 310	—
Posłowie	311	85
Poczet wojewodów Poznańskich, Inowrocławskich, Gnieznieńskich, Kasztelanów Poznańskich, Gnieznieńskich, Inowrocławskich	312 — 318	—
Miejsca Sejmików	319	90
Plenipotenci miast	320	91
Spis senatorów i posłów Sejmu Konstytucyjnego	321 — 323	—
Reprezentacya za czasów Księztwa Warszawskiego	324 — 326	92
Spis reprezentantów Poznańskich w 1812	327	93
b. Stan obecny		
Członki Stanów Poznańskich	328 — 331	94
Wybór deputowanych	332 — 336	95
Odbywanie sejmów	337 — 339	96
8. Władze Administracyjne:		
a. Stan dawny		
Kasztelani, Starostowie, Burmistrze, Sołtysi	340 — 344	—
Generałowie Wielkopolscy	345 — 346	97
Komissya boni ordinis	347	98
Komissye Cywilno-Wojskowe	348	99
Prefekci i Podprefekci Ks. Warszawskiego	349 — 350	—
b. Stan obecny		
Naczelnik Prowincyonalny i władze najwyższe	351 — 353	—
Regencye i inne władze środkowe	354	100
Administracya w powiatach	355	—
9. Sądownictwo:		
a. Stan dawny		
Wojewoda	356	101
Starostowie grodowi	357	—

	Artykuły	Stron.
Sąd Ziemski	358	101
Trybunał Główny, i prawodawstwo	359—361	-
Sądownictwo w Księztwie Warszawskiem i prawodawstwo	362	102
b. Stan obecny	363	—
Sąd Apellacyjny	364	—
Sądy głowne Ziemskie	365	103
Sądy Ziemsko-Miejskie	366—367	—
Inkwizytoryaty	368	104
Prawodawstwo	369	—
10. Ustanowienia inne Ogólne:		
1. Towarzystwo Kredytowe	370—378	—
2. Regulacya Włościan	379—390	106
3. Towarzystwo Ogniowe	391—394	109
4. Kollegium Lekarskie	395—397	—
5. Poczta	398—400	110
6. Cenzura	401—403	111
11. Skarbowość:		
a. Stan dawny		
aa. Urzędy Skarbowe		
Camera Regis	404	112
Tryunał Skarbowy	405—408	—
Komissye Skarbowe	409—411	113
Minister Skarbu w Ks. Warszawskiem	412	—
bb. Podatki i Dochody	413	114
Radzaje podatków	414—422	—
Podatki szczególne	423	115
Ilość dochodu	424	116
b. Stan obecny		
aa. Urzędy Skarbowe		
Kassy powiatowe	425	—
Główne urzędy poborowe	426	—
Komory celne	427	—
Dyrekcya prowincyonalna poborów	428	—
Dobra Rządowe, Urzędy domanialne	429—433	117
Urzędy leśne	434—435	118
Dozór nad dobrami i lasami rządowemi	436	—
bb. Podatki i Dochody		
Dochód ogólny Państwa	437—439	—
Rodzaje podatków	440—444	120
Miasta na klassy podatku przemysłowego podzielone	445—449	—
Fundusze przez Ks. Poznańskie dostarczone	450	122
Wydatek ogólny Państwa	451	—
12. Wojsko:		
a. Stan dawny		
Początki organizacyi wojskowej	452—461	124
Liczba wojska etatowa w 1789	462	125
Wojsko Ks. Warszawskiego	463—464	—

	Artykuły	Stron.
b. Stan obecny		
Wojsko liniowe Pruskie	465	126
Piąty Korpus	466—467	—
Landwera pierwszego powołania	468—473	127
Landwera drugiego powołania	474	128
Landsturm	475	
13. Przemysł rolniczy, rękodzielny, handlowy		
1. Rolnictwo		
a. Stan dawny		
Rodzaje dochodu z ziemi i stosunki rolników	476—480	—
Sposob gospodarowania	481—487	129
Wyrachowanie plona	488—489	131
b. Stan obnecy		
Postęp rolnictwa	490	—
Wyrachowanie plonu	491	132
Chów Bydła w ogólności	492—494	—
Zamożność stosunkowa powiatów w dobytek	495—496	134
Zamożność co do Koni	497	135
Zamożność co do Bydła	498	136
Zamożność co do Owiec	499	—
Rezultata	500	137
Rozgatunkowanie Dobytku	501—503	—
Ceny przedażne Bydła	504	138
Pszczelnictwo, Ogrodnictwo	506—506	—
2. Przemysł rękodzielny		
a. Stan dawny.		
Poczkątkowe postępy przemysłu	507	—
Swietne rozwinięcie się jego za Jagiellonów	508	—
Upadek przy końcu panowania Wazów	509	139
b. Stan obecny		
Miasta fabryczne	510	—
Wyroby przemysłowe	511—513	140
Cukrownie	514	141
Ilość podatku przemysłowego	515	142
3. Handel		
a. Stan dawny		
Dawne drogi handlowe	516	—
Traktaty handlowe i urządzenia	517—529	—
Komory Celne	530	145
Upadek handlu	531	—
Monety	532	—
Miary	533—536	—
Wagi	537	146
b. Stan obecny		
Handel zewnętrzny	538—539	—
Handel wewnętrzny	540	147
Płodów zwierzęcych	541	—
Wyrobów zwierzęcych	542	—

	Artykuły	Stron.
Płodów roślinnych	543	147
Wyrobów roślinnych	544	—
Gościńce bite	545—555	—
Trakty większe	556	149
Trakty mniejsze	557	150
Zamierzona Kolej żelazna	558	151
Monety	559	—
Miary	560—564	—
Wagi	565	152
Ceny handlowe Zboża	566—567	—
14. Zakłady Naukowe, Cywilizacya:		
a. Stan vawny		
Dawna początkowa oświata	568—570	154
Uczeni Poznańscy	571—575	—
Drukarnie	576	156
Kommissia Edukacyjna	577	157
Szkoły za Ks. Warszawskiego	578	—
b. Stan obecny	579	—
Dozor Szkół	580—581	158
Gimnazya i Seminarya	582—583	—
Szkoły wyższe i niższe	584—585	—
Szkoły Elementarne	586—590	—
Biblioteki	591	160
Księgarnie	592—593	161
Drukarnie	594	—
Usiłowania Obywatelów Cywilizacyjne	595	—
Wydoskonalenie Solnictwa	596	162
Starania około uprawy Lasów	597	—
Polepszenie rodu Owiec	598	163
Podwyższenie Gorzelnictwa	599	—
Zakłady Cukrowni	600	164
Zabudowania Gospodarskie	601	—
Zamki, Pałace	602	—
Ogrody i Parki	603	165
Zachowanie i wystawienie Pomników	604	—
Ogłaszanie dzieł	605	—
Wystawy Obrazów	606	169
Towarzystwa użyteczne	607	—
Pisma peryodyczne	608—609	170
Bazar Poznański	610—611	171
Bank Chłopski	612	—
III. TOPOGRAFIA.	613	173
A. Okręg Regencyjny Poznański:		
1. Powiat Babimostski		
1. Opis ogólny	614—632	—
2. Miasta	633	178
1. Wolsztyn 2. Babimost 3. Kargowa. 4. Rakoniewice. 5. Kębłów. 6. Kopanica. 7. Rostarzewo	634—640	—

	Artykuły	Stron.
3. Wsie	641	185
1. Okręg Wolsztynski	642	186
2. Okręg Jaromirski	643	187
3. Okręg Babimostski	644	—
4. Okręg Tuchorski	645	188
5. Okręg Rakoniewicki	646	189
6. Okręg Kaszczorski	647	190
4. Zebranie Miast i Wsi	648 — 649	191
2. Powiat Bukowski.		
1. Opis Ogólny	650 — 668	192
2. Miasta	669	194
8. Grodzisk. 9. Buk. 10. Lwowek. 11. Opalenica. 12. Lutomyśl	670 — 674	—
3. Wsie	675	198
1. Okręg Bukowski	676	—
2. Okręg Grodzicki	677	199
3. Okręg Lutomyślski	678	200
4. Okręg Lwowkowski	679	201
4. Zebranie Miast i Wsi	680 — 681	202
3. Powiat Kościański		
1. Opis Ogólny	682 — 700	203
2. Miasta	701	205
13. Szmigiel. 14. Kościan. 15. Czempin. 16. Wielichow. 17. Krzywin	702 — 706	—
3. Wsie	707	209
1. Okręg Kościański	708	—
2. Okręg Szmigielski	709	211
3. Ogręg Wielichowki	710	212
4. Ogręg Czempinski	711	213
5. Okręg Krzywinski	712	214
6. Okręg Jerkowski	713	216
4. Zebranie Miast i Wsi	714 — 715	—
4. Powiat Krobski		
1. Opis Ogólny	716 — 734	218
2. Miasta		
18. Rawicz. 19. Bojanowo. 20. Gostyń. 21. Jutroszyn. 22. Poniec. 23. Sarnowo. 24. Miejskagórka. 25. Krobia. 26. Dubin. 27. Piaski	735 — 745	221
3. Wsie	746	227
1. Okręg Sarnowski	747	228
2. Okręg Jutroszyński	748	229
3. Okręg Krobski	749	230
4. Okręg Gostyński	750	231
6. Okręg Bojanowski	751	233
6. Okręg Ekonomiczno-Krobski	752	234
4. Zebranie Miast i Wsi	753 — 754	—
5. Powiat Krotoszyński		
1. Opis Ogólny	755 — 773	236
2. Miasta		
28. Krotoszyn. 29. Kozmin. 30. Zduny.		

	Artykuły	Stron.
31. Kobylin. 32. Borek. 33. Pogorzela. 34. Dobrzyca	774—781	238
3. Wsie	782	242
1. Okręg Krotoszyński	783	243
2. Okręg Kobyliński	784	244
3. Okręg Borkowski	785	246
4. Okręg Kozminski	786	—
5. Wsie oddzielne	787	248
4. Zebranie Miast i Wsi	788—789	—
6. Powiat Międzychodzki		
1. Opis Ogólny	790—808	249
2. Miasta	809	252
35. Skwierzyna. 36. Międzychod. 37. Sierakow. 38. Bledzew. 38. Kamionna	810—814	—
3. Wsie	815	254
1. Okręg Sierakowski	816	—
2. Okręg Kwilecki	817	255
3. Okręg Międzychodzki	818	257
4. Okręg Rokitnicki	819	258
5. Okręg Starodworecki	820	259
6. Wsie oddzielne	821	260
4. Zebranie Miast i Wsi	822—823	—
7. Powiat Międzyrzecki		
1. Opis Ogólny	824—842	262
2. Miasta	843	264
40. Międzyrzecz. 41. Trzciel. 42. Zbąszyn. 43. Brojce. 44. Pszczew	844—848	—
3. Wsie	849	268
1. Okręg Międzyrzecki. 2. Pszczewski. 3. Trzcielski	850—852	—
4. Okręg Zbąszyński. 5. Starodworski. 6. Wsie oddzielne	853—855	270
4. Zebranie Miast i Wsi	856—857	272
8. Powiat Obornicki		
1. Opis Ogólny	858—877	273
2. Miasta	878	275
45. Rogoźno. 46. Murowana Goślina. 47. Oborniki. 48. Ryczywoł	879—881	276
3. Wsie	882	278
1. Okręg Obornicki. 2. Bogdanowski. 3. Rogoziński. 4. Połajowski. 5. Murowano-Gośliński	883—887	—
4. Zebranie Miast i Wsi	888—889	284
9. Powiat Odolanowski		
1. Opis Ogólny	890—908	285
2. Miasta	909	288
49. Ostrow. 50. Sulmierzyce. 51. Odolanow. 52. Raszkow	910—913	—
3. Wsie		
1. Okręg Odolanowski. 2. Lewkowski. 3. Przygodzicki. 4. Skalmierzycki. 5. Rosoczycki. 6. Wsie oddzielne	914—920	291
4. Zebranie Miast i Wsi	921 922	297

	Artykuły	Str.
10. Powial Ostrzeszowski		
1. Opis Ogólny	923—940	299
2. Miasta	941	301
53. Kempno. 54. Ostrzeszow. 55. Grabow. 56. Mixstadt. 57. Baranów	942—946	—
3. Wsie	947	303
1. Okręg Ostrzeszowski. 2. Grabowski. 3. Podzamecki. 4. Opatowski. 5. Kobylegorski	948—952	303
4. Zebranie Miast i Wsi	953—954	311
11. Powiat Pleszewski		
1. Opis Ogólny	955—971	313
2. Miasta	972	316
58. Pleszew. 59. Jarocin. 60. Nowe miasto. 64. Mieszkow	973—976	—
3. Wsie	977	317
1. Oddzielne. 2. Okręg Mieszkowski. 3. Jarocinski. 4. Kotlinski. 5. Pleszewski. 6. Sobotkowski	978—983	—
4. Zebranie Miast i Wsi	984—985	324
12. Powiat Poznański		
1. Opis Ogólny	986—1002	326
2. Miasta	1003	329
62. Poznań	1004-1017	330
63. Swarzędż. 64. Stęszewo	1018-1019	337
3. Wsie	1020	338
Okręg Stęszewski. 2. Komornicki. 3. Tarnowski. 4. Owinski. 5. Poznański. 6. Swarzędzki	1021-1026	—
4. Zebranie Miast i Wsi	1027-1028	346
13. Powiat Srzodzki		
1. Opis Ogólny	1029-1047	347
2. Miasta	1048	349
65. Srzoda. 66. Pobiedzisko. 67. Zaniemyśl. 68. Kostrzyn	1049-1052	—
3. Wsie	1053	353
1. Okręg Kostrzyński. 2. Pobiedziski. 3. Zaniemyslski. 4. Srzodzki. 5. Targowogorski	1054-1058	—
4. Zebranie Miast i Wsi	1059-1060	360
14. Powiat Szamotulski		
1. Opis Ogólny	1061-1079	362
2. Miasta	1080	364
69. Szamotuły. 70. Wronki. 71. Pniewy. 72. Obrzycko. 73. Nowymost. 74. Ostrorog	1081-1086	—
3. Wsie	1087	369
1. Okręg Szamotulski. 2. Wronkowski. 3. Bytynski. 4. Pniewski. 5. Dusznicki	1088-1092	—
4. Zebranie Miast i Wsi	1093-1094	374

	Artykuły	Str.
15. Powiat Szremski		
1. Opis Ogólny	1095-1113	375
2. Miasta	1114	377
75. Szrem. 76. Kórnik. 77. Dolsk. 78. Bnin. 79. Xiąż. 80. Mosina. 81. Jaraczew	1115-1121	—
3. Wsie	1122	382
1. Okręg Bninski. 2. Dolski. 3. Grzymisławski. 4. Szremski. 5. Xiążski	1123-1127	—
4. Zebranie Miast i Wsi	1128-1129	388
16. Powiat Wrzesiński		
1. Opis Ogólny	1130-1148	390
2. Miasta	1149	393
82. Września. 83. Miłosław. 84. Żerkow	1150-1152	—
3. Wsie	1153	394
1. Okręg Wrzesinski. 2. Wulkowski. 3. Miłosławski. 4. Żerkowski	1154-1157	395
4. Zebranie Miast i Wsi	1158-1159	399
17. Powiat Wschowski		
1. Opis Ogólny	1160-1178	401
2. Miasta	1179	404
85. Leszno. 86. Wschowa. 87. Święciechowa. 88. Rydzyna. 89. Osieczno. 90. Szlychtynkowo. 91. Zaborowo	1180-1186	—
3. Wsie	1187	409
1. Okręg Wschowski. 2. Włoszakowicki. 3. Leszczyński. 4. Osieczyński	1188-1191	—
4. Zebranie Miast i Wsi	1192-1193	414
B. Okręg Regencyjny Bydgowski.		
18. Powiat Bydgowski		
1. Opis Ogólny	1194-1212	415
2. Miasta	1213	419
92. Bydgosza. 93. Fordon. 94. Koronowo. 95. Solec	1214-1217	—
3. Wsie	1218	423
1. Prywatne. 2. Rządowe	1219-1220	—
4. Zebranie Miast i Wsi	1221-1222	430
19. Powiat Chodzieski		
1. Opis Ogólny	1223-1240	431
2. Miasta	1241	434
96. Piła. 97. Chodzież. 98. Szamocin. 99. Margonin. 100. Ujście. 101. Budzen	1242-1247	—
3. Wsie	1248	437
1. Prywatne. 2. Rządowe	1249-1250	—
4. Zebranie Miast i Wsi	1251-1252	441
20. Powiat Czarnkowski		
1. Opis Ogólny	1253-1270	442
2. Miasta	1271	445
102. Trzcianka. 103. Wieleń. 104. Czarnkow. 105. Radolin	1272-1275	—

	Artykuły	Str.
3. Wsie	1276	448
1. Prywatne. 2. Rządowe	1277–1278	—
4. Zebranie Miast i Wsi	1279–1280	454
21. Powiat Gnieznieński		
1. Opis Ogólny	1281–1298	455
Miasta	1299	458
106. Gniezno. 107. Witkowo. 108. Czerniejewo. 109. Klecko. 110. Powidz. 111. Mielżyn. 112. Kiszkowo. 113. Żydowo	1300–1307	—
3. Wsie	1308	464
1. Prywatne. 2. Rządowe	1309–1310	—
4. Zebranie Miast i Wsi	1311–1312	471
22. Powiat Jnowrocławski		
1. Opis Ogólny	1313–1330	473
2. Miasta	1331	476
114. Jnowrocław. 115. Strzelno. 116. Gniewkow. 117. Kruszwica	1332–1335	—
3. Wsie	1336	479
Prywatne. 2. Rządowe	1337–1338	—
4. Zebranie Miast i Wsi	1339–1340	489
23. Powiat Mogilnicki		
1. Opis Ogólny	1341–1358	490
2. Miasta	1359	493
118. Trzemeszno. 119. Mogilno. 120. Pakość. 121. Gembice. 122. Kwieciszewo. 123. Wilatowo. 124. Rogowo	1360–1366	—
3. Wsie	1367	497
1. Prywatne. 2. Rządowe	1368–1369	—
4. Zebranie Miast i Wsi	1370–1371	503
24. Powiat Szubinski		
1. Opis Ogólny	1372–1389	505
2. Miasta	1390	507
125. Łabiszyn. 126. Kcynia. 127. Szubin. 128. Żnin. 129. Rynarzewo. 130. Barcin. 131. Gąsawa	1391–1397	508
3. Wsie	1398	512
1. Prywatne. 2. Rządowe	1399–1400	—
4. Zebranie Miast i Wsi	1401–1402	519
25. Powiat Wągrowiecki		
1. Opis Ogólny	1403–1420	520
Miasta	1421	523
132. Wagrowiec. 133. Skoki. 134. Gołancz. 135. Łopienno. 136. Mieścisko. 137. Janowiec. 138. Łekno. 139. Żerniki	1422–1429	—
3. Wsie	1430	527
1. Około Gołanczy. 2. Między Żernikami i Żninen. 3. Około Janowca i Łopienna. 4. Około Mieściska. 5. Około		

	Artykuły	Str.
Skok. 6. Około Wągrowca. 7. Około Łekna	1431–1437	527
4. Zebranie Miast i Wsi	1438–1439	535
26. Powiat Wyrzyski		
1. Opis Ogólny	1440–1457	536
2. Miasta	1458	559
140. Łobżenica. 141. Nakło. 142. Mrocza. 143. Wyrzysk. 144. Wysoka. 145. Miasteczko	1459–1464	—
3. Wsie	1465	542
1. Prywatne. 2. Rządowe	1466–1467	543
4. Zebranie Miast i Wsi	1468–1469	546
Spis Alfabetyczny Miast Księztwa	—	549
Spis Alfabetyczny Majętności albo Dominiów w Księztwie	—	550
Spis Dzieł i Mapp do niniejszego opisania użytych	—	573
Obraz Zogółowany Księztwa Poznańskiego	—	577

I.

JEOGRAFIA FIZYCZNA.

1. POŁOŻENIE.

1. Księztwo Poznańskie w takim składzie jak je utworzył akt Kongresu Wiedeńskiego 1815 r., położone jest między 51 i 54^{tym} stopniem szerokości jeograficznej północnej, tudzież między 13 i 17^{tym} stopniem długości jeograficznej wschodniej, licząc od południka Paryzkiego [1]).

2. Położenie Księztwa jest zbliżone do środkowego w strefie umiarkowanej. Najpółnocniejsze miasto Księztwa *Koronowo* odpowiada prawie położeniu Gröningi i Embden. Środkowe *Poznań* i *Międzyrzecz* odpowiadają położeniu Amsterdamu i Hannoweru. Najpołudniejsze *Kempno* odpowiada prawie położeniu Antwerpji i Düsseldorfu.

3. Największa długość Księztwa z północy na południe od wsi Dzidno niedaleko rzeki Sempolny, do wsi Wodziczna o 2 mile od Kempna położonej wynosi mil 33. Największa szerokość od zachodu na wschód to jest od wsi Oszty niedaleko miasta Skwierzyny do wsi Chlewinska za Inowrocławiem wynosi mil 28.

2. GRANICE.

4. Księztwo Poznańskie graniczy na północ z okręgiem regencyjnym Kwidzyńskim; na zachód z Frankfurtskim i Li-

1) *Carte du Centre de l' Europe par Lapie 1819.*

gnickim; na południe z okręgami regencyjnemi Wrocławskim i Opolskim; na wschód z Królestwem Polskiem kogressowem i częścią okręgu regencyjnego Kwidzyńskiego.

5. Granica Księztwa Poznańskiego oddzielająca go od okręgu regencyjnego *Kwidzyńskiego* styka się z powiatami tegoż okręgu następującemi, to jest: z powiatem Toruńskim od wsi Nowagrabia do ujścia rzeki Brdy w Wisłę; z powiatem Chełmińskim od ujścia rzeki Brdy do wsi Zławieś; z powiatem Swieckim od tej ostatniej wsi do wsi Sokole; z powiatem Chojnickim od wsi Sokole do Dzidna; z powiatem Złotowskim od Dzidna do wsi Paruszka; nakoniec z powiatem Wałeckim od wsi Paruszka do rzeki Plecy.

6. Granica Księztwa z okręgiem regencyjnym *Frankfurtskim* styka się z powiatami tegoż okręgu, jako to: Arnswaldskim od granicy Kwidzyńskiej do Tartaku Drawskiego; Fridbergskim do tego Tartaku do okolic wsi Guszty; z powiatem Landsbergskim od Guszt do posady leśnej Dakenquelle; z powiatem Sternbergskim od tej posady do Amtu Burschen; nakoniec z powiatem Celichowskim od tego Amtu do folwarku Dorotheen Au.

7. Granica z okręgiem regencyjnym *Lignickim* w Szląsku styka się z powiatem Zielonogórskim od Dorotheen Au do wsi Aufzug; z powiatem Frejstadskim od wsi Aufzug do folwarku Leśnego; nakoniec z powiatem Głogowskim od tego folwarku do kolonji Dryżyna (Altendorf).

8. Granica z okręgiem regencyjnym *Wrocławskim* styka się z powiatem Górskim od Dryżyny do wsi Mitman; z powiatem Milickim od wsi Mitman do wsi Bogdaj; z powiatem Sycowskim *(Wartenberg)* od wsi Bogdaj do wsi Remiszowki; nakoniec z powiatem Namysłowskim od Remiszowki do Ignacewka.

9. Granica z okręgiem regencyjnym Opolskim dotyka powiatu Kreutzburgskiego od Ignacewka do rzeki Prosny.

10. Granica Księztwa Poznańskiego z gubernią *Kaliską* styka się z okręgiem tejże Gubernji Ostrzeszowskim [1]) od wsi Chroscina do wsi Paryża; z okręgiem Kaliskim od Paryża

1) Dotychczasowe w Królestwie Polskiem Obwody przezwane zostały Powiatami a Powiaty Okręgami.

do Niniewa; z okręgiem Konińskim od wsi Niniewa do wsi Olsze; z okręgiem Pyzdrskim od Olsz do wsi Borowa nad Gopłem.

11. Granica Księztwa z gubernią *Mazowiecką* styka się się z okręgiem Brzeskim-Kujewskim od wsi Borowo do wsi Jurkowo; z okręgiem Radziejowskim od wsi Jurkowo do wsi Nowagrabia, gdzie się kończy gubernia Mazowiecka a zaczyna okręg regencyjny Kwidzyński (Art. 5).

3. KLIMA.

12. Klima w ogólności w Księztwie Poznańskiem jest umiarkowane. Powietrze zdrowe i czyste. W r. 1819 średni stan ciężkomierza wynosił calów 27. W r. 1820 najwyższy stan ciepła był stopni 29 podług Réaumura, najniższy stopni 20. Zwyczajnie najwyższy stopień ciepła dochodzi do 26. W zimie najniższy stopień pod zero, 26 nie przechodzi.

4. GRUNT.

13. Księztwo Poznańskie w geologicznym względzie należy do wielkiego wydrążenia napływowego, które w głąb kraju Polskiego rozciągając się, graniczy na południe z systematem Łysogórskim i z systematem Blatu Podolskiego Wołyńskiego i Ukraińskiego a na północ z systematem nadbrzeżnym morza Baltyckiego. Warstwy głębsze tego wydrążenia składają się z niezmiernej massy gliny, piasku i piaskowcu z gniazdami drzewa skamieniałego, siarczyka białego i bursztynu. Warstwy te ciągną się od Cielęcina, kotliną Warty aż do krańców wschodnich Księztwa [1]). Zewnętrzne warstwy tworzące powierzchnią gruntu są powiększej części piaskowe bagnami i mszarnikami przerywane. Przebijająca się w wielu miejscach glina i czarnoziem czynią grunt Księztwa, mniej lub więcej urodzajnym. Przecięte zaś rowami błota i bagna, na łąki i role zamie-

1) *Essai sur l'hydrograpie, la géologie et les productions de la Pologne p. J. Domejko.* Dzieło drukiem jeszcze nieogłoszone.

nione ogół użytecznej i urodzajnej ziemi znacznie powiększyły, mianowicie nad brzegami Noteci, Warty i Obry.

5. WIDOK KRAJU.

14. Księztwo Poznańskie jest krajem płaskim. Główne powierzchni nakłonienie jest ku zachodowi, jak to bieg znaczniejszych jego rzek, Warty i Noteci okazuje. Są jednak miejscowe, szczególne, nakłonienia ziemi różne od ogólnego to jest ku północy a czasem ku południowi, jak tego dowodzi kierunek niekiedy odmienny tychże rzek większych i innych mniejszych. Widok kraju wystawia w ogólności równinę ciągłą, lekko tylko, że tak powiemy, ruchomą, nieznacznemi wklęsłościami przerywaną, na której tu i owdzie a szczególniej w północnej części, i po nad Wartą, małe wznoszą się wzgórza, zresztą mniej lub więcej rozciągłemi borami, bagnami i nizinami przecinaną. Jeżeli natura z jednej strony mniej bogato kraj ten uposarzyła, wynadgradza to z drugiej praca ludzka, przemysł i staranne zabiegi mieszkańców, osobliwie w czasach do naszego zbliżonych, przez doskonalszą uprawę roli, łąk, pastewników i lasów. Zmiany w tej mierze szczęśliwie dokonane lub przedsiębrane, oprócz rzetelnego i materyalnego użytku przyczyniły się i przyczyniać się będą coraz więcej do upięknienia kraju obrazem porządku, rozmaitością pielęgnowanych płodów roślinnych i licznych i co rok liczniejszych stad pasącego się bydła i owiec; nakoniec widokiem lepiej i wygodniej budowanych domów wiejskich, staranniej utrzymywanych dróg, mostów i gościńców bitych, tudzież zaludniających się i porządkujących miast. We wszystkich tych względach Księztwo Poznańskie, skutkiem pokoju, starań rządu i obywatelów nierównie dziś piękniejszym jest krajem jak było przed kilkudziesiąt laty.

6. RZEKI

15. Księztwo Poznańskie przerznięte jest stu dziesięciu rzekami większemi, mniejszemi, strumieniami i innemi wodami. Wody te należą do dwóch Kotlin *(Bassins)*, to jest

Wisły i Odry. *Kotlina Wisły* przyjmuje z Księztwa Poznańskiego rzek ośm. *Kotlina Odry* rzek sto dwie.

16. Oprócz głównych Kotlin, wszystkie te wody podzielić można na sześć rzędów.

17. Do *pierwszego rzędu* policzymy sześć rzek większych mających długości biegu od 20 do 34 mil, jako to:

Warta, Noteć, Barycz wpadające do Odry
Obra, Drawa do Noteci
Brda wpadająca do Wisły.

18. Do *rzędu drugiego* zaliczymy trzy rzeki większe, mające długości biegu od 10 do 20 mil, jako to:

Prosna, Wełna, wpadające do Warty.
Orla wpadająca do Baryczy.

19. Do *rzędu trzeciego* należy dziewiętnaście rzek mniejszych od 3 mil długości do mil 10, jako to:

Września, Zgniła Obra, Lutynia, Maskawa, Cybina, Głowna, Kwilcz, Ostroroga, Kamionna, Struga } wpadające do Warty
Obrzyca wpadająca do Odry
Głda, Łobzonka, Gąsawka, Pleca, wpadające do Noteci
Ołobok wpadający do Prosny
Dąbrożna wpadająca do Orli
Maławełna do Wełny
Szywra do Maskawy

20. Do *rzędu czwartego* policzymy pięćdziesiąt trzy rzek mniejszych mających długości biegu mil niżej trzech, jako to:

Zielona Struga wpadająca do Wisły
Samica wschodnia, Samica zachodnia, Kopla } wpadajce do Warty
Pogona, Kania, Prut, Ziemin, Dojca, Paklica, Pieski, Tarnakał, Tyma, } wpadające do Obry
Małanoteć, Młyńska wchodnia, Margonin, Bolinka, Łomnica, Trzcianka, Gniła, Hamerka wschodnia, Gulcz, Bukno, Młyńska zachodnia, Radnaka, } wpadające do Noteci
Płąga, Polska woda, wpadające do Baryczy
Sempolna, do Brdy
Pratwa, Pomianka, Janica, Bystrzyca, Bóbr, Struga wschodnia } wpadające do Prosny
Rzedziąca, Orla tylna, wpadające do Orli.
Potoka, Lubieska, Lubianka do Lutyni

Przysieka, Szmelca wpadające do Drawy.
Niedzwiada, Barycz-strzyżewka, do Ołoboka
Glumin, Piła, do Głdy.
Rakitka wpadająca do Gniłej
Lubsia, Rudna, do Łobzonki
Kota, Hamerka zachodnia wpadająca do Bukna
Zabienka wpadająca do Małejnoteci.
Ochla do Rzedziący.
Owczarka wpadająca do Pieskow.

21. Do *rzędu piątego* zamieścimy Kanały i trzy Kopanice, jako to:

Kanał Bydgowski w powiecie Bydgowskim i Wyrzyskim
Kopanicę Odrzańską } w powiecie
Kopanicę Polską } Wschowskim.
Kopanicę Krajową (Landgraben) }

22. Nakoniec do *rzędu szóstego* policzemy dwadzieścia cztery strumieni oznaczonych na mappach szczegółowych lecz nie nazwanych, jako to:

1. Pod młynem Kadzionka w powiecie Bydgowskim } wpadające do Brdy.
2. Pod miastem Koronowo w powiecie Bydgowskim }
3. Pod wsią Łonżyska w powiecie Bydgowskim }
4. Pod miastem Odolanów wpadający do Baryczy.
5. Pod miastem Jaraczew w powiecie Szremskim } wpadające do Obry.
6. Płynący od Godurowa w Krobskim }
7. Pod wsią Kuszkowo w Kościańskim }
8. Niedaleko wsi Gryżyna w Kościańskim }
9. Pod wsią Puszczykowo w Kościańskim } wpadające do Obry.
10. Pod tąż wsią drugi w Kościańskim }
11. Pod wsią Stróżewo w Międzyrzeckim }
12. Pod miastem Trzciel w Międzyrzeckim }
13. Pod wsią Dzwierzchno w Inowrocławskim wpadający do Noteci.
14. Płynący od Nieżychowa w Wyrzyskim wpadający do Łobzonki.
15. Pod folwarkiem Nowie w Chodzieskim wpadający do Noteci.
16. Pod Turskiem i Bogusławem w Pleszewskim } wpadające do Prosny.
17. Pod Grodziskiem w Pleszewskim }
18. Pod Chybami w Pleszewskim }
19. Pod osadą Brody w Gnieźnieńskim } wpadający do Wełny.
20. Od Wełnicy idący }
21. Pod wsią Włosłowo w Srzodzkim } wpadające do Moskawy.
22. Pod wsią Wyszakowo w Srzodzkim }
23. Pod wsią Noskowo w Gnieźnieńskim wpadający do Wrześni.
24. Pod miastem Mosina wpadający do Warty.

23. Podług powyższego wymienienia i rozkładu ogół wód w Księztwie Poznańskiem zamknąć można w obrazie następującym:

	Kotlina		Ogół	Wielki ogół
	Wisły	Odry		
Rzeki Główne	1	–	1	29
Rzeki większe pierwszego rzędu	1	5	6	
Rzeki większe drugiego rzędu .	–	3	3	
Rzeki mniejsze trzeciego rzędu .	–	19	19	
Rzeki mniejsze czwartego rzędu	2	51	53	81
Kanały i Kopańce	1	3	4	
Strumienia bezimienne	3	21	24	
Ogół	8	102	110	110

24. Przystąpimy teraz do opisu szczegółowego rzeki głównej to jest Wisły o ile się to tycze Księztwa Poznańskiego, dziewięciu rzek większych pierwszego i drugiego rzędu, tudzież dziewiętnastu rzek mniejszych trzeciego rzędu, w ogóle rzek dwudziestu dziewięciu.

1. RZEKA GŁÓWNA

25. *Wisła* wypływa z Królestwa Polskiego kongressowego a mianowicie z gubernji Mazowieckiej pod wsią Otoczyn, a przebiegłszy mil 4 przez powiat Toruński i oblawszy miasto Toruń na prawym jej brzegu położone, dotyka granicy Księztwa Poznańskiego a mianowicie powiatu Inowrocławskiego, za Kozienicką kępą, niedalego folwarku Katrynka przy którym przyjmuje rzekę mniejszą *Zieloną strugę*, dalej pod wsią Przyłubie dotyka powiatu Bydgowskiego i oddziela obadwa te powiaty od Toruńskiego; zrosiwszy następnie miasto Solec na lewym brzegu położone i płynąc dalej ku zachodo-północy, od wsi Langenau zwraca się ku północy i północo-wschodowi, oddziela powiat Bydgowski od Chełmińskiego, oblewa wieś Fordon niemiecki, przy której przyjmuje rzekę *Brde*; dalej płynie około miasta Fordon na lewym brzegu położonego i niedaleko osady Zławieś porzuca granicę powiatu Bydgowskiego i Księztwa Poznańskiego i wkracza do okręgu regencyjnego Kwidzyńskiego oddzielając powiat Chełmiński od Świeckiego. — W ogóle Wisła przyjmuje z Księztwa bezpośrednio rzek

większych i mniejszych dwie. Wisła jest rzeką spławną i żeglowną przez całą przestrzeń zetknięcia się swego z Księztwem Poznańskiem. Długość jej biegu w tym okresie, wynosi mil 5. Szerokość jej koryta wynosi stóp od 2500 do 2550. — Główny przewóz na Wiśle jest pod Fordonem.

2. RZEKI WIĘKSZE PIERWSZEGO RZĘDU.

26. *Warta.* Kiedy pod osadą Przewóz w powiecie Wrzesińskim, przy ujściu Prosny położoną, wypływa z Królestwa Polskiego i do Księztwa Poznańskiego wkracza, już jest zasilona wodami rzek większych i mniejszych, jako to: Liszwarty, Oleśnicy, Widawy, Neru, Teleszyny, *Strugi, Wrześni i Prosny.* Przez Księztwo przechodząc ma naprzód bieg ku zachodowi aż do miasta Szremu. W tym przeciągu przyjmuje pod wsią Pogorzelice rzekę *Lutynię*, oblewa Nowe miasto i wieś Solec a nieopodal od wsi Kępa mała przyjmuje rzekę mniejszą *Maskawę,* zasiloną rzeczką *Szywra.* Od miasta Szremu Warta nagle zwraca się ku północy. Pod Rogalinkiem przyjmuje strumień przez miasto Mosinę płynący. Pod wsią Czapury łączy się z nią *Kopla.* Pod Poznaniem przyjmuje Warta *Cybinę* i *Głowną*, dalej oblewa miasto Oborniki gdzie zabiera rzekę *Wełnę.* Od probostwa Radzim przed Obornikami położonego zwraca się znów Warta ku zachodowi. Pod wsią Kiszewem łączy się z nią *Samica wschodnia* a pod miastem Obrzycko, *Samica zachodnia;* dalej oblewa miasto Wronki, Nowymost, przy którem ostatniem mieście wpada do niej *Ostroroga;* dalej oblewa miasto Sieraków i Międzychód. Przy pierwszem z tych miast łączy się z nią rzeczka *Kwilcz* przy ostatniem *Kamionna.* Nieopodal za miastem Skwierzyna, Warta przyjmuje rzekę *Obrę.* Nakoniec zwróciwszy się ku północy pod wsią Birkenwerder wychodzi z granic Księztwa Poznańskiego i wpływa do okręgu regencyjnego Frankfurtskiego i powiatu Landsbergskiego, gdzie wkrótce pod Zantokiem przyjmuje rzekę *Noteć.* W ogóle Warta łączy w sobie wody szesnastu rzek większych i mniejszych. Mostów na Warcie jest dziewięć, jako to: pod No-

wem miastem (Pleszewskiem), Szremem. Poznaniem, pod Obornikami, Obrzyckiem, Wronkami, Nowym mostem, Sierakowem, Międzychodem i Skwierzyną. Szerokość Koryta Warty wynosi na wstępie do Księztwa stóp 250 pod Poznaniem dochodzi do 300, za Skwierzyną do stóp 400. Warta płynąc przez Księztwo jest żeglowną dla statków większych *(Elb und Oder-Kähnen.)* W suchych jednak latach żegluga na niej cokolwiek jest utrudnioną. Biegu Warty w Księztwie, długość wynosi mil 32.

27. *Noteć* bierze swój początek w powiecie Inowrocławskim w którym o ¾ mili od miasta Kruszwicy wypływa z jeziora Gopło. Ztąd różnie się zwracając, w głównym jednak kierunku ku północy i północo-zachodowi przyjąwszy pod wsią Koludą rzeczkę *Małą noteć* zasiloną przez rzeczkę *Zabienkę*, oblewa miasto Pakość, pod wsią Dzwierzchno przyjmuje strumień bezimienny, oblewa miasto Barcin, Łabiszyn i Rynarzewo. Przytem ostatniem mieście przyjmuje rzeczkę *Gąsawkę*. Pod miastem Nakło dotyka *Kanału Bydgowskiego* łączącego rzekę Noteć z rzeczką Brdą i przyjmuje rzeczkę *Młyńska wschodnia;* niedaleko karczmy Wygoda przyjmuje rzeczkę *Gniła* zasiloną przez rzeczkę *Rakitka*, tudzież rzeczkę *Łobzonke*, po jej połączeniu się z rzeczką *Lubsia*, z strumieniem bezimiennym i z rzeczką *Rudna*. Płynąc dalej od miasta Nakła do miasta Ujścia ku zachodowi, Noteć zabiera pod Notecką karczmą rzeczkę *Margonin;* pod wsią Ciszewo rzeczkę *Bolinkę;* pod miastem Ujście rzeczkę *Głdę (Küddow)* zasiloną rzeczkami *Piła* i *Glumin*, tudzież w powiecie Czarnkowskim rzeczkę *Łomnicę*. Pod miastem Radolin przyjmuje Noteć rzeczkę *Trzciankę;* pod wsią Bürgergarten rzeczkę *Hamerkę wschodnią*. Dalej oblewa miasto Czarnków. Pod wsią Roskowo zabiera rzeczkę *Gulcz*, dalej oblewa miasto Wieleń. Za folwarkiem Jaryn *(Gerin)* przyjmuje rzeczkę *Bukno*, zasiloną przez dwie połączone rzeczki *Kota* i *Hamerka zachodnia*. Pod wsią Drasko łączy się z Notecią rzeczka *Młyńska zachodnia* a o pół mili dalej ku zachodowi rzeka *Drawa*. Od tego ostatniego połączenia o pół mili niedaleko Nowej bielicy wypływa Noteć z granic Księztwa Poznańskiego i wchodzi do okręgu regencyjnego Frankfurtskiego. Tu pod wsią Sta-

rabielica przyjmuje płynącą z Księztwa rzeczkę *Radnaka*. W ogólności Noteć przyjmuje rzek i rzeczek siedemnaście i strumieni dwa. Od Nakła do Drezenka jest sześć mostów na Noteci. Szerokość jej koryta pod Nakłem jest stóp 90 w Drezdenku 300, w Polichnie 350. Noteć jest żeglowną od miasta Nakła. Długość jej biegu wynosi w Księztwie mil 31½.

28. *Barycz* ma źródło swoje w powiecie Odolanowskim między wsiami Chinowo i Smardowie, płynie ku zachodowi, po przyjęciu pod miastem Odolanów strumienia bezimiennego, wypływa z granic Księztwa pod wsią Uciechowo i wchodzi do Szląska do powiatu Milickiego. Około wsi Gangwitz przyjmuje z Księztwa rzeczki *Płonga* i *Polska* albo Czarna *Woda*. Pod miastem Milicz staje się żeglowną. Przy mieście Herrnstadt (Wąsorz) przyjmuje z Księztwa rzekę *Orlę* która w Szląsku przybiera nazwisko Horla. Około folwarku Zeipern łączy się wśród jezior i stawów z *Kopanicą Szląską (Schlesisch Landgraben)* z powiatu Wschowskiego wychodzącą. Około tegoż folwarku połączywszy się z *Kopanicą Polską (Polnischer Landgraben)* z tegoż powiatu wychodzącą, pod wsią Schwusen wpada do Odry. W ogóle Barycz przyjmuje w Księztwie i z Księztwa rzek rzeczek i kopanic pięć, strumień jeden. Szerokość jej koryta jest bardzo różna; przy ujściu do Odry wynosi więcej jak 100 stóp. Wyżej miasta Milicz jest na Baryczy mostów 8, niżej mostów 9. Długość jej biegu w Księztwie jest mil 6, ogólnie mil 20.

29. *Obra* ma źródło swoje w północnej części powiatu Krotoszyńskiego, blizko granicy powiatu Pleszewskiego wypływa, jak twierdzą, ze stawu Obra zwanego zkąd korytem niedokładnie na mappach szczegółowych oznaczonem, wchodzi do powiatu Pleszewskiego, płynie lasem koło folwarku Janowo i wsiów Strzyżewko I. i Strzyżewko II; oblewa wieś Cerekwica i zaraz za nią wchodzi w granice powiatu Szremskiego, oblewa wieś Łowencice, Wojciechowo i płynie około miasta Jaraczew. Tu łączy się z Obrą strumień bezimienny płynący z powiatu Pleszewskiego od wsi Potarzyce mimo wsiów Nosków, Parzęczew, Góra i przechodzący małe bagno Oberskiem zwane, w którem łączy się z Obrą.

Od tego połączenia się Obra zmienia kierunek dotychczasowy północno-zachodni na zachodni a dalej zachodnio-południowy i przerzynając powyższe bagno zostawia po prawej ręce wsie Kołacin, Lipowka, Brzeznica, Mszyczyn, Kunowo Szczodrochowo; po lewej ręce wsie Niedzwiady [1]) Jawory, Gaworek folwark, wsie Ostrowo, Malewo. Pod posadą leśną i folwarkiem Lisz, przyjmuje Obra z lewego brzegu rzeczkę *Pogonę* płynącą od Jeżewa i miasta Borka, dalej niedaleko Smogorzewa pod folwarkiem Talary, poniżej karczmy Ziomek, przyjmuje strumień bezimienny płynący od Godurowa. Niedaleko wsi Ostrowo poniżej mostu Gaworeckiego i także z lewego brzegu przyjmuje rzeczkę *Kanię* płynącą od Krajewic i Gostynia. Za wsią Szczodrochowo wpływa Obra do powiatu Kościańskiego. Zostawuje na prawo wsie Osowo, Stankowo, Wieszkowo. O cwierć mili dalej obraca się znowu ku północo-zachodowi i oblewa miasto Krzywin na prawym brzegu położone. Pod wsią Kuszkowo przyjmuje strumień bezimienny od Zbęch i Jerki płynący. Dalej płynie między wsiami Jurkowo i Swiniec. Tu się zaczyna Kopanica która liniami prostemi skraca bieg rzeki Obry idącej dalej między wsiami Osiek i Wławie, mimo wsi Gryżyna. Niedaleko od tej wsi ostatniej przyjmuje strumień bezimienny płynący od miasta Osieczno i wsiów Dembiec i Wojnice. Dalej oblewa miasto Kościan i wsie Kurza góra i Kiełczewo. O trzy mili od Kościana wchodzi Obra do Wielkiego bagna Obrzańskiego [2]). Tu Obra przestaje prawie być widoczną a natomiast dwie są Kopanice jedna północna, druga południowa. Pierwsza nosi na mappach nazwę Neue Obra Canal. *Kopanica północna* idzie od strumienia bezimiennego przez miasto Mosinę do Warty płynącej koło Krosnowskich Olendrów; w lesie Bendlewskim wchodzi do powiatu Poznańskiego, o pół mili dalej stanowi granicę między tym powiatem i Kościańskim, do którego ostatniego wpływa niedaleko wsi Sierniki. Tu zostawia po prawej stronie wsie Piotrowo, Zadory, Roszkowo,

1) Pod wsią Niedzwiady Obra wpływała w granice dawnego Województwa Poznańskiego, wychodząc z Województwa Kaliskiego.

2) Podług zdania autora Rajonu Obry w Dzienniku Przemysłowym, bagno Obrzańskie zaczyna się od Krzywina a nawet od wsi Bojanicy i Siemowa.

Łagiewniki, Sepienko, Sepno; po lewej wsie Głuchowo, Jarogniewice, Mikoszki, Bonikowo. Między Sepienkiem i Bonikowem jest rów poprzeczny łączący Kopanicę północną z Kopanicą południową. Rów ten przechodzi, droga idąca od Granowa na Sepienko, Bonikowo do Kościana tak jak powyżej; samą Kopanicę północną przechodzi Gościniec bity Poznańsko-Głogowski, między wsiami Piotrowo i Głuchowo. Od wsi Sepna idąc dalej Kopanica północna przyjmuje z prawej strony pod Sepnem rzeczkę *Prut* płynącą od Urbanowa, Woznik, Kotowa, Jaskółek i Konojadu. Dalej zostawia po prawej stronie wsie Wielkiełęki, Puszczykowo. Po lewej wśród samego bagna wsie Kotusz i Rensko. Około wsi Kotusza widać jeszcze szczątki przerywane dawnego koryta Obry. Pod Puszczykowem wpada do Kopanicy północnej strumień bezimienny płynący od Płaszkowa i Gozdzichowa i drugi płynący od wsi Parzęczewa. O mile za Puszczykowem płynie Kopanica północna około wsi Ziemin na lewym jej brzegu położonej. O pół mili dalej Kopanica północna oddziela się od widocznego tu koryta Obry. Kopanica ta wchodzi do powiatu Babimostskiego między koloniami Faustynowo i Terespol, zostawiając na prawej stronie wsie Błocko, Wroniawy; na lewej Soleckie Olendry i Solec. Niedaleko Stradynia, Kopanica północna znowu się łączy z korytem Obry. *Koryto* to *Obry* po oddzieleniu się na granicy prawie powiatu Kościańskiego od Kopanicy północnej, płynie ku zachodo-południowi, zbliża do Kopanicy południowej i prawie z nią styka, potem znowu oddala i wchodzi do powiatu Babimostskiego. Tu przybiera na mappach szczegółowych nazwę die Coppanitz, płynie kręto, zostawuje na prawo Soleckie Olendry. Pod karczmą Beer zwraca się nagle ku północy, wprzód jednak przyjmuje odnogę wypływającą z jeziora Wieleń i płynącą około wsi Kaszczor i Mochy. Dalej Obra oblewa wieś Solec. W tej wsi przechodzi przez nią trakt ze Wschowy do Wolsztyna idący. Nakoniec niedaleko Stradyna łączy się to Koryto Obry z Kopanicą północną. *Kopanica południowa* zaczyna się od rowu poprzecznego łączącego ją z Kopanicą północną w okolicach wsi Bonikowa. Po lewej jej stronie i po prawej widać tu i

owdzie szczątki dawnego koryta Obry. Kopanica południowa przerzyna je. Dalej szczątki te koryta nikną. Kopanica w kierunku swoim południowo zachodnim płynąc w oddaleniu ćwierć mili, pół mili a czasem całej mili od Kopanicy północnej, zostawuje po prawej folwark Prętkowice po lewej wsie Kokorzyn, Biała, Księginki. Za tą ostatnią przyjmuje rzeczkę *Ziemin* płynącą od Czacza i Karznic; dalej zostawuje po lewej wsie Wilkowo-polskie i Sniaty. W tej okolicy dwa trakty przerzynają Kopanicę południową: jeden idący z Wielichowa do Szmigla i Leszna; drugi z Wielichowa do Wschowy. Zaraz potem Kopanica ta zwraca bieg swój ku południo-zachodowi, zbliża się do dawnego widocznie tu płynącego koryta Obry, i dalej płynąc w tymże kierunku i od tego koryta oddalając się, zostawuje po lewej stronie, Przement, Zaborowo, Nowy przement, Nową wieś i pod karczmą Beer, dotknąwszy odnogi płynącej od Wielenia i samego koryta Obry, płynie dalej jednem korytem w kierunku nowym północno-zachodnim do jeziora Obry, i drugiem korytem w kierunku południowo-zachodnim, a później północno-zachodnim około wsi Krzyż, a pod wsią Rudna wpada do drugiego jeziora także Obrą zwanego. Połączone w Stradynie wody Obrzańskie oblewają miasto Kębłów, w jeziorze Obra łączą się z Kopanicą południową i przyjąwszy rzeczkę *Dojca* od jezior Wolsztyńskich płynącą, razem oblewają wieś i klasztor Obra, miasto Kopanicę, które to trzy miejsca leżą na prawym brzegu Obry rzeki. Za wsią Maławieś, Obra płynąc w kierunku północnym wpływa do jeziora Wielowiejskiego, łączącego się z jeziorem Chobienickim, dalej do jeziora Grojeckiego, Nowowiejskiego, Zbąszyńskiego, nad którego wschodnim brzegiem leży miasto Zbąszyn i wieś Przyprostynie, a na zachodnim, wieś Nadnia. Dalej płynąc jeszcze ku północy, pod wsią Strożewo przyjmuje strumień bezimienny, oblewa miasto Trzciel i drugi zabiera strumień bezimienny płynący od Hameru. Tu się zwraca ku północo-zachodowi, zrasza miasto Międzyrzecz przy którem przyjmuje rzeczkę *Paklicę*, niedaleko Potrzebowa rzeczkę *Pieski* z którą się wprzód połączyła *Owczarka*, oblewa miasto Bledzew gdzie przyjmuje rzeczkę *Tarnakał* a pó-

zniej *Tymę*. Od Bledzewa zwraca się Obra ku północy i północo-wschodowi i niedaleko miasta Skwierzyny i poniżej onego wpada do Warty. Przed tem ujściem o ćwierć mili jest most na Obrze po którym przechodzi ją gościniec bity, Poznańsko-Berliński. W ogóle Obra przyjmuje rzek mniejszych dziesięć, strumieni ośm. Obra jest rzeką żeglowną dla małych statków odrzańskich od miasta Trzciela, wyżej spławną na drzewo, na wiosnę i w jesieni. Długość jej biegu wynosi mil 34.

30. *Drawa* wypływa z okręgu regencyjnego Frankfurtskiego, z powiatu Arnswaldskiego. Przy wsi Neuhochzeit przyjmuje rzeczkę *Pleca*, gdzie zarazem dotyka granic Księztwa Poznańskiego i powiatu Czarnkowskiego. Pod tartakiem Drawskim zabiera rzeczkę *Przysieka*, a dalej pod Drawską karczmą rzeczkę *Szmelca*. Za wsią Nowabielica wpada do Noteci. W ogólności łączy się z trzema rzeczkami. Długość jej biegu przy granicy Księztwa wynosi mil 5 w ogóle mil 21.

31. *Brda* wypływa z okręgu regencyjnego Kwidzyńskiego z powiatu Chojnickiego pod wsią Laskowo i wpływa do Księztwa Poznańskiego i powiatu Bydgowskiego, tu przyjąwszy rzeczkę Sempolna w lesie Monkowarskim dąży ku południowi. Pod młynem Kadzionka przyjmuje strumień bezimienny, oblewa miasto Koronowo przy którem wpada do niej strumień bezimienny, dalej pod wsią Łonżyska strumień także bezimienny. Dalej oblewa miasto Bydgosza pod którem styka się z nią kanał Bydgowski od Nakła i Noteci idący. Tu zmienia swój kierunek na wschodni i pod wsią Fordon niemiecki łączy się z Wisłą. Brda oprócz strumieni trzech przyjmuje rzeczkę jednę i kanał. Szerokość jej koryta wynosi stóp 50. Długość biegu w Księztwie mil 8 w ogóle mil

3. RZEKI WIĘKSZE DRUGIEGO RZĘDU.

32. *Prosna* wypływa ze Szląska z powiatu Rosenburgskiego z pod wsi Wolenczyn, pod wsią Wiłoka dotyka granicy Królestwa Polskiego, a pod wsią Siemienice Księztwa Poznańskiego i powiatu Ostrzeszowskiego. Od tego

punktu płynąc ku północy stanowi Prosna aż do wsi Osiek granicę między Księztwem i Królestwem. Wyżej i niżej miasta Bolesławia wpadają do Prosny, w powiecie Ostrzeszowskim rzeczka *Pratwa* pod Siemianicami, *Pomianka* niedaleko Opatowa, *Janica* pod miastem Wieruszowem. W powiecie Odolanowskim *Bystrzyca* i *Ołobok* łączą się z Prosną pod klasztorem Ołobockim. Od wsi Osiek wpływa Prosna w granicę Królestwa Polskiego, oblewa miasto Kalisz a pod wsią Podlesie dotyka znowu Księztwa i powiatu Pleszewskiego. Niedaleko Gołuchowa i Księżych dębnów łączy się z nią rzeczka *Bóbr* płynąca od Czerminek i Bobrów. Pod Turskiem i Bogusławiem strumień bezimienny, pod wsią Rokutow rzeczka *Struga wschodnia*. Pod Grodziskiem strumień bezimienny płynący od Pacanowic, i drugi strumień bezimienny pod Zbykami, płynący od Mamot i Czermina. O ćwierć mili od wsi Parnegowa niedaleko karczmy Przewóz wpada Prosna do Odry. W ogólności przyjmuje Prosna rzek większych i mniejszych 7 strumieni trzy. Prosna, jest spławną na drzewo od Kalisza. Koryto jej w końcu obejmuje szerokości stóp do 100. Długość biegu wynosi mil 17.

33. *Wełna* ma źródło swoje w powiecie Gnieznieńskim w jeziorze Wierzbiczany. Wypłynąwszy z niego przechodzi w kierunku północnym przez jezioro Wełniańskie przed którem przyjmuje strumień bezimienny od Wełnicy idący i drugi strumień bezimienny pod karczmą Brody; przechodzi dalej przez jezioro Zioło, Rogowo, Tonowo i tu zwraca bieg swój ku zachodowi, oblewa miasto Zerniki w powiecie Węgrowieckim, wieś Wełna, miasta Janowiec, Mieścisko, Wągrowiec, przechodzi przez jezioro Łęgowo, oblewa miasto Rogoźno w powiecie Obornickim, przy którem przyjmuje rzeczkę *Wełnę małą*, dalej zwróciwszy się ku zachodo-południowi oblewa trzecią wieś Wełna zwaną, a przebiegłszy las Wełniański pod Obornikami wpada do Warty. W ogóle przyjmuje rzeczkę jednę i strumieni dwa. Długość jej biegu wynosi mil 11.

34. *Orla* ma źródło swoje w powiecie Krotoszyńskim w lesie za wsią Budy położonym, płynąc w kierunku zachodnim oblewa wieś Orla i miasto Koźmin. Od wsi Wro-

tkowa zwraca się ku zachodo-południowi. Za wsią Rzemiechów niedaleko miasta Kobylina przechodzi przez staw Bartosz przed którym przyjmuje rzeczkę *Rzedziącę* nad którą leży Kobylina. Za tym stawem przyjąwszy rzeczkę *Orla tylna* zwaną oblewa miasto Jutroszyn i Dubin w powiecie Krobskim. Niedaleko wsi Widawy przyjąwszy rzeczkę *Dąbrożna* wpływa do Szląska, gdzie pod nazwą Horla za miastem Wąsorz *(Trachenberg)* wpada do Barczy. W ogólności przyjmuje rzeczek trzy. Długość jej biegu w Księztwie wynosi mil 9, w ogólności mil prawie 12.

4. RZEKI MNIEJSZE TRZECIEGO RZĘDU.

35. *Września* wypływa w powiecie Gnieznieńskim z błot pod Kolonią Mnichów położonych, idąc ku południowi oblewa wieś Pawłowo, miasto Czerniejewo, wieś Noskowo przy której przyjmuje strumień bezimienny od Gębarzewa i Golimowa płynący. Za tą wsią wpływa do powiatu Wrzesińskiego, przechodzi las Opieszyński, oblewa wieś Psary, miasto Września, zrasza wsie Bierzglinek, Nadarzyce, Gozdowo, Bieganowo, Sokolniki. Pod wsią Szamarzewo wpływa w granice Królestwa Polskiego do okręgu Pyzdrskiego, a o pół mili od tej wsi wpada do Warty. W ogólności przyjmuje tylko strumień jeden. Długość tej rzeki wynosi mil 8½.

36. *Zgniła Obra* wychodzi z błot Brojeckich w powiecie Międzyrzeckim na granicy Brandeburgskiej położonych i płynie z północy na południe mimo miasta Brojce ku wsi Krensko *(Kranz)*, dalej oblewa w powiecie Babimostskim wsie Posmuchy małe i wielkie i miasto Babimost, przechodzi przez jezioro Wojnowskie; wyszedłszy z niego rozszerzonem korytem, oddziela powiat Babimostski od okręgu regencyjnego Frankfurtskiego i wpada do Obrzycy niedaleko wsi Gross-Schmöllen. Długość jej biegu wynosi mil 4 w Księztwie.

37. *Lutynia* ma źródło swoje w powiecie Krotoszyńskim o ćwierć mili na południe od wsi Lgota. W biegu swym ku północy oblewa wieś Koryta, przechodzi części powiatu Pleszewskiego i Krotoszyńskiego, oblewa wieś Sosnica, wieś

Lutynia. Pod folwarkiem Ruda wpływa zupełnie do powiatu Pleszewskiego, w którym pod wsią Węgrzynów przyjmuje rzeczkę *Potoka*, zrasza wsie Wilcza, Magnuszewice, Wola książęca, Wiłkowyja; dalej w kierunku północnym płynąc pod wsią Kąty zabiera rzeczkę *Lubieska;* pod młynem Stęgosz wchodzi do powiatu Wrzesińskiego, oblewa wieś Lisewo. Pod wsią Rogaszyce przyjmuje rzeczkę *Lubianka*, nakoniec pod wsią Pogorzelice wpada do Warty. W ogólności przyjmuje rzeczek trzy. Długość jej biegu wynosi mil 7.

38. *Maskawa* wytryska w powiecie Srzodzkim pod wsią Tulce, wnet wpływa do powiatu Szremskiego oblewa, u stóp Szczodrzykowskich wzgórz, wsie Robakowo, Dachowo, Szczodrzykowo, a pod wsią Kromolice znowu wchodzi do powiatu Srzodzkiego i płynie w kierunku wschodo-południowym około wsi Januszewo. O pół mili od miasta Srzody niedaleko wsi Włostowa przyjmuje strumień bezimienny płynący około Srzody. Dalej w tym samym kierunku idzie aż do wsi Nietrzanowa około której zwraca się naprzód ku południowi a następnie ku zachodo-południowi, przechodzi las Murzynowski, zrasza wieś Wyszakowo przyjmuje strumień bezimienny od Sniecisk płynący i oblewa wieś Czarnotki. Za Olendrami Czarnockiemi przyjmuje rzeczkę *Szywrę* od Winogury i Murzynowa leśnego idącą — a za wsią Kępa mała wpada do Warty. W ogólności przyjmuje rrzeczkę jednę, strumieni dwa. Długość jej biegu wynosi mil 6.

39. *Cybina* wypływa w powiecie Srzodzkim z błot pod wsią Sanniki leżących przechodzi dwa małe jeziorka, oblewa wieś Promno przechodzi jezioro Gora i dwa inne mniejsze, zrasza wieś Uzarzewo, o pół mili dalej wchodzi do powiatu Poznańskiego, przepływa jezioro Swarzędz, nad którem leży miasto Swarzędź. Wyszedłszy z niego i płynąc kilką korytami z których lewe zrasza wieś Kobylopole, a prawe kolonią Głowno, wpada do Warty pod miastem Poznaniem w przedmieściu Srzodka zwanem. Długość jej biegu wynosi mil 6.

40. *Głowna* ma źródło na granicy powiatu Gnieznieńskiego i Srzodzkiego i przez pół mili te dwa powiaty roz-

granicza. Wpłynąwszy do powiatu Srzodzkiego zwraca bieg swój ku północo-zachodowi a później ku zachodowi oblewa wieś Głowno, przechodzi cztery jeziora z których pierwsze leży blizko miasta Pobiedziska, oblewa wieś Jerzykowo a przeszedłszy jezioro Kowalskie, wchodzi do powiatu Poznańskiego. Tu zwraca się ku południo-zachodowi, oblewa wsie Wierzonka i Wierzenica, brzeży las Wierzenicki, płynie około wsi Janikowa, Olendrow Głowno, i wsi Główno. Nieopodal od tej ostatniej i o pół mili od Poznania wpada do Warty. Długość jej biegu wynosi mil blizko 4.

41. *Kwilcz* ma źródło w błotach w powiecie Międzychodzkim pod wsią Wituchowo położonych, z tąd przeszedłszy gościniec bity Berliński, zrasza wieś Kwilcz, przechodzi kilka jezior, oblewa wieś Łężce, przepływa jezioro Białcz, Lutom, a pod miastem Sierakow wpada do Warty. Długość jej biegu wynosi mil 3½.

42. *Ostroroga* wypływa z błot położonych na południe od miasta Ostroroga w powiecie Szamotulskim, oblewa to miasto i wsie Wierzchocin, Cmachowo i Wroblewo. Okrążając wieś Cmachowo bieg swój pierwiastkowy zachodnio-północny zamienia na północny, i płynie około Biezdrowa, Nowego mostu, za którem miastem wpada do Warty. Długość biegu jej wynosi mil 3¼.

43. *Kamionna* wytryska w powiecie Międzyrzeckim z błot leśnych Rozbitkowskich pod wsią Krzyżkowka położonych i zaraz wpływa do powiatu Międzychodzkiego, zrasza wsie Małe mnichy, Wielkie mnichy, miasto Kamionna, około którego przerzyna gościniec bity Berliński, dalej płynąc ku północy oblewa wieś Bielsko a nieopodal od miasta Międzychoda wpada do Warty. Długość jej biegu wynosi blizko mil 3.

44. *Struga* wypływa z powiatu Gnieźnieńskiego z pod miasta Mielżyna. O ¼ mili dalej wchodzi do powiatu Wrzesińskiego i dążąc ku południowi oblewa wsie Brudzewo, Staw, Krombkowo, Graboszewo, Chwalbogowo, wkrótce potem wpływa Struga do Królestwa Polskiego i okręgu Pyzdrskiego a o ¾ mili dalej pod wsią Polichno wpada do Warty. Długość jej biegu wynosi blizko mil 3.

45. *Obrzyca* ma źródło swoje w powiecie Babimostskim w jeziorze Rudnickiem Obra zwanem, z tąd płynie ku północo-zachodowi około wsi Uście górne i Uście dolne i stanowi granicę między Księztwem Poznańskiem i okręgiem regencyjnym Lignickim, brzeży przez pół mili las Kopanicki miejski, a następnie przestając być graniczną wchodzi do tegoż lasu, dalej płynie około wsi Kargowa dolna, około wsi Chwalin, nakoniec przyjąwszy rzękę mniejszą *Zgniłą Obrę* od Babimostu i Wojnowa płynącą wchodzi do okręgu regencyjnego Frankfurtskiego i powiatu Celichowskiego w którym niedaleko wsi Głuchowa wpada do Odry. Obrzyca zatem przyjmuje jednę rzękę mniejszą. Długość jej biegu wynosi w Księztwie mil 3.

46. *Głda* (Küddow) ma swój początek w Pomeranji, płynie z tamtąd ku południowi. Pod wsią Borkendorf przyjmuje rzeczkę *Glumin* od Schönfeld płynącą a z Brandeburga rzeczkę *Piła*. Od tego punktu odgranicza powiat Chodzieski od powiatu Wałeckiego, oblewa miasto Piła, wieś Mołylewo, a pod miastem Ujście wpada do Noteci. W ogóle Głda przyjmuje dwie rzeczki, i jest żeglowna od Piły. Długość jej biegu w Księztwie wynosi mil 3 ¼.

47. *Łobzonka* wytryska z okręgu regencyjnego Kwidzyńskiego i płynie ku południowi, nieopodal od folwarku Stebenki wchodzi do powiatu Wyrzyskiego, oblewa miasto Łobżenica; pod wsią Kościerzyn przyjmuje rzeczkę *Lubsię*, pod miastem Wyrzysk strumień bezimienny od Nieżychowa idący, niedaleko folwarku Karolewo rzeczkę *Rudna*, przy karczmie Wygoda wpada do Noteci. Długość jej biegu wynosi mil 6.

48. *Gąsawka* ma źródło swoje w jeziorze Gąsawskim w powiecie Szubińskim, oblewa miasto Gąsawa, przechodzi jezioro Biskupińskie, Wenecyą i Skarbienickie, oblewa miasto Znin, przechodzi jezioro Znin, Dobrylewo, Sobiejuchy, oblewa wieś Słupy, miasto Szubin, a pod miastem Rynarzewem wpada do Noteci. Długość jej wynosi mil 5.

49. *Pleca* ma swój początek w okręgu regencyjnym Frankfurtskim, a kończąc bieg swój przy ujściu do Drawy dotyka powiatu Czarnkowskiego pod wsią Neuhochzeit. Długość jej biegu wynosi mil 3.

50. *Ołobok* zaczyna się pod wsią Naszeraje w powiecie Odolanowskim oblewa miasto Raszków, wsie Pogrzybow, Rąbczyn, Jelitów, Radłów; nieopodal od wsi Czekanów przyjmuje rzeczkę *Niedzwiady*, oblewa wsie Bilczew i Psary. Pod wsią Sławin zabiera rzeczkę *Barycz Strzyżewską* a za klasztorem Ołobockim przyjąwszy *Bystrzycę* obie wpadają do Prosny. Długość jej biegu wynosi mil 4½.

51. *Dobrążna* ma źródło swoje w powiecie Krobskim, pod wsią Siedlec, oblewa wsie Chocieszewice, Pampowo, Wilkonice, misto Miejska górka, pod Widawą wpada do Orli. Długość jej biegu wynosi mil 3½.

52. *Maławełna* wytryska w powiecie Gnieznieńskim z jeziora Kleckiego; niedaleko miasta Kiszkowa oddziela powiat Gnieznieński od Wągrowieckiego, płynie niedaleko miasta Skok, przechodzi jeziora Budziszewo, Rogoźno, pod miastem Rogoźno wpada do Wełny. Długość jej mil 3.

53. *Szywra* wytryska w powiecie Wrzesińskim z jeziora w lesie Kaczanowskim, oblewa wsie Krzywagóra, Lipie, miasto Miłosław. Około Starkowic wchodzi do powiatu Srzodzkiego, oblewa Antonin Olendry, Murzynowo leśne, Garby, niedaleko wsi Kępa wielka wpada do Maskawy. Długość jej biegu wynosi mil 5½.

7. JEZIORA.

54. Księztwo Poznańskie obejmuje jezior większych, mniejszych i stawów: to jest w okręgu regencyjnym Poznańskim większych 119 mniejszych i stawów: 400, łącznie 519. W okręgu regencyjnym Bydgowskim więszych 108 mniejsych 468 łącznie 576. W ogóle w Księztwie Poznańskiem większych 227 mniejszych 868 łącznie 1095. Jezior i Stawów większych nazwisko i położenie w powiatach sę następujące:

W OKRĘGU REGENCYJNYM POZNAŃSKIM.

55. W powiecie *Babimostskim* jest jezior w ogóle 39, to jest: mniejszych 16 większych 13, jako to:

1. Na zachodniej stronie rzeki Obry: Wojnowo. Rudnickie albo Obra zachodnia.

2. Przez które rzeka Obra przechodzi: Grojec, Chobienice, Wielkowiejskie, Obra wschodnia.
3. Na wschodniej stronie rzeki Obry: Hammer, Wioska, Wolsztyn albo Karpicko, Niałek.
4. Na południe od rzeki Obry: Wieluń, Osłonina, Gorsko.

56. W powiecie *Bukowskim* w ogóle 6, mniejszych 4 większych 2, jako to:

1. W północnej części: Zgierzynka.
2. W południowej: Bobrowskie.

57. W powiecie *Kościańskim* w ogóle 14, mniejszych 9 większych 5, jako to:

Karmelin, Wojnice, Zbęch, Morka, Cichowo.

58. W powiecie *Krobskim* trzy małe jeziora i stawy.

59. W powiecie *Krotoszyńskim* w ogóle 66, mniejszych 58 większych stawów 9 jako to:

1. W zachodniej części: Baran, Folusz, Bartosz, Trafary, Wandek.
2. We wschodoiej: Maciejewo, Stencel, Kamienne, Smoszewo.

60. W powiecie *Międzychodzkim* w ogóle 88, mniejszych 71 większych 17, jako to.

1. Na północnej stronie Warty. Barcin, Kłosow, Kupki.
2. Między Wartą i gościńcem bitym Berlińskim: Plecè, Gorzyn, Bielsko, Wielkie Kołno, Debrzno, Szrem, Jaroszewo, Lutom, Wielkie Chrzypsko, Środka, Jezioro Wielkie, Białokosz.
3. Na południe od gościńca bitego: Głębokie, Libikowo.

61. W powiecie *Międzyrzeckim* w ogóle 68, mniejszych 50 większych 18, jako to:

1. Na zachodniej stronie rzeki Obry: Czuszt, Piekielne dno, Długie, Kursko, Wysoki las, Bukowiec.
2. Przez które rzeka Obra przechodzi: Mokry lutolek, Zbąszyn.
3. Na wschodniej stronie rzeki Obry: Głembuch, Trawne, Stalusz, Czarne, Szarcz, Kachel, Chłop, Wendromiecz, Rybojadel, Wielkie.

62. W powiecie *Obornickim* w ogóle 29, mniejszych 24 większych 5, jako to:

1. Na północnej stronie Warty: Rogóźno, Budziszewo, Włokna.
2. Na południowej: Sycyno, Objezierze.

63. W powiecie *Odolanowskim* w ogóle 41, mniejszych 30 większych stawów 11, jako to.

1. Na północnej stronie rzeki Baryczy: Kuroch.

2. Na południowej: Zborowiec, Jeziorna, Krzyżna, Zabelniak, Radziwiłł, Trzcieliny, Dembnica, Kociemba, Spirek, Gorecznik.

64. W powiecie *Ostrzeszowskim* w ogóle 22, mniejszych 18 większych stawów 4, jako to:

Jazy, Jeziorno, Jeziorki, Oleszyca.

65. W powiecie *Pleszewskim* 16 jezior i stawów małych.

66. W powiecie *Poznańskim* w ogóle jezior 45, mniejszych 36 większych 9, jako to:

1. Między Wartą i gościńcem bitym Berlińskim: Wielki Kiekrz, Przecławek.
2. Między gościńcami bitemi Wrocławskim i Berlińskim: Lusowo, Niepruszewo, Strykowo.
3. Między Wartą i gościńcem bitym Wrocławskim: Gorka, Witobel, Demanczewo.
4. Na wschodniej stronie Warty: Swarzędz.

67. W powiecie *Srzodzkim* w ogóle 7 większych, to jest:

1. Na północ od Srzody: Stęszewko, Wronczyn, Latolice, Iwno.
2. Na południe: Wielkojezierskie, Małojezierskie, Zaniemyśl.

68. W powiecie *Szamotulskim* w ogóle 31, mniejszych 24 większych 7, jako to:

1. Na północnej stronie Warty: Chojnow, Radziszewo, Rzeczyn.
2. Między Wartą i gościńcem bitym Berlińskim: Buszewo, Lubosin, Bytyń.
3. Na południe od tego gościńca: Pniewy.

69. W powiecie *Szremskim* w ogóle 22, mniejszych 16 większych 6, jako to:

1. Na prawej stronie Warty: Bnin, Kurnik, Skrzynki.
2. Na lewej stronie: Grzymisław albo Bdanie, Lubiałowo, Wielki Dolsk.

70. W powiecie *Wrzesińskim* 9 jezior małych.

71. W powiecie *Wschowskim* w ogóle 23, mniejszych 17 większych 6, jako to:

1. Na zachód od gościńca bitego Wrocławskiego: Brenno, Domnice, Krzycko.
2. Na wshód tegoż gościńca: Swierczyna, Osieczno, Kleszczewo.

72. W powiecie *Bydgowskim* w ogóle 69, mniejszych 58 większych 11, jako to:

1. Na lewej stronie rzeki Brdy: Kręgiel, Kusowo, Borowno.
2. Na prawej stronie: Dzidno, Kadzionka, Głusza, Łonsk, Słupowo, Stefanowo, Chmielnickie, Sleszyn.

73. W powiecie *Chodzieskim* w ogóle 38, mniejszych 30 większych 8, jako to:

1. Na prawej stronie Noteci: Zelgniewskie, Brodskie, Kaczorskie.
2. Na lewej stronie: Worowo, Rataj, Niewinko, Margonin, Zbyszewice.

74. W powiecie *Czarnkowskim* w ogóle 47, mniejszych 38 większych 9, jako to:

1. Na północnej stronie Noteci: Łukacz, Wielkie północne, Stradun, Saskie.
2. Na południowej stronie: Wandal, Białe, Wysokie, Wielkie południowe i staw Lubasz.

75. W powiecie *Gnieznieńskim* w ogóle 74, mniejszych 59 większych 15, jako to:

1. W części wschodniej: Dziadkowo, Mielno, Leniwe, Jankowo, Wierzbiczany, Ostrowite, Skorzencin, Budzisław, Powidz, Bielidło pod Gnieznem.
2. W części zachodniej: Klecz, Rybno, Turosłowo, Dziekanowice, Działyń.

76. W powiecie *Inowrocławskim* w ogóle 95, mniejszych 87 większych 8, jako to:

1. W części zachodniej: Melno, Tuczno, Bronisław, Ostrowo, Dłuczyna, Łojewo.
2. W części wschodniej: Gopło, Tryścin.

77. W powiecie *Mogilnickim* w ogóle 108, mniejszych 93 większych 15 jako to:

1. W części zachodniej: Izdebno, Rogowo, Zioło, Lubiecz, Kruchowo, Palędzie.
2. W części wschodniej: Wieniec, Wiecanów, Trzemeszno, Mogilno, Szydłowo, Łososniki, Orchowo, Góra, Trląg.

78. W powiecie *Szubińskim* w ogóle 46, mniejszych 29 większych 17, jako to:

Staw Rynarzewski, Wąsosz, Sobiejuchy, Dobrylewo, Znin

wielki, Znin mały, Skarbienice, Wenecya, Biskupin, Gąsawa, Oćwieka, Odrowąż, Chomiąża, Ptur, Dombrowka, Smerzyn, Gombin, Babiegacie.

79. W powiecie *Wągrowieckim* w ogóle 51, mniejszych 34 większych 17, jako to:

1. W części zachodniej: Kaliszany, Grylewo, Bukowiec, Kobylec, Łekno, Rgielsko, Durowo, Łęgowo, Prusiec, Hamer, Maciejak.
2. W części wschodniej: Smuszewo, Stępuchowo, Kaczkowo, Tonowo, Kołorąb, Łopienno.

80. W powiecie *Wyrzyskim* w ogóle 48, mniejszych 40 większych 8, jako to:

1. Po prawej stronie rzeki Łobzonki: Sławianowo, Falmirowo.
2. Po lewej stronie: Trzywsie, Borzyszkowo, Runowo, Rosmin, Wiele, Trzeboń.

8. BAGNA.

81. Kraj cały Księztwa Poznańskiego jest płaski; rzeki które go przerzynają z małym wyłączeniem, wysokich brzegów nie mają, spadek wód jest powolny, grunt po wielkiej części lekki, piasczysty. Te połączone okoliczności dały nastanie mokrym nizinom, łęgom, bagnom, a chociaż przemysł ludzki przez zakładanie osad, wycinanie lasów i kopanie rowów skutecznie działa, i lubo część znaczna nieużytecznej ziemi, na urodzajną zamieniona została, są wszelako jeszcze po nad rzekami, jeziorami i po nizinach łęgi i bagna z pomiędzy których ważniejsze są następujące:

W OKRĘGU REGENCYJNYM POZNAŃSKIM.

82. *W powiecie Babimostskim* oprócz wielkiego Obrzańskiego o którem niżej (85) jest nad rzeką Obrzycą bagno Kargowskie do 1400 morgów obejmujące. Niżej między Chobienicami i Tuchorzem już są łąkami.

83. W powiecie *Bukowskim* około Urbanowa, Mokre Dakowy, Opalenica i Michorzewka są łęgi obejmujące około 3080 morgów.

84. W powiecie *Kościańskim* między wsiami Racał, Nielęgowo i Nacław i wzdłuż rzeki Obry od wsi Osowo około

Krzywina, Jurkowa, Kościana do wsi Sierakowa i Szczodrowa około 1960 morgów.

85. W powiatach *Babimostskim i Kościańskim łącznie* wielkie bagno Obrzańskie. Bagno to w części swojej wschodniej Obrzańskiem a w zachodniej Zieminskiem nazwane, rozciąga się nie tylko po obu brzegach rzeki Obry, ale w niejakiem od niej oddaleniu od wsi Sierniki do granicy Szląskiej i wsiów Schlabernsdorf i Neu Ottenstädt w długości mil ośmiu a szerokości mniej więcej pół, trzy ćwierci mili i całej mili a nawet półtorej mili, w kierunku ogólnym od północo-wschodu ku południo-zachodowi. Obszerność jego ogólna zawarta między wsiami i miastami okrążającemi go jako to: Sierniki, Piotrowo, Zadory, Roszkowo, Sepienko, Sepno, Wielkie Łęki, Puszczykowo, Wielichowo, Prochy, Tarnowo, Błocko, Wroniawy, Stradynek, Świętno, Krzyż, Bagno, Mochy, Nowawieś Zaborowo, Przement, Siekowko, Siekowo, Sniały, Wilkowo, Księginki, Białez, Kokorzyn, Godziszewo, Szczodrowo, Bonikowo, Mykoszki, Jarogniewice, Głuchowo wynosić może do 90000 morgów [1]). Tak leniwo środkiem wielkiego bagna płynie rzeka Obra i tak się jej wody rozlegają i wsiękają, że w wielu miejscach nie znać naturalnego jej koryta. Z tąd poszło, że jeżeli na dawnych mappach Polski a szczególnie na mappie Zanoniego, Obra ma w tej okolicy postać połączonych jezior, na mappach nowszych Pruskich a mianowicie Gillego, rzeka ta w kilku miejscach okazuje koryto przerywane; w najnowszych mappach szczegółowych powiatu Babimostskiego i Kościańskiego w r. 1835 wydanych, rzeka Obra przez półtorej mili znika zupełnie a na jej miejscu okazane są na karcie, jak są istotnie, bite w prostych liniach rowy i kopanice. (Art. 29.)

86. W powiecie *Krobskim* są łęgi około Pudliszek i Ponica około 2270 morgów. Około Żylicy i Masłowa od 1120 morgów. Około Widaw i Sworowa na 1680 mor. Nad Orlą rzeką na 1120 morgów.

1) Dodając do tej obszerności łęgi od wsi Osowa do Szczodrowa ciągnące się, łęgi od Mosiny do Siernik idące i Kargowskie, obszerność ogólna wynosić może 120.000 morgów.

87. W powiecie *Krotoszyńskim* łęg około wsi Budy, Lgota i Dąbrowy na 2240 morgów.

88. W powiecie *Międzychodzkim* łęgi około Skwierzyny i Trzebuszewa na 1960 mor. Około Lubosza na 280 mor.

89. W powiecie *Międzyrzeckim* bagno Kocieszyn nad Zgniłą Obrą między Krenskiem Brojcami na 2520 mor. W Lesnictwie Damerskiem i Łomnickiem na 1400 mor. Wielki Ług od 1120 morgów.

90. W powiecie *Obornickim* bagno Konczak na 4900 mor. Między Rogoznem i Wełną na 1400 mor.

91. W powiecie *Odolanowskim* około Uciechowa bagno Barycz małe na 700 mor. Około Odolanowa na 1400 mor. Około Przygodzic na 2800 mor. Około Czachnoćk łęg na 600 morgów.

92. W powiecie *Ostrzeszowskim* około Kuźnicy Skakawy łęg na 600 mor. Między Trzcinicą i Rakowem łęg na 2100 morgów.

93. W powiecie *Pleszewskim* między Panienką i Górą, bagno Obra małe na 2100 mor. Między Rzegocinem i Grodziskiem nad Prosną łęgi od 2800 morgów.

94. W powiecie *Poznańskim* między Spławiem i Garbami łęg na 560 mor. Między wsiami Srocko małe i Demancze Stare nad Kopanicą Obrzańską łęg od 1000 mor. Między wsiami Sobota i Bydkowo łęg od 300 morgów.

95. W powiecie *Srzodzkim* między wsiami Gwiazdowo i Puszczykowo łęg od 500 mor. Pod Olendrami Nekla od 300 mor. Pod Staniszewem od 500 mor. Pod wsią Czarnotki nad Maskawą i Szywrą od 1000 mor. Pod wsią Kempa mała nad Wartą od 560 mor. Pod Nadziejewem nad Maskawą od 750 mor. Pod Murzynowem leśnem nad Szywrą od 600 mor. Między Murzynowem borowem i Wiktorowem od 750 morgów.

96. W powiecie *Szamotulskim* pod Jastrowem łęg od 200 mor. Pod wsią Przyborowko nad Samicą łęg od 300 mor. Około wsi Sędzinko od 150 mor. Pod posadą leśną Dąbrowo od 225 morgów.

97. W powiecie *Szremskim* między Tworzykowem i Orkowem po obu brzegach Warty łęgi od 1400 mor. Między Jaszkowem i Niesłabinem po prawej stronie Wartyod 500

mor. Między Jaszkowem, Górą i Psarskiem na prawym brzegu Warty od 1300 mor. Między Szremem i Sroczewem po obu brzegach Warty łęgi od 2100 mor. Od starego Szańcu nad początkową Obrą po obu jej brzegach do wsi Brześnica łęgi od 2800 mor. Od Brześnicy do Mszycina nad Obrą od 1120 mor. Od Mszycina do granicy Kościańskiej nad Obrą łęgi od 1680 morgów.

98. W powiecie *Wrzesińskim* pod wsią Zerniki łęg od 250 morgów.

99. W powiecie *Wschowskim* około Wyewa i Potrzebowa łęgi od 600 mor. Między Olbrachcicami, Przybyszewem i Tarnowem nad Kopanicą Polską łęgi od 2800 mor. Pod Zaborowem od 1250 mor. Około Rydzyny od 840 mor. od Tworzyanic do Tadeuszka od 2800 morgów.

W OKRĘGU REGENCYJNYM BYDGOWSKIM.

100. W powiecie *Bydgowskim* pod wsią Wielka Dąbrowa łęg od 250 morgów.

101. W powiecie *Chodzieskim* między Ujściem, Dziembowem i Morzewem bagno nad Notecią od 3500 mor. Pod Ciszewem od 2800, Zamoczyńskie od 4600 mor. Pod Jaktorowem łęg od 1500 morgów.

102. W powiecie *Czarnkowskim* około wsi Wizany bagno od 3400 około wsi Wielkie Koty od 1000 mor. Około Jędrzejowskich Olendrów nad Notecią łęgi od 1800 mor. Między Łomnicą i Nikoskami od 2500 mor. Pod Marunowem na 700 pod Gembicami od 1000 mor. Pod Zieloną Kolonią łęg od 250 męgów.

103. W powiecie *Gnieznieńskim* pod Jankowem łęg od 300 mor. Pod Arkuszewem bagno zwane Głębokie od 500 morgów.

104. W powiecie *Inowrocławskim* bagno zwane Bochorze od 8200 mor. rowami prawie osuszone. Koło wsi Palczyna łęg od 700 morgów.

105. W powiecie *Mogilnickim* pod Pakością łęg od 300 mor.

106. W powiecie *Szubińskim* bagno Studzienka od 3700 mor. Bagno Lasowiny od mor. 3750. Około Wielkiego Sosnowca bagno od 2100. Między Pszczołczynem i Notecią łęgi od 2100 morgów.

107. W powiecie *Wągrowieckim* pod wsią Mostki łęg od 2000 mor. Pod wsią Prusiec łęgi od 1400 mor.

108. W powiecie *Wyrzyskim* bagno Dembno od 700 mor. Pod Kolonią Brzostowo od 2375 mor. Białośliwy od 2800 Krostkowo od 4150 mor. Brzozowki od 3300 mor. Łodzia od 2100 morgów.

9. WZGÓRZA.

109. Całe Księztwo Poznańskie jest, jak powiedzieliśmy krajem prawie zupełnie równym i płaskim, gór więc nie posiada. Są jednak wzgórza i lekkie wzniesienia gruntu których położenie podług mapp szczegółowych jest następujące:

W OKRĘGU REGENCYJNYM POZNAŃSKIM.

110 W powiecie *Babimostskim* między wsiami Maławieś, Węchabno i Wojnowo; w lesie między wsiami Gola i Głodna; między wsiami Gościeszyn, Tarnowo i Błocko. Między miastem Kębłowo i wsią Wroniawy; mały wzgórek sosną porosły Winnica zwany; w lesie Świętnowskim między wsiami Świętno i Ruda; między Mochami i wsią Perkowo albo Nowym Przementem.

111. W powiecie *Bukowskim* między wsiami Bolewice, Chmielinka i Grunsko; między wsiami Cieśle i Ołusz; tudzież między Pakosławem, Brodami i Chraplewem.

112. W powiecie *Kościańskim* wzgórza około wsi Prochy i Dębsko; około wsi Karznice i Czacz; między miastem Kościan i wsiami Czarkow i Nacław; między Szczepowicami i Roszkowem; między wsiami Boguszyn, Radomice i Bronikowo; pod wsią Wojnice i Parski; około wsi Boniko, Mykoszki i Kawczyn; między wsiami Wronowo, Donatowo, Rombin; około wsi Jurkowo, Osiek, i Dembiec; między wsiami Jezierzyce Polskie, Popy Polskie i Szawle; nakoniec między Czerwoną wsią, Krzywinem i Bielewem.

113. W powiecie *Krobskim* wzgórza Gostyńskie ciągnące się od wsi Zalesie około Drzęczewa, Gostynia, Czachorowa, Starej Krobi i Rokosowa; około miasta Ponica i wsiów

Miechcin i Janiszewo; nakoniec około wsiów Bartoszewice i Grąbkowo.

114. W powiecie *Krotoszyńskim* wzgórza około miasta Kozmina tudzież między miastem Krotoszynem i wsią Durzyn.

115. W powiecie *Międzychodzkim* wzgórza pod Nowąwsią, między miastem Skwierzyną i wsią Chemsko; między wsiami Libikowo, Przytoczna i Goraj; między miastem Międzychod, Kamionną i wsiami Gorzyn i Skrzydlewo; nakoniec między wsiami Kurnatowo, Jaroszewo i Lutom.

116. W powiecie *Międzyrzeckim* między wsiami Chodziszewo i Bukowiec; między wsiami Kęszyca i Nietoperek; między Swiegocinem, Silną i miastem Pszczewem; nakoniec około wsi Lewice.

117 W powiecie *Obornickim* wzgórze około wsi Boruchowa, około Boguniewa, około Bomblina, około Gorki, nakoniec około Murowanej Gosliny.

118 W powiecie *Odolanowskim* wzgórza około miasta Sulmierzyce i wsi Chwaliszewo; około miasta Ostrowa; około Ołoboka; przy wsiach Gniazdowo, Boczkowo; między Sulisławem i Łękocinami; nakoniec pod Kwiatkowem, Kęszycami i Sieroszewicami.

119. W powiecie *Ostrzeszowskim* wzgórza między wsiami Kotłowo, Komorowo, miastem Mixstadt i wsią Siedlikowo; około miasta Ostrzeszowa, około Kobylejgóry; między wsiami Mechcin, Mikorzyn, Myjomice, nakoniec między wsiami Olszowa, Donaborów i Janków.

120 W powiecie *Pleszewskim* około wsiów Komosze, Kolnice i Skoraczewo; około miasta Mieszkowa i małe wzgórza około Kars i Gołuchowa.

121 W powiecie *Poznańskim* oprócz wywyższonych brzegów pod wsiami, na prawej stronie, Wiorek, Czapury, Koziegłowy, Czerwoniak, na lewej Łęczyca, Szeląg, Radojewo Biedrusko, Truszkołowo; oprócz wywyższonego Blatu na prawym brzegu Warty na którym wznosi się góra Anna 985 stóp wysokości nad powierzchnią morza mieć mająca [1]) są wzgórza około wsiów Lisowki, Suchylas, La-

1) Opis powiatu Poznańskiego pana P. de Minutoli 1840 str. 5.

giewniki, Chojnica, Morawsko a pod miastem Poznaniem góra tak nazwana Czerwowska.

122. W powiecie *Srzodzkim* wzgórze pod miastem Pobiedziskiem, pod wsiami Dzierzchnica, Chocicza, tudzież między wsiami Pierzchno, Szlachcin i Winogóra.

123. W powiecie *Szamotulskim* wzgórza między miastami Szamotuły i Ostrorogiem; między wsiami Bobulczyn, Wroblewo i Biezdrowo; między Szamotułami, Kąsinowem, Kępą i Piotrkowkiem; około Myszkowa i Radzyna.

124. W powiecie *Szremskim* góra Ludwikowa pod wsią Pożegowo niedaleko Mosiny; należąca do pasma wzgórków najwyższych w Księztwie Poznańskiem; wzgórza ciągnące się między wsiami Zabno, Grzybno, Sulejowo, Iłowiec, Rogaczewo, Brodnica, Górka, Grabianowo, Manieczki, Błociszewo, Gaj; wywyższony brzeg lewy Warty pod wsią Gora i Psarskie; wzgórza na prawym brzegu Warty między Rogalinem, Radzewem, Cmoniem i Kalejami; w okolicach Kurnika i Bnina; wzgórza nad rzeczką Koplą około wsiów Zernik, Robakowo Dachowo, Szczodrzykowo; wzgórza ciągnące się między Szremem, Nochowem, Pyszącą, i wsiami Wieszczyczyn Masłowo; około Dolska i wsiów Bodzikiewo, Małpino, Księginki, Małachowo, Malewo, Dusina i Ostrowo; nakoniec między wsiami Fawory, Jeżewo, Koszkowo.

125. W powiecie *Wrzesińskim* wzgórza między wsiami Grzymisławice, Chociszewo, Słomowo; około miasta Miłosławia, tudzież około miasta Zerkowa i wzdłuż rzeczki Wrześni.

126. W powiecie *Wschowskim* wzgórza około wsi Kandlew, Dryżyna, Andrychowice i Swidnica u stóp których płyną Kopanica Krajowa i Kopanica Polska; między wsiami Łysiny, Tylewice, i Przyczyna, jedno z nich nosi nazwę Gora wysoka; około wsi Lasocice, Trzebiny, Długie; około miasta Osieczno; między wsiami Gurzno i Karchowo; na koniec między wsiami Dąbecz, Nowydwór, Pawłowice.

W OKRĘGU REGENCYJNYM BYDGOWSKIM.

127. W powiecie *Bydgowskim* wzgórza w leśnictwie Bydgowskim składające się z pięciu małych pasm które się w różnych kierunkach rozciągają; wzgórze po nad Wisłą

od Fordonu do Złej wsi i wzgórze z nim łączące się od Osielska i Bydgoszczy aż do Sleszyna idące.

128 Wpowiecie *Chodzieskim*, wzgórze między wsiami Rzadkowo i Kaczory i drugie od Chodzieży aż po za miasto Ujście roszerzające się.

129. W powiecie *Czarnkowskim* wzgórza między wsiami Sielichow i Dębowagóra; pomiędzy niemi jedna nazywa się Zamkowa, druga Czarownica; wzgórza Szkockie między wsiami Dzierżno małe i Gornica, jedno z nich nosi nazwę Góry Zajęczej; wzgórza między wsiami Stradun i Nikocin; między wsiami Łomnica, Biała i Fraskowo; nakoniec między miastem Czarnków i wsiami Smiszkowo, Goraj i Ciszkowo.

130 W powiecie *Gnieznieńskim* wzgórza między wsiami Kamieniec, Rybno-radzim miastem Kiszkowo i wsiami Tomaszewo i Karczewo; na około miasta Klecka; między wsiami Dulki, Mnichowo; miastem Gniezno i wsiami Pyszczynek i Oborka; około miasta Żydowa; miasta Mielżyna, Witkowa, tudzież około Powidza.

131. W powiecie *Inowrocławskim* wzgórza w leśnictwach Staro-gniewkowskiem i Cierpickiem; około Inowrocławia, Strzelna; między wsiami Zerniki i Przedbojewice; między Giżewem, Baranowem i Chrosnem; nakoniec między wsiami Chełmce, Witowiczki, Orpichowo.

132. W powiecie *Mogilnickim* wzgórza między wsiami Wola Czewujewo, Czewujewo i Grochowiska Królewskie; około Trzemeszna, Wilatowa, Kwieciszewa; nakoniec między wsiami Płaczkowo, Szydłowo. Trzemżal.

133. W powiecie *Szubińskim* wzgórza między wsiami Iwno, Dobieszowo, Chwaliszewo, Dembowa góra; około Kcyni i nakoniec około Znina i Szubina.

134. W powiecie *Wągrowieckim* wzgórza około wsi Czesławice, około miasta Golancz, między wsiami Pawłowo, Grylewo i Kaliszany; około miasta Wągrowca; między wsiami Roszkowo, Glinno, Bliżyce, Młynki, Szczodrochowo; około miast Mieścisko i Zerniki.

135. W powiecie *Wyrzyskim* między miastem Wysoka i wsiami Rudy, Stareń i Moszyce; między miastem Miasteczko i wsiami Brzostowo, Wolsko, Białośliw; po nad łęgami No-

teckiemi od Krostkowa do Nakła; około wsi Runowo i Czarnuń; między wsiami Jaszkowo, Womwelno, Tuszkowo.

10. LASY.

136. Lasy Księztwa Poznańskiego obejmują blizko jedną piątą część ogólnej przestrzeni [1]). Wyszczególnienie znaczniejszych nazwiskami na mappach oznaczonemi jest następujące;

W OKRĘGU REGENCYJNYM POZNAŃSKIM.

137. W powiecie *Babimostskim* jest lasów 12, to jest: Nowokramski, Wojnowski, Babimostski, Zamkowy. Wąchabniewski, Kopanicki, Jaromirski, Oberski, Swiętnowski, Chobienicki, Tuchorzewski i Mochański. Obejmują one z nienazwanemi 84244 morgów Magdeburskich [2]) to jest około $\frac{1}{5}$ części całej przestrzeni powiatu.

138. W powiecie *Bukowskim* lasów 7, to jest: Lwowkowski, Bolewicki, Chmieliniecki, Wąsowski, Tomyslski, Bukowiecki i Porażyński. Ogół wynosi około 60000 mor. blizko $\frac{1}{6}$ część.

139. W powiecie *Kościańskim*, imiennie na mappie nazwanych lasów niemasz. Ogół ich wynosi około 50000 m. [3]) a zatem $\frac{1}{9}$ przestrzeni.

140. W powiecie *Krobskim* lasów nazwanych jest 4, to jest: Łaszczyński, Sworowski, Pakosławski i Szkaradowski. Ogół wszystkich lasów obejmuje blizko 40000 mor. to jest: $\frac{1}{10}$ przestrzeni.

141. W powiecie *Krotoszyńskim* nazwanych jest lasów 3, to jest: Krotoszyńskie leśnictwo w dwóch oddziałach, i Ujazdowski. Są prócz tego lasy, Baszkowski, Pogorzelski, Bułakowski i Siedmiorogowski. Ogół lasów wynosi do 70000 mor. to jest więcej jak $\frac{1}{5}$ część całego powiatu.

142. W powiecie *Międzychodzkim* jest lasów 8, to jest: Starodworzecki, Trzebieszewski, Skwierzyński, Swiniarski,

1) *Die Provinz Preussen* 1838 str. 4. 46.
2) Opis powiatu Babimostskiego P. von Byern.
3) Przewodnik Rolniczo-Przemysłowy 1842 N. 14 str. 158.

Jezierski, Wiejecki, Sierakowski, Chojnski. Ogół lasów wynosi 181.898 morgów [1]), to jest blizko ⅓ część przestrzeni.

143. W powiecie *Międzyrzeckim* jest lasów 24 to jest Chyciński, Wielkogorzycki, Polickowski, Pszczewski, Głozewski, Łowiński, Rozbitkowski, Lewicki, Trzcielski, Łagowicki, Bukowiecki, Zamkowy, Bobelwicki, Międzyrzecki, Paradyski, Chodzieszewski, Rogoziński, Dąbrowiecki, Kocieszyński, Strożewski, Nowodworski, Łomnicki, Chrosnicki, Stefanowski. Ogół lasów zawiera około 150.000 mor. to jest blizko ⅓ przestrzeni.

144. W powiecie *Obornickim* lasów 7 to jest: Stobnicki, Podleski, Bomblinski, Wełniański, Obornicki albo Połajewski, Ekstelski i Zielonkowski. Ogół lasów wynosi około 80.000 mor. to jest mniej jak ⅕ przestrzeni.

145. W powiecie *Odolanowskim* jest lasów 5 to jest: Sw. Marcinski, Smoszewski, Krotoszyńsko - Sulmierzycki, Przygodzicki, i Wielowiejskiego część. Ogół wynosi około 95.000 mor. to jest więcej jak ¼ część przestrzeni.

146. W powiecie *Ostrzeszowskim* jest lasów nazwanych 2, Wielowiejskiego część i Myjomicki. Ogół wszystkich lasów obejmuje około 80.000 mor. to jest więcej jak ⅕ przestrzeni.

147. W powiecie *Pleszewskim* nie masz żadnego szczególnie na mappie nazwanego lasu. Ogół ich obejmuje około 80.000 mor. albo ⅕ przestrzeni.

148. W powiecie *Poznańskim* lasów jest 15 to jest: Truszkułowski, Owiński, Wierzenicki, Piotrowski, Głuszyński, Wirski, Rosnowski, Trzebowski, Górkowski, Bendlewski. Wrączyński, Witobelski, Stęszewski, Palędzki i Dąbrowiecki. Ogół lasów zawiera 46.020 mor. [2]) to jest mniej ⅑ przestrzeni.

149 W powiecie *Srzodzkim*, las razwany jest jeden Jezierzycki. Ogólna obszerność wszystkich wynosi około 79.000 mor. to jest ⅕ przestrzeni.

150. W powiecie *Szamotulkim* jest lasów 5 to jest: część Chojnowskiego, Biezdrowski, Lubowiecki, Obrzycki, Dobro-

1) *Vergleichende Uebersicht des Birnbaumer Kreises 1838.*
2) Opis powiatu Poznańskiego p. P. de Minutoli 1840.

jewski. Ogół lasów wynosi około 80.000 mor. to jest ⅕ przestrzeni.

151. W powiecie *Szremskim* lasów nazwanych jest 6 to jest: Rogaliński, Daszewicki, Mieczewski, Kamionkowski, Drapatkowski, Kurnicki. Oprócz tego jest las Mechlinski, Tworzykowski, Jaszkowski, rządowy Mosiński. Ogół wszystkich lasów obejmuje 134.000 mor. to jest około ⅓ przestrzeni.

152. W powiecie *Wrzesińskim* nazwany jest las jeden Miłosławski. Wszystkie zawierają około 69.000 mor. to jest ¼ przestrzeni.

153. W powiecie *Wschowskim* nazwanych jest lasów 6, to jest: Wyewski, Drzewiecki, Lginski, Osowasieński, Włoszakowicki, i Rydzyński. Lasów wszystkich obszerność wynosi morgów około 40.000 albo ⅕ przestrzeni.

W OKRĘGU REGENCYJNYM BYDGOWSKIM.

154. W powiecie *Bydgowskim* lasów rządowych jest 3: Glinki, Jachciec, Mąkowarsk. Wszystkich lasów obszerność wynosi około 180.000 mor. to jest mniej niż ⅓ przestrzeni.

155. W powiecie *Chodzieskim* jest lasów nazwanych 5 to jest: Chodzieski, Oleśnicki, Podaninski, Margoniński, Zelgniewski, oprócz tego jest las Jabłonowski, Strzelecki, Zamoczyński i Dziembowski. Ogół wszystkich wynosi około 80.000 morgów, to jest około ⅕ przestrzeni.

156. W powiecie *Czarnkowskim* na mappie Szrötera nazwanych jest: Wieleński, Draskowski albo Drakowski, Bialski, Wielkokruszewski, Dembnowski; Małokruszewski i rządowy Trzciankowski. Ogół wszystkich wynosi około 250.000 m. to jest między ⅓ część i połową całej przestrzeni.

157. W powiecie *Gnieznieńskim* lasy nie są nazwane. Ogół ich wynosi około 130.000 mor. to jest blizko ¼ przestrzeni.

158. W powiecie *Inowrocławskim* lasów nazwanych jest 3 rządowych, to jest Starogniewkowski, Cierpicki, Strzelnowski, oprócz tego jest las około Modliborzyc. Ogół wszystkich wynosi około 70.000 mor. albo około ⅑ przestrzeni.

159. W powiecie *Mogilnickim* lasy na mappach nie są

nazwane. Rządowy jest jeden Gołąbkowski, prywatne pod Trzemesznem, Rogowem i Pakością. Ogół wszystkich obejmuje około 60.000 mor. to jest około 1/6 całej przestrzeni.

160. W powiecie *Szubińskim* jest lasów na mappie Schrötera nazwanych 10 to jest: Smogulecki, Gromadziński, Dembogórski, Szubiński, Łochowskiego część, Rynarzewski, Samokleski, Łabiszynski, Barciński i Strzelnowskiego rządowego część. Wszystkie w ogóle obejmują koło 90.000 m. albo 1/5 przetrzeni powiatu.

161. W powiecie *Wągrowieckim*, lasy na mappach nie są nazwane. Ogół ich wynosi około 90.000 mor. albo blizko 1/6 przestrzeni.

162. W powiesie *Wyrzyskim* lasów nazwanych na mappie Schrötera jest 15 to jest: Tłukomski, Bługowski, Łobzoniecki, Runowski, Witosławski, Luchowski, Trzebuński, Topolski, Liszkowski, Dembnowski, Łochowskiego część, Gleśnowski, Kraczyński, Wyrzyski, Nieżychowski. Ogół wszystkich lasów wynosi około 50.000 mor. około 1/3 przestrzeni powiatu.

163. Lasy zatem *w okręgu regencyjnym Poznańskim* wynoszą 1.423.162 mor. to jest blizko 1/5 część przestrzeni. Lasy *okręgu regencyjnego Bydgowskiego* 1.000.000 mor. to jest 1/4 i 1/5 część przestrzeni. Lasy *całego Księztwa* obejmują 2.423.162 mor. albo więcej jak 1/5 ogólnej przestrzeni. Z poprzedzających liczb wynika że najwięcej obfitującemi w lasy są okolice po obu brzegach Noteci położone i że z 26 Powiatów Księztwa, pięć jest stosunkowo najleśniejszych, jako to: Czarnkowski, Międzyrzecki, Międzychodzki, Bydgowski i Szremski; sześć najmniej leśnych: Krobski, Poznański, Kościański, Wschowski, Inowrocławski, Wyrzyski; piętnaście powiatów resztujących jest średnioleśnych.

164. W lasach Księztwa Poznańskiego panują głównie trzy gatunki drzew, to jest: sosna *(pinus sylvestris)*, brzoza *(betula alba)*, olsza *(alnus glutinosa)*. Pomieszanych z niemi w mniejszej ilości jest gatunków iglastych dwa, to jest: swirk *(pinus picea* Duroi), jodła *(pinus abies* Duroi), tudzież liściowych gatunków ośm, to jest: dąb *(quercus)*, jasion *(fraxinus)*, wiąz *(ulmus)*, grab *(carpinus)*, klon *(acer)*, lipa *(tilia)*, topol *(populus)*, osieka *(populus tremula)*.

11. PŁODY.

a) PŁODY KOPALNE.

165. Położenie geologiczne Księztwa i natura gruntu z tąd wynikająca (Art. 13) czynią kraj Poznański mniej zamożnym w płody kopalne. Z kruszców nie posiada jak *żelazo* błotne. Z ziem ma *wapno*, osobliwie w okolicach miasta Bydgoszczy około wsi Trzcianka, Seebruch w powiecie Bydgowskim i około wsi Wapno w powiecie Wągrowieckim; ma *krzemionkę* i *glinę czerwoną* i *garncarską*. Z innych płodów *torf* i *saletrę*. Tej ostatniej dobywać mają cetnarów dwieście [1]). Od niedawnego czasu odkryto *bursztyn* i *węgiel ziemny*. Bursztyn kopią w okolicy Rogoźna i Skok [2]), w Gembicach w powiecie Czarnkowskim odkryto w r. 1836 znaczne onego gniazda z których właściciel dobył tej żywicy za złp. 4500 [3]). Co do węgla dwie ich były kopalnie, jedna pod Wronkami w powiecie Szamotulskim, druga pod Słonowem Obornickim. Dobywanie pierwszej teraz zaniechano.

b) PŁODY ROŚLINNE.

166. Oprócz drzew stanowiących główną zamożność lasów Księztwa, jako gatunków panujących (Art. 164) znajdują się w nich. wierzba, leszczyna, jałowiec; krzewy jagodowe: berberys, malina, jeżyna, i podkrzewy jako to: poziomki i borówki rozmaitego gatunku. Zioła apteczne, farbierskie, paszne, pasiekowe, jak w krajach ościennych. Z roślin na rolach uprawianych: pszenica, żyto, jarka, jęczmień, owies, proso, tatarka, rzepaki. Inne rośliny handlowe jako to: len, konopie, chmiel, tytuń [4]). Z ogrodowin polnych groch, bob, fasole, szocewica, kartofle, kapusta, rzepy, turnepsy, buraki. W sadach owocowych grusze, jabłonie, śliwy, wiśnie, trześnie, brzoskwinie, morele, porzeczki, agrest, winograd. Ten płód ostatni uprawiany nawet bywa w większych winnicach w celu wytłaczania

1) Słowaczyński *Statistique de la Pologne Prussienne.*
2) *Die Provinz Posen 1838* str. 8.
3) Słowaczyński *Statistique de la Pologne Prussienne.*
4) Uprawa tytuniu zajmuje dziś w Księztwie przestrzeni 3200 morgów przenoszącą która wydaje na rok przeszło 18.000 centn. *(die Provinz Posen).*

z niego wina krajowego *Landwein* zwanego. Uprawa winnic oprócz okolic nad Notecią od 1820 r. rozszerzać się zaczyna w innych stronach Księztwa, pomimo częstego nieurodzaju, szczególniej w powiecie Babimostskim w okolicach miasta Wolsztyna, Babimostu, Kopanicy, Kargowy i wsi Chwalima. Winnice te zajmują w powiecie 959 morgów [1]) z których winobranie dało w jednym roku eimerów 3347 albo garnców polskich 57.467 za które właściciele opłacili podatku przemysłowego 3654 złp. [2])

c) PŁODY ZWIERZĘCE.

167. Przerzadzenie lasów Księztwa Poznańskiego, przez osady Kolonistów i Olendrów, przez nieporządne dawniej ich zagospodarowanie i zaniedbanie przepisów myślistwa, umniejszyło było znacznie liczbę użytecznej zwierzyny. Dziś znowu jest powiększona. Są w Księztwie jelenie, daniele w zwierzyńcach, sarny, dziki w lasach, zające w zapolach i gajach. Z ptastwa dropie, głuszce, cietrzewie, kuropatwy, jarząbki, słomki, bekasy, krzyki, gęsi i kaczki dzikie. Z szerściowych szkodliwych zwierząt wilki, lisy, zbiki, kuny. Z ryb są jesiotry, łososie, pstrągi, węgorze, sumy, mientusy, okonie, sendacze, szczupaki, karpie, karasie, leszcze, liny, sielawy, minogi i inne mniejsze. Raki we wszystkich prawie rzekach poławiają się. Płazy i owady tak użyteczne jak szkodliwe. Z domowych zwierząt konie, woły, owce, świnie i gdzie niegdzie osły. Koni ród poprawia się. Bydło rogate w ogólności pomierne; u zamożniejszych i rządniejszych lepsze i okazalsze. Owiec liczba i w lepszych poprawnych gatunkach coraz się powiększa. Ptastwo domowe jest takie jak w krajach ościennych. Pszczół ilość zmniejszyła się — najwięcej ich w północnych powiatch pozostało.

1) Opis pow. Babimost. P. de Byern.
2) Słowaczyński *Statistique de la Pologne Prussienne.*

II.

JEOGRAFIJA POLITYCZNA.

1. NAZWISKO I HERB.

168. Nazwisko Wielkiego Księztwa Poznańskiego pochodzi od dawnego województwa Poznańskiego, którego powiaty największą część dzisiejszego Księztwa składają. Przezwanie województwem, dawnego Księztwa Poznańskiego sięga XV wieku, to jest czasów Jagiellońskich.

169. Herb teraźniejszy Wielkiego Księztwa Poznańskiego jest orzeł czarny mający na piersiach orła białego.

170. Herb dawnego Województwa Poznańskiego tudzież herby innych pięciu województw z których się poczęści dzisiejsze Księztwo składa były jak następuje: Województwa Poznańskiego orzeł biały bez korony, z rozpostartemi skrzydłami w polu czerwonem; województwa Kaliskiego zubrza głowa, między rogami korona, pierścień przez nozdrza przechodzi, pole szachowane czerwone i białe; województw Brzeskiego, Kujawskiego i Inowrocławskiego, pół orła białego i pół lwa czarnego, grzbietem do siebie obrócone pod jedną koroną; u obudwóch języki wywieszone; województwa Sieradzkiego w polu czerwonem, pół orła czarnego, a w złotem polu pół lwa czarnego w koronie złotej, tak że pół lwa i pół orła grzbietami stykają się. W obuwóch języki wywieszone [1]). Województwa Gnieznieńskiego herbu, prawem naznaczonego nie było.

1) Korona Polska Niesieckiego.

2. OBSZERNOŚĆ.

171. Obszerność Księztwa Poznańskiego, tak jak go utworzył akt Kongressu Wiedeńskiego roku 1815, po odejściu późniejszem małej części do powiatu Sternbergskiego wynosi mil □ jeograficznych 536,51 [1]) albo włok polskich 175.267 [2]) albo morgów Magdeburgskich 11.529.760.[3])

172 Księztwo Poznańskie obejmuje dwa okręgi Regencyjne i 26 powiatów których obszerność szczegółowa w milach □ jeograficznych,, włokach polskich i morgach Magdeburgskich jest następująca:

	POWIATY OKRĘGU POZNAŃSKIEGO	Mile kw.	Włoki	Morgi Mag.
1	Babimostski	19,26	6.292	413.845
2	Bukowski	16,17	5.479	360.334
3	Kościański	21,20	6.925	455.530
4	Krobski	19,09	6.236	410.191
5	Krotoszyński	17,60	5.750	378.171
6	Międzychodzki	25,01	8.169	537.424
7	Międzyrzecki	22,78	7.441	489.491
8	Obornicki	20,02	6.540	430.177
9	Odolanowski	16,83	5.498	361.623
10	Ostrzeszowski	17,43	5.694	375.517
11	Pleszewski	19,12	6.246	410.836
12	Poznański	19,68	6.429	422.871
13	Srzodzki	18,58	6.070	399.221
14	Szamotulski	19,10	6.240	410.406
15	Szremski	18,63	6.086	400.306
16	Wrzesiński	12,62	4.124	271.149
17	Wschowski	17,96	5.867	385.907
	Ogół	321,68	105.086	6.912.999
	POWIATY OKRĘGU BYDGOWSKIEGO			
18	Bydgowski	27,11	8.857	582.602
19	Chodzieski	20,14	6.581	432.815
20	Czarnkowski	28,08	9.174	603.448
21	Gnieznieński	23,94	7.822	514.478
22	Inowrocławski	30,42	9.927	653.734
23	Mogilnicki	17,97	5.873	386.180
24	Szubiński	21,20	6.927	455.595
25	Wągrowiecki	24,47	7.995	525.868
26	Wyrzyski	21,50	7.025	462.041
	Ogół	214,83	70.181	4.616.761

3) Hoffman, *Bevölkerung des Preussischen Staats* str. 241.

2) Podług Tabell Kolberga { włoka Polska = 65.184 morgom Magdeb. / mor. now. pol. = 2,16 morgom Magdeb.

3) Podług Zedlitza mila kw. jeograficzna = 21490,3 morgom Magdeburskim.

173. Ogółując powyższe szczegóły okazuje się.

	Mil kw.	Włok Pol.	Mor. Mag.
W okręgu regencyjnym Poznańskim	321,68	105.086	6.912.999
W okręgu regencyjnym Bydgowskim	214,83	70.181	4.616.761
Ogół Księztwa zgodny .	536,51	175.267	11.529.760

174. Cała obszerność Księztwa obejmuje domniemalnie:

	Włok Pol.	Morgów Mag.
1. Roli	71.446	4.700.000
2. Ogrodów	760	50.000
3. Łąk i pastwisk	60.805	4.000.000
4. Lasów	36.483	2.423.162
5. Bagien	3.357	220.860
6. Wód, dróg, zamieszkań etc. .	2.416	135.738
Ogół zgodny	175.267	11.529.760 [1]

175. Co do urodzajności ziemi, w powiatach Księztwa Poznańskiego, przyjąć można równie domniemalnie rozkład następujący gruntu [2] w morgach Magdeburgskich:

	Powiat	Bardzo urodzaj.	Średnio urodzajny	Lekki	Błotny	Lotny	Ogół
1	Babimostski		175.877	168.984	68.984		413.845
2	Bukowski		360.334				360.334
3	Kościański		379.598		75.932		455.530
4	Krobski	136.693	136.749	136.749			410.491
5	Krotoszyński		189.056	189.115			378.171
6	Międzychodzki		179.159	358.265			537.424
7	Międzyrzecki		163.125	326.366			489.491
8	Obornicki	143.352	286.825				430.177
9	Odolanowski	32.000	319.000	10.623			361.623
10	Ostrzeszowski		125.133	250.384			375.517
11	Pleszewski		342.354	34.241	34.241		410.836
12	Poznański	70.488	317.139	35.244			422.871
13	Srzodzki	199.576	199.645				399.221
14	Szamotulski	136.764	136.821	136.821			410.406
15	Szremski	66.669	266.910	66.727			400.306
16	Wrzesiński		135.545	135.604			271.149
17	Wschowski		192.924	192.983			385.907
	Ogół Poznański . .	785.542	3.906.194	2.042.106	179.157		6.912.999

1) *Die Provinz Posen ein Handbuch für Schule und Haus 1838.*
2) *Allgemeine Karte vom Preussischen Staate 1839. Schropp allgemeine Uebersicht der Fruchtbarkeit des Bodens* Nro 22.

	Powiat	Bardzo urodzajny	Średnio urodzajny	Lekki	Błotny	Lotny	Ogół
18	Bydgowski	48.550	97.100	388.392		48.560	582.602
19	Chodzieski		324.650	72.136	36.029		432.815
20	Czarnkowski		50.287	502.873	50.288		603.448
21	Gnieznieński		342.957	171.503			514.478
22	Inowrocławski	435.807		163.434	54.493		653.734
23	Mogilnicki	32.181	321.808	32.191			386.180
24	Szubiński	75.932	303.720	75.943			455.595
25	Wągrowiecki		438.213	87.655			525.868
26	Wyrzyski		346.522	77.006	38.513		462.041
	Ogół Bydgowski	592.470	2.225.275	1.571.138	179.323	48.560	4.616.761
	Ogół Księztwa	1.378.012	6.131.469	3.613.239	358.480	48.560	11.529.760

176. Z liczb powyższych wynika że w okręgu regencyjnym Poznańskim liczyć można na 100 morgów obszerności

Gruntu bardzo urodzajnego	11,33	100
Średnio urodzajnego . .	56,55	
Lekkiego	29,51	
Błotnego	2,61	

177. Podobnie w okręgu regencyjnym Bydgowskim na 100 morgów:

Gruntu bardzo urodzajnego	12,70	100
Średnio urodzajnego . .	48,10	
Lekkiego	34,10	
Błotnego	3,65	
Lotnego	1,45	

178. Nakoniec że w całem Księztwie Poznańskiem liczyć można na 100 morgów ziemi:

Gruntu bardzo urodzajnego	11,90	100
Średnio urodzajnego . .	53,20	
Lekkiego	31,25	
Błotnego	3,25	
Lotnego	,40	

3. LUDNOŚĆ.

179. Ludność Księztwa Poznańskiego zawierała w r. 1837 [1])

1) Hoffman *Bevölkerung* str. 241.

	Podług Hoffmana.	Podług spisu reg.
głów, to jest w okręgu regencyjnym Poznańskim	779.595	786.803
w okręgu regencyjnym Bydgowskim	379.013	331.156
Ogół .	1.158.608	1.117.959

180. Ludność ta w roku 1840 podług Hofmana wynosiła
w okręgu Poznańskim 824.787
w okręgu Bydgowskim 409.036
w całem Księztwie 1.233.823 [1])

181. W roku 1842 ogół ludności wynosił podług tegoż Hoffmana:
w okręgu Poznańskim 863.856
w okręgu Bydgowskim 419.261
w całem Księztwie 1.283.117 [2])

182. Ludność ogólna albo bezwzględna jaką Księztwo Poznańskie obejmowało w roku 1837 podług Hoffmana [3]) podzielona przez mile □ jeograficzne obszerności, daje ludność stosunkową na jednej mili □ w każdym powiecie, w każdym okręgu regencyjnym i w całem Księztwie, jak następuje.

183. 1. POWIATY OKRĘGU REGENCYJNEGO POZNAŃSKIEGO.

	Powiat	Głów na 1 kw. mili		Powiat	Głów na 1 kw. mili
1	Babimostski	2.217	10	Ostrzeszowski	3.021
2	Bukowski	2.527	11	Pleszewski	2.625
3	Kościański	1.988	12	Poznański	3.738
4	Krobski	3.176	13	Srzodzki	2.182
5	Krotoszyński	3.034	14	Szamotulski	1.967
6	Międzychodzki	1.463	15	Szremski	2.363
7	Międzyrzecki	1.569	16	Wrzesiński	2.519
8	Obornicki	1.906	17	Wschowski	2.890
9	Odolanowski	2.767			

184. 2. POWIATY OKRĘGU REGENCYJNEGO BYDGOWSKIEGO.

18	Bydgowski	1.643	23	Mogilnicki	1.715
19	Chodzieski	1.880	24	Szubiński	1.868
20	Czarnkowski	1.735	25	Wągrowiecki	1.692
21	Gnieznieński	1.951	26	Wyrzyski	1.759
22	Inowrocławski	1.693			

1) 2) Liczby wyprowadzone z faktów przywiedzionych przez Hoffmana w *Allgemeine Preussische Zeitung 1843* Nro 164.
3) Hoffman's *Bevölkerung* str. 241.

185. Ta ludność stosunkowa roku 1837 podług Hoffmana zbiorowo wzięta daje na jednej mili □

w okręgu regencyjnym Poznańskim głów 2.424
w okręgu regencyjnym Bydgowskim — 1.764
w całem Księztwie Poznańskiem — 2.160

186. Ludność Księztwa dzieli się na ludność miejską i wiejską. Ludność miejska w 145 miastach obejmowała w r. 1837 podług Hoffmana głów 305.451. Ludność wiejska w tymże roku w 6.433 wsiach i osadach podług Hoffmana, zawierała głów 853.157.

187. Ludność miejska rozdzielała się w 1837 na powiaty podług Hoffmana jak następuje:

W OKRĘGU REGENCYJNYM POZNAŃSKIM.

	Powiat	Liczba miast	Ludność		Powiat	Liczba miast	Ludność
1	Bebimostski	7	10.724	10	Ostrzeszowski	5	11.769
2	Bukowski	5	9.922	11	Pleszewski	4	7.859
3	Kościański	5	7.611	12	Poznański	3	36.468
4	Krobski	10	21.453	13	Srzodzki	4	6.172
5	Krotoszyński	7	19.027	14	Szamotulski	6	9.465
6	Międzychodzki	5	11.482	15	Szremski	7	10.937
7	Międzyrzecki	5	11.157	16	Wrzesiński	3	6.184
8	Obornicki	4	8.328	17	Wschowski	7	20.065
9	Odolanowski	4	10.123			91	218.746

2. W OKRĘGU REGENCYJNYM BYDGOWSKIM.

18	Bydgowski	4	12.541	23	Mogilnicki	7	6.407
19	Chodzieski	6	12.584	24	Szubiński	7	9.930
20	Czarnkowski	4	10.808	25	Wągrowiecki	8	6.353
21	Gnieznieński	8	12.260	26	Wyrzyski	6	7.922
22	Inowrocławski	4	7.900			54	86.705

188. Liczba miast i ludność miejska zbiorowo jest następna:

	Miasta	Ludność
W okręgu Poznańskim . . .	91	218.746
W okręgu Bydgowskim . . .	54	86.705
W całem Księztwie . . .	145	305.451

189. Ludność wiejska rozdziela się na powiaty jak następuje:

1. W OKRĘGU REGENCYJNYM POZNAŃSKIM.

	Powiat	Liczba wsi i osad	Ludność		Powiat	Liczba wsi i osad	Ludność
1	Bamimostski	166	31.983	10	Ostrzeszowski	354	39.887
2	Bukowski	157	32.456	11	Pleszewski	280	42.330
3	Kościański	246	34.544	12	Poznański	274	37.112
4	Krobski	238	39.175	13	Srzodzki	308	34.363
5	Krotoszyński	237	34.366	14	Szamotulski	203	28.108
6	Międzychodzki	264	25.121	15	Szremski	223	33.095
7	Międzyrzecki	155	24.578	16	Wrzesiński	188	25.611
8	Obornicki	247	29.827	17	Wschowski	167	31.848
9	Odolanowski	274	36.445			3.981	560.849

2. W OKRĘGU REGENCYJNYM BYDGOWSKIM.

18	Bydgowski	304	31.998	23	Mogilnicki	269	24.416
19	Chodzieski	162	25.275	24	Szubiński	288	29.679
20	Czarnkowski	212	37.909	25	Wągrowiecki	297	35.062
21	Gnieznieński	326	34.460	26	Wyrzyski	169	29.903
22	Inowrocławski	425	43.606			2.452	292.308

190. Liczba wsi i osad tudzież ludność ich zbiorowa jest następna:

	Liczba wsi i osada	Ludność
W okręgu Poznańskim . .	3.981	560.849
W okręgu Bydgowskim . .	2.452	292.308
W całem Księztwie . .	6.433	853.157

191. Stosunek ludności miejskiej do wiejskiej był stosownie do liczb poprzedzających Hofmana w r. 1837 następujący:

1. W OKRĘGU REGENCYJNYM POZNAŃSKIM.

	Powiat	Ludność		Stosunek wiejskiej do miejskiej
		miejska	wiejska	
1	Babimostski	10.724	31.983	1 : 3
2	Bukowski	9.922	32.456	1 : 3,27
3	Kościański	7.611	34.544	1 : 4,54
4	Krobski	21.453	39.175	1 : 1,8
5	Krotoszyński	19.027	34.366	1 : 1,8
6	Międzychodzki	11.482	25.121	1 : 2,2
7	Międzyrzecki	11.157	24.578	1 : 2,2
8	Obornicki	8,328	29.827	1 : 3,6
9	Odolanowski	10.123	36.445	1 : 3,6
10	Ostrzeszowski	11.769	39.887	1 : 3,4
11	Pleszewski	7.859	42.330	1 : 5,3
12	Poznański	36.468	37.112	1 : 1.01

	Powiat	Ludność miejska	Ludność wiejska	Stosunek wiejskiej do miejskiej
13	Szrodzki	6.172	34.363	1 : 5,6
14	Szamotulski	9.465	28.108	1 : 3
15	Szremski	10.937	33.095	1 : 3
16	Wrzesiński	6.184	25.611	1 : 4
17	Wschowski	20.065	31.848	1 : 1,59
		218.746	560.849	1 : 2,56
	2. W OKRĘGU REGENCYJNYM BYDGOWSKIM.			
18	Bydgowski	12.541	31.998	1 : 2,55
19	Chodzieski	12.584	25.275	1 : 2
20	Czarnkowski	10.808	37.909	1 : 3,5
21	Gnieznieński	12.260	34.460	1 : 2,8
22	Inowrocławski	7.900	43.606	1 : 5,6
23	Mogilnicki	6.407	24.416	1 : 3,8
24	Szubiński	9.930	29.679	1 : 3
25	Wągrowiecki	6.353	35.062	1 : 5,5
26	Wyrzyski	7.922	29.903	1 : 3,8
		86.705	292.308	1 : 3,4

192 Stosunek ludności miejskiej do ludności wiejskiej zbiorowo wzięty był w r. 1837 podług liczb Hofmana jak następuje:

	miejska	wiejska	stosunek
W okręgu regencyjnym Poznańskim	218.746	560.849	1 : 2,56
W okręgu regencyjnym Bydgowskim	86.705	292.308	1 : 3,4
W całem Księztwie Poznańskiem	305.451	853.157	1 : 2,8

193. W rezultacie porównawczym ludności stosunkowej powiatów jaką miały w roku 1837 podług liczb Hofmana:

			Głów na 1 kw. mili
W okręgu Poznańskim	3 najludniejsze powiaty były	Poznański	3.788
		Krobski	3.179
	3 średnio ludne	Krotoszyński	3.034
		Ostrzeszowski	2.511
		Szremski	2.239
	3 najmniej ludne	Babimostski	2.217
		Obornicki	1.905
		Międzyrzecki	1.568
		Międzychodzki	1.463
W okręgu Bydgowskim	3 najludniejsze powiaty były	Gnieznieński	1.951
		Chodzieski	1.880
		Szubiński	1.868
	3 średnio ludne	Wyrzyski	1.751
		Czarnkowski	1.735
		Mogilnicki	1.715
	3 najmniej ludne	Inowrocławski	1.693
		Wągrowiecki	1.692
		Bydgowski	1.643

			Głów na 1 kw. mili
W całem Księztwie Poznańskiem	3 najludniejsze powiaty były	Poznański	3.788
		Krobski	3.179
		Krotoszyński	3.034
	3 średnio ludne	Szremski	2.239
		Babimostski	2.217
		Gnieznieński	1.951
	3 najmniej ludne	Bydgowski	1.643
		Międzyrzecki	1.568
		Międzychodzki	1.463

194 Podług dzieła statystycznego P. Bernouilly [1]) ludność stosunkowa na 1 □ mili w różnych krajach Europy obejmowała mieszkańców w r. 1840:

1. W Niederlandach . 6.158
2. W okręgu Krakowskim 5.475
3. W Wielkiej Brytanji 4.767
4. We Francyi . . . 3.604
5. W Królestwie Pruskim 2.863
6. W Królestwie Polskiem Kongressowem . . 1.870
7. W Europie całej . 1.427
8. W Rossyi Europejskiej 604
9. W Szwecyi . . . 293

195. Porównywając te liczby z liczbami Księztwa Poznańskiego wyświeca się że w tem Księztwie powiat najmniej ludny Międzychodzki przewyższa ludność stosunkową Europy; a najludniejszy powiat Poznański, lubo przewyższa ludność stosunkową Francyi i ogółu państw Pruskich, niedochodzi o wiele do ludności stosunkowej okręgu Krakowskiego.

196. Liczba dymów w Księztwie podług spisów regencyjnych jest następująca:

	Powiaty	Dymy miejskie	Dymy wiejskie	Ogół
1	Babimostski	1.313	4.238	5.551
2	Bukowski	1.099	3.792	3.891
3	Kościański	1.129	4.139	5.268
4	Krobski	2.870	4.748	7.618
5	Krotoszyński	2.440	3.743	6.183
6	Międzychodzki	1.078	2.778	3.856
7	Międzyrzecki	1.265	3.396	4.651
8	Obornicki	836	2.904	3.740
9	Odolanowski	1.023	3.591	4.614
10	Ostrzeszowski	1.198	4.625	5.823
11	Pleszewski	761	4.224	4.985
12	Poznański	1.888	3.882	5.770
13	Srzodzki	617	3.571	4.188
14	Szamotulski	959	2.676	3.635

1) *Populationistik oder Bevölkerungs-Wissenschaft von* Bernouilli. Ulm 1840, 1841, I. 20.

	Powiaty	Dymy miejskie	Dymy wiejskie	Ogół
15	Szremski	1.115	3.521	4.636
16	Wrzesiński	515	2.418	2.933
17	Wschowski	2.262	4.163	6.425
	I. Okręg Poznański . .	22.358	62.409	84.767
18	Bydgowski	1.091	3.868	4.959
19	Chodzieski	1.251	2.397	3.648
20	Czarnkowski	1.080	3.604	4.684
21	Gnieznieński	1.127	3.342	4.469
22	Inowrocławski	759	4.518	5.277
23	Mogilnicki	685	2.629	3.314
24	Szubiński	1.022	2.739	3.761
25	Wągrowiecki	665	3.138	3.803
26	Wyrzyski	851	2.674	3.525
	II. Okręg Bydgowski . .	8.531	28.909	37.440
I.	Okręg Poznański	22.358	62.409	84.767
II.	Bydgowski	8.531	28.909	37.440
	Księztwo Poznańskie . .	30.889	91.318	122.207

197. Ruch ludności w Księztwie Poznańskiem okazuje się z następujących liczb urzędownie ogłoszonych:

w Roku	Ludność w okręgu		Ludność całego Księztwa	w liczbie lat	Przybyło	to jest procentów na rok	Ubyło	to jest procentów na rok	
	Poznańskim	Bydgowskim							
1826	721.940	324.785	1.046.725						
1828	730.862	333.644	1.064.506	2	17.781	,8			
1831	730.047	321.231	1.056.278	3			8.228	,28	
1833	721.695	324.785	1.046.480	2			9.798	,46	
1834	758.284	362.304	1.120.668	1	74.188	7			
1836	778.216	374.082	1.152.298	2	31.630	1,4			1)
1837	779.593	379.013	1.158.608	1	6.310	,55			2)
1840	824.787	409.036	1.233.823	3	75.215	2,16			3)
1842	863.856	419.261	1.283.117	2	49.294	3,9			

198. Podług tych faktów od roku 1826 do 1842 w średniem przecięciu lat 16, ludność Księztwa Poznańskiego wzrosła o głów 236.392 po potrąceniu ubyłościów, to jest o procentów 22,57 albo rocznie o procentów 2,257. Zmniejszenie w r. 1831, 1833 przypisać należy skutkom wojny ościennej i cholerze.

1) Słowaczyński *Statistique de la Pologne* str. 30.
2) Hoffman. *Bevölkerung.*
3) Podług liczb przez Hofmana przywiedzionych w *Allgemeine Preussische Zeitung 1845* N. 164.

199. Gdyby ludność Księztwa nadal w tym samym stosunku wzrastała, w przeciągu lat 50 pomnożyłaby się blizko ¾ a w przeciągu lat 100 o blizko półtora razy, to jest że w roku 1856 wyniosłaby głów 1.785.450 a w roku 1906 głów 2.524.175.

200. Ludność ogólna okręgu regencyjnego Poznańskiego rozdzielała się w 1837 podług Hofmana na 6 następnych kategoryi co do wieku i płci:

	Kategorya wieku	Ludność		Ogół	Stosunek w procentach kategoryi do ludności ogólnej
		męzka	żeńska		
1	Od urodzenia do lat 5 skoń.	60.068	58.694	118.762	15,25
2	Od szóstego do skoń. lat 14	80.285	80.074	160.359	20,57
3	Od 15 r. do skoń. lat 16	18.990	19.184	38.174	4,89
4	Od 17 r. do skoń. lat 45	174.227	172.252	346.479	44,44
5	Od 46 do skończonych lat 60	38.277	46.799	85.076	10,91
6	Nad 60 lat mających	15.254	15.491	30.745	3,94
	Łącznie . .	387.101	392.494	779.595	100

Z tej ludności 779.595 żyło w małżeństwie par 124.275 albo na 100 głów ludności par 15,94.

201. Ludność ogólna okręgu regencyjnego Bydgowskiego podobnież rozdzielała się w r. 1837.

1	Od urodzenia do lat skoń. 5.	31.346	31.219	62.565	16,10
2	Od 6 roku do lat skoń. 14	40.601	40.977	81.578	21,30
3	Od 15 roku do lat skoń. 16	9.942	9.976	19.918	5
4	Od 17 roku do lat skoń. 45	81.033	79.731	160.764	42,40
5	Od 46 roku do lat skoń. 60	18.481	19.741	38.222	10
6	Nad lat 60 mających	7.789	8.177	15.966	5,20
	Łącznie . .	189.192	189.821	379.013	100

Z tej ludności 379.013 żyło w małżeństwie par 60.041 albo na 100 głów ludności par 15,8.

202. Ludność zatem całego Księztwa rozdzielała się w r. 1837 jak następuje:

1	Od urodzenia do lat skoń. 5	91.414	89.913	181.327	15,65
2	Od 6 roku do lat skoń. 14	120.886	121.051	241.937	20,88
3	Od 15 roku do lat skoń. 16	28.932	29.160	58.092	5,01
4	Od 17 roku do lat skoń. 45	255.260	251.983	507.243	43,19
5	Od 46 roku do lat skoń. 60	56.758	66.540	123.298	10,64
6	Nad 60 lat mających	23.043	23.668	46.711	4,03
	Łącznie . .	576.293	582.315	1.158.608	100

Z tej ludności 1.158.608 żyło w małżeństwie par 184.316 albo na 100 głów ludności par 15,9

203. Liczba rodzących się w Księztwie Poznańskiem w ciągu roku okazuje się z następujących faktów urzędownie ogłoszonych:

	w roku	Przy ludności ogólnej	Urodziło się	To jest urodziło się na 100	Stosunek urodzin do ludności ogólnej
W okręgu Poznańskim	1834	758.284	29.954	3,90	1 : 25,31
W okręgu Bydgowskim		362.304	15.435	4,20	1 : 23,47
W całem Księztwie		1.120.588	45.389	4,05	1 : 24,68
W okręgu Poznańskim	1837	779.595	29.107	3,73	1 : 26,77
W okręgu Bydgowskim		379.013	16.739	4,41	1 : 22,64
W całem Księztwie		1.158.608	45.846	3,96	1 : 25,27
W okręgu Poznańskim	1842	863.856	38.833	4,5	1 : 22,24
W okręgu Bydgowskim		419.261	20.629	4,9	1 : 20,32
W całem Księztwie		1.283.117	59.462	4,6	1 : 21,41

204. Liczba ubywających przez śmierć w Księztwie Poznańskiem w ciągu roku okazuje się podług faktów urzędownie ogłoszonych jak następuje:

	w roku	Przy ludności ogólnej	Umarło	To jest umarło na 100	Stosunek zejścia do ludności ogólnej
W okręgu Poznańskim	1834	758.284	20.930	2,76	1 : 36,23
W okręgu Bydgowskim		362.304	10.221	2,82	1 : 35,45
W całem Księztwie		1.120.588	31.151	2,78	1 : 35,97
W okręgu Poznańskim	1837	779.595	23.709	3,04	1 : 32,88
W okręgu Bydgowskim		379.013	12.336	3,25	1 : 50,72
W całem Księztwie		1.158.608	36.045	3,11	1 : 32,14
W okręgu Poznańskim	1842	863.856	25.509	2,95	1 : 33,86
W okręgu Bydgowskim		419.261	13.293	3,16	1 : 31,54
W całem Księztwie		1.283.117	38.802	3,02	1 : 33,06

205. W obu okręgach regencyjnych w 1837 roku było par prawnie zaślubionych 185.608 albo osób obojej płci w małżeństwie żyjących 381.216 to jest około trzeciej części ludności ogólnej. Z tej liczby 172 małżeństw domagało się rozwiązania związku. Spraw więc rozwodowych było w stosunku małżeństw jak 1 do 1079. [1])

1) Słowaczyński *Statistique de la Pologne Prussienne* str. 30.

206. Liczba dzieci z małżeństw prawnych rodząca się wynosiła w roku 1837 w Księztwie Poznańskiem stosunkowo 42.600. Dzieci nieprawnych 3.246. W ogóle jak wyżej 45.846. Co czyni w stosunku ludności ogólnej co do dzieci prawnych na 100 głów 3,68. Co do dzieci nieprawych ,28. Co do dzieci w ogólności jak wyżej 3,96. [1])

207. W Księztwie Poznańskiem łącznie ze Szląskiem na milion mieszkańców jest 816 głuchoniemych, to jest na 100 ludności ,081. [2])

208. Od roku 1820 do 1827 przypadało jedno dziecie nieżywo rodzące się na 47 żywych w prowincyi Pruskiej i Poznańskiej [3]).

209. W mieście Poznaniu na 185 mieszkańców jest jedno dziecko nie ślubne. [4])

210. W obu regencyach Księztwa Poznańskiego i w prowincyi Pruskiej podług tabell P. Bickes ze 100 urodzonych żywo, umiera:

Przed 10tym rokiem wieku . .	55,5	100
Od 10 lat do 20	4,4	
Od 20 lat do 60	22,4	
Nad lat 60 mających	17,8	[5])

211. Na 107 rodzących się w Księztwie Poznańskiem i w Prusach jest jedna matka umierająca w połogu. [6])

212. Z liczby urodzonych dzieci $^4/_5$ doczekuje się pierwszego roku życia $^7/_{10}$ pięciu lat wieku. W pierwszych pięciu latach jest o $^1/_9$ większe niebezpieczeństwo śmierci dla dzieci płci męzkiej aniżeli żeńskiej, a podobieństwo doczekania się roku piątego życia jest o $^1/_{28}$ niższe.

213. Liczenie ludności w Księztwie Poznańskiem odbywało się tak jak w całem państwie Pruskiem, do końca roku 1822, rocznie, odtąd co lat trzy. Liczby przez Hofmana podane i które za zasadę pisma niniejszego służyły, są skutkiem liczenia w roku 1837 odbytego, a które regulowane w przeciągu roku 1838 — ogłoszone zostały

1) Hoffman's *Bevölkerung* str. Stosunkowe wyrachowanie.
2) Bernouilli *Populationistik* I. 84.
3) Bernouilli I. 110.
4) Bernouilli I. 126.
5) Bernouilli I. 232.
6) Bernouilli I. 241.

w 1830 w dziele *Bevölkerung des Preussischen Staats.* Liczenia odbytego w 1840 rezultaty, częściowo tylko przez tegoż Hoffmana zamieszczone zostały w *Allgemeine Preussische Zeitung* z niektóremi szczegółami tyczącemi się roku 1842.

4. ZMIANY JAKIM KRAJ POZNAŃSKI ULEGAŁ.

214. Kraj składający dzisiejsze Księztwo Poznańskie obejmuje części sześciu dawnych województw Polskich, to jest: Poznańskiego, Gnieznieńskiego, Kaliskiego, Sieradzkiego, Brzeskiego-Kujawskiego, i Inowrocławskiego.

215. Obszerność tych różnych części dawnych województw Polskich w milach □ jeograficznych w stosunku do dzisiejszych powiatów Księztwa w następnym obrazie jest wyświecona:

	Powiaty Księztwa Poznańskiego	mil kw.	Części dawnych województw w milach kw.					
			Poznańskiego	Gnieznieńskiego	Kaliskiego	Sieradzkiego	Brzeskiego Kujawskiego	Inowrocławskiego
1	Babimostski	19,26	19,26					
2	Bukowski	16,77	16,77					
3	Kościański	21,20	21,20					
4	Krobski	19,09	18,76		,33			
5	Krotoszyński	17,60	,50		17,10			
6	Międzychodzki	25,01	25,01					
7	Międzyrzecki	22,78	22,78					
8	Obornicki	20,02	20.02					
9	Odolanowski	16,83			16,20	,63		
10	Ostrzeszowski	17,43			,71	16,72		
11	Pleszewski	19,12	,22		18,90			
12	Poznański	19,68	19,68					
13	Srzodzki	18,58	8,50	8,66	1,42			
14	Szamotulski	19,10	19,10					
15	Szremski	18,63	17,42		1,21			
16	Wrzesiński	12,62	,03	1,21	11,38			
17	Wschowski	17,96	17,96					
I.	Okręg Poznański	321,68	227,21	9,87	67,25	67,35		
18	Bydgowski	27,11		6,70				20,41
19	Chodzieski	20,14	10,36	9,78				
20	Czarnkowski	28,08	28,08					
21	Gnieznienski	23,91	2,17	19,23	2,06			
22	Inowrocławski	30,42		1,90			9,02	19,50

	Powiaty Księztwa Poznańskiego	mil kw.	Części dawnych województw w milach kw.					
			Poznańskiego	Gnieznieńskiego	Kaliskiego	Sieradzkiego	Brzeskiego Kujawskiego	Inowrocławskiego
23	Mogilnicki	17,97		15,99			1,74	,24
24	Szubiński	21,20		19,64				1,56
25	Wągrowiecki	24,47	11,83	12,94				
26	Wyrzyski	21,50		21,50				
II.	Okręg Bydgowski	214,83	52,14	107,68	2,06		11,24	41,71
I.	Okręg Poznańki	321,68	227,21	9,87	67,25	17,35		
	Księztwo Poznańskie	536,51	279,35	117,55	69,31	17,35	11,24	41,71

216. Co do faktów historycznych tyczących się rożnych tych części dzisiejszego Księztwa Poznańskiego, w roku 900 już wszystkie te prowincye składały części państwa Polskiego zostającego pod rządami Leszka I syna Ziemowita, wnuka Piasta.

217. Od roku 1102 do 1116 część Brzesko-Kujawska i Inowrocławska poszła pod rządy Zbigniewa przyrodniego brata Bolesława III Krzywoustego. W r. 1116 po śmierci Zbigniewa, wróciła do Korony Polskiej.

218. W roku 1139 po zejściu Bolesława Krzywoustego, cały ten kraj wyjąwszy ziemię Wschowską i części Kujawskiej dostał się jako dzielnica Wielkopolska, na mocy testamentu tegoż Bolesława, Mieczysławowi trzeciemu jego synowi. Część Kujawska przeszła pod władanie Bolesława drugiego syna jego; zaś ziemia Wschowska składająca część zachodnią dzisiejszego powiatu Wschowskiego, dostała się Władysławowi najstarszemu synowi.

219. W roku 1202 dzielnica Wielkopolska rozdzielona została na dwie części, jedna jako Księztwo Poznańskie dostała się Władysławowi Plwaczowi wnukowi Mieczysława. Składała ona się wtedy z dawnych powiatów Poznańskiego, Kościańskiego i części Wałeckiego. Druga oddana w zarząd Władysła Laskonogiego drugiego syna tegoż Mieczysława, obejmowała ziemię Kaliską i Gnieznieńską.

220. W roku 1220 Świętopełk Książe Pomorski oderwał od Księztwa Poznańskiego owczesnego cały dzisiejszy po-

wiat Czarnkowski i część Chodzieskiego a od ziemi Gnieznieńskiej i Kaliskiej część dzisiejszych powiatów Bydgowskiego, Wyrzyskiego i Chodzieskiego. W tymże roku część Sieradzka dzisiejszego Księztwa odstąpiona została przez Leszka V. bratu Konradowi Księciu Mazowieckiemu.

221. W roku 1229 po oddziedziczeniu przez Władysława Plwacza ziem Kaliskiej i Gnieznieńskiej, Wielkopolska dzielnica znowu się zlała w jedną całość.

222. Po śmierci Władysława Plwacza w roku 1239 syn jego starszy Przemysław, odstąpił na rzecz brata swego Bolesława Pobożnego ziemię Kaliską a sam został przy Księztwie osobnem Poznańskiem, pomnożonem jednak dawnemi powiatami Gnieznieńskim i Kcyńskim.

223. W roku 1247 po zejściu Księcia Mazowieckiego Konrada, ziemia ta podzielona została pomiędzy synów jego. Kazimierz w ich liczbie dostał w podziale część Kujawską pzisiejszego Księztwa i część Sieradzką.

224. Przemysław Książe Poznański dopełnił w r. 1249 zamiany ziem z bratem Bolesławem pobożnym odstępując mu dawniejszych powiatów Gnieznieńskiego i Kcyńskiego a biorąc w zamian ziemię Kaliską.

225. Tenze Książe Przemysław I. ustąpił na powrót bratu swojemu w 1253 ziemi Kaliskiej zostawując mu nadto dwa powyższe powiaty Gnieznieński i Kcyński. Zkąd inąd przyłączył do Księztwa swego część dzisiejszego powiatu Chodzieskiego.

226. W roku 1261 Leszek VI. starszy syn Kazimierza Mazowieckiego, targnął się na władzę ojca i oderwał mu ziemię Sieradzką.

227. W pięć lat po zejściu Bolesława pobożnego to jest w roku 1284 ziemia Kaliska dostała się pod rząd Henryka IV. Księcia Wrocławskiego, który ją zapisał Przemysławowi II. Księciu Poznańskiemu. W roku 1290 Przemysław wszedł w posiadanie tej ziemi.

228. Gdy Leszek VI. po zgonie ojca do władania całej jego dziedziny w 1268 przyszedł, połączył z nią ziemię Sieradzką, lecz syn jego Władysław Łokietek opanował ją wkrótce potem.

229. Władysław Łokietek odziedziczył całe Księztwo po

ojcu. Podług zdania niektórych on rozdzielił Kujawy na dwa województwa, Brzeskie Kujawskie i Inowracławskie. Nazwanie to *województwo* jako podział polityczny kraju ustalone nie zostało jak za Jagiellonów.

230. W roku 1300 część Sieradzka po złożeniu korony przez Władysława Łokietka znowu oddzielnem stała się Księztwem, lecz w 1305 po wróceniu na tron Łokietka na nowo z koroną połączona została.

231. Podług twierdzenia niektórych, Łokietek oddzielił Kaliskie od Sieradzkiego jako dwie różne prowincye, nadając każdej jako reszcie dzielnicy Wielkopolski nazwanie województw: Kaliskiego, Sieradzkiego i Poznańskiego. Nazwanie to jednak później dopiero ustalone zostało. (229)

232. Pomimo porażki swej pod Płowcami zakon Krzyżacki opanował w 1332 Brzeskie-Kujawskie i Inowrocławskie, lecz w 1335 przez traktat Wyszogrodzki wrócił Królestwu Polskiemu.

233. Po ustąpieniu przez Kazimierza Wielkiego w 1335 Królowi Czeskiemu Janowi Szląska w zamian za odstąpienie wszelkich pretensyi do tronu Polskiego, ziemia Wschowska w 1344, orężem polskim zdobyta wcielona została do Poznańskiego.

234. Po bitwie pod Grynwaldem i Tannebergiem szczęśliwie odbytej, Władysław Jagiełło przyłączył do województwa Poznańskiego powiat dzisiejszy Czarnkowski i inne przyległe, przez co dopełniła się obszerność całkowita tego województwa w milach □ 326,46 którą zachowało aż do pierwszego rozbioru Polski w 1772.

235. Za panowania Stanisława Augusta, z dawnych powiatów Gnieznieńskiego, Kcyńskiego i Nakielskiego, do województwa Kaliskiego należących, utworzone zostało w 1768 województwo Gnieznieńskie w obszerności mil □ 163. Kaliskie zaś zachowało mil □ 138.

236. Przy pierwszym rozbiorze Polski w 1772 odpadły do Prus powiaty dzisiejsze Czarnkowski i część Chodzieskiego, oprócz tego część dzisiejszego powiatu Szubińskiego, Bydgowskiego, Wyrzyskiego i Mogilnickiego, i cały powiat dzisiejszy Inowrocławski z innemi częściami obejmującemi w ogóle mil □ 85,13. Z zabranych części, powiat Czarnkowski i

część Chodzieskiego uformowały tak nazwany *Netz-district*, a powiat Wałecki i inne przyłączono do Prus zachodnich *(West-Preussen)*.

237. Przy drugim rozbiorze kraju w 1793 cała reszta powiatów dzisiejszego Księztwa Poznańskiego przyłączona została do Prus i utworzyła z innemi nową prowincyą pod nazwaniem Prus południowych *(Süd-Preussen)*.

238. W roku 1807 traktatem Tylżyckim utworzone zostało Księztwo Warszawskie. Wszystkie części dzisiejszego Księztwa Poznańskiegk weszły do składu jego i rząd narodowy odzyskały.

239. Traktat Wiedeński 1815 roku dał nastanie nowemu Księztwu Poznańskiemu do którego wcielono wszystkie w 1807 do Księztwa Warszawskiego odstąpione powiaty. Stan ten rzeczy trwa dotąd.

5. RELIGIJA.

a) KATOLICKA.

aa) STAN DAWNY.

240. Osiedli w dawnych wiekach między Wisłą i Odrą Polanie czyli Polacy a w ich liczbie mieszkańcy ziem Poznańskich byli bałwochwalcami i czcili jak Rzymianie i inni poganie, a szczególniej jak pokrewni Słowianie, rozmaite bóstwa nazywając je Jessa, Lado, Marzanna, Dziedzilia i Dziewanna. [1]) Trwało to do dziesiątego wieku. W tym czasie wiele Morawskich familji przez Węgrów prześladowanych schroniło się do Polski i w Krakowie na Kleparzu kościół pod tytułem ś. Krzyża zbudowało. [2]) To ościenne zdarzenie przygotowało umysły do przyjęcia innej wiary i pociągnęło naprzód Książąt a potem ludy.

241. Podług kronik Polskich i Czeskich przyjęcie nauki Chrystusa uskuteczniło się w Poznaniu i Gnieznie 5, 7 marca 965 roku. Mieczysław I. z namowy żony swojej Dąbrówki, przyjął chrzest z rąk kapłana Czeskiego Bohowida, dawszy wprzód wyrok ażeby w dniu 7 marca wszystkie w kraju

1) Naruszewicz Hist. nar. Pol. IV 21.
2) Naruszewicz IV. 17.

bałwany i bożnice, ogniem zniszczone zostały. Pamiątka tego zniszczenia przechowała się w zwyczajach ludu aż do czasów Jagiellońskich [1]), tak jak pamięć obrządków pogańskich przetrwała do końca panowania Jana Kazimierza. [2])

242. Pierwszym biskupem Poznańskim był Ungier mianowany przez Mieczysława I. w roku 968 pod tytułem biskupa Polskiego. Biskup ten zależał poprzednio od arcybiskupa Metropolity Magdeburskiego, zanim później zwierzchnictwo to przeszło do Arcybiskupa Gnieznieńskiego. [3])

243. To co Mieczysław I. zaczął, dopełnił skutecznie Bolesław Chrobry. Jemu szczególniej zafundowanie i opatrzenie biskupstw i duchowieństwa przypisać należy.

244. Co do wprowadzenia zakonu w Poznańskie, Mieczysław I. założył klasztor ks. Kanoników regularnych w Trzemesznie; Bolesław Chrobry podług Ditmara ufundować miał ks. Cystersów w Międzyrzeczu; Bolesław Śmiały ks. Benedyktynów w Mogilnie. Mieczysław Stary osadził Benedyktynów w Lubiniu, Cystersów w Wągrowcu i znacznemi ich funduszami opatrzył. Inne zakony później wprowadzone zostały. [4])

245. Archidyecezya Gnieznieńska miała w kapitule swojej kanoników 24, prałatów 7, to jest proboszcza, dziekana, archidjakona, kanclerza, kustosza, kantora i scholastyka, herb jej był: trzy lilie nakształt Gozdawy, dwie na górze, jedna na dole.

246 Dyecezya Poznańska rozciągała się poźniej z jednej strony do Szląska, obejmując powiat Swiebodziński dawny (Schwiebus) w Brandeburgji, a z drugiej aż do Mazowsza włączając w to Warszawę [5]), zkąd poszło że biskupi Poznańscy, nazywali się Poznańskiemi i Warszawskiemi.

247. Kollegiat w dyecezyi Poznańskiej liczono podług X. Ostrowskiego dziewięć, jako to:

1) Naruszewicz IV. 20 21.
2) Wspomnienia Wielkopolskie I. 3.
3) Dzieje kościoła pr. X. Ostrowskiego I. 98.
4) Dzieje kościoła Ostrowskiego I. 334.
5) Naruszewicz IX. 60. Nota 3.

1. Warszawska
2. Poznańska P. Maryi na Tumie.
4. Poznańska Ś. Maryi Magdaleny.
5. Poznańska Ś. Mikołaja.
5. Poznańska WW. Świętych.
6. Czarnkowska.
7. Szamotulska.
8. Srzodzka.
9. Chodzieska.
10. Pyzdrska. [1])

Z tych kollegiat podług synodu Hoziusza, w roku 1738 trzy już nie istniały, to jest:

WW. Świętych wcielona do Ś. Maryi Magdaleny. Pyzdrska i Chodzieska od dawna zniesione.

248. Dyecezya poznańska miała Archi-diakonatów cztery a w nim kościołów farnych, to jest:

Podług X. Ostrowskiego		Podług synodu Hoziusza
1. Poznański	154	— 130
2. Szremski	178	— 138
3. Pszczewski	113	— 66
4. Warszawski	141	nie wspomniane
W ogóle	586	334

249. Kapituła Poznańska miała prałatów 10, kanoników 24. Pierwszeństwo i Stallum po prałatach miał w kapitule kawaler Maltański, komandor Poznański. Komenderyę tę książęta Poznańscy założyli a biskupi Poznańscy na końcu wieku dwunastego i na początku trzynastego obficie opatrzyli [3])

250. Kapituła wybierała jednego deputata na trybunał koronny [3]), herb jej był Najświętsza Panna w polu białem, w płaszczu niebieskiem i Ś. Piotr z kluczem w prawej ręce.

151. Klasztorów liczono męzkich i żeńskich w częściach dawnych województw składających dzisiejsze Księztwo Poznańskie (67) jak obraz następny wyświeca:

1) Ostrowski, dzieje kościoła.
2) Skrzetuski, Prawo polityczne II. 304.
3) Skrzetuski II. 418.

KLASZTORY W WOJEWÓDZTWACH

	Zakony	Poznańskiem	Gnieznieńskiem	Kaliskiem	Sieradzkiem	Brzeskiem Kujawskiem	Inowrocławskiem	Ogół klasztorów
	I. Mężkie							
1	Bernardyni		Gołancz Gorka	Kozmin Kobylin	Ostrzeszow			5
2	Bernardyni de Observantia	Grodzisk Kościan Sierakow Wschowa						4
3	Franciskanie	Poznań Szrem	Gniezno		Grabow		Bydgoszcz	5
4	Franciszkanie Minoryci	Poznań Oborniki						2
5	Reformaci	Poznań Opalnica Miejska góra Osieczna Rawicz Szamotuły Wozniki	Łabisz Pakość					9
6	Kanonicy regularni		Trzemeszno					1
7	Benedyktyni	Lubin	Mogilno					2

	Zakony	KLASZTORY W WOJEWÓDZTWACH						
		Poznańskiem	Gnieznieńskiem	Kaliskiem	Sieradzkiem	Brzeskiem Kujawskiem	Inowrocławskiem	Ogół klasztorów
8	Cystersi	Międzyrzec, Paradyż, Bledzew, Obra, Przement, Wągrowiec, Rokitno, Owinsko						8
9	Filipini	Poznań, Borek, Gostyń		Biechow				4
10	Karmelici trzewiczkowi	Poznań	Kcynia					2
11	Karmelici bosi	Poznań						1
12	Dominikanie	Kościan, Poznań, Srzoda, Wronki						4
13	Pijarowie	Rydzyna						1
14	Jezuici	Poznań, Międzyrzec [1], Wschowa [2]					Bydgoszcz	4
15	Krzyżacy		Gniezno					1
16	Trynitarze			Krotoszyn				1
		37	9	4	2		2	54

1) 2) W Międzyrzeczu i Wschowie były tak nazwane *domus probationis.*

KLASZTORY W WOJEWÓDZTWACH

	Zakony	Poznańskiem	Gnieznieńskiem	Kaliskiem	Sieradzkiem	Brzeskiem Kujawskiem	Inowrocławskiem	Ogół klasztorów
	II. Żeńskie							
1	Bernardynki	Poznań						1
2	Franciszkanki	Szrem	Gniezno					2
3	Benedyktynki	Poznań						1
4	Tereski	Poznań	Gniezno					2
5	Elżbietki	Poznań						1
6	Klaryski		Gniezno	Ołobok			Bydgoszcz	3
7	Norbertanki					Strzelno		1
8	Katarzynki albo Dominikanki	Poznań						1
9	Karmelitki bose	Poznań						1
	Ogół żeńskich	7	3	1	—	1	1	13
	Ogół męzkich	37	9	4	2	—	2	54
	Wielki ogół	44	12	5	2	1	3	67

252. Arcybiskup Gnieznieński był pierwszym w rzędzie biskupów Polskich, miał tytuł prymasa korony Polskiej i pierwszego Księcia Królestwa, był posłem stałym stolicy apostolskiej *(Legatus natus)* a podczas bezkrólewia prowadził ster rządu. [1]

253. Biskup Kujawski dawniej nazwany Kruszwickim miał w senacie Polskim stopień swój zaraz po Biskupie Krakowskim. [2]

254. Biskup Poznański miał przed pierwszym rozbiorem kraju szóste krzesło w senacie, to jest zasiadł po dwóch arcybiskupach Gnieznieńskim i Lwowskim, i po biskupach Krakowskim, Kujawskim i Wileńskim. [3] Biskup Poznański w nieobecności prymasa i biskupa Krakowskiego i Kujawskiego zachowywał alternatę z Wileńskim w przodkowaniu przy wyborze króla. [4]

255 Podług Niesieckiego i Sienkiewicza [5] [6] było arcybiskupów Gnieznieńskich od roku 970 do 1796, to jest do ostatniego rozbioru kraju, siedemdziesiąt pięć, jak to się z następnego spisu okazuje: [7] [8]

Nro	Rok	Nazwisko	Herb
1	970†	Willibald	
2	972†	Hatto v. Harno Kolumna	
3	996†	Robert	Ciołek
4	997†	Św. Wojciech	Poraj
5	1006†	Radzyn	Poraj
6	1027†	Ursyn Hipolit	Poraj
7	1038†	Bosuta	Wieniawa
8	1059†	Stefan	Pobog
9	1092†	Piotr	Leszczyc
10	1118†	Marcin	Zabawa
11	1144†	Jakob ze Znina	
12	1152†	Piotr II.	Śreniawa
13	1167†	Jan v. Janek	Gryff
14	1182†	B. Bogumił	Poraj
15	1184†	Piotr III.	
16	1199†	Zdzisław	Kozierogi
17	1219†	Henryk Kietlicz	
18	1230†	Wincenty	Nałęcz

1) 2) 3) Skrzetuski, Prawo polityczne I. 159 166 167.
4) Skrzetuski II. 166
5) Korona Polska.
6) Skarbiec historyi Polskiej. Nro 1. str. 238.
7) 8) Znak † oznacza rok zgonu. Znak — ustąpienie z innej przyczyny.

Nro	Rok	Nazwisko	Herb
19	1258†	Fulko albo Pełka	Lis
20	1271†	Jan II.	Tarnawa
21	1278†	Filip	Gozdawa
22	1279†	Marcin II.	Boduła
23	1281—	Włostyborz	Pomian
24	1283†	Henryk II. Książe Bremenski	
25	1313†	Jakob II.	Świnka
26	1314†	Borysław	Belina
27	1341†	Jan III.	Kotficz
28	1371†	Skotnicki Jarosław	
29	1382†	Suchywilk Jan IV.	
30	1389†	Bodzęta	Szeliga
31	1394—	Kropidło Ks. Opolski	
32	1402†	Nowodworski Dobrogost	
33	1441†	Kurowski Mikołaj	
34	1422†	Trąba Mikołaj II.	
35	1448†	Wincenty II.	Doliwa
36	1453†	Oporowski Władysław	
37	1464†	Jan V. z Sprowy	Odrowąż
38	1473†	Gruszyński Jan VI.	
39	1480†	Sumiński Jakób III.	
40	1493†	Oleśnicki Zbigniew	Pogonia [1]
41	1503†	Fryderyk Królewic	
42	1510†	Borzyszewski Jędrzej	
43	1531†	Łaski Jan VII.	
44	1535†	Drzewicki Maciej	
45	1537†	Krzycki Jędrzej II.	
46	1549†	Łatalski Jan VIII.	
47	1545†	Gamrat Piotr IV.	
48	1559†	Dzierżgowski Mikołaj III.	
49	1562†	Przerębski Jan IX.	
50	1581†	Uchański Jakób IV.	
51	1603†	Karnkowski Stanisław	
52	1605†	Tarnowski Jan X.	Rolicz
53	1608†	Maciejowski Bernard	Ciołek [2]
54	1615†	Baranowski Wojciech III.	
55	1624†	Gębicki Wawrzyniec	
56	1626†	Firlej Henryk III.	
57	1638†	Wężyk Jan XI.	
58	1641†	Lipski Jan XII.	
59	1652†	Łubieński Maciej II.	
60	1658†	Leszczyński Jędrzej III.	
61	1666†	Leszczyński Wacław	
62	1673†	Prażmowski Mikołaj IV.	
63	1674†	Ks. Czartoryski Kaz. Flor.	
64	1677†	Olszowski Jędrzej IV.	
65	1686†	Wydżga Stefan Jan XIII.	
66	1687†	Wierzbowski Stefan nominat	

1) Był Kardynałem ŚŚ. Sergji et Bachi
2) Był Kardynałem S. Joanni ante portam Latinam.

Nro	Rok	Nazwisko	Herb
67	1706†	Radziejowski Michał	Junosza [1]
68	1722†	Szembek Stanisław II.	
69	1738†	Potocki Teodor	
70	1747†	Szembek Krzysztof	
71	1758†	Komorowski Adam	
72	1766†	Łubieński Władysław	
73	1776†	Podoski J. Gabryel	
74	1783†	Ostrowski Antoni	
75	1794†	X. Poniatowski Michał	

256. Podług Niesieckiego który pierwszych następców Ungiera nie wspomina i podług Sienkiewicza, było biskupów Poznańskich od roku 1001 do ostatniego rozbioru w 1796 siedemdziesiąt siedmiu jak następuje:

1	1001†	Jordan	Róża
2	1021†	Tymoteusz (Włoch)	
3	1035†	Paulin	Krucyni
4	1048†	Benedykt I.	
5	1065†	Marcellus	Ciołek
6	1088†	Theodor	Trzy kawki
7	1106†	Djonizy	Trzy Księżyce
8	1127†	Wawrzyniec I.	
9	1147†	Marcin	Doliwa
10	1150†	Bogufał	Poraj
11	1151†	Piano (Włoch)	
12	1156†	Stefan Dobrogost	
13	1162†	Radwan	Śreniawa
14	1175†	Bernard	Syrokomla
15	1176†	Swiętosław	Jastrzębiec
16	1177†	Gerward	Brog
17	1186†	Arnold	Dołęga
18	1196†	Mrokota	Korab
19	1209†	Filip	Wieniawa
20	1242†	Paweł	Grzymała
21	1253†	Bogufał	Poraj
22	1254†	Piotr	Prawdzic
23	1264†	Bogufał	Róża
24	1264†	Falanta	Prus
25	1273†	Mikołaj	Lis
26	1286†	Wyskowiec Jan	
27	1298†	Gerbis Jan II	
28	1311†	Jędrzej	Zaręba
29	1320†	Domarat	Grzymała
30	1335†	Jan III.	Doliwa
31	1346†	Jan IV. z Kępy	
32	1355†	Pałuka Wojciech	

1) Był Kardynałem S. Praxedis.

Nro	Rok	Nazwisko	Herb
33	1374†	Jan V.	Doliwa
34	1382†	Mikołaj II. z Kurnika	
35	1383—	Mikołaj III. (Nominat)	
36	1384—	Kropidło Jan VI. Ks. Opolski	
37	1394—	Nowodworski Dobrogost	
38	1398—	Kurowski Mikołaj IV.	
39	1412—	Wojciech II.	Jastrzębiec
40	1414†	Wisz Piotr II.	
41	1426†	Gosławicki Jędrzej II.	
42	1427†	Mirosław z Brudzewa	
43	1438†	Stanisław I.	Ciołek
44	1479†	Opaliński Jędrzej III.	
45	1497†	Gorka Urjel	
46	1520†	Lubrański Jan VII.	
47	1523—	Tomicki Piotr III.	
48	1535—	Latalski Jan VIII.	
49	1538†	Jan IX. syn Zygmunta I.	
50	1539†	Oleśnicki Stanisław II	
51	1544†	Branicki Sebastyan	
52	1546†	Wolski Dunin Paweł II.	
53	1553†	Izdbiński Benedykt II.	
54	1562†	Czarnkowski Jędrzej IV.	
55	1577†	Konarski Adam	
56	1597†	Kościelecki Łukasz	
57	1600—	Tarnowski Jan X.	
58	1607†	Goślicki Wawrzyniec III.	
59	1623†	Opaliński Jędrzej V.	
60	1626—	Wężyk Jan XI.	
61	1631—	Łubieński Maciej	
62	1634†	Nowodworski Adam	
63	1636†	Firlej Henryk	
64	1650†	Szołdrski Jędrzej VI.	
65	1654—	Ks. Czartoryski Floryan	
66	1665†	Tholibowski Wojciech III.	
67	1687†	Wierzbowski Stefan II.	
68	1697†	Witwicki Stanisław III.	
69	1709†	Święcicki Mikołaj V.	
70	1716†	Tarło Bartłomiej	
71	1720—	Szembek Krzysztof	
72	1722†	Tarło Piotr IV.	
73	1732†	Tarło Jan XII.	
74	1738†	Hosiusz Stanisław IV.	
75	1767†	Ks. Czartoryski Teodor	
76	1779†	Młodziejowski Andrzej	
77	1795†	Okęcki Antoni Onufry	

bb) STAN OBECNY.

257. Po drugim rozbiorze kraju, gdy Prusy w 1793 r. tę część Polski która dziś Księztwo Poznańskie składa, zajęły, był arcybiskupem Gnieznieńskim Ks. Poniatowski

Michał. Po śmierci jego został arcybiskupem Gnieznieńskim Ignacy Krasicki a po nim Ignacy Raczyński. Po traktacie Wiedeńskim 1815 utworzone zostało arcybiskupstwo Gnieznieńsko-Poznańskie i ówczesny biskup Poznański Gorzyński był pierwszym arcybiskupem Gnieznieńsko-Poznańskim. Po jego zejściu nastąpił Wolicki, po nim 1831 r. Marcin Dunin, zeszły 26 grud. 1842, a teraz w 1845 Leon Przyłuski.

258. Nowa ta Archidyecezya, po upadku Polski, winna swoje nastanie dzisiejsze bulli Papiezkiej z dnia 16 lipca 1821 r. wskutku konkordatu zawartego między stolicą Apostolską i rządem Pruskim 25 marca tegoż roku. Bulla ta przez Papieża Piusa VII. wydana, zaczynająca się od słów; «*De salute animarum*» wyraża: «*Archiepiscopum Gnesnensem et Posnanensem semper esse et apellari mandamus ejusque juri metropolico Episcopatum eclesiam Culmensem, suffraganeam assignamus.*» Exekwował tę bullę jako delegat Apostolski Józef Hohenzollern biskup Warneński. [1])

259. Do Archidyecezyi Gnieznieńsko-Poznańskiej należą *bezpośrednio* wszystkie kościoły katolickie znajdujące się w okręgach regencyjnych: Poznańskim, Bydgowskim, w części okręgu regencyjnego Kwidzyńskiego, która dawniej do tak nazwanego Netz-district należała, i w całym okręgu regencyjnym Kozlińskim, wyjąwszy powiatu Lawenburgskiego i Bytowskiego. *Pośrednio*, kościoły Dyecezyi Chełmińskiej do której należą w powiecie Bydgowskim parafie Koronowo, Fordon, Byszewo, Dubrszcz, Osielsk, Wielno, Żołendowo, i przyległe filialne kościoły Włuki, Wydzyn, Swandrzeja. [2]) Archidyecezya Gnieznieńsko-Poznańska pod jednym biskupem obejmuje dwie Archidyecezye, Poznańską i Gnieznieńską.

260. Archidyecezya Poznańska ma kapitułę w Poznaniu a w niej dwuch prałatów, ośmiu kanoników zwyczajnych i czterech honorowych; Konsystorz, Kollegiat 7 to jest: Poznańską Panny Maryi na Tumie, Poznańską Ś. Maryi Magdaleny, Chodzieską, Czarnkowską, w Pile, Srzodzką i Szamotulską. Dekanatów, w Księztwie Poznańskiem jest 21 [3]). Kościół katedralny jeden z nim kościołów parafialnych 321,

1) *Corpus juris eclesiastici Catholicorm. Weiss.*
1) Hofmann *Bevölkerung* str. 15. *Directorium divini officji Dioecesis Culmensis.*
3) Dekanat 22gi Wałecki nie należy do Księztwa.

filialnych i kaplic 78, w ogóle 399. Kuratów i kapelanów 288. Innych księży 87; w ogóle duchownych 375. Kościołów prafialnych bez własnego Kurata jest 46, filialnych 63; w ogóle kościołów bez księży 109. Seminarium duchowne w Poznaniu, dom zasłużonych *(emeritorum)* w Paradyżu; dom kary *(demeritorum)* w Osieczny. [1])

261. Archidyecezya Gnieznieńska ma Kapitułę w Gnieznie a w niej prałata jednego, kanoników sześciu, Konsystorz; Kollegiat 2, to jest: Gnieznieńską Ś. Jerzego i Kruszwicką. Dekanatów 16. Kościół katedralny jeden z nim kościołów parafialnych 211, filialnych i kaplic 23, w ogóle kościołów 234, kuratów i kaplic 169. Innych księży 31, w ogóle duchownych 200. Kościołów bez kurata, parafialnych jest 39, filialnych 20, w ogóle kościołów bez księdza 59; seminaryum praktyczne jest w Gnieznie. [2])

262. W obu Archidyecezyach jest Kapituł 2, Konsystorzów 2, Kollegiat 9, kościołów katedralnych 2, z niemi parafialnych 532, filialnych i kaplic 101, w ogóle kościołów 633, kuratów i kapelanów 457. Innych księży 118. W ogóle duchownych 575. — Kościołów bez kurata parafialnych 85, fialnych 83, w ogóle kościołów bez księdza 168. Seminaryów dwa, dom zasłużonych 1, kary 1. Szkoła początkowa jedna. Oprócz tego jest w Księztwie 7 kościołów parafialnych należących do Dyecezyi Chełmińskiej i 3 filialne. W ogóle zatem w księztwie kościołów parafialnych 539, filialnych 104, łącznie kościołów 643.

263. Co do klasztorów wszystkie w obu dyecezyach są zniesione wyjąwszy jednego ks. Filipinów w Gostyniu. W pięciu innych klasztorach pozostali zakonnicy i zakonnice utrzymują się do czasu z płacy rządowej, to jest: Franciszkanów w Gnieznie trzech; Franciszkanów w Górce pięciu; Franciszkan w Srzemiu jeden; Klaryssek w Gnieznie 6, w Ołoboku 14, Norbertanek w Strzelnie trzy i Franciszkanka w Srzemie jedna. W ogóle zakonników i zakonnic trzydzieści trzy.

b) INNE WYZNANIA.

264. Do innych wyznań w Księztwie Poznańskiem należą

1) *Ordo officji divini Posnaniae 1843.*
3) *Directorium officij divini Gnesnae 1843.*

Protestanci wyznania Augsburgskiego i Reformowanego; prócz tego Grecy i Żydzi.

265. Samuel Dominikan i Jan Seklucyan kaznodzieja przy kościele Ś. Maryi Magdaleny w Poznaniu a za niemi Eustachy Trepka, i Jan z Kozmina najpierwsi zaszczepili naukę Marcina Lutra w Poznańskiem. Nauka ta od roku 1525 do 1540 znalazła wielu zwolenników i mimo oporu rządu, duchowieństwa i ludu rozeszła się po kraju.

266. Najpierwszy kościół luterski około Poznania wybudowany był z drzewa na górze Czerwowskiej. Po jego kilkakrotnem zburzeniu, Grudziński wojewoda Kaliski pozwolił lutrom wystawić kościół w Swarzędziu; następnie po różnychmiejscach pozakładano zbory, jako to: w Wschowie, Lesznie, Międzyrzeczu, Bojanowie, Rawiczu i t. d. Oprócz protestantów Lutrów nastali w Wielkiej Polsce reformowani albo Kalwini, tudzież bracia Czescy którzy najgłówniejszy zbór swój mieli w Lesznie, i Socynianie którzy zbór swój i sławne szkoły mieli w Szmiglu dziedzictwie na końcu XVI. wieku Arciszewskich i Dudycza.

267. Za przywilejem Stanisława Augusta zaczęto stawić w Poznaniu nowy kościół luterski na Grobli, który w 1786 r. ukończony został. W ogólności wolność różnowierców, w całej Polsce w 1767 zapewniona, wywarła wpływ swój i na mieszkańców dawnych województw Wielkopolskich, dziś do składu Księztwa Poznańskiego należących. [1]) Pod rządem Pruskim osadzenie licznych Kolonistów i Olendrów obu wyznań protestantskich i rozsrzerzający się wpływ administracyi, liczbę różnowierców w Księztwie znacznie powiększyły.

268. Obecnie wyznawcy protestantyzmu mają w okręgu regencyjnym Poznańskim kościołów parafialnych 83, filialnych i domów modlitwy 9. W okręgu Bydgowskim parafialnych 28, filialnych i domów modlitwy 92. Przy każdym kościele parafialnym jest Pastor.

269. W całem Księztwie jest kościołów protestantskich parafialnych 111, filialnych i domów modlitwy 101, w ogóle kościołów 212.

1) Obraz historyczny i statystyczny miasta Poznania przez Łukaszewicza 1838 T. II. str. 172.

270. Dozór nad pastorami mają superintendenci. Jest ich w okręgu regencyjnym Poznańskim 12, w Bydgowskim 5, w ogóle 17.[1]) Nad superintendentami ma zwierzchnictwo superintendet jeneralny w Poznaniu. Jest nim obecnie doktor i biskup Frejmark.

271. Wyznawcy Reformowani mają w Księztwie kościołów 7, i jednego seniora jeneralnego w Poznaniu.[2])

272. Grecy są nieliczni. Przybyli jak mówią w środku wieku ośmnastego z Macedonji, po ogłoszeniu wolności religijnej w Polsce i założyli dom modlitwy w Poznaniu w kamienicy niegdyś do Garczyńskich należącej, dziś Duchego.[3])

273. Żydzi posiadają w Księztwie Poznańskiem synagog 96.

6. MIESZKAŃCY.

a) PODZIAŁ NA WYZNANIA.

274. Z ogółu ludności Księztwa jaką liczono w 1837, to jest z 1.158.608, katolicy obejmują dwie trzecie części. Inne wyznania zawierają mało więcej jak jedną trzecią część ludności.

275. Liczba stosunkowa tych rozmaitych wyznawców rozdziela się sposobem następującym:

	Rodzaj wyznawców	W okręgu regencyjnym		w całem Księztwie	
		Poznańskim	Bydgowskim		
1	Katolików	523.459	216.068	739.527	
2	Protestantów	204.092	140.761	344.853	
3	Greków	29	4	33	
4	Mennonistów		1	1	
5	Żydów	52.015	22.179	74.194	
	Ogół . .	779.595	379.013	1.158.608	[4])

276. Pod nazwaniem protestantów liczą się luteranie i kalwini. Od czasu jak rząd pruski te dwa wyznania urzędownie już nie rozróżnia, a sami wyznawcy w wielu miej-

1) *Handbuch für den Preussichen Hof und Staat 1843* str. 372.
2) Friedrich *Alt und Neu-Polen* str. 567.
3) Obraz miasta Poznania str. 177.
4) Hofman *Bevölkerung* str. 238. 240.

scach w jednę wspólną gminę połączyli się, rozdział liczebny tych dwóch wyznań stał się trudnym. W roku 1816 stosunnk ich był taki, że na jednego, kalwina liczyć należało blizko 15 luteranów. [1])

277. Podług tej zasady możnaby przyjąć na rok 1837:

	W okręgu regencyjnym		W całem Księztwie
	Poznańskim	Bydgowskim	
Luteranów	190.486	131.377	321.863
Kalwinów	13.606	9.384	22.990
W ogóle . .	204.092	140.761	344.853

278. Porównywając chrześcijańską ludność Księztwa w 1822 z ludnością roku 1837 i stosunek wyznawców protestantskich do wyznawców katolickich, okazuje się rezultat następujący:

	Ludność w 1822	Ludność w 1837	Przybyło w 15 latach	To jest na 100
Katolików	625.327	739.527	114.200	18,10
Protestantów	272.362	344.853	72.491	26,61
W ogóle	897.689 [2])	1.084.380	186.691	

279. Porównywając ogólnie liczbę wyznawców stosunkową w 1822, z liczbą w 1837 okazuje się, że w roku 1822 liczba protestantów była do liczby katolików jak 1 do 2,29 Zaś w roku 1837 jak 1 do 2,14.

280. Jedne i drugie wyrachowanie, wyświecające większy stosunkowo wzrost ludności protestantskiej od katolickiej, dowodzi prawdy twierdzenie: że wszelkie używane są środki, ku rozszerzeniu protestantyzmu, podczas gdy katolicyzm zostawiony jest własnej sile i poświęceniu się swych zwolenników.

b) PODZIAŁ NA ROD I JĘZYKI.

281. W obrębie Księztwa Poznańskiego, Polacy naturalnie zamieszkują w liczbie najznaczniejszej, trzecią jednak część blizko ludności ogólnej składają Niemcy i Żydzi.

1) Hoffman *Bevölkerung* str. 65.
2) Słowaczyński *Statistique de la Pologne Prussienne* str. 42.

282. Liczba tych różnego rodu i języka mieszkańców była w roku 1824 następująca:

Polaków	640.000
Niemców	270.000
Żydów	70.000
W ogóle . .	980.000

to jest na 100 mieszkańców liczono Polaków 65. Niemców 28. Żydów 7. [1])

283. Gdy stosunek ten w 13 latach znacznie zmienić się nie mógł, przyjmujemy zatem przez przybliżenie na ludność roku 1837.

Polaków	756.642
Niemców	327.768
Żydów	74.198
W ogóle . .	1.158.608

284. Porównywając liczby (art. 273 i art. 283) okazuje się, że choć daleko większa część Polaków jest religji katolickiej a Niemców protestantskiej, są jednak choć w niewielkiej liczbie Niemcy katolicy i Polacy protestanci, to jest kalwińskiego wyznania.

c) PODZIAŁ NA RZĘDY TOWARZYSKIE.

285. Mieszkańcy Księztwa Poznańskiego składają się z włościan, mieszczan i szlachty. Włościanie są rodu polskiego i niemieckiego; podobnież mieszczanie. Szlachta cała, oprócz niedawno osiadłych cudzoziemców, jest Polska.

aa) WŁOŚCIANIE.

286. *Włościan polskich* w najdawniejszych czasach były dwa rodzaje: jedni wolni chociaż nie używali swobód innym klassom służących, drudzy niewolni. Z osłabieniem władzy rządowej i jedni i drudzy, ulegli zupełnej przemocy właścicieli ziemskich to jest szlachty, którzy w miarę zdobywających się na Królach przywilejów, stopniami ścieśniali swobody włościan i nakoniec do gruntu ich swego przywiązali.

1) Słowaczyński *Statistique de la Pologne Prussienne* str. 42.

287. Nie było to poddaństwo feudalną uległością, lecz bardziej zbliżało się do adskrypcyi rzymskiej *(adscriptio glebae).* [1]) Obowiązek tylko rolny ale nie wojskowy do uległego przywiązany, rozróżniał stan włościanina poznańskiego tak jak innych prowincyj dawnej Polski od prawdziwego lennictwa; a wrodzona szlachcie polskiej, w ogólności mówiąc, dobroć i łagodność, miarkowała niewolę i wpatryarchalny niejako, zamieniała ją stosunek.

288. Cokolwiek bądź istniało poddaństwo, a prawo krajowe oprócz ustanowionych aktem Wiślickim, niektórych zaręczeń; oprócz urządzonych za Zygmunta pierwszego 1507 sądów referendarskich do których następnie należało rozsądzenie spraw *juris Colonarji*, czyli poddanych wsi królewskich; [2]) oprócz ogólnej zasady objętej ustawą 3 maja 1791 r. zapewniającej przyjęcie wszystkich włościan krajowych pod opiekę prawa, a przybywającym do Polski, wolność zupełną — żadnego innego i organicznego przeciw nadużyciom właścicieli, nie stanowiło przepisu.

289. Po rozbiorze Polski i wcieleniu województw Wielkopolskich do Prus, los chłopa polskiego jeszcze się pogorszył, bo stosunki jego względem właściciela nie zmieniły się w niczem, a rząd nakładał na niego podatki i ciężary których za czasów polskich nie znał, a nadto brano go do wojska, od którego aż do roku 1790 był wolny, przynajmniej po wsiach szlacheckich i królewskich.

290. Później po bezskutecznie w 1794 roku spełzłych usiłowaniach narodu, utraconych dzierżaw i niepodległości dobijającego się, w którym to roku korzystne dla włościan wydano urządzenia, przy utworzeniu Księztwa Warszawskiego w 1807 ustało w poznańskiem jak w innych częściach Księztwa nowego, poddaństwo osobiste, a to na mocy nadanej krajowi przez Cesarza Napoleona konstytucyi i ogólnej zasady artykułem czwartym tej ustawy, uświęconej w słowach: «Znosi się niewola.» [3])

1) W Pandektach Justyniana. *Digestorum pars prima*, czytamy: «*Hi Coloni inquilini adscriptitij vulgo nuncupantur, suntque homines ita certi praedji culturae cum omni sua posteritati in aeternum addicti ut ab eo recedere eis non liceat . . . alienato fundo novum possessorem se quibantur . . . . fugitivi reducebantur, si abiissent.*»

2) Skrzetuski, Prawo polityczne 1787. Tom II. str. 391.

3) Dziennik Praw Księztwa Warszawskiego Tom I.

291. Od tego czasa włościanin polski w Poznańskiem został i pozostał wolnym. Gdyby nie częste przechody wojskowe aż do roku 1814, ciężary podatkowe, trudność odbytu, konkurencya kolonistów niemieckich i Żydów, i inne przyczyny z charakteru słowiańskiego wynikające, byłby zapewne chłop polski w Poznańskiem na wyższym niż jest stopniu uprawy umysłowej i materyalnego bytu, zwłaszcza że nowo od 1823 roku urządzające się i po największej części, urządzone stosunki między nim i właścicielem majątku, nadając mu, przez tak nazwaną regulacyą, własność części ziemi, przez niego dotąd dzierżawnie posiadanej, i znosząc pańszczyznę, otworzyły mu pole do wszelkich popraw i ulepszeń.

292. Zmiana z tąd wynikła na lepsze jest widoczną. Uznana ona jest i przez włościan i przez oświeconych właścicieli, a jeżeli w skutkach swoich nie doszła jeszcze do porządanego i możnego kresu, przypisać to należy temu, że wszystkie postanowienia ogólne, zmieniające cały układ organiczny, od wieków trwającego porządku, wymagają zwykle, długiego czasu, pokoju i sprzyjających okoliczności, dla zupełnego i doskonałego, dobroczynnych następstw rozwinięcia.

293. *Włościanie niemieccy* zjawili się w Poznańskiem już w XIII. wieku za Przemysławów. Cystersi w Paradyżu, Bledzewie, Przemencie i t. d. sprowadzali ich z Frankonji i Szwabji i osadzali niemi wsie swoje. W poźniejszej daleko epoce, po pierwszym rozbiorze Polski, za Fryderyka II. osadzeni zostali nowi koloniści niemieccy wzdłuż brzegów Noteci. Długie tych osadników pomiędzy Polakami przebywanie, zwłaszcza z pierwszej epoki, zmieniły cokolwiek ich właściwe zwyczaje, tak dalece, że włościanin niemiecki z tych obu epok uważany być może poniekąd jako pośrednie ogniwo między narodowością i cywilizacyą polską i niemiecką. [1]) Nie tak się ma jednak z kolonistami niemieckimi w nowszych czasach, bądź przez rząd pruski, bądź przez właścicieli osadzonych.

294. Zwyczajnie w Polsce zachodniej, a osobliwie w Po-

1) Jeografia wschodniej części Europy. 1825 str. 42.

znańskiem, osady cudzoziemskie i osadników Kolonistami albo Olendrami zowią. To ostatnie nazwanie przypisują temu że pierwsi co w kraju osiedli przybyli z Hollandyi. Właściwiej jednak pochodzi od wyrazu niemieckiego, *Hauländer*. Wyraz ten jak wiadomo znaczy karczownika, osiadającego w lesie, albo jak w ameryce północnej Pioniera.

bb) MIESZCZANIE.

295. Mieszkańcy miast w Księztwie obejmują ludność 305.451 jak się wyżej powiedziało (art. 188). Ludność ta rozdziela się na 142.812 Polaków, 91.462 Niemców i 71.177 Żydów.

296. Z liczby ogólnej miast w Księztwie 145ciu północna część tego Księztwa obejmująca powiatów 5, zawiera miast 27. Zachodnia w powiatach 5, miast 27. Wschodnia w powiatach 10 miast 54. Południowa w powiatach 6 miast 37.

297. *Mieszczanie Polscy* stanowią w ogólności większość mieszkańców miejskich; w szczególności zaś rzecz się ma inaczej. W części północnej jest miast 12, wktórych liczba Polaków przewyższa liczbę Niemców, zaś miast 15 w których więcej jest Niemców niż Polaków, to jest: Bydgoszcz, Fordon, Piła, Chodzież, Szamocin, Margonin, Trzcianka, Wieleń, Czarnków, Radolin, Łabiszyn, Rynarzewo, Łobienica, Wyrzysk, Miasteczko. W części zachodniej w 18 miastach górują Polacy, a w 9 Niemcy jako to: w Wolsztynie, Kargowej, Rakoniewicach, Rostarzewie, Skwierzynie, Międzychodzie, Sierakowie w Międzyrzeczu i Brojcach. W części wschodniej w miastach 53 więcej jest Niemców w jednym tylko mieście to jest w Poznaniu. Nakoniec w części południowej jest miast 30, wktórych ludność polska góruje, a miast 7 w których Niemcy są w liczbie znaczniejszej, to jest: Bojanowo, Rawicz, Ostrów, Leszno, Rydzyna, Zaborowo, Szlichtynkowo. W ogóle zatem miast Księztwa jest 113 z większą ludnością polską a 32 z większą ludnością niemiecką.

298. W kilkunastu miastach mniejszych właściwie przez Polaków zamieszkałych, mieszczanin polski po większej części zatrudnia się uprawą roli i z wielu miar to o nim powiedzieć można co o włościanach polskich. Mniej on jest

pracowitym i przemyślnym od mieszczan obcego rodu. Stan ten jego i usposobienie dzisiejsze jest szczególniej skutkiem zniszczeń, którym niejednokrotnie ulegały miasta Wielkopolskie z powodu wojen, najazdów obcych, domowych zawichrzeń i morowego powietrza, często dawniej grassującego. Tym to połączonym przyczynom przypisać należy że grody dawniej ludne i zamożnością słynne, do ubóstwa i zupełnego upadku przyszły. Nowsze polskie z roku 1791 o miastach urządzenia [1]) dla nastąpionej wkrótce potem, zagłady istnienia politycznego, nie mogły jeszcze wywrzeć wpływu swego na pomyślność miast, jakby pewnie były miały, gdyby ostatni rozbiór kraju, nie zakroczył.

299. *Mieszczanin niemiecki* w Księztwie pochodzi już z dawnych przybylców przed Wazami do kraju zaszłych, osiadłych w Wschowie, Miedzyrzeczu i innych miastach, już, podczas 30 letniej wojny ze Szląska i Czech przybyłych już nakoniec z kolonistów tak przez rząd jak przez właścicieli w różnych czasach sprowadzonych.

300. Mieszczanin niemiecki przemysłem swoim, zwłaszcza w zachodnio-północnej części Księztwa, skutecznie przyłożył się do zaludnienia, i podźwignienia miast. Zewnętrzna postać miast w Księztwie skutkiem długoletniego pokoju znacznie zyskała. Ludność ich wzrasta, ulice się brukują a drewniane i nizkie domy co rok więcej na murowane i kształtniejsze się odmieniają.

cc) SZLACHTA.

301. *Szlachta Polska* była prawie sama istniejącą w Księztwie Poznańskiem, liczba szlachty obcej mniej znaczną. Dawniej wszystkie dobra ziemskie jedni Polacy posiadali prawem zupełnego dziedzictwa. Od zaprowadzenia rządu Pruskiego, stosunki te inną cokolwiek przyjęły postać. Przez nadania Monarchów pruskich, przez cząstkową przedaż albo tak nazwaną Dyzmembracią dóbr rządowych, i przez wybycia bądź dobrowolne, bądź przymusowe majątków prywatnych, znaczna liczba własności ziemskich przeszła we władanie obcych właścicieli, tak dalece że z liczby

1) Prawo Sejmowe o miastach 18 kwietnia 1791 tudzież Urządzenie wewnętrzne miast w skutek tego prawa ogłoszone.

majętności albo dominiów prywatnych w Księztwie 1375ciu przyjąć można, że czterysta kilkadziesiąt, niema już właścicieli narodowych.

302. Szlachcic Wielkopolski ma rysy charakteru ogólnego szlachty polskiej, te same cnoty i te same przywary. Równie waleczny, równie kraj i swobody jego miłujący, ale zarazem namiętny, i uporczywiej do zdań własnych przywiązany, czego w dziejach narodowych liczne zostawił ślady, tak w ogólnych ku obronie ojczyzny powstaniach jak w szczególnych związkach mających na celu popieranie politycznej jakiej opinji, stronnictwa, lub kandydata do korony.

303. Po gwałtownem oderwaniu województw Wielkopolskich od Królestwa Polskiego dawnego w latach 1772 i 1793; po niedługo trwałem zwróceniu do narodowego istnienia w r. 1794. — po zupełnym rozbiorze kraju w 1796; po podwójnem nakoniec odpadnięciu pod panowanie pruskie, straciwszy szlachta polska, wszelki udział w rządzie krajowym, więcej odtąd na wsiach jak w miastach zamieszkując, przyłożyła się do poprawy zaniedbanego dawniej gospodarstwa rolnego, pomnożyła i poprawiła ród owiec, bydła i koni, zaprowadziła wydoskonalone gorzelnictwo, zabudowania wiejskie wzniosła i ozdobiła; lasy swoje lepiej urządzać, fabryki a osobliwie cukrownie wprowadzać zaczęła, słowem stała się rządniejszą.

304. Takim sposobem szlachta poznańska, przy ogólnem postępie cywilizacyi Polaków, większe zbliżenie do oświaty zachodniej, bez przyjmowania jej przywar, na korzyść kraju obraca, starając się przytem z wytrwałą gorliwością przykładem swoim wpływać na rozszerzenie światła pomiędzy ludem, jako i na ugruntowanie w nim, o ile to od niej zależy, uczuć religijnych i niczem nie zachwianej, dla wiary ojców, wierności.

305. Załączamy tu spis imienny trzechset sześciudziesiąt familji szlachty, właścicielów, dawniej w województwach Wielkopolskich osiadłych, mianowicie w tych częściach które składają dzisiejsze Księztwo Poznańskie. Nie jest on zupełny; ułożyliśmy go podług Niesieckiego, z dodaniem kilkudziesiąt nazwisk nieobjętych w *Koronie Polskiej* pomię-

dzy Wielkopolskiemi. Wiele z tych familji wygasło, wiele do innych części Polski przesiedliło, się a majątki po wielkiej części w inne, a nawet obce przeszły ręce, jak to się szczegółowo w Topografji powiatów wyświeci.

	Nazwisko	Herb	Majątek
1	Abdank z Góry	Abdank	Krzywin
2	Arciszewski		Szmigel
3	Baranowski	Jastrzębiec	Baranow nad Gopłem
4	Baranowski	Łodzia	
5	Bardziński	Abdank	Barcin
6	Bardzki	Szaszor	
7	Bartoszewski	Jastrzębiec	
8	Bedleński	Wieniawa	Bądlew
9	Belęcki	Leszczyc	Belęcin
10	Betkowski	Prawdzic	
11	Białobocki	Janina	
12	Białośliwski	Topór	Pałuki
13	Bieczyński	Łodzia	
14	Bieganowski	Grzymała	Montwy
15	Biegański	Leszczyc	Bieganin
16	Bielicki	Samson	Kosiczyn
17	Bieliński	Abdank	
18	Bielski	Wieruszowa	
19	Bieniewski Pruszak	Radwan	
20	Błaszkowski		
21	Błęcki	Samson	Kosiczyn
22	Błeszyński	Oksza	Błeszno
23	Błociszewski	Ostoia	Błociszew, Gajew
24	Buiński	Łodzia	Buin
25	Bobolecki	Łodzia	Buin, Bobelcin
26	Bogusławski	Jastrzębiec	
27	Bogusławski	Swinka	
28	Bojanowski	Junosza	Bojanów
29	Bokij	Wieruszowa	
30	Breza	Breza	Goraj
31	Brodnicki	Łodzia	Choryń
32	Bronisz		
33	Brudzewski	Nałęcz	Brudzew
34	Bryszewski		
35	Buchowiecki	Drogosław	
36	Cerekwicki	Zaręba	Cerekwica
37	Chłapowski	Drya	
38	Chmielewski	Wieniawa	
39	Chobienicki	Szaszor	Chobienice
40	Chojewski	Abdank	
41	Choryński	Abdank	
42	Chraplewski	Kolumna	
43	Chudziński	Cholewa	
44	Chwałkowski	Odrowąż	

	Nazwisko	Herb	Majątek
45	Ciswicki	Wieniawa	Zbąszyn, Grojec
46	Cywiński	Puchała	Cywin
47	Czacki	Swinka	Czacz
48	Czarnecki	Prus 3.	
49	Czarnkowski	Nałęcz	Człopa, Czarnków
50	Czubiński	Leliwa	
51	Dąbrowski	Drogosław	Bukowica
52	Dachowski	Łodzia	
53	Daleszyński	Korczak	Radomick
54	Danaborski	Topor	Danaborz
55	Dobczyński		Jarocin
56	Dobiejowski	Wczele	Wełna
57	Dobrzycki	Leszczyc	
58	Domiechowski	Prawdzic	Gołębin
59	Droszewski	Wczele	Droszów
60	Dzierżanowski	Gozdawa	
61	Dzierżykraj		Człopa
62	Dobrogost		Szamotuły
63	Domarat		Pierzchno
64	Drzewicki		
65	Gądkowski	Korab	Szczodrzykowo, Gądki
66	Gajewski	Ostoja	Błociszewo
67	Gałczyński	Sokola	Skarszewo, Wierżbno, Paduchy
68	Gałęski	Korab	
69	Garczyński	Garczyński	Orle, Garczyn, Krtów
70	Gembicki	Nałęcz	Gembice
71	Gliszczyński	Jastrzębiec	
72	Gniazdowski	Wczele	
73	Gniński	Trach	Gnin
74	Golemowski	Poraj	
75	Goliński	Zabawa 2.	
76	Gołycki	Kotwicz	
77	Gorajski	Orla	
78	Gorecki	Drya	Targowa górka
79	Gorecki	Sokola	
80	Gorecki	Wieruszowa	
81	Górka	Łodzia	Górka
82	Gorski	Łodzia	Miłosław
83	Górski	Szeliga	
84	Gorzeński	Nałęcz	Gorzeń
85	Gorzycki	Drogosław	
86	Gostyński	Gryzima	Gostyń
87	Granowski	Leliwa	
88	Grocholski	Topor	
89	Grodzicki	Ogończyk	
90	Grodzicki	Drya	Wyszyna
91	Groicki		
92	Gronowski	Grynfar	Gronowko
93	Grot	Gozdawa	Ruda Dąbrowska
94	Grudziński	Grzymała	Grudna

	Nazwisko	Herb	Majątek
95	Grzymisławski	Prus 1.	
96	Grzymułtowski	Nieczuja	Trejsztar Laskod
97	Gułtowski	Leszczyc	Racał
98	Gurowski	Wczele	
99	Gwiazdowski	Bogorya	
100	Gzowski	Grabie	
101	Gostomski		
102	Haza	Zając	
103	Herstopski	Drogosław	
104	Herstopski	Nałęcz	
105	Horodycki		
106	Jabłonowski	Zaręba	
107	Jaktorowski	Poraj	Boryszewice
108	Jaraczewski	Zaręba	
109	Jarogniewski	Orla	
110	Jaromirski	Samson	Kosiczyn
111	Jaskólski	Leszczyc	Jaskółki
112	Jaskulecki		
113	Jastrzębski	Zaręba	
114	Jezierski	Topor	Jeziery
115	Iłowiecki	Łodzia	Wolsztyn
116	Iłowiecki	Ostoja	
117	Iwiński	Łodzia	Iwna
118	Izbiński	Poraj	Izdebno
119	Jarosz		
120	Jarand		Brudzewo
121	Jemielski		
122	Kaczkowski	Pomian	Honkowko
123	Kaczkowski	Prus 1.	
124	Kamieninniczny	Pogonia	
125	Kamieniewski	Junosza	Kamionka
126	Kamiński	Topor	
127	Karchowski	Pretficz	
128	Karczewski	Samson	Karczew
129	Kąsinowski	Nałęcz	
130	Kawiecki	Wyszogota	
131	Kiełczewski	Pomian	Brudzew
132	Kierski	Jastrzębiec	
133	Kijewski	Swierczek	
134	Kobyliński	Łodzia	Kobylin
135	Kokalewski	Samson	
136	Kołaczkowski	Abdank	Kołaczkowice
137	Komorski	Sreniawa	
138	Konarski	Abdank	Kobylin
139	Konarzewski	Poray	Konarzew p. Poznaniem
140	Konarzewski	Wręby	Konarzew p. Rawiczem
141	Korytowski	Mora	
142	Kościelecki	Ogończyk	Radziki, Kościelec
143	Kosicki	Samson	Prochy
144	Kossowski	Abdank	Broniszewice
145	Kostka	Dąbrowa	Rostków

	Nazwisko	Herb	Majątek
146	Koszutski	Leszczyc	Koszuty, Pierzchno
147	Kotwicz	Kotwicz	Leszno, Nagorzyce
148	Kozmiński	Poray	Kozmin
149	Krajkowski	Swierczek	
150	Kręski	Nadelwicz	
151	Kretkowski		
152	Krotoski		
153	Krzepicki	Poray	Boryszewice
154	Krzycki	Kotwicz	
155	Krzywiński	Abdank	
156	Kuczkowski	Wężyk	
157	Kulikowski	Drogomir	Kulików
158	Kunowski	Łodzia	
159	Kurnatowski	Łodzia	Bytyń
160	Kurowski	Sreniawa	Kurów
161	Kurowski	Lubicz	Kurowsk
162	Kurski	Prawdzic	
163	Kwilecki	Sreniawa z krzyżem	
164	Kielc		Brudzew
165	Kęszycki		
166	Łącki	Korzbóg	Szamotuły
167	Łączkowski		
168	Łagiewnicki	Grzymała	
169	Łakiński	Pelikan	(na Krajnie)
170	Łaszczyński	Wierzbna	
171	Latalski	Prawdzic	Łabiszyn
172	Leśniowski	Grzymała-Baranowski	
173	Leszczyński	Wieniawa	Leszno, Karmin, Gołuchów
174	Lobeski	Korab	
175	Łodzia	Łodzia	Kurnik, Bnin, Kępa
176	Ludzisławski	Wczele	
177	Łukomski	Drya	
178	Luteński	Wczele	
179	Lwowski	Nałęcz	
180	Lubrański		
181	Malczewski	Abdank	
182	Malechowski	Abdank	Konary
183	Maniecki	Sokola	Pigłowce
184	Marcinkowski	Nałęcz	Marcinków
185	Markowski	Szeliga	Markowice
186	Marszewski	Rogala	Turów, Pakoslaw
187	Miaskowski	Bończa	Poniec, Sierpów
188	Miedzwiecki	Topacz	
189	Międzychowski	Jasieńczyk	Międzychód
190	Mielżyński	Nowina	Brudzew
191	Mierucki	Leszczyc	Keyn
192	Mierucki	Poray	
193	Mieszkowski	Odrowąż	Mieszków

	Nazwisko	Herb	Majątek
194	Mikołajewski	Abdank	
195	Miłosławski	Doliwa	Miłosław
196	Mirosławski	Rogala	
197	Młynkowski	Abdank	
198	Modlibowski	Drya	
199	Molski	Nałęcz	Modła
200	Mojaczewski		
201	Moraczewski	Cholewa	
202	Morawski	Nałęcz	Chomencice p. Konarzewem
203	Moszyński	Łodzia	Bnin
204	Mycielski	Dołęga	Mycielin
205	Myślecki	Wczele	
206	Moscic		
207	Naleski	Wczele	
208	Naramowski	Łodzia	
209	z Niechanowa		Niechanów
210	Niegolewski	Grzymała z Mężem	
211	Nieprzecki	Paprzyca	
212	Niesiołowski	Korzbóg	
213	Nieswiałowski		
214	Niełuchowski	Pomian	Niełuchów
215	Nieżychowski	Pomian	
216	Niemieński	Leliwa	
217	Niemieński	Nałęcz	
218	Noskowski	Zaręba	
219	Nowomiejski	Jastrzębiec	
220	Obiezierski	Nałęcz zawiązany	Obiezierze
221	Obodziński	Topór	Obodno
222	Obornicki	Abdank	
223	Olewiński	Ostoja	
224	Opaliński	Łodzia	Bnin
225	Oporowski		
226	Ordęga	Łodzia	Blizniew
227	Orzelski	Drya	Runowo
228	Osiński	Wąż	Osiny
229	Ossowski	Dołęga	Osowa sień
230	Ostoja	Ostoja	Radzimin
231	Ostroróg	Nałęcz	Szamotuły, Ostroróg
232	Pączkowski	Lubicz	Pączkowice
233	Pajęcki	Brochwicz	
234	Pawłowski	Wierzbna	
235	Pigłowski	Sokola	Pigłowice
236	Piotrowski	Swinka	
237	Płaczkowski		
238	Podlewski	Grzymała	
239	Pogorzelski	Wczele	
240	Policki	Prawdzic	
241	Poniecki	Ostoja	Poniec

	Nazwisko	Herb	Majątek
242	Poniński	Łodzia	Ponin p. Kościanem
243	Poraj	Poraj	
244	Potarzycki	Bełty	
245	Potocki	Ostoja	
246	Potulicki	Grzymała	Potulice, Chodzież
247	Powodowski		
248	Proski	Samson	Prochy
249	Przyborowski	Sulima	
250	Przybyszewski	Grzymała	Przybyszew
251	Przyjemski	Rawicz	Golina
252	Predysław		Gołuchów
253	Peregryn		Węgleszyn
254	Raczyński	Nałęcz	
255	Radojewski	Ogończyk	Radojewice
256	Radoliński	Leszczyc	Radolin
257	Radomicki	Kotwicz	Zerków
258	Radzewski	Łodzia	Bnin
259	Radziewski	Swierczek	
260	Radzicki	Nałęcz	(Krajna)
261	Radzimski	Napiwon	Gostyń, Łoszakowice
262	Reklewski	Gozdowa	
263	Rogaliński	Łodzia	Dzwonowo, Czeluścin, Smolec
264	Rokosowski	Glaubicz	
265	Rosicki	Samson	
266	Rostworowski	Nałęcz	
267	Roszkowski	Łodzia	Roszków, Górka
268	Rożnowski	Nowina	
269	Rozrażewski	Doliwa	Rozrażew
270	Rudnicki	Rudnica	
271	Rudzieński	Zaręba	
272	Rumiejowski	Wczele	
273	Rusiecki	Poraj	Izdebno
274	Rusocki	Korab	Rusoczyce
275	Rubieński	Korzbóg	
276	Rydzyński		
277	Szczaniecki	Ozorya	Oporów
278	Sieroszewski	Nabram	
279	Skaławski	Nałęcz wiązana	Rogaczew
280	Skoraszewski	Abdank	Gay
281	Skorzewski	Ogończyk	Skorzew
282	Skrzetuski	Jastrzębiec	
283	Skrzydlewski	Samson	
284	Słonecki	Korab	
285	Słopanowski	Prosna	Słopanów
286	Słupski	Leszczyc	
287	Słupski	Topor	(na Pałukach)
288	Smiełowski	Leszczyc	(p. Pyzdrami)
289	Smigielski	Łodzia	Szmigiel
290	Smugolecki	Grzymała	Smogulec
291	Smoszewski	Topor	

	Nazwisko	Herb	Majątek
292	Sobocki	Korab	
293	Sobocki	Nałęcz	
294	Szremski	Drogosław	
295	Starkowski	Łodzia	Starkowice
296	Strzeżymiński	Leszczyc	
297	Studzieński	Gryff	Żurawica mała
298	Suchorzewski	Zaręba	Broniszewice
299	Suleński	Jastrzębiec	
300	Swierczyński	Ostoja	
301	Swinarski	Poraj	Wybranów
302	Szamotulski	Nałęcz	Szamotuły,
303	Szołdrski	Łodzia	Szołdry, Grazdów
304	Starzeński		
305	Szubski		
306	Sieciński		
307	Szczawiński		
308	Skarbek		
309	Sędziwój		Szubin
310	Skora		Gay
311	Tadejowski	Rawicz	Lipie
312	Tłocki	Łodzia	
313	Tłokiński	Jastrzęciec	
314	Tłuczyński		
315	Tłukomski	Nałęcz	
316	Tomicki	Drya	Szymanowice
317	Tomicki	Łodzia	Bnin, Górka, Tomice
318	Trzecki	Wczele	
319	Turno		
320	Tworzyański	Abdank	
321	Tuczyński		
322	Umiński	Cholewa	
323	Unrug		Międzychód
324	Urbanowski		
325	Waldowski	Topor	Wałdów
326	Walknowski	Wieruszowa	
327	Węgleszyński	Jelita	
328	Więckowski	Drogosław	
329	Wieniawski	Wieniawa	Wieniawa
330	Wierzbiński	Nałęcz	
331	Wierzchaczewski	Nałęcz związany	
332	Wilanowski	Grzymała	(na Pałukach)
333	Wilkotarski		Wilczytarg
334	Wilkowski	Gryff	
335	Witosławsi	Prawdzic	Klecko, Sielec p. Zninem
336	Włostowski	Ciołek	
337	Wodzinowski	Poray	Złobna
338	Wróblewski	Lis	
339	Wydzierzewski	Nowina	
340	Wydzierzewski	Ogończyk	
341	Wyganowski	Łodzia	

	Nazwisko	Herb	Majątek
342	Wyskocki	Leliwa	Wyskocz
343	Wysocki	Drya	Budzisław
344	Wysocki	Ogończyk	Wysoka
345	Zadorski	Wieniawa	Zador
346	Zajączkowski	Zaręba	(Wąsosz)
347	Zakrzewski	Samson	
348	Zaliński	Poray	Zalno, Dębicz
349	Zaremba		
350	Zarpalski	Ogończyk	
351	Zawadzki	Korzbóg	Zawada p. Poncem
352	Zbąski	Nałęcz zawiązany	Zbąszyn
353	Zbijewski	Rola	
354	Zborowski		
355	Zbyszewski	Topór	
356	Zdzienicki	Korab	
357	Zalęcki	Trach	Zelencin, Jaktorów, Prochy
358	Zernicki	Drya	Zerniki
359	Ziemecki	Niecznja	Ziemięcin
360	Złotnicki	Nowina	Mielżyn

7. UDZIAŁ W REPREZENTACYI KRAJOWEJ.

a) STAN DAWNY.

306. Województwa Wielkopolskie które w największej części dzisiejsze Księztwo Poznańskie składają, miały po pierwszym rozbiorze w izbie senatorskiej senatorów 17, w izbie poselskiej Posłów 20.

307. Województwo Poznańskie miało senatorów 9, to jest: biskupa Poznańskiego, wojewodę Poznańskiego, kasztelana Poznańskiego, i sześciu kasztelanów mniejszych to jest: Międzyrzeckiego, Rogozińskiego, Szremskiego, Przementskiego, Krzywińskiego i Santockiego. [1])

308. Województwo Gnieznieńskie miało senatorów 4, to jest: arcybiskupa Gnieznieńskiego, wojewodę Gnieznieńskiego, kasztelana Gnieznieńskiego i kasztelana mniejszego Nakielskiego. [2])

309. Województwo Brzeskie-Kujawskie o ile wchodziło w skład dzisiejszego Księztwa, miało senatora jednego, to jest: kasztelana Kruszwickiego. [3])

1) 2) 3) Skrzetuski I. 150.

310. Województwo Inowrocławskie, o ile podobnież wchodziło w skład dzisiejszego Księztwa Poznańskiego, miało senatorów trzech to jest: wojewodę Inowrocławskiego, kasztelana Inowrocławskiego i kasztelana mniejszego Bydgowskiego. [1])

311. Posłów na sejm wybierały województwa Poznańskie, Gnieznieńskie i Kaliskie dwudziestu, to jest: Poznańskie ośmiu, Gnieznieńskie czterech, Kaliskie ośmiu. Miejscem wspólnem sejmikowania było od roku 1574 miasto Koło. Od roku 1574 do 1791 miasto Srzoda. [2])

312. Oto jest poczet wojewodów i kasztelanów większych, do pierwszego rozbioru, z tych części dawnych województw Wielkopolskich, które mianowiciej składają dzisiejsze Księztwo Poznańskie. [3])

313 1. WOJEWODOWIE POZNAŃSCY.

Nro	Rok	Nazwisko	Herb
1	1020	Dzierżykraj z Człopy	Nałęcz
2	1120 1160	Jakub z Bnina	Łodzia
3	1126	Dobrogost z Szamotuł	
4	1234	Dyonizy z Gozdzikowa	
5	1242	Dzierzykraj Bogumił	
6	1250	Moscic z Wielkiego Koźmina	
7	1255	Hertobald	Wieniawa
8	1260	Mikołaj z Grzymisławia	
9	1264	Benjamin z Grabowy	
10	1270	Janko z Czarnkowa	
11	1277	Przedpełko	Radwan
12	1281	Jakób z Bnina	Łodzia
13	1300	Ostroróg Tomisław z Szamotuł	
14	1306	Kielc z Brudzewa	
15	1333	Wincenty z Szamotuł	
16	1343	Jarosław z Gostynia	
17	1358	Borkowicz Maciej	
18	1372	Pasko Słodzej z Pilchowic	
19	1386	Kępa Wincenty	Łodzia
20	1387	Bartłomiej z Więcborga	
21	1400	Jędrzej z Szamotuł	
22		Mścisław Bardzki	Szaszor
23	1439	Ostroróg Sędziwój	
24	1440	Opaliński Jan z Bnina	
25	1463	Górka Łukasz	Łodzia

1) Skrzetuski I. 150.
2) Skrzetuski I. 245.
3) Korona Polska Niesieckiego. Skarbiec Sienkiewicza.

Nro	Rok	Nazwisko	Herb
26	1474	Górka Łukasz	Łodzia
27	1477	Ostroróg Stanisław	Nałęcz
28	1489	Opaliński Maciej z Bnina	
29	1495	Mikołaj z Kutna	
30	1496	Szamotulski Jan Swidwa	
31	1499	Czarnkowski Jan	
32	1510	Szamotulski Jędrzej	
33	1519	Lubrański Mikołaj	
34	1530	Kościelecki Stanisław	
35	1539	Górka Łukasz	
36	1557	Latalski Janusz	
37	1561	Zborowski Marcin	
38	1564	Kościelecki Jędrzej	
39	1573	Gorka Łukasz	
40	1593	Gorka Stanisław	
41	1609	Gostomski Hieronim	
42	1622	Ostroróg Jan	
43	1624	Opaliński Piotr	
44	1628	Przyjemski Stanisław	
45	1637	Opaliński Jan	
46	1655	Opaliński Krzysztof	
47	1661	Leszczyński Jan	
48	1678	Grudziński Jędrzej Karol	
49	1687	Grzymułtowski Krzysztof	
50	1692	Leszczyński Rafał	
51	1698	Breza Wojciech	
52	1699	Małachowski Stanisław	
53	1704	Leszczyński Stanisław	
54	1709	Gałecki Franciszek	
55	1726	Radomicki Jędrzej	
56	1728	Radomicki Maciej	
57	1737	Radomicki Władysław	
58	1738	Raczyński Michał	
59	1742	Poniński Antoni	
60	1749	Szołdrski Ludwik	
61	1753	Garczyński Stefan	
62	1758	Potocki Stanisław	
63	1760	Łubieński	
64	1781	Jabłonowski Ks. Antoni	
65	1785	Sułkowski Ks. Aug. Ordyn.	
66	1791	Mielżyński Józef	

314 WOJEWODOWIE INOWROCŁAWSCY.

1	1400	Maciej z Radolina
2	1413	Janusz z Kościelca
3	1422	Maciej z Łabiszyna
4	1432	Jarand z Grabie
5		Donaborski Maciej
6	1457	Scibor Szarlej Mikołaj

Nro	Rok	Nazwisko	Herb
7	1461	Mikołaj z Kościelca	
8	1466	Jan z Kościelca	
9	1478	Jędrzej z Kretkowa	
10	1480	Mikołaj z Kościelca	
11	1483	Jan z Oporowa	
12	1485	Działyński Mikołaj	
13	1493	Maciej z Służowa	
14	1497	Kościelski Jan	
15	1504	Mikołaj z Kretkowa	
16		Mikołaj z Kościelca	
17	1524	Jędrzej z Oporowa	
18	1527	Oporowski Jan	
19	1535	Tomicki Stanisław	
20	1539	Latalski Janusz	
21	1550	Kościelski Jan	
22	1562	Służowski Jan	
23	1563	Krotowski Jan	
24	1582	Smerżyński Piotr	
25	1587	Spławski Jan	
26		Działyński Michał	
27	1615	Gostomski Jan	
28	1619	Rysiński Krzysztof	
29	1629	Przyjemski Stanisław	
30	1651	Radomicki Hieronim	
31	1653	Łowicki Jan	
32	1659	Rozrażewski Jakób	
33	1667	Opaliński Jan	
34	1669	Żegocki Krzysztof	
35	1679	Szczawiński Paweł	
36	1683	Szczawiński Jak. Olbracht	
37	1703	Gałecki Franciszek	
38	1726	Radomicki Maciej	
29	1728	Radomicki Jan	
40	1756	Szołdrski Ludwik	
41	1763	Zamojski Andrzej	
42	1783	Moszczeński Andrzej	
43	1790	Mycielski Józef	
44	1791	Sumiński Piotr	

315. WOJEWODOWIE GNIEZNIEŃSCY.

1	1768	Sułkowski Ks. August	
2	1786	Sułkowski Ks. Antoni	
3	1788	Kęszycki Fr. Xawery	
4	1789	Zbijewski Roch	
5	1792	Radzimiński Józef	

316. KASZTELANOWIE POZNAŃSCY.

1	1232	Jarosz	Leszczyc
2	1243	Tomasz z Szamotuł	
3	1282	Jędrzej z Bnina	

Nro	Rok	Nazwisko	Herb
4	1320	Przedpełko	Radwan
5	1343	Jędrzej	Ostoja
6	1352	Przecław	Grzymała
7	1360	Wierzbięta z Palęca	
8	1364	Zbylud	Topor
9	1386	Domarat z Pierzchna	
10	1391	Jan z Ostroroga	
11	1393	Dobrogost z Szamotuł	
12	1410	Mostko z Staszewa	
13	1422	Mistin czyli Mszczug	
14	1436	Marcin z Szląska	
15	1438	Dobrogost z Szamotuł	
16	1440	Piotr z Bnina	
17	1445	Jędrzej	Grzymała
18	1454	Piotr z Szamotuł	
19	1472	Tomasz	Dębno
20	1478	Ostroróg Jan	Nałęcz
21	1501	Leszczyński Rafał	
22	1504	Ostrorog Dobrogost z Lwowa	Nałęcz
23	1510	Jan z Kalinowy Zaręba	
24	1520	Górka Łukasz	Łodzia
25	1551	Górka Jędrzej	
26	1573	Czarnkowski Piotr	
27	1598	Rozrażewski Jan	
28	1611	Ostroróg Jan	
29	1613	Roszkowski Jan Górka	
30	1618	Opaliński Łukasz	
31	1622	Opaliński Piotr	
32	1642	Tuszyński Krzysztof	
33	1650	Czarnkowski Franciszek	
34		Radomicki Kazimierz	
35	1678	Grzymułtowski Krzysztof	
36	1680	Krzycki Stanisław	
37	1687	Breza Wojciech	
38		Opaliński Jan	
39	1697	Gałecki Franciszek	
40	1702	Gurowski Melchior	
41	1706	Radomicki Jędrzej	
42	1729	Radomicki Władysław	
43	1732	Poninski Adam	
44	1737	Kozmiński Maciej	
45	1749	Garczyński Stefan	
46	1754	Gurawski Melchior	
47		Grudziński Karol	
48	1759	Miaskowski Wojciech	
49	1762	Twardowski Ignacy	
50	1781	Mielżyński Józef	
51	1790	Zbijewski Roch	
52	1791	Gurowski Rafał	

317. KASZTELANOWIE GNIEZNIEŃSCY.

Nro	Rok	Nazwisko	Herb
1	1361	Jasko	Abdank
2	1383	Derszław z Giwna	
3	1400	Piotr z Karszewa	Lesczyc
4	1413	Marcin z Kulikowa	
5	1439	Piotr z Bnina	
6		Jan z Szamotuł	Nałęcz
7	1454	Stanisław z Ostroroga	
8	1454	Jakób z Kobylan	Łodzia
9	1460	Czarnkowski Jan	
10	1464	Czarnkowski Mikołaj	
11	1476	Górka Mikołaj	
12	1495	Czarnkowski Sędziwoj	
13	1500	Leszczyński Rafał	
14	1504	Karnkowski Jan	
15	1512	Latalski Janusz	
16	1520	Szamotulski Wincenty	
17	1531	Tomicki Mikołaj	
18	1547	Opaliński Piotr	
19	1551	Oporowski Jędrzej	
20	1558	Kretkowski Erazm	
21	1563	Trzebuchowski Mikołaj	
22	1568	Tomicki Jan	
23	1569	Garwaski Hieronim	
24	1575	Tomicki Jan	
25	1595	Zborowski Jan	
26	1615	Przyjemski Jędrzej	
27	1627	Mielżyński Łukasz	
28	1627	Mielżyński Mikołaj	
29	1640	Przyjemski Wojciech	
30	1655	Leszczyński Jan	
31	1657	Gębicki Krzysztof	
32	1674	Sielski Alexander	
33	1678	Tuczyński Stanisław	
34	1679	Gurowski Melchior	
35	1701	Poniński Hieronim Adam	
36	1701	Radomicki Jędrzej	
37	1720	Raczyński Michał	
38	1722	Szołdrski Ludwik	
39	1729	Poniński Adam	
40	1737	Garczyński Stefan	
41	1738	Skaławski Franciszek	
42	1742	Gurowski Malcher	
43	1749	Zakrzewski Andrzej	
44	1753	Łubiński Alexander	
45	1762	Zbijewski Roch	
46	1780	Starzeński Józef	
47	1781	Kęszycki Fr. Xawery	
48	1785	Gurowski Rafał	
49	1786	Miaskowski Franciszek	

318. KASZTELANOWIE INOWROCŁAWSCY.

Nro	Rok	Nazwisko	Herb
1	1402	Jan	Rogala
2	1445	Marcin	Rogala
3	1436	Marcin z Wyrzysk	
4	1444	Scibor Szarlej Mikołaj	
5	1458	Piotr z Stryjkowa	
6	1459	Jan z Łabiszyna	
7	1498	Oporowski Władysław	
8		Koło Piotr	
9	1516	Kościelski Mikołaj	
10	1545	Mikołaj Jarand z Brudzewa	
11	1546	Lasocki Wojciech	
12	1562	Krotowski Jan	
13	1569	Drzewicki Adam	
14	1572	Szubski Szymon	
15	1573	Sieciński Piotr	
16	1583	Krotowski Jan	
17	1589	Kościelecki Krzysztof	
18		Szczawiński Paweł	
19		Dunin Stanisław Jakób	
20	1620	Wierzbowski Mikołaj	
21	1621	Sierakowski Marcin	
22	1635	Łowicki Jan	
23	1648	Ruszkowski Jędrzej	
24		Tarnowski Stanisław	
25		Jemielski Jan	
26	1669	Szczawiński Paweł	
27	1671	Szczawiński Jakób	
28	1678	Kadzidłowski Wojciech	
29	1684	Dąbski Zygmunt	
30	1690	Lasocki Olbracht	
31	1703	Grzybowski Franciszek	
32	1735	Gąsiorowski Jędrzej	
33	1737	Garczyński Stanisław	
34	1753	Radojewski Chryzostom	
35	1757	Moszczeński Andrzej	
36	1771	Skarbek Jan	
37	1782	Moszczeński Teodor	
38	1783	Dąbski Jan Chrzciciel	
39	1790	Dombski Jan Chryzostom	

319. Uchwała sejmu konstytucyjnego 2 listopada 1791 zapadła pod tytułem, Rozkład województw, ziem i powiatów z oznaczeniem miast a w nich miejsc konstytucyjnych dla sejmików [1]), przeznaczyła że odtąd miał sejmikować powiat Poznański w Poznaniu w kościele pojezuickim; Kościań-

1) Kalendarz narodowy i obcy część druga str. 227.

ski w Kościanie w kościele farnym; Międzyrzecki, nowo tąż uchwałą utworzony powiat, w Międzyrzeczu w kościele farnym; ziemia Wschowska w Wschowie w kościele farnym.

320. Stósownie do prawa 18 kwietnia 1791 uchwalonego, miasta królewskie województw Poznańskiego i Gnieznieńskiego wybierać miały każde jednego plenipotenta na sejm. Wybór pierwszy i ostatni przed rozbiorem ostatecznym, dopełniony został w mieście Poznaniu 10 sierpnia tegoż roku w osobie Wybickiego Józefa, poźniej senatora wojewody. W Gnieznie wybrano Krzysztofa Griesingera.

321. Załączamy tu spis senatorów i posłów pamiętnego sejmu konstytucyjnego z województw Poznańskiego, Gnieznieńskiego i po części Brzeskiego-Kujawskiego i Inowrocławskiego, o ile to się tycze dzisiejszego Księztwa Poznańskiego, obu wyborów, to jest: pierwszego w roku 1788, drugiego 1790. [1])

322. SENATOROWIE.

1	Arcybiskup Gnieznieński	Ks. Michał Poniatowski
2	Biskup Poznański	Antoni Okęcki
3	Wojewoda Poznański	Mielżyński Józef
4	Wojewoda Inowrocławski	Sumiński Piotr
5	Wojewoda Gnieznieński	Radzimiński Józef
6	Kasztelan Poznański	Gurowski Rafał
7	Kasztelan Gnieznieński	Miaskowski Franciszek
8	Kasztelan Inowrocławski	Dąbski Jan Chryzostom
9	Kasztelan Międzyrzecki	Krzyżanowski Michał
10	Kasztelan Rogoziński	Malczewski Adam
11	Kasztelan Szremski	Koszutski Karol
12	Kasztelan Przementski	Kwilecki Adam
13	Kasztelan Krzywiński	Sieroszewski Antoni
14	Kasztelan Nakielski	Zakrzewski Władysław
15	Kasztelan Bydgowski	Zakrzewski Ignacy Kościelski Ignacy
16	Kasztelan Kruszwicki	Bogatko Kazimierz
17	Kasztelan Santocki	Zakrzewski Nikodem

323. POSŁOWIE.

Województwo Poznańskie.

Wybór 1788.

1	Gorzeński	Podkomorzy Poznański
2	Zakrzewski Jan Wysogóta	Chorąży Poznański

1) Dyaryusz sejmu 1788 i 1790 roku.

3	Bniński Łukasz	Sędzia Ziemski Poznański
4	Moszczeński Nałęcz	Chorąży Bracławski
5	Potocki Jan	Krajczyc Koronny
6	Kwilecki Franciszek	
7	Lipski Jan	Gen. maj. w. koronnych
8	Działyński Xawery	Wojewodzic Kaliski

Wybór 1790.

1	Mielżyński	Pisarz W. Koronny
2	Sokolnicki	Stolnik Poznański
3	Raczyński	Gen. maj. w. koronnych
4	Mielżyński	Starosta Wałecki
5	Gliszczyński Antoni	Kasztelanic Biechowski
6	Bolesz	Ex-Stolnik Gnieznieński
7	Kwilecki Antoni	Starosta Wschowski
8	Chłapowski	Podczaszy Wschowski

Województwo Gnieznieńskie.

Wybór 1788.

1	Rożnowski	
2	Różnowski Antoni	Podsędek ziemski
3	Krzyżanowski Piotr	Wojski mniejszy Gnieznieński
4	Madaliński Antoni	Pułkownik wojsk koronnych

Wybór 1790.

1	Poniński	Wojski większy Gnieznieński
2	Krzycki	Kasztelanic Krzywiński
3	Pronikowski Adam	Szambelan
4	Breza Stanisław	Szambelan

324. Za czasów Księztwa Warszawskiego każden powiat departamentu Poznańskiego i departamentu Bydgowskiego wybierał jednego posła na sejm, a każden okręg gminny jednego deputowanego.

325. Powiatów w departamencie Poznańskim było 14 (Art. 350), w departamencie Bydgowskim o ile się to ściąga do Księztwa Poznańskiego powiatów 2; w Kaliskim powiatów 2. Okręgów gminnych także o ile to się tycze Księztwa Poznańskiego, w departamencie Poznańskim było 8, to jest miasto Poznań, i 7 innych po dwa powiaty obejmujących. W departamencie Bydgowskim okręgów gminnych 2, każden po dwa powiaty zawierających. W departamencie Kaliskim 2.

326. Zasiadało więc na sejmie Księztwa Warszawskiego posłów Poznańskich czternastu, Bydgowskich dwóch, Kaliskich dwóch. Deputowanych Poznańskich ośmiu, Bydgowskich dwóch, Kaliskich dwóch. W ogóle reprezentantów trzydziestu.

327. Załączamy tu spis członków sejmu Warszawskiego 1811 roku tak posłów jako i deputowanych z departamentów Poznańskiego tudzież Bydgowskiego i Kaliskiego, o ile to się tycze dzisiejszego Księztwa Poznańskiego.

DEPARTAMENT POZNAŃSKI

	Powiaty	Nazwisko posłów
1	Poznański	Raczyński Edward
2	Babimostski	Łącki Malchior
3	Gnieznieński	Skrzypiński Maciej
4	Powidzki	Krzymuski Karol
5	Wągrowiecki	Ulatowski Serafin
6	Kościański	Kęszycki Jakób Nałęcz
7	Wschowski	Bojanowski Józef
8	Krobski	Garczyński Franciszek
9	Krotoszyński	Umiński Antoni
10	Międzyrzecki	Kwilecki Klemens
11	Pyzdrski	Dąbrowski Michał
12	Srzodzki	Krzyżanowski Antoni
13	Obornicki	Bniński Alexander
14	Szremski	Czarnecki Antoni

DEPARTAMENT BYDGOWSKI

1	Bydgowski	Skorzewski Fryderyk
2	Inowrocławski	Wolski Józef

DEPARTAMENT KALISKI

1	Ostrzeszowski	Biernacki Józef
2	Odolanowski	Kossecki Stefan

DEPARTAMENT POZNAŃSKI

	Okręgi Gminne	Nazwisko Deputowanych
1	Miasto Poznań	Stremler Piotr
2	Pow. Gnieznieński Powidzki	Kłosowski Xawery
3	Pyzdrski Srzodzki	
4	Krotoszyński Krobski	Knebel Karol

Okręgi Gminne		Nazwisko Deputowanych
5	Pow. Wschowski Kościański	Stęszewski Walenty
6	Międzyrzecki Babimostski	Gumpert Bogumił
7	Wągrowiecki Obornicki	Brodziszewski Walenty
8	Poznański Szremski	Ks. T. Wolicki
	DEPARTAMENT BYDGOWSKI	
1	Pow. Radziejowski Inowrocławski	Ks. Ostrowski Kan.
2	Bydgowski Chełmiński	Löwe
	DEPARTAMENT KALISKI	
1	Pow. Odolanowski	Lizak Józef
2	Ostrzeszowski Wieluński	Dehnel Efrajm [1]

b) STAN OBECNY.

328. Traktat Wiedeński 1815 roku, oprócz utworzenia Królestwa Polskiego przez swą konstytucyą z Cesarstwem Rossyjskiem połączonego, zaręczył wszystkim innym częściom dawnej Polski, reprezentacyą i instytucye narodowe.[2] W skutek tego uroczystego zapewnienia ustanowione zostały dla Księztwa Poznańskiego tak zwane Stany *(Stände)*.

329. Stany te albo Sejm Poznański składają się obecnie z 50 członków, to jest: 26 ze stanu rycerskiego, 16 ze stanu miast, 8 ze stanu gmin wiejskich.

330. W stanie rycerskim są członkowie posiadający głos własny *(Viril-Stimme)* jest ich obecnie czterech: Książe Turn i Taxis jako dziedzic Krotoszyna, Książe Sułkowski Ordynat Leszna i Rydzyny; Książe Wilhelm Radziwiłł, i Hrabia Atanazy Raczyński.

331. Inne członki ze stanu rycerskiego nazywają się deputowanemi powiatów; jest ich dwadzieścia dwa, to jest: 18 wybranych po jednemu z każdego powiatu, i 4 wybranych przez dwa połączone powiaty.

1) Kalendarzyk Polityczny na rok 1812. Str. 88, 89, 90, 91.
2) Aakt jeneralny Kongresu Wiedeńskiego 9 czerwca 1815. Artykuł I.

332. Powiaty z których każden wybiera jednego deputowanego są w porządku alfabetycznym następujące:

1 Gnieznieński	7 Odolanowski	13 Szremski
2 Inowrocławski	8 Ostrzeszowski	14 Szubiński
3 Kościański	9 Pleszewski	15 Wągrowiecki
4 Krobski	10 Poznański	16 Wrzesiński
5 Krotoszyński	11 Srzodzki	17 Wschowski
6 Międzychodzki	12 Szamotulski	18 Wyrzyski

333. Powiaty które łącznie wybierają jednego deputowanego są następujące:

1 Babimostski i Międzyrzecki	3 Bydgowski i Mogilnicki
2 Bukowski i Obornicki	4 Chodzieski i Czarnkowski

334. W stanie miast są reprezentanci z jednego miasta wybrani, takich jest 8; i reprezentanci których łącznie kilka miast wybiera, takich jest 8, jako to:

1. Miasto Poznań wybiera dwóch
2. Po jednemu wybierają każde z osobna, miasta: Bydgoszcz, Gniezno, Leszno, Międzyrzecz, Rawicz i Wschowa.
3. Po jednemu wybierają połączone miasta następne:
   Buk, Oborniki, Szamotuły, jednego.
   Pleszew, Srzoda, Szrem, Września jednego.
   Odolanów, Ostrzeszów, Krotoszyn jednego.
   Wschowa, Kościan, Krobia jednego.
   Babimost, Międzychód, Międzyrzecz jednego.
   Bydgoszcz, Szubin, Wyrzysk jednego.
   Chodzież, Czarnków, Wągrowiec jednego.
   Gniezno, Inowrocław, Mogilno jednego.

335. Połączone gminy wiejskie z trzech i czterech powiatów wybierają jednego deputowanego razem, jako to:

Powiaty: Krotoszyński, Odolanowski, Ostrzeszowski jednego.
Bamimostski, Międzychodzki, Międzyrzecki, jednego.
Krobski, Kościański, Wschowski, jednego.
Bukowski, Obornicki, Poznański, Szamotulski, jednego.
Pleszewski Srzodzki, Szremski, Wrzesiński, jednego.
Bydgowski, Szubiński, Wyrzyski, jednego.
Chodzieski, Czarnkowski, Wągrowiecki, jednego.
Gnieznieński, Inowrocławski, Mogilnicki jednego.

336. Deputowani wybierają się na zgromadzeniach powiatowych pod przewodnictwem Landrata, i na zgromadzeniach miejskich pod kierunkiem Burmistrza Nie może

być wybranym na deputowanego jak właściciel gruntowy, mający lat 30 skończonych, wiarę chrześcijańską wyznawający. Urzędowanie deputowanago trwa lat sześć.

337. Miejscem zgromadzenia stanów, albo sejmu prowincyonalnego jest miasto Poznań. Dekret królewski zwołuje stany na dzień oznaczony, mianuje marszałka sejmowego z pomiędzy deputowanych, i ogłasza propozycye od tronu. Udzielnie do tej czynności wyznaczony komisarz królewski, otwiera zgromadzenie, a po ukończonych obradach, zamyka je. Na posiedzeniach przewodniczy marszałek sejmowy.

338. Stany Poznańskie, jak w innych prowincyach państwa Pruskiego, mają głos doradny w przedmiotach od rządu im do narady udzielonych, a oraz prawo podawania petycyi do Króla, od którego woli zależy przychylenie się do nich, tak jak i danie lub odmówienie odpowiedzi.

339. Od utworzenia Księztwa, stany Poznańskie zwołane były do 1843 roku siedem razy. Pierwszych trzech zgromadzeń 1827, 1830, 1835 marszałkiem był Książe Sułkowski ordynat Leszna i Rydzyna. Czwartemu w 1837 przewodniczył Stanisław Poniński z Wrześni. Piąty w 1841 otwarty został pod laską tegoż Stanisława Ponińskiego dnia 28 lutego a zamknięty 24 kwietnia. Szósty w 1843 pod laską Potworowskiego Edwarda z Przysieki otworzony został dnia 5 marca a zamknięty dnia 14 kwietnia. Siódmy w r. 1845 pod laską Józefa hr. Grabowskiego, rozpoczęty w lutym a zamknięty w kwietniu.

8. WŁADZE ADMINISTRACYJNE.

a) STAN DAWNY.

340. Administracya najdawniej powierzoną była w województwach Wielkopolskich, jak w innych częściach Polski, wojewodom, kasztelanom i starostom. Niższe obowiązki sprawiali Burmistrze w miastach, sołtysi po wsiach i inni officialiści do szczególnych przedmiotów użyci.

341. W poźniejszym czasie, bliżej opisano obowiązki administracyjne wojewody. Poruczono mu przestrzeganie, ażeby ceny rzeczy przedajnych, wagi i miary podług ustanowienia podskarbich a poźniej komissyi skarbowej były

sprawiedliwe, do czego wojewoda mianował podwojewodzego. [1])

342. Kasztelani mieli w straży swojej miasta obronne i zamki i wybierali dochody skarbowe. Od tych obowiązków uwolnieni następnie zostali, kiedy dochody skarbowe inaczej urządzono, a straż zamków do starostów grodowych przeszła. [2])

343 Starostów grodowych obowiązkiem było pilnować bezpieczeństwa dróg i spokojności w starostwach, tudzież całości powierzonych im zamków. [3])

344. Starostw było dawniej w obrębie dzisiejszego Księztwa Poznańskiego 16, jako to: Poznańskie, Wschowskie, Kościańskie, Babimostskie, Nowodworskie, Międzyrzeckie, Rogozińskie, Kopanickie, Moszyńskie, Obornickie, Gnieznieńskie, Kcynskie, Pyzdrskie, Inowrocławskie, Bydgowskie, Nakielskie, Kruszwickie. [4])

345. Policzyć tu należy generałów Wielkopolskich którzy dawniej nazywali się wielkiemi sędziami, później generałami ziem Wielkopolskich. Do jurysdykcyi tego generała należało siedem grodów, to jest: Poznański, Kaliski, Gnieznieński, Kcyński, Koniński, Kościański i Pyzdrski. [5]) Przed temi generałami w XV. wieku przyznawano akta cywilne. [6])

346. Załączamy tu spis generałów Wielkopolskich od roku 1300 do 1796. [7])

Nro	Rok	Nazwisko	Herb	Inne dostojeństwa
1	1300	Hinko z Dubu		
2	1309	Przedbor z Koniecpola	Pobog	
3	1331	Wincenty z Szamotuł	Nałęcz	Wojewoda Poznań.
4	1346	Stanisław		Podczaszy Krak.
5	1368	Piotr z Bnina	Łodzia	
6	1371	Predysław z Gołuchowa	Wieniawa	Wojewoda Kaliski
7	1371	Otto z Pilcy	Topor	
8	1377	Sędziwoj z Szubina	Nałęcz	
9	1383	Domarat z Pierzchna	Grzymała	Kasztelan Poznań.

1) Skrzetuski I. 170
2) Skrzetuski I. 170.
3) Skrzetuski I. 232.
4) Büsching *Nouveau trailé de Geographie* II. 542 i następne.
5) Skrzetuski I. 232.
6) *Codex diplom. M. Pol.* str. 146. 147. 150.
5) Korona Polska Niesieckiego.

Nro	Rok	Nazwisko	Herb	Inne dostojeństwa
10	1398	Tomasz.		Podczaszy Królew.[1]
11	1408	Peregryn z Węgleszyna	Jelita	
12	1409	Thomasz z Węgleszyna	Jelita	Kasztelan Sandom.
13	1409	Wincenty z Granowa	Leliwa	Kasztelan Nakielski
14	1414	Sędziwoj z Ostroroga	Nałęcz	Wojewoda Poznań.
15	1432	Dobrogost z Szamotuł	Nałęcz	Podkomorzy Kalis.
16	1434	Jędrzej z Żelichowa	Ciołek	Podkomorzy Sand.
17	1439	Rafał z Goł. Leszczyński		[2]
18	1439	Stanisław Ostroróg		Podczaszy Kaliski[3]
19	1440	Krzesław z Kurozwęk	Poraj	Kasztelan Wiślicki
20	1446	Wojciech Malski	Nałęcz	Wojewoda Łęczyc.
21	1448	Łukasz Górka	Łodzia	Wojewoda Poznań.
22	1450	Stanisław Ostrorog	Nałęcz	Kasztelan Międzyrz.
23	1452	Piotr z Szamotuł	Nałęcz	Kasztelan Poznań.
24	1455	Piotr Skora z Gaj	Abdank	Kasztelan Kaliski
25	1460	Piotr z Ponieca	Ostoja	Podkomorzy Pozn.
26	1476	Maciej z Moszyna	Łodzia	Krajczy Koronny
27	1485	Mikołaj z Kutna	Ogończyk	Wojewoda Poznań.
28	1496	Jan Ostrorog	Nałęcz	Kasztelan Poznań.
29	1497	Ambroży z Pampowa	Gozdawa	Wojewoda Sieradz.
30	1508	Jan z Kalinowy	Zaręba	
31	1519	Łukasz Górka	Łodzia	Kasztelan Poznań.
32	1551	Jędrzej Górka	Łodzia	Kasztelan Poznań.
33	1566	Jan Kościelski	Ogończyk	Wojewoda Sierad.
34	1566	Łukasz Górka	Łodzia	Wojewoda Poznań.
35	1580	Wojciech Czarnkowski	Nałęcz	Kasztelan Santocki
36	1593	Jędrzej Opaliński	Łodzia	Marszałek W. kor.
37	1627	Adam Czarnkowski	Nałęcz	Wojewoda Łęczycki
38	1628	Wacław Leszczyński	Wieniawa	Kanclerz Koronny
39	1643	Stanisław Przyjemski	Rawicz	Marszał. Nad. Kor.
40	1660	Bogusław Leszczyński	Wieniawa	Podkomorzy Kor.
41	1678	Jan Leszczyński	Wieniawa	Wojewoda Krak.
42	1684	Jan Opaliński	Łodzia	Wda. Brzeski-Kuja.
43	1690	Piotr Opaliński	Łodzia	Wojewoda Łęczyc.
44	1703	Rafał Leszczyński	Wieniawa	Podskarbi W. Kor.
45	1726	Maciej Radomicki	Kdtwicz	Wojewoda Inowr.
46	1728	Jan Radomicki	Kotwicz	Wojewoda Inowr.
47	1728	Jan Przebendowski	Własny	Podskarbi W. Kor.
48	1729	Szołdrski		
49	1729	Szołdrski Władysław		
50		Raczyński Kazimierz		Marszał. Nadw. Kor.

347. Do porządku w miastach ustanowiona w 1768 komissya Boni ordinis odbywała swoje czynności w mieście Poznaniu. Do niej należało spisanie wszelkich dochodów miast i rozmiarkowanie albo użycie ich. Komissya Boni ordinis Poznańska rozpoczęła swoje prace 15 listopada

1) Codex Diplm. M. Pol.
2) 3) Wspomnienia Wielkopolski I. 38.

1779 r. Skutkiem usiłowań tej magistratury miasto Poznań powstało z gruzów, handel jego zakwitnął, i ludność we dwójnasób powiększyła się. [1])

348. Na pamiętnym sejmie konstytucyjnym, ustanowione zostały dla całego kraju w 1790 r. komissye porządkowe, cywilno-wojskowe. Komissye te miały sobie powierzoną całą administracyą wewnętrzną województwa lub powiatu. Ustawa rządowa d. 3 maja 1791 potwierdziła tę instytucyę. Komissye te odbierały polecenia od komissyi rządowej oświecenia, policyi, wojny i skarbu w czem do której należało, a same posyłały zlecenia i rozporządzenia tyczące się miast i własności ziemskich. Komissya Poznańska rozpoczęła czynności swoje w mieście Poznaniu w mar. 1790 r. [2])

349. Po ustanowieniu Księztwa Warszawskiego i utworzeniu departamentów Poznańskiego i Bydgowskiego, administracya każdego departamentu poruczona została prefektowi a powiatowe podprefektom. Prefekt miał przy sobie radę prefekturalną. Inne przedmioty narad powierzone były radzie ogólnej każdego departamentu i radom powiatowym i municypalnym. [3])

350. Prefekt mieszkał jeden w Poznaniu drugi w Bydgoszczy. Departament Poznański dzielił się na 14 powiatów, jako to: 12 do składu dzisiejszego Księztwa Poznańskiego wchodzących, to jest: Poznański, Babimostski, Gnieznieński, Wągrowiecki, Kościański, Wschowski, Krobski, Krotoszyński, Międzyrzecki, Srzodzki, Obornicki, Szremski, tudzież dwa dziś do Księztwa w części tylko należące, Powidzki i Pyzdrski. Departament Bydgowski dzielił się na 10 powiatów, jako to: 2 do składu Księztwa dziś należące, to jest Bydgowski i Inowrocławski i 8 do Księztwa dzisiejszego nie wchodzące, Kamieński, Wałecki, Chełmiński, Toruński, Brzeski, Kujawski, Kowalski i Radziejowski. [4])

b) STAN OBECNY.

351. Na czele administracyi Księztwa Poznańskiego jest

1) Obraz miasta Poznania Łukaszewicza II. 426.
2) Tamże II. 431.
3) Dziennik praw Ks. Warszawskiego I. XXXV.
4) Dziennik Praw Ks. Warszawskiego I. 23. Krótki zbiór Jeografji Królestwa Polskiego i Ks. Poznańskiego 1816.

Namiestnik Królewski. Był nim do zgonu swego Ks. Antoni Radziwiłł. Po śmierci jego, innego dotąd nie mianowano.

352. Zwierzchny zarząd dwóch okręgów regencyjnych sprawuje naczelny prezes *(Ober-president)*. Do attrybucyi jego należy kierunek i dozór całej prowincyonalnej administracyi o ile te obu regencyi dotyczą, a wszczególności kierunek stanów o ile rząd prawnie na nie wpływać może, zarząd instytutów publicznych; ogólne środki bezpieczeństwa w okolicznościach, nagłego zaradzenia wymagających i tyczących się obu razem okręgów regencyjnych; urządzenia wojskowe w zdarzeniach nadzwyczajnych wymagających wdania się władzy cywilnej, nakoniec przestrzeganie praw panującego w rzeczach kościoła rzymsko-katolickiego. [1])

353. Przy naczelnym prezesie, oprócz władz sądowych i skarbowych, o których niżej, jest arcybiskup jako naczelnik duchowieństwa katolickiego w archidyecezyach Poznańskiej i Gnieznieńskiej, biskup i konsystorz prowincyonalny protestantski, generał dowodzący 5tym korpusem wojska, główna dyrekcya kredytowa, dyrekcye kredytowe okręgu regencyjnego Poznańskiego i Bydgowskiego, główna dyrekcya ogniowa, kolegium lekarskie, generalna komissya regulacyjna, prowincyonalny urząd poborczy i główne urzędy poborowe, umieszczone są i urzędują w mieście Poznaniu, Bydgoszczy i niektórych miastach powiatowych. [2])

354. Pod naczelnym prezesem administruje w każdym okręgu regencyjnym, regencya *(Regierung)* zasiadająca jedna w Poznaniu, druga w Bydgoszczy. Każda regencya składa się z trzech wydziałów: 1. spraw wewnętrznych. 2. Spraw duchownych i szkolnych. 3. Podatków, dóbr i lasów.

355. Administracya powiatowa powierzona jest landratowi. Z przepisu wybierać go mają stany powiatowe; urządzenie to jest zawieszone do czasu, i rząd mianuje landrata. Do attrybucyi jego należy policya i wszelkie przedmioty porządku i bezpieczeństwa dotyczące, przemysł, do-

1) Zedlitz *Staatskrafte* I. 488. Rumpf *Preussische Monarchie* 1825 str. 56.
2) Fridrich *Alt und Neu Polen*. str. 569.

zór nad poborem podatków, i prawami domanialnemi, dozór szkół i kass publicznych. Władzy ladrata ulegają komissarze policyjni, magistraty miast, urzędnicy policyjni niżsi, naczelnicy gmin i sołtysi *(Derfschulzen)*. W każdym powiecie jest urząd poborowy *(Steuer-verwaltung)*, lekarz, chirurg powiatowy i weterynarz. [1])

9. SĄDOWNICTWO.

a) STAN DAWNY.

356. Wojewoda i starostowie grodowi łączyli w osobie swojej za czasów dawnych oprócz obowiązków administracyjnych i sądowe. Były sądy wojewódzkiemi zwane do których i Żydzi należeli i które wojewoda przez sędziów od siebie mianowanych sprawował.

357. Starostowie grodowi dawniej sami sprawowali sądy grodzkie lub starościńskie to jest uczynkowe, do których odbywania namiestnikami starostw byli podstarostowie, sędziowie i pisarze grodzcy od starostów mianowani. Podstarosta w Poznańskiem nosił tytuł Surrogatora. [2])

358. Do spraw tyczących dóbr ziemskich i rozeznania tranzakcyi były dawniej w Poznaniu, Kościanie, Wschowie, Wałczu, Kcynie, Nakle i Ostrzeszowie sądy ziemskie złożone z sędziego, podsędka, i pisarza mianowanych przez Króla z czterech kandydatów na każden urząd przez obywatelów na sejmiku wybranych. [3]) Sądy ziemskie po konstytucyi 3 maja 1791 ziemiańskiemi przezwane, łączyły odtąd attrybucye grodzkich i ziemskich. [4])

359. Od tych sądów szła apellacya dawniej do Króla, a od roku 1578 do trybunału. W tym bowiem roku ustanowiono za Stefana Batorego dwa trybunały główne, jeden dla Korony drugi dla Litwy. Trybunał Koronny odbywał dwie kadencye, jednę w Piotrkowie drugą w Lublinie. Sądy województw Wielkopolskich należały do kadencyi Piotrkowskiej. [5])

1) Rumpf *Pr. Monarchie* str. 63.
2) Skrzetuski I. 222.
3) Skrzetuski II. 454.
4) Ustawa rządowa str. VIII.
5) Skrzetuski II. 418.

360. Trybunał koronny składał się z 9 deputatów duchownych wysyłanych przez kapituły, i z 21 deputatów świeckich sejmikach deputackich wybieranych. Miał prezydenta duchownego i marszałka świeckiego. W województwach Wielkopolskich do składu dzisiejszego Księztwa Poznańskiego wchodzących wybierały do trybunału po jednym deputacie kapituły Gnieznieńska i Poznańska. Deputat kapituły Gnieznieńskiej był prezydentem z prawa; zastępował go deputat kapituły Krakowskiej. Na sejmiku deputackim Wielkopolskim w Srzodzie podług konstytucyi 1768, 1775 i 1776 obierano 3 deputatów świeckich co rok 15 lipca dla województw Poznańskiego, Gnieznieńskiego i Kaliskiego. [1])

361. Trybunał sądził wszelkie sprawy cywilne i kryminalne ostatecznie. Prawa krajowe, czyli tak nazwane konstytucye koronne, były przepisem obowięzującym dla całego sądownictwa.

362. Podczas trwania Księztwa Warszawskiego były w ówczesnych departamentach Poznańskim i Bydgowskim w każdym powiecie sąd pokoju, sąd policyi prostej, sąd policyi poprawczej. W departamentach, w Poznaniu trybunał cywilny pierwszej instancyi, w Bydgoszczy trybunał cywilny pierwszej instancyi, a dla obu departamentów w Poznaniu sąd sprawiedliwości karzącej. Od sądów pierwszej instancyi szła apellacya do sądu apellacyjnego w Warszawie. Prócz tego w przypadkach prawem przepisanych wolne było odwołanie się do sądu kassacyjnego przy radzie stanu utworzonego. Kodex cywilny Napoleona i prawa karzące popruskie i poaustryackie były dla sądownictwa prawem obowięzującem.

b) STAN OBECNY.

363. Sądownictwo w Księztwie Poznańskiem powierzone jest sądowi apellacyjnemu, sądom głównym ziemskim, inkwizytoriatom i sądom ziemsko-miejskim.

364. Sąd apellacyjny *(Ober-Apellations-Gericht)* urzęduje w Poznaniu; składa się z prezydenta pierwszego *(Chef-President)*, z prezydenta drugiego, z 15 radców i 4 assesorów.

1) Skrzetuski II. 418.

Jest jeden dla całego Księztwa i sądzi ostatecznie wszelkie sprawy cywilne i kryminalne, wyjąwszy tych które się tyczą regulacyi stosunków właścicieli z włościanami, w których idzie odwołanie się do ostatecznego sądu w Berlinie *(Geheime-Ober-Tribunal)*. [1])

365. Sądy główne ziemskie *(Ober-land-Gerichte)* urzędują jeden w Poznaniu dla okręgu regencyjnego Poznańskiego, drugi w Bydgoszczy dla okręgu regencyjnego Bydgowskiego. Sąd główny ziemsko Poznański składa się z prezydenta pierwszego, vice-prezydenta, z 9 radców, jednego członka nadzwyczajnego, i 13 assesorów. Sąd główny ziemski Bydgowski składa się z prezydenta, 5 radców i 5 assesorów. Sądy te stanowią forum realne dla wszystkich dóbr rządowych i dóbr ziemskich prywatnych, mogących należeć do towarzystwa kredytowego, dziedzicznych *(dominji directi)*, i więcej niż 5000 talarów wartości mających. Nadto stanowią forum osobiste w sprawach których przedmiot przenosi talarów 500, w sprawach regalji, w spadkach nad 500 talarów wartujących, tudzież w sprawach wspólności majątkowych, gdzie idzie o walor 5000 talarów przenoszący. Sądy te są drugą instancyą w sprawach injuryjnych i kryminalnych pomniejszych. Są pierwszą instancyą w sprawach pociągających za sobą:

1. Karę śmierci.
2. Dziesięcioletnie więzienie.
3. Utratę szlachectwa.
4. Utratę urzędu.
5. Karę pieniężną nad 5000 talarów.
6. Karę utraty wolności i pieniężną razem wziętą wyrównywającą karze 10 letniego więzienia.
7. Tudzież w sprawach o zbrodnie stanu.

366. Wszystkie inne sprawy należą do sądów ziemsko-miejskich. Sądy te składają się z dyrektora i 3, 6 do 12 assesorów.

367. Sądów ziemsko-miejskich jest w Księztwie 30, to jest w okręgu Poznańskim 20, jako to: w Międzychodzie, Wschowie, Gostyniu, Grodzisku, Kempnie, Kościanie, Krotoszynie, Lesznie, Międzyrzeczu, Ostrowie, Pleszewie, Poznaniu, Rawiczu, Rogoznie, Szamotułach, Szremie, Srzodzie

1) Zedlitz *Staatskräfte* I. 497

Skwierzynie, Wolsztynie, Wrześni. W okręgu Bydgowskim 10, jako to: w Bydgoszczy, Wieluniu, Gnieznie, Inowrocławiu, Łobzenicy, Pile, Trzciance, Szubinie, Trzemesznie, i Wągrowcu. [1])

368. Inkwizytoryatów attrybucyą jest wyprowadzać śledztwa w sprawach uczynkowych. Było ich dawniej sześć: w Poznaniu, Bydgoszczy, Wschowie, Pile, Koźminie i Koronowie. Dziś nie istnieją jak dwa, jeden w Poznaniu, prugi w Kozminie. [2]) Attrybucye zniesionych przeszły na sądy ziemsko-miejskie.

369. Prawodawstwem obowiązującem w Księztwie Pozańskiem jest kodex Pruski *(Algemaines Preussiches Landrecht)*. Jest to zbiór połączony praw cywilnych, karnych i administracyjnych. Jest oprócz tego urządzenie postępowania cywilnego, i kryminalnego. Przepisy te uległy w różnych czasach zmianom umieszczanym w porządku chronologicznym w dziennik upraw *(Gesetz-Sammlung)*. Ostatnia organizacya sądowa nastąpiła na mocy ustawy 16 czerwca 1834. Nowe zmiany zapowiedziane są jeszcze tak w prawodawstwie jak w postępowaniu.

10. USTANOWIENIA INNE OGÓLNE.

1. TOWARZYSTWO KREDYTOWE

370. Na wzór istniejących urządzeń ziemskich krędytowych *(Landshafts-Vereine)* w Szląsku od 1769 w Marchji Elektoralnej i nowej od 1777, w Pomeranji od 1781 w Prusach zachodnich od 1787, w Prusach wschodnich od 1788, zaprowadzone zostało towarzystwo ziemskie kredytowe do Księztwa Poznańskiego, postanowieniem królewskiem z dnia 15 grudnia 1821. [3])

371. W skutku tego postanowienia dozwolono właścicielom ziemskim do towarzystwa wchodzącym zaciągnąć na dobra swoje dług w summie nieprzenoszącej dwóch trzech części wartości z oszacowania wynikłej, i na nią

1) *Handbuch für den Pr. Hof und Staat* 1843 str. 543. 547.
2) Tamże str. 543.
3) Rumpf *Preussische Monarchie* 1825 str. 75. 80.

brać listy zastawne *(Pfand-briefe)* oparte na majątku imiennie w nich oznaczonym.

372. Od tego nowego długu winien właściciel majątku, z którym do towarzystwa przystąpił, opłacać do kassy towarzystwa procentów 5 ¼ to jest 4 od sta jako procent, 1 od sta na umorzenie w przeciągu 41 lat zaciąganego kapitału a ¼ od sta na koszta administracyjne — a listami zastawnemi od dyrekcyi towarzystwa uzyskanemi opłaca dawnych wierzycieli swoich.

373. Posiedziciele listów zastawnych mają sobie opłacany procent po 4 od sta. Umorzenie zaciągnionego kapitału uskutecznia się albo skupowaniem krążących listów zastawnych, jeżeli kurs ich równa się albo jest niższy od waloru nominalnego, albo też losowaniem, jeżeli ten kurs jest wyższy. Przy losowaniu, agio aż do 3 procentów wynagradza się posiadaczowi wylosowanego listu zastawnego. Wszelkie fundusze na umorzenie listów zastawnych przeznaczone użyte być mają na wykupienie wypowiedzianych listów zastawnych, a cała reszta zamieniona być powinna na listy zastawne, nie inne jednak jak Księztwa Poznańskiego.

374. Zarząd spraw towarzystwa powierzony jest dyrekcyi generalnej i dwom dyrekcyom prowincyonalnym. Dyrekcya generalna składa się z dyrektora generalnego, czterech radców i biora. Urzęduje w Poznaniu. Dyrekcya prowincyonalna jedna urzęduje w Poznaniu i składa się z dyrektora, z 9 radców formujących kollegium i 33 urzędujących w powiatach.

375. Dwie inne dyrekcye prowincyonalne z których jedna urzęduje w Bydgoszczy i składa się z dyrektora, 3 radców i 5 deputowanych — druga w Pile składa się z dyrektora, 2 radców i 4 deputowanych, należą do towarzystwa kredytowego Kwidzyńskiego i są pod zarządem dyrekcyi generalnej Kwidzyńskiej.

376. Błogie skutki ustanowienia tego przyniosły korzyść tak właścicielom ziemskim jak kapitalistom, i wpłynęły tem samem na ogólną pomyślność kraju.

377. Listów zastawnych wydano do 24 czer. 1843 na 675 dóbr w sumie talarów 13.760.100 albo złp. 82.560.600. Umorzono do tego terminu tal. 2.723.150 albo złp. 16.338.900.

378. Ustawa nowego przystępu do towarzystwa wyszła 15 kwietnia 1842 r. Podług niej wydano listów zastawnych na 127 dóbr w summie 2.454.800 talarów, albo 14.728.800 złp. to jest na 51 dóbr nowych które dodatowko pożyczkę otrzymały, skutkiem dozwolonej nowej taxy. Nowe listy zastawne nie są wypowiedzialne ze strony posiadaczów, przynoszą 3 ½ procentu, a wylosowane płacą się al pari. Nowy przystęp kończy się 24 grudnia 1847. Kurs średni listów zastawnych dawnych i nowych papierami i gotowizną był [1]) następujący w roku 1843:

	Dawne		Nowe	
	papierami	gotowizną	papierami	gotowizną
W Styczniu . . .	106,60	106,	102,35	101,23
Lutym	106,66	106,25	102,39	101,96
Murcu	106,55	106,02	102,76	102,29
Kwietniu . . .	106,26	106,12	102,37	101,62
Maju	106,66	106,18	102,40	101,97
Czerwcu . . .	106,50	106,50	102,22	101,70
Lipcu	106,75	106,25	101,75	101,48
Sierpniu . . .	107.	106,25	101,25	101,07
Wrześniu . . .	106,87	106,35	101,75	101,23
Października . .	106,75	106,25	101,30	100,29
Listopadzie . .	106,58	106,26	100,09	100,62
Grudniu . . .	106,08	105,50	100,53	100,22
Średni roczny .	106,60	106,16	101,76	101,30

2. REGULACYA WŁOŚCIAN.

379. Wskutku rozmaitych poprzednio wydanych postanowień, a osobliwie edyktu z dnia 14 wrześ. 1811 i ogłoszonego urządzenia dnia 20 czerwca 1817 organizującego, w celu regulacyi włościan, generalne komissye i rewizyjne kollegia, wyszło 8 kwietnia 1823 postanowienie królewskie stanowiące prawidła względem ustalenia na dal w Księztwie Poznańskiem stosunków istnieć mających między właścicielami dóbr ziemskich i osiadłemi w nich włościanami.

380. Prawidła te w duchu poprzednich dwóch edyktów z dnia 14 września 1811 r. były następujące: [2])

1. Zależność chłopa od właściciela majątku ma być znie-

1) Gazeta Poznańska roku 1843.
2) Rumpf str. 121.

siona zupenie, ale tak stopniowo, ażeby gospodarstwo właściciela nie poniosło uszczerbku.

2. Właściciele za zbywające z tego powodu korzyści, czyste i prawne, mają być wynagrodzeni.
3. Z ocenionej wartości robocizn i opłat chłopskich, potrącona będzie wartość zapomog wszelkiego rodzaju, dotąd przez właściciela dawana włościanom.
4. Prawo właściciela do uzyskania wynagrodzeń tycze się tylko używanych obecnie korzyści, nie zaś dotych które dotychczasowy poddany z wolnego swego używania ciągnąć będzie mógł.
4. Prawo to do wynagrodzeń tak będzie zastósowane, ażeby przez zbytecznie ocenione zapomogi nie nadwerężyć gospodarstwa włościan i możności ich wypłacania podatków publicznych.

381. Podług tychże edyktów, gospodarstwa włościańskie mają być uważane albo za dziedziczne, albo za niedziedziczne. [1])

382. Do dziedzicznych należą osady wiejskie w dobrach, królewskich, szlacheckich, duchownych i miejskich, które przechodzą na następców, albo w których dziedzic obowiązany jest oddać osadę przez śmierć opróżnioną, krewnemu ostatniego posiadacza. W takich osadach przedmiotami wynagrodzeń są: dla właściciela majątku, prawo własności, prawo do wymagania robocizny, opłat i danin w naturze, straż dworu, i służebności; dla włościan: prawo uzyskania zapomogi w zdarzeniach nieszczęśliwych, prawo użytkowania lasów, co do opału; drzewa budowlowego, paszy leśnej, prawo być zastąpionemi w przypadku niemożności wypłacenia podatków krajowych. Gdyby w tem miarkowaniu wynagrodzeń obie strony zgodzić się nie mogły, na pewną opłatę pieniężną lub na daninę w naturze, włościanin ustąpi właścicielowi trzecią część pozyskać się mającej ziemi. Po uskutecznionej ugodzie włościanin staje się zupełnym właścicielem swojej ziemi i już odtąd do żadnej opłaty dzierżawnej, pańszczyzny, i innych obzwiązków względem właściciela majątku obowiązanym nie będzie, i od nich jest uwolniony.

383. Do niedziedzicznych gospodarstw należą te osady,

1) Rumpf str. 122.

które właściciel oddał był włościanowi na pewną liczbę lat, albo do śmierci za opłatą podatku, dzierżawy lub robociznę. Po wynagrodzeniu stósować się będą prawidła powyższe (art. 382), z tą tylko różnicą, że w przypadku niezgodzenia się, właściciel i włościanin zachowają połowę ziemi rolnej, łąk, lasu i paszy.

384. Do kierowania urządzeniem regulacyjnem i do uskutecznienia zarazem podziału własności wspólnych, ustanowiona została w Księztwie Poznańskiem jak w innych prowincyach państwa Pruskiego jeneralna komissya i kollegium rewizyjne, urzędujące w mieście Poznaniu.

385. Jeneralna komissya składa się obecnie z dyrektora, z 6 członków, 4 assesorów i bióra, oprócz tego z 13 komissarzy ekonomicznych w okręgu regencyjnym Poznańskim i z 10 takichże komissarzy w okręgu Bydgowskim.

386. Kollegium rewizyjne składa się obecnie z dyrektora, członka prezydyalnego sądu apellacyjnego, z czterech członków linji sądowej i administracyjnej i z dwóch assesorów.

387. Attrybucyą jeneralnej komissyi jest rozstrzyganie wszelkich z regulacyi wynikających sporów, w pierwszej instancyi, mianowicie w przypadku niezgodzenia się włościan z właścicielem w rzeczy wynagrodzeń.

388. Do kollegium rewizyjnego należy rozstrzyganie sporów regulacyjnych w drugiej instancyi ostatecznie, wyjąwszy spory, których przedmiot przenosi wartość 200 talarów, w którym to przypadku, rzecz przechodzi do ostatecznego wyrokowania tajnego głównego trybunału w Berlinie *(Geheimer Ober-Tribunal.)*

389. Działanie regulacyi prawie jest ukończone w Księztwie, tak dalece, że ledwo jest 30 majętności jeszcze zupełnie nie urządzonych.

390. Regulacya ta lubo wsposobie dopełnienia mogła być mniej kosztowną i przewlekłą i ściślej sprawiedliwszą, jest wielkim postępem w organizacyi wewnętrznej kraju. Skutki jej dobroczynne po przebytych trudnościach i zniesionych ofiarach powszechnie już dziś tak przez właścicieli jak przez włościan są uznane, a pomyślne przez nią dopełnione zmiany, stanowić będą epokę ulepszenia tak

pod względem moralnym jak administracyjnym i skarbowym.

3. TOWARZYSTWO OGNIOWE.

391. Stowarzyszenie ogniowe istnieje w Księztwie Poznańskiem dla miast i dla wsi. Strata z pożaru wynikła, przez oszacowanie wyświecona, wynagradza się poszkodowanym przez składkę do której każden stowarzyszony, przyczynić się jest obowiązany, w miarę summy z którą do towarzystwa przystąpił.

392. Spory z przedmiotu wynikające rozstrzyga jeneralna dyrekcya ogniowa w Poznaniu urzędująca. Składa się ona z dyrektora jeneralnego, radcy i rendanta. Jest jeszcze oprócz tego dyrekcya ogniowa w Bydgoszczy i Pile, zależąca od jeneralnej dyrekcyi ogniowej Kwidzyńskiej. Jedna i druga składa się z dyrektora i rendanta.

393. Kapitał stowarzyszenia albo ogół summy assekuracyjnej na domach miejskich i wiejskich zapisanej, wynosił w 1836 r. 157.210.500 złp. to jest w miastach Księztwa Poznańskiego 77.968.350 złp., we wsiach 79.242.150.[1])

304. Ponieważ liczba dymów w Księztwie wynosi (art. 196) 122.207, to jest: dymów miejskich 30.889, wiejskich 91.318 wypada więc w średnim przecięciu summy assekuracyjnej na każden dym miejski 2.524 złp. a na każden dym wiejski 867 złp., w ogóle zaś na każden dym bądź miejski, bądź wiejski 1.287 złp.

4. KOLLEGIUM LEKARSKIE.

395. Kollegium lekarskie w Księztwie Poznańskiem jest magistraturą naukową oddzielnej administracyi niemającą, powołaną tylko do dawania rad i objaśnień technicznych w przedmiotach medycyny prawnej i policyjnej. Urzęduje w Poznaniu, składa się z naczelnika *(Chef)* i z radców 6 pomiędzy któremi jest naukowo uzdatniony lekarz, chirurg, aptekarz, akuszer i weterynaryusz.

396. Przy kollegium lekarskiem jest instytut położniczy w Poznaniu umieszczony.

1) Słowaczyński *Statistique de la Pologne Prussienne* str. 20.

307. Jest nadto w Owinskach zakład lekarski dla obłąkanych. Kieruje nim komissya administracyjna złożona z Prezesa i z 6 członków sejmu, tudzież administracya miejscowa złożona z dyrektora, lekarza, duchownego katolickiego i protestantskiego i ekonoma.

5. POCZTA.

398. Departament pocztowy w Królestwie Pruskiem jest pod naczelnikiem dyrektora jeneralnego poczt *(General-Postmeister)*. Dyrektor ten jest członkiem rady państwa i ma stosunki bezpośrednie z Królem na równi z ministrami.

399. Pod zwierzchnictwem tego dyrektora jeneralnego jest w Poznaniu główny pocztamt *(Oberpost-Amt)*. Urzędowi temu ulega pocztamtów w Księztwie jedenaście. Pocztamty te ustanowione są w następujących miejscach:

W okręgu regencyjnym Poznańskim				W okręgu Bydgowskim	
1	W	Krotoszynie	5 W Rogoznie	8	W Bydgoszczy
2		Lesznie	6 Strzałkowie	9	Gnieznie
3		Międzyrzeczu	7 Wschowie	10	Inowrocławiu
4		Rawiczu		11	Pile

Oprócz pocztamtów są jeszcze Poczthalterye, to jest poczty konne i expedycye listowe. Stacyi pocztowych konnych jest w Księztwie 85, poczt listowych 32, w ogóle pocztowych urzędów 117.

400. Poczt osobowych albo dyliżansów jest w Księztwie dziesięć, codziennie z Poznania wychodzących jako to: 1. *Berlińska* idąca na Gaj, Pniewy, Gorzyn, Skwierzyna. 2. *Wrocławska* na Kurnik, Szrem, Gostyń, Krobie, Rawicz. 3. *Tczewska* na murowaną Goslinę, Rogoźno, Węgrowiec, Kcynię, Nakło, Bydgosz. 4. *Głogowska* na Stęszewo, Kościan, Szmigel, Leszno, Wschowę do Głogowy. 5. *Szamotulska* na Gaj. 6. *Strzałkowska* albo *Warszawska* na Kostrzyń, Września, Strzałkowo. 7. *Toruńska* na Pobiedzisko, Gniezno, Trzemeszno, Mogilno, Kwieciszewo, Strzelno, Inowrocław, Gniewkowo do Torunia. 8. *Krosnieńska* na Stęszewo, Grodzisk, Babimost i Celichów do Krosna. 9. *Krosnieńska* na Stęszewo, Grodzisk, Wolsztyn, Kar-

gowę, Zielonągóre do Krosna. 10. *Srzodzka* na Kurnik do Srzody. Poczta wozowa *(fahrende post)* jest jedna z Poznania do Stargardu trzy razy na tydzień idąca, przechodząca przez Gaj, Pniewy, Sieraków, Drezenko. Poczta pakunkowa *(Güterpost)* jedna na Skwierzynę, Küstrin do Berlina cztery razy na tydzień wyprawiana. Nakoniec kilkanaście poczt karyolkowych z miasta jednego powiatowego do drugich, trzy albo cztery razy na tydzień idące.

6. CENZURA.

401. Przepisy tyczące się wolności druku w Księztwie Poznańskiem zasadzały się pierwiastkowo na prawie przez sejm Frankfurtski dla Rzeszy Niemieckiej 20 września 1819 ogłoszone [1]) i stósownie do niego wydanym reskrypcie Pruskim z dnia 18 października 1819. W roku 1842 października 4 wydane zostało nowe urządzenie stanowiące że dzieła 20 arkuszy druku przenoszące, poprzedniczej cenzurze ulegać nie będą, pod warunkiem, ażeby autor, wydawca i drukarz na tytule byli oznaczeni i aby 24 godzin przed wyjściem dzieła, exemplarz jego udzielony został władzy policyjnej. [2])

402. Ostatnie urządzenie wyszło 4 lutego 1843 wraz z nową instrukcyą. Głównym jego przepisem jest, że dzieła arkuszy 20 druku obejmujące wolne są od poprzedniczej cenzury stósownie do reskryptu 4 października 1842; że wszystkie inne tej cenzurze ulegają, a peryodyczne nie tylko bez cenzury, ale nadto bez poprzedniczego upoważnienia wychodzić nie mogą; że nakoniec cenzura przepuszczać nie powinna dzieł przeciwnych religji, moralności, ustawom kraju zasadniczym i honor szczególnych osób obrażających, a z tych które rozbierają przedmioty prawodawcze albo administracyjne takie tylko, które pisane są w duchu i sposobie przystojnym i umiarkowanym. [3])

403. Co do organizacyi władz cenzuralnych, reskrypt 23 lutego 1843 r. stanowi: że w każdym okręgu regencyjnym i w każdym miejscu gdzie jest drukarnia, będzie cen-

1) *Gesetzsammlung* 1819 Nr. 19 str. 224.
2) *Gesetzsammlung* 1842 Nr. 22 str. 250.
3) *Gesetzsammlung* 1843 Nr. 4 str. 25.

zor lokalny. Od niego odwołać się można do prezesa naczelnego a następnie do ministra spraw wewnętrznych. Niepodlegle od tych władz ustanowiony jest sąd główny cenzuralny w Berlinie, złożony z prezesa i 8 członków przez Króla na lat 3 mianowanych. Sąd ten wyrokuje ostatecznie po wysłuchaniu wniosku obrony rządowej, w przypadku odwołuje się do decyzyi cenzorów lokalnych albo prezesa naczelnego, tudzież w przedmiotach tyczących się kar za przestępstwo przepisów cenzuralnych, wymierzonych lub wymierzyć się powinnych. [1]) Dla sądu tego wydane zostały osobne przepisy 30 czerwca 1843. [2])

11. SKARBOWOŚĆ.

a) STAN DAWNY.

aa) URZĘDY SKARBOWE.

404. Sprawowanie dochodów publicznych w Polsce powierzone było naprzód tak nazwanej izbie królewskiej *(Camera Regis)* [3]), następne szczegółowym poborcom którzy zebrane dochody oddawali wybranym przez sejm szafarzom [4]), nakoniec mianowanym od Króla podskarbim.

405. W r. 1613 ustanowiony został trybunał skarbowy. Attrybucyą jego było wybierać zaległe od 1609 roku u poborców lub jakichkolwiek bądź dłużników, pieniądze podatkowe; niechcących się stawić do sądu, karać, zebranemi pieniędzmi wojsko opłacać a resztę do najbliższego sejmu zachować, ile razy potrzeba tego wymagała. [5])

406. Trybunał skarbowy składał się z komissarzy stanu rycerskiego przez każde województwo po jednemu na sejmach wybieranych. [6]) Województwo Poznańskie łącznie z Kaliskiem wybierało do trybunału skarbowego komissarzy dwóch. Województwo Inowrocławskie, jednego. Woje- Województwo Gnieznieńskie jeszcze nie istniało.

1) *Gesetzsammlung* 1843 Nr. 4 str. 31.
2) *Gesetzsammlung* 1843 Nr. 22 str. 257.
3) Maciejowski hist. praw. Słow. I. str. 179.
4) Hoffman *Vademecum* Polskie str. 134.
5) Skrzetuski I. 360.
6) Skrzetuski I. 360.

407 Trybunał skarbowy odbywał się w Radomiu, przez sześć tygodni co rok, pod prezydencyą biskupa senatora, a laską obranego z pomiędzy swieckich komissarzy marszałka.

408. Poźniej z mocy prawa nowego tenże trybunał skarbowy, rozsądzał rachunki wojskowe, stan wojska powierzał, i nadto sądził sprawy o szkody obywatelom od wojska i żołnierzom od dowodców czynione. Wyroki jego były ostateczne. [1])

409. Takim sposobem admistrowany był skarb publiczny do roku 1764 wktórym ustanowiono komissye skarbowe, Koronną i Litewską. Komissya skarbowa składała się z podskarbich wielkich i nadwornych, z trzech komissarzy z senatu, i sześciu ze stanu rycerskiego, przez sejm wybieranych. Tym komissyom poruczono oprócz zarządzania, stósownie do przepisów prawa, wszelkiemi dochodami publicznemi, nadto władzę sądową tyczącą się przedmiotów skarbowych, kupiectwa, handlu, miar i wag, myta drogowego, nakoniec kahałów żydowskich. [2])

410. Część tych attrybucyi przeszła na departament skarbowy w radzie nieustającej w roku 1775 utworzonej.

411. Na sejmie wielkim konstytucyjnym, tak na mocy ustawy rządowej 3 maja, jak osobnego w tym przedmiocie uchwalonego prawa, obie komissye skarbowe, Koronna i Litewska, w jednę obojga narodów, połączone zostały. [1])

412. Po przyłączeniu kraju Poznańskiego w 1793 roku do tak nazwanych Prus południowych, gdy w 1807 utworzono Księztwo Warszawskie i kraj Poznański do niego wcielono, władza skarbowa zwierzchnia paruczona została na mocy konstytucyi, ministrowi skarbu w Warszawie jako stolicy Księztwa urzędującemu. Pod jego kierunkiem ustanowione zostały w departamentach Poznańskim i Bydgowskim kassy departamentowe jedna w Poznaniu, druga w Bydgoszczy, i kassy powiatowe w każdym z ówczesnych 24 powiatów. [4]) Były nadto utworzone, po większej części

1) Skrzetuski I. 360.
2) Skrzetuski I. 361 II. 408.
3) Ustawa rządowa Art. VII. Kalendarz narodowy i obcy 1792 str. 304.
4) Dziennik praw Księztwa Warszawskiego.

za Prus południowych a przez rząd Księztwa Warszawskiego utrzymane, urzędy ekonomiczne, leśne, solne, konsumcyjne, tabaczne, tudzież komory celne.

bb) PODATKI I DOCHODY.

413. Podatki dawniej w Polsce zależały od woli Królów, później stanowione być nie mogły jak za zezwoleniem stanów, zwłaszcza od Ludwika Węgierskiego a mianowicie Kazimierza Jagielończyka. [1])

414. Rodzaje podatków ciążących na kraju Poznańskim jak na innych prowincyach Polski były następujące i składały się z siedmiu kategoryi. [2])

415. *Podymne* (fumale) ustanowione w 1629 trwające do 1768 a wskrzeszone w 1775. [3]) Na ten podatek miasto Poznań i Wschowa płaciły z domów murowanych w mieście i na przedmieściach znaczniejszych od komina po złp. 12, z drewnianych lub w pruski mur po złp. 8. Na innych przedmieściach z domów murowanych po złp. 8, z drewnianych i w pruski mur po złp. 6. — Inne miasta mniejsze, lecz trzysta domów mające, płaciły z rozróżnieniem powyższem złp. 8. 6. 4. Trzysta dymów nie liczące po złp. 4. — Wsie od każdego dymu mieszkalnego i każdego komina w dworach po złp. 7. [4])

416. *Półpodymne* opłacały same dobra królewskie, oprócz podymnego generalnego [5])

417. *Dochód z Królewszczyzn.* Aktualni possesorowie płacili półtory kwarty podług lustracyi 1765. Emfitenci 5 od sta od summy zakontraktowanej. Possesorowie z daty 1775 roku cztery kwarty podług lustracyi 1765. [6])

418. *Łanowe* z wybraniectw ostatecznie w 1776 urządzone. [7])

419. *Czopowe i szelężne* od wyrobu piwa, gorzałki i wszelkich miodów krajowych od garnca piwa grosz mie-

1) Skrzetuski I. 366.
2) Skrzetuski I. 369—382.
3) Skrzetuski I. 369.
4) Skrzetuski I. 370.
5) Skrzetuski I. 373.
6) Skrzetuski I. 373.
7) Skrzetuski I. 374.

dziany jeden; od piwa dubeltowego groszy dwa; od wódki prostej groszy 12, od alembikowej gr. 18, od gdańskiej gr. 24; od wszelkich sytnych miodów, grosz dziesiąty. Przy ustanowieniu tego podatku zabezpieczone zostało między innemi w miastach: Poznań, Inowrocław i Gniezno, wolność każdemu wyrabiania i szynkowania trunków. — Od wina węgierskiego płacono od beczki złp. 20, od antału złp 10, od garnca wina francuzkiego i innych i od wódek zagranicznych po groszu srebrnym; od burgundzkiego i szampańskiego groszy srebrnych dwa; od garnca wina wołoskiego, pobereskiego, piwa angielskiego i miodu węgierskiego po groszy pięć. Podatek ten dawniej już pobierany, ostatecznie w 1775 opisany został. [1])

420. Podatek *od stęplowego papieru* z rozróżnieniem kategoryi opłat [2])

421. *Pogłówne żydowskie* po złp. 3 od głowy obojej płci. [3])

422. Wszystkie te podatki na sejmie konstytucyjnym a później za czasów Księztwa Warszawskiego wielorakim ulegały zmianom co do rodzaju podatku [4]), przedmiotu i ilości nakładu. Dochód z dóbr królewskich przez zajęcie ich na skarb i przeznaczenia wynagrodzin dla posiedzicieli zupełnie przeistoczony został.

423. Oprócz tych podatków ogólnych, były pobory szczególne, samej tylko Wielko-Polski dotyczące, uchwałami sejmikowemi na pewny czas stanowione. W roku 1456, za panowania Kazimierza Jagielończyka, sejmik w Kole, z powodu wojny krzyżackiej, nakazał złożenie połowy wszystkich intrat ziemskich, połowy prowizyi od summ wypożyczonych, połowy zaległych procentów, połowy dochodu urzędników a czwartej części nauczycielów. W roku 1458 na powtórnym sejmiku w Kole, arcybiskup Gnieznieński z duchowieństwem złożył złp. 900.000. Dyecezya Poznańska 450.000. W roku 1598 za panowania Zygmunta III. sejmik w Srzodzie ustanowił akcyzę od trunków, od palenia gorzałki, nie jak prawo ogólne mieć chciało po

1) Skrzetuski I. 375.
2) Skrzetuski I. 377.
3) Skrzetuski I. 382.
4) Na sejmie konstytucyjnym przybyła ofiara 10 grosza, podatek od rzezi, skór, młynowe etc.

złp. 3 gr, 6 lecz po złp. 6 gr. 12 od garnca w miastach; od szynkowania jej po złp. 3 gr. 6 od garnca. [1])

424. Dochody całego Królestwa przed rokiem 1768 wynosiły około trzynastu milionów złp. Ludność obejmować mogła w tym czasie głów 13.869.140 wypadało zatem na głowę każdą po gr. 28. Kraj, dzisiejsze Księztwo Poznańskie składający, mógł mieć stosunkowo ludności w 1768 około głów 543.929, mógł więc do ogólnego dochodu krajowego przyczyniać się licząc po 28 groszy na głowę, summą złp. 507.667.

b) STAN OBECNY.

bb) URZĘDY SKARBOWE.

425. Wpływające z gmin dochody odsyłane są co miesiąc *do kassy powiatowej*, rendantowi to jest poborcy powiatowamu pod dozorem landrata, powierzonej. Kass tych jest w okręgu regencyjnym Poznańskim 17, w okręgu regencyjnym Bydgowskim 9, w ogóle 26.

426. W pięciu miastach Księztwa ustanowione są *główne urzędy poborowe (Haupt-Steuer Aemter)* do kontrolowania dochodów stałych i niestałych, to jest: w Bydgoszczy, Chodzieży, Lesznie, Międzyrzeczu i Poznaniu. Każden składa się z inspektora, poborcy i kontrolera [2]).

427. W czterech miejscach ustanowione są główne urzędy albo *komory celne* do pobierania opłat celnych wchodowych i wychodowych, jako to: w Strzałkowie, Pogorzelicach, w powiecie Wrzesinskim, w Skalmierzycach w powiecie Odolanowskim i w Podzamczu w powiecie Ostrzeszowskim; wszystkie cztery od ściany Królestwa Polskiego, Strzałków naprzeciw komory polskiej Służewo; Pogorzelica, naprzeciw Pyzdrom, Skalmierzyce naprzeciw Szczypiornej, Podzamcze, naprzeciw komory Wieruszew. [3]) Każda komora celna składa się z inspektora, poborcy i kontrolera. [4])

428. Główne urzędy poborowe i celne są pod zwierchnictwem *Dyrekcyi prowincyonalnych poborów (Provinzial-Steueramt)*. Dyrekcya ta urzęduje w Poznaniu i składa się

1) Wspomnienia Wielkopolski I. 39. 40. 50.
2) *Handbuch für Hof und Staat* 1843 str. 191.
3) 4) Tamże str. 191.

z prowincyonalnego dyrektora, 3 radców i assesora, poborcy i zarządzającego kancellaryą [1]) i jest pod bezpośrednim kierunkiem ministra skarbu w Berlinie.

429. *Dobra rządowe* w Księztwie należą albo do urzędów ekonomiczno-poborowych *(Domainem-Rent-Aemter)*, albo do urzędów administracyjnych *(Domanen-Administrations-Aemter)*, albo do urzędów ekonomicznych wydzierżawionych *(Domainen-Pacht-Aemter)*, albo nakoniec do szczególnych dzierżaw *(Spezial Pachtungen)* [2]).

430. *Urzędów ekonomiczno-poborowych* jest w Księztwie 16, jako to: w okręgu regencyjnym Poznańskim 5, to jest: Sieraków w Międzychodzkim powiecie; Rogozno w Obornickim; Swarzęda w Poznańskim; Mosina w Szremskim; Gozdowo w Wrzesińskim. W okręgu Bydgowskim 11, to jest: Bydgosza, Koronowo w powiecie Bydgowskim; Piła w Chodzieskim; Trzcianka w Czarnkowskim; Gniezno w Gnieznieńskim; Inowrocław, Strzelno w Inowrocławskim; Mogilno w Mogilnickim; Gąsawa w Szubińskim; Wągrowiec w Wągrowieckim; Wyrzysk w Wyrzyskim. [3])

431. *Urzędów administracyjnych* jest w okręgu Poznańskim 3, to jest: Kargowa w powiecie Babimostskim; Rawicz w Krobskim; Ostrzeszow w Ostrzeszowskim. [4])

432. *Urzędów ekonomicznych zadzierżawionych* jest w Księztwie 28, jako to: w okręgu regencyjnym Poznańskim 15, to jest: Kaszczor, Jeromierz w powiecie Babimostskim; Jerka w Kościańskim; Krobia w Krobskim; Starydworek, Międzychód, Kolno w Międzychodzkim; Starydwór w Międzyrzeckim; Oborniki albo Bogdanowo, Połajewo i Dąbrowka Zielonka w Obornickim; Ołobok w Odolanowskim; Mrowino w Poznańskim; Duszniki w Szamotulskim; Szrem w Szremskim. W okręgu Bydgowskim 13, to jest: Podstolice w powiecie Chodzieskim; Klecko w Gnieznieńskim; Łojewo, Murzyno, Nieszewice, Parchanie, Strzelno, w Inowrocławskim; Strzelce w Mogilnickim; Gąsawa w Szubińskim; Łaziska, Rgielsko w Wągrowieckim; Wyrzysk, Białosliw w Wyrzyskim. [5])

1) *Handbuch für Hof und Staat* str. 191.
2) Tamże str. 380.
3) Tamże str. 380. 386.
4) 5) Tamże str. 380. — 385.

433. *Szczególnych dzierżaw*, jest w okręgu regencyjnym Poznańskim 10, to jest: Dalewo, Mościska w Kościańskim; Kalsko w Międzychodzkim; Głozewo w Międzyrzeckim; Ciążyn, Młynkowo w Obornickim; Nochowo, w Szremskim; Polska wieś, Trzebusławki i Strumiany w Srzodzkim. [1])

434. *Urzędów leśnych (Oberforsterejen)* jest w Księztwie 21, jako to: w okręgu regencyjnym Poznańskim 10, to jest: Mochy w Babimostskim; Międzychod, Skwierzyn, Sierakow w Międzychodzkim; Starydwór w Międzyrzeckim; Połajewo albo Boruszynko, Eksztele Zielonka w Obornickim; Wielowieś w Odolanowskim; Mosina w Szremskim. W okręgu regencyjnym Bydgowskim 11, to jest: Glinki, Jachcice, Mąkowarsk w Bydgowskim powiecie; Podanin, Zalgniewo, w Chodzieskim; Trzcianka w Czarnkowskim; Skorzencin w Gnieznieńskim; Cierpice, Strzelno, Wodzek w Inowrocławskim; Gołombki w Mogilnickim.

435. Oprócz urzędów leśnych są jeszcze kassy leśne, jest ich w ogóle 18, to jest: w okręgu Poznańskim 9, w Bydgowskim 9.

436. Urzędy tak ekonomiczne jak leśne są pod kierunkiem wydyiału trzeciego regencyi trudniącego się podatkami stałemi, dobrami i lasami. Pod zwierzchnictwem tego wydziału do bliższego dozoru leśnictw jest w okręgu regencyjnym Poznańskim nadleśny generalny *(Oberforstmeister)* urzędujący w Poznaniu i nadleśny *(Forstmeister)*. W okręgu regencyjnym Bydgowskim oprócz nadleśnego generalnego Poznańskiego, dwóch nadleśnych. [2])

bb) PODATKI I DOCHODY.

437. Dochód ogólny państwa Pruskiego obejmuje dobra i lasy, górnictwo, pocztę, loteryą, podatki stałe i niestałe, i dochód nadzwyczajny. [3])

438. Wydatek ogólny państwa obejmuje: dług państwa, władze naczelne, ministerstwa, władze prowincyonalne, zaprowadzenia stadnicze, wydatki nadzwyczajne. [3])

439. Ocenienie dochodów państwa w 1821, 1841, i 1844, było następujące w złotych polskich:

1) *Handbuch für Hof und Staat* str. 380.
2) Tamże str. 381. 386.
3) 4) Stumpf, str. 406.

	Szczegół			Ogół		
	1821	1841	1844	1821	1841	1844
1 Dobra, lasy rządowe { Dochód z dóbr i lasów	39.627.900	24.120.000	24.540.978	39.627.900	30.120.000	30.540.978
1 Dobra, lasy rządowe { Przedaż dóbr, Abluicje		6.000.000	6.000.000			
2 Górnictwo, hutnictwo				3.432.000	5.502.000	6.703.446
3 Poczta				4.800.000	8.400.000	8.400.000
4 Loterya				3.046.800	5.574.000	5.479.200
5 Pobory stałe, niestałe { Gruntowy	55.956.000	59.334.000	59.053.842			
5 Pobory stałe, niestałe { Klassyfikacyjny	37.931.000	40.158.000	41.396.076			
5 Pobory stałe, niestałe { Przemysłowy	9.720.000	13.080.000	14.021.814	237.947.100	283.680.000	293.160.000
5 Pobory stałe, niestałe { Konsumcyjny, Stemplowy	111.540.000	135.258.000	152.850.468			
5 Pobory stałe, niestałe { Przedaż soli	22.800.000	35.850.000	25.894.800			
6 Dochód nadzwyczajny i rozmaity				11.146.200	1.926.000	2.079.540
[1]) Ogół	—	—	—	300.000.000	535.202.000	346.063.464

1) *Gesetzsammlung* 1821 str. 49—51. 1841 str. 49—51. 1844 Nr. 9.

Szczegóły podatków w powyższym obrazie tyczące się, są jak następują:

440. Podatek *gruntowy* z przepisu prawa przenosić nie powinien piątej części czystego rocznego dochodu, z dóbr ziemskich. [1])

441. Podatek *klassyfikacyjny* płaci się od każdego gospodarstwa albo dymu zamieszkałego *(Haushaltung)* od 5 srebrników do 12 talarów miesięcznie. Zastąpił on dawny osobisty i pogłówny. [2])

442. Podatek *przemysłowy* albo procedurowy opłaca się od różnych rodzajów przemysłu i jest podzielony na klassy. Klas tych utworzono cztery.

443. Podatek *konsumcyjny* opłaca się od zatoru, mlewa, rzezi bydła i towarów oclonych przy wchodzie i wychodzie. [3])

444. Podatek *stemplowy* opłaca się od kwitów, sukcessyi, kupna i przedaży, od processów i wexlów. [4])

445. Do podatku przemysłowego przyczyniają się miasta Księztwa Poznańskiego stósownie do klassy do której należą. Do klassy pierwszej nie policzono żadnego miasta w Księztwie. Do klassy drugiej miast 5. Do klassy trzeciej miast 41. Do klassy czwartej ostatniej miast 99. [5])

446. Do klassy drugiej są:

1 Poznań	3 Rawicz	5. Wschowa
2 Leszno	4 Bydgoszcz	

Ludności ogólnej w 1837 r. 62.370.

447. Miasta klassy trzeciej są:

1 Krotoszyn	5 Ostrów	9 Pleszew
2 Kempno	6 Inowrocław	10 Trzcinka
3 Gniezno	7 Międzyrzecz	11 Kozmin
4 Skwierzyna	8 Rogóźno	12 Grodzisk

1) Zedlitz *Staatskräfte* I. str. 517. Stumpf str. 403.
2) Stumpf str. 402.
3) Stumpf str. 402.
4) Stumpf str. 402.
5) Hofmana *Bevölkerung* str. 235—240.

13 Piła
14 Wieleń
15 Września
16 Zduny
17 Szrem
18 Czarnków
19 Chodzież
20 Swarzędz
21 Szmigiel
22 Kurnik
23 Międzychód
24 Wolsztyn
25 Łobżenica
26 Fordon
27 Szamotuły
28 Lwowek
29 Nakło
30 Bojanowo
31 Trzciel
32 Wronki
33 Kobylin
34 Buk
35 Babimost
36 Srzoda
37 Kościan
38 Sieraków
39 Kargowa
40 Obrzycko
41 Poniec

Ludności ogólnej 129.295 głów.

448. Miasta klassy czwartej są:

1 Łabiszyn
2 Sulmierzyce
3 Koronowo
4 Trzemeszno
5 Szubin
6 Gostyń
7 Ostrzeszów
8 Kcynia
9 Wągrowiec
10 Witkowo
11 Strzelno
12 Pniewy
13 Szamocin
14 Margonin
15 Borek
16 Jutroszyn
17 Rakoniewice
18 Zbąszyn
19 Jarocin
20 Odolanów
21 Miłosław
22 Swięciechowa
23 Murowana Goslina
24 Sarnowo
25 Znin
26 Pobiedzisko
27 Oborniki
28 Brojce
29 Miejska Górka
30 Zaniemyśl
31 Raszkow
32 Grabow
33 Ujście
34 Zerkowo
35 Mogilno
26 Radzyna
37 Budzyn
38 Mixstadt
39 Krobia
40 Osieczno
41 Opalenica
42 Pogorzela
43 Dolsk
44 Czerniejewo
45 Bledzew
46 Kostrzyn
47 Czempin
48 Pszczew
49 Bnin
50 Klecko
51 Nowe miasto
52 Stęszewo
53 Powidz
54 Xiąż
55 Skoki
56 Mosina
57 Szlychtynkowo
58 Wielichów
59 Gniewkow
60 Gołancz
61 Mroczyn
62 Dobrzyce
63 Kębłow
64 Ryczywoł
65 Baranów
66 Kopanica
67 Jaraczew
68 Wyrzysk
69 Rynarzewo
70 Pakość
71 Krzywin
72 Wysoka
73 Zaborowo
74 Nowytomyśl
75 Mieszkow
76 Rostarzewo
77 Gembice
78 Radolin
79 Nowy most
80 Kamionna
81 Ostrorog
82 Łopinno
83 Dubin
84 Mieścisko
85 Barcin
86 Miasteczko
87 Piaski
88 Solec
89 Kwieciszewo
90 Janowiec
91 Wilatowo
92 Gąsowa
93 Rogowo
94 Łekno
95 Mielżyn
96 Kiszkowo
97 Żydowo
98 Kruszwica
99 Zerniki

Ludności w ogóle 113.786 głów.

449. Zogułowanie tych miast na cztery klassy podzielonych daje rezultat następujący:

Klassa podatku przemysłowego	Okręg Poznański		Okręg Bydgowski		Księztwo Poznańskie	
	Liczba miast	Ludność w r. 1837	Liczba miast	Ludność w r. 1837	Liczba miast	Ludność w r. 1837
II.	4	54.980	1	7.390	5	62.370
III.	31	95.043	10	34.252	41	129.296
IV.	56	68.723	43	45.063	99	113.786
Ogół	91	218.746	54	86.705	145	305.451

450. Z różnych powyżej wyszczególnionych dochodów dostarcza Księztwo Poznańskie z górą 10 milionów złotp. bo już w 1816 dochód z tego Księztwa był:

1. Z dóbr rządowych po potrąceniu wydatków	1.747.518
2. Z lasów rządowych podobnież	84.912
3. Z dochodów stałych	3.302.928
4. Z dochodów niestałych . . .	3.251.766
W ogóle zł. pol. . . .	8.387.124 [1]

Dzieląc 10 milionów dochodu przez ludność Księztwa jaką mieć mogło w 1841 wypada na każdą głowę prawie po złp. 8, to jest blizko dziewięć razy więcej jak przed pierwszym rozbiorem.

451. Wydatki państwa Pruskiego zaspokojone w 33 części dochodami Księztwa Poznańskiego ocenione były w Budgetach roku 1821, 1841 i 1844 roku na summy następujące w złot. polskich:

1) Friedrich *Alt und Neu Polen* str. 566.

		Szczegół			Ogół		
		1821	1841	1844	1821	1841	1844
1 Dług państwa	Umorzenie i prowizye	60.858.120	41.444.000	43.523.520	77.058.120	71.214.000	63.639.336
	Kompetencye, pensye, wsparcia	16.200.000	13.704.000	13.305.888			
	Ciągłe renty		6.066.000	6.809.928			
2 Władze naczelne, gabinet, minister. stanu etc.					1.803.300	1.836.000	1.983.108
3 Ministerstwa	Spraw duchownych, naukowych, lekarskich	12.000.000	18.174.000	18.719.640	194.582.580	203.304.000	214.509.168
	Wewnętrznych	13.801,800	15.414.000	16.515.936			
	Zagranicznych	3.600.000	4.008.000	4.375.824			
	Wojny	136.825.800	142.326.000	147.625.548			
	Sprawiedliwości	10.320.000	13.314.000	13.667.628			
	Przychodów i skarbu	8.590.980	10.068.000	1.551.390			
	Na przedmioty przemysłu i handlu	9.444.000		12.053.502			
4 Władze prowincyonalne					15.000.000	10.194.000	10.226.916
5 Zaprowadzenia stadnicze					960.000	1.038.000	1.039.836
6 Nadzwyczajne	Drogi Żwirowe		18.000.000	16.696.800	10.596.000	47.616.000	54.664.800
	Naprawa dróg, budowy wodne etc.		15.000.000	15.000.000			
	Abluicye rent biernych		600.000	600.000			
	Przebijanie monet		1.200.000	2.400.000			
	Niedobory, łaski, rozerwa	10.596.000	12.816.000	19.968.000			
[1]) Ogół		—	—	—	300.000.000	335.202.000	346.063.164

1) *Gesetz Sammlung* 1821, 1841, 1844.

12. WOJSKO.

a) STAN DAWNY.

452. Wojsko Polskie przez długi przeciąg czasu nie miało organizacyi stałej, lecz było w potrzebie tylko zbierane. Za Kazimierza Jagielończyka w 1475 wszystkie województwa, w tej liczbie i Wielkopolskie, obowiązane zostały podług miary majątków żołnierskо służyć i oprócz jazdy formować i piechotę. [1]

453. Od roku 1562 za Zygmunta Augusta postawiono dla strzeżenia ustawicznego granic, tak nazwanego kwarcianego żołnierza. Nazwanie to ztąd poszło że na utrzymanie onego przeznaczozo opłatę kwarty z dóbr królewskich pobierającą się. [2]

454. Z początku dostawa ludzi do wojska niebyła jak powołaniem mass. Król Stefan Batory postanowił w 1578 za zgodą stanów ażeby z pewnej liczby łanów, miasta miasteczka i wsie królewskie jednego żołnierza pieszego dostawiły. Zkąd nazwanie piechoty łanowej.

455. W roku 1580 za Stefana Batorego piechota zaciężna wynosiła 40.000 głów. Tenże Stefan Batory pierwszy ubrał tę piechotę w barwę granatową z okładkami czerwonemi.

456. W roku 1590 Zygmunt III. potwierdzając postanowienie Stefana o piechocie łanowej naznaczył, aby od 20 kmieci dóbr królewskich jeden pachołek, dobry, sposobny i serdeczny z bronią i dobrze odziany był wyprawiony. [3] Zebranego w tymże roku obcego zaciągu było, jazdy, to jest:

Kopijników	35.000		
Lekko zbrojnych . . .	15.000	70.000	
Kozaków	20.009		
Piechoty, to jest:			110.000 [4]
Węgierskiej	10.000	40.000	
Polskiej i Niemieckiej .	30.000		

457 Tenże Zygmunt III. przeznaczył na założenie szkoły rycerskiej dochód starostwa Murachowskiego. [5]

1) Skrzetuski I. 417.
2) Skrzetuski I. 425.
3) Skrzetuski I. 426.
4) 5) Orędownik 1843 Nro 36. i 37.

458. Pospolitego ruszenia liczba w dawnych pisarzach rachowana była na 150.000 głów. Za Zygmunta III. w 1621 pod Chocimem zgromadzonej szlachty było 60.000 a przy Królu pod Lwowem 52.000 w ogóle 112.000. Ciurów drugie tyle.

459. Za panowania Augusta II. w 1717 postanowiono pierwszy raz liczbę stałą wojska. [1])

460. Na sejmie 1791 stanęło prawo o kontonistach i rekrutach z całego ogółu ludności wybierać się mających, które jednak w wykonaniu swojem nad kilka lat nie trwało.

461. Naznaczono w tedy ze stu dymów szlacheckich i z 50 starościńskich bądź duchownych kantonistę jednego. [2]) W tym stosunku przypaść mogło na części województw dzisiejsze Księztwo Poznańskie składających w których liczy się dymów 122.000, kantonistów około 1500.

462. Liczba wojska uchwałą 22 października 1788 na sto tysięcy ustanowioną została, a etat onego 8 października 1789 r. przeznaczono jak następuje:

	Głowy	Płaca
Sztab ogólny	49	976.160
Jazda	29.509	21.529.140
Piechota, artylerya etc. . .	70.509	27.031.266
W ogóle	100.000	49.536.566

463. Wojsko Księztwa Warszawskiego po rozszerzeniu tegoż Księztwa w 1809 r. składało się z 60.000 głów wszelkiej broni oprócz gwardyi narodowej. Departamenta Poznański i Bydgowski w miarę ludności swojej mogły się przyczynić do tej liczby na pierwszy raz ogółem 10.000 zaciężnych. Okoliczności nadzwyczajne pomnażały ten etat wojskowy, a roku 1812 liczono nawet w wojsku Księztwa przeszło 80.000 ludzi pod bronią.

464 Nabór do wojska był w Księztwie sposobem konskrypcyi bez różnicy stanu. Organizacya była na wzór francuzkiej. Etat składał się z 21 pułków jazdy z 20 pułków piechoty ze stósowną artyleryą.

1) Skrzetuski I. 426.
2) Uchwała sejmowa 25 listopada 1789.

b) STAN OBECNY.

465. Wojsko Pruskie składa się z ośmiu korpusów i 16 dywizyi. W każdej dywizyi są trzy brygady, jedna piechoty, druga jazdy, trzecia landwery. Jest zatem 16 brygad piechoty, 16 brygad jazdy, 16 brygad landwery. Każda brygada tych trzech broni składa się z dwóch pułków. Jest oprócz gwardyi, rezerwy, artyleryi, strzelców, pionierów, kompanji garnizowych i inwalidów, pułpów piechoty 32. jazdy 32. landwery 32. Dodawszy do nich 10 pułków gwardyi, 9 pułków rezerwowych — ogół pułków wynosi 115. Ogół batalionów 365½, szwadronów 256. kompanji 159. wojska całego liniowego głów 121.916. Rezerwy i landwery pierwszego powołania blizko 230.000 drugiego powołania przeszło 180.000. — Wielki zatem ogół wojska wynosi przeszło 531.916 głów. [1])

466. Z tego wojska umieszczony jest piąty korpus w Księztwie Poznańskiem i w Szląsku, to jest dywizye dziewiąta i dziesiąta. Miasto Poznań jest głównym punktem dziesiątej dywizyi i obejmuje sztab jej generalny. Dywizya ta składa się z 18go i 19go pułków pieszych liniowych, z 7go pułku huzarów, 6go ułanów, 19go pułku landwerów, z trzeciego pułku skombinowanej rezerwowej landwery, nakoniec z pierwszego pułku skombinowanej rozerwowej landwery. Dziewiętnastego pułku landwery pierwszy batalion Lesznowski ma sztab batalionowy w Lesznie, a sztaby kompaniczne w Rawiczu, Gostyniu, Lesznie i Wschowie. Drugi batalion Szremski ma w Srzemie sztab batalionowy a kompaniczne w Kościanie, Srzemie, Pleszewie i Wrześni. Trzeci batalion Krotoszyński ma sztab batalionowy w Krotoszynie a kompaniczne, w Kozminie, Krotoszynie, Ostrowie i Ostrzeszowie. — Trzeciego pułku skombinowanej rezerwowej landwery batalion Poznański ma sztaby kompaniczne w Poznaniu, Stęszewie, Pobiedzisku i Srzodzie. Pierwszego pułku skombinowanej rezerwowej landwery batalion Kargowski ma sztaby kompaniczne w Kargowy w Rakoniewicach, w Buku, i w Międzyrzeczu; batalion Szamotulski w Rogoźnie, Szamotułach, Pniewach i Międzychodzie.

1) Zedlitz *Staatskräfte* I. 521—525.

467 Kontyngens Księztwa Poznańskiego do wojska liniowego wynosić może w stosunku ludności tej prowincyi około 9400 zaciężnych.

468. Toż Księztwo ma ze Szląskiem landwerę pierwszego powołania formującą 14 batalionów i 6 szwadronów. Do tej landwery kontyngens Księztwa Poznańskiego w stosunku swojej ludności wynosić może około 17.700 głów.

469. Cały zatem kontyngens Księztwa Poznańskiego do wojsk Pruskich nie licząc landwery drugiego powołania wynosić może głów około 27.000.

470. Wojsko Pruskie formuje się sposobem następującym. Pobór odbywa się co rok. Naprzód się wybiera młodzież która ukończyła lat dwadzieścia wieku. Jeżeli ta klassa niedostarcza liczby potrzebnej wybiera się młodzież mająca lat 21 skończonych i tak dalej postępując aż do klassy obejmującej młodzież 25 letnią. Oprócz tego przyjmują się ochotnicy, ci mają prawo wybierać broń i pułk w którym służyć pragną. Są jeszcze nadto, ochotnicy własnym kosztem sprawiający sobie ekwipaż wojskowy i broń.

471. Służba w wojsku liniowem trwa lat trzy, wyjąwszy ochotników własnym kosztem odzianych i uzbrojonych którzy nie służą jak rok jeden. Ta sposobność dozwala ukończyć nauki tym którzy inny zawód od wojskowego sobie obierają. Za porozumieniem się z władzą wojskową mogą nadto ulegający zaciągowi odłożyć wejście do służby aż do ukończonych lat 23 wieku.

472. Po ukończonej służbie w wojsku liniowem przechodzi popisowy do rezerwy i lubo jest do dyspozycyi ministra wojny, może jednak pozostać w domu.

473. Landwera pierwszego powołania jest przeznaczona w czasie wojny do pomocy armji czynnej w kraju lub za krajem. Składa się ona ze wszystkich młodych ludzi od 20 lat do 25 mających, do służby liniowej nie powołanych i ze wszystkich innych od 20 do lat 32 mających. W czasie pokoju rząd utrzymuje przy sztabie każdego pułku landwery jednego officera wyższego, dwóch kapitanów i dwóch poruczników piechoty i jednego szefa szwadronu. Im poruczona jest instrukcya i rachunkowość pułku. Landwera zbiera się na ćwiczenia dwa razy w roku,

na wiosnę i w jesieni. Pierwsze trwają dni ośm, drugie trzy tygodnie. Officerów wyższych i niższych mianuje Król, z pomiędzy przedstawionych mu przez korpus officerów landwery; mają oni równy stopień i prawa jak officerowie linji.

474. Landwera drugiego powołania składa się ze wszystkich ludzi od 32 do 39 lat, którzy wyszli z wojska czynnego, lub landwery pierwszego powołania. Jest ona przeznaczona w czasie wojny do zajęcia twierdz i do wzmocnienia w nagłej potrzebie działań wojska czynnego. Organizacya jej jest ta sama co i powołania pierwszego. Składając się z ludzi już do broni przyzwyczajonych, nie zbiera się do ćwiczeń jak rzadko i to małemi oddziałami.

475. Trzecim i ostatnim oddziałem obrony krajowej jest landsturm. Nie bywa on zwołany jak w przypadku wkroczenia nieprzyjaciela w granice kraju, i nagłej potrzeby odporu. Składa się ze wszystkich ludzi należących do wojska liniowego i jednej i drugiej landwery aż do 50 lat wieku mających, tudzież z młodych ludzi od 17 lat do 20 mających, zdatnych do noszenia broni.

13. PRZEMYSŁ ROLNICZY, RĘKODZIELNY, HANDLOWY.

1. ROLNICTWO.

a) STAN DAWNY.

476. Kraj Poznański jak jest teraz tak był i dawniej istotnie rolniczym. Akt Bronisza czyniący nadanie klasztorowi w Paradyżu dowodzi że w 1234 r. właściciele ziemiańscy takie same rodzaje dochodu mieli jak dzisiejsi.

477. Obowiązki włościan względem właścicieli w XII^{tym} wieku były umiarkowane; w XIII^{tym} wieku były takie same jakie istniały w Marchji Brandeburgskiej. Czasem jak w Paradyżu czynsz tylko płacili i składali małą daninę. [1])

478. Później obobwiązki te stały się uciążliwszemi. Wymagano bowiem od włościan nie tylko rolnych lecz nadto rybackich, myśliwych, stróżowania i podwód. Opłaty były

1) Patrz co do Art. 476 — i następnych aż do 479. — Wspomn. Wielkopolski.

rozliczne np. *Poradlne* od roli, po 3 złp. od łana za Ludwika Króla; *Podworowe* albo czynsz od domów; *Pojemszczyzna* od pojęcia żony; *Krowa* czyli ofiara którą ojciec wydając córkę za mąż składał. Henryk Brodaty zniósł ten dziewiczy podatek na początku XIII. wieku Dodano potem daniny miodu, zboża, bydła, tudzież obowiązek przyjmowania i karmienia myśliwych, sokolników, psiarków, kominiarzy, rybaków, i piwowarów książęcych.

479. Za Jagiełłów powinności rządowe zwolniono. Powinności jednak dla właścicieli Kazimierz Jagiellończyk ustawą 1470 pomnożył.

480. W XVII. wieku powinności te stały się jeszcze uciążliwszemi i przetrwały do sejmu wielkiego, który pierwszy zajął się ulepszeniem stanu włościan. [1])

481. Jaki był sposób samego gospodarstwa w XVI. wieku widzimy tego skazówkę w dziełach Zawadzkiego i Jana Gostomskiego syna Hieronima wojewody Poznańskiego. Z nich przekonywamy się że prawidłem owczesnem było ażeby zaraz po wywiezieniu mierzwy na pole grunt przyorywać, ażeby siać wcześnie, ażeby zagony były równie szerokie po ośm skib, ażeby bydłu zakładać słomę całą i tylko w przypadku nieurodzaju rznąć sieczkę i oparzać ją. Prawidłem było podobnież ażeby włościanie mieli większą połowę gruntu i żeby sami dyspozytorów dostrzegali, że nakoniec zboże przedawać należy mąką, dla zachowania otrąb i że tę mąkę posyłano do Gdańska.

482. O gospodarstwie w XVII. wieku poucza dzieło Jakóba Kazimierza Haur komissarza prowentów królewskich za Jana III. Z niego widzimy że w tym czasie gospodarstwo wstecz poszło i że gusta i przesądy rolnikami kierowały. Nie było w ten czas zwyczaju układać zboża na mendle ale je składano zaraz w kopy. Sądownictwo nad włościanami było w ręku właścicieli. Nieznano w tedy wcale ani torfu ani kamienia węglowego. [2])

483. Benedyktyni i Cystersi z Francyi, Włoch i Niemiec przybyli, wprowadzili do kraju lepsze gatunki owoców.

1) Patrz co do artykułu 480. 481, — Wspomnienia Wielkopolski T. I.
2) Patrz co do artykułu 482. 483, — Wspomnienia Wielkopolski T. I.

Za Jagiełłów ogrodnictwo podniosło się. W majętności *Ziołkowo* [1]) w owczas braci Krajewskich dziedzicznej, przy dziale-dwaj bracia wzięli role a trzeci dwór z sadami. sady więc wynosiły około trzeciej części wartości całej wsi.

484. W szesnastym wieku Zawadzki wylicza między owocami krajowemi jabłka, gruszki, śliwki, pigwy, morwy, brzoskwinie, trześnie i winne szczepy. W późniejszym czasie sławne były ogrody w *Obrze, Kurniku i Konarzewie.*

485. Warzenie piwa po wsiach i miastach w końcu XII. wieku było upowszechnione. Dziedzic wsi *Jędrychowa* pod Wschową [2]) zapewnił w roku 1200 plebanji prawo warzenia piwa. Ludgarda założyła wielki browar w Kaliszu. Na początku XIV. wieku cechy piwowarskie istniały w Wągrowcu i Kościanie. W pierwszych latach wieku ośmnastego, za czasów Rządczyńskiego, najsławniejsze browary były w Lwowku, Wronkach, Łobżenicy i Grodzisku. Piwo Grodziskie wywożono do Brandeburgji i Szląska.

486. Co do chowu bydła, Ks. Przemysław w przywileju na wieś *Przyczynę* koło Wschowy [3]) danym 1273 wspomina *owce.* Kazimierz W. zaprowadził stada *koni* w Wielkiej Polsce. Podług wszelkiego podobieństwa stada te były w *Kobylopolu* i *Kobylnikach* w powiecie Poznańskim; w *Kobylinie* w Krotoszyńskim; w *Konojadzie* w Kościańskim jako miejscach do tego bardzo sposobnych. Opaliński liczy kilku właścicieli dóbr w Wielkiej Polsce którzy za jego czasów do 30.000 owiec chowali. Rządczyński wspomina jednego który 100.000 złp. za wełnę pobierał. Za jego czasów celowała wełna z *Jarogniewic* pod Kościanem [4]) i w *Morkowie* w Wschowskim powiecie. [5]) Niektórzy właściciele a między niemi Ks. Jabłonowski utrzymywali *Bawoły.* Dorohostajski napisał w r. 1603 dokładne dzieło o stadninach, pod tytułem, Hippika.

487. Za czasów Jagiellonów *barcie* i *pasieki* napełniały lasy Wielkopolskie i znaczne summy za miód i wosk do kraju wpływały. W szesnastym i siedemnastym wieku

1) Dziś Mielęckiej w Krobskim powiecie.
2) Dziś Andrychowice Mielęckiego i Keintza.
3) Dziś Mielęckiego w Wschowskim powiecie.
4) Dziś Żołtowskiego Nepomucena w Kościańskim powiecie.
5) Dziś Kwileckiej w Wschowskim powiecie.

sztuka utrzymywania pasiek do wielkiej doszła doskonałości. Pisali o niej Walenty Kątski w roku 1612 i w połowie XVII. wieku Jan Barklajusz. Zniszczenie lasów, niekorzystnie na tę gałęź gospodarstwa wpłynęło. [1])

488. Idąc zdaniem P. Rieuille którego przytacza Czacki [2]) podług stosunkowego wyrachowania i ze względem na różnicę gruntu, wysiew różnego zboża w częściach województw Wielkopolskich, dzisiejsze Księztwo Poznańskie składających, mógł być w 1774 jak następuje:

	Ziarno	Korce	
1	Żyto ozime	245.793	
2	Żyto jare	17.545	
3	Pszenica	86.989	
4	Jęczmień	140.826	
5	Owies	346.976	
6	Groch	20.083	
7	Szocewica	354	
8	Tarka albo Gryka	116.862	
	W ogóle	975.428	[3])

489. Licząc ze wszelkiego zboża i innych roślin gospodarskich ziarn cztery plonu wypadałoby podług zastósowania podań Czackiego.

1	Żyto ozime	983.172
2	Żyto jare	70.180
3	Pszenica	347.956
4	Jęczmień	563.304
5	Owies	1.387.904
6	Groch	80.332
7	Szocewica	1.416
8	Tatarka	467.448
	W ogóle	3.901.712

b) STAN OBECNY..

490. Rolnictwo od 1774 znacznie się w Poznańskiem podniosło, a lubo na niższym jest jeszcze stopniu w porównaniu z krajami zachodniemi najbliższemi Księztwa, wszelako gałęź ta przemysłu w widocznym i wielkim jest

1) Patrz co do artykułów 484, — 487, — Wspomnienia Wielkopolski T. I.
2) Czacki o Litewskich i Polskich prawach I. 224. 227.
3) Stosunkowe wyrachowanie.

postępie. Przyczyniły się do tego starania oświeconych właścicieli, nowa regulacya włościan i osady rolne Koloniami i Olendrami zwane. Skutkiem połączonych tych okoliczności wielka część bagien i błot nad Notecią i Wartą położonych i inne, na role, łąki i pastwiska zamieniona została, sama uprawa roli wydoskonaliła się, Właściciele zaprowadzają u siebie albo lepiej urządzone trzy i cztero polowe, albo też zupełnie płodozmienne gospodarstwo. Za przykładem właścicieli już i włościanie lepiej około pól swych chodzić a nawet tu i owdzie uprawą roślin pastewnych zatrudniać się zaczynają.

491. Podług Friedericha ilość zbioru wszelkiego zboża, zastósowana do całej przestrzeni Księztwa Poznańskiego była w roku 1802 następująca. [1])

	Zbiór	Winsple	Korce
1	Żyta	137.657	1.412.361
2	Pszenicy	15.800	162.149
3	Jęczmienia	57.845	593.489
4	Owsa	47.895	491.382
5	Grochu	10.493	107.659
6	Szocewicy	57	594
7	Tatarki	52.344	537.059
	W ogóle	322.091	3.304.653

Nadto jeszcze podług Friedricha zebrano w tymże 1802 r.

1	Wyki	3.288	33.732
2	Prosa	3.339	34.255
3	Kartofli	52.341	537.036
4	Chmielu	906	9.294
	W ogóle	59.874	614.317
5	Tytoniu centnarów . .	2.128	

492. Chów bydła w Księztwie Poznańskiem coraz się polepsza i rozszerza

493. W roku 1837 liczba koni, bydła rogatego, owiec, kóz i świń była następująca w 26 powiatach Księztwa. [2])

1) Fridrich w dziele *Alt und Neu Polen* podaje zbiór w 1802 z kamerdepartamentu Poznańskiego, my, liczby jego zastósowaliśmy do obszerności Księztwa.

(2 Hoffman *Bevölkerung.*

I. OKRĘG REGENCYJNY POZNAŃSKI.

	Powiat	Konie	Bydło rogate	Owce	Kozy	Świnie	Ogół
1	Babimostski	3.105	18.106	47.971	182	4.866	104.821
2	Bukowski	4.463	15.854	65.688	123	7.603	93.731
3	Kościański	5.942	21.102	89.213	102	7.954	124.319
4	Krobski	6.476	23.319	110.391	113	7.169	147.468
5	Krotoszyński	5.638	23.268	89.326	94	11.803	130.129
6	Międzychodzki	3.450	15.292	76.810	482	6.673	102.707
7	Międzyrzecki	2.740	14.117	64.557	267	4.492	86.173
8	Obornicki	2.273	15.927	95.513	89	7.701	124.503
9	Odolanowski	5.789	25.839	61.407	69	14.576	107.681
10	Ostrzeszowski	5.318	19.243	53 912	55	13 148	91.676
11	Pleszewski	6.090	23.010	104.920	134	11.877	146.030
12	Poznański	5.669	14.390	88.861	159	6.273	115.352
13	Srzodzki	5.891	16.701	95.220	39	10.260	128.111
14	Szamotulski	4.669	12.033	100.119	131	5.973	122.889
15	Szremski	5.265	17.341	75.600	53	8.926	107.185
16	Wrzesiński	4.501	14.800	67.097	18	10.012	96.428
17	Wschowski	3.670	20.772	74.417	64	5.898	104.821
	Ogół . .	84.149	311.120	1.361.022	2.174	145.168	1.903.633

II. OKRĘG REGENCYJNY BYDGOWSKI.

18	Bydgowski	4.829	17.394	66.047	194	7.517	95.981
19	Chodzieski	4.227	14.771	63.645	105	6.342	89.090
20	Czarnkowski	5.466	19.755	63.239	194	6.509	95.163
21	Gnieznieński	6.003	19.654	97.538	79	8.483	131.757
22	Inowrocławski	7.967	26.386	135.903	112	18.287	188.655
23	Mogilnicki	4.758	13.855	74.534	102	7.750	101.031
24	Szubiński	5.038	16.914	76.632	113	7.906	106.578
25	Wągrowiecki	6.300	19.314	121.146	94	7.400	154.242
26	Wyrzyski	5.387	17.145	105.314	482	6.958	134.966
	II. Ogół .	49.975	165.188	803.998	1.150	77.152	1.097.463
	I. Ogół .	84.149	311.120	1.361.022	2.174	145.168	1.903.633
	Ogół w Księztwie	134.124	476.308	2.165.020	3.324	222.320	3.001.096

494. Liczba zatem stosunkowa dobytku na jednej mili □ jeograficznej dająca wyobrażenie zamożności prawdziwej w tej mierze w 1837, jest następująca w 26 powiatach Księztwa:

I. OKRĘG REGENCYJNY POZNAŃSKI.

1	Babimostski	161	940	2.491	9	253	3.854
2	Bukowski	266	945	3.917	7	453	5.601
3	Kościański	280	996	4.208	5	375	5.864
4	Krobski	349	1.222	5.783	8	376	7.725
5	Krotoszyński	320	1.322	5.075	5	671	7.331
6	Międzychodzki	138	611	3.071	17	267	4.106
7	Międzyrzecki	120	620	2.834	12	197	3.765

	Powiat	Konie	Bydło rogate	Owce	Kozy	Świnie	Ogół
8	Obornicki	263	796	4.771	4	385	6.219
9	Odolanowski	243	1.535	3.649	4	866	6.397
10	Ostrzeszowski	305	1.104	3.093	3	754	5.260
11	Pleszewski	318	1.203	5.487	7	621	7.636
12	Poznański	288	731	4.515	8	319	5.861
13	Srzodzki	317	899	5.125	2	552	6.895
14	Szamotulski	248	630	5.242	7	311	6.438
15	Szremski	282	931	4.058	3	479	5.753
16	Wrzesiński	357	1.172	5.317	1	793	7.640
17	Wschowski	204	1.157	4.143	4	328	5.836
	W przecięciu I. Ogół	262	967	4.231	7	451	5.918
	II. OKRĘG REGENCYJNY BYDGOWSKI.						
18	Bydgowski	239	864	3.279	9	373	4.764
19	Chodzieski	209	733	3.160	5	314	4.421
20	Czarnkowski	195	703	2.252	7	232	3.389
21	Gnieznieński	250	821	4.074	3	353	5.501
22	Inowrocławski	262	867	4.467	4	601	6.201
23	Mogilnicki	265	771	4.147	7	431	5.621
24	Szubiński	238	798	3.615	4	373	5.028
25	Wągrowiecki	357	789	4.955	3	302	6.306
26	Wyrzyski	250	797	4.898	7	323	6.275
	W przecięciu II. Ogół	233	769	3.742	5	359	5.108
	W przecięciu I. Ogół	262	967	4.231	7	451	5.912
	detto w Księztwie	250	890	4.035	6	414	5.595

495. Z liczb w artykule poprzedzającym objętych wynika, że co do ogółu sztuk dobytku podzielić można powiaty Księztwa na trzy katogorye, zamieszczając do pierwszej powiaty najzamożniejsze, to jest mające na 1 □ mili od 6000 do 8000 sztuk różnego bydła; do drugiej powiaty średnio-zamożne, mające od 5000 sztuk do 6000 sztuk; nakoniec do trzeciej powiaty najmniej zamożne, mające od 3000 do 5000 sztuk. Wyjaśnia to spis następujący:

Kategorya najzamożniejsza.

	Powiat	Ogół dobytku na 1 kw. mili		Powiat	Ogół dobytku na 1 kw. mili
1	Krobski	7.725	7	Odolanowski	6.397
2	Wrzesiński	7.640	8	Wągrowiecki	6.306
3	Pleszewski	7.636	9	Wyrzyski	6.275
4	Krotyszyński	7.331	10	Obornicki	6.219
5	Srzodzki	6.895	11	Inowrocławski	6.201
6	Szamotulski	6.438			

Kategorya średnio-zamożna.

	Powiat	Ogół dobytku na 1 kw. mili		Powiat	Ogół dobytku na 1 kw. mili
1	Kościański	5.864	6	Bukowski	5.601
2	Poznański	5.861	7	Gnieznieński	5.501
3	Wschowski	5.836	8	Ostrzeszowski	5.260
4	Szremski	5.753	9	Szubiński	5.028
4	Mogilnicki	5.621			

Kategorya najmniej zamożna.

1	Bydgowski	4.764	4	Babimostski	3.854
2	Chodzieski	4.421	5	Międzyrzecki	3.767
3	Międzychodzki	4.106	6	Czarnkowski	3.389

496. Spisy trzy następujące wyjaśniają podobnież porównanie zamożności powiatów odddzielnie co do koni, co do bydła rogatego i co do owiec. *Co do koni* mieściemy w pierwszej kategoryi powiaty mające nad 300 koni na 1 □ mili; w drugiej te co mają nad 200; w trzeciej te co mają nad 100 koni. *Co do bydła*, w pierwszej kategoryi te co mają od 1000 do 1500 sztuk na 1 □ mili; w drugiej co mają od 800 do 1000 sztuk; w trzeciej co mają od 600do 800 sztuk. *Co do owiec*, w pierwszej kategoryi te powiaty co mają od 4000 do 6000 owiec na 1 □ mili; w drugiej co mają od 3000 do 4000; w trzeciej co mają od 2000 do 3000 owiec.

497. Co do koni:

Kategorya najzamożniejsza.

	Powiat	Ogół koni na 1 kw. mili		Powiat	Ogół koni na 1 kw. mili
1	Wrzesiński	357	5	Pleszewski	318
2	Krobski	349	6	Srzodzki	317
3	Odolanowski	343	7	Ostrzeszowski	305
4	Krotoszyński	320			

Kategorya średnio-zamożna.

1	Poznański	288	9	Wyrzyski	250
2	Szremski	282	10	Gnieznieński	250
3	Kościański	280	11	Szamotulski	248
4	Bukowski	266	12	Bydgowski	239
5	Mogilnicki	265	13	Szubiński	238
6	Obornicki	263	14	Chodzieski	209
7	Inowrocławski	262	15	Wschowski	204
8	Wągrowiecki	257			

Kategorya najmniej zamożna.

1	Czarnkowski	195	3	Międzychodzki	138
2	Babimostski	161	4	Międzyrzecki	120

498. Co do bydła:

Kategorya najzamożniejsza.

	Powiat	Ogół bydła na 1 kw. mili		Powiat	Ogół bydła na 1 kw. mili
1	Odolanowski	1.535	5	Wrzesiński	1.172
2	Krotoszyński	1.322	6	Wschowski	1.157
3	Krobski	1.222	7	Ostrzeszowski	1.104
4	Pleszewski	1.203			

Kategorya średnio-zamożna.

1	Kościański	996	5	Srzodzki	899
2	Bukowski	945	6	Inowrocławski	867
3	Babimostski	940	7	Bydgowski	864
4	Szremski	931	8	Gnieznieński	821

Kategorya najmniej zamożna.

1	Szubiński	798	7	Poznański	731
2	Wyrzyski	797	8	Czarnkowski	703
3	Obornicki	796	9	Szamotulski	630
4	Wągrowiecki	789	10	Międzyrzecki	620
5	Mogilnicki	771	11	Międzychodzki	611
6	Chodzieski	733			

499. Co do owiec:

Kategorya najzamożniejsza.

	Powiat	Ogół owiec na 1 kw. mili		Powiat	Ogół owiec na 1 kw. mili
1	Krobski	5.783	9	Obornicki	4.771
2	Pleszewski	5.487	10	Poznański	4.515
3	Wrzesiński	5.317	11	Inowrocławski	4.467
4	Szamotulski	5.242	12	Kościański	4.208
5	Srzodzki	5.125	13	Mogilnicki	4.147
6	Krotoszyński	5.075	14	Wschowski	4.143
7	Wągrowiecki	4.955	15	Gnieznieński	4.074
8	Wyrzyski	4.898	16	Szremski	4.058

Kategorya średnio-zamożna.

1	Bukowski	3.917	5	Chodzieski	3.160
2	Odolanowski	3.649	6	Ostrzeszowski	3.093
3	Szubiński	3.615	7	Międzychodzki	3.071
4	Bydgowski	3.279			

Kategorya najmniej zamożna.

1	Międzyrzecki	2.834	3	Czarnkowski	2.252
2	Babimostski	2.491			

500. A zatem między dziesięciu najzamożniejszemi w dobytek powiatami mieszczą się następujące powiaty, jako to:

Co do koni	Co do bydła	Co do owiec	Co do ogółu dobytku
1 Wrzesiński	1 Wrzesiński	1 Wrzesiński	1 Wrzesiński
2 Krobski	2 Krobski	2 Krobski	2 Krobski
3 Krotoszyński	3 Krotoszyński	3 Krotoszyński	3 Krotoszyński
4 Pleszewski	4 Pleszewski	4 Pleszewski	4 Pleszewski
5 Odolanowski	5 Odolanowski		5 Odolanowski
6 Srzodzki		5 Srzodzki	6 Srzodzki
7 Ostrzeszowski	6 Ostrzeszowski		
8 Poznański		6 Poznański	
9 Kościański	7 Kościański		
		7 Szamotulski	7 Szamotulski
		8 Wągrowiecki	8 Wągrowiecki
		9 Wyrzyski	9 Wyrzyski
		10 Obornicki	10 Obornicki
10 Szremski			
	8 Wschowski		
	9 Bukowski		
	10 Babimostski		

501. Z liczby koni 134.124 które (podług Art. 493) w roku 1837 w Księztwie znajdowały się, liczono:

	W okręgu regencyjnym		w całem Księztwie
	Poznańskim	Bydgowskim	
1 Źrebiąt do lat 3 mających	13.995	11.106	25.101
2 Koni do lat 10	42.515	25.849	68.364
3 Koni nad lat 10 mających	27.639	13.020	40.659
To jest w ogóle . . .	84.149	49.975	134.124
Oprócz tego { Mułów . .	19	2	21
Oprócz tego { Osłów . .	344	101	445

502 Z liczby 476.308 sztuk bydła rogatego było w tymże roku 1837:

1 Buhajów albo byków .	2.865	1.666	4.531
2 Wołów	68.773	40.444	109.217
3 Krów	152.790	76.729	229.519
4 Młodzieży	86.692	46.349	133.041
W ogóle	311.120	165.188	476.308

503. Z liczby owiec 2.165.020 było w roku 1837:

1 Poprawnych i merynosów	277.024	145.400	422.424	
2 Pół-poprawnych . . .	892.042	299.943	1.191.985	
3 Niepoprawnych	191.956	358.655	550.611	
W ogóle	1.361.022	803.998	2.165.020	[1]

1) Hoffman str. 238. 240.

504. Ceny przedażne bydła były w Poznańskiem w średniem przecięciu w roku 1830 następujące [1]), to jest: dawano złotych polskich za

Konia	210	Wołu	120	Ciele	36	Kozła	9
Źrebca	90	Krowę	90	Owcę 12,24—	36	Świnię	24

505. W roku 1802 w tak nazwanym kamerdepartamencie Poznańskim liczono 16.827 ulów pszczolnych, lecz gdy teraz mniej starannie utrzymywane jest pszczolnictwo jak dawniej, liczba ulów w Księztwie stosunkowo mniejsza jest od tej która w 1802 istniała. [2])

506. Drzew owocowych liczono w 1803 w tymże kamerdepartamencie Poznańskim 768.263, w czasie ostatnich 40 lat liczba ta znacznie się powiększyła, już przez staranniej uprawiane sady, już przez wysadzenie dróg drzewami owocowemi. [3])

2. PRZEMYSŁ RĘKODZIELNY.

a) STAN DAWNY.

507. Przemysł za dawnych czasow Polskich na wyższym był stopniu niż w ostatnich chwilach narodowego istnienia. Zaludnione za Chrobrego miasta fabrykantami sukna, płótna i innych wyrobów, po Bolesławie Krzywoustym upadać zaczęły. Za Jagiellonów znowu się wzniosły, osobliwie za Zygmunta I. i Zygmunta Augusta, za których panowania, jak świadczy Kromer, liczba przemyślnych osadników znacznie się powiększyła i wiele miast niemi zaludniono. Ochoczo do nich garnęli się obcy rękodzielnicy z ościennych krajów, unikając zaburzeń, sprzeczkami religijnemi spowodowanych, a schronienia i swobody szukając pod łagodnym i przezornym rządem Polskim.

508. W roku 1501 znaczna była liczba sukienników w *Buku*. Jan Lubrański biskup Poznański nadał był im różne swobody. *W Kole* nad Wartą Zygmunt I. potwierdził przywileje dla sukienników, nożowników, kowalów, passamoników, stolarzy, siedlarzy i garncarzy. *Pyzdry* miały 230 różnego rodzaju rzemieślników. *Rogoźno* miało

1) Słowaczyński *Pologne Prussienne* str. 34.
2) 3) Fridrich *Alt und Neu Polen.* str. 562.

21 piwowarów. Liczne w tym czasie były w Wielkiejpolsce, folusze, papiernie, huty szklanne. *W Wyszynach* [1]) była szabelnia tak doskonała że sejmik Srzodzki w 1580 surowo zakazał aby inne szabelnie, cechy wyszyńskiej nie przywłaszczały. Wiadomo jest że nazwanie Wyszynki długo się w Polsce zachowało. Gorkowie i Łascy w miastach dziedzin swoich licznym rękodzielniom dali nastanie i znaczną liczbę osadników przemyślnych z Niemiec i Hollandyi sprowadzili.

509. Nieszczęsne późniejsze zdarzenia a szczególniej przy końcu panowania Wazów zaszłe, równo z pogrążeniem kraju całego w niedolę, zniszczyły stopniami przemysł tak dalece, że oprócz prostych rzemieślników i wyłączając niektóre większe miasta obcemi w części zaludnione, żadna prawie w kraju Poznańskiem fabryka nie pozostała.

b) STAN OBECNY.

510. Skutkiem pokoju, usiłowań prywatnych i starań rządu, zaczęły znowu zakwitać w Poznańskiem fabryki. Miasta we wschodnio-południowej części Księztwa a mianowicie wzdłuż granicy Szląskiej położone, jako to Rawicz, Bojanowo, Leszno, Wschowa i inne w północnej części, jako to Bydgoszcz, Międzychód, Międzyrzec odznaczyły się w tej mierze. Wyrabiane w nich *sukna* wywoziły się do Szląska a przed 20 laty wysyłały się do Rossyi i w części nawet do Chin. Ustał ten wywóz i znowu upadły fabryki od czasu przyjętego przez rząd rossyjski systematu zakaźnego i wprowadzonych licznych sukiennic do Królestwa Polskiego kongressowego. Ztem wszystkiem liczą jeszcze w Księztwie 1680 warsztatów sukiennych z pomiędzy których w Międzychodzie, Rawiczu, Szamocinie, Trzciance najcieńsze wyrabiają się sukna. [2])

1) Niewiadome nam jest położenie wsi w której szabelnia ta istniała. W obrębie dawnej Wielkopolski jedna Wyszyna dziś Hr. Atanazego Raczyńskiego leży w powiecie Chodzieskim o milę na zachód od miasta Budzin; druga którą albo Wyszyn albo Wyszanowo nazywają należąca do Amtu Starodworzeckiego leży w powiecie Międzyrzeckim o półtorej mili na południo wschód od miasta Międzyrzec; trzecia należąca do Mikołaja Gurowskiego jest w powiecie i okręgu Konińskim Gubernji Kaliskiej między miastami Konin i Władysławów.

2) *Die Provinz Posen* 1838 str. 12.

511. Z przyczyny wywożenia z kraju Poznańskiego wełny lepszej w surowym stanie do Wrocławia, Berlina, Frankfurtu nad Odrą i Lipska, sukna fabrykują się w Księztwie po większej części w gatunkach średnich. Rolnicy poznańscy w większej części sami dla siebie tką grube sukna. [1])

512. Inne przedmioty przemysłu tak uprawy i chowu jako też wyrobu, są w miastach Księztwa Poznańskiego jak następuje:

1. *Chowem bydła* trudni się Poniec, Sulmierzyce, Odolanów.
2. *Rybołostwem.* Żnin.
3. *Wyrabianiem skór.* Wolsztyn, Grodzisk, Lwowek, Nowytomyśl, Rawicz, Bojanowo, Krotoszyn, Koźmin, Kobylin, Skwierzyna, Sieraków, Międzyrzecz, Murowana Goślina, Odolanów, Ostrzeszów, Pleszew, Nowemiasto, Mieszkow, Poznań, Swarzędź, Szamotuły, Obrzycko, Dolsk, Września, Miłosław, Bydgoszcz, Chodzież, Margonin, Gniezno, Witkowo, Łobżenica.
4. *Kapeluszów.* Rawicz, Wschowa, Piła, Chodzież, Nakło.
5. *Rękawiczek.* Wschowa, Rawicz, Bydgoszcz, Poznań.
6. *Piór hamburgskich.* Rawicz.
7. *Kuszniérstwem* trudni się Kempno.
8. *Wyrobem szewieckim.* Pleszew, Poznań.
9. *Czapek.* Pleszew.
10. *Safianów.* Leszno, Wschowa.
11. *Skór angielskich.* Piła.
12. *Uprawą zbóż.* Kębłow, Rostarzewo, Sulmierzyce, Odolanów, Raszków, Stęszewo, Bnin, Szamocin, Klecko, Mielżyn, Żydowo, Inowrocław, Gniewkow, Kruszwica, Wilatów, Rogów, Szubin, Żnin, Rynarzewo, Gąsawa, Łopienno, Janowiec, Mrocza, Wyrzysk, Wysoka, Miasteczko.
13. *Uprawą chmielu.* Babimost.
14. *Owoców.* Babimost.
15. *Winogradu.* Wolsztyn, Babimost, Kargowa.
16. *Cykoryi.* Leszno, Wschowa, Bydgoszcz.
17. *Wyrobem płótna.* Lwowek, Kościan, Czempin, Krzywin, Rawicz, Bojanowo, Gostyń, Jutroszyn, Poniec, Krotoszyn, Sieraków, Murowana Goślina, Oborniki, Pleszew, Swarzędz, Szamotuły, Obrzycko, Dolsk, Bydgoszcz, Chodzież, Czarnków, Gniezno, Witkowo, Trzemeszno, Skoki.
18. *Tkanek bawełnianych.* Poznań, Osieczna, Bydgoszcz.
19. *Baj.* Margonin.
20. *Pończoch.* Bydgoszcz.

1) *Die Provinz Posen* 1838 str. 12.

21. *Koronek.* Piła, Chodzież, Wieleń, Czarnków.
22. *Bieleniem płótna.* Poznań.
23. *Bieleniem wosku.* Kempno.
24. *Fabrykacyą tytoniu.* Rawicz, Krotoszyn, Trzciel, Pleszew, Poznań, Swarzędź, Leszno, Bydgoszcz.
25. *Krochmalu.* Rawicz, Poniec.
26. *Octu.* Bydgoszcz.
27. *Wyrobami garncarskiemi.* Rawicz, Bojanowo, Gnstyń, Oborniki, Zaniemyśl, Dolsk, Mosina, Wschowa, Bydgoszcz, Koronowo, Kcynia.
28. *Farbierskiemi.* Krotoszyn, Poznań, Bydgoszcz, Chodzież.
29. *Laku.* Rawicz, Poznań.
30. *Fajek.* Kempno.
31. *Gwozdzi.* Xiąż.
32. *Pojazdów.* Poznań.

513. Są nadto w kraju *browary*, najsławniejszy w Grodzisku; *gorzelnie* po większej części wydoskonalone, aparatami Pistoriusza opatrzone, w znacznej są liczbie w Księztwie. Wyroby ich są nawet przedmiotem wywozu. Fabryki likworów, osobliwie w Poznaniu, Bydgoszczy i Lesznie. Przędzalni większych i mniejszych liczą w Księztwie całem 2850. [1]) Rafinerye cukrowe w Bydgoszczy i Poznaniu. Fabryki potażu i wajdu szczególniej w Krotoszyńskim i Szremskim. Olearnie, huty szklanne i gissernie dzwonów w Lesznie. Papierni liczą 24 w Księztwie. Wspomnieć tu należy wyroby miedziane Rittera w Międzyrzeczu, Hirsza w Rawiczu i kilku rękodzielników w Poznaniu, wyroby żelazne pomiędzy któremi kosy i sierzpy. Wapiennic jest w Księztwie około 30, cegielń 350. Budowa statków uskutecznia się mianowicie w Poznaniu, Bydgoszczy. Miasto Poznań posiada ich 93, od łasztów 1514. Bydgosza 70, od łaszów 681. [2]) Oprócz tego budują się mniejsze statki w innych miejscach np. w Olendrach Radzewskich nad Wartą w powiecie Szremskim.

514. Od niejakiego czasu zaczynają w Poznańskiem zakładać fabryki cukru burakowego niektóre z nich na wielką, może zbyt wielką miarę. Założono ich dotąd siedem, jako to: w *Turwji, Dłoni, Gałowie, Pudliszkach, Spławiu, Kwilczu*

1) *Die Provinz Posen* str. 12.
2) Tamże str. 14.

i *Nowej wsi.* Pięć pierwszych istnieje dotąd, dwie ostatnie zamknięte zostały.

515. Do niejakiego ocenienia czynności przemysłowej mieszkańców Księztwa Poznańskiego posłużyć może następujący wykaz ilości podatku przemysłowego *(Gewerbesteuer)* w roku 1831 opłacanego, jako to: [1])

Poznań opłacał	złp.	80.932	Okrę regenc. Poznański		566.826
Leszno		28.242		Bydgowski	191.166
Rawicz		20.034			
Bydgoszcz		18.306			
Wschowa		17.568	Całe Księz. Poznańskie		757.992

3. HANDEL.

a) STAN OBECNY.

516. Kraj Poznański od najdawniejszych czasów dawał przejście starożytnej drodze handlowej, która niegdyś północ łącząc z południem, szła od morza baltyckiego w kierunku Bydgoszczy, Gniezna, Kalisza, Sieradza do Starego Sącza i dalej przez Węgry do Dunaju. Tą drogą, jeżeli dawnym zawierzyć podaniom, za czasów Cesarza Nerona, bursztyn dochodzić miał aż do Rzymu. [2])

517. W późniejszych daleko czasach, to jest w r. 1238, traktatem zawartym między Władysławem Odoniczem albo Plwaczem Księciem Wielkopolskim z jednej strony, z Zakonem Krzyżackim z drugiej, zawarowany został poddanym Zakonu wolny przywóz do Poznańskiego, *soli*, *sukna*, i *śledzi* z warunkiem miernej opłaty celnej i małego myta drogowego. Ta wolność handlu miała w dalszym skutku że z Luzacyi przez Guben, Będzin, Poznań i Gniezno wprowadzano do kraju Poznańskiego *sukna*, mianowicie szkarłatne, zielone i brunatne, tudzież *pieprz*, *wino*, *płótno*, *i tkanki bawełniane.* [3]) Podług tej umowy, płacić były powinny wozy z jak z jakiemikolwiek towarami (wyjąwszy soli, śledzi i sukna) po złp. 5 gr. 10 od każdego konia. Od sukien w kolorze szkarłatnym i w najlepszym gatunku po łokciu wielkiej miary i po grzywnie pieprzu od konia w wozie.

1) *Provinz Posen* str. 14.
2) Voigt *Geschichte Preussens.*
3) Voigt *Geschichte Preussens.*

Od soli od konia w wozie po jednym przetaku z górą. Od śledzi po 3 kopy śledzi jeżeli furman był Polak, a 4 ½ kopy jeżeli Niemiec [1])

518. W roku 1242 za Przemysława Księcia Poznańskiego i Gnieznieńskiego opłaty celne powyższym traktatem ustanowione szczegółowo i bliżej oznaczone zostały. [2]) Komory celne natenczas istniały w Poznaniu, Gnieznie, i Zbąszynie. [3])

519. W zamian za towary i wyroby zagraniczne, mieszkańcy kraju Poznańskiego wywozili zboża i skóry, tak do Gdańska i Szczecina, jak do Wrocławia. [4])

520. W roku 1349 Kazimierz Wielki otworzył kupcom Pruskim trzy drogi handlowe: jednę z Torunia do Wrocławia na Radziejów, Konin, Kalisz i Ostrzeszow; drugą z Prus do Włodzimierza na Czechów [5]) Kazimierz, Lublin; trzecią z Prus do Węgier na Brześć-Kujawski, Łęczycę, Opoczno i Sandomierz. [6])

521. W 1383 liczne fabryki polskie dostarczały sukna w znacznej ilości do Moskwy a mianowicie do Wielkiego Nowogrodu, i w tak dobrych gatunkach, że się z tąd kupcy Pruscy hadlujący suknami Niderlandzkiemi lękali szkodliwego z Polakami współzawodnictwa. [7])

522. Władysław Jagiełło ustanowił drogę do Szląska na Szrem, Poniec i Wschowę, a boczne drogi, mianowicie na Bodzewo i Chocieszewice zamknął. [8])

523. Tenże Król w 1390 zawarł traktat handlowy z Książętami i stanami Pomorskiemi tudzież miastami Szczecinem, Stralzundem, Wolgastem, Greifswalden, jako i z czterma miastami Hanzeatyckiemi, Hamburgiem, Lubeką, Wismarem i Rostokiem; nakoniec z miastami Frankfurtem nad Odrą i Ladsbergiem nad Wartą, w którym postanowiono taryffę opłat celnych i nową drogę handlową między Polską i Niemcami północnemi na Skwierzynę, Poznań, Piotrków lub Łęczycę do Krakowa.

1) Wspomnienia Wielkopolski I. 89.
2) Czacki o litewskich i polskich prawach I. 178.
3) Wspomnienia Wielkopolskie I. 89.
4) Voigt *Geschichte Preussens.*
5) Może wieś w powiecie Gnieznieńskim dziś należąca do majętności Jarząbkowa Chrzanowskiego.
6) 7) Wspomnienia Wielkopolski I. 91. 93. — Voigt V. 25. 456.
8) Wspomnienia Wielkopolski I. 96.

524. Przedmioty handlowe tym traktatem wymienione były, jako to: wyroby drewniane; blachy, bale, deski, smoła, dziegieć i popiół; zboże i słody; miody i woski; słonina, łój, masło; żelazo miedź, ałun, żywe srebro, siarka; wina wszelkiego rodzaju, mianowicie słodkie; bawełna tak surowa jak wyrobiona; śledzie, ryby solone i surowe, szczególniej z Norwegji; płótna tak krajowe jak brabantskie i francuzkie; ryż, migdały; wyroby jedwabne; złote i srebrne-lite materye; oraz przedmioty do ubioru obojej płci służące.

525. Tenże Władysław Jagiełło zawarł w 1391 umowę z Krzyżakami o wolny handel dla kupców Polskich do Torunią, Gdańska i za morze i wzajemnie dla kupców Pruskich do Węgier. W tymże roku sukna Niderlandzkie szły przez Toruń do Warszawy.

526. Król Kazimierz Jagiellończyk w 1450 uwolnił od cła kupców Wschowskich jadącyeh z suknem Wielkopolskim do ziem ruskich. Tenże Król ustanowił dwie nowe drogi handlowe, z których jednę z Radomia do Wielkopolski na Inowłodź, Stryków i Łęczycę.

527. Przywileje na miasto składowe otrzymały w Wielkopolsce Poznań i Poniec w 1565 od Władysława Jagiełły. Wschowa i Leszno później. Przyłożył się do nadania i zachowania tych korzyści Cykowski administrator ceł koronnych za Zygmunta III. W roku 1514 były w Wschowie składy win zagranicznych.

528. Za Zygmunta I. Jan Krypka kupiec Poznański wywoził cynę do Turcyi. Za Zygmunta Augusta Krzysztof Rydt podobnież kupiec Poznański miał kantory hadlowe w Gdańsku, a Szylingowie w Lipsku. Słynęli w Poznaniu w tymże czasie z bogactw swoich, kupcy Lindnerowie, Korbowie i Fregerowie.

529. W roku 1618 zawarł Zygmunt III. umowę z Margrabiami Brandeburskiemi o wolność spławu na Warcie i Odrze. Wielkopolanie sól Luneburską w Franfurcie nad Odrą kupować mieli, a na kanale Hawelskim mieli sobie zabezpieczone wolne jej spławianie. [1])

1) Co do Artykułów od 522 do 529. patrz Wspomnienia Wielkop. I. 96–113.

530 Komór celnych w Wielkiej Polsce w wieku szesnastym było 27, to jest: Bolesław, Wieruszow, Grabow, Sulmierzyce, Sarnów, Poniec, Wschowa, Leszno, Kębłow, Zbąszyn, Miedzyrzecz, Bledzew, Skwierzyna, Trzebiesław, Santok, Piła, Człopa, Wałcz, Drahim, Łobżenica, Waldów, Tempelburg (Czaplinek) Bydgoszcz, Kościelce, Fordon, Solec, Dybów. W siedemnastym wieku było komor 28, to jest Poznań, Dybow, Kcynia, Kalisz, Szrem, Sławiszyn, Kleczew, Konin, Sulmierzyce, Zduny, Krotoszyn, Poniec, Wschowa, Kębłow, Rydzyna, Kopanica, Zbąszyn, Międzyrzecz, Folkenburg, Trzebieszow, Skwierzyna, Sieraków, Wronki, Oborniki, Rawicz, Fordon, Solec, Nieszawa. [1])

531. Takim sposobem handel rozwijał się i coraz większej nabierał wagi przez wzrost ludności, podnoszenie się miast i częstsze i ściślejsze z sąsiedzkiemi krajami stosunki. Lecz gdy w końcu potęga Polski, nierządem kołatanej, zniżać się zaczynała a sąsiadów wzrastała, uległ handel mnogim i stopniowo zwiększającym się trudnościom i ścieśnieniom.

532. Monety które za polskich czasów wspólnie z całą Polską w kraju Poznańskim krążyły były następujące. Dajemy skrócony ich obraz z wyrażeniem rodzaju monety i wartości jej w różnych epokach. [2])

	Rodzaj monety	Rok	Wartość zlp.	gr.		Rodzaj monety	Rok	Wartość zlp.	gr.
1	Grosz . . .	1300	—	40	7	Grzywna .	1300	64	—
		1786	—	1			1611	29 1/7	—
2	Skojec . .	1300	—	80		"	1766	1	18
		1505	—	30	8	Kopa Polska	1300	80	—
3	Wiardunek .	1300	16	—			1545	19	6
		1505	6	—			1766	2	—
4	Złoty . . .	1505	15	—	9	Rubel Litewski	1417	120	—
		1766	1	—			1545	40	—
5	Czerw. złoty	1309	16	—			1640	11	3 1/3
		1786	18	—					
		1528	10	—					
6	Talar . . .	1717	8	—					
		1766	8	3					

533. Miarą długości był łokieć zawierający 2 stopy, albo

1) Wspomnienia Wielkopolski I. 116.
2) Czacki o Litewskich prawach I. 178.

4 ćwierci, albo 288 linji, albo 3456 punktów. Sążeń równy 3 łokciom. Sznur zawierał 10 prętów, albo 75 łokci. Pręt równy był 10 pręcikom, albo 100 ławkom. Mila większa miała 4286 sążni dawnych polskich. Mila mniejsza 3215 takichże sążni [1]). Łokieć dawny polski równał się ,5760 jednego metra francuzkiego. [2])

534. Miarą powierzchni była włoka równa 30 morgom. Morg obejmował 300 prętów kwadratowych. 5,40 prętów kwadratowych równały się arowi jednemu francuzkiemu. [3])

535. Miarą zbożową był korzec równy 32 garcom, albo 128 kwartom, albo 512 kwaterkom. Łaszt obejmował 30 korcy. [4]) Korzec dawny polski równał się 120,6 litrom francuzkim. [5])

536. Miarą płynów była beczka obejmująca 72 garcy. Konwia równa 5 garcom. [6]) Garniec dawny polski równał się 3,78 litrom. [7])

537. Wagą handlową był centnar obejmujący 5 kamieni albo 160 funtów. Kamień funtów 32. Marka 16 łótów. Funt okrętowy 13 kamieni albo 416 funtów. [8]) Funt dawny polski równał się ,405037 jednego kilograma francuzkiego. Funt mniejszy poznański ,398.217 kilograma. Funt większy Poznański ,417,673 kilograma. [9])

STAN OBECNY.

538. Ułatwione środki komunikacyi lądowej i wodnej, usposobiają kraj Poznański do coraz korzystniejszego handlu tak zewnętrznego jak wewnętrznego.

539. Co do handlu zewnętrznego: *zboże i wełna* wywożą się do Wrocławia, Gdańska i na Frankfurt do Szczecina. *Bydło* wyprowadza się do Szląska. *Sukno i płótno* wywoziły się do Królestwa kongressowego przed zamknięciem jego granicy. Nawzajem sól i żelazo wprowadza się do Poznańskiego z prowincyi Niemiecko-Pruskich a inne towary

1) Kolberg Tabelle miar i wag 1829. Tabella X. Warszawa.
2) Wyrachowanie za pomocą tabelli X. Kolberga. *Tabell P. Guerin de Thionville.*
3) 4) Kolberg Tabella X.
5) Wyrachowanie jak (2).
6) 7) Kolberg Tabella X.
8) 9) Wyrachowanie jak wyżej.

jako to. sukna cienkie, sól, towary kolonialne, korzenie, tkanki lniane, bawełniane i jedwabne, artykuły mód i t. d. z Gdańska, Torunia, Elbląga i Szczecina. Wina z Węgier i z Francyi.

540. Ogniskami handlu wewnętrznego są miasta za pomocą towarów przez mieszkańców ich rozwożonych. Do przedmiotów tego handlu liczyć można: 1. płody i wyroby zwierzęce, 2. płody i wyroby roślinne.

541. *Płodami zwierzęcemi* handlują miasta:

1. *Bydłem* Wschowa, Sarnowo.
3. *Wełną* Poznań, Wschowa, Krotoszyn, Bojanów.
3. *Końmi* Kempno, Pleszew, Gostyń, Kórnik.
4. *Trzodą* chlewną Szrem, Miejska Górka, Kargowa, Murowana Goślina, Kobylin.
5. *Rybami* Ujście.
6. *Pijawkami* Rakoniewice.

542. *Wyrobami zwierzęcemi* handlują:

7. *Suknem* Poznań, Wschowa.
8. *Towarami wełnianemi* Bojanowo, Krotoszyn, Poznań, Kórnik.

543. *Płodami roślinnemi* handlują miasta:

9 *Zbożem* Rawicz, Wschowa, Inowrocław, Chodzież, Łobżenica, Nakło, Kargowa, Rakoniewice, Koźmin, Międzyrzecz, Bydgoszcz.
10. *Drzewem* Inowrocław, Szrem, Łabiszyn.
11. *Cykorya* Krotoszyn.

544. *Wyrobami roślinnemi* handlują:

12. *Mąką* Bydgoszcz.
13. *Winem* Rawicz, Kempno, Poznań, Bydgoszcz.
14. *Piwem* Grodzisk.

545. Drogi przez Księztwo Poznańskie przechodzące są następujące: gościńców bitych zwirowych *(chaussées)* skończonych jest pięć, długości mil 52 ¾. Traktów większych 23. Traktów mniejszych 218.

546. Gościńce bite są następujące, to jest: Berliński, Głogowski, Królewiecki, Bydgowski, Bydgowsko-Królewiecki i Inowrocławski.

547. Gościniec bity *Berliński* zaczyna się w Poznaniu od ulicy Berlińskiej, idzie na miasto Pniewy, Kamionnę, Skwierzynę a przebywszy Obrę o ¼ mili od tego miasta, w lesie

Stradworzeckim o półtorej mili za Skwierzyną wychodzi z granic Księztwa dążąc na Küstrin do Berlina. Pierwsza stacya pocztowa jest w Gaju o 3 ½ mili od Poznania; druga w Pniewach o 3 mile dalej; trzecia w Gorzyniu o mil 3 ½ dalej; czwarta w Skwierzynie o 3 ¾ mil dalej; piąta już jest za granicą Poznańską w Waldowstränk o mil 2 ¾. W ogóle gościniec tu bity ma w Poznańskiem długości mil 15.

548. *Gościniec bity Głogowski* albo Wrocławski zaczyna się w Poznaniu od ulicy także Berlińskiej i idzie na miasta Stęszewo 3 mile, Kościan 3, Szmigiel 1 ¾, Leszno 2 ½, Wschowę 2 ½, Szlichtynkowo 1 ½ i dalej do Głogowa i Wrocławia. W każdym z pierwszych pięciu miast jest stacya pocztowa. W ogóle ma ten gościniec długości mil 15.

549. *Gościniec bity Królewiecki* w małej bardzo cząstce przechodzi przez Księztwo Poznańskie. Zaczyna się w powiecie Czarnkowskim na granicy okręgu regencyjnego Frankfurtskiego, przy wsi Wesołów *(Neu-Hochzeit)*, od rzeki Drawy idzie na wieś Przesieki *(Prosekel)* a o ¼ mili od wsi Cice *(Zütze)* wchodzi do okręgu regencyjnego Kwidzyńskiego dążąc dalej na Wałcz, Jastrow do Królewca i Gdańska. Długość tego gościńca w Księztwie wynosi ¾ mili.

550. *Gościniec bity Bydgowski*, odgałęzia się od gościńca bitego Królewieckiego w okręgu regencyjnym Kwidzyńskim pod wsią Ruszona *(Ruschendorf)* i dążąc ku wschodowi o mniej jak ¾ mili od miasta Piły, wchodzi do granicy Księztwa i powiatu Chodziezkiego, przechodzi miasto Piłę, o ½ mili za wsią Smiłowo wchodzi do powiatu Wyrzyskiego. W tym powiecie przechodzi przez miasto Wyrzysk, Nakło a o ¾ mili za tem miastem wchodzi do powiatu Bydgowskiego i idąc na wsie Sleszyn, Strzelewo, Kruszyna kończy się w mieście Bydgoszczy. Pierwsza stacya pocztowa na tym gościńcu jest w Pile o ¾ od granicy, druga w Grabowie o 2 ½ mili, trzecia w Wyrzysku o 2 ½ mili, czwarta w Nakle o ¾ mili, piąta w Bydgoszczy o 4 mile. W ogóle gościniec ten bity ma długości mil 13.

551. *Gościniec Bydgowsko-Królewiecki* zaczyna się od Bydgoszczy, idzie w kierunku północno-wschodnim, na wsie

Osielsk, Kusowo. O ¼ mili za wsią Trzeciewiec wchodzi do granicy okręgu regencyjnego Kwidzyńskiego dążąc na Swiecie, Nowe do Królewca i Gdańska. Pierwsza stacya pocztowa na tym gościńcu jest w Niewieszczynie już za granicą Księztwa. Długość tego gościńca, o ile przebiega część Księztwa Poznańskiego, wynosi mil 3.

552. *Gościniec bity Inowrocławski* w roku bieżącym 1843 ukończony zaczyna się w mieście Inowrocławiu, z tąd idzie w kierunku północno-zachodnim koło wsi Jaxice, Racewo o pół mili dalej wchodzi do powiatu Bydgowskiego, idzie na Nowąwieś wielką i kończy się pod miastem Bydgoszczą. Jedna tylko jest stacya pocztowa na tym gościńcu w Nowejwsi wielkiej o 3 mile od Inowrocławia i o 3 mile od Bydgoszczy położonej. Długość zatem tego gościńca bitego wynosi mil 6.

553. Oprócz tych pięciu gościńców bitych skończonych, *jest zaczętych 3*, to jest: *Poznańsko-Toruński, Poznańsko-Warszawski* i *Leszczyńsko-Rawicki*, tudzież zamierzonych kilka między niemi jeden z Poznania na *Rawicz* do *Wrocławia*.

554. Gościniec Poznańsko-Toruński ma iść na Gniezno, Mogilno, Inowrocław. Gościniec Poznańsko-Warszawski na Swarzędź, Kostrzyń, Września i Strzałkowo. Gościniec Leszczyńsko-Rawicki z Leszna, na Rydzynę, Bojanow, Rawicz.

555. Zamierzony gościniec drugi Wrocławski ma być prowadzony z Poznania na Kórnik, Szrem, Gostyń i Rawicz, a ztamtąd pójdzie na Trachenberg. [1])

556. Z dwudziestu *traktów większych*, *pierwszy* Poznańsko-Landsbergski idzie z Poznania na Szamotuły, Ostrorog, Sieraków, do Drezenka, Frydlancika i Landsberka; *drugi* Bydgowski z Poznania na Oborniki do Bydgoszczy; *trzeci* Bydgowski z Poznania na Murowaną Goslinę do Bydgoszczy; *czwarty* Toruński z Poznania na Gniezno, Inowrocław do Torunia; *piąty* Warszawski na Swarzędź, Kostrzyn, Wrzesnię, Strzałków, do granicy Królestwa Polskiego Kongressowego; *szósty* Kaliski z Poznania na Bnin, Nowemiasto do Kalisza; *siódmy* Kaliski z Poznania na Bnin, Xiąż, Kroto-

1) Część tego gościńca do Kórnika miała być ukończona w r. 1844.

szyn do Kalisza; *ósmy* Wrocławski na Krotoszyn do Wrocława; *dziewiąty* Kargowski z Poznania na Buk, Grodzisk, Wolsztyn do Kargowy; *dziesiąty* Kargowski z Poznania na Stęszewo, Grodzisk, Wolsztyn do Kargowy; *jedenasty* z Piły na Wałcz do Brandeburgji; *dwunasty* z Rawicza na Bojanów, Rydzynę, do Leszna [1]) *trzynasty* z Rawicza na Miejską Górkę, Kobylin do Kalisza; *czternasty* ze Wschowy na Kopanicę, Babimost, Zbąszyn do Międzyrzecza; *piętnasty* z Gniezna na Kruszwicę do Wrocławka; *szesnasty* z Poznania na Pakość do Torunia; *siedemnasty* z Gniezna na Łabiszyn do Bydgoszczy; *ośmnasty* z Wągrowca do Wałcza; *dziewiętnasty* z Kalisza na Mixstadt, Ostrzeszow do Wrocławia; *dwudziesty* z Kalisza na Ostrów, Odolanów do Wrocławia; *dwudziesty pierwszy* z Wieruszowa, na Kempno, do Wrocławia; *dwudziesty drugi* z Wrocławia na Krotoszyn, Koźmin, Wrześnię do Torunia; *dwudziesty trzeci* z Poznania na Krotoszyn do Sulmierzyc, Odolanowa, Ostrzeszowa i Wieruszowa.

547. *Z traktów mniejszych* jest 136 w okręgu Poznańskim i 82 w okręgu Bydgowskim, w ogóle traktów mniejszych 218.

	POWIATY OKRĘGU POZNAŃSKIEGO.				
		Traktów			Traktów
1	Babimostski	8	10	Ostrzeszowski	3
2	Bukowski	8	11	Pleszewski	12
3	Kościański	8	12	Poznański	2
4	Krobski	15	13	Srzodzki	5
5	Krotoszyński	12	14	Szamotulski	6
6	Międzychodzki	6	15	Szremski	13
7	Międzyrzecki	10	16	Wrzesiński	10
8	Obornicki	6	17	Wschowski	5
9	Odolanowski	7	Traktów mniejszych		136
	POWIATY OKRĘGU BYDGOWSKIEGO.				
18	Bydgowski	6	23	Mogilnicki	7
19	Chodzieski	10	24	Szubiński	6
20	Czarnkowski	12	25	Wągrowiecki	17
21	Gnieznieński	13	26	Wyrzyski	6
22	Inowrocławski	5	Traktów mniejszych		82

1) Część tego traktu z Leszna do Rydzyny już jest na gościniec bity żwirowy zamieniona.

558. Oprócz tych wszystkich kommunikacyi zamierzona jeszcze jest kolej żelazna mająca połączyć z Berlinem miasta Bydgoszcz i Poznań. Kierunek jej nie jest oznaczony.

559. Monety w Poznaniu teraz kursujące są: talar, obejmujący 30 srebrników albo 6 zł. polskich; sztuki od 10 srebrników nowe, 2 zł. polskie; od 5 srebrników równe 1 zł. pols.; srebrnik nowy 6 groszy polskich; srebrnik ten ma 12 fenigów. — Frydrychsdor waloru 5 talarów 20 srebrników; frydrychsdor podwójny wartujący 11 talarów 10 srebrników. Oprócz tego kursuje moneta papierowa *(Kassenanweisungen)* na 100 talarów, 50 talarów, 5 talarów i jeden talar.

560. Miarą długości jest stopa pruska obejmująca 139,13 linji paryzkich. Stopa dzieli się na 12 calów, cal na 12 linji. Pręt zawiera 12 stóp. Mila pruska 2000 prętów. Mila pruska równa jest kilometrom 7,532. [1]) Mila jeograficzna których 15 idzie na jeden stopień równika, równa jest kilometrom 7,4166. [2])

561. Miarą powierzchni jest morg Magdeburski od 180 □ prętów reńskich. Obejmuje on stóp □ pruskich 25.920 i równy jest arom 25,532. [3]) Na jedną milę □ pruską idzie takich morgów 22.222 [4]) na jedną milę □ jeograficzną morgów takich 21.490,3. [5])

562. Miarą zbożową jest szefel równy litrom 54,73; szefel ma 16 meców. Malter równy jest 12 szeflom. Winspel równy 24 szeflom albo korcom polskim 10 ½ Wirtel równy jest pół korcowi. Z dokładnością Winspel ma się do korca jak 1313 do 128. [6])

563 Miarą drzewa jest sążeń albo siąg od 108 stóp sześciennych, to jest, wysokości 6 stóp, długości 6 stóp, szerokości 3 stóp [7]) trzymający.

564. Miarą płynów jest co do wina fuder równy 4 oxeftom, albo 6 ohmom, albo dwunastu eimerom, albo 24 ankarom, albo litrom 898,78. [8]) Co do piwa, beczka zajmuje

1) 2) *Balbi Abregé de Geographie. Tabelle P. Guerin de Thionville* II. 1241.
3) Tamże.
4) 5) Zedlitz I. str. 43. 541.
6) Balbi II. 1239. 1241.
7) Zedlitz *Staatskräfte* I. 451.
8) Słowaczyński *Statistique de la Pologne Prussienne.*

100 litrów pruskich. Co do wódki, beczka obejmuje 200 takich litrów. Litr pruski równy jest litrowi metrycznemu 1,145. [1])

565. Wagą handlową jest funt. Nowy funt pruski równy jest ,46762 kilogramu. [2]) Centnar równy 110 funtów. Łaszt okrętowy obejmuje 4000 funtów. Wełna ważona jest na kamienie od 22 funtów. Pięć kamieni czyni centnar. [3]) Berlinska grzywna złota albo srebrna trzyma 4875 assów holenderskich.

566. Ceny handlowe zboża zmieniały się na targach Poznańskich od roku 1816 do 1837, to jest w przeciągu lat 22 jak następuje. Płacono szefel albo 14 garcy polskich. [4])

	Cena najniższa		Cena najwyższa		Cena średnia	
	Talar.	sr. gr.	Talar.	sr. gr.	Talar.	sr. gr.
Pszenica . . .	1	2	3	6	1	20
Żyto		16	1	29	1	3
Jęczmień . . .		14	1	8		25
Owies		11		29		19½

567. Cena zboża nie była jednostajna w całem Księztwie Poznańskiem i tak w kwietniu 1838 średnia cena szefla żyta była w Poznaniu tal. 1 gr. 24, w Rawiczu 1 — 22 w Wschowie 1 — 21. Cena średnia w miesiącu czerwcu 1842 była jak następuje:

	Poznań		Bydgoszcz		Wschowa		Rawicz		Kempno	
	Tal.	sg.	Tal.	sg.	Tal.	sg.	Tal.	sg.	Tal.	sg.
Pszenica	2	19	2	25	2	21	2	27	2	15
Żyto	1	10	1	15	1	10	1	12	1	6
Jęczmień		25		24		28		29	1	
Owies		22		23		30		23		25

W roku 1843 ceny targowe średnie były w Poznaniu jak następny obraz okazuje:

1) 2) 3) 4) Słowaczyński *Statistique de la Pologne Prussienne.*

Średnie miesięczne	Pszenica *S*			Żyto *z*			Jęczmień *e*			Owies *f*			Tatarka *l*			Groch *e*			Ziemniaki —			Siano *Centnar*			Słoma *Kopa*			Masło *Garniec*		
	Tal.	sr.	f.																											
Styczeń	1	18	6	1	7	6	1	2	8		23	5	1	9	10	1	7	7		20	11	1	7	7	6	27	6	2	13	6
Luty	1	19		1	7	10	1	2	7		23	10	1	10		1	8	10		21	10	1	6	10	7			2	5	3
Marzec	1	18	6	1	7	9	1	3	10		24	5	1	15		1	9	6		21	3	1	8		7			2	12	1
Kwiecień	1	20	6	1	11		1	1	1		26	1	1	18		1	11			20	10	1	8	7	7			2	5	
Maj	1	24	3	1	16	8	1	4	7		29	6	1	16		1	23	4		18	20	1	6	4	7			2	2	6
Czerwiec	1	27	2	1	21	6	1	12	4		29	5	1	18		2		8		20	11	1	6	5	6	7		1	15	11
Lipiec	1	24	2	1	18		1	11	7	1	2	2	1	15	3	1	22	3		22		1	5	8	6	24	2	1	16	10
Sierpień	1	21	3	1	10	7		28	1		25	11	1	8	7	1	22	6		12	7	1	3	2	5	27	1	1	17	2
Wrzesień	1	19	4	1	9	2		23	2		16	1		23	7	1	4			10	6		28	1	5	4	6	1	25	3
Październik	1	22	2	1	9			26	3		18	1	1	1	3	1	5	6		9	1		26	9	5	12	3	1	29	2
Listopad	1	23	1	1	7	1		28	8		17	8	1	3	3	1	8	7		10	4		26	11	5	17	2	1	29	7
Grudzień	1	25	8	1	7	1		26	7		17	7	1	5	2	1	4	5		11	2		24	3	5	16		2	2	6
Średnia roczna	1	21	11	1	11	1	1	1	9		25	4	1	9	5	1	13	1		15		1	3	2	6	8	8	1	29	6
W złotych i groszach	10—11½			8—5½			6—10½			5—2			7—26½			8—18½			3—,			6—19			37—22			11—27		

14. ZAKŁADY NAUKOWE, CYWILIZACYA.

a) STAN DAWNY.

568. Promień wiary w dziewiątym wieku w Poznaniu zatlony, rzucił pierwsze światło na mieszkańców kraju Poznańskiego, a przez niego na całą Polskę. Rozszerzyli go duchowni Czescy i Włoscy a później z Niemiec i Francyi sprowadzeni. Przybycie uczonych Włochów dało pierwszy raz poznać literaturę rzymską Polakom. Biskupi oprócz rozkrzewiania prawideł religijnych, zakładali nadto szkoły. Ztąd poszło że oświecenie na początku dwunastego wieku w kraju Poznańskim, równało się temu jakie w ludach zachodnich i ościennych istniało.

569. W zaburzeniach którym z całą Polską uległ kraj Poznański wskutek podziału monarchji Polskiej na Księztwa, testamentem Bolesława Krzywoustego, dopełnionego wśród napływu obcych osadników, mieszkańcy winni są duchowieństwu zachowanie języka, ducha narodowego i obyczajów. Bez tego dobroczynnego wpływu możeby byli tak ulegli przewadze niemieckiej, jak mieszkańcy Szląska i Pomorza.

570. Za Jagiellonów po zwycięztwach Władysława, a osobliwie za rządów Zygmuntowskich, znowu oświecenie na wyższym stanęło stopniu. Była szkoła wyższa w Poznaniu założona przez Jana Lubrańskiego biskupa Poznańskiego. Były szkoły, gimnazye inne jak n. p. w Lesznie w Rydzynie z których uczniowie tak przechodzili do Poznańskiej jak z tej ostatniej do szkoły głównej Krakowskiej.

571. Skutkiem tych urządzeń i zdarzeń pomyślnych rozszerzyła się oświata ogólna w Poznańskiem, czego dowodem są sławni ludzie którzy mu zaszczyt przynieśli, i zakłady drukarń w tym kraju.

572. Pomiędzy uczonymi wspomnieć naprzód należy biskupów Poznańskich Bogufała dziejopisa i lepszego niż Kadłubek, kronikarza, Jana Łodzia literata i jednego z najdawniejszych poetów polskich w 1346 zmarłego; kustosza Poznańskiego Baszko, który historyą Bogufała dalej prowadził; archidiakona Gnieznieńskiego Jana, także historyka.

Za Jagiellonów, Jan Wels, Grzymała, Mikołaj Czepel, byli professorami przy szkole głównej Krakowskiej. Jan Wels był po Długoszu nauczycielem synów Kazimierza Jagiellończyka, a mianowicie wiele się przyczynił do ukształcenia Zygmunta I. na wielkiego monarchę. [1]) Stanisław Ciołek biskup Poznański zarówno wsławił się jak uczony i jak poeta. [2])

573. W wieku szesnastym, tej epoce złotej literatury narodowej, Andrzej Krzycki pięknym łacińskim wierszem z jednej strony opiewał zwycięztwa Zygmunta I. a z drugiej karcił rozpustę Bony. W tenczas to Jan Lubrański biskup Poznański założył, jak się wyżej powiedziało, szkołę wyższą w Poznaniu z której wiele wyszło uczonych. Tej szkoły uczniem był Klemens Janicki syn wieśniaka z pod Żnina, sławny poeta łaciński; Grzegorz z Szamotuł professor prawa rzymskiego w Krakowie, autor dzieł prawniczych; Wacław z Szamotuł sławny muzyk; Józef Struś Poznańczyk, znany w Europie lekarz, autor dzieł lekarskich, przez różnych Monarchów powoływany. W tej epoce Walenty Wróbel wydał psałterz Dawida; Jan Seklucyan tłomaczył pismo święte na język ojczysty; Glaber z Kobylina; Benedykt z Koźmina, Piotr Gorczyn byli ozdobą akademji Krakowskiej. Pomiędzy sławnemi lekarzami wspomnieć jeszcze należy Goskiego, Mikana, Reszkę, Piotra i Wojciecha z Poznania biegłych lekarzy Zygmunta I. i Zygmunta Augusta. Pomiędzy prawdziwemi mecenasami świetnieli Tomicki kanclerz w. koronny, Gorkowie, Ostrorogowie, Leszczyńscy, którzy wspierali i zachęcali uczonych i znacznym kosztem wysyłali młodzież polską do kształcenia się w uniwersytetach zagranicznych. [3])

574. Za panowania Wazów gdy nauki upadać zaczynały w kraju, jeszcze byli w Poznańskiem ludzie znamienici. Do nich należy Tomasz Treter Poznańczyk; Walenty Reszka z Buku; Mateusz Bembus Poznańczyk wymową słynący. Do przebudzenia się z następnego letargu pierwszy dał popęd Stanisław Leszczyński, który przez dzielną po-

1) Sołtykowicz o stanie nauk w akademji Krakowskiej.
2) Tygodnik literacki 1838 str. 4.
3) Tygodnik literacki 1838 str. 5.

moc ubogiej młodzieży dawaną, przez ułatwianą dla niej sposobność czerpania światła, przyczynił się do odrodzenia nauk za Stanisława Augusta. Przy tem odrodzeniu Janocki pierwszy spoufalał naród z zapomnianemi bogactwami literatury Zygmuntowskiej. Kopczyński ułożył pierwszą porządną gramatykę polską; Rogaliński pierwsze grutowne dzieło o fizyce w języku narodowym. [1])

575. W najnowszych czasach, nie mówiąc o żyjących i o Poplińskim niedawno zeszłym, zasłużonym Literacie, zaszczycili kraj Poznański z którego ród swój wywodzili: Surowiecki który badaniami o początku Sławian i śledzeniem przyczyn upadku miast polskich na sprawiedliwszą sławę zasłużył; Stanisław Staszyc uczony pisarz i minister stanu Królestwa kongressowego, urodzony w Pile z ubogich rodziców, pracą i skrzętnością do milionowego doszedł majątku, który całkowicie na dobro ludzkości i nauk poświęcał, umarł w Warszawie 1827 roku; nakoniec dwaj bracia Sniadeccy: Jan astronom i Jędrzej chemik i lekarz. Obadwa uczeni obadwa professorowie uniwersytetu Wileńskiego, obadwa w nauce swojej najbieglejsi, obadwa sławą europejską zaszczyceni, obadwa nakoniec wzorową w pismach swoich polszczyzną znamienici. Jan Śniadecki umarł 1830, Jędrzej 1838 r.

576. Drukarń w obrębie dzisiejszego Księztwa Poznańskiego było dawniej dwanaście. Jedna *w Szamotułach* założona przez braci Czeskich za pomocą Andrzeja Górki. Sławnym w niej drukarzem był Awidecki. Pierwsze dzieło przez nią drukowane po polsku było w roku 1558. [2]) Druga *w Poznaniu*, była to naprzód drukarnia protestantska. Pierwszym jej drukarzem był Melchior Nering ale się wyprowadził z nią do Grodziska a później do Torunia. [3]) Po tej drukarni istniała w Poznaniu trzecia *Akademicka* a na ostatku czwarta *Jezuicka*; [4]) piąta założona była w *Grodzisku*. Z tych trzech ostatnich drukarń wyszły dzieła Krzyżkowskich, Glicznerów, Wujka i wielu innych autorów.

1) Tygodnik literacki 1838 str. 5.
2) Jan Daniel Hoffman *de Typografiis etc in regno Poloniae* tudzież Jerzy Samuel Bandkie, historya drukarń Krakowskich i rozmaitości Lwowskie.
3) Orędownik 1841 str. 78.
4) Święcki Starożytna Polska I. 24.

W drukarniach Poznańskich pierwsze dzieło po łacinie wyszło w 1539, po polsku w 1579 r. Z drukarni mianowicie Grodziskiej wyszły liczne dzieła które cytuje Hoffman i Węgierski. Pierwsze po polsku 1571, po niemiecku w 1580.[1] Szósta w *Koźminie* przy szkołach braci czeskich w 1561. Siódma *w Lesznie;* w tej drukarni pierwsze dzieło po czesku wyszło 1631, po łacienie 1634, po polsku i po niemiecku 1638. Sławny Jan Commenius był i rektorem tamecznego gimnazyum i założycielem drukarni, która z powodu wojny Szwedzkiej spłonęła ogniem 1655. Ósma *w Wschowie* protestancka 1660. Dziewiąta *w Szlichtynkowie* 1693. Drukarnia ta podług Hoffmana była wyborna. Dziesiąta w *Kościanie.* Pierwsze dzieło wyszło po polsku 1648. Jedenasta w *Dolsku;* pierwsze jej dzieło wyszło po słowacku 1649. Dwunasta *w Rawiczu,* pierwsze jej dzieło po łacinie wyszło w 1759.

577. Po ustanowieniu w 1775 roku komissyi edukacyjnej w Polsce, zaprowadzono w Poznańskiem, to jest w mieście Poznaniu i Gnieznie, szkoły wojewódzkie a w powiatach powiatowe. Ustanowienia te nabrałyby, były więcej wagi i znaczenia, gdyby gwałtowne przerwanie związków między prowincyą Wielkopolską a resztą dawnego Królestwa, stopniowemu ich rozwinięciu nie położyło tamy.

578. Zbyt krótkie było trwanie Księztwa Warszawskiego ażeby mogło było w czasie wojennych przygotowań i ciągłych ku ustaleniu nowo odrodzonej narodowości usiłowań, zająć się rozsrzerzeniem oświaty w Poznańskiem. Działalanie rządu Księztwa ograniczyć się musiało na utrzymaniu tego co zastał i na ożywieniu w szkołach stłumionego ducha narodowego.

b) STAN OBECNY.

579. Niemasz w Księztwie Poznańskiem dotąd uniwersytetu, na czele ustanowień oświecenia publicznego. Młodzież obywatelska wyższego usposobienia pragnąca, znaleźć ją w kraju niemoże i musi go w niemieckich szukać uniwersytetach, gdzie nauki w języku obcym i pod wpływem innej od ich wiary dawane bywają. [2]

1) Święcki starożytna Polska I. 24.

2) Obecnie spodziewane jest w skutku przedstawień sejmowych utworzenie fakultetu Teologicznego i Filozoficzno-Technicznego w mieście Poznaniu.

560. Dozór nad szkołami w Księztwie poruczony jest kollegji szkolnej *(Provinzial-Schul Collegium)*. Władza ta pod przewodnictwem prezesa regencyi składa się z pięciu członków. [1])

581. Pod zarządem tego Collegium jest w Wrocławiu dla Księztwa Poznanskiego i dla prowincyi Szląskiej komissya examinacyjna *(Wissenschaftliche Prüfungs-Commission)* złożona z dyrektora i sześciu członków professorów. [2])

582. Pod tymże zarządem są rektorowie pięciu gimnazyów. Gimnazya te istnieją: w Poznaniu dwa, jedno Maryi Magdaleny katolickie, drugie Fryderyka Wilhelma protestantskie, w Lesznie, w Bydgoszczy i w Trzemesznie. Zamierzone jest nadto jedno w Ostrowiu. [3])

583. Pod tymże nakoniec zarządem są dyrektorowie trzech seminaryów nauczycielskich. Seminarya założone są w Poznaniu i w Paradyżu katolickie, w Bydgoszczy protestanckie. [4])

584. Po gimnazyach następują szkoły wyższe. Są one ustanowione w Fordonie, w Zdunach i w Wschowie. Dla płci żeńskiej jest ich cztery: w Rawiczu, Bojanowie, Lesznie i Wschowie. [5])

585. Szkoły niższe są we wszystkich prawie miastach Księztwa Poznańskiego. [6])

586. Podług Fridricha było 1820 roku szkół elementarnych w Księztwie 1018, a nauczycielów przy nich 1054. Liczba od tego czasu znacznie się powiększyła, początkowa zatem instrukcya byłaby na teraz zadowolniającą, gdyby się rząd Pruski przychylić chciał do ogólnego mieszkańców żądania i do kilkakrotnych sejmu Poznańskiego przedstawień ażeby w tych szkołach i w wyższych naukowych zaprowadzeniach, młodzież polska w narodowym języku miała sobie objaśnione nauki.

587. Widzieliśmy wyżej (art. 200) że w okręgu regencyjnym Poznańskim z ludności ogólnej wynoszącej w 1837 głów 779.595 było młodzieży od 5 do 14 lat skończonych, a zatem do szkolnictwa podług ustaw krajowych należących *(Schulpflichtig)* głów 160.359.

1) 2) 3) 4) *Handbuch über den Preussischen Hof und Staat.* 1843.
5) 6) Zedlitz I. 335. 336.

588. Przyjmując z Hoffmanem [1]) że jeden nauczyciel 80 dzieci uczyć może, i potrącając 2000 młodzieży w szkołach wyższych nauki zaczynających, powinoby być w okręgu Poznańskim szkół elementarnych 1919. — Podobnież w okręgu regencyjnym Bydgowskim 379.013 głów ludności w 1837 r. liczącym i młodzieży do szkół zdatnych 81.578 obejmującym, powinnoby być, ze stosunkowem powyższem potrąceniem 1640 głów, szkół elementarnych 999. W całem zaś Księztwie 2978 szkół.

589. Co do liczby dzieci klassy szkolnej porownanej z liczbą dzieci istotnie szkoły tak wyższe jak niższe w 1837 odwiedzających, następujący objaśnia to podług faktów Hoffmana obraz:

	Klassa szkolna albo dzieci uczyć się powinni	Liczba dzieci w r. 1837 uczącej się	Stosunek uczących się do uczyć się powinnych
W okręgu Poznańskim	160.359	51.125	1 : 3,19
W okręgu Bydgowskim	81.578	20.383	1 : 4
W całem Księztwie	241.937	69.144	1 : 3,5

590. Koszt na utrzymanie jednej szkoły elementarnej ocenia Hoffman w pieniądzach i produktach na 200 talarów rocznie, [2]) z czegoby wynikło, że w obu okręgach regencyjnych wydatek na szkoły elementarne wyniosłby do roku 595.600 talarów albo złp. 3.573.600. Gdy się do tego zważy strata pieniężna wypływająca z ubytku robot przez dzieci, podczas zajęcia się szkolnego, wykonywać się nie mogącej a którą Hoffman na grosz srebrny ocenia codziennie dla dzieci od 8 do 14 lat liczących, a rocznie od 300 dni roboczych na talarów 10, gdy dzieci tego wieku jest w Księztwie Poznańskiem 175.197 [3]), z tych zasad okazuje się, że wydatek ogólny kraju Poznańskiego na szkół 2978 elementarnych byłby jak następuje:

1) Hoffman *Bevölkerung* str. 27.
2) Tamże str. 27. 28.
3) Liczba ta oznaczona jest w stosunku podobnej, i całej Monarchji Pruskiej tyczącej się.

	Talarów	Złot. pols.
Utrzymanie roczne . . .	595.600	3.573.600
Strata dni roboczych . . .	1.751.970	10.511.820
W ogóle	2.347.570	14.085.420

to jest na każdą głowę (nie licząc wydatków na szkoły wyższe) przeszło 12 złp. rocznie. Co dowodzi że chociaż do liczby szkół elementarnych teoryczne potrzebnej dążyć należy, osiągnąć ją jednak przy dzisiejszej zamożności kraju mieszkańców jest rzeczą niepodobną.

591. Bibliotek w Księztwie jest mniej lub więcej znacznych piętnaście.

1. Dawniej założona w Poznaniu przy Gimnazyum Św. Maryi Magdaleny zbogacona darami miasta Szremu i arcybiskupa Wolickiego.
2. Seminaryjska w Poznaniu od 3000 tomów.
3. Raczyńskich z fundacyi znamienicie literuturze krajowej zasłużonego Raczyńskiego Edwarda obejmuje 30.000 ksiąg z których 5000 polskich i 300 rękopismów. [1]) Dzieła w niej znajdujące się tyczą się: teologji katolickiej i protestantskiej, historyi i nauk jej pomocniczych, a mianowicie dziejów ojczystych, filologji, nauk przyrodzonych, sztuki lekarskiej, literatury, matematyki, wojskowości i budownictwa.
4. Księży kanoników regularnych w Trzemesznie, przy sekularyzacyi bardzo nadwyrężona i z lepszych dzieł ogołocona.
5. Księży Filipinów w Gostyniu fundacyi familji Mycielskich.
6. Działyńskiego Tytusa w Kórniku, celująca rzadkiemi polskiemi dziełami.
7. Raczyńskiego Edwarda w Rogalinie obejmująca między innemi sławne akta Tomickiego i rękopisma po Ciświckich pozostałe.
8. Dzieduszyckiego w Nowejwsi.
9. Mielżyńskiego Leona w Pawłowicach.
10. Szamotulska w kościele kollegiatskim.
11. Gostyńska Ks. Filipinów.
12. Gostyńska towarzystwa kassynowego.

1) Mała Encyklopedya przez S. P. 1839.

13. Wschowska przy kościele protestantskim.
14. Wolsztyńska przy kościele parafialnym.
15. Nowowiejska.

i nadto wiele małych księgozbiorów rzadkości literackie obejmujących.

592. Księgarń liczą obecnie 1843 w Księztwie Poznańskiem dwadzieścia pięć, to jest:

1. W Poznaniu jedenaście, jako to:

1. Kamińskiego i spółki
2. Stefańskiego
3. Nowa Łukaszewicza
4. Mitlera E. S.
5. Szerków braci
6. Żupańskiego J. K.
7. Hejne J. J.
8. Rejznera
9. Lisnera J. Antykwarza
10. Lippmana deto
11. Sussmana deto

2. W Rawiczu jedna.
3. W Lesznie Günthera Ernesta.
4. W Bydgoszczy jedna.

Oprócz małych w różnych miastach jedenaście. [1])

593. Księgarń pożyczkowych jest w Księztwie 28 [2]) pomiędzy niemi znaczniejsze w Poznaniu, Rawiczu i Bydgoszczy, inne są po miastach powiatowych.

594. Drukarń w Księztwie jest 16, to jest:

1. W Poznaniu ośm, jako to:

1. Kamieńskiego i spółki
2. Stefańskiego W.
3. Poplińskiego i Łukaszewicza.
4. Deckera i spółki
5. Busse
6. Reiznera
7. Bentha wraz z litografią
8. Kurnatowskiego W. wraz z litografią

2. W Bydgoszczy Grünera.
3. W Rawiczu.
4. W Lesznie Günthera Ernesta.
5. W Gnieznie.
6. W Trzemesznie Gustawa Olawskiego.
7. W Wolsztynie.
8. W Pleszewie.

595. Obywatele Księztwa Poznańskiego wszelkich dokła-

1) Hoffman str. 191 liczy księgarń w Księztwie dwadzieścia w r. 1837, ale w tedy nie było w Poznaniu jak sześć dziś jest 11, a zatem 5 więcej.
2) Hoffman str. 191.

dają starań aby współziomkom i oświeceniu narodowemu skutecznie usłużyć. Przyczyniają się oni tym sposobem do zbogacenia kraju swego i jego ozdoby. Do zbogacenia przez wydoskonalone rolnictwo, uporządkowanie lasów, polepszenie rodu owiec, podniesienie gorzelnictwa, założenie cukrowni i przez wystawienie porządnych i celowi odpowiadających zabudowań gospodarskich. Do ozdoby przez zachowanie pamiątek i pomników narodowych, przez wzniesienie lub upiększenie zamków i pałaców, założenie ogrodów i parków i przez wydawanie dzieł użytecznych w języku polskim.

596. O ogólnem wydoskonaleniu *rolnictwa* w Księztwie Poznańskiem wspomnieliśmy wyżej (art. 490), tu dodać winniśmy że do tego polepszenia przyczynili się prawie wszyscy właściciele Księztwa, co niezaprzeczenie tem się udowodnia że walor ziemi we dwójnasób się podwyższył i że morg Magdeburski roli dawnej zaledwie 60 złp. wartający, dziś 120 a czasem 150 złotemi się opłaca. Przyczynili się do tego celujący w Księztwie Poznańskiem rolni gospodarze jako to: Chłapowski generał w Turwji, Chłapowski Stanisław w Czerwonej wsi, Mycielski Józef w Rokosowie, Łęce, Przybyszewiec, Morawski Józef w Oporowie, Morawski generał w Luboni, Mielżyński Maciej w Chobienicach, Bojanowski Xawery w Zakrzewie, majątku dziś przez Mycielskiego Józefa nabytym; Czarnecki Marcelli w Gogolewie, Grabowski Józef dyrektor w Łukowie i wielu innych po wszystkich Księztwa powiatach.

597. *Lasy* w ogólności nie są w stanie wydoskonalonego systematycznie urządzonego gospodarstwa, ale wszędzie widać ślady dążeń użytecznych choć cząstkowych. Wszędzie w braku ustalonego wysokopiennego zagospodarowania, tak istotnie potrzebnego w kraju w którym sosna i świrk są rodzajem panującym, widać mówimy tu i owdzie tak nazwane zagajenia, albo właściwiej mówiąc, gaje bądź z ręki zasiewane, bądź przesadzaniem młodych drzewek tworzone, albo nakoniec naturalnie powstałe a przez właścicieli starannie pielęgnowane; wszędzie widać dozor nad całością lasów troskliwiej jak dawniej utrzymywany, drogi bądź topolami, lipą i wierzbami; bądź owocowemi drzewami wysadzone; w wielu nakoniec miejscach widzimy

właścicieli używających do zarządu swych lasów ludzi usposobionych, tak obcych, których jest większa liczba, jak krajowców po których dostatecznem w niemieckich szkołach leśnych uzdolnieniu spodziewać się należy, że zdrowe i gruntowne o leśnem gospodarstwie wyobrażenia, w krótce się w Księztwie Poznańskiem rozszerzą. [1]) Lasy Krotoszyńskie Ks. Turn i Taxis, Radzyńskie Ks. Sułkowskiego, Przygodzickie Ks. Ks. Radziwiłłów, uporządkowaniem swojem odznaczają się między innemi.

598. Polepszenie *rodu owiec* wielkie w Księztwie Poznańskiem uczyniło postępy. Wspomnieliśmy (art. 503) o ilości owiec poprawnych jaka w 1837 w stosunku do liczby ogólnej istniała. Dziś (1843) wszystkie te liczby powiększyły się. Liczbę owiec poprawnych przyjąć można na 477.200

półpoprawnych	1.348.000
niepoprawnych	621.800
Liczbę ogólną owiec na . .	2.447.000

Ale nie tylko w liczbie owiec jest postęp, lecz i wełna jest lepiej wyrobiona, lepiej i czyściej wyprana i co dawniej na jednym tylko jarmarku Wrocławskim ją przedawano, dziś otwarty jest dla niej targ korzystny w Poznaniu a nawet i w Kaliszu. Jest to skutek gorliwej i czynnej równie jak wytrwałej usilności wszystkich prawie właścicieli Księztwa, którzy ten rodzaj przemysłu za jeden z najgłówniejszych poczytują. Z pomiędzy nich jednak zaszczytnie się odznaczają Mielęcki Prot w Karnej majątku który niedawno od niego nabył Bniński Jan; Morawski Józef w Oporowie; Mielżyński Maciej w Chobienicach, Lipski w Ludomach; Bojanowski Xawery w Bojanowie dziś dziedzictwie Mycielskiego Józefa, i Morawski Józef w Kotowiecku.

599. *Gorzelnictwo* wydoskonalone to jest użytecznemi i kunsztownemi aparatami opatrzone, do bardzo wielu majątków

1) Między innemi wspomnieć powinniśmy P. Trąmpczyńskiego Hipolita, który odbywszy kursa akademji leśnej Saskiej w Tarand pod przewodnictwem sławnego Henryka Cotta Nadleśnego Radcy i Dyrektora, dziś ma powierzony zarząd obszernych lasów Kórnickich, których, przy dzielnej oświeconego ich właściciela pomocy, wzorowego kiedyś zagospodarowania spodziewać się należy. Tenże P. Trąmpczyński kilku już artykułami o gospodarowaniu leśnem w pismach publicznych ogłoszonemi, nabyte znajomości w tym wydziale znamienicie udowodnia.

obywatelskich jest wprowadzone, wszędzie tam służy do utrzymania i wykarmienia zimą dobytku, i do łatwego i korzystnego w domu, zbycia uprawianych w coraz większym stosunku kartofli albo ziemniaków. Odznaczają się w urządzeniu Gorzelni w Księztwie: Dzieduszycki w Wronkach, Łubieński w Pudliszkach, Mycielski Józef w Rokosowie i Łęce, oprócz wielu innych osobliwie w północnych powiatach zamieszkałych właścicieli.

600. Piękne zakłady fabryk *cukru burakowego* założyli: Stablewski w Dłoni, Mycielski Józef w Gałowie, Chłapowski generał w Turwji, Mycielski generał w Spławiu, Łubiński Józef w Podliszkach które dotąd z korzyścią dla przedsiebierców trwają i wzrastają.

601. *Gospodarskie zabudowania* w Księztwie Poznańskiem w ogólności są teraz w stanie porządniejszym i ozdobniejszym niż były dawniej. Postęp w tym od roku do roku jest widoczniejszy, co i do wartości wewnętrznej dóbr i do ozdoby kraju bardzo się przyczynia. Zwłaszcza że wszystkie części gospodarskiego zabudowania jako to spichrze, stodoły, obory, stajnie, chlewy, owczarnie, gorzelnie, cukrownie, młyny wołowe aż do mieszkań parobków i rataj w nowszych czasach stawiane są z cegły i prawie zawsze, wyjąwszy owczarnie, dachówką kryte. Odznaczają się między innemi w tym przedmiocie Mycielski Józej w Łęce, Rokosowie i we wszystkich swych majątkach, Chłapowski w Turwji, Szczaniecki w Sarbinowie, Mielżyński Maciej w Chobienicach, Król Holenderski w Racacie, Stęszewie Widzimie, Unruh w Owinskach i bardzo wielu innych.

602. Pięknemi *zamkami i pałacami* które albo porządnie utrzymują albo ozdobnie urządzili lub urządzają i wznoszą, celują: Książe Sułkowski w Rydzynie, Mielżyński Maciej w Chobienicach, Raczyński w Rogalinie, Krzyżanowski w Pakosławiu, Garczyński w Zbąszynie, Mycielski Teodor w Chocieszewicach, Działyński w Kórniku, Działyńska a teraz Dzieduszycka w Konarzewie, Książe Turn i Taxis w Krotoszynie, Król Holenderski w Racacie, Skorzewski Arnold w Lubostroniu, niegdyś Gorzeński w Dobrzycy, Łubieński Józef w Pudliszkach, Unruh w Owinskach, Mycielski Józef w Kobylopolu, Mycielski Józef w Rokosowie.

603. Wytworne posiadają *ogrody i parki* angielskie z pięknym zbiorem drzew, krzewów i roślin exotycznych: Ks. Sułkowski w Rydzynie, Mielżyński Maciej w Chobienicach, Mycielski Stanisław w Dembinie, Działyńska a teraz Dzieduszycka w Konarzewie, Garczyński w Zbąszynie.

604. Wszystkie pomniki w kraju znajdujące się są to albo zabytki dawnej Polski przez jedno pokolenie drugiemu przekazane, albo skutki prac i nakładów później lub jeszcze żyjących obywateli Wielkopolskich. Nie wspomnimy tu jak katedrę Gnieznieńską i Poznańską, te pierwsze stolice biskupie w Polsce, które mają piękne nagrobki mężów w nich spoczywających, w których złożone były zwłoki pierwszych Królów, Książąt i Królewien Polskich, nie wspomniemy jak kaplicę Tumu Poznańskiego posągami Mieczysława I. i Bolesława Chrobrego ozdobioną, ze składek obywatelskich za staraniem i najczynniejszem przyłożeniem się Hr. Edwarda Raczyńskiego, wyporządzoną; niewspomniemy jak zamki obronne po całym kraju Poznańskim rozsypane i od ruiny zachowane. Kilkadziesiąt klasztorów hojnością bogobojną Królów i obywateli wzniesionych a z których mała liczba dla dawnego swego przeznaczenia zachowaną została, nie wspomniemy nakoniec oprócz kilku pałaców, o których wyżej, jak gmach wspaniały przez Hr. Ed. Raczyńskiego w Poznaniu na bibliotekę publiczną wystawiony.

605. *Z dzieł* wydanych *w Poznańskiem* nie wymieniemy jak te które w ostatnich sześciu latach, to jest od 1837 do włącznie 1843 wyszły, jako to:

w 1837.

1. Poselstwo od Zygmunta III. do Dymitra Iwanowicza Cara. Wydanie Raczyńskiego Edwarda.
2. Dziennik podróży generała Kopcia. Wydanie Raczyńskiego Edwarda.
3. Biblioteka Klassyków Łacińskich na język polski przetłomaczonych, tomów 6. Wydanie Raczyńskiego Edwarda.

w 1838.

4. Pamiętniki J. Chr. Paska. Wydanie Raczyńskiego Edw.
5. Pamiętniki do panowania Augusta II. (Podobno Otwinowskiego). Wydanie Edw. Raczyńskiego.

6. Wybór prozy i poezyi polskiej dla szkół pr. Poplińskiego.
7. Nowe wypisy polskie zawierające historyą prozy polskiej. Leszno u Günthera.
8. Gabinet medalów tyczących się rzeczy polskich pr. Raczyńskiego Edwarda. Tomów 2.
9. Blocha o gospodarstwie, przekład Żupańskiego i Mendycha. Tom trzeci.
10. Przewodnik do lepszego chodowania koni. Wyd. Szerków.
11. O nawozach przez Kamieńskiego.
12. Pismo święte dla wyznań protestantskich.
13. Dykcyonarz polsko-niemiecki przez Trojańskiego. Wydanie Mitlera.
14. Przewodnik do pielęgnowania chorych pr. Gąsiorowskiego.

w 1839.

15. Mała Encyklopedya polska. Leszno u Günthera.
16. Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania pr. Łukaszewicza 2 tomy.
17. Wyprawa gen. Dąbrowskiego do Wielkiej Polski pr. Edw. Raczyńskiego.
18. Wybór kazań Polskich pr. Tyca.
19. Historya sztuki lekarskiej pr. Gąsiorowskiego.
20. Pamiętniki Albrychta Stanisława Radziwiłła wydanie Edw. Raczyńskiego.
21. Pamiętniki do panowania Jana Kazimierza. Wydanie Edw. Raczyńskiego.
22. Pamiętniki do panowania Augusta III. i Stanisława Augusta. Wydanie Wojkowskiego.
23. Codex Diplomaticus Majoris Poloniae. Wydanie Edwarda Raczyńskiego.
24. Obaraz Polaków i Polski w XVIII. wieku. Wydanie Edw. Raczyńskiego, (dalszy ciąg do tomu 14 włącznie).

w 1840.

25. Satyry i przestrogi Opalińskiego. Poznań u Stefańskiego.
26. Roczniki towarzystwa do rozszerzenia wiary. Poznań u Rejznera. Zesz. 1 — 2.
27. Lesefrüchte P. Lubarsch. Poznań.
28. Długosz tłomaczenie polskie Bornemana. Leszno u Günthera Do zeszytu 6 włącznie.

w 1841.

29. Tabelle synchronistyczne do historyi Polskiej przez S... Poznań u Żupańskiego.

30. Zbiór praw Litewskich od 1389 do 1529 przez Działyńskiego Tytusa, u Stefańskiego.
31. Pisma Franciszka Morawskiego. Tom pierwszy.
32. Starożytności Polskie zeszytów 2 u Żupańskiego.
33. Wspomnienie Wielkopolski przez Edw. Raczyńskiego. Tom pierwszy.
34. Słowiańskie starożytności Szafarzyka przełożył Bonkowski od 1 — 2 zeszyt.
35. Dwór wiejski przez Karolinę Nakwaską. Tom pierwszy.
36. Obraz panowania Zygmunta III. pr. Franciszka Siarczyńskiego. Tom pierwszy, drukiem Księgarni Nowej.

w 1842.

37. Pismo Ja. Ka. Ra. Tom jeden, u Stefańskiego.
38. Pamiętniki Ja. Ka. Ra. Tomów dwa u Stefańskiego.
39. Dzieje rzeczypospolitej Polskiej do 15 wieku p. J. Moraczewskiego.
40. Chronica Wigandi Marburgensis. Wydanie Jana Voigta i Edw. Raczyńskiego.
41. Obraz Polaków i Polski pr. Edw. Raczyńskiego Tom 15, 16.
42. Wspomnienia Wielkopolski pr. Ed. Raczyńskiego. Tom 2.
43. Dzieje kościoła Helweckiego wyznania na Litwie pr. Łukaszewicza. Tom pierwszy.
44. Starożytności Polskie do litery K.
45. Dodatek do pamiętników Wybickiego. Poznań.
46. Polska zawierająca jeografią i dzieje starożytne Polski. Wydanie J. Andrysowicza. Część pierwsza.
47. Jana Długosza dzieje Polski tłom. p. Bornemana zeszyt 7. 8. Leszno.
48. Kurze Geschichte und Geographie des Grossherzogthum Posen p. Entresz. Leszno.
49. Słowiańskie strożytności Szafarzyka przekł. Bonkowskiego. Zesz. 3. 4.
50. Rys statystyczno-jeograficzny Galicyi Austryackiej p. M. W. Poznań.
51. Mała encyklopedya do litery N.
52. Król Zamczyska pr. Seweryna Goszczyńskiego. Poznań.
53. Piosennik ludów, przekład Lucyana Siemieńskiego zesz. 1. 2.
54. Poezye Bohdana Zaleskiego. Wydanie Edw. Raczyńskiego 2 Tomy Poznań.
55. Piosnki ludu Wielkopolskiego. Wydanie Lipińskiego. Poznań.
56. Mieczysław Trajedya pr. Hilarego Zaleskiego. Poznań.
57. Bazar Komedya przez Pannę Dziubińskę. Poznań.
59. Niedowiarek powieść przez Konstancyą Łubieńską.
59. Chowanna przez Trentowskiego. Tomów 4 Poznań

60. Pisma sumienne Józefa Szostakowskiego, część pierwsza. Trzemeszno.
61. Elementarbuch der polnischen Sprache przez Poplińskiego Poznań.
62. O domach ochrony przekład z angiel. przez H. K. Leszno.
63. Koleje żelazne, kolej Wielkopolska.
64. Uwagi co do kolei Wielkopolskiej przez P. Nauman. Poznań.
65. Prawidła Leśnictwa dla prywatnych właścicieli przez P. Maron nadleśnego generalnego w Księztwie Poznańskiem, tłomaczone z niemieckiego.
66. Wykład na lament Jeremiasza pr. Ks. Kuczborskiego. Poznań.
67. Zdań religijnych trzysta sześćdziesiąt sześć pr. E. Brezę. Poznań.
68. Mowa przy pogrzebie ś. p. arcybiskupa Dunina pr. Ks. Jabczyńskiego.
69. Przysposobienie do bierzmowania. Poznań u Szerków.
70. Roczniki towarzystwa do rozszerzenia wiary. Zeszyt trzeci,
71. Cudowne nawrócenie Izraelity Alfonsa Ratisbone. Leszno.
72. Quelques réflexions sur la lettre adressée par Mr. Breza a Mr. Mikorski par Bernard Potocki. Poznań.
73. Le celibat des pretres a Mr. Breza et le C. Bernard Potocki Gniezno.
74. Książka do nabożeństwa z polecenia arcybiskupa Dunina.

w 1843.

75. Niewiasta Polska w trzech wiekach. W drukar. Orędownika.
76. Jeografia, dzieło elementarne dla szkół.
77. Grospolen's National sagen, Legenden etc. przez San-Marte.
78. Gramatyka Grecka przez Doktora Cegielskiego.
79. Historya starego i nowego testamentu pr. Ks. Tyca. Leszno.
80. Tadeusza Wolańskiego odkrycie najdawniejszych pomników narodu Polskiego. Zeszyt pierwszy, Poznań u Stefańskiego.
81. Myśli w samotności przez W. de Routa. Poznań.
82. Wszystkich dzieł Tadeusza Czackiego. Tom pierwszy.
83. Dzieje kościołów Helweckiego wyznania pr. Łukaszewicza Tom drugi.
84. Dwór wiejski pr. Karolinę Nakwaską. Tom drugi.
85. Rok 1833. Cztery poszyty u Kamieńskiego i Spółki.
86. Stosunek filozofji do cybernetyki czyli sztuki rządzenia narodem pr. Trentowskiego. Poznań u J. K. Żupańskiego.
87. Wiadomości o konfederacyi Barskiej. Poznań u Żupańskiego.
88. O uprawie lasów prez H. Cotta, tłomaczenie z piątego wydania niemieckiego. Poznań.
89. Dzieje starego i nowego testamentu podług wydania. T. Derome. Trzemeszno u Olawskiego.

90. Lignori Alfons Maria nawiedzenie najśw. Sakramentu, przekład z włoskiego. Poznań u Stefańskiego.
91. Rozmaitości Szkockie. Poznań u Stefańskiego posz. 1. 2.
92. Tomicki. Przetor do rozgmatwania plemion osiadłych w Sarmacyi etc. N. Kamieński i Spółka.
93. Wołłowski P. J. o arystokracyi, liberalizmie i demokracyi w Polsce, u W. Stefańskiego.
94. Żywot św. Jolanty p. Doktora N.
95. O kmiotku Polskim. Leszno.
96. Pieśń o ziemi naszej. Poznań.
97. Świtezianka, fantazya dramatyczna p. L. Siemieńskiego.
98. Mappa ścienna W. Ks. Poznańskiego pr. C. W. Entres.
99. Mappa W. Ks. Poznańskiego przez Kurnatowskiego.
100. August z Kości, dramat bez końca. Poznań u Stefańskiego.
101. Cklapowski o rolnictwie, drugie wydanie u Stefańskiego.
102. Filozofia ekonomji materyalnej ludzkiego społeczeństwa, u Stefańskiego.
103. Karpińskiego pamiętniki pr. Moraczewskiego, u Stefańskiego.
104. Starożytności Polskie, zeszyt piąty. Poznań.
105. Wolańskiego pomniki narodowe zesz. drugi, u Stefańskiego.
106. Słowa pokoju i miłości pr. Ks. Franke, u Kamieńskiego.
107. Historya siedmio-miesięcz. teatru w Poznaniu, u Kamieńsk.
108. Muzamerit pr. L. Siemieńskiego, u N. Kamieńskiego i Spółki
109. Myślinia Trentowskiego u Kamieńskiego.
110. Ks. Hugona Kołłątaja pamiętnik o stanie duchowieństwa, u Żupańskiego.

606. Od kilku lat zaprowadzono w Poznaniu wystawę obrazów. Pierwsza miała miejsce w 1837, druga w 1839, trzecia w 1841. Jest prócz tego wystawa coroczna bydła.

607. W celu przyczynienia się do oświaty i pomyślności kraju, obywatele Księztwa Poznańskiego utworzyli w gronie swoim kilka stowarzyszeń użytek publiczny na celu mujących, które tu wymieniamy.

1. Towarzystwo Kassyna Gostyńskiego, które ma dwa wydziały: jeden przemysłowy, drugi literacki.
2. Towarzystwo Kassyna Gnieznieńskiego.
3. Towarzystwo Kassyna Szamotulskiego.
4. Towarzystwo podobne w Raszkowie.
5. Towarzystwo rolnicze w Gnieznie, w Miedzyrzeczu i w Międzychodzie.
6. Towarzystwo wspierania młodzieży kształcącej się w Wielkiej Polsce.
7. Towarzystwo ku ulepszeniu chowu koni, bydła i owiec w Księztwie Poznańskiem.

608. Zakończymy ten krótki obraz skutków obudzonego ducha naukowego i postępu cywilinego w Poznańskiem, przez wymienienie pism peryodycznych, które w języku narodowym obecne (1843) w tym kraju wychodzą i przez wiadomość o dwóch zamierzonych lub uskutecznionych zakładach.

609. *Pism peryodycznych* wychodzi dziś ośm jako to:

1. *Gazeta Poznańska* pismo treści politycznej, obejmujące nadto wiadomości literackie i doniesienia handlowo-potoczne. Nastała z początkiem 1800 roku; do 1831 była ona prd redakcyą P. Raabskiego, dziś A. Wannowskiego. Wychodzi 6 razy na tydzień.
2. *Przyjaciel ludu* treści naukowej, historycznej, jeograficznej, zawierające ciekawe wspomnienia i opisy przeszłości mianowicie narodowej, ozdobione rycinami na drzewie rytemi. Jest to najdawniejsze w Księztwie tego rodzaju pismo. Wychodzi za staraniem księgarza i typografa Günthera w Lesznie, co tydzień. Zaczął rok dziesiąty użytecznego swego istnienia.
3. *Tygodnik literacki* dawniej redakcyi PP. Poplińskiego i Łukaszewicza dziś P. Wojkowskiego. Dziennik treści naukowej i literackiej, wychodzi co tydzień w drukarni dawniej W. Stefańskiego w Poznaniu, dziś Günthera w Lesznie. Trwa od lat sześciu.
4. *Przewodnik Rolniczo-przemysłowy* poświęcony przedmiotom przemysłu rolniczego i rękodzielnego, gospodarstwu i ekonomji, wychodzi w Lesznie u Günthera co dwa tygodnie za współdziałaniem towarzystwa rolniczego w Gnieznie i wydziału przemysłowego kassyna Gnieznieńskiego. Trwa lat pięć.
5. *Orędownik naukowy* dziennik treści naukowej i literackiej wychodzi w Poznaniu pod redakcyą PP. Poplińskiego i Łukaszewicza raz na tydzień w Księgarni Nowej. Trwa lat cztery.
6. *Szkółka niedzielna*, dzieło moralne oświeceniu klass uboższych poświęcone wychodzi co tydzień w Lesznie u Günthera, zaczęło rok siódmy swego istnienia.
7. *Dziennik domowy* treści moralnej płci żeńskiej poświęcony, wychodzi pod redakcyą główną N. Kamieńskiego. Trwa lat trzy.
8. *Gazeta kościelna*, dziennik przedmiotom religijnym i nauce kościoła katolickiego poświęcony, obejmuje rozprawy i rzeczy religijne, doniesienia kościelne i literaturę. Wy-

chodzi od dnia 28 sierpnia 1843 pod redakcyą ks. kanonika Jabczyńskiego raz na tydzień u W. Stefańskiego w Poznaniu.

610. Co do zamierzonych zakładów pierwszym jest bazar Poznański, drugim bank chłopski.

611. *Bazaru Poznańskiego* celem jest ułatwienie odbytu artystom i rzemieślnikom krajowym przez podanie im stosownego i środkowego w mieście zamieszkania, tudzież przez zcentralizowanie przybywających do Poznania lub przejeżdżających rodaków w lokalu dogodnym w zarząd i usługę polską opatrzonym, a tem samem korzystne zbliżenie przedających do kupujących. W tym zamiarze wzniesiono za pomocą akcyi i za potwierdzeniem rządu na ulicy Nowej gmach najwspanialszy w całym Poznaniu. Gmach ten jest ukończony, a użycie jego stósowne do zamiaru w takim jest postępie, że prawie wszystkie urządzone w nim sklepy przez rodaków już są zajęte i że wielki ten i Polski hotel albo gościnnik, zawsze jest zajęty przyjeżdżającemi ze wsi rodakami, i oprócz tego ozdobne sale jego używane są do dawania koncertów lub balów; co wszystko nie tylko odpowiada celowi filantropiczno-narodowemu, lecz nadto akcyonaryuszom diwidendę przynosi.

612. *Bank chłopski* miał mieć na celu wsparcie włościan zadłużonych i wystawionych ztąd na niebezpieczeństwo wywłaszczenia, tudzież ułatwienia im możności spłacenia wszelkich prestacyi pieniężnych. Spodziewać się należy że rząd ten szlachetny i użyteczny zamiar obywatelów Poznańskich, po dokładnem onego roztrząśnieniu, z dodaniem może zmian jakie za dobre uzna, potwierdzeniem swojem wesprze i ugruntuje.

III.

TOPOGRAFIA.

613. Powiedzieliśmy wyżej (art. 172) że Księztwo Poznańskie dzieli się na dwa okręgi regencyjne: Poznański i Bydgowski, i że pierwszy obejmuje powiatów siedemnaście, a drugi dziewięć, w ogóle powiatów dwadzieścia sześć. Przystępujemy teraz do opisu szczegółowego, każdego z osobna powiatu.

A) OKRĘG REGENCYJNY POZNANSKI.

1. POWIAT BABIMOSTSKI.

1. OPIS OGÓLNY.

614. Powiat Babimostski graniczy na północ z powiatem Międzyrzeckim i Bukowskim; na wschód z Kościańskim; na południe z Wschowskim; na zachód ze Szląskiem i Nową Marchią Brandeburgską.

615. Kraj powiatu Babimostskiego jest równiną, wyjąwszy okolice Moch w części południowej, Hamru w północnej i folwarku Elisenthal w zachodniej, między miastem Babimostem i Kopanicą położonego, gdzie małe wznoszą się wzgórza. Grunt bardzo jest piasczysty, mianowicie w obwodzie dóbr rządowych Kaszczor *(Alt-Kloster)* i Jaromierz, tudzież około Świętna, Krzyża, Rudny i Kębłowa. W ogólności cały powiat uważać można jako przedłużenie

równin piasczystych Brandeburgji od Krosna ciągnących się. Głównem zatrudnieniem i środkiem utrzymania się mieszkańców powiatu jest rolnictwo i chów bydła. Wznaszająca się co rok i doskonaląca się uprawa rolna sprawia, że grunt któryby w innych częściach dawnej Polski ledwo owsem zasiewano, tu wydaje żyto, rzepak a nawet pszenicę. Na końcu 1837 roku liczono w powiecie koni i źrebiąt 3.105; bydła rogatego 18.106; owiec 47.971; kóz 182; świń 4.866 w ogóle sztuk 104.821 [1]) Na 1 □ milę jeograficzną wypadało koni 161; bydła 940; owiec; 2491; kóz 9; świń 253; w ogóle sztuk 3854. Powiat Babimostski należy zatem do 6 powiatów w Księztwie najmniej w bydło zamożnych i w ich rzędzie zajmuje czwarte miejsce.

616. Powiat Babimostski zawiera obszerności mil □ jeograficznych 19,26 albo włok Pol. [2]) 6292 albo morgów Magdeburgskich 413.845. [3]) Z tej ilości rachują domniemalnie podług P. von Byern [4])

Pod rolą	158.972 mor. Magd.
Pod łąkami i pastwiskami	43.888
Pod lasem	84.244
Wód, bagien, nieużytków etc.	126.741
W ogóle . .	413.845.

Podług mappy Prus okazującej urodzajność ziemi, liczyć można przez przybliżenie w powiecie Babimostskim gruntu średnio urodzajnego 175.877 mor. Magd.; letkiego 168.984; błotnego 68.984.

617. Ludność ogólna w r. 1837 wynosiła podług P. von Byern i Hoffmana głów 42.707. Stosunkowa na jednę milę □ jeograficzną 2217.

Miejska głów	10.724		
Wiejska	31.983		
Męzka .	21.320	— Polska .	21.170
Żeńska .	21.387	— Obca . .	21.537

1) Patrz Hoffman *Bevölkerung des Preussischen Stats* 1839.

2) Na jedną milę kw. jeograficzną liczemy podług tablic Kolberga włok Polskich 326,68.

3) Na jednę milę kw. jeograficzną idzie mor. Magdeburskich 21.490,30. — *Zedlitz Staats-Kräfte der Preussischen Monarchie.* Tom I. str. 43.

4) *Darstellung der wichtigsten Statistischen Verhältnisse des Bomster Kreises von dem Landrathe v. Byern 1819.*

Katolicka	21.204
Innych wyznań chrześcijań.	19.576
Żydowska	1.927

Podług spisu regencyjnego [1]) ludność ogólna wynosiła w tymże roku 1837 głów 42.794. Stosunkowo 2.222. — Dymów było w tymże roku 5.551 to jest miejskich 1.313 wiejskich 4.238. Ludność miejska 10.745, wiejska 32.049.

618. Powiat Babimostski jako graniczący z Brandeburgią i Szlązkiem był od dawna w części zamieszkały przez Niemców. Liczba ich wszakże przed wojnami Szwedzkiemi, mniej była znaczną. Lecz ustawne najazdy nieprzyjacielskie za Jana Kazimierza a bardziej jeszcze za panowania Augusta II, głód i morowe powietrze tak wyludniły niektóre wioski Polskie że właściciele tychże zmuszeni byli osiedlić je przybyszami z Niemiec. Wioski np. Gola, Głodno, Stodolsko i Barłożna w majętności Gościeszyn położone, dziś Niemieckie w końcu XVII. wieku były jeszcze zupełnie Polskie.

619. Do wyznrnia katolickiego należą w powiecie sami tylko Polacy, z wyłączeniem małej liczby katolików Niemców po niektórych miastach i wsiach przebywających. Podobnie do wyznań protestantskich należą sami Niemcy z wyłączeniem wsi Chalim o pół mili od miasta Kargowej położonej, w której osiedli Wendowie lubo od rodu Słowiańskiego, zarazem są lutrami. [2])

620. Powiat Babimostski liczy 13 katolickich i 7 protestantskich parafji. [3]) Do katolickich należą kościoły *parafialne* w miastach i wsiach Gościeszyn, Kembłów, Obra, Rakoniewice, Ruchocice, Siedlce, Wolsztyn, Ciosaniec, Kaszczor, Przement, Babimost, Kramsko nowe. *Filialne*, Tuchorza, Wieleń, Chobienice, Zakrzewo. [4]) Do Protestantskich kościoły *parafialne* w miastach i wsiach: Wolsztyn, Świętno, Kargowa, Babimost, Hammer, Rakoniewice, Rostarzewo.

1) Spis miejsc znajdujących się w departamencie Poznańskim uporządkowanych, podług obwodów (okręgów) policyjnych i związków dominialnych (majętności).

2) Wiadomość udzielona przez jednego z obywatelów w powiecie od lat kilku zamieszkałych.

3) Opis powiatu Babimostskiego P. von Byern.

4) *Ordo officii Divini Posnanie 1843.*

621. Żydzi mają w powiecie 4 synagogi,[1]) to jest: w Wolsztynie, Babimoście, Kargowej i w Rakoniewicach.

622. We względzie policyjnym powiat dzieli się na 6 okręgów, jako to; Wolsztyński, Jaromirski, Kargowski, Tuchowski, Rakoniewicki, Kaszczorski. Miasta: Wolsztyn i Babimost i dominia Chobienice, Babimost, Dąbrowa, Gościeszyn i Rakoniewice do żadnego okręgu nie należą i są pod bezpośrednim dozorem powiatowego *(Landrat)* radcy ziemskiego.

623. Rzek znaczniejszych i mniejszych jest 4 w powiecie: Obra, Obrzyca, Zgniła Obra, i Dojca. *Obra* wpływa do powiatu przy koloniach Faustynowo i Terespol. Ztąd płynie ku zachodowi wraz z pobocznemi ramionami i kanałami, koło Kębłowa i Obry do miasta Kopanicy zkąd zwraca się ku północy, przechodzi przez jeziora Wielkowiejskie, Chobienickie i Grojeckie a za wsią Grojec mały wpływa do powiatu Międzyrzeckiego. Rzeka Obra w biegu swym powolnym formuje tak zwane bagno Obrzańskie dawniej zupełnie nieużyteczne, dziś za pomocą dwóch wykopanych kanałów, północnego i południowego w części uprawione. Ustanowiony od rządu, pod przewodnictwem Edwarda Raczyńskiego dziś Stanisława Chłapowskiego Komitet, ma w zamiarze uspławnienie samej Obry, osuszenie zbyt wilgotnych i odwilżenie suchych łąk nadbrzeżnych. Przedsięwzięcie to gdy w obu względach dokonane będzie, znakomite dla przygraniczających i dalszych mieszkańców, rokuje korzyści. *Obrzyca* wypływa z jeziora Oberskiego, bieży około wsi Ujście górne i Ujście dolne *(Teperbaden)* zrasza okolice Kargowy, koło wsi Chwalima przebiegłszy, między tą wsią i wsią Brandeburską *Gross-Schmöllen*, przyjmuje Zgniłą Obrę i sama niedaleko Cicho rzeki *(Tschicherzig)* w powiecie Celichowskim wpada do Obry. *Zgniła Obra* bierze swój początek w powiecie Międzyrzeckim z błot Brojeckich, pod wsią Małe Podmokle wchodzi do powiatu Babimostskiego; płynie ku południowi, około miasta Babimostu przechodzi przez jezioro Wojnowskie z którego wypłynąwszy wpada do Obrzycy.

1) Opis powiatu Babimostskiego P. von Byern.

624. Jezior w powiecie jest 29, znaczniejsze są: Niałek, Wolsztyn, Grojec, Chobienickie, Wilkowiejskie, Wojnowskie, Oberskie, Mochskie, Hamerskie, Wioszczańskie, Wilczyckie, tudzież jeziora w blizkości Wielunia, Górska, Radomierza, Błotnicy i Przementu leżące. Bagno wielkie Obrzańskie.

625. Lasów w powiecie jest 12, między niemi Wojnowski, Babimostski, Chobienicki, Tuchorski, Kopanicki, Oberski. Królewski las jeden Mochski. Urząd leśny jest w Mochach *(Mauche und Ordonnanz)*. Z obszerności lasów (art. 616) morgów Magdeburg. 84.244 wynoszącej, Królewskie obejmują 24.122 morgów, gminne prywatne 60.122. Z tej ogólnej obszerności dębowe zawierają 1.434 morgów, sosnowe 60.843, brzozowe 2,684, olszowe lasy 10.466, mieszane 6.230, wydmy piaskowe 2.587. [1]) Bagno jedno Kargowskie.

626. Dobra rządowe w powiecie położone składają dwa urzędy ekonomiczne zadzierżawione *(Domainen Pacht-ämter)* Kaszczor i Jaromierz, i jeden urząd oddzielnie administrowany Kargowa.

627. Powiat Babimostski nie ma żadnej komunikacyi głównej ani wodnej, ani lądowej, gościncem bitym.

628. Traktów większych przez powiat przechodzi trzy, to jest: jeden z Poznania na Buk; drugi na Stęszewo a dalej na Grodzisk, Wolsztyn do Kargowy i Krosna; trzeci ze Wschowy na Kopanicę, Babimost, Zbąszyn do Międzyrzecza i Skwierzyny, pod którem miastem dotyka się do gościńca bitego Berlińskiego.

629. Traktów mniejszych jest ośm: jeden z Wolsztyna do Babimostu i Celichowa; drugi z Wolsztyna do Zbąszyna; trzeci z Wolsztyna do Nowego Tomyśla; czwarty z Wolsztyna do Wielichowa; piąty z Wolsztyna do Szmigla; szósty z Wolsztyna do Wschowy; siódmy z Wolsztyna do Kębłowa; ósmy z Wielichowa na Mochy i Ciosanicę do Kontopa.

630. Stacyi pocztowych konnych jest w powiecie trzy: w Wolsztynie, Kargowie i Babimoście. Stacya listowa jedna w Rakoniewicach. Należą one do pocztamtu Brandeburskiego Żelichow.

1) Opis powiatu Babimostskiego przez P. von Byern.

631. Cały dzisiejszy powiat Babimostki ze wszystkiemi miastami należał do dawnego Województwa Poznańskiego w obszerności mil □ 19,26.

632. Powiat Babimostski ma miast 7, majętności 20,

Wsi większych	107
Wsi i osad mniejszych . . .	59
W ogóle wsi i osad . . .	166

2. MIASTA.

633. Powiat Babimostski ma miasta następujące: Wolsztyn, Babimost, Kargowa, Rakoniewice, Kębłow, Kopanica, Rostarzewo.

634. *Wolsztyn (Wollstein)* między jeziorem Niałek i Wolsztyńskiem albo Karpickiem położone miasto, na trakcie z Poznania do Krosna, miało w r. 1811 domów 224, ludności 1810; dziś ma domów 235, w tej liczbie murowanych około 100. Ludność ogólna w 1837 wynosiła podług spisu regencyjnego głów 2587. Niemiecka trzy razy większa od Polskiej. Żydów liczą 834. Podług Hoffmana w 1837 głów 2592. Należy do Apollinarego Gajewskiego.[1]) Ma kościół katolicki, protestantski i bóżnicę żydowską, wszystkie trzy murowane i superintendenturę. Kościoł katolicki nie sięgający odległej starożytności jest obszerny i ozdobny. Protestantski wraz z szkołą za pomocą rządu w ostatnich latach został wystawiony kosztem 28.750 talarów do której summy rząd 13.543 talar. zaliczył. Bóżnica stanęła w 1842 r. do pokrycia kosztów jej około 8.000 talarów wynoszący przyłożył się rząd, reszta składką Starozakonnych i pożyczką zapełniona została. Miasto ma ratusz także murowany, dwa szpitale, trzy szkoły, ulice szerokie, brukowane i po części drzewem wysadzone. Mieszkańcy trudnią się sukiennictwem, tkactwem i garbarstwem. Miasto liczy się do klassy III. podatku procederowego albo przemysłowego i ma cztery jarmarki w roku kramne na zboże i bydło: 13 marca, 14 sierpnia, 23 października, 13 grudnia. Ordynacya miejska nadana mu została 11 listopada 1840 roku. Uprawa winnic, mianowicie przy młynach wietrznych za-

1) Dawniej należał do familji Iłowieckich herbu Łodzia.

czyna nabierać niejakiej ważności. Przy kościele katolickim jest mały księgozbiór do 300 tomów. Wolsztyn jest miejscem urzędowania Landrata powiatowego, sądu ziemsko-miejskiego, urzędu poborowego *(Rent Amt)* i komissarza okręgowego. Najpierwsze nadanie miasta jest z roku 1469. W tym roku owczesny dziedzic Andrzej de Sepno, inaczej Szepienski zwany, przyznał odbudowanemu po pożarze Wolsztynowi prawo Magdeburskie, jako zwyczajowe, już dawniej istniejące. W latach 1548, 1611 i 1634 miasto przez znaczne pożary wiele ucierpiało. W 1641 dziedziczka ówczesna Wolsztyna Anna Mękiska wystawiła kościoł dla licznych mieszkańców protestantskiego wyznania. Kościół ten 1656 spustoszonym a mieszkańcy protestanci wypędzeni zostali. Pomyślniejszego dla siebie losu doznali ci wyznawcy u poźniejszych dziedziców a mianowicie Piotra Powodowskiego, Łukasza Gorajskiego i Starosty Niegolewskiego. Ten ostatni w r. 1700 uwolnił każdego nowo osiadającego w mieście na lat 4 od podatku. W tymże 1700 roku okropna zaraza morowa wytępiła 1400 dusz ludności. W 1728 wielki pożar największą część Wolsztyna w perzynę obrócił. Ostatnim ciosem dla miasta był nowy pożar w 1810 wybuchły, który kościół protestantski, synagogę, ratusz i 163 domów pochłonął. [1]) W roku 1842 Angielka jedna od lat kilku w Wolsztynie zamieszkała a z protestantki nawrócona, gorliwa katoliczka, wystawiła znacznym nakładem szpital w mieście który siotrom miłosierdzia ze stosownym funduszem powierzyć zamierza. Zakład ten nie jest jeszcze ustalony. — Poczta konna Wolsztyńska odwozi podróżnych do Kargowy, Babimostu, Grodziska i Szmigla. Odległość od miasta regencyjnego i prowincyonalnego Poznania mil 10 1/4.

635. *Babimost (Bomst)* nad Zgniłą Obrą, na większym trakcie ze Wschowy do Międzyrzecza i Skwierzyny położone, miało w r. 1811 domów 286, ludności 1566; dziś ma domów 292, w tej liczbie kilka murowanych. Ludność ogólna w 1837 wynosiła podług spisu regencyjnego głów 2159 [2]) w połowie z Polaków i katolików, i w połowie

1) Opis powiatu p. P. von Byern.
2) Spis miejsc etc. departamentu Poznańskiego.

z Niemców protestantów złożona, podług Hoffmana w tymże roku głów 2152. Należy do rządu. Ma dwa kościoły katolickie jeden protestantski, jednę synagogę i trzy szkoły dla trzech wyznań. Kościół parafialny katolicki wzniesiony w 1739 przez pożar niemal do szczętu zniszczony został. Probostwo należy do najstarożytniejszych w Polsce. Drugi kościół św. Jacka fundował w 1701 Kawczyński miasta tego obywatel. Kościół protestantski istnieje od 1782. Ratusz przed kilką laty jest wystawiony. Mieszkańcy trudnią się uprawą chmielu, owoców i winogradu [1]) Miasto ma jarmarków cztery w roku: kramny i na bydło; odbywają się 27 marca, 19 cerwca, 18 września, 21 grudnia, i należy do klassy III. podatku przemysłowego. Ordynacya miejska nadana mu została dnia 21 marca 1839 [2]). Król Zygmunt I. nadał miastu prawo Magdeburgskie i wszystkie przywileje jakich w ówczas używał Poznań. W roku 1656 miasto dwa razy przez Szwedów złupione, w 1710 przez pomor, a w 1781 przez pożar spustoszone zostało. Wszyscy natenczas prawie mieszkańcy Babimost opuścili i do Celichowa przenieśli się. W roku 1832 nowy pożar 61 domów mieszkalnych pochłonął i kościół katolicki znacznie uszkodził. Za czasów Polskich Babimost był starostwem i miał zamek starościński już w 1307 wspominany. Starostą w połowie zeszłego wieku był Karol Biron Książe Kurlandzki. Po nim nastąpił Piotr Potocki (później Kasztelanem Lubelskim mianowany), nakoniec i do roku 1798 Łukasz Bniński. W tym roku dobra Starościńskie przez rząd Pruski darowane zostały Generałowi Köckritz który je później Unruhom przedał. Dodać tu należy że proboszczem Babimostskim był niegdyś sławny Bibliograf Janocki, zeszły w 1780 roku. — Poczta konna tutejsza odwozi do Wolsztyna, Kargowy, Celichowa i Swiebodzina. Odległość od miasta powiatowego Wolsztyna mil 3, od Poznania 13 ¼.

636. *Kargowa (Karge, Uuruhstandt)* niedaleko rzeki Obrzycy, na wielkim trakcie ze Wschowy do Międzyrzecza i Skwierzyny położone, miało w r. 1811 domów 284, ludności 1805,

1) Rzączyński wspomina że około roku 1252 już winnice pod Babimostem istniały.
2) Tenże opis P. von Byern.

dziś ma domów 284. Ludność w r. 1837 wynosiła podług spisu regencyjnego głów 1954 [1]), cała z Niemców i protestantów złożona wyjąwszy sto dusz katolików w nowszych czasach osiadłych; podług Hoffmana w tymże roku 1903 głów. Należy do rządu. Ma kościół jeden protestantski, katolickiego niemasz, a wyznawcy katolickiej wiary chodzą na nabożeństwo do poblizkiego kościoła w Kopanicy. Jest tu synagoga, ratusz, szkoła protestantska, tudzież zbrojownia dla Landwery. Mieszkańcy trudnią się handlem zboża i świń, tudzież uprawą winogradu, która się rozszerza. Miasto liczy się do klassy III. podatku przemysłowego. Ma 4 jarmarki do roku kramne, na zboże i bydło, 10 kwietnia, 26 czerwca, 2 października, 27 listopada odbywające się. Kargowa założona została w połowie XVII. wieku przez Krzysztofa Hrahiego Unruha, [2]) który nowej osadzie nadał 1653 r. przywileje i prawo założenia cechów. W 1661 Król Jan Kazimierz dał jej prawo miejskie w nagrodę, jako wyraża akt nadania, zasług Unruha dla kraju w wojnach z Tatarami, Kozakami, Rusinami i Szwedami położonych. W roku 1729 zaczęła się budowa tutejszego ratusza. W roku 1735 w zatargach po śmierci Augusta II. wszczętych, miasto szturmem wzięte przez wojewodę Lubelskiego złupione i spalone zostało. W 1793 r. po zaciętej z oddziałem wojska Polskiego walce, miasto pod zarząd Pruski przeszło. Za czasów południowych i Księztwa Warszawskiego, Kargowa była siedliskiem wszystkich władz powiatowych, głównego urzędu celnego i garnizonu, co znacznie do polepszenia stanu tego miasta przyczyniło się. Kwitnęło w niem na ówczas najbardziej sukiennictwo. Po przeniesieniu w 1816 sądu pokoju a w 1818 urzędu powiatowego podupadł przemysł i znikła zamożność Kargowy. W 1837 pożar pochłonął 20 mieszkań a świeży gwałtowny pożar we wrześniu 1841 roku przeszło 100 domów zniszczył. W 1839 majętność Kargowy wraz z miastem przeszła drogą koniecznej przedaży na rzecz rządu, i tym sposobem rodzina Uuruhów utraciła posiadłość, którą

1) Spis miejsc etc.
2) Opis powiatu p. Byerna.

nieprzerwanie 198 lat dzierżyła. [1]) Miasto to, na samej granicy Brandeburgji i Szląska położone, było dawniej miejscem przejazdu Królów Polskich Augusta II. i Augusta III. jako też Frydryka Augusta Króla Saskiego, W. Ks. Warszawskiego z Drezna do Warszawy. Ponieważ to było pierwsze miasto na ziemi Polskiej, Królowie August drugi i trzeci utrzymywali tu załogi wojskowe Saskie. Dla nich zbudowano tu ozdobne koszary na wzgórzu blizko zamku Unruhów. Sutereny tych koszar do dziś dnia dobrze się utrzymały. W samym zamku Królowie zwykle nocleg odbywali. W archiwum zamkowem znajduje się dotąd księga zawierająca zbiór rozkazów wydawanych do naczelnego dowódzcy z Drezna do komendy w Kargowie. Tamże znajdują się stemple monet Polskich za panowania Stanisława Augusta bitych, pozostałe po Alexandrze Unruh który był dyrektorem mennicy w Warszawie. W kościele tutejszym protestantskim, nabożeństwo i kazania odbywają się na przemian jednego tygodnia po niemiecku drugiego po polsku, w tym ostatnim języku ze względ na mieszkańców wsi Cwalim, jako protestantów rodu Sławiańskiego. Do pamiątek historycznych Kargowy należy ratusz w 1793 postrzelany, przy zajęciu miasta przez wojska Pruskie. Zdaje się że w Kargowie zawarty był traktat 1157 między Bolesławem Kędzierzawym i Cesarzem Fryderykiem Rudobrodym, na mocy którego pierwszy zrzekł się Szląska na rzecz synów Władysława II. Wspomniana przez kronikarzy Kryzgowa jako miejsce zawarcia tej umowy, z wielkiem podobieństwem do prawdy oznacza Kargowę. Poczta konna tutejsza odwozi podróżnych do Babimostu i Wolsztyna Odległość od miasta powiatowego mil 2 ½, od Poznania 12¾.

637. *Rakoniewice (Rakwitz)* na wielkim trakcie z Poznania do Wolsztyna i Celichowa położone, miało w 1811 domów 178, ludności 952; dziś ma domów 194. Ludność ogólna podług spisu regencyjnego głów 1639 [2]) z samych prawie tylko Niemców i Żydów złożona. Podług Hoffmana w tymże r. głów 1676. Należy do Czarneckich. Ma kościół katolicki, protestantski, synagogę i trzy szkoły trzech wyznań. Mieszkańcy tru-

1) Opis powiatu Byerna.
2) Spis miejsc etc.

dnią się handlem zboża i mają cztery jarmarki do roku kramne i na bydło: 6 marca, 9 maja, 4 września, 11 grudnia odbywające się. Rakoniewice są głównem siedliskiem handlu pijawek. W roku 1839 trudniło się nim 3 kupców hurtowych, 15 handlarzy, 62 pomocników użytych do łapania pijawek, w ogóle osób ośmdziesiąt. W ciągu r. 1842 sprowadzono z południowej Rossyi i Węgier do Rakoniewic 2.150.000 sztuk pijawek, w sadzawkach Rakoniewickich przezimowało 1.400.000. Było więc w ogóle na sprzedaż 3.550.000. — Cena za sprzedane 1000 sztuk była w przecięciu 46 talarów, koszta zakupienia i przewozu tal. 30, a zatem czystego zysku od 1000 sztuk tal. 16. — Przewóz i przezimowanie, znaczny bardzo sprawują w pijawkach ubytek [1]). — W roku 1660 dziedzic ówczesny majętności Rakoniewic Krzysztof Grzymułtowski kasztelan Poznański [2]) uzyskał na sejmie Warszawskim od Króla Jana Kazimierza pozwolenie założenia miasta przy wsi Rakoniewicach. W roku 1705 złupili je Szwedzi. W roku 1707 i następnych pożar i zaraza morowa zniszczyły miasto. W połowie zeszłego wieku należały Rakoniewice do Ks. Sapiehów. W 1759 ścięty tu został na rynku Godfryd Meizner za powtórzone bluźnierstwa i za odgrażanie się podpalenia miasta. Nakoniec 1773 nowy pożar jeszcze raz uszkodził miasto a osobliwie Krystynową ulicę [3]). Jest tu poczta listowa. Odległość od miasta Wolsztyna mil 1 ½, od Poznania 8 ½.

638. *Kębłow (Kiebel)* nad rzeką Obrą i na prawym jej brzegu, na trakcie z Wolsztyna do Kontopa położone, miało w 1811 domów 90, ludności 590; dziś ma domów 99. Ludność w 1837 podług spisu regencyjnego i Hoffmana wynosiła głów 888 [4]) z samych Polaków złożona. Należy do byłego Króla Niderlandzkiego. W roku 1393 Król Władysław Jagiełło nadał Kębłow Janowi i Abrahamowi Niemira. W roku 1590 Król Zygmunt III. nadał temu miastu prawo odbywania jarmarków i targów. W ten czas należało do Jana

1) Gazeta Poznańska 1843 Nr. 25.
2) Ten sam Grzymułtowski później wojewoda Poznański który w 1686 podpisał traktat pod jego nazwiskiem znany, mocą którego ustąpiono Moskwie Smoleńska, Siewieża, Czernigowa i Ukrainy.
3) Opis powiatu p. Byerna.
4) Spis miejsc etc.

Chlebowicza wojewody Trockiego. W latach 1600, 1723, 1823 trzy wielkie pożary znacznych strat stały się powodem. Ostatni pochłonął kościół dotąd jeszcze nieodbudowany. Nabożeństwo parafialne odbywa się tymczasowie w małym kościołku drewnianym za miastem na drodze do Wschowy położonym. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem. Miasto ma 4 jarmarki do roku, kramne i na bydło: 27 lutego 24 kwietnia, 7 sierpnia, 20 listopada odbywające się. Domy są po części dachówką kryte, ulice brukowane, w XVI. i XVII. wieku była tu komora celna Polska. Odległość od Wolsztyna mila 1, od Poznania mil 10 ¼.

639. *Kopanica (Köpnitz)* na prawym brzegu rzeki Obry na trakcie większym ze Wschowy do Międzyrzecza i Skwierzyny położone, miało w 1811 domów 111, ludności 568, dziś ma domów 120. Ludność w 1837 wynosiła podług spisu regencyjnego głów 830 [1]) w połowie z Polskich i Niemieckich mieszkańców złożona. Podług Hoffmana 825. Należy do Blocha. Ma kościół katolicki i dwie szkoły, jednę katolicką drugą protestantską. Podług podania, na miejscu na którem dziś leży Kopanica istniało dawniej wielkie i kwitnące miasto *Lamprechtsfeld* zwane. Po spusztoszeniu onego w XIII. wieku, z pozostałych mieszkańców, sukiennicy założyli w Brandeburgji miasto Swiebodzin *(Schwiebus)* a rybacy Kopanicę. — Kościół katolicki jest z erekcyi Króla Władysława Jagiełły 1408 uskutecznionej. Po nastałej reformacyi urządzono w Kopanicy jednotę ewangelicką do której należały wsie Jaromierz, Jaromierz stary, Jaromierz nowy, Uście dolne, Uście górne, Stare Oberskie Olendry, i Wielka wieś. Do związku tego należący odbywali nabożeństwo na ratuszu. Związek ten zniesiony został powrotem pastora na łono kościoła. W roku 1710 panowała tu zaraza morowa a w r. 1793 wielki pożar całe prawie miasto w perzynę obrócił. Kopanica i Wielka wieś składały dawniej starostwo Kopanickie. Po zajęciu kraju przez rząd Pruski w 1796, Starostwo darowane zostało marszałkowi nadwornemu Massow, zkąd drogą przedaży przeszło do własności braci Bloch [2]). Miasto ma 4 jarmarki do roku

1) Spis miejsc etc.
2) Opis powiatu przez P. von Byern.

kramne i na bydło odbywcjące się 13 lutego, 15 maja, 16 sierpnia, 13 listopada Odległość od Wolsztyna mil 2, od Poznania mil 12 ¼.

640. *Rostarzewo (Rothenburg)* na trakcie większym z Poznania do Wolsztyna i Krosna położone, miało w 1811 domów 85 ludności 449, dziś ma domów 105. Ludność wynosiła w 1837 podług spisu regencyjnego i Hoffmana głów 688. [1]) z samych Niemców złożona. Należało do Koczorowskiego Tertuliana dziś do Mielżyńskiego Macieja. Ma kościół protestantski, szkółkę i ratusz. Mieszkańcy trudnią się głównie rolnictwem, oprócz niewielu Żydów którzy się bawią kramarstwem. Miasto ma targi i cztery jarmarki w roku kramne i na bydło, odbywające się 25 kwietnia 13 czerwca, 29 sierpnia, 28 listopada. — W r. 1401 bracia Alberti wystawili tu byli kościół katolicki. Do nowo uformowanej parafji przyłączono wsie Komorowo i Golę. W akcie erekcyjnym tego kościoła wymieniono za powód nowej fundacyi, że odległość mieszkańców Rostarzewskich od Zbąszyna i droga przez bory i bagniska prowadząca a dla drapieżnych zwierząt niebezpieczna, podróż im utrudzały. Pod czas wojen Szwedzkich osada ta zniszczała. W roku 1718 nowo wzniesiony kościoł katolicki został poświęcony staraniem owczesnego dziedzica Macieja Malczewskiego i na mocy przywileju Króla Augusta III. W r. 1752 Rostarzewo do rzędu miast podniesiono. W krótce ściągnięto ze Szląska sukienników. W roku 1768 wystawiono istniejący dziś ratusz. W roku 1785 założono tu jednotę protestantską. Nabożeństwo zaś katolickie w r. 1815 dla braku wyznawców zupełnie ustało. Kościół katolicki wprzód już znacznie uszkodzony w r. 1825 zupełnie rozebrano. [2]) Odległość od Wolsztyna ¾ mili od Poznania mil 9 ¼.

3. WSIE.

641. Powiat Babimostski w sześciu okręgach obejmuje wsi większych 107 wsi i osad mniejszych 59, w ogóle

1) Spis miejsc znajdujących się etc.
2) Opis powiatu p. P. von Byern.

wsi i osad 166. Wsie te należą do 28 majętności, to jest 4 rządowych, i 24 prywatnych i gminnych. [1])

1. OKRĘG WOLSZTYŃSKI.

	Majętność	Właściciel	Nr. wsi (większej)	Nr. wsi (mniejszej)	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1	Kaszczor *(Alt-Ksloster)*	Rząd	1	—	Kiełkowo	39	284
			—	1	Niałek młyn	1	7
			—	2	Ostrowo karczma	1	10
			2	—	Siedlce *(Schilz)*	28	237
2	Komorowo	Gajewski Apo.	3	—	Komorowo	19	198
			—	3	Barłożna	6	34
			4	—	Berżyna	16	232
			5	—	Karpicko	33	236
			6	—	Młyńskie Olendry	17	119
			—	4	Niałek mały	9	77
3	Obra	Dziembowski	7	—	Obra [2])	106	915
			8	—	Chorzymin	37	330
			9	—	Kiełpiny	40	360
			—	5	Kruta folwark	6	37
4	Nieborze	Mielżyński Maciej	10	—	Nieborze	19	179
—	Obra	Dziembowski	11	—	Obra stara	43	303
			12	—	Obro nowa	29	178
			13	—	Żodyń	32	268
5	Powodowo	Dziembowski	14	—	Powodowo	20	161
			—	6	Powodowo koln.	3	26
			15	—	Niałek wielki	27	169
6	Widzim	b. Król Niderl.	16	—	Widzim stary [3])	39	394
			17	—	Widzim nowy	17	136
			—	7	Dębowice folw.	4	69
			—	8	Kęblow kolonia	9	62

1) Wszystkie liczby dymów i ludności użyte są ze spisu miejsc znajdujących się w departamencie Poznańskim etc.

2) Wieś Obra mieściła w sobie niegdyś jedno z najbogatszych opactw Cysterskich w Polsce, fundowane w 1231 przez Sędziwoja kantora Gnieznieńskiej katedry. Kościół i klasztor są z przeszłego wieku. Przy zniesieniu klasztoru mury jego obdarte zostały ze wszystkich zabytków starożytności. Kościół podobnemu uległ złupieniu, nie pozostały w nim z pomników historycznych jak nagrobki familji Gurowskich. Jest tu jeszcze mały kościołek drewniany na cmentarzu. — Dawniej do opactwa należały wsie: Jasienice, Nieborze, Kiełpiny, Chorzymin, Żodyń, Wojnowo, Kramsko stare, Kramsko nowe. Wszystkie te wsie są zamożne i ludne, mieszkańcy ich odróżniają się widocznie fizyczną budową i umysłowem ukształceniem. Jest to skutek długoletniej nad niemi opieki Ks. Cystersów i potwierdza postrzeżenie, że włościanie dóbr duchownych zawsze się odznaczali dobrym bytem. Opat Ks. Cystersów przemieszkiwał także w Wojnowie. Wizerunek klasztoru Oberskiego jest w Przyjacielu Ludu 1842 Nr. 27.

3) Wieś Widzim odznacza się porządnem i pięknem zabudowaniem gospodarskiem.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			18	—	Tłoki nowe kol.	15	123
7	Wroniawy	Platerowa Ant.	19	—	Wroniawy	29	535
			20	—	Solec *(Silz)*	53	334
			21	—	Soleckie Ol.	34	245
8	Dąbrowa	Mielżyński Maciej	22	—	Stradyn	8	160
9	Gościeszyn	Mielżyński Maciej	—	9	Barłożne	10	63
						240	1.875

643. 2. OKRĘG JAROMIERSKI

10	Jaromierz	Rząd	23	—	Jaromierz	52	507
			—	10	Podborowo fol.	1	6
			24	—	Jaromierz stary	49	342
			—	11	*(Süss loch)* kol. Słodki loch.	5	22
			25	—	Jaromierz nowy	26	164
			26	—	Ujście górne	30	227
			27	—	Ujście dolne	36	239
11	Jasiniec	Rząd	28	—	Jasiniec	41	368
						240	1.875

664. 3. OKRĘG BABIMOSTSKI

12	Koligi	Miasto Babimost [1]	—	12	Koligi	9	53
			—	13	Leśny folwark	3	13
			—	14	Plebania fol.	2	18
13	Babimost zamek	Unruh	—	15	Babimost	7	51
			—	16	Staro-górny fol.	1	13
			—	17	Laski fol.	1	7
			—	18	Hamerski młyn	2	13
			—	19	Scisłow fol. *(Stysslow)*	1	12
			—	20	Wiebelshof fol.	1	9
14	Podmokle *(Gossemukel)*	Massow	29	—	Podmokle wiel.	38	245
			30	—	Podmokle małe	63	381
15	Belwice	Massow	—	21	Belwice	1	14
16	Wielka wieś	Bloch	—	22	Wielkawieś	14	79
			—	23	Wiekawieś karcz.	1	12
			31	—	Mała wieś	21	185
			32	—	Wąchabno	27	165
			—	24	Przeszkoda fol.	2	33
			—	25	Dzwina fol.	2	17
			—	26	Frydrykow fol.	3	16
			—	27	Eliżyn fol.	2	21
17	Kargowa	Rząd	33	—	Kargowa górna	62	394
			34	—	Kargowa dolna	32	181
			—	28	Kargowa folusz	1	3

1) Wsie należące do miast nazywają się kamelaryjnemi.

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	29	Lipawa karczma	1	5
			—	30	Kargowa Now. w.	17	92
			—	31	Cmentarz żyd.	1	7
			—	32	Ostatni Szeląg ka.	2	10
			—	33	Nowy folwark	1	10
			—	34	Liny fol.	4	29
			35	—	Chwalim [1]	132	673
—	Obra	Dziembowski	36	—	Wilcze	19	118
—	Widzim	b. Król Niderl.	37	—	Krzyż	49	357
			38	—	Rudna	26	160
			—	35	Rudna kolonia	4	16
			39	—	Świętno	84	567
			—	36	Świętno kol.	8	79
18	Kramsko sta. *Alt-Kramzig.*	Rudelius	40	—	Kramsko stare	26	212
			41	—	Kramsko nowe [2]	69	484
19	Wojnowo	Mias. Celichow	42	—	Wojnowo [3]	17	118
			—	37	Wojnowo kar.	1	6
						757	4.881

645. 4. OKRĘG TUCHORSKI

20	Tuchorze	Kotwicz	—	38	Borujski mł.	1	12
			43	—	Tuchorze	37	430
			44	—	Tuchorze stare	39	200
			45	—	Tuchorze nowe	32	162
			46	—	Tuchorze Ol.	25	115
21	Hamer	Tow. Morskie	—	39	Alexandrowo fol.	3	76
			47	—	Bornisz	82	460
			48	—	Bornisz stary	86	623
			49	—	Bornisz nowy	121	779
			50	—	Kościelec	27	175

1) Wieś Chwalim jest jedyną w całym powiecie przez Słowian wyznania luterskiego zamieszkałą. Są to Łużyczanie czyli Wendowie z dolnej Luzacyi. Gdy po najazdach Szwedzkich, kraj został wyludniony, przybyli między innemi osadnikami Wendowie, założyli osadę oddzielną niełącząc się z Niemcami mimo wspólnego wyznania. Dotąd zachowali dyalekt właściwy do polskiego zbliżony. Modlą się na książkach polskich gotyckiemi głoskami drukowanych i należą do parafji w Kargowie, gdzie dla nich co dwa tygodnie odbywa się luterskie nabożeństwo w polskim języku.

Wiadomość udzielona przez obywatela w powiecie zamieszkałego.

2) Mieszkańcy Kramska nowego lubo nad samą granicą Niemiecką położonego są wszyscy Polacy i nie tylko mówią czysto po polsku ale wyrażają się lepiej niż zwykli włościanie, nie używają zamiany głoski *a* na *o* jak to czynią w całej Wielkopolsce. Podług podania ma to pochodzić ztąd, że za czasów prześladowań religijnych panowie Polscy założyli tu dla siebie osadę z której się łatwo za granicę schronić byli mogli. Tę osadę w czasach spokojniejszych mieli rozdarować dworskim swoim, ktorzy nawykli do lepszej wymowy, następcom swoim ją przekazali w dziedzictwie.

3) Majętność Wojnowo z wsiami Starem i Nowem Kramskiem w 1796 w czasie Sekularyzacyi klasztoru Obra, darowaną została Unruhowi. Opat Oberski miał tu dom mieszkalny w starożytnym guście zbudowany który się dotąd dobrze zachował.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	40	Bornisz karcz.	1	11
			51	—	Hamer	20	247
			—	41	Horszt karcz.	2	17
			—	42	Januszewo fol.	4	71
			—	43	Piaski fol.	9	82
			52	—	Szarki	64	400
22	Belęcin	Mielęcki Piotr	53	—	Belęcin [1]	25	251
			54	—	Marjanowo	21	134
23	Karna	Bniński Jan	55	—	Karna [2]	13	184
			56	—	Reklin	11	152
			57	—	Reklin Ol.	24	143
24	Chobienice (*Köbnitz*)	Mielżyńska Konstancya	58	—	Godziszewo	25	286
			59	—	Grojec wielki	17	141
			60	—	Grojec mały	17	180
			—	44	Borowy fol.	1	26
			61	—	Chobienice [3]	49	589
			62	—	Wojciechowo	26	251
			63	—	Zakrzewo	22	189
						804	6.386

646. 5. OKRĘG RAKONIEWICKI

—	Dąbrowa	Mielżyński Maciej	64	—	Błocko	14	269
			65	—	Dąbrowa	32	534
			66	—	Łąki	14	236
—	Gościeszyn	Mielżyński Maciej	—	45	Adolfowo	9	86
			—	46	Dąbrowka fol.	1	13
			67	—	Głodno	55	400
			68	—	Gola	34	174
			69	—	Gościeszyn	21	239
			70	—	Stodolsko	20	120
			—	47	Zdrogowo fol.	9	35
25	Rakoniewice	Czarnecki	71	—	Faustynowo kol.	32	154
			72	—	Podgradowice	21	125
			73	—	Rakoniewice	42	359
			74	—	Tarnowo	66	440
			75	—	Terespol kol.	36	136
			—	48	Wygoda karcz.	1	15
			—	49	Zygmontowo pos. leś.	2	7
26	Ruchocice	Zastrow	76	—	Guzdziń	42	234
			77	—	Narożnik wielki	17	102
			—	50	Narożnik mały	7	36

1) Dawna dziedzina Bielęckich herbu Leszczyc.

2) Ostatni dziedzic Mielęcki Prot utrzymywał w tej wsi wielką i piękną owczarnią. Dzisiejszy w ślady jego wstępuje.

3) Chobienice odznaczają się starannem, oświeconem i wzorowem zagospodarowaniem. Jest tu owczarnia poprawna bardzo liczna, zabudowania gospodarskie piękne i porządne a dobrze urządzony systemat irrygacyjny wart jest widzenia i naśladowania. Chobienice mają pałac ozdobny i ogród obszerny w rzadkie rośliny obfitujący.

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			78	—	Rataje	28	179
			79	—	Ruchocice	32	308
27	Tłoki	Gajewski Apo.	80	—	Tłoki	28	266
			81	—	Tłoki Ol.	21	127
			—	51	Cegielnia Ol.	9	60
28	Wioska	Gersdorf	82	—	Blenki	31	199
			83	—	Bluńskie i Mostowe Ol.	57	379
			—	52	Ruchocice Ml.	52	
			84	—	Dąbrowka Ol.	19	121
			85	—	Jabłonna	89	497
			86	—	Komorowo Ol.	42	280
			87	—	Wioska	16	290
			88	—	Wioska Ol.	63	349
						959	6.769

647. 6. OKRĘG KASZCZORSKI.

—	Kaszczor *(Alt-Kloster)*	Rząd	89	—	Kaszczor	89	707
			90	—	Błotnica	22	194
			91	—	Bagno *(Bruchdorf)*	26	153
			—	53	Nowy fol.	1	7
			92	—	Droniki	22	152
			93	—	Wieleń	15	143
			94	—	Friedendorf	26	184
			95	—	Gorsko	21	199
			—	54	Jozefowo pos. l.	1	6
			—	55	Kron karcz.	1	9
			96	—	Łupice	60	504
			97	—	Mochy	92	747
			98	—	Nowa wieś	32	222
			—	56	Olejnica	8	55
			—	57	Peszel posada	1	10
			99	—	Przement nowy	19	122
			100	—	Przementskawieś	46	415
			101	—	Przement [1]	38	272
			—	58	Rederhorszt p. l.	1	7

1) Historyczne wspomnienia Przementu sięgają roku 1242. W tym czasie Wielkopolanie wypowiedziawszy posłuszeństwo Bolesławowi Łysemu Księciu Szląskiemu i zdobywszy Przement powołali do rządów, synów Władysława Odonicza. W końcu XIV. wieku wieś ta przeszła w ręce Ks. Cystersów dla których w przyległej wsi Wieleniu Ks. Głogowski klasztor był zbudował. W 1418 Ks. Cystersi przenieśli się z Wielenia do Przementu. Opatami Komendataryjnemi tego klasztoru byli następnie Józef Andrzej Załuski, założyciel sławnej biblioteki Warszawskiej, tudzież Stanisław Ostrowski autor dzieł religijnych w XVII wieku. Klasztor ten za Prus południowych sekularyzowany w 1836 zupełnie zniesiony został. Znaczne dobra jego utworzyły dzisiejszą ekonomią rządową Mochy. Sprowadzono nowych osadników, w skutku czego wsie niegdyś polskie, zniemczały. W Przemencie była dawniej kasztelania mniejsza. Pierwszym kasztelanem Przementskim od czasu Augusta III. był Tworzyański Jan 1737. Ostatnim Kwilecki Adam 1782.

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		102	—	Radomierz	38	268
		103	—	Sieniawa	18	114
		104	—	Osłonina	19	155
		105	—	Ciosanica	92	639
		106	—	Starkowo [1])	27	215
		—	59	Wincentowo kol.	5	22
		107		Zaborowo	10	139
					719	5.660

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1 Wolsztyn	219	2.587	1.313	10.745
	2 Babimost	292	2.159		
	3 Kargowa	284	1.954		
	4 Rakoniewice	194	1.639		
	5 Kopanica	120	830		
	6 Kębłow	99	888		
	7 Rostarzewo	105	688		
Wsie	W pierwszym okręgu	759	6.478	4.238	32.049
	W drugim —	240	1.875		
	W trzecim —	757	4.881		
	W czwartym —	804	6.386		
	W piątym —	959	6.769		
	W szóstym —	719	5.660		
				5.551	42.794

649. W liczbie wsi i osad 166 powiatu Babimostskiego (patrz art. 641) znajdują się:

	Wsie i osady	
	większe	mniejsze
1 Wsi obejmując. ludności 100 i więcej głów	95	—
2 Wsi z mniejszą ludnością	—	12
3 Folwarków	—	22
4 Kolonji 8, t. j. z ludnością 100 głów i więcej	3	—
z ludnością mniejszą	—	5
5 Olendrów 10, t. j. z ludnoś. 100 głów i więcej	9	—
z ludnością mniejszą	—	1
6 Posad leśnych i innych	—	5
7 Karczem	—	10
8 Młynów, t. j. wodnych 3, folusz 1, łącznie	—	4
Ogół większych i mniejszych . .	107	59
Łącznie	166	

1) Dawna dziedzina Starkowskich herbu Łodzia.

2. POWIAT BUKOWSKI.

1. OPIS OGÓLNY.

650. Powiat Bukowski graniczy na północ z powiatem Międzychodzkim i Szamotulskim; na wschód z Poznańskim; na południe z Kościańskim i Babimostskim; na zachód z Międzyrzeckim.

651. Kraj powiatu Bukowskiego jest równy, w części południowo-zachodniej leśny, w części północno-wschodniej panują zapola.

652. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest rolnictwo i chów bydła. Nowe osady w lasach tego powiatu pomnożyły bardzo obszerność ziemi ornej, łąk i pastwisk. Na końcu 1837 roku liczono w nim koni 4.463; bydła rogatego 15.854; owiec 65. 688; kóz 123; świń 7603; w ogóle sztuk 93.731 [1]). Na 1 □ milę wypada koni 266, bydła 945, owiec 3.917, kóz 7, świń 453, w ogóle sztuk 5601. Powiat Bukowski należy zatem do 9 powiatów średnio-zamożnych w bydło i w ich rzędzie zajmuje szóste miejsce.

653. Powiat Bukowski zawiera obszerności mil □ jeograficznych 16,17 [2]) albo włok Polskich 5.479 albo morgów Magdeburskich 360.344.

654. Powiat Bukowski należy do średnio urodzajnych w całej przestrzeni swojej.

655. Ludność ogólna w 1837 wynosiła podług Hoffmana głów 42.378; stosunkowa na 1 □ mili 2.527, [3]) miejska głów 9.922, wiejska 32.456. Ludność w 1837 ogólna podług spisu regencyjnego wynosiła głów 42.572, stosunkowa na jednę milę □ jeograficzną 2.538; miejska wynosiła w tymże

1) 2) 3) Hofmana *Bevölkerung der Preussichen Staat* 1839.

roku 10.108; wiejska 32.464. Dymów liczą, miejskich 1099, wiejskich 3792, w ogóle 4.891. [1])

656. Położenie powiatu zbliżone do granicy Niemieckiej dało powód do osadzenia wsi, najazdami i morową zarazą opustoszałych, kolonistami obcemi. Skutkiem takiego przesiedlenia w dawniejszych i nowszych czasach, liczą dziś w powiecie wsi 28, samemi tak nazwanemi Olendrami i kolonistami zamieszkałych.

657. Powiat Bukowski liczy parafij katolickich 14, protestantskich 3. Do katolickich należą kościoły parafialne w miastach i wsiach: Buk, Niepruszewo, Bukowiec, Dakowy mokre, Gnin, Granowo, Grodzisk, Michorzewo, Opalenica, Ptaszkowo, Konkolewo, Brody, Lwowek, Witomyśl. [2]) do protestantskich Grodzisk, Lwowek, Lutomyśl.

658. Żydzi mają w powiecie 2 Synagogi, to jest: w Grodzisku i Lwowku.

659. We względzie policyjnym podzielony powiat Bukowski jest na 4 okręgi, jako to: Bukowski, Grodziski, Tomyślski, Lwowkowski. Miasta Buk, Grodzisko i Lwowek do żadnego okręgu nie należą i są pod bezpośrednim dozorem powiatowego Landrata.

660. Rzeki znaczniejszej nie masz w powiecie. Z pomiędzy mniejszych jedna to jest Prut, wypływa z powiatu i dąży do Obry do powiatu Kościańskiego.

661. Jezior w powiecie większych jest dwa: Zgierzynka i Bobrowki.

662. Lasów w powiecie jest 7: Lwowkowski, Bolewicki, Chmielinkowski, Wąsowski, Tomyślski, Bukowiecki i Porażyński.

663. Powiat Bukowski niema żadnej komunikacyi głównej ani wodnej ani lądowej, gościńcem bitym. Korzystać jednak może od strony miasta Lwowka z gościńca bitego Berlińskiego, a od strony miasta Buku z gościńca bitego Wrocławskiego.

664. Traktów większych przechodzi przez powiat dwa, to jest jeden z Poznania na Buk, Opalenicę, Grodzisk; drugi z Poznania na Stęszewo, Grodzisk, obadwa do Kargowy i Krosna.

1) Spis miejsc w departamencie Poznańskim str. 39.
2) *Ordo officji divini Posnaniae 1845.*

665. Traktów mniejszych jest ośm. Jeden z Grodziska na nowy Tomyśl do Zbąszyna; drugi z Opalenicy do Nowego Tomyśla; trzeci z Grodziska na Porażyn, Wąsowo, Lwowek do Międzychoda; czwarty z Buku do Lwowka; piąty z Międzyrzecza na Linie do Pniew; szósty ze Zbąszyna do Lwowka i Pniew; siódmy z Grodziska na Granowo do Poznania; ósmy z Grodziska do Kościana.

666. Stacyi pocztowych konnych jest 3: w Grodzisku, Buku i Lwowku; listowa jedna w Nowymtomyślu.

667. Cały dzisiejszy powiat Bukowski, ze wszystkiemi miastami należał do dawnego województwa Poznańskiego w obszerności mil □ jeograficznych 16,17.

668. Powiat Bukowski ma miast 5; majętności 24; wsi większych 100; wsi i osad mniejszych 57; w ogóle wsi i osad 157.

2. MIASTA.

669. Powiat Bukowski zawiera miasta następujące: Grodzisk, Buk, Lwowek, Opalenica, Nowy Tomyśl.

670. *Grodzisk (Graetz)* na dwóch traktach z Poznania do Kargowy i Krosna, położone miasto miało w 1811 domów 291, ludności 2.353 dziś ma domów 351, w tej liczbie murowanych kilka. Ludność ogólna w 1837 podług spisu regencyi i Hofmana głów 3.397. [1]) złożona po większej części z katolików, prócz tego z protestantów i żydów. Ma kościołów katolickich murowanych dwa, z których jeden z klasztorem dawniej Ks. Bernardynów *(de observantia)*, jeden kościół protestantski i synagogę. Odbywa się tu sąd ziemsko-miejski. Miasto od dawnego czasu sławne z dobrego piwa; dziś jeszcze ma znakomite browary, z których na cały kraj Poznański rozwożą piwo. Są tu prócz tego garbarnie. Miasto należy do Szolca i Łubieńskiego; liczy się do klassy trzeciej podatku przemysłowego a oprócz tego opłaca podatek od mlewa i rzezi. Ordynacya miejska nadana mu została 25 czerwca 1836. r. Ma 4 jarmarki do roku kramne, tudzież na bydło i konie: 28 marca, 16 maja, 5 września, 25 października odbywające się. Pier-

1) Spis miejsc znajdujących się w departamencie Poznańskim str. 32.

wsza wzmianka historyczna o Grodzisku jest z roku 1383 w czasie walk między Nałęczami i Grzymalczykami. Miasto to miało w tenczas do 6.000 mieszkańców. W XV. wieku należało do pani Wichny, pani na Borku i Szubinie. Później przeszło do Ostrorogów. Za panowania Zygmunta Augusta Stanisław Ostrorog Kasztelan Międzyrzecki odebrał kościół tutejszy katolikom i oddał go protestantom. Syn jego Jan Ostrorog wrócił go katolikom. W roku 1579 była tu drukarnia, gdy Melchor Neryng drukarz dzieł protestantskich przeniósł się z Poznania do Grodziska dla uniknienia prześladowań Między dziełami w Grodzisku drukowanemi jest Eutropiusz przełożony na język polski przez Erazma Gliznera pastora. Na początku XVII. wieku przeszedł Grodzisk w ręce Opalińskich i pozostał przy nich do wygaśnienia tego domu. Wojciech wojewoda Sieradzki, ostatni imienia tego potomek pochowany jest w Grodzisku w kościele Ks. Bernardynów. Pomiędzy znakomitemi domu tego mężami wspomnieć należy Opalińskiego kasztelana Lędzkiego nauczyciela młodego Zygmunta Augusta; Macieja exekutora ostatniej woli Stefana Batorego; Piotra wojewodę Podlaskiego, który wojska Szwedzkie 1656 z Wielkiej Polski wyparł; Piotra wojewodę Poznańskiego, Łukasza i Jana, którzy własnym kosztem wojska na potrzebę kraju utrzymywali; Krzysztofa autora satyr, nakoniec Katarzynę z Opalińskich Leszczyńską, żonę Stanisława Króla, której córka Marya Ludwikowi XV. Królowi Francuzkiemu w 1725 zaślubioną została. [1]) Stacya pocztowa tutejsza odwozi podróżnych do Buku, Lwowka, Kościana i Stęszewa. Odległość od powiatowego miasta Buku mil 2 ½, od Poznania mil 6 ½.

671. *Buk* leży na trakcie z Poznania do Kargowy i Krosna, miało w 1811 domów 209, ludności 1274, dziś ma domów 240. Ludności w r. 1837 podług spisu regencyi głów 2207. [2]) Podług Hoffmana 2187. Kościół katolicki jeden. Jest to miejsce urzędowania powiatowego Landrata. Należy do rządu. Liczy się do klassy trzeciej podatku przemysłowego. Ordynacya miejska nadana miastu została

1) Wspomnienia Wielkopolski Edw. Raczyńskiego.
2) Spis miejsc w Departamencie Poznańskim str. 32.

1838 stycznia 24. Jarmarków ma 4 do roku, kramnych i na bydło odbywających się 25 kwietnia, 4 lipca, 12 września, 19 października. Jest tu kassa powiatowa i fizykat. W roku 1257 Bolesław Książe Polski nadał Buk kościołowi katedralnemu Poznańskiemu. Jan Gerbis biskup Poznański nadał tej osadzie w XIII. wieku prawo Magdeburskie i wyniósł ją do rzędu miast. Jan Lubrański w końcu XV. wieku sukiennikom tutejszym, licznie osiadłym, różne nadał przywileje. Buk jest miejscem urodzenia uczonego Stanisława Reszki. Urodził on się w pierwszej połowie XVI. wieku, odbył szkoły Lubrańskiego w Poznaniu, a następnie akademią w Krakowie. Na soborze Trydentskim był sekretarzem kardynała Hoziusza, później sekretarzem Genitentiaryi Rzymskiej. Król Stefan Batory poruczył mu wychowanie synowca swego Andrzeja Batorego. On to z polecenia tego Króla miał sprowadzić z Włoch do Wilna i Krakowa największych ówczesnych uczonych, to jest Mureta, Ligoniusza, Ursina, Anguariusza i Grzegorza z Walencyi. Śmierć Króla nagła przeszkodziła uskutecznieniu tego zamiaru. Za Zygmunta III. Reszka miał sobie poruczone różne poselstwa do Rzymu i Neapolu a między niemi poszukiwanie summ Neapolitańskich. Umarł Reszka w Neapolu 1603 roku. Z polecenia Papieża Sixtusa V. wzniesiony mu został w tym kraju pomnik grobowy. W Buku w kościele parafialnym był także nagrobek jego, ale ten wraz z kościołem w ostatnim wieku spłonął ogniem. W tymże kościele był grobowiec familji Niegolewskich; kamień nagrobkowy dotąd się zachował. [1]) W Buku jest poczta konna. Odległość tego miasta od Poznania mil 4 ¼.

672. *Lwowek (Neustadt bei Pinne)* na trakcie ze Zbąszyna do Pniew położone i rowem otoczone miasto, miało w 1811 domów 223, ludności 1459: dziś ma domów 266. Ludności w 1837 podług spisu regencyi 2.449 głów. [2]) Podług Hoffmana 2344. Ma przedmieście, zamek, kościół katolicki, protestantski i synagogę. Należy do Łąckiego. Posiada sukienników, tkaczy i garbarnie. Znakomite tu odbywają się targi. Jarmarków ma cztery kramnych i na

2) Wspomnienia Wielkopolski Edw. Raczyńskiego.
1) Spis miejsc w departamencie Poznańskim str. 32.

bydło odbywających się 10 kwietnia, 22 maja, 26 czerwca, 23 października. Lwowek w XVI. wieku był własnością Ostrorogów; słynął z dobrego piwa. Jest to miejsce urodzenia sławnego Andrzeja Wolana, autora dzieł polemicznych protestantskich. Jest tu poczta konna. Odległość Lwowka od miasta powiatowego Buka jest mil 3 ½, od Poznania mil 7 ¾.

673. *Opalenica* między Bukiem i Grodziskiem na trakcie większym z Poznania do Kargowy i Krosna położone miasto, miało w 1811 domów 139, ludności 847, dziś ma domów 158. Ludność w 1837 podług spisu regencyi i Hoffmana 1246. [1]) Posiada kościół katolicki. Dawniej był tu klasztor Ks. Reformatów. Od wieków Opalenica należała do Opalińskich. Andrzej z Bnina biskup Poznański założył tu zamek obronny; następcy jago zaczęli się od tego zamku Opalińskiemi nazywać. Tenże biskup ku schyłkowi XV. wieku, obległszy Zbąszyn przymusił Zbąskiego do wydania mu pięciu księży hussytów, których jak mówią, w dobrach swoich spalić kazał. O zamku Opalińskim wzmianka jest w roku 1633 w tranzakcyi przez którą Konstanty Opaliński, całe dobra Opalenickie, cum fortalitio Janowi Opalińskiemu za 160.000 złp przedał. Drugi zamek albo pałac w Opalenicy jest dziełem XVII. wieku. Trzeci pałac wystawił Wojciech Opaliński wojewoda Sieradzki. [2]) Zamku Opalińckiego część znacza stoi dotąd. W nim, jak utrzymują niektórzy, urodziła się Katarzyna Opalińska, zaślubiona Stanisławowi Leszczyńskiemu Królowi Polskiemu, matka Królowej Francuzkiej Maryi. Inni jednak twierdzą że Katarzyna rodziła się w Sierakowie i że Opalenica do rodziców jej nie należała. Odległość Opalenicy od miasta powiatowego Buku mil 1 ¼, od Poznania mil 5 ½.

674. *Lutomyśl (Nowytomyśl) (Neu Tomysl)* [3]) miasto położone w samym środku leśnej części powiatu Bukowskiego wśród kolonji i Olendrów, miało w 1811 domów 66, ludności 438 dziś ma domów 84, ludności w 1837 podług

1) Spis miejsc w departamencie Poznańskim str. 36.
2) Wspomnienia Wielkopolski Edw. Raczyńskiego.
3) Miasto to nazwane jest na Mappie Zanoniego Sutomyślem; takie było zapewne dawno za polskich czasów nazwisko tego miasta, dziś nazywają je Nowy Tomyśl.

spisu regencyi 809 głów, [1]) podług Hoffmana 748. Kościół protestantski. Są tu sukiennicy i garbarnie. Należy do Powalskiego. W tym mieście odbywają się 4 jarmarki do roku, kramne i na bydło, to jest: 11 kwietnia, 21 czerwca, 14 września, 28 listopada. Jest tu poczta listowa. Odległość od miasta powiatowego Buku mil 4, od Poznania mil 8 ¼.

3. WSIE.

675. Powiat Bukowski w czterech okręgach obejmuje wsi większych 100, wsi i osad mniejszych 57, w ogóle wsi i osad 157. Wsie te należą do 24 majętności prywatnych.

676. 1. OKRĘG BUKOWSKI.

Majętność		Właściciel	Ner wsi mniejszej	Ner wsi większej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1	Bielawy	Kapituła Poznańska	—	1	Bielany fol.	5	89
			1	—	Januszewice	20	179
			—	2	Separowo fol.	3	31
			—	3	Zemsko fol.	4	34
			2	—	Zemsko kol.	20	102
2	Cieśle	Wilke	3	—	Cieśle	10	128
			4	—	Zborowo fol.	8	106
			—	4	Zborowko	8	49
—	Duszniki	Rząd	5	—	Dobieżyn	48	407
			—	5	Wielka wieś fol.	6	75
			6	—	Wielka wieś	26	260
			—	6	Pawłowko	6	54
			7	—	Zegowo	23	184
3	Głuponie	Szczaniecka Stanisława	8	—	Głuponie	31	371
			9	—	Kuślin	45	369
			—	7	Tomaszewo fol.	3	44
			—	8	Wydory fol.	3	18
4	Granowo	Potocka Klaudyna	10	—	Granowo	38	449
			—	9	Kubaczyn	11	91
			11	—	Konkolewo	26	190
			12	—	Niemierzyce fol.	9	112
			13	—	Strzempin	13	126
			14	—	Drużyn	18	166
5	Michorzewo	Szczanieccy	15	—	Michorzewo	35	366
			16	—	Michorzewek	21	252

1) Spis miejsc w departamencie Poznańskim str. 36.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	10	Michorzewko Ol.	2	15
			—	11	Chrystianowo	4	37
6	Niegolewo	Niegolewski Andrzej	17	—	Niegolewo	40	405
7	Otusz	Sierakowski Jan	18	—	Otusz	36	393
			19	—	Niepruszewo	26	294
			—	12	Józefowo fol.	1	12
			20	—	Kalwy	11	107
			—	13	Wygoda fol.	1	31
8	Trzcianka	Jacobi	21	—	Trzcianka	22	241
9	Turkowo	Bieczyńska	22	—	Turkowo	35	281
10	Wysoczka	Kowalski	23	—	Wysoczka	15	138
11	Wojnowice	Raczyński Ed.	24	—	Wojnowice	55	559
			25	—	Łagwy	36	314
			25	—	Kozłowo	25	166
			—	14	Wiktorowo	12	82
			—	15	Michalino	2	13
			27	—	Dakowy mokre	46	518
			28	—	Dakowy suche	34	322
			—	16	Dobra	11	66
			29	—	Szewce	35	326
			—	17	Sznyflin fol.	2	18
			30	—	Uścięcice	34	324
			—	18	Zgoda fol.	1	20
						920	8.931

677. 2. OKRĘG GRODZISKI.

12	Grodzisk *(Grätz)*	Szolc i Łubieński	—	19	Chrustowo	9	69
			31	—	Doktorowo	100	739
			—	20	Grodzisk zamek	4	12
			32	—	Kobylniki	44	276
			33	—	Młyniewo	16	149
			—	21	Piaski fol.	8	64
			34	—	Rojewo Ol.	29	127
			35	—	Słocin	28	219
			—	22	Słocin Ol.	8	64
			36	—	Ujazdek	25	170
			37	—	Dąbrowo stare O.	34	229
			38	—	Jastrzembniki	25	282
			39	—	Kopanki Ol.	42	253
			—	23	Lasowka Ol.	7	73
			40	—	Lędzkie Ol.	16	234
			41	—	Dąbrowo nowe O.	13	108
			—	24	Opalenica fol.	5	54
			42	—	Porażyn	26	245
			43	—	Rudniki	54	414
			44	—	Czarne Olendry	58	375
			45	—	Silinko	16	170
			46	—	Terespołockie	29	220
			47	—	Troszczyn Ol.	21	173

Majętność		Właściciel	Ner. wsi w.	Ner. wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			48	—	Białe Ol.	51	290
			49	—	Zdroj	13	149
13	Gnin	Dzieduszycki	50	—	Gnin [1])	33	326
14	Grąblewo	Bieczyński Tadeusz	51	—	Grąblewo	23	282
			52	—	Strzelce	20	155
			—	25	Pantaleonowo fol.	2	24
15	Kotowo	Mielżyński Maciej	53	—	Kotowo [2])	16	190
			—	26	Borzysław	6	90
			54	—	Snowidowo	16	157
			55	—	Woźniki [3])	41	406
—	Granowko	Nieżuchowski	56	—	Kurowo	15	109
16	Ptaszkowo wielkie	Żołtowski Ad.	57	—	Ptaszkowo wiel.	27	192
			58	—	Ptaszkowo małe	29	216
			—	27	Urbanowo stare	3	20
			59	—	Urbanowo nowe	20	280
						932	7.605

678. 3. OKRĘG LUTOMYŚLSKI.

17	Tomyśl stary	Hangsdorf	60	—	Tomyśl stary	50	519
			61	—	Wytomyśl	43	333
			62	—	Róża	12	131
			—	28	Bobrowski młyn	3	36
			63	—	Glinno Ol.	113	783
			64	—	Kozielaski	40	242
			—	29	Lipka Ol.	17	98
			—	30	Mniszek mł.	2	11
			65	—	Paprockie	123	800
			66	—	Róża nowa	44	243
			67	—	Sontop	89	592
			68	—	Przyleg Ol.	79	527
			69	—	Sękowskie Ol.	59	497
18	Bukowiec	Szolc i Łubieński	70	—	Bukowiec	63	406
			71	—	Swarzyce	26	171
			72	—	Albertowskie	114	611
			73	—	Cicha góra Ol.	93	612
			—	31	Huta szklanna ko.	3	23
			—	32	Julianna kol.	3	12
			74	—	Konkolewo	110	704
			—	33	Kozia karczma	—	—
						1.077	7.351

1) Dawne dziedzictwo Gnińskich herbu Trach.

2) W niewielkiem oddaleniu od tej wsi nad stawem, niedawno odkopano starożytny grobowiec Słowiański i znaleziono w nim urny albo żale z kościami i popiołami zmarłych, tudzież sprzęty żelazne i tombakowe.

3) Jest tu kościół z klasztorem Ks. Reformatów w 1660 przez Michała Rogalińskiego fundowany. W kościele jest nagrobek bronzowy Wojewodziny Rogalińskiej żony Michała i piękny obraz Matki Boskiej szkoły Włoskiej. Powszechnie szacowana i niedawno zeszła małżonka dzisiejszego dziedzica tu spoczywa.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
19	Brody	Szczaniecki Konst.	75	—	Brody	58	570
			—	34	Helena	—	—
			76	—	Brodki	24	269
			—	35	Marszewo fol.	4	53
			—	36	Zygmuntowo fol.	1	18
20	Lwowek Zamek *(Neustadt)*	Łącki Antoni	77	—	Bolewice	53	680
			78	—	Bolewice Ol.	24	190
			—	37	Sępolno Ol.	12	76
			—	38	Sępolno mł.	3	26
			79	—	Węgielne	43	287
			80	—	Chraplewo	26	299
			—	39	Nietrzeba p. leś.		
			81	—	Chmielinka	68	474
			82	—	Lipie Ol.	27	180
			83	—	Grudna	17	175
			84	—	Konin	31	346
			—	40	Brzostowka p. l.	1	4
			—	41	Pawłowko	4	40
			—	42	Paryżewo fol.	1	9
			85	—	Linie	18	223
			—	43	Dombrowo f. [1]	1	13
			—	44	Zawada fol [1]	1	14
			86	—	Lwowek zam.	2	105
			—	45	Lwowek	8	79
			—	46	Jozefowo fol.	1	6
			—	47	Mokre ogrody f.	1	10
			87	—	Gronsko	28	317
			—	48	Mitręga mł.	4	21
			88	—	Krzywylas Ol.	18	135
			89	—	Komorowo	27	351
			90	—	Komorowo Ol.	35	252
			91	—	Posadowo	30	417
			—	49	Posadowko fol.	1	14
			92	—	Zembowo	55	544
			—	50	Zembowko	6	37
			93	—	Suche Ol.	22	107
			94	—	Grudzionka Ol.	12	106
			95	—	Wymyślanki Ol.	15	107
			96	—	Tarnowce	9	106
			—	51	Władysławowo	—	—
			—	52	Bolesławowo	—	—
21	Chudopsice *(Dürrhund)*	Szlichting	97	—	Chudopsice	18	214
			—	53	Rudna	1	20
22	Pakosław	Szczaniecka Emilia	98	—	Pakosław	38	434
23	Wąsowo	Szczanieccy	99	—	Sliwno	39	414

1) Dwa te folwarki w 1842 skasowane zostały a w miejsce ich stanął nowy Algierem nazwany. Gazeta Poznań. 1843 Nro. 29.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	54	Wymysłowo	2	16
			100	—	Wąsowo	58	574
			—	55	Wąsowko	1	8
24	Zgierzynka	Probostwo Brodzkie	—	56	Zgierzynka	16	140
			—	57	Podlesisko		
						863	8.574

680. ZEBRANIE MIAST I WSI.

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1. Grodzisk . .	351	3.397	1.099	10.108
	2. Buk	240	2.207		
	3. Lwowek . . .	266	2.449		
	4. Opalenica . .	158	1.246		
	5. Nowy Tomyśl .	84	809		
Wsie	W pierwsz. okręgu	920	8.931	3.792	32.464
	W drugim —	932	7.608		
	W trzecim —	1.077	7.351		
	W czwartym —	863	8.574		
				4.891	42.572

681. W liczbie wsi i osad 157 powiatu Bukowskiego (art. 675) znajduje się:

	wsie i osady większe	wsie i osady mniejsze
1. Wsi obejmując. ludności 100 głów i więcej	72	—
2. Wsi z mniejszą ludnością	—	21
3. Folwarków 25.	3	22
4. Kolonij 3, t. j. z ludnością 100 głów i więcej	1	—
z ludnością mniejszą . .	—	2
5. Olendrów 29, t. j. z ludnoś. 100 głów i więcej	24	—
z ludnością mniejszą . .	—	5
6. Posad leśnych i innych	—	2
7. Karczem	—	1
8. Młynów, to jest wodnych	—	4
Ogół	100	57
Łącznie	157	

3. POWIAT KOSCIAŃSKI.

1. OPIS OGÓLNY.

682. Powiat Kościański graniczy na północ z powiatem Bukowskim i Poznańskim; na wschód z powiatem Szremskim; na południe z Krobskim i Wschowskim; na zachód z powiatem Babimostskim.

683. Znaczną część powiatu zajmuje Bagno Obrzańskie; lasy są w części zachodniej i średniej, w innych Zapola.

684. Środkiem utrzymania się mieszkańców jest gospodarstwo rolne i chów bydła. Na końcu roku 1837 liczono w powiecie koni i źrebiąt 5.942; bydła rogatego 21.108; owiec 89.213; kóz 102; świń 7.954; w ogóle sztuk 124.319.[1]) Na 1 □ milę wypadało koni 280; bydła 996; owiec 4208; kóz 5; świń 375; w ogóle sztuk 5.864. Powiat Kościański należał zatem do dziewięciu powiatów w Księztwie średnio zamożnych w bydło i w ich rzędzie zajmował pierwsze miejsce.

685. Powiat Kościański obejmuje mil □ jeograficznych 21,20 albo włok Polskich 6.925, albo morgów Magdeburskich 455.530.

686. Urodzajność ziemi w powiecie oznaczyć można przez przybliżenie, że gruntu średniego ma morgów Mag. 379.598. błotnego 75.932.

687. Ludność ogólna powiatu w 1837 wynosiła podług spisu regencyjnego głów 45.386. Stosunkowa na jednę milę □ jeograficzną 2.145; miejska 7.626; wiejska 37.760. Dymów miejskich 1.129; wiejskich 4.139; w ogóle 5.268.[2])

1) Hoffman *Bevölkerung*.
2) Spis miejsc departamentu Poznańskiego str. 59.

Taż ludność podług Hoffmana w 1837 głów 42.155; stosunkowa 1.988; miejska 7611, wiejska 34.544.

688. Powiat Kościański liczy parafij katolickich 30, protestantskich 3. Do katolickich należą kościoły parafialne w miastach i wsiach: Kamieniec, Konojad, Łęki wielkie, Parzęczewo, Prochy, Wielichowo, Zielęcin, Białcz, Czempin, Chorynia, Czacz, Głuchow, Gołębin, Gryżyna, Kościan, Obrzysko, Rombin, Wyskoć, Wilkowo, Wojnieść, Bronikowo, Bucz, Czerwonawieś, Górka duchowna, Szmigiel, Radomicko, Bojanowo stare, Dalewo, Krzywin, Lubin. [1]) Filialny Bonikowo. Do protestantskich parafialne w Kościanie, Racacie, Szmiglu.

689. Żydzi mają w powiecie 3 synagogi, to jest w Szmiglu, Czempinie, i Krzywinie.

690. We względzie policyjnym powiat Kościański podzielony jest na 6 okręgów jako to: Kościański i Szmigielski Wielichowski, Czempiński, Krzywinski i Jerkowski. Miasta Kościan i Szmigiel do żadnego okręgu nie należą i są pod bezpośrednim dozorem powiatowego Landrata.

691. Rzeka znaczniejsza jest w powiecie jedna, to jest Obra i wpływające do niej dwie mniejsze Prut i Ziemin.

692, Jezior w powiecie jest 14, znaczniejsze są: Karmelin, Wojnice, Zbęch, Morka i Cichowo. Bagno jedno Obrzańskie.

693. Lasów szczegółowo w powiecie nie nazwanych, obszerność wynosi około 50.000 morgów Magdeburskich.

694. Dobra rządowe w powiecie należą do jednej ekonomji albo amtu zadzierżawionego Jerka zwanego; wszystkie wsie tego amtu, jeden okręg składają Jerkowski. Są prócz tego szczególne dwie dzierżawy: Dalewo i Mościska.

695. Powiat Kościański ma głowną komunikacyą lądową przez gościniec bity Wrocławski idący od wsi Piotrowa na Głuchow, Jarogniewice, miasto Kościan, miasto Szmigiel, za którem miastem ostatniem wchodzi do powiatu Wschowskiego dążąc ku miastu Leszno. Wodną komunikacyą ma powiat w rzece Obrze i w kanałach obok niej kopanych, na k rych na wiosnę a czasem w jesieni spławia się drzewo.

1) *Ordo oficii Divini Posnaniae* 1843.

696. Traktu głównego oprócz gościńca bitego nie masz w powiecie żadnego.

697. Traktów mniejszych jest 8, to jest: jeden z Krzywina miasta do miasta Gostynia; drugi z Krzywina do miasta Dolska; trzeci z Krzywina do miasta Szremu; czwarty z Krzywina do miasta Bnina; piąty z Kościana do Krzywina; szósty z Kościana do miasta Grodziska; siódmy z Kościana na Czempin do Szremu; ósmy z Kościana do Wielichowa.

698. Stacyi pocztowych konnych jest dwie w powiecie. W Kościanie, w Szmiglu i w Czempinie poczta listowa.

699. Cały dzisiejszy powiat Kościański ze wszystkiemi miastami należał do dawnego województwa Poznańskiego w obszerności mil □ 21,20.

700. Powiat Kościański ma miast 5; majętności 80; wsi większych 145; wsi i osad mniejszych 101; w ogóle wsi i osad 246.

2. MIASTA.

701. Miasta powiatu Kościańskiego są: Szmigiel, Kościan, Czempin, Wielichow, Krzywin.

702. *Szmigiel* na gościńcu bitym Wrocławskim, położone na wzgórzu dobrze zbudowane miasto, miało w 1811 domów 352, ludności 2.185. dziś ma domów 370. Ludności w 1837 podług spisu regencyjnego i Hofmana głów 2.654.[1]) Ma kościół katolicki, protestantski i synagogę. Znaczne tu dawniej były fabryki sukien. Teraz kilka tylko zostało sukienników i tkaczy. Liczy się do klassy trzeciej podatku przemysłowego. — Ordynacya miejska nadaną została miastu 1835 r. 20 kwietnia. Urny starożytne z popiołami w okolicy tego miasta wykopujące się, dowodzą że tu kiedyś znaczna pogańska musiała być osada. W XIV. wieku Szmigiel należał do Wincentego z Kępy herbu Łodzia, który dostawszy od Władysława Jagiełły dobra Bnin, odtąd Bnińskim pisać się zaczął. W r. 1470 właścicielem Szmigla był Andrzej z Bnina biskup Poznański, który założył tu kościół dotąd istniejący. Kościół ten utracił archiwa swoje

1) Spis miejsc w departamencie Poznańskim str. 59.

w pożarze miasta 1813 roku. Jeden z potomków Wincentego, właściciel Bnina, Radziwa i Szmigla rozdał je i rozdzielił między trzech synów, ztąd nastały familje Radzewskich i Szmigielskich. W XVI i XVII. wieku sekta Socynianów miała w Szmiglu zbór i szkoły. Szmigiel był tem dla uczniów Socyna w Wielkiej Polsce, czem Raków dla Małopolskich. Jednym z dziedziców Szmigla był Dudycz Horchowicy, który z biskupa katolickiego w pięciu kościołach w Węgrzech został Socynianem i pojął za żonę Straszównę i w Szmiglu fundował szkoły i zbór. Po śmierci Dudycza w 1589 zakroczonej, Szmigiel dostał się w części Brzeźnickim, w części Eliaszowi Arciszewskiemu, ojcu sławnych wojowników Krzysztofa i Eliasza Arciszewskich, którzy mając z Brzeznickiemi ciągłe zatargi, zamordowali go na publicznej drodze pod Kościanem i za to sądzeni i z kraju wygnani zostali. Szkoła Socynianska w Szmiglu przez lat 30 wsławiła się uporczywą polemiką z uczonemi Jezuitami Poznańskiemi a mianowicie Powodowskim i Szmigielskim. Miasto Szmigiel doświadczyło trzech pożarów: w 1616, 1627 1634 roku. Szkołę Socyniańską zniosł Krzysztof Arciszewski. Podczas wojny 30 letniej dziedzice Szmigla nowych osadników ściągnęli ze Szląska i Morawji. Dziś miasto należy do Księżnej Acerenza Pignatelli. [1]) Stacya pocztowa tutejsza odwozi do Kościana i Leszna. Miasto ma 4 jarmarki w roku kramne i na bydło, odbywają się 13 marca, 12 czerwca, 11 września, 4 grudnia. Odległość od powiatowego miasta Kościana mil 1 ½, od Poznania mil 8.

703. *Kościan (Kosten)* na gościńcu bitym Warszawskim przedtem stolica dawnego, dziś nowego Kościańskiego powiatu. Dawniej obronne z zamkiem nad Obrą, miało w 1811 domów 242, ludności 1.378, dziś ma domów 399. Ludności w 1837 podług spisu regencyjnego i Hoffmana głów 2.044. [2]) Trzy kościoły katolickie, to jest fara starożytna w XIII albo XIV wieku zbudowana i dwa mniejsze, tudzież dwa klasztory jeden Dominikański drugi Bernardynów de observantia. Z klasztoru Bernardyńskiego zrobiono dom poprawy; Dominikański oddano lutrom. W Ko-

1) Wspomnienia Wielkopolski p. Ed. Raczyńskiego.
2) Spis miejsc w departamencie Poznańskim str. 59.

ścianie przebywa Landrat powiatowy, był niedawno sąd pokoju, dziś jest sąd ziemsko-miejski, kassa powiatowa i fizykat. Rolnictwo, propinacya i tkactwo dają wyżywienie mieszkańcom. Trzy wsie należą do miasta, to jest Czarków, Nacław i Sierakowo. Kościan należy do rządu, jest po części murem opasany, dobrze zbudowany i w pięknej okolicy położony, liczy się do klassy trzeciej podatku przemysłowego. Ordynacyą miejską ma od 1835 roku 23 maja. Miasto Kościan zostało założone 1140 przez Sobiesława Księcia Czeskiego. Zamek tutejszy dawniejszy jest od Kazimierza Wielkiego. W Kościanie była aż do XVI. wieku komanderya kawalerów Maltańskich. W r. 1567 odstąpił zakon tej nieruchomości, Kościańskiej farze ze wsią Widziszewo. W XV. wieku słynęło miasto jak się wyżej powiedziało z fabryk sukiennych. Kazimierz Jagiellończyk nadał mu w r. 1472 na sejmie Piotrkowskim, za herb Wieżę z orłem białym i literą C. Pieczęcią z tym herbem odznaczały się odtąd wyroby sukienne Kościańskie. [1]) Za tegoż panowania Kościan był Starostwem Grodowem i drugiem co do wielkości miast w Wielkiej Polsce po Poznaniu. W XVI. wieku gdy fabryki te jeszcze się były podniosły, Zygmunt I. w 1520 r. roztrzygnął spór o kupowaniu wełny w sposób, że od Wielkiej nocy do św. Michała prawo kupowania wełny w Kościanie służyć miało wyłącznie miastu; a od św. Michała do Wielkiej nocy handel wełną miał być wolny dla wszystkich. W 1665 Szwedzi opanowali miasto. Żegocki starosta Babimostski fortelem je na powrót zdobył na Szwedach, przy czem Landgraf Heski szwagier Karola Gustawa życie utracił. W XVII. wieku była w Kościanie drukarnia. Mszcząc się śmierci Landgrafa Szwedzi splondrowali miasto i spalili. W 1704 Szwedzi zburzyli fortyfikacyą. Podczas konfederacyi Barskiej, Moskale zdobyli i zrabowali Kościan. Wkrótce potem Zaremba przy pomocy Grabowskiego i Zwierzchowskiego zniósł pod Rombinem zupełnie, znaczny oddział wojska Moskiewskiego. Miasto posiada w archiwach swoich przywileje Króla Michała, Jana III, Augusta II, i Augusta III. Dawniejsze zaginęły. [2]) W r. 1794 zawiązało tu

1) *Codex Diplom. M. Pol.* str. 186.
2) Wspomnienia Wielkopolski p. Edw. Raczyńskiego.

się powstanie Wielkopolskie które się przyczyniło do uwolnienia Warszawy od oblężenia Rossyjskiego i Pruskiego. Stacya tutejsza pocztowa odwozi do Stęszewa, Szmigla, Leszna i Wschowy. Miasto ma cztery dwudniowe jarmarki w roku, kramne i na bydło, odbywające się 3, 4 kwietnia, 29, 30 maja, 4, 5 września, 13, 14 listopada. Odległość od Poznania mil 6 ½.

704. *Czempin* o ¼ mili od bagna Obrzańskiego na południe położone miasto, miało w 1811 domów 113 ludności 820, dziś ma domów 119. Ludności w 1837 podług spisu regencyjnego głów 1.144; [1]) podług Hoffmana 1.175. Jest tu kościół katolicki i synagoga, tudzież dawny zamek Szołdrskich. Są w mieście tkacze. W wieku XVI. Czempin był własnością Gorków; po śmierci ostatniego tej rodziny potomka, Stanisława wojewody Poznańskiego, nabyli go Szołdrscy. Dziś jest własnością Nieczkowskiego, Niemca, trzymającego dom gościnny w Poznaniu. W r. 1841 miasto uległo wielkiemu pożarowi. Miasto ma 4 jarmarki kramne i na bydło, 1 maja, 10 lipca, 2 października, 27 listopada odbywające się. Odległość od miasta powiatowego mil 1 ½, od Poznania 4 ¼.

705. *Wielichow* nad samem prawie bagnem Obrzańskiem na północnej jego stronie położone, miało w 1811 domów 111, ludności 592; dziś ma domów 122. Ludności w 1837 podług spisu regencyjnego głów 915 [2]); podług Hoffmana 952. Kościół katolicki. Należy do Mielżyńskiego Michała. Władysław Jagiełło nadał mu prawo Magdeburskie. [3]) Miasto ma cztery jarmarki kramne i na bydło, 28 lutego, 2 maja, 24 sierpnia, 31 października odbywające się. Odległość od miasta powiatowego Kościana 3 ¼; od Poznania mil 7.

706. *Krzywin (Kriewen)* na trakcie ze Szremu do Leszna i z Dolska do Leszna nad Obrą położone miasto, miało w r. 1811 domów 72, ludności 560, dziś ma domów 119. Ludności w 1837 podług spisu regencyjnego głów 869. Po-

1) Spis miejsc w depart. Poznańskim str. 59.
2) Spis miejsc w departamencie Poznańskim str. 59.
3) *Codex diplom. Maj. Poloniae* str. 160.

dług Hofmana 786. [1]) Kościół katolicki starożytny [2]) i synagogę. Jest tu wielu tkaczy. Dawniej w Krzywinie była kasztelania mniejsza. Pierwszym kasztelanem Krzywińskim od czasu Augusta III. był Kołaczkowski Adam 1737 r. Ostatnim Sieroszewski Antoni 1785 roku. [3]) Miasto ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło, 17 marca, 26 czerwca, 18 września, 6 listopada odbywane. Krzywin był niegdyś własnością opatów Benedyktyńskich w Lubiniu, dziś należy do Rządu. Odległość od miasta powiatowego Kościana mil 3, od Poznania mil 9.

3. WSIE.

707. Powiat Kościański w sześciu okręgach obejmuje wsi większych 145, wsi i osad mniejszych 101, w ogóle wsi i osad 246. Wsie te należą do 79 majętności to jest rządowa 1, prywatnych i gminnych 79.

708. 1. OKRĘG KOŚCIAŃSKI

	Majętność	Właściciel	Ner. wsi większej	Ner. wsi mniejszej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1	Białcz *(Balsch)*	Zbijewka	1	—	Białcz	23	254
			2	—	Bronsko	21	185
			—	1	Feligowo fol.	3	29
			—	2	Prętkowice p. l.	1	3
			3	—	Skoraczewo	13	112
2	Bonikowo	Chłapowski Anzelm	4	—	Bonikowo	28	337
			5	—	Gurostowo	14	102
			6	—	Kurza góra stara	18	261
			7	—	Kurza góra nowa	15	115
3	Czacz	Żołtowski Marcelli	8	—	Czacz [4])	64	652
			—	3	Czacz mały	4	33
			9	—	Karznice	21	230
			—	4	Księginki	6	56
			10	—	Przysieka pols.	13	122
4	Gryżyna	Lossow	11	—	Gryżyna [5])	23	264

1) Spis miejsc w departam. Poznań. str. 59.
2) Na cmentarzu tego kościoła jest pomnik grobowy Skorzewskiego dziedzica niegdyś wsi Kapaszewo.
3) Skarbiec Sienkiewicza.
4) Gniazdo familji Czackich herbu Swinka.
5) Wieś leżąca o pół mili od Racała a dwie mile od Lublina. O kilka staj od tej wsi stoi kościołek św. Marcina, murowany, dziś podupadły a przy

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		—	5	Gryżynka	6	28
5 Czarków	Mias. Kościan	12	—	Czarkow	12	101
		13	—	Nacław	23	224
		14	—	Sierakowo	27	232
6 Kobelniki	Kwilecki Władysław	15	—	Kobelniki	19	181
		16	—	Krzan	17	193
		17	—	Ponin [1]	16	156
7 Kokorzyn	Zakrzewski Ldwik	18	—	Kokorzyn	16	194
		—	6	Godziszewo	5	45
		—	7	Pelikan karcz.	1	11
8 Osiek	Zakrzewski Karol	19	—	Osiek	25	281
		—	8	Dembice fol.	4	40
		20	—	Nielęgowo	13	124
		—	9	Nielęgowskie Goruszki p. l.	2	17
9 Kiełczew	Kapituła Poz.	21	—	Kiełczew	137	965
10 Przysieka ni. *(DeutzPresse)*	Potworowski Edward	22	—	Przysieka niem.	30	309
		—	10	Brzeziny fol.	1	5
		—	11	Widziszewo [2]	10	93
11 Pijanowo	Lentschke	—	12	Pijanowo	5	47
12 Racat *(Razoten)*	b. Król Niderl.	23	—	Darnowo	18	177
		—	13	Spitkowski fol.	5	56
		—	14	Spitkowki	11	99
		24	—	Wyskoć	29	358
		25	—	Lubosz stary	19	154
		26	—	Lubosz nowy	32	260
		27	—	Słonin	28	238
		—	15	Słonin kolonia	1	5
		28	—	Witkowski	14	119
		—	16	Witkowski fol.	4	75
		29	—	Racat [3]	38	365
13 Szczodrohowo	Żychliński Xawery	30	—	Szczodrochowo	13	136
					848	8.043

nim brzoza, której obwód pół szosta łokcia wynosi. Do tego drzewa przywiązana jest legenda którą Frańciszek Morawski w pięknej balladzie opisał. — Pisma Fr. Morawskiego Wrocław 1841 str. 98.

1) Dawna dziedzina Ponińskich herbu Łodzia.

2) Dawniej należała ta wieś do fary Kościańskiej.

3) Wieś ta należała w XVI. wieku do możnej familji Kostków którzy tu zamek wystawili. Anna z Kostków Księżna Ostrogska, blizka krewna ś. Stanisława Kostki w tym gmachu umarła. Później dostał się Racat do Piotra Bronisza kasztelana Kaliskiego. Bronisz ten podczas pobytu swego w Benderze u Karola XII. gdy się pogłoska o pochwyceniu i zejściu jego rozniosła, zdradzony został przez komisarza swego. Podły ten człowiek córkę pana swego z domu wygnał a sam sobie cały majątek przywłaszczył. Wrócony do kraju Bronisz, zdrajcę okrótnie zamordować kazał. Pokazują jeszcze loch w którym ten nieszczęśliwy z głodu umarł. Po śmierci Bronisza w 1720 zakroczonej córka jego, poszła za Ks. Jabłonowskiego i Racat mu w posagu przyniosła. — Podczas konfederacyi Barskiej Drewicz kazał Racat zrabować zupełnie. Po śmierci Ks. Jabłonowskiego objął te dobra

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
14	Bojanowo stare	Książ. Hohenzollern	31	—	Bojanowo stare [1]	39	347
			—	17	Wodny młyn	1	7
			—	18	Polny folwark	1	21
			32	—	Robaczyn	26	178
			—	19	Olszewo	10	93
			33	—	Sierpowo	20	183
			—	20	Podszmigiel I. f.	1	10
			34	—	Nieląszkowo	30	324
15	Koszanowo *(Kuschen)*	Księżna Acerenza Pignatelli	35	—	Koszanowo	31	417
			—	21	Trzebidna p. l.	1	6
			—	22	Bruszczewo	7	68
			36	—	Glinsko	15	148
			—	23	Nowa wieś	7	78
			—	24	Winna góra p. l.	1	3
16	Radomicko	Ks. Acerenza Pignetelli	37	—	Radomicko [2]	29	294
			—	25	Dawny folusz	1	5
			—	26	Piła młyn	2	12
			—	27	Smolno	3	27
			—	29	Wyderowo	4	37
			—	29	Posada leśna	1	
			—	30	Dawna posada	1	
17	Bronikowo	Forster	38	—	Bronikowo	31	308
			—	31	Posada leśna	1	
			39	—	Boguszyn	29	250
			—	32	Błotnek młyn	2	10
			—	33	Podszmigiel II. k.	2	14
18	Popowo niemieckie *(Deutsch Poppen)*	Szołdrski J.	40	—	Popowo niem.	29	254
			41	—	Barchlin	19	225
			—	34	Brzezniak f.	1	6
			—	35	Bobkowo p. l.	1	6
			42	—	Bucz	25	230
			—	36	Dembina fol.	1	7
			43	—	Zegrowo	23	179
			—	37	Zegrowko	4	38
			—	38	Nowa wieś p. l.	2	14
19	Górka duchowna	Bojn	44	—	Gorka duchowna	22	231
			45	—	Targowisko	21	175
			—	39	Rathenfeld kol.	10	51

syn jego Antoni kasztelan Krakowski. W pałacu gustownym przez niego wystawionym zbierały się pierwsze Wielkopolskie rodziny. Był tu teatr na którym grano sztuki Józefa Wybickiego, później senatora wojewody w roku 1793. Tadeusz Kościuszko i Ks. Józef Poniatowski przepędzili tu kilka miesięcy po zajęciu Polski przez Moskalów. Kilka lat później Racat kupiony został przez Wilhelma Ks. Nassauskiego, później Króla Niderlandzkiego, do którego sukcessorów dziś jeszcze należy. (Wspomnienia Wielkopolski Ed. Raczyńskiego.)

1) Gniazdo Bojanowskich herbu Junosza.

2) Dawna dziedzina Daleszyńskich herbu Korczak.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
20	Chełkowo	Skarżyński	46	—	Chełkowo	8	116
	(Kelke)		47	—	Karmin [1])	24	176
21	Lipno	Jaraczewski f.	48	—	Lipno	19	183
			—	40	Posada leśna	1	
22	Machcin	Micara	49	—	Machciu	20	221
			50	—	Dłużyn	37	263
			51	—	Boszkowo	12	124
			—	41	Posada leśna	1	
23	Murownica	Kwileckiego Hektora s. s.	52	—	Marownica	27	278
			—	42	Sikorzyn fol.	1	13
			—	43	Szczepankowo f.	7	84
			—	44	Katarzyn fol.	1	16
			53	—	Biskupice	11	110
			54	—	Poświętno	8	103
			—	45	Antonopol kar.	1	5
			—	46	Ludwinowo kar.	1	16
			—	47	Szczepankowo n.	8	59
24	Parsko	Banachowicz	—	48	Parsko	5	70
			—	49	Żydowo	7	57
			—	50	Żydowo fol.	1	
25	Poładowo	Kuchlem	55	—	Poładowo	23	210
26	Sulejowo *(Saule)*	Eitman	56	—	Sulejowo	22	173
27	Spławie	Skarżyński	57	–	Spławie	28	236
			—	51	Posada leś.	1	
28	Sokołowo *(Sukel)*	Skarżyński	58	—	Sokołowo	13	157
			—	52	Posada leśna	1	
			—	53	Charbelin (Karmelin)	8	61
			—	54	Trzebidza	3	19
29	Wojnice (Wojnieść)	Bojanowski	59	—	Wojnice	33	286
			—	55	Gniewowo	8	75
						794	7.371

710. 3. OKRĘG WIELICHOWSKI

30	Cykowo	Biegański	—	56	Cykowo	7	9
			60	—	Cykowko	14	121
			—	57	Cykowko Ol.	8	45
31	Gozdzichowo	Chłapowski Dezydery	61	—	Gozdzichowo	17	184
			—	58	Puszczykowo	8	45
			—	59	Puszszykowo Ol.	11	73
32	Kamieniec	Skorzewski Andrzej	62	—	Kamieniec	32	281
33	Karczew	Mielżyńskiego Mikołaja s. s.	63	—	Karczew	20	278
			64	—	Jaskołki	17	190
			—	60	Plastowo fol.	4	76
			65	—	Wołkowo	23	250
			66	—	Łęki wielkie	23	278

1) Dawna posiadłość Leszczyńskich herbu Wieniawa.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
34	Kluczewo	Quos	67	—	Kluczewo	44	437
			68	—	Sączkowo	17	170
			—	61	Borek fol.	4	23
35	Paręczew	Potworowski Adolf	69	—	Parzęczew	28	326
			70	—	Lubiechow	17	135
			71	—	Wąblew	18	132
			72	—	Kotusz Ol.	39	252
36	Prochy	Radoński Piotr	73	—	Prochy [1]	28	233
			74	—	Pruszkowo Ol.	23	122
37	Ujazd	Żołtowski Nepomucen	75	—	Ujazd	18	235
			—	62	Kowalewo	13	97
			—	63	Lechowo fol.	2	29
38	Łęki małe	Żołtowski Nepomucen	76	—	Łęki małe	14	145
			77	—	Wilanow	19	121
39	Wielichow	Mielżyński Mikołaj	—	64	Wilichow	7	80
			78	—	Dębsko	27	213
			79	—	Gradowiec	36	314
			80	—	Łubnica	34	303
			81	—	Trzcinica	40	269
			—	65	Mokrze fol.	1	3
			—	66	Augustowo kol.	4	20
			—	67	Brzezina kar.	1	6
			—	68	Borek p. leś.	1	4
			—	69	Kołmierz p. l.	1	4
			—	70	Przewoz p. leś.	1	8
40	Wilkowo polskie	Czarnecki Marcelli	82	—	Siekowo	27	312
			83	—	Ziemin	21	262
			84	—	Wilkowo pols.	44	451
			—	71	Bielawy	6	42
			85	—	Siekowko	30	259
41	Zielencin	Kruszkowski Antoni	86	—	Zielencin [2]	20	182
—	Białcz	Zbiewska	87	—	Rensko Ol.	28	211
—	Pepowo niemieckie	Szołdrski	88	—	Siaty	22	198
						819	7.510

711. 4. OKRĘG CZEMPIŃSKI

42	Borowko	Nieczkowski	89	—	Borowko	36	329
			90	—	Piechanin	27	251
43	Borowo	Mizerski	91	—	Borowo	39	382
			—	72	Helenopol fol.	1	8
44	Głuchow	Jaraczewski	92	—	Głuchow	29	303
			93	—	Sierniki	17	184
45	Gorzyczki	Potworowski Edward	94	—	Gorzyczki I.	24	217
			95	—	Gorzyce	17	195
46	Gołembin	Szołdrski Melchior	96	—	Gołembin	34	306
			—	73	Gorzyczki II.	6	78

1) Dawna dziedzina Kosieckich i Proskich.
2) Gniazdo Zielenckich.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
47	Granowko	Nieżychowski	97	—	Granowko [1]	24	266
			—	74	Dalekie	8	40
48	Jarogniewice	Żołtowski Nepomucen	98	—	Jarogniewice	49	480
49	Jasień	Koczorowski	99	—	Jasień	24	229
50	Kurowo	Fyxicki	100	—	Kurowo	22	212
51	Konojad	Kurtrz	101	—	Konojad	40	377
52	Łagniewniki	Płączyński	—	75	Łagiewniki I.	9	90
			—	76	Sepienko I.	19	80
53	Mikoszki	Koczorowski Ludwik	102	—	Mikoszki	17	164
			103	—	Piotrowo	27	261
			—	77	Łagiewniki II.	9	65
			104	—	Kawczyn	20	112
54	Obrzysko	Polnitz	105	—	Obrzysko	18	152
55	Piotrkowice	Koczorowski	106	—	Piotrkowice	37	300
56	Srocko wiel.	Kwilecki	107	—	Srocko wielkie	25	256
			108	—	Bieczyn	12	143
57	Sepno I.	Skorzewski	109	—	Sepno I.	16	170
58	Sepno II.	Biegański	—	78	Sepno II.	13	90
59	Sepienko I. II.	Blodan	—	79	Sepienko II.	16	76
60	Szczepowice	Niklas Andrz.	110	—	Szczepowice	16	110
61	Tarnowo	Hoffman Rob.	111	—	Tarnowo	20	226
62	Zadory	Żołtowski	112	—	Zadory	22	220
			—	80	Roszkowo	5	46
			—	81	Drożdzyce	8	91
						706	6.509

712. 5. OKRĘG KRZYWIŃSKI

63	Bielewo	Goslinowski Ignacy	113	—	Bielewo	28	313
64	Chorynia	Taczanowski	114	—	Chorynia	19	264
			—	82	Katarzynowo	13	82
			—	83	Granicznik	1	17
65	Dałabuszki	Kuszucki	115	—	Dałabuszki	16	126
66	Czerwona wieś	Chłapowski Stanisław	116	—	Czerwona wieś [2]	21	245
			117	—	Gorka	11	106
			118	—	Ziemnice	11	108
			—	84	Kuszkowo fol.	2	30
			—	85	Kościwie fol.	3	14
			—	86	Kąty	12	91
			—	87	Maciejewo	8	52

1) Dawna posiadłość Jaskulskich herbu Leszczyc.

2) Wieś ta znana jest ze starożytnego gminnego podania, podług którego dawny dziedzic tej włości, bezbożny i okrutny nagłą śmiercią ukarany został, po której zamek jego upadł a z nim wszystkie ślady dawnej wspaniałości. Długo po zgonie jego, podług tejże legendy wielka łuna po błotach się rozszerzała, tentent koni i wycie psów słyszeć się zdawały. — Dzisiejszy dziedzic Czerwonej wsi celuje rolnem gospodarstwem, w którem ze wszech miar, za wzór służyć może. (Wspomnienia Wielkopolskie.)

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
67	Jezierzyce polskie	Żychliński Zygmunt	119	—	Jezierzyce pol.	23	157
			—	88	Jezierzyce m. fol.	1	14
68	Jurkowo	Morawski Kajetan	120	—	Jurkowo [1]	23	296
			—	89	Wymysłowo fol.	2	26
			—	90	Zglinice	16	79
69	Kopaszewo	Chłapowkki Generał.	121	—	Kopaszewo	20	186
			—	91	Kopaszewko	7	59
			122	—	Rogaczewo wiel.	12	125
70	Lubin	Szolc	123	—	Lubin [2]	44	381
			—	92	Zmysłowo fol.	1	6
			—	93	Brzezina fol.	1	6
71	Miaskowo	Zakrzewski	—	94	Miaskowo	10	84
72	Osowo	Fenner	—	95	Osowo	12	80
			—	96	Osowo nowe	8	80
73	Popowo pol.	Keller	124	—	Popowo pols.	22	187
74	Rogaczewo	Skorzewska	125	—	Rogaczewo małe	16	200
			—	97	Moszczenno	1	13
75	Turwia	Chłapowski Generał	126	—	Turwia [3]	48	444
			—	98	Wronowo	6	88
			127	—	Rombin	52	440
			—	99	Rombinek fol.	2	15
76	Wieszkowo	Braunek Józ.	128	—	Wieszkowo	22	203
77	Witosław	Opitz	129	—	Witosław	14	139

1) Jurkowo celuje dobrem rolnem gospodarstwem.

2) Jest w tej wsi kościół jeden farą zwany którego sanctuarium z granitowych sześcianów jest wzniesiony. Kościół ten sięga może pierwszych Lechji wieków. Drugi kościół i klasztor należał do Ks. Ks. Benedyktynów, które podług twierdzenia jednych Mieczysław stary, podług drugich Michał Skarbek herbu Abdank hrabia na Gorze w roku 1113 fundował, stawiając kościół z drzewa. Sanctuarium tego kościoła wymurował w XII. wieku Piotr Dunin. W tym to kościele pochowany został Władysław Laskonogi Ks. Wielkopolski który w 1228 zszedł z tego świata w Śrzodzie. Śladów grobowca jego znaleźć nie można. W tymże kościele spoczywają zwłoki Bernarda Zakonnika, zmarłego 15 maja 1603 i między błogosławionemi policzonego. Zachowuje się pomiędzy ludem mniemanie, jakoby za sprawą tego błogosławionego, wyschła w Grodzisku studnia, cudownie obfitą napełniła się wodą, od którego to czasu piwo Grodziskie słynąć zaczęło. Przed kilkadziesiąt laty mieszkańcy Grodziska corok z processyą chodzili do Lubina i tam na grobie Błogosławionego Bernarda składali w ofierze beczkę swego piwa

W przywileju klasztorowi temu od Przemysława II. nadanym, zamieszczono prawo polowania na jelenie, niedźwiedzie, bobry, dziki i młode woły *(bubulcus)* to jest żubry.— Żubry dawniej tak się znajdowały w Wielkiej Polsce jak były w Mazowszu.

Na końcu XVI. wieku istniała w Lubinie szkoła Muzyki. Zarządca jej Lambert Francuz, powołany został na dwór do Dymitra cara męża Maryny Mniszchowny i tamże życie utracił.

W Lubinie była niegdyś piękna biblioteka.

3) Właściciel Turwji odznacza się wzorowem urządzeniem gospodarstwa na tryb zagraniczny, doskonałą uprawą roli, utrzymaniem licznej i uszlachconej trzody owiec, pięknem i stósownem wystawieniem zabudowań ekonomicznych; tudzież zaprowadzeniem pięknej cukrowni i szkółki rolniczej.

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		—	100	Adamow	2	21
78 Żelazno	Petri	130	—	Żelazno	30	254
— Jerka Amt	Rząd	—	101	Stężyca	11	26
					551	5.107

713. 6. OKRĘG JERKOWSKI

79 Jerka Amt	Rząd	131	—	Jerka	41	391
		132	—	Bieżyn	35	230
		133	—	Cichowo	18	136
		134	—	Donatowo	39	291
		135	—	Gierlachowo	23	164
		136	—	Łagowo	35	197
		137	—	Dalewo [1]	32	292
		138	—	Luszkowo	37	280
		139	—	Mościszki [2]	23	161
		140	—	Nowy dwór	18	109
		141	—	Stankowo	21	138
		142	—	Świniec	16	135
		143	—	Wławie	18	137
		144	—	Wyrzeka	36	289
		145	—	Zbęchy	29	264
					421	3.220

714. ZEBRANIE MIAST I WSI

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1 Szmigiel	370	2.654	1.129	7.626
	2 Kościan	399	2.044		
	3 Czempin	119	1.144		
	4 Wielichow	122	945		
	5 Krzywin	119	869		
Wsie	W pierwsz. okręgu	848	8.043	4.139	37.760
	W drugim —	794	7.371		
	W trzecim —	819	7.510		
	W czwartym —	706	6.509		
	W piątym —	551	5.107		
	W szóstym —	421	3.220		
	Ogół			5.268	45.386

715. W liczbie wsi i osad 246 Powiatu Kościańskiego (art. 707) znajduje się:

1) 2) Szczególne rządowe dzierżawy, pierwsza w posiadaniu Jaraczewskiego; druga Apelta.

	Wsie i osady	
	większe	mniejsze
1. Wsi obejmujc. 100 głów ludności i więcej	142	—
2. Wsi z mniejszą ludnością	—	46
3. Folwarków	—	25
4. Kolonji	—	3
5. Olendrów 5, t. j. z ludnością 100 gł. i więcej	3	—
z ludnością mniejszą	—	2
6. Posad leśnych i innych	—	16
7. Karczem	—	5
8. Młynów, to jest wodnych 2, tartak 1. folusz 1 . . . . . ,	—	4
Ogół	145	101
Łącznie	246	

4. POWIAT KROBSKI.

1. OPIS OGÓLNY.

716. Powiat Krobski graniczy na północ z powiatem Kościańskim i Szremskim; na wschód z powiatem Krotoszyńskim i częścią okręgu regencyjnego Wrocławskiego; na południe z tymże okręgiem regencyjnym; na zachód z powiatem Wschowskim.

717. Kraj powiatu Krobskiego jest równy wyjąwszy niektórych wzgórz około Gostynia, Ponica i wsi Bartoszewice.

718. Głównym sposobem zarobkowania mieszkańców powiatu jest rolnictwo i chów bydła. — Na końcu r. 1837 liczono w powiecie koni i źrebiąt 6.476; bydła rogatego 23.319; owiec 110.391; kóz 113; świń 7.169; w ogóle sztuk 147.468. [1]). Na jednę milę □ jeograficzną wypadało koni 349; bydła 1222; owiec 5.783; kóz 8; świń 376; w ogóle sztuk 7.725. Powiat zatem Krobski należał do jedenastu powiatów najzamożniejszych w dobytek i w ich rzędzie zajmował pierwsze miejsce. Jest więc w całem Księztwie Poznańskiem w tym względzie, najzamożniejszym.

719. Powiat Krobski zawiera obszerności mil □ jeograficznych 19,09, albo włok polskich 6.236, albo morgów Magdeburgskich 410.191. [2])

720. Urodzajność ziemi w powiecie oznaczyć można jak następuje: bardzo urodzajnego gruntu 136.693 morgów; średniego gruntu 136.749 morg. Mad.; letniego 136.749 morgów.

721. Ludność ogólna powiatu wynosiła w 1837, podług

1) Hoffmans, *Bevölkerung des Preussischen Staaats.*

2) Na jednę milę kw. jeograficzną idzie podług Colberga włok 326,68 podług Zeidlitza morgów Magdeburskich 21,490,3.

Hoffmana głów 60.628, stosunkowa głów 3.176, miejska 21.453, wiejska 39.175. [1]) Taż ludność ogólna powiatu wynosiła w r. 1837 podług spisu regencyjnego głów 60.577. Stosunkowa na 1 □ mili jeograficznej głów 3.173. Ludność miejska 21.388. wiejska 39.189. Dymów liczono w powiecie miejskich 2.870; wiejskich 4.748; w ogóle 7.618. [2])

722. Rzek w powiecie większych jest dwie: Obra i Orla; mniejszych dwie: Dąbrożna i Kania. Obra pod wsią Mszycin i folwarkiem Talary, przez ćwierć mili tylko dotyka granicy powiatu Krobskiego oddzielając go od powiatu Szremskiego. Orla zrasza część południowo-wshodnią powiatu płynąc około miast Jutroszyna i Dubina; około wsi Widawy przyjmuje Dąbrożnę i wpływa do Szląska. Dąbrożna płynie wzdłuż średniej części powiatu, oblewa miasto Miejska górka i łączy się z Orlą; Kania płynie z południa na północ, zrasza miasto Gostyń, niedaleko folwarku Bogusławki wpada do Obry. Oprócz tego są w powiecie dwie Kopanice jedna na granicy Szląskiej, idzie około lasu Łaszczyńskiego, nieopodal od miasta Rawicza; druga wpływa do powiatu Wschowskiego.

723. Jezior i bagien w tym powiecie nie ma chociaż są niziny i mokre łąki.

724. Lasów w powiecie Krobskim na mapie szczegółowej nazwanych jest cztery, to jest: Łaszczyński, Pokosławski, Szkaradowski i Sworowski.

725. Powiat Krobski liczy: parafji katolickich 25, protestantskich 8. Do katolickich należą kościoły *parafialne* w miastach i wsiach: Dubin, Golejewko, Gołaszyn, Jutroszyn, Kołaczkowice, Konary, Krobia, Łaszczyn, Miejska górka, Niepart, Pakosław, Pempowo, Poniec, Sarnowo, Skoraszewice, Słupia, Smolice, Szkaradowo, Zakrzewo, Żytowiecko, Domachowo, Gostyń stary, Siemowo, Strzelce wielkie; *filialne* kośc. Ks. Filipinów w Gostyniu, Chwałkowo, Rawicz, Sobiałkowo. [3]) — Do protestantskich kościoły parafialne w miastach i wsiach: Bojanowo, Miejska górka, Jutroszyn, Rawicz, Piaski, Sarnowo, Waszkowo luterski, i Waszkowo kalwiński.

1) Hoffman *Bevölkerung.*
2) Spis miejsc depr. Poznań. str. 69.
3) *Ordo officji divini Posnaniae 1843.*

726. Żydzi mają w powiecie synagog 6; w Rawiczu, Gostyniu, Jutroszynie, Krobi, Dubinie i Piaskach.

727. We względzie policyjnym powiat Krobski dzieli się na 6 okręgów, jako to: Sarnowski, Jutroszyński, Krobski, Gostyński, Bojanowski, Krobski. Miasta Rawicz, Bojanowo, Jutroszyn, Poniec i Sarnowo, do żadnego okręgu nie należą, i są pod bezpośrednim dozorem powiatowego ladrata.

728. Dobra rządowe w powiecie Krobskim położone składają jeden amt albo ekonomią zadzierżawioną Krobia, i jeden urząd administracyjny w Rawiczu.

729. Powiat Krobski nie ma żadnej głównej komunikacyi, ani wodnej ani lądowej. Mieć ją jednak będzie wkrótce w gościńcu bitym Wrocławskim jak tylko przedłużenie jego z Leszna, na Rydzynę, Bojanowo i Rawicz uskutecznione zostanie, i w gościńcu drugim Wrocławskim z Poznania na Szrem, Gostyń i Rawicz projektowanym. Korzystać nadto będzie z kolei żelaznej która z Berlina na Krosno i Głogowę do Wrocławia niebawnie urządzona być ma.

730. Traktów większych przez powiat Krobski przechodzi dwa, to jest jeden z Rawicza na Miejską górkę, Kobylin do Kalisza; drugi z Rawicza na Bojanowo do Rydzyny i Leszna.

731. Traktów mniejszych jest w powiecie 15, to jest: pierwszy z Krobi, na Gostyń, Szrem do Poznania; drugi z Krobi na Rawicz do Szląska; trzeci z Krobi na Poniec do Leszna; czwarty z Krobi na Czeluścin do Kobylina; piąty z Ponica do Niepartu; szósty z Ponica do Rawicza; siódmy z Ponica do Miejskiej górki i Sarnowa; ósmy z Ponica do Rokosowa i Gostynia; dziewiąty z Ponica na Czarków, Łękę małą do Gostynia; dziesiąty z Rawicza na Słupią i Sowy do Barnitz w Szląsku; jedenasty ze Szkaradowa na Dubin, Jutroszyn do Krotoszyna; dwunasty z Milicza Szląskiego na Jutroszyn do Kobylina; trzynasty z Gostynia na Kosowo do Bojanic; czternasty z Gostynia na Golę do Leszna; piętnasty z Gostynia na Piaseczną górę do Siedmiorogowa, Borka i Dolska.

732. W Rawiczu jest urząd zwierzchny pocztowy *(Postamt)* stacyi konnej poczty jest w powiecie pięć: w Rawiczu, Bojanowie i Gostyniu, Miejskiej górce i Krobi. Poczt listowych jest trzy: w Ponicu, Jutroszynie i Sarnowie.

733. Cały prawie dzisiejszy powiat Krobski należał do dawnego województwa Poznańskiego ze wszystkiemi miastami, w obszerności mil □ jeograficznych 18,76. Mała część ze wsią Pawłowo i dwoma mniejszemi osadami w obszerności mil □ jeograficznych ,33 należała do dawnego województwa Kaliskiego.

734. Powiat Krobski ma miast 10. Majętności 79. Wsi większych 141. Wsi i osad mniejszych 97. W ogóle wsi i osad 238.

2. MIASTA.

735. Powiat Krobski ma miasta następujące: Rawicz, Bojanowo, Gostyń, Jutroszyn, Poniec, Sarnowo, Miejska górka, Krobia, Dubin, Piaski.

736. *Rawicz* na samą prawie granicą Szląską położone miasto, miało w 1811 domów 935, ludności 7.179 dziś ma domów 913. Ludność jego wynosiła w 1837 podług spisu regencyi i Hoffmana głów 8.316.[1]) Chrześcijańska 7.316, żydowska 1600.[2]) Ma kościół katolicki, dawny klasztor Ks. Reformatów, kościół protestantcki i synagogę. Urzęduje tu landrat powiatowy, sąd ziemsko-miejski i inspekcya solna. Miasto ma szkołę wyższą miejską, seminaryum pomocnicze, dom sierot, szpital, szkołę dla dzieci zaniedbanych, dom kary i poprawy, księgarnią a w niej zbiory ksiąg i dzieł sztuki i muzycznych, drukarnią i księgarnie pożyczkowe. Rawicz jest rowem otoczony i wałami, ma cztery przedmieścia, ulice proste i dobrze brukowane. Był tu zamek wystawiony przez Przyjemskich lecz już nie istnieje. Miasto należy do rządu, liczy się do klassy drugiej podatku przemysłowego i płaci podatek od rzezi i mlewa. Ordynacya miejska nadana mu została 1832 roku 17 lipca. Jarmarków dwa dni trwających ma cztery w roku, kramnych i na bydło; odbybywają się one 30, 31 marca, 6, 7 lipca, 5, 6 października, 14, 15 grudnia; prowadzi handel zboża i wina, posiada fabryki sukienne, tytuniów, tabak, garbarnie, fabryki kapeluszów, płótna i prządzalnic. W 1794 obejmowało przeszło 1.800 sukienników i pro-

1) Spis miejsc dep. Poznań. 59.
2) Hoffman *Bevölkerung.*

wadziło znaczny tranzytowy handel sukienny z Chinami. Z wprowadzeniem do Królestwa Polskiego kongressowego systemu zakazowego, ustał ten kandel w Rawiczu a sukienników ledwo kilkadziesiąt pozostało w mieście. Otaczające miasto wzgórza a mianowicie od wsi Masłowa i Sierakowa, na południowej ich spadzistości z łatwością mogłyby być na winnice zamienione. — Rawicz założony został w 1632 staraniem Adama Przyjemskiego kasztelana Gnieznieńskiego który mu herbu swego dał nazwisko. Władysław IV. nadał mu prawo Magdeburskie 1639 roku. Silna protekcya możnej rodziny ściągnęła wielu osadników z Czech i Szląska. Po Przyjemskich należał Rawicz do Ks. Sapiehów; od nich przeszedł do familji Mycielskich. Familija ta na początku wieku XVIII. miasto to podług bardzo regularnego planu urządziła, tak że w rynku wszystkie bramy widzieć można było. Po zgorzeniu na nowo i jeszcze porządniej odbudowanem zostało. Od połowy XVII. wieku już Rawicz liczył się do najzamożniejszych miast Wielkopolskich. Podług dzieła Holscha w 1804 wydanego wyrabiał Rawicz w jednym roku:

1. Sukna . . . za złp.	1.167.600	7. Rękawiczek za złp.	1.000
2. Płótna . . . . —	87.366	8. Krochmalu . . —	900
3. Kapeluszw . —	39.000	9. Narzędzzi stalowych i żelaz. —	900
4. Skór . . . . . —	21.010		
5. Oleju . . . . —	2.610	10. Piór hamburs. —	600
6. Garnków i kafli . . . . . —	1.800	11. Laku . . . . . —	480
		W ogóle . —	1.333.266

Z wyrobów sukiennych Rawicz wyprowadzał do Rossyi za 800.000 złp. Holsch dodaje: że za polskich czasów produkcya towarów jeszcze była znaczniejsza. W roku 1704 Król Szwedzki Karol XII. miał w Rawiczu z wojskiem leże zimowe. W trzy lata później 1707. Moskale miasto to napadli, splądrowali i podpalili, przy czem zburzyli zamek w którym Król Szwedzki miał swoją główną kwaterę. Poczta konna Rawicka odwozi podróżnych do Bojanowa Gostynia, Kobylina, tudzież do Trachenberga i Wąsoszu *(Herrnstadt)* dwóch miast Szląskich. Odległość od Poznania mil 15.

737. *Bojanowo* na trakcie z Rawicza do Leszna położone miasto, miało w 1811 domów 409, ludności 2.673,

dziś ma domów 420. Ludność jego w 1837 wynosiła podług spisu regencyi głów 2.300. [1]) Chrześciańska 2.100. Żydowska 200. [2]) Podług Hoffmana 2.299. Ma kościół protestantski, superintendenturę, synagogę. Wielki ratusz i szkołę wyższą miejską. Głównym przemysłem tego miasta jest sukiennictwo. Majstrów sukienników liczyło 250 a przędzących 904. Sukno Bojanowskie w wełnie jest farbowane. Są oprócz tego w Bojanowie fabryki płócien, garbarnie, garncarnie i olearnie. Miasto należy do Żychlińskich. Liczy się do klassy trzeciej podatku przemysłowego i jest miejscem składu wyrobów wełnianych Rawicza i Wschowy. Ordynacya miejska nadaną mu została 1834 r. 24 lipca. Jarmarków ma dwudniowych cztery w roku, kramnych na wełnę i bydło, odbywają się one 27, 28 marca, 18, 19 maja, 2, 3 października, 4, 5 grudnia. Miasto założone zostało przez Bojanowskich i osadzone Niemcami protestantami, podczas wojny 30 letniej od prześladowań chroniącemi się. Dawniej była w Bojanowie szkoła wyższa protestantska w której przez czas niejaki sławny Herbiniusz był rektorem. Stacya pocztowa konna tutejsza odwozi do Leszna, Gostynia, Krobi, Rawicza, i Herrnstadu. Odległość Bojanowa od miasta powiatowego Rawicza jest mil 2 ¼, od Poznania mil 12 ¾.

738. *Gostyń* na trakcie z Krobi do Poznania miało w 1811 domów 241, ludności 1301, dziś ma domów 281. Ludność ogólna w 1837 podług spisu regencyi głów 2.038. Podług Hoffmana 2.119. [3]) Ma kościół katolicki albo farę budowy gotyckiej wieku XV. sięgającą z kaplicą ś. Anny przez Makarego Skoczywlasa garncarza Gostyńskiego fundowaną i nieopodal od miasta kościół i klasztor Ks. Filipinów, na wzgórzu Jasna Góra zwanym Jest w mieście synagoga i szpital. Miasto ma wiele tkaczów, garncarzy, cztery jarmarki w roku, dwu i trzydniowe kramne tudzież na świnie, bydło rogate i konie, odbywające się 28 lutego, 1, 2 marca, 11, 12, 13 lipca, 30, 31 sierpnia, 1 września, 26, 27, 30 października; oprócz tego jarmark św. Franciszka ustano-

1) Spis miejsc depar. Poznańskiego str. 59.
2) Hofmann *Bevölkerung.*
3) Spis miejsc depar. Poznańskiego str. 66.

wiony wraz z bractwem strzeleckiem przez Króla Jana Kazimierza, jako wynagrodzenie za szkody poczynione miastu z powodu obozu którym tu stał tenże Król 20 sierpnia 1665 roku. Fundacya Filipinów jest właściwie Komarzewskich. Uposażenie klasztoru ich czyli kongregacyi jest dziełem Mycielskich. Kościół Ks. Filipinów stawiany był na wzór kościoła Weneckiego della Salute. W licznej bibliotece klasztornej jest wiele dzieł dawnych, między innemi historyków i poetów Polskich. Na drugim wzgórzu Góra zamkowa zwanem, stał niegdyś zamek Gostyńskich i są ruiny kościoła św. Rozalji. U podnóża jego widać nowe osady włościan, które tu Wolnikami nazywają. Osada Gostynia dziedziczna niegdyś Mikołaja syna Przedpełka wojewody Poznańskiego, wyniesiona została do rzędu miast przywilejem Przemysława Ks. Wielkopolskiego. Później Gostyń stał się gniazdem starożytnej rodziny Gostyńskich. W roku 1337 nowy właściciel Gostyński Mikołaj nadał miastu Gostyniowi 13 wsi okolicznych. Z wierzchu kościoła Ks. Filipinów widać wieże Poznania, Głogowę i górę Sobotnią *(Zobtenberg)* w Szląsku. Dziś miasto to należy do Węsierskich. Stacya poczty konnej tutejszej odwozi do Xięża, Kozmina i Krobi. Odległość od Rawicza mil 4 ½, od Poznania mil 8.

739. *Jutroszyn* [1]) na trakcie z miasta Dubina do Kobylina położone miasto miało w 1811 domów 205, ludności 1239, dziś ma domów 219. Ludność ogólna wynosiła w 1837 podług spisu regencyjnego i Hoffmana głów 1691 [2]) Chrześcijańska głów 1521, Żydowska 170; ma kościół katolicki protestantski, synagogę. Sukiennictwo i płociennictwo stanowią główny mieszkańców przemysł. Miasto ma cztery jarmarki w roku, kramne i na bydło, odbywające się 21 marca, 6 czerwca, 10 sierpnia, 2 listopada. Ordynacya miejska nadaną mu zastała w roku 1835 dnia 3 września. Należało niedawno do Potulickiego dziś jest własnością Ks. Adama Czartoryskiego syna Ks. Konstantego. Jest tu poczta listowa. Odległość od Rawicza mil 3 ½, od Poznania mil 12.

1) Jedni piszą Jutroszyn, inni Jutrosin. My poszliśmy zo mappą Zanoniego.
2) Spis miejsc depar. Poznańskiego str. 59.

740. *Poniec (Punitz)* na trakcie z Krobi do Leszna i nad Kopanicą położone miasto miało w 1811 domów 262, ludności 1429, dziś ma domów 256. Ludność jego wynosiła w 1837 podług spisu regencyi i Hoffmana głów 1680. [1]) Ma kościół katolicki. Mieszkańcy trudnią się chowem bydła, warzeniem piwa, gorzelnictwem, tkaniem płótna tudzież fabrykacyą krochmalu. Liczy się do klassy trzeciej podatku przemysłowego, ma cztery jarmarki w roku na bydło, dnia 3 kwietnia, 3 listopada, 12 października, 11 grudnia. Jarmarki te dawniej były sławne, kiedy miasto było składowem. Ordynacya miejska nadana mu została roku 1836 dnia 13 lutego. Poniec założony został w 1392 za przywilejem Władysława Jagiełły. Dawna to była dziedzina Ponieckich herbu Ostoja i Miaskowskich herbu Bończa, później należał Poniec do Rydzyńskich. Jednego z tej familji nagrobok jest w ścianie zewnętrznej farnego kościoła. Dziś należy do Hrabiny z Mielżyńskich Mycielskiej. W roku 1704 zaszła tu bitwa między Karolem XII. dowodzącym Szwedami i generałem Szulenburg Saskim, zasłaniającym Augusta II. uchodzącego z Warszawy. — Jest tu poczta listowa. Odległość od Rawicza mil 4, od Poznania mil 10.

741. *Sarnowo (Sarne)* na większym trakcie z Rawicza do Kalisza, miało w 1811 domów 192, ludności 1231, dziś ma domów 191. Ludność w 1837 podług spisu regencyi i Hoffmana głów 1550. [2]) Ma kościół katolicki i protestantski. Mieszkańcy prowadzą handel znaczny bydłem. Miasto ma cztery jarmarki w roku na bydło, dnia 23 lutego, 24 kwietnia, 28 sierpnia, 18 grudnia. Ordynacya miejska nadaną mu została 28 marca 1835 roku. Należy do Zakrzewskich. Jest tu poczta listowa. Odległość od Rawicza mil ½, od Poznania mil 14 ½.

742. *Miejska-Górka (Göerschen)* na wielkim trakcie z Rawicza do Kalisza położone miasto miało w 1811 domów 228, ludności 1198, dziś ma domów 236. Ludność w 1837 podług spisu regencyjnego i Hoffmana głów 1414. [3]) Kościołów katolickich dwa, protestantski jeden. Za Miejską-

1) 2) Spis miejsc depar. Poznańskiego str. 59.
3) Spis miejsc depar. Poznańskiego str. 60.

górką w Goruskach był klasztor dziś zniesiony Ks. Reformatów. Miasto jest nieporządnie zabudowane, ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło, dnia 20 marca, 4 maja, 11 września, 19 października. Tu miała gniazdo swoje przemożna niegdyś w województwach Wielkopolskich i w całem Królestwie Polskiem rodzina Gorków. Urgel Górka za czasów Kazimierza Jagiellończyka, dał początek zamożności rodziny swojej, przez bogate małżeństwa, które różnemi spadkami zasilone zostały. Łukasz wnuk jego to jest syn synowca był starostą generalnym Wielkopolskim a potem Wojewodą Poznańskim. Tenże Łukasz po śmierci żony przyjął stan duchowny i został biskupem Kujawskim. Potomkowie jego wstępując w jego ślady do tego stopnia majątek swój podnieśli, że żadna inna familjia w Polsce, możności Górków nie wydołała. Do Andrzeja Górki generała Wielkopolskiego 1550, należało 12 miast Wielkopolskich jako to: Sieraków, Szamotuły, Wronki, Koźmin, Osieczno, Miejska Górka, Jutroszyn, Kurnik, Bnin, Wieleń nad Notecią, Czerniejewo, i Czempin. Majątkiem tym podzielili się trzej synowie Andrzeja, Łukasz, Andrzej i Stanisław. Tu Stanisław na elekcyi Zygmunta III. związawszy się ze Zborowskim przeciwko Zamojskiemu przyprowadził jak świadczy Piasecki, na pole elekcyi 10.000 regularnego żołnierza. Na Stanisławie wygasła rodzina Górków 1592 roku. Miejska Górka później stała się własnością Czarnkowskich, potem Przybylskich dziś należy do Ks. Sułkowskiego. Jest tu poczta konna. Odległość od Rawicza mil 1, od Poznania 14.

743. *Krobia (Kröben)* na trakcie z Rawicza do Poznania miało w 1811 domów 208, ludności 962, dziś ma domów 213. Ludność w 1837 podług spisu regencyi głów 1258 [1]) podług Hoffmana 1254. Kościół katolicki i synagogę. Jest tu fizykat i urząd ekonomiczny *(Domainen-Amt)*. Dawniej Krobia należała do biskupów Poznańskich którzy tu mieli pałac, dziś w gruzach leżący. Kościół w Krobi św. Idziego wystawiony jest albo przez Władysława Hermana w XI. wieku, albo przez Piotra Duniejkę w XII. wieku.

1) Spis miejsc depar. Poznań. str. 64.

W wieku XIII. biskupi Poznańscy mieli tu swoją mennicę. Po spaleniu miasta w 1757 biskup Poznański Ks. Czartoryski odbudował miasto i nadał mu przywileje. Był w Krobi zamek obronny który niedawno rozebrano, leżał on za miastem na wzgórku na drodze ku Gostyniowi. Na miejscu jego jest dziś szkółka. Zamek stawiał budowniczy włoski Joanne Quadro. [1]) Krobia należy dziś do rządu. Ma cztery jarmarki kramne i na bydło, odbywające się 14 lutego, 1 maja, 29 sierpnia, 27 listopada. Jest tu poczta konna. Odległość od Rawicza mil 2 ¾, od Poznania mil 14.

744. *Dubin* nad rzeką Orlą i na trakcie z Kobylina do Milicza Szląskiego, miało w 1811 domów 82, ludności 447. dziś ma domów 81. Ludności w 1837 głów podług spisu regencyi 616, [2]) podług Hoffmana 602, kościół katolicki i synagogę. Zbudowane jest na wzgórzu, ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło, dnia 6 marca, 13 czerwca, 26 października, 13 grudnia. Należy do Ks. Adama Czartoryskiego. Odległość od Rawicza mil 2 ½, od Poznania mii 9 ½.

745. *Piaski* (Piaseczna góra *Sandberg*) na trakcie z Gostynia do Siedmiorogowa, Borka i Dolska, miało w 1811 domów 60, ludności 356; dziś ma domów 60. Ludność w 1837 podług spisu regencyi głów 525, [3]) podług Hoffmana 528. Ma kościół katolicki, protestantski i synagogę. Cztery jarmarki w roku kramne i na bydło, dnia 7 marca, 20 czerwca, 22 sierpnia, 28 listopada. Należy do Zakrzewskich. Odległość od Rawicza mil 4 ½, od Poznania mil 8.

3. WSIE.

746. Powiat Krobski w sześciu okręgach obejmuje wsi większych 141, wsi i osad mniejszych 97, w ogóle wsi i osad 238. Należą one do 79 majątków, to jest rządowego 1, prywatnych 78.

1) Wspomnienia Wielkopolskie pr. Edwarda Raczyńskiego.
2) 3) Spis miejsc departamentu Poznańsiego.

747. 1. OKRĘG SARNOWSKI

	Majętność	Właściciel	Ner wsi większej	Ner wsi mniejszej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1	Stare Chojno	Pomorscy	1	—	Stare Chojno	20	162
			—	1	Podborowo	10	57
			2	—	Zawady	22	147
2	Nowe Chojno	Włościanie Czarnecki Marcelli	3	—	Nowe Chojno	23	238
			4	—	Łąkła	19	145
			—	2	Leśny dom fol.	1	12
			—	3	Kubeczki	11	71
3	Miejska Górka	Ks. Sułkowski	—	4	Karolinow kol.	8	50
			—	5	Mała górka fol.	1	11
			—	6	Goruszki klasz.	1	5
			5	—	Niemarzyn	28	218
			6	—	Rozstępniewo	29	191
			7	—	Roszkowo	3	107
			8	—	Roszkowko fol.	40	251
			—	7	Rzyczkowo	9	81
			9	—	Sobiałkowo	57	474
4	Gogolewo	Czarnecki Marcelli	10	—	Gogolewo [1]	41	386
			—	8	Marcellinowo	1	10
5	Gostkowo	Gepner	11	—	Gostkowo	32	238
6	Niepart	Czarnecki	—	9	Dębina fol.	2	70
			—	10	Florynki fol.	1	19
			12	—	Niepart	39	350
—	Ostrobudki	Rogaliński	—	11	Dębianka fol.	3	32
			—	12	Niedzwiadki	11	64
			—	13	Sworowski mł.	1	11
			13	—	Ugoda	25	173
7	Sarnowko	Zakrzewski Podpułkow.	—	14	Folusz fol.	2	29
			14	—	Sarnowko	52	416
8	Sierakowo	von Motz	15	—	Polskie Dembno	103	599
			16	—	Masłowo	29	186
			—	15	Szarf fol.	1	32
			—	16	Szmit fol.	1	9
			17	—	Sierakowo	85	695
			18	—	Szymanowo	88	628
9	Słupia	Włościanie	19	—	Słupia	91	604
10	Sworowo	Czarnecki	20	—	Sworowo	32	229
11	Stwolno	Czarnecki	21	—	Zielona wieś	50	328
			—	17	Sikorzyn	8	55
			22	—	Stwolno	24	168
			—	18	Wołynie p. les.	1	6
			23	—	Wydawy	69	443
12	Waszkowo	Krynkowski	—	19	Waszkowo	13	85
13	Zmysłowo	Niewilecki	—	20	Zmysłowo fol.	4	37
						1.090	8.122

1) Dziedzic odznacza się umiejętnem rolnictwem.

748. 2. OKRĘG JUTROSZYŃSKI

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
14	Bartoszewice	Müller	24	—	Bartoszewice	19	158
15	Dłonie	Stablewski Erazm	25	—	Czeluścin [1]	22	172
			—	21	Czeluścin fol.	7	50
			26	—	Dłonie [2]	32	310
			27	—	Kołaczkowice [3]	33	272
			—	22	Raszewy	12	96
16	Dubinko	Ks. Czartoryski Adam	28	—	Dubinko	26	306
			29	—	Damaradzice	31	258
			29	—	Goreczki małe	10	114
			—	23	Żydowski furt. k.	1	5
			31	—	Nadstawy Ol.	12	168
			—	24	Piskornia	7	86
			32	—	Szymonki	13	145
			—	25	Podborowo kar.	1	8
			33	—	Zaborowo	14	130
			—	26	Zbyki fol.	1	6
			—	27	Zmysłowo	7	60
17	Grąbkowo	Radziszewski	34	—	Grąbkowo	19	170
			—	28	Grębkowo fol.	5	30
			—	29	Rozkochowo	1	10
18	Golejewko	v. Zastrow	35	—	Drogi	10	136
			36	—	Golejewko [4]	33	224
			37	—	Golejewo	16	106
			—	30	Olbina	6	84
19	Konary	Okulicz	38	—	Konary	63	546
			—	31	Piaski fol.	4	23
			—	32	Zalesie	5	55
20	Oczkowice	Bojanowski Alex.	39	—	Oczkowice	23	207
			40	—	Goreczki wielkie	25	201
			—	33	Wygoda fol.	1	16
21	Ostrobudki	Rogaliński	41	—	Ostrobudki	14	153

1) Dawna posiadłość Rogalińskich herbu Łodzia. Niedawno jeszcze własność generała Umińskiego.

2) Dziedzic założył tu piękną fabrykę cukru burakowego na sposób Schuzenbacha.

3) Dawne dziedzictwo Kołaczkowskich herbu Abdank.

4) Jest tu baszta staroświecka nosząca dawniej nazwanie Czestram. Wieś Golejewko należała dawniej do Chojewskich później przeszła do Rogalińskich. W kościele pokazują ornaty uszyte z materyi zdobytych na Turkach przez Chojewskiego który towarzyszył Chodkiewiczowi pod Chocimem 1621. — Część fortyfikacyi dawnego zamku przechowała się w bramie strzelnicami opatrzonej nad którą wznosi się baszta. W 1737 panował tu głód i pomor z którego wielu właścicieli i włościan poumierało. Z osób znakomitych umarli wtenczas w okolicy: Miaskowski w Pudliszkach, Rogowski w Gościejewicach, Jerzycki w Nieparcie, Zakrzewski w Pakosławiu, Miaskowska w Krzyżankach, Umińska w Czeluścinie, Łojkowa w Miejskiej górce, Skaławska w Konarach, Kretkowska w Pawłowicach, Wilkońska, Ewa Lipska w Zakrzewie. (Wspomnienia Wielkopolski).

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
22	Osiek	z Grudzińskich Szołdrska	—	34	Zielonydąb fol.	1	10
			42	—	Osiek	26	276
			43	—	Pomocno	22	193
			44	—	Zaorle	23	229
23	Płaczkowo	Köpel Ludwik	49	—	Płaczkowo	26	200
			—	35	Smieszkowo kar.	4	32
24	Pakosław	Ks. Pignatelli	46	—	Białykał	27	206
			—	36	Gać p. leś.	2	9
			—	37	Góry	18	75
			47	—	Pakosław [1]	35	334
			48	—	Sowy	44	330
25	Smolice	Wilanowski	—	38	Liście	4	22
			—	39	Ochłoda fol.	4	22
			49	—	Smolice [2]	39	485
			—	40	Zabawa karcz.	1	6
			—	41	Zdzientawy fol.	8	74
26	Szląskowo	Raczyński Ed.	—	42	Dembina	1	10
			50	—	Szląskowo	24	225
27	Szkaradowo	Garczyński	—	43	Bonowo karcz.	1	7
			—	44	Janowo fol.	7	53
			51	—	Jeziora	26	173
			—	45	Katarzynowo p.l.	1	7
			52	—	Ostoja	32	221
			53	—	Szkaradowo	86	701
28	Sielec	Potulicki	44	—	Pawłowo	16	169
			55	—	Rogoszewo	19	243
			56	—	Sielec	27	299
						997	8.896

749. 3. OKRĘG KROBSKI.

29	Chocieszewice	Mycielski Teodor	57	—	Babkowice	31	255
			—	46	Bielawy fol.	1	34
			58	—	Chocieszewice [3]	10	253
			—	47	Dąbie fol.	1	32
			—	48	Elencin kol.	11	68
			—	49	Huty Kleparskie	—	68
			59	—	Ludwinowo kol.	17	125

1) Zamek pakosławski jest pięknie utrzymany i ozdobiony.

2) Smolice przed kilkunastu laty należały do generała Umińskiego. Właściciel ten piękną tu zostawił po sobie pamiątkę ulepszonego rolnictwa, upięknionych zamieszkań, sadzonych drzewem ulic, które wieś tę na park angielski zamieniły, ale mianowicie wystawionych wygodnych domów dla włościan, których losem tak gorliwie dziedzic był się zajął, że cała włość uporządkowana, zasilona i przez założoną szkółkę skutecznie oświeconą została.

3) Wieś ta wspomniana jest w historyi już w XIV, wieku z czasów wojny domowej po zgonie Króla Ludwika. Istniejącą dawniej drogę handlową na Bodzewo i Chocieszewice zamknął Władysław Jagiełło a na jej miejscu otworzył inną na Szrem i Poniec. — Piękny jest w Chocieszewicach i przez niniejszego dziedzica ozdobiony pałac i wielki irrygacyjny zakład.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			60	—	Pampowo [1]	20	164
			61	—	Siedlec	39	322
30	Chwałkowo	Bojanowscy	62	—	Chwałkowo	20	209
			—	50	Wowin fol.	1	5
			—	51	Włostowo wiel.	6	59
			—	52	Włostowo małe	12	75
31	Ciołkowo	Błociszewski	63	—	Ciołkowo	15	129
32	Drzewce	Mycielska Kunegunda	64	—	Czarkowo	16	174
			65	—	Drzewce [2]	26	307
			—	53	Franciszkowo k.	6	38
			—	54	Glapa karcz.	2	11
			—	55	Wymysłowo p. l.	1	15
33	Gembice	Gorzeńska An.	66	—	Gembice	27	245
34	Krzekotowice	Bojanowska	67	—	Krzekotowice	24	279
			—	56	Magdalenowo ko.	18	57
35	Krzyżanki	Błociszewski	68	—	Krzyżanki	19	208
36	Pudliszki	Łubieński Józ.	69	—	Karzec	24	195
			70	—	Kokoszki	13	176
			71	—	Kuczyna	15	178
			—	57	Kuczynka	8	91
			72	—	Pudliszki [3]	24	255
37	Rogowo	Kwiatkowski	73	—	Rogowo	17	172
38	Rokosowo	Mycielski Józ.	74	—	Bączylas	20	180
			75	—	Rokosowo [4]	35	291
39	Żytowiecko	Dzieduszycka	—	58	Alexandrowo fol.	1	31
			76	—	Grodzisko	16	110
—	Rokosowo	Mycielski Joz.	77	—	Łęka mała [5]	14	123
			78	—	Żytowiecko	49	445
			—	59	Teodorowo kol.	8	58
40	Skoraszewice	Bojanowski	79	—	Skoraszewice	38	296
41	Wilkoniczki	Gorzewski Teofil	80	—	Wilkonice	12	116
			81	—	Wilkoniczki	11	117
42	Ziemlin	Unruh Leop.	82	—	Ziemlin	25	192
						653	6.158
	750		4. OKRĘG GOSTYŃSKI				
43	Bodzewo	Kaulfus	—	60	Alexandrowo fol.	2	29
			83	—	Bodzewo	34	302

1) Wieś ta przeznaczona była dawniej na dochód kustoszów Gnieznieńskich. W 1483 złupiona została przez Peregryna z Węgliszewa generała Wielkopolskiego przy ściganiu Księcia Żegańskiego. Na początku XVI. wieku Pampow i Chocieszewice przeszły w ręce Konarzewskich którzy 1603 wystawili w Pampowie kościół. W roku 1830 Józef Mycielski z Rokosowa podniósł z gruzów wieżę nadpsutą i nowy kościół około starego wystawił własnym nakładem, choć nie w swoim majątku.

2) Piękny tu jest ogród.

3) Dziedzic odznacza się dobrze urządzonem rolnictwem, wzorowem gorzelnictwem, i urządzeniem pięknej cukrowni znaczną właścicielowi korzyść przynoszącej.

4) 5) Dziedzic tych wsi odznacza się wzorowem rolnictwem, pięknem zabudowaniem gospodarskiem, liczną trzodą owiec uszlachconych i ogrodami. W Rokosowie wznosi się nowy i wytworny pałac.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			84	—	Łodź fol.	11	124
			—	61	Strzelce małe I.	10	67
44	Brzezie	Kamelaria	85	—	Brzezie	23	212
45	Czachorowo	Budziszewski	86	—	Czachorowo	30	259
			—	62	Urtelswald fol.	3	28
46	Głogowko	Kaulfus	87	—	Bodzewko	21	200
			88	—	Drzęczewo	28	304
			89	—	Głogowko	9	139
47	Godurowo	Zbijewski	—	63	Drogoszewo-Godurowo	6	35
			90	—	Godurowo	15	127
			91	—	Michałowo	17	114
			—	64	Zabornica	3	24
48	Gola	Potworowski Gust.	92	—	Gola [1]	32	312
			93	—	Kosowo	28	247
			—	65	Kosowo fol.	1	23
			94	—	Siemowo	40	377
			—	66	Witołdowo fol.	6	92
49	Gostyń stary	KK. Filipini	95	—	Gostyń stary	21	202
50	Grabonog	Wilkoński	96	—	Grabonog [2]	27	273
			97	—	Krajewice [3]	33	269
			—	67	Lecejewo	1	7
			—	68	Osowiec fol.	1	15
			—	69	Róża pos. leś.	7	47
			—	70	Tanecznica fol.	4	28
			—	71	Dom leśny p. l.	1	12
51	Grodnica	Konsystorz Poznański	—	72	Grodnica	12	86
52	Łęka wielka	Mycielski Józ.	—	73	Bogdanki	4	26
			—	74	Kopanica fol.	1	56
			98	—	Łęka wielka [4]	49	467
53	Pijanowice	Dzierzbicki Ludwik	99	—	Pijanowice	16	149
54	Podrzyce	Wąsierska	—	75	Bogusławki fol.	4	35
			100	—	Czajkowo	19	164
			101	—	Podrzyce	24	202
55	Smogorzewo	Błociszewski Stanisław	—	76	Hiacyntowo fol.	1	17
			—	77	Ługi fol.	2	16
			102	—	Smogorzewo [5]	27	231
			—	78	Talary fol.	7	68

1) Dziedzic odznacza się wzorowem gospodarstwem.

2) W tej wsi urodził się Walenty Chłop rzeźbiarz i malarz. Roboty jego są w tej wsi i bibliotece KK. Filipinów Gostyńskich. Na południe od Grabonoga są kopce starosłowiańskie w których znaleziono popielnice i kruszcowe narzędzia.

3) Pod tą wsią są kopce starosłowiańskie sterczące nad rzeczką Kanią. Wyschnięcie tej rzeczki, przypisują Kopanicy Obrzańskiej.

4) Dziedzic tej wsi celuje wzorowem zabudowaniem gospodarskiem.

5) Dawne dziedzictwo Kaspra Miaskowskiego poety Polskiego.

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
56	Strzelce wielkie	Zakrzewska Aurelowa	103	—	Lipie	18	164
			104	—	Strzelce wielkie [1])	44	345
57	Strzelce małe II.	Zakrzewska Aurelowa	105	—	Strzelce małe II.	12	101
58	Zalesie	Stablewski Karol	106	—	Dąbrowka Zalesie	11	102
			—	79	Drogoszewo Zalesie	8	48
			—	80	Drogoszewo dąwne	4	26
			—	81	Wygoda fol.	3	61
			107	—	Zalesie [2])	51	434
59	Ziołkowo	Mielęcka	108	—	Ziołkowo	26	200
			—	82	Folwark fol.	1	14
						758	6.880

751. 5. OKRĘG BOJANOWSKI

60	Gołaszyn	Żychlińska	109	—	Gołaszyn	123	699
			—	83	Zielony ogród ka.	2	11
			—	84	Szemsdrowo	16	94
61	Dzięczyn	Unruh H.	110	—	Dzięczyn [3])	53	337
62	Dąbrowka Konarzewo	Helwich	111	—	Dąbrowka	22	122
63	Golinka	Rożnowski	112	—	Golinka	31	181
64	Golina	Zastrow	113	—	Golina	95	631
			—	85	Dąbrowka Golina	10	88
			114	—	Pakowka	44	287
65	Gościejewice	Budziszewski	115	—	Gościejewice	41	280
			—	86	Klapowo fol.	3	18
			—	87	Malina pos. leś.	1	3
			116	—	Wydartowo kol.	39	128
66	Gierlachowo	Dr. Tchersnitz	117	—	Gierlachowo	17	125
67	Kawcze	Wyganowska	—	88	Boreczek p. leś.	1	5
			118	—	Kawcze	51	430
68	Konarzewo	Rothe	119	—	Konarzewo [4])	18	162
69	Łaszczyn	Szczaniecki	120	—	Izbice	23	165
			121	—	Łaszczyn	27	301
			122	—	Żylice	35	206
70	Potrzebowo	Kowalski	—	89	Potrzebowo	5	49
—	Smiełowo	M. Poniec	123	—	Smiełowo	39	258
71	Sarbinowo	Szczaniecki	124	—	Przyborowo	17	207

1) W kościele jest nagrobek Kaspra Miaskowskiego. Urodził się ten wieszcz 1549 umarł w Smogorzewie 1622. Zbiór jego poezyi wyszedł w Krakowie 1612 u Skalskiego.

2) Piękne tu jest i wzorowe gospodarstwo.

3) Doktor Neufeld znalazł około 1750 w księgach kościelnych Wyszkowa (Waszkowa) wzmiankę o źródle mineralnem we wsi Dzięczyn równającem się z wodami Altwasser w Szląsku. W pierwszej połowie XVII wieku wody Dzięczyńkie mocno były uczęszczane. W 1750 na nowo odkryte, później znowu zaniedbane.

4) Dawna dziedzina Konarzewskich herbu Wręby.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			125	—	Sarbinowo [1]	27	275
			—	90	Włostki fol.	2	11
72	Sowiny	Budziszewski	126	—	Sowiny	34	226
73	Szurkowo	Wilczyńska	137	—	Szurkowo	38	320
74	Tarchalin	Hendel wdo.	128	—	Tarchalin	17	150
75	Waszkowo	Krynkowski	129	—	Waszkowo	27	233
76	Widawy	Mycielska	130	—	Janiszewo	31	199
			131	—	Miechcin	22	137
			—	91	Widawy	8	88
77	Zawady	Olszyński	—	92	Zawady	13	82
78	Zakrzewo	Mycielski Józ.	—	93	Pleny karcz.	1	6
			132	—	Zakrzewo [2]	35	382
			133	—	Żołędnica	16	180
						984	7.056

752. 6. OKRĘG EKONOMJI KROBIA

79	Chumiętki	Rząd	—	94	Bukowmica	7	80
			—	95	Chumiętki	4	66
			134	—	Domachowo	32	280
			135	—	Grabianowo	11	101
			136	—	Krobia stara	31	266
			137	—	Posadowo	30	223
			138	—	Potarzyce	25	197
			139	—	Rembowo	22	146
			140	—	Sikorzyn	22	143
			141	—	Sułkowice	47	305
			—	96	Wymysłowo	3	55
			142	—	Żychlewo	32	215
						266	2.077

753 ZEBRANIE MIAST I WSI.

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1. Rawicz	913	8.316	2.870	21.388
	2. Bojanowo	420	2.300		
	3. Gostyń	281	2.038		
	4. Jutroszyn	219	1.691		
	5. Poniec	256	1.680		
	6. Sarnowo	191	1.550		
	7. Górka miejska	236	1.414		
	8. Krobia	213	1.258		
	9 Dubin	81	616		
	10. Piaski	60	525		

1) W tej wsi zabudowania gospodarskie i pałac wzorowo i ozdobnie urządzone.

2) Dziedzic ma tu wydoskonalone rolnictwo i liczną trzodę poprawnych owiec. Jest tu legenda o Zakrzewskich.

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Wsie	W pierwsz. okręgu	1.090	8.122	4.748	39.189
	W drugim —	997	8.896		
	W trzecim —	653	6.158		
	W czwartym —	758	6.880		
	W piątym —	984	7.056		
	W szóstym —	266	2.077		
				7.618	60.577

754. W liczbie wsi i osad 238 powiatu Krobskiego (Art 746) znajduje się:

	Wsie i osady	
	większe	mniejsze
1 Wsi obejmując. ludności 100 i więcej głów	137	—
2 Wsi z mniejszą ludnością	—	34
3 Folwarków 100 głów ludności obejmując.	2	—
z mniejszą ludnością	—	39
4 Kolonji 8, t. j. z ludnością 100 głów i więcej	2	—
z ludnością mniejszą	—	5
5 Olendrów ludnoś. 100 głów i więcej mając.	1	—
6 Posad leśnych i innych	—	9
7 Karczem	—	8
8 Młyn wodny	—	1
Ogół większych i mniejszych . .	142	96
Łącznie	238	

5. POWIAT KROTOSZYŃSKI.

1. OPIS OGÓLNY.

755. Powiat Krotoszyński graniczy na północ z powiatem Szremskim i Pleszewskim; na wschód z powiatem Pleszewskim; na południe z powiatem Odolanowskim; i ze Szląskim; na zachód z powiatem Krobskim.

756. Kraj powiatu Krotoszyńskiego jest równy i wyjąwszy małe wzgórza około Koźmina, zupełnie płaski.

757. Głównem zarobkowaniem mieszkańców jest rolnictwo i chow bydła. Na końcu 1837 liczono w powiecie koni i źrebiąt 5.638; bydła rogatego 23.268; owiec 89.326; kóz 94; świń 11.803; w ogóle sztuk 130.129.[1]) Na jednę □ milę jeograficzną wypadało koni 320; bydła 1.322; owiec 5.075; kóz 5; świń 671; w ogóle sztuk 7.331. Powiat Krotoszyński zatem należy do 11 powiatów w Księztwie najzamożniejszych w dobytek i w ich rzędzie zajmuje czwarte miejsce.

758. Powiat Krotoszyński zawiera mil □ jeograficznych 17,60 albo włok Polskich 5.750, albo morgów Magdeburskich 378.171.[2])

759. Co do urodzajności ziemi liczyć można w powiecie gruntu średniego 189.056 mor. Magd., lekkiego 189.056.

760. Ludność ogólna powiatu wynosiła podług Hoffmana w 1837 głów 53.393; stosunkowa 3.034. Taż ludność powiatu wynosiła w 1837 podług spisu regencyjnego głów 52.981.[3]) Stosunkowa na 1 □ mili głów 3.010; miej-

1) Hoffman's *Bevölkerung*.
2) Colberg i Zeidlitz.
3) Spis miejsc depart. Poznań. str. 79.

ska 18.988; wiejska 33.993; męzka 25.677; żeńska 27.304. Dymów miejskich 2.440; wiejskich 3.743; w ogóle 6.183. Ludność ta w 1841 wynosiła 55.786; stosunkowa zatem 3.169.

761. Powiat Krotoszyński liczy parafji katolickich 22, protestantskich 5. Do katolickich należą kościoły *parafialne* w dyecezyi Poznańskiej 14, to jest: w miastach Koźminie, Borku, Pogorzeli i Dobrzycy, tudzież w wsiach Wałków, Lutynia, Rozdrażewo, Benice, Mokronos, Lutogniewo, Wielowieś, Jankow, Borzęciczki, Starogrod; *Filialny* w Zdzieżu. [1]) W dyecezyi Gnieznieńskiej ośm, to jest: w miastach Kobylin, Krotoszyn, Zduny, we wsiach Wyganow, Koryta, Sośnica, Baszkow, Kobierno. Do protestantskich, kościoły parafialne w Krotoszynie, Dobrzycy, Kobylinie, Koźminie, Zdunach.

762. Żydzi mają synagog 5: w Krotoszynie, Koźminie, Zdunach, Pogorzeli i Dobrzycy.

763. We względzie policyjnym powiat Krotoszyński dzieli się na cztery okręgi, to jest: Krotoszyński, Kobyliński, Borkowski i Koźmiński. Miasta Krotoszyn, Kobylin, Koźmin i Zduny nie należą do żadnego okręgu i są pod bezpośrednim dozorem powiatowego landrata.

764. Rzek większych w powiecie jest dwie: Obra która w północnej części powiatu niedaleko wsi Obra ze stawu także Obra zwanego wypływa i zaraz do powiatu Szremskiego wchodzi, i Orla oblewająca Koźmin która niedaleko Kobylina wchodzi do stawu Bartosz i dalej do powiatu Krobskiego; rzek mniejszych 5, to jest: Lutynia płynąca około wsi Ligota, Sośnica, Lutynia i za tą wsią wchodząca do powiatu Pleszewskiego; Ołobok wytryskujący w powiecie Krotoszyńskim i wchodzący do Pleszewskiego. Orla tylna, Rzedziąca obiedwie wpadające do rzeki Orli, pierwsza w powiecie Krobskim, druga pod Kobylinem; nakoniec Ochla wpadająca do Rzedziący pod Kobylinem.

765. Jezior i stawów w powiecie Krotoszyńskim jest 66, do większych należą stawy Bartosz, Trafary, Baran, Wandek, Maciejewo, Stencel, Kamienny i jezioro Sworowo.

766. Lasy w powiecie najobszerniejsze są Krotoszyńskie, po nich las Baszkowski, Pogorzelski, Bułakowski i Siedmiorogowski.

1) *Ordo Officji divini Posnaniae 1843.*

767. Rządowych dóbr jest dwa w powiecie Krotoszyńskim, Borzęcice i Budy które ekonomji albo amtów nie składają.

768. Głównej komunikacyi ani lądowej gościńcem bitym ani wodnej rzeką spławną nie ma w powiecie żadnej.

769. Traktów większych przechodzi przez powiat Krotoszyński trzy: jeden z Wrocławia i Milicza na Krotoszyn do Kalisza; drugi z Wrocławia na Krotoszyn i Koźmin Wrześnię i Gniezno do Torunia; trzeci z Krotoszyna na Koźmin i Borek do Poznania.

770. Traktów mniejszych jest 12, to jest: pierwszy z Krotoszyna na Pogorzel do Gostynia; drugi z Krotoszyna na Dobrzycę do Pleszewa; trzeci z Krotoszyna na Baszków do Jutroszyna; czwarty ze Zdunów na Kobylin do Rawicza; piąty od Borku na Bruczkow do Pleszewa; szósty z Krotoszyna na Pogorzel do Jaraczewa; siódmy od Kobylina na Koźmin do Pleszewa; ósmy z Kobylina na Targoszyce, Borzęciczki do Jarocina; dziewiąty z Koźmina na Rozrażew i Ostrów do Kalisza; dziesiąty z Ostrowa na Raszkow, Korytnicę, Sośnicę, Lutynię do Jarocina, jedenasty z Kozmina na Borzęciczki, Siedmiorogów do Gostynia; dwunasty z Krotoszyna na Kobylin do Głogowy.

771. Stacyi pocztowych konnych jest w powiecie cztery: pocztamt pograniczny w Krotoszynie i trzy stacye przeprzęgowe w Koźminie, Borku i Kobylinie. Expedycyi poczty listowej trzy: w Zdunach, w Dobrzycy i Pogorzeli.

772. Cały prawie dzisiejszy powiat Krotoszyński wchodził w skład dawnego województwa Kaliskiego ze wszystkiemi miastami tego powiatu, w obszerności mil □ 17,10. Mała tylko cząstka ze wsią Szelejewo w obszerności mil □ ,50 należała do województwa Poznańskiego.

773. Powiat Krotoszyński ma miast 7; majętności 53; wsi większych 106; wsi i osad mniejszych 131; w ogóle wsi i osad 237.

2. MIASTA.

774. Powiat Krotoszyński ma miasta następujące: Krotoszyn, Koźmin, Zduny, Kobylin, Borek, Pogorzela, i Dobrzyca.

775. *Krotoszyn* miasto stołeczne powiatu miało w 1811, domów 663, ludności 4.275, dziś ma domów 653. Ludność jego wynosiła w 1837 głów 6.266.[1]) Chrześcijańska 4.053; żydowska 2.213; męzka 3.223, żeńska 3.043. Podług Hofmana ludności ogólnej 6337.[2]) Ma kościół katolicki farny i kościół z dawnym klasztorem Ks. Trynitarzy. Kościół protestantski i synagogę. W Krotoszynie urzęduje sąd ziemsko miejski i powiatowy landrat. Jest tu szkoła powiatowa, zamek, szpital i drukarnia hebrajska. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest rolnictwo; prócz tego wyrabiają sukna i płótno. Mają fabryki tabak, cykoryi, znaczne zakłady, garbarnie i kilka farbierni mało znacznych. Miasto prowadzi handel wełną, liczy się do klassy trzeciej podatku przemysłowego, opłaca podatek od mlewa i rzezi. Ordynacya miejska nadana mu została roku 1834 dnia 29 listopada. Ma cztery w roku dwudniowe jarmarki kramne i na konie, to jest: 27, 28 marca, 10, 11 lipca, 18, 19 września, 11, 12 grudnia. Starowolski wspomina o bardzo pięknym pałacu i ogrodzie Krotoszyńskim, który dawniej należał do rodziny Rozrażewskich. Rząd Pruski nadał to miasto wraz z dobrami Krotoszyńskiemi z tytułem Księztwa, Książętom Turn-Taxis, za ustąpienie praw pocztowych, jakie ta familia Książąt Niemieckich w prowincyach niemieckich, dziś do Prus należących, posiadała. Dziedzic Krotoszyna miał osobny swój sąd książęcy który już nie istnieje i wcielony został do sądu ziemsko-miejskiego. Jest w Krotoszynie pocztamt pograniczny, poczta konna odwozi do Kobylina, Koźmina i Ostrowa. Dyliżanse chodzą na czterech traktach większych powiatu, przechodzą przez Krotoszyn. Odległość od Poznania mil 13.

776. *Koźmin* nad Orlą miasto w pięknem położeniu miało w 1811 domów 327, ludności 2.039, dziś ma domów 362. Ludność w 1837 ogólna wynosiła głów 3.439.[3]) Męzka 1623, żeńska 1816; chrześcijańska 3.119; żydowska 320. Ma kościół katolicki parafialny i kościół z dawnym klasztorem Ks. Bernardynów, kościół protestantski i synagogę, zamek

1) Spis miejsc depar. Poznań. str. 69.
2) Hoffman's *Bevölkerung.*
3) Spis miejsc depar. Poznań. str. 70.

bardzo starożytny i szkołę z jedną klassą wyższą. Mieszkańcy trudnią się po części rolnictwem, oprócz tego sukiennictwem i garbarstwem. Jest tu fabryka potażu. Miasto prowadzi handel zbożowy, ma cztery jarmarki dwudniowe kramne i na bydło dnia 2, 3 stycznia, 24, 25 kwietnia, 9, 10 sierpnia, 2, 3 listopada; liczy się do klassy trzeciej podatku przemysłowego. Ordynacyą miejską ma sobie nadaną 1837 roku 19 sierpnia. Należy do rządu. Jest w mieście inkwizytoriat. Dawniej Koźmin miał wielkie nadane sobie przywileje. Używał nawet prawa miecza. Jest to gniazdo dawnej rodziny Koźmińskich. — Kościół farny był niegdyś w ręku Socianów. W 1555 odbył się w Koźminie pierwszy synod niekatolików. Zwolennicy Zwingla połączyli się tu z hussytami. Ci ostatni mieli tu drukarnią swoją. Przez czas niejaki Koźmin był w posiadaniu Księcia Sapiehy wojewody Smoleńskiego. W Koźminie urodził się sławny mowca i kaznodzieja na dworze Zygmunta Augusta Benedykt z Koźmina. — Stacya konna tutejsza odwozi do Borku i Krotoszyna. Odległość od Krotoszyna mil 2 od Poznania mil 11.

777. *Zduny* na trakcie Rawicko-Kaliskim położone miasto miało w 1811 domów 521, ludności 3251, dziś ma domów 672. Ludność w 1837 wynosiła ogólna podług Hoffmana i spisu 3144 głów; [1]) męzka 1506, żeńska 1638. Chrześcijańska 2.844, żydowska 300. [2]) Ma kościół parafialny katolicki, protestantski i synagogę, szkołę wyższą miejską; liczy się do klassy trzeciej podatku przemysłowego i płaci podatek od mlewa i rzezi. Ordynacya miejska nadana mu została 1833 roku 5 sierpnia. Ma cztery jarmarki dwudniowe w roku kramne i na bydło, dnia 6, 7 marca, 29, 30 maja, 11, 12 września, 18, 19 grudnia odbywające się. Należy do Mielżyńskiego Alexadra. Zduny założone zostały w 1636 i 1640 przez przechodniów Niemieckich, których potomkowie dotąd trudnią się rzemiosłami i handlem. Jest tu poczta listowa. Odległość od Krotoszyna mila 1, od Poznania mil 13.

778. *Kobylin* nad Rzedziącą albo Radencą położone mia-

1) Spis miejsc depar. Poznań. str. 70.
2) Hoffman's *Bevölkerung.*

sto, miało w 1811 domów 259, ludności 1719, dziś ma domów 261. Ludność w roku 1837 wynosiła podług spisu i Hoffmana głów 2226. [1]) Męzka 1091, żeńska 1135. Ma kościół parafialny katolicki i drugi z dawnym klasztorem Ks. Bernardynów i kościół protestantski. Miasto jest źle zbudowane, liczy się do klassy trzeciej podatku przemysłowego. Ordynacyą miejską ma od 1835 roku 15 sierpnia. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem, są tu jednak garbarnie i fabryki potażu. Należy do Mielżyńskiego Alexandra. Za Zygmunta Augusta bywały tu sławne jarmarki, dziś lubo nie tak świetne, odbywają się cztery razy w roku przez dwa i trzy dni to jest: 3, 4 kwietnia, 22, 23, 24 maja, 21, 22, 23 sierpnia, 23, 24, 25 października na świnie, bydło rogate, konie i są razem kramnemi. W księgach kościelnych [2]) miasto to nazwane jest niekiedy Nową Wenecyą. Kościół Kobyliński wystawił Mikołaj wojewoda Kaliski w 1289. Przebudowano go w 1512. Podług niektórych podań tu miał się rodzić Adam Konarski uczony biskup Poznański. W kościele Pobernardyńskim pochowany jest Samuel Twardowski jeden z płodnych wierszopisów z czasu Zygmunta III. Nagrobku jego, niemasz jednak śladu. Za Jana Kazimierza Kobylin zrabowany został przez Wrzeszczowskiego wodza Szwedzkiego; za Augusta II. powtórnie przez Szwedów; nakoniec przez Sołtykowa generała Moskiewskiego poczas siedmio letniej wojny. Stacya tutejsza poczty konnej odwozi do Krotoszyna, Kozmina i Borku. Odległość od Krotoszyna mil 2, od Poznania 11 ½.

779. *Borek* na trakcie z Dolska do Dobrzycy, nad rzeczką Pogona miał w 1811 domów 199, ludności 1.086, dziś ma domów 202 murowanych 40. Ludność 1837 wynosiła głów 1.750. [3]) Podług Hoffmana 1728; chrześcijańska 1.137, żydowska 591. [4]) Miejska 909; żeńska 819. Po spaleniu kościoła farnego, parafia przeniesiona została tymczasowie do kościoła najbliższego Zdzieszewskiego obrazem cudownym N. Panny słynącego, o którym Cellaryusz wspomina. Jest tu nowo wystawiony pałac i ratusz. Mieszkańcy

1) Spis miejsc depar. Poznań. str. 69. 75.
2) Wspomnienia Wielkopolski.
3) Spis miejsc depar. Poznań. str. 75.
4) Hoffman's *Bevölkerung.*

chrześcijanie trudnią się najwięcej rolnictwem, żydzi handlem. Miasto ma cztery jarmarki do roku kramne i na bydło 2, 3 stycznia, 24, 25 kwietnia, 9. 10 sierpnia, 2, 3 listopada; należy do Karola Gräve. Stacya konna tutejsza odwozi do Koźmina i Kobylina. Odległość od Krotoszyna mil 4, od Poznania mil 9.

780. *Pogorzela* na trakcie z Gostynia do Krotoszyna miało w 1811 domów 142, ludności 769, dziś ma domów 168. Ludność wynosiła w roku 1837 głów 1226 [1]) ogólna, podług Hoffmana 1216; chrześcijańska 1172, żydowska 44. Ludność w 1841 ogólna 1301, męzka 639, żeńska 662. Ma kościół katolicki paarafialny, i synagogę. Miasto ma cztery w roku jarmarki 14 marca, 26 czerwca, 27, września, 14 listopada, kramne, na konie i bydło; należy do Taczanowskiego Maxymiliana. Jest tu expedycya poczty listowej. Odległość od Krotoszyna mil 3, od Poznania mil 9 ½.

781. *Dobrzyca* na trakcie z Koźmina do Pleszewa miała w roku 1811 domów 122, ludności 725, dziś ma domów 122. Ludność w 1837 głów w ogóle 937; [2]) chrześcijańska 791, żydowska 146. [3]) Ludność w 1841 głów 934, męzka 461, żeńska 473. Ma kościół katolicki parafialny, nowy kościół protestantski, i synagogę. Dawniej w Dobrzycy stał zamek obronny wśród błot i trzęsawisk. W końcu wieku zeszłego wojewoda Gorzeński dawniej generał adjutant Króla Stanisława Augusta zniosł go i na temże miejscu wystawił dom ozdobny podług planu architekta Zawadzkiego. Wewnętrzne malowania są pędzla obu Smuglewiczów. Cztery obrazy starszego, Józefa, zasługują na zaletę. Ogród w Dobrzycy zakładał ogrodnik Giencz, ten sam który później szańce Lipska w przyjemną przechadzkę publiczną zmienił. Miasto ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło, 8 lutego, 3 maja, 25 lipca, 8 listopada. Należy do Bandelowa. Odległość od Krotoszyna mil 3, od Poznania mil 11.

3. WSIE.

782. Powiat Krotoszyński obejmuje w czterech okręgach

1) 2) Spis miejsc Depar. Poznań. str. 75, 76.
3) Hofman's *Bevölkerung*

wsi większych 106, wsi i osad mniejszych 131; w ogóle wsi i osad 237. Należą one do 53 majętności, to jest rządowych 2, prywatnych i gminnych 51.

783. 1. OKRĘG KROTOSZYŃSKI

Majętność	Właściciel	Nr. wsi większej	Nr. wsi mniejszej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1 Krotoszyn Zamek	Ks. Turn Taxis	—	1	Krotoszyn	2	44
2 Teresin *(Theresienstein)*	Ks. Turn Taxis	1	—	Teresin	4	116
		—	2	Domki pos.	6	48
		2	—	Osusz	11	113
		—	3	Krotoszyn stary	7	52
		—	4	Cegielnia zakład	1	5
		3	—	Borzacin	39	340
		—	5	Brzoza	8	89
		—	6	Brzoza kol.	7	29
		—	7	Nowy folwark	5	81
3 Lutogniewo	Ks. Turn Taxis	4	—	Lutogniewo para.	47	428
		—	8	Minta pustkowie	1	15
		5	—	Wrożewo	11	124
4 Benice	Ks. Turn Taxis	6	—	Benice parafia	47	478
		—	9	Raciborów	7	78
		7	—	Mitków	8	100
5 Kobierna	Ks. Turn Taxis	8	—	Kobierna paraf.	39	342
		—	10	Jazwiński pust.	2	24
		9	—	Tomnice	24	211
		—	11	Durzyn	9	94
6 Dombrowo	Ks. Turn Taxis	10	—	Dombrowo	55	430
		—	12	Moczydlarz pust.	2	16
7 Rozdrażewo	Ks. Turn Taxis	11	—	Rozdrażewo par.	80	431
		—	13	Rozdrażewo pos.	1	3
		—	14	Jankowski pust.	2	24
		—	15	Alexandrowo p. l.	1	15
		12	—	Dzielice	29	297
		13	—	Maciejewo	34	302
		—	16	Kokot pust.	1	17
		14	—	Tzemeszno	31	243
		15	—	Grembow	52	459
		—	17	Rybka pust.	1	11
		—	18	Henrykow kol.	12	76
		—	19	Hangfeld kol.	9	66
8 Nowawieś	Ks. Turn Taxis	16	—	Nowa wieś	67	596
		—	20	Blanki pasl. leś.	1	8
		—	21	Leda pust.	1	12
		—	22	Klimek pust.	1	13
		—	23	Henszel. pust.	1	4
		—	24	Cegła pust.	1	9

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
9	Korytnica	Ks. Turn Taxis	17	—	Korytnica	50	411
			18	—	Ligota	77	649
			—	25	Kokot górny pus.	2	22
			—	26	Osuch pust.	3	28
			—	27	Nowicki pust.	1	10
			—	28	Hochwald pust.	1	10
			—	29	Theresienlust p. l.	1	6
10	Głogowo	Ks. Turn Taxis	19	—	Głogowo	36	308
11	Baszyny	Ks. Turn Taxis	20	—	Baszyny	9	110
			—	30	Ugorzelec fol.	2	43
			—	31	Stenzel fol.	1	5
			—	32	Maxthal p. leś.	1	29
			—	33	Stechlik mł.	1	6
			21	—	Roszki	59	547
			—	34	Moczydlarz pust.	1	15
			—	35	Kryś pust.	2	20
			—	36	Zmyślony pust.	3	30
12	Orpiszewo	Ks. Turn Taxis	22	37	Orpiszewo	68	609
			—	—	Jakubek pust.	4	32
			—	38	Złoty kokot pust.	2	25
			—	39	Wiłek pust.	3	33
			23	—	Jankow parafia	37	362
			—	40	Florek pust.	1	10
			24	—	Swinkow	38	331
			—	41	Ruda pust.	1	10
			—	42	Szlachta pust.	2	30
			—	43	Jędrzejewski p.	4	30
			—	44	Sophienhöcke f.	2	13
			—	45	Karlsztyn fol.	1	28
			—	46	Frydrykow kol.	6	28
			25	—	Hellefeld kol.	38	264
			—	47	Richtery fol.	1	10
			—	48	Frydrykowo p. l.	4	30
			26	—	Różepole kol.	40	278
13	Smoszewo	Ks. Turn Taxis	27	—	Smoszewo	22	224
			—	49	Bargiel fol.	2	20
			28	—	Gorzupia	50	406
			—	50	Paszek pust.	3	24
			—	51	Szczotka pust.	2	25
			—	52	Organista pust.	3	11
			29	—	Biadki	37	298
			—	53	Kokot pust.	1	11
			—	54	Bielawny pust.	2	17
			—	55	Paprocki pust.	1	13
14	Zmysłow	Ks. Turn Taxis	—	56	Zmysłow	11	66
						1.304	11.330

784. 2. OKRĘG KOBYLIŃSKI

15	Baszkowo	Mielżyński	30	—	Baszkow parafia	52	449
		Alexan.	31	—	Bestwin	37	367

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			32	—	Ruda	30	191
			33	—	Rochy	10	136
			—	57	Trafary fol.	3	50
			—	58	Kamionki pust.	1	9
			—	59	Trzaska fol,	2	42
			—	60	Piaski fol.	3	46
			—	61	Wandek pust.	1	11
			—	62	Kubowo fol.	3	35
			—	63	Siejewo fol.	2	6
			—	64	Żyła folw.	3	62
			—	65	Dziewiąte	3	13
16	Kobylin stary	Mielżyński Alexan.	34	—	Kobylin stary	13	176
			35	—	Długołęka	23	191
			36	—	Rembichow	12	152
			—	66	Brygitka fol.	5	27
17	Pyrzyce	Mielżyński Alexan.	37	—	Pyrzyce	31	195
			38	—	Kochale	26	216
			—	67	Ujazd	10	62
			—	68	Borownica	9	85
18	Gorka	Mycielski Teodor	39	—	Gorka	16	163
			40	—	Sroki	12	118
			—	69	Białoroża fol.	5	16
			41	—	Zalesie małe	19	260
19	Kuklinow	Chełkowski Józef	42	—	Kuklinów	43	500
			—	70	Szymański pust,	1	6
			43	—	Lipowiec	12	170
			44	—	Rojewo	11	111
			45	—	Rzemiechów	19	196
			—	71	Rzemiechów p. l.	1	4
			—	72	Zielony dąb p. l.	1	3
20	Kromolice	Modlibowski Nepom.	46	—	Kromolice	56	469
			47	—	Mokronos para.	31	273
			—	73	Przybyszew	6	27
21	Łagiewniki	Przyłuski Fr.	48	—	Łagiewniki	35	346
22	Ochla	Ożegalski Fra.	49	—	Ochla	21	185
23	Konarzewo	Morawska Tekła	50	—	Konarzewo	25	235
			—	74	Konarzewo ceg.	1	4
			—	75	Szczerkow fol.	10	80
			—	76	Weibery karcz.	2	17
			51	—	Salnia kol.	4	105
			—	77	Ostatni grosz kar.	2	20
24	Dzierżanow	Karczewski Stanisław	52	—	Dzierżanów	28	202
			—	78	Baran pust.	1	10
25	Starogrod	Bronikowska Ludwikowa	53	—	Starogrod par.	23	290
			54	—	Romanow kol.	17	113
			—	79	Wrzoski karcz	1	4
26	Suśnia	Radoliński	55	—	Suśnia	18	170
			56	—	Unisław	19	152
			57	—	Wielowieś paraf.	31	300
27	Targoszyce	Pulinowa Mar.	58	—	Targoszyce	19	164
			—	80	Targoszyce p. l.	1	3

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	81	Marcinow kol.	7	43
			—	82	Paradow kol.	6	68
28	Starkowice	Przyłuski Fr.	59	—	Starkowice	22	253
			—	83	Berdychow	9	57
29	Zalesie wiel.	Sulerzycki	60	—	Zalesie wielkie	27	347
			—	84	Liszkow	9	91
30	Wyganow	Roszkiewicz	61	—	Wyganow par.	30	328
						880	8.424

785. 3. OKRĘG BORKOWSKI

31	Zdziesz	Gräve Karol	62	—	Zdziesz [1]	16	180
			63	—	Trzeciaków I. fol.	4	166
			64	—	Skokow	30	251
			—	85	Skokowko fol.	5	95
			—	86	Sławiszyn p. l.	1	5
			65	—	Trzecianów II.	14	121
32	Siedmiorogow	Smitkowski Celestyn	66	—	Siedmiorogow	31	223
			67	—	Cielnice	22	196
			68	—	Siedmiorogow Ol.	29	240
33	Zimna woda	Rychłowski Hieronim	69	—	Zimna woda	24	238
			70	—	Głoginin	32	224
			71	—	Goreczki	22	189
34	Szelejewo	Pruski Józef	72	—	Szalejewo	59	571
			—	87	Bielawy stare fol.	5	56
			—	88	Bielawy nowe fol.	4	53
			—	89	Józefowo fol.	2	36
			—	90	Stefanow fol.	1	47
			—	91	Organki karcz.	2	27
35	Borzęciczki	Radoliński Juliusz	73	—	Borzęciczki par.	45	234
			—	92	Mycielin	9	68
			—	93	Dembowce	10	75
			74	—	Gałązki	24	166
			75	—	Bułakow	30	305
			76	—	Kaczagórka	26	177
			—	94	Dom leśny p. l.	1	10
36	Wziąchow	Sokolnicki Józ.	77	—	Wziąchow	22	255
			78	—	Małgow	20	190
			—	95	Dobra pomoc p. l.	2	25
37	Pogorzela	Taczanowski Maxym.	—	96	Pogorzela	3	99
			79	—	Głuchow	41	324
			80	—	Gumienice	52	318
			—	97	Bielawy fol.	2	11
38	Bruczkow	Gräoe Karol	84	—	Bruczkow	35	278
						625	5.633

786. 1. OKRĘG KOŹMIŃSKI

39	Koźmin Zam.	Grätz	—	98	Koźmin	6	83
			82	—	Lipowice	17	170

1) Pod wsią Zdziesz jest kaplica św. Krzyża.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	99	Zwiernik potasznia	1	11
			—	100	Kolas pas.	3	14
40	Staniewo	Diehl	83	—	Staniewo	37	332
			—	101	Psiepole fol.	4	78
			—	102	Bażant pos.	1	18
41	Czarny sad	Wierzbinski Wawrzeniec	84	—	Czarny sad	12	145
42	Orla	Kozierowska	85	—	Orla	21	258
			—	103	Kłodka pos.	1	13
			—	104	Kirkowisko cment. pas.	1	8
			86	—	Cegielnia	18	144
			—	105	Mogiłka fol.	3	22
43	Budy	Rząd	87	—	Budy	58	417
			—	106	Kaldon pust.	1	5
			—	107	Wykow fol.	4	59
			—	108	Wykow karcz.	1	2
			88	—	Kozminskie niemieckie Ol.	42	384
			89	—	Kozmińskie polskie Ol.	65	504
44	Galewo	Kozierowska	90	—	Galewo	62	622
			—	109	Trzebin fol.	1	22
45	Borzęcice	Rząd	91	—	Borzęcice	69	659
			—	110	Dymacz pos.	1	15
46	Obra	Szmolke	92	—	Obra	39	367
			93	—	Walkow parafia	39	327
			94	—	Kaniewo	31	220
47	Gościejewo	Ożegalska Józ.	95	—	Gościejewo	31	286
			—	111	Skołow	7	83
			96	—	Wrotkow	34	345
			—	112	Serafinow fol.	2	21
48	Klonowo	Bandelow	97	—	Klonowo	37	342
			—	113	Augustynowo fol.		
			98	—	Filadelfia kol.	35	240
			—	114	Nowy świat fol.	1	21
			99	—	Izbiczne Ol.	37	343
			100	—	Strzyżewo Ol.	33	294
			—	115	Olesie fol.	5	36
49	Koryta	Bandelow	101	—	Koryta	36	421
			—	116	Bugaj fol.	2	26
50	Trzebowo	Skorzewski Józef	102	—	Trzebowo	15	147
			—	117	Żurawiniec pos.	4	47
			—	118	Boreczek karcz.	1	12
51	Sośnica	Chłapowski Michał	103	—	Sośnica paraf.	35	292
			—	119	Jarmuszewo pos.	2	20
			—	120	Kaczyniec pos.	9	69
			104	—	Sośnica Ol.	16	155
			—	121	Sośnica pos.	1	2
52	Lutynia	Bogdańska Jó.	105	—	Lutynia paraf..	19	210

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
53 Wolenica	Stablewski Antoni	—	122	Ruda fol.	2	24
		106	—	Wolenica	21	172
		—	123	Wygoda karcz.	3	24
					926	8.531

787. WSIE ODDZIELNE

—	Miasto Krotoszyn	—	124	Gregors-ruh pos.	1	16
		—	125	Posada leś. miejs.	1	1
		—	126	Cegielnia miejs.	1	4
		—	127	Strzelecki folw.	1	19
		—	128	Forssal pos.	1	7
		—	129	Skibiński fol.	1	11
		—	130	Frankiewicz fol.	1	13
—	Miasto Koźmin	—	131	Biały dwór pos.	1	4
					8	75

788. ZEBRANIE MIAST I WSI.

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1. Krotoszyn . .	653	6.266	2.440	18.988
	2. Koźmin . . .	362	3.439		
	3. Zduny . . .	672	3.144		
	4. Kobylin . . .	261	2.226		
	5. Borek . . .	202	1.750		
	6. Pogorzela . .	168	1.326		
	7. Dobrzyca . .	122	937		
Wsie	W pierwsz. okręgu	1.304	11.330	3.743	33.993
	W drugim —	880	8.424		
	W trzecim —	625	5 633		
	W czwartym —	926	8.531		
	Oddzielne . . .	8	75		
				6.183	52.981

789. W liczbie 237 wsi i osad powiatu Krotoszyńskiego (art. 782) znajduje się:

	wsie i osady większe	wsie i osady mniejsze
1. Wsi obejmując. ludności 100 głów i więcej	94	—
2. Wsi z mniejszą ludnością	—	17
3. Folwarków 36, jeden z ludn. większą .	1	35
4. Kolonij 11, t. j. z ludnością 100 głów i więcej	5	—
z ludnością mniejszą . .	—	6
5. Olendrów z ludnoś. 100 głów i więcej . .	6	—
6. Posad leśnych i innych	—	61
7. Karczem	—	7
8. Młynów i zakładów, t. j. cegielni 3, potaszarni 1, młyn 1	—	5
Ogół	106	131
Łącznie	237	

6. POWIAT MIĘDZYCHODZKI.

1. OPIS OGÓLNY.

790. Powiat Międzychodzki graniczy na północ i zachód z okręgiem regencyjnym Frankfurtskim Brandeburgji; na wschód z cząstką powiatu Czarnkowskiego i z powiatem Szamutulskim; na południe z powiatami Bukowskim i Międzyrzeckim.

791. Kraj powiatu Międzychodzkiego jest lekko górzysty, lasami okryty, obfituje w łąki osobliwie nad Wartą.

792. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest rolnictwo, gorzelnictwo, handel spedycyjny; w północnej części węglarstwo, palenie smoły, hutnictwo szklanne i chów bydła. Na końcu 1837 liczono w nim koni i źrebiąt sztuk 3.450; bydła rogatego 15.292; owiec 76.810; kóz 482; świń 6.673; w ogóle sztuk 102.707. Na 1 □ milę wypadało koni 138; bydła 611; owiec 3.071; kóz 17; świń 267; w ogóle sztuk 4.106. Powiat Międzychodzki należał zatem do sześciu powiatów w Księztwie najmniej zamożnych w dobytek i w ich rzędzie zajmował trzecie miejsce.

793. Powiat Międzychodzki obejmuje obszerności mil □ jeograficznych 25,01 albo włok Polskich nowych 8.169, [2]) albo morgów Magdeburskich 537.424. [3]) Ztej ilości rachują domniemalnie podług wiadomości kadastrowych:

Roli i ogrodów . .	mor. Mag.	197.506	
Łąk i pastwisk . .	—	47.771	
Lasów	—	191.898	w ogóle 537.424
Wód, bagien, pod zabudowaniem, drogami etc	—	100.249	[4])

1) Hoffman's *Bevölkerung.*
2) Na 1 kw. milę jeogr. idzie włok 326,68.
3) Na 1 kw. milę jeogr. morgów Magd. 21.490,30.
4) Opis powiatu Międzychodzkiego litografowany. Liczby szczegółowe zgodzone są z ogólną.

794. Co do urodzajności ziemi liczyć można w powiecie średniego gruntu 179.159 mor. Magd; letkiego 358.265 morgów.

795. Ludność ogólna podług spisu regencyjnego wynosiła w 1837 głów 36.692, stosunkowa na jednę □ milę jeograficzną głów 1467; miejska 11.271; wiejska 25.421.[1]) Podług opisu pow. Międzychodzkiego ludność ogólna 36.964. Katolicka 15.978; protestantska 18.172; grecka 4; żydowska 2810.[2]) Podług Hoffmana ogólna 36.603, stosunkowa 1463. Dymów liczono miejskich 1078, wiejskich 2778, w ogóle 3856.[3])

796. Powiat Międzychodzki liczy parafji katolickich 15; protestantskich 7. Do katolickich należą parafialne kościoły w miastach i wsiach: Chrzypsko, Kamionna, Kwilcz, Lubosz, Lutom, Międzychod, Sierakow, Wierzbno, Bledzew, Goraj, Rokitno, Skwierzyna, Przytoczna, Falkenwalde, Trzebiszew. Filialne, we wsiach Łęza, Goronsko, Popowo, Zemsko, Chemsko, Kolsko, Twierdzielewo, Osiecko i Nowawieś;[4]) do protestantskich kościół parafialny w Sierakowie, Międzychodzie, Skwierzynie, Nowej gorzycy, Swiniarach, Przytocznej, Orzeszkowie. Ten ostatni jest kalwiński.

797. Żydzi mają cztery synagogi, to jest: w Skwierzynie, Międzychodzie, Sierakowie i Bledzewie.

798. We względzie policyjnym powiat Międzychodzi dzieli się na 5 okręgów, jako to: Sierakowski, Kwilecki albo Mechnacki, Międzychodzki, Rokitnicki i Starodworski. Miasta Międzychod i Skwierzyna do żadnego okręgu nie należą i są pod bezpośrednim dozorem powiatowego landrata.

799. Rzek przez powiat przechodzi dwie, Warta i Obra. Warta wpływa do granic powiatu przy karczmie Trzybuki, płynie od wschodu na zachód i pod wsią Brandeburgską Birkenwerder wypływa z Księztwa Poznańskiego. Podczas pobytu swego w powiecie przyjmuje rzeki mniejsze Kwilcz i Kamionna, a za miastem Skwierzyną rzekę Obrę.— Obra wpływa do powiatu przy Borowym młynie, z powiatu Międzyrzeckiego płynie od południa na północ, przyjmuje dwie

1) Spis miejsc w departam, Poznańskim str. 24.
2) Opis pow. Międzychodzkiego (patrz na str. poprzedzającej notę 4).
3) Spis miejsc etc. str. 24.
4) *Ordo officji divini Posnaniae 1843.*

rzeki mniejsze Tymę i Tarnakal, a pod Skwierzyną wpada do Warty.

800. Jezior w powiecie jest większych 17 między niemi wielkie; Chrzypsko wielkie, Lutom, Lubikowo etc.

801. Lasów większych jest ośm: Starodworski, Skwierzyński, Świniarski, Nowodworski *(Neuhaus)* Wiejecki, Międzychodzki, Sierakowski, Choiński. Drzewo sosnowe w tych lasach jest panujące, ma się do liściowego jak 5 do 1. Urząd leśny rządowy jest jeden w Rozental pod Międzychodem, drugi Międzychodzki w Kolnie, trzeci Ślizakowski.

802. Dóbr rządowych w powiecie jest 4. Z tej liczby jest amt jeden ekonomiczno-poborczy Sieraków. Inne jako to: Międzychód, Starydworek, i Kolno są wydzierżawione. W Sierakowie jest oprócz tego urząd stadniczy.

803. Powiat Międzychodzki ma główną wodną kommunikacyę przez rzekę Wartę, która go w całej jego długości przeżyna i zawsze jest spławna i żeglowna zraszając miasta Sieraków, Międzychód i Skwierzynę i ułatwiając ich mieszkańcom handel krajowy i zagraniczny. Oprócz tego ma powiat, główną komunikacyą lądową przez gościniec bity Berliński, który również przez całą jego rozciągłość przechodzi i ma 8 ¼ mil długości.

804. Trakt większy jeden przechodzi nadto przez powiat z Poznania na Sieraków do Landsberga.

805. Traktów mniejszych jest sześć. Jeden z Międzyrzecza na Międzychód, Sieraków do Wronek; drugi z Trzciela na Międzychód do Drezenha; trzeci z Międzyrzecza na Skwierzynę do Landsberga; czwarty ze Skwierzyny do Drezenka; piąty z Liebenan na Nową wieś, Fafałdy do Landsberga; szósty z Cielencina *(Zielenzig)* na nową wieś do Bledzewa.

806. Stacyi pocztowych konnych jest w powiecie 4, to jest w Skwierzynie, Międzychodzie, Sierakowie i we wsi Gorzyniu. Poczta listowa w Bledzewie.

807. Cały dzisiejszy powiat Międzychodzki ze wszystkiemi miastami, należał do dawnego województwa Poznańskiego w obszerności mil □ jeograficznych 25,01.

808. Powiat Międzychodzki ma miast 5; majętności 40; wsi większych 86; wsi i osad mniejszych 178; w ogóle wsi i osad 264.

2. MIASTA.

809. Powiat Międzychodzki obejmuje miasta następujące: Skwierzyna, Międzychód, Sieraków, Bledzew, Kamionna.

810. *Skwierzyna (Schwerin)* nad rzeką Wartą, nie opodal od ujścia Obry położone miasto, miało w 1811 domów 391, ludności 3.311; dziś ma domów 412, pomiędzy niemi murowanych kilkanaście. Ludność ogólna wynosi podług spisu regencyjnego głów 4.978 [1]). Podług Hoffmana ludność ogólna wynosiła w 1837 głów 5.123; chrześcijańska 3.610; żydowska 1513 [2]). Należy do rządu. Ma kościół katolicki, protestantski i synagogę, tudzież niedawno wystawiony murowany i ozdobny ratusz. Są tu fabryki sukna, garbarnie, browary i gorzelnie. Ostatnie te zakłady mają dostateczny materyał opałowy z otaczających miasto lasów rozległych a mianowicie z miejskiego Skwierzyńskiego, tudzież Staradworskiego, Trzebieszewskiego i innych. Miasto liczy się do klassy trzeciej podatku przemysłowego i opłaca podatek od mlewa i rzezi. Ma 4 jarmarki w roku dwódniowe, kramne na konie i bydło, odbywające się dnia 5, 6 kwietnia, 21, 22 czerwca, 16, 17, sierpnia, 15, 16 listopada. Ordynacya miejska nadana mu została 1834 roku 13 października. — Należało niegdyś do starostwa Międzyrzeckiego. Świętopełk Książe Pomorski w 1208. wyniósł je zrzędu wsi na miasto i nadał mu też same prawa jakie miał Międzyrzecz. [3]) Akta grodzkie Poznańskie świadczą o bezprawiu zdziałanem w Skwierzynie 24 maja 1613 przez Russiana Jana i Kożuchowskiego Andrzeja towarzyszów z wojska stołecznego Moskiewskiego, zesłanych z Koła wielkiego Krosińskiego dla wybierania stacyi ze starostwa Międzyrzeckiego. [4]) W roku 1442, za panowania Władysława III. przez podpalenie, zgorzało miasto prawie zupełnie. Stacya pocztowa tutejsza odwozi podróżnych do Międzychoda, Gorzynia, Międzyrzecza, Landsberga, Drezenka i Waldowstränk. Odległość Skwierzyny od miasta powiatowego Międzychoda mil 3 ¾, od Poznania mil 13 ¾.

1) Spis miejsc w departamencie Poznańskim str. 13.
1) Hoffman's *Bevölkerung* str. 236.
3) 4) Wspomnienia Wielkopolski p. Edw. Raczyńskiego T. I. str. 204.

811. *Międzychód (Birnbaum)* nad rzeką Wartą położone miasto miało w 1811 domów 262, ludności 1679, dziś ma domów 263. Ludności głów 2.637.[1]) Ludności chrześcijańskiej 1877; żydowskiej 760.[2]) Ma kościół katolicki, protestantski i synagogę, dom sierot i szpital ubogich. Jest tu zamek. Miasto to jest miejscem urzędowania sądu ziemsko-miejskiego, superintendentury i powiatowego landrata. Zawiązało się tu w 1843 towarzystwo rolnicze. Należało dawniej do Hrabiów Unruhów, dziś jest urzędowem. Mieszkańcy trudnią się sukiennictwem. Międzychód liczy się do klassy trzeciej podatku przemysłowego i ma nadaną sobie ordynacyą miejską od 17 marca 1833 r. Ma 4 jarmarki do roku, kramne i na bydło, odbywające się dnia 27 lutego, 3 lipca, 29 września, 30 listopada. Stacya tutejsza odwozi podróżnych do Skwierzyny, Gorzynia, Sierakowa i Drezenka. Odległość od Poznania mil 11.

812. *Sieraków (Zirke)* nad rzeką Wartą położone miasto miało w 1811 domów 160, ludności 1174, dziś ma domów 189, ludnossi głów 1908[3]). Kościół katolicki i protestantski tudzież dawny klasztor Ks. Bernardynów *(de observantia)* seminarium pomocnicze i urząd poborowy. Mieszkańcy trudnią się sukiennictwem, tkactwem i wyrobami garbarskiemi. Miasto liczy się do klassy trzeciej podatku przemysłowego; ordynacyą miejską ma sobie nadaną 17 marca 1833 r., ma 4 jarmarki kramne i na bydło, odbywające się dnia 4 kwietnia, 20 lipca, 21 września, 2 listopada. W kościele Ks. Bernardynów, dziś na farny obróconym są najpiękniejsze w całej dawnej Wielkopolsce nagrobki marmurowe kilku Opalińskich którzy niegdyś po Gorkach byli właścicielami Sierakowa. Nieopodal od miasta jest zakład rządowy stadniczy *(Landgestütt)*. Stacya tutejsza odwozi podróżnych do Międzychoda, Gorzynia, Pniew i Drezenka. Odległość od miasta powiatowego Międzychoda mil 2, od Poznania mil 9 ½.

813. *Bledzew (Blesen)* nad rzeką Obrą przy ujściu do niej strumienia Tarnakal, miało w 1811 domów 130, ludności

1) Spis miejsc w depar Poznańskim str. 13. — Hoffman str. 236.
2) Hoffman *Bevölkerung des Preus. Staats.*
3) Spis miejsc w depart. Poznańskim srt. 13. — Hoffman 236.

833, dziś ma domów 134; ludności w 1841 głów 1142 [1]); podług Hoffmana 1179. Kościół katolicki przy którym niegdyś było opactwo komendataryjne Cysterskie, synagogę. cztery jarmarki kramne na konie i bydło, odbywające się dnia 4 kwietnia, 20 czerwca, 27 września, 21 listopada. Miasto należy do rządu. Jest tu poczta listowa. Odległość od Międzychodu mil 5 ¼, od Poznania mil 14 ¾.

814. *Kamionna (Käme)* nad strumieniem Kamionna i gościńcem bitym Berlińskim położone miasto, miało w 1811 domów 85, ludności 440, dziś ma domów 80 ludności w 1841 głów 606 [2]); podług Hoffmana 635. Kościół katolicki Ma 4 jarmarki kramne i na bydło, odbywające się dnia 22 marca, 18 kwietnta, 20 czerwca, 19 września. Stacya tutejsza pocztowa przeniesiona została do Gorzynia. Odległość od Międzychodu ¾ mili, od Poznania mil 11 ½.

3. WSIE.

815. Powiat Międzychodzki obejmuje w pięciu okręgach wsi większych 86, wsi i osad mniejszych 178, w ogóle wsi i osad 264. Wsie te należą do 40 majętności, to jest, rządowych 7, prywatnych i gminnych 33.

816. 1. OKRĘG SIERAKOWSKI

Majętność	Właściciel	Ner wsi większej	Ner wsi mniejszej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1 Sierakow	Rząd	1	—	Sierakow fol. [3])	4	102
		2	—	Stary Zatum	24	265
		—	1	Alexandrowo [4]) zakład	4	39
		—	2	Bucharzewo	5	40
		—	3	Bukowce	7	64
		3	—	Chorzempowo	13	153
		4	—	Dębowiec	10	109
		—	4	Grobia fol.	2	23
		5	—	Chrzypsko wiel.	26	240
		6	—	Góra	24	215
		—	5	Borowy młyn	2	29
		—	6	Kurza stopa kol.	1	9
		—	7	Jaroszewo	8	77

1) 2) Spis miejsc w depar. Poznańskim str. 13.
3) Tu jest zakład stadniczy rządowy.
4) W tej wsi jest wapiernia.

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		7	—	Kaczlin	27	208
		8	—	Chrzypsko małe	10	103
		—	8	Kłosowice	8	86
		—	9	Kobylarnia	6	79
		—	10	Kukusowy mł.	3	18
		—	11	Kupkocki mł.	4	44
		—	12	Lesionki pos.	3	39
		—	13	Łodnia kol.	3	27
		9	—	Lutom	26	263
		10	—	Marianowo [1]	11	184
		11	—	Mylin	22	195
		12	—	Zatum nowy	19	184
		—	14	Niziołko młyn	2	11
		—	15	Przemyśl	6	54
		13	—	Radusz Ol.	55	555
		14	—	Ryżyn	23	176
		—	16	Sprzeczno fol.	1	17
		—	17	Trenki kol.	1	7
		—	18	Zwierzyniec Ol.	7	74
		15	—	Tuchola Ol.	14	172
		—	19	Winnica kol.	1	14
		—	20	Koziebłoto kol.	1	20
		—	21	Kaczemka p. leś.	1	9
		—	22	Stara cegielnia pos. leś.	1	6
		—	23	Nowa cegielnia pos. leś.	1	15
		—	24	Nowa smolarnia pos. leś.	1	8
		—	25	Bucharzewo p. l.	1	12
		—	26	Zatum nowy p. l.	1	6
2 Białcz	Koszutski Józ.	16	—	Białcz	9	124
3 Charcice	Zander	—	27	Charcice fol.	5	74
		—	28	Trzybuki karcz.	1	12
		17	—	Jabłonowo	8	106
4 Izdebno	Stachowska	18	—	Izdebno	13	145
5 Srzodka	Zeidlitz	19	—	Srzodka	11	133
		—	29	Strzyżmin	9	86
		20	—	Orle	12	127
					457	4.708

817. 2. OKRĘG KWILECKI

6 Białokosz	Massenbach	21	—	Białokosz	20	181
		—	30	Białokosz Ol.	12	88
		—	31	Białokosz mały O.	6	39
		—	32	Polko fol.	2	8
7 Chalin	Kurnatowski	22	—	Chalin fol.	8	103
		23	—	Szrem	15	147

1) W tej wsi jest huta szklanna.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
8	Kwilcz	Kwilecki Arseni	24	—	Kwilcz [1]	34	420
			—	33	Dąbrowo	5	65
			25	—	Kurnatowo	15	212
			26	—	Lutomek	16	223
			27	—	Orzeszkowo	23	267
			—	34	Polko fol.	3	26
			—	35	Sośnia fol.	1	6
			—	36	Zawady fol.	1	6
			—	37	Upartowo	5	62
			—	38	Kwilcz nowy mł.	1	9
			—	39	Kwilcz górny mł.	1	12
9	Lubosz	Barth Daniel	28	—	Lubosz	42	390
			—	40	Augustowo fol.	1	9
			29	—	Chorzewo	18	166
			—	41	Daleszynko	14	99
10	Łężeczki	Proboszcz Biezdrowski	30	—	Łężeczki	11	170
11	Łężce	Krüger	31	—	Łężce	17	194
			—	42	Józefowo pos.	1	5
12	Mościejewo	Szczanieccy	—	43	Józefowo fol.	1	11
			32	—	Mościejewo	25	217
			—	44	Górny mł.	1	11
			—	45	Średni mł.	1	11
			—	46	Niższy mł.	1	5
13	Mnichy wiel.	Rissman	33	—	Mnichy wiel.	20	171
			34	—	Grolewo	16	160
			—	47	Grolewska papiernia mł.	2	11
			—	48	Czajka fol. (Kiewitz)	1	8
14	Mnichy małe	Unruh	—	49	Mnichy małe	8	81
			35	—	Miłostowo	54	376
			—	50	Miłostowo fol.	1	9
			36	—	Tuczempy	21	207
			—	51	Tuczemski mł.	1	10
15	Niemierzowo	Barth Daniel	37	—	Niemierzowo	18	161
			—	52	Bogusławowo fo.	1	25
16	Popowo	Sukcessorowie Alfonsów	—	53	Popowo	10	97
			—	54	Katarzynka fol.	1	6
			38	—	Debrzno	9	115
17	Prusim	Reich	39	—	Prusim	25	260
			—	55	Prusimski mł.	1	7
18	Rozbitek	Reich Otto	40	—	Rozbitek	26	221
			41	—	Mechnacz	33	268
			—	56	Borki (Heidchen) fol.	4	26
			—	57	Wielki młyn	1	10
			—	58	Spalony mł.	1	9
			—	59	Dubina p. leś.	1	6

1) Właściciel dzisiejszy założył tu był cukrownię.

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	60	Wygoda pas. leś.	1	4
			—	61	Urbanowo Ol.	8	59
			—	62	Mechnacz p. drog.	1	6
			—	63	Hofarty pos.	1	5
19	Wituchowo	Kube Samuel	42	—	Wituchowo	15	163
			—	64	Dąbrowka p. leś.	1	8
			—	65	Kopanina fol.	1	10
			—	66	Kubowo	12	85
20	Skrzydlewo	Unruh	43	—	Skrzydlewo	21	166
21	Brzeznica	Unruh	—	67	Brzeznica (Birkowek) fol.	2	16
						619	5.928

818. 3. OKRĘG MIĘDZYCHODZKI

22	Bielsko	Kalkreuth	44	—	Bielsko	32	182
			—	68	Dąbrowko fol.	3	38
—	Prusim	Reich	—	69	Zielona choina f.	2	24
23	Międzychod	Rząd	45	—	Wielowieś *(Grosdorf)*	11	137
			—	70	Mycin fol.	3	17
			—	71	Borowa cegiel.	1	3
			—	72	Przedbor p. leś.	1	5
			—	73	Dzięcielin fol.	1	9
			—	74	Piaskowa cegiel.	1	6
			46	—	Wielka wieś	84	774
			—	75	Słodowy mł. pos.	1	6
			47	—	Lipa kol.	54	557
			—	76	Winnica pos.	3	23
			—	77	Fortuna karczma	1	12
			—	78	Strzelnica pos.	1	6
			48	—	Radogość	33	274
			—	79	Młyński ług pos.	1	11
			—	80	Zwierzyniec pos.	2	12
			—	81	Kaplin	11	72
			—	82	Kusko młyn	1	7
			—	83	Łosi młyn	2	22
			—	84	Nowe Drezno kar.	1	15
			—	85	Piła mł.	2	18
			—	86	Kamienna p. leś.	1	12
			49	—	Mokrzec	18	119
			—	87	Nowy kamień ko.	11	85
			—	88	Kwiece nowe po. *(Neusorge)*	2	16
			—	89	Smolarnia	1	12
			—	90	Mierzyn stary Ol.	11	90
			50	—	Mierzyn nowy Ol.	24	185
			51	—	Drzewce Ol.	31	269
			—	91	Wężyług pos. leś.	1	6
			—	92	Sowia góra p. l.	1	7
			52	—	Sowia góra	14	109

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
24	Kolno	Rząd	—	93	Kamienna mł.	1	15
			—	94	Kamionna fol.	3	28
			53	—	Kolno [1])	15	268
			—	95	Kolno mł.	1	8
			—	96	Birdbaum	1	7
			—	97	Wiktorowo kol.	4	32
25	Gorzyń	Harlem	54	—	Gorzyn [2])	18	256
			—	98	Gorzyn mł.	1	6
			—	99	Poczthalterya po.	2	9
			—	100	Kozi fol.	1	11
26	Gorzyca star.	Harlem	55	—	Gorzyca stara	17	178
			—	101	Sterki fol.	1	7
27	Muchocin	Kalkreuth	56	—	Muchocin	19	147
			—	102	Papiernia mł.	1	11
			—	103	Wielki młyn	1	19
			—	104	Piła mł.	1	1
			—	105	Muchocin Ol.	9	75
28	Strychy	Węsierski Albin	57	—	Strychy	47	347
			—	106	Wierztabno fol.	1	17
			—	107	Czarny kot pos.	2	32
			—	108	Piotrowa karcz.	1	10
			—	109	Piotrowy mł.	2	16
			—	110	Stempowy mł.	2	18
			58	—	Strychy Ol.	15	112
			—	111	Łączna karcz.	1	14
29	Wiejce	Koch	59	—	Wiejce	16	197
			—	112	Huta szklanna	2	72
			—	113	Wilhelminów fol.	1	10
			60	—	Pilskie Ol.	28	241
			—	114	Piła pos. leś.	1	3
			—	115	Czerwince kol.	2	21
			—	116	Ociesze kol.	14	80
			—	117	Nadziejewsko ko.	11	71
			—	118	Nadziejewsko p. l.	1	3
			—	119	Trąbki kol.	7	52
			—	120	Trąbki cegielnia	1	2
			—	121	Koza	9	73
			—	122	Koza smolarnia	1	10
			—	123	Zamysłyńskie Ol.	11	88
			—	124	Krobielewko mł.	2	12
			61	—	Krobielewo	32	236
			62	—	Krynica Ol.	24	108
			—	125	Bednarska posad.	1	5
						681	6.041

709. 4. OKRĘG ROKITNICKI

30	Rokosowo	Rząd	63	—	Rokitno	46	432

1) Urząd leśny Międzychodzki.

2) Tu jest stacya poczty konnej która odwozi do Skwierzyny, Miedzychoda, Pniew i Sierakowa. Majątek ten piękne ma nader położenie, zdobią go wzgórki lasem okryte, jezioro a na nim wyspa malownicza zarosła.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	126	Rokitno kol.	2	30
			64	—	Chemsko	53	466
			—	127	Ryn fol.	6	65
			—	128	Amelia kol.	1	11
			65	—	Twierdzielewo	19	136
			—	129	Rożodoł p. leś. *(Rosenthal)* [1]	3	18
31	Kalsko	Rząd	66	—	Kalsko *(Kalzig)*	45	352
			—	130	Kalsko mł.	1	8
			—	131	Rozodoł fol.	3	36
32	Dłusko	Węsierski Alb.	67	—	Dłusko [2]	33	180
			—	132	A. P. karczma	2	12
			—	133	Karczewo fol.	1	13
			68	—	Dłusko nowe Ol.	17	147
			—	134	Dłusko stare Ol.	7	48
			—	135	Leśny mł.	3	17
			69	—	Hersztupy	34	305
			—	136	Złota łodź fol.	4	37
			—	137	Blustry pos. dr.	1	7
			—	138	Karowiec mł.	2	7
			70	—	Libuch	30	247
			—	139	Libuch mł.	1	8
—	Wiejce	Koch	71	—	Marylasek	18	147
			—	140	Rożodół Ol.	9	68
33	Przytoczna	Brökere	72	—	Przytoczna	58	515
			—	141	Nowopole fol.	3	30
			—	142	Przedni mł.	1	6
			—	143	Dębowiec fol.	7	80
			—	144	Kwiece fol.	3	26
			—	145	Dębogóra kol.	11	84
34	Goraj	Prusimski	73	—	Goraj	34	370
			—	146	Janowo fol.	3	54
			—	147	Annadwor fol.	1	10
			—	148	Szlozany	13	84
			—	149	Nowinki fol.	4	30
			74	—	Krobielewo Ol.	29	213
			—	150	Orłowce Ol.	10	66
35	Wierzbno	Święcicka	75	—	Wierzbno	22	208
			—	151	Brześć fol.	5	67
			—	152	Wierzbno p. dr.	1	10
			—	153	Wierzbno mł.	1	6
36	Gorzyca no.	Żychliński	76	—	Gorzyca nowa	22	212
			—	154	Brzozowy fol.	1	8
						570	4.876

820. 5. OKRĘG STARODWORSKI

37	Starydworek	Rząd	77	—	Starydworek	34	366

1) Urząd leśny.

1) W tej wsi zdaje się że datowane były przywileje Przemysława w 1288 r. potwierdzające urządzenie dziesięciny Winogurskiej i 1290 roku nadające prawo Teutońskie miastu Słupca.

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		—	155	Starydworek mł.	2	20
		—	156	Starydworek kar.	1	16
		—	157	Starydworek p. l.	1	7
		—	158	Obra mł.	1	8
		—	159	Nowa karczma	1	5
		—	160	Płowy jeleń p. l.	1	4
		—	161	Bledzew p. l.	1	6
		—	162	Bledzew fol.	2	15
		78	—	Popowo	27	229
		—	163	Popowo p. l.	1	7
		79	—	Żemsko	38	311
38 Nowa wieś	F. Xawary Alkiewicz	80	—	Nowa wieś	49	410
		—	164	Nowa wieś mł.	1	5
		—	165	Nowy fol. kol.	5	39
		81	—	Fafałdy	33	304
		82	—	Osiecko *(Oscht)*	48	354
		—	166	Dębogora folw.	3	34
		83	—	Trzebieszewo	57	541
39 Swiniary	v. Brunn	84	—	Swiniary	56	434
		—	167	Zielone drze. kar.	1	4
		85	—	Świniary Ol.	30	198
		—	168	Jezierce fol.	11	67
		—	169	Jezierce fol.	2	12
		—	170	Smolarnia	1	9
40 Nowydwór	Tresków	86	—	Nowydwór	16	160
		—	171	Jabłonka	6	44
		—	172	Makadel fol.	3	45
		—	173	Nowydwór Ol.	6	43
					438	3.696

821. WSIE ODDZIELNE.

—	Skwierzyna	Rząd	—	174	Obra młyn	5	64
			—	175	Czajka	3	49
			—	176	Raki	3	32
—	Bledzew	Rząd	—	177	Bledzew mł.	1	14
			—	178	Bledzew tylny m.	1	13
						13	172

822. ZEBRANIE MIAST I WSI

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1. Skwierzyna	412	4.978	1.078	11.271
	2. Międzychod	263	2.637		
	3. Sierakow	189	1.908		
	4. Bledzew	134	1.142		
	5. Kamionna	80	606		

		Dymy	Ludność	Dymy	Luduość
Wsie . .	W pierwsz. okręgu	457	4.708	2.778	25.421
	W drugim —	619	5.928		
	W trzecim —	681	6.041		
	W czwartym —	570	4.876		
	W piątym —	438	3.696		
	Wsie oddzielne	13	172		
	Ogół			3.856	36.692

823. W liczbie wsi i osad 264 powiatu Międzychodzkie- (patrz art. 815) znajduje się:

	Wsie i osady	
	większe	mniejsze
1. Wsi obejmujc. 100 głów ludności i więcej	73	—
2. Wsi z mniejszą ludnością	—	19
3. Folwarków 43, t. j. z ludnością 100 głów i więcej	2	—
z ludnością mniejszą	—	41
4. Kolonji 16, t. j. z ludnś. 100 głów i więcej	2	—
z mniejszą ludnością	—	14
5. Olendrów 22, t. j. z ludnoś. 100 gł. i więcej	9	—
z ludnością mniejszą	—	13
6. Posad leśnych i innych	—	32
7. Karczem	—	9
8. Młynów i zakładów 50, t. j. młynów wodnych 32, wiatraków 2, wapierni 1, hut szklannych 2, cegielni 5, tartaków 2, smolarń 3, papierni 3.	—	50
Ogół	86	178
Łącznie	264	

7. POWIAT MIĘDZYRZECKI.

1. OPIS OGÓLNY.

824. Powiat Międzyrzecki graniczy na północ z powiatem Międzychodzkim; na wschód z powiatem Bukowskim; na południe z powiatem Babimostskim; na zachód z okręgiem regencyjnym Frankfurtskim Marchji Brandeburskiej.

825. Kraj powiatu Międzyrzeckiego jest równiną z małemi tylko wzgórzami w okolicach miast Międzyrzecza, Brojca i Pszczewa położonemi. Grunt jest lekki; przestrzeń lasem okryta większa jest od zapolnej.

826. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest rolnictwo, wyrabianie drzewa, rybołostwo i chów bydła. Na końcu 1837 liczono w powiecie koni i źrebiąt 2.743; bydła rogatego 14.117; owiec 64.557; kóz 267; świń 4.492; w ogóle sztuk 86.173 [1]) Na jednę milę □ wypadało koni 120; bydła 620; owiec 2.834; kóz 12; świń 197; w ogóle sztuk 3.765. Powiat Międzyrzecki należał zatem do sześciu powiatów w Księztwie najmniej zamożnych w dobytek a w ich rzędzie zajmował piąte miejsce.

827. Powiat Międzyrzecki zawiera obszerności mil □ jeograficznych 22,78 albo włok Polskich 7.441 albo morgów Magdeburskich 489.491.

828. Co do urodzajności ziemi liczyć można w powiecie gruntu średniego 163.125 mor. Magd.; letkiego $^2/_3$ to jest około 326.366.

839. Ludność powiatu wynosiła w 1837 podług Hofmana głów 35.735; stosunkowa 1.569; miejska 11.157; wiejska 24.578. Taż ludność powiatu wynosiła w 1837

1) Hoffman's *Bevölkerung.*

podług spisu regencyjnego głów 36.065; stosunkowa na jednej □ mili 1.583 głów; miejska 11.190; wiejska 24.875. Dymów liczą w powiecie miejskich 1.255; wiejskich 3.396; w ogóle 5.651. [1])

830. Powiat Międzyrzecki obejmuje parafji katolickich 11, protestantskich 11. Do katolickich należą kościoły *parafialne* w miastach: Miedzyrzecz, Pszczew, Trzciel, Zbąszyn, we wsiach: Lewice, Chodziszew, Kalawa, Starydwór, Dąbrowa, Kościeszyn, Kozmin. *Filialne* Rogoziniec, Suchylutol, Wysoka, Kęsice, Nietoperek, Łagonice, Wyszanów, Łomnica, [2]) Brojce, Paradyż. Do protestantskich kościoły parafialne w Międzyrzeczu, Brojcach, Zbąszynie, Trzcielu, Chycinie, Pieskach, Policku, Bukowcu, Chłastawie, Krensku i Lewicach. Filialne w Starojastrzębskich Olendrach, Wielkiej Gorzycy, Kursku, Suchym Lutolku, Rogozińcu, Brudzewku.

831. Żydzi mają w powiecie synagog 3, to jest w Międzyrzeczu, Trzcielu, i Pszczewie.

832. We względzie policyjnym powiat Międzyrzecki dzieli się na pięć okręgów, to jest: Międzyrzecki, Pszczewski, Trzcielski, Zbąszyński i Starodworzecki. Miasto Międzyrzec nie należy do żadnego okręgu i jest pod bezpośrednim dozorem powiatowego landrata.

833. Rzeka większa jest jedna w powiecie to jest Obra. Rzek mniejszych jest cztery, to jest: Zgniła Obra, Pieski, Paklica, Owczarka i dwa strumienia bezimienne wpadające do Obry pod miastem Trzciel i pod wsią Stróżewo. Obra przeżyna powiat w całej długości od granicy powiatu Babimostskiego do granicy powiatu Międzychodzkiego. Od miasta Trzciela jest żeglowna na małe statki odrzańskie. Zgniła Obra płynie w kierunku przeciwnym Obry, to jest z północy na południe dążąc do rzeki Obrzycy. Pieski, Paklica wpadają do Obry; Paklica pod miastem Międzyrzeczem; Pieski pod wsią Potrzebowo po poprzedniczem zabraniu rzeczki Owczarki.

834. Jezior w powiecie Międzyrzeckim jest 68; do większych liczymy jeziora: Chłop, Rybojady, Mokrylutolec, Zbąszyn.

1) Spis miejsc departamentu Poznańskiego str. 88.
2) *Ordo officji divini Posnaniae 1843.*

835. Lasów w powiecie Międzyrzeckim jest 24, pomiędzy niemi znaczniejsze są Łomnicki Trzcielski, Pszczewski, Paradyski.

836. Dobra rządowe w powiecie położone składają amt jeden to jest Starydwór, jest oprócz tego folwark Głozewo, oddzielnie zadzierżawiony i kilka wsi należących do amtu Kolno. Urząd leśny rządowy jest jeden Starydwór w Chodzieszewicach.

837. Główną komunikacyą wodną w powiecie Międzyrzeckim stanowi Obra niżej miasta Trzciela żeglowna, wyżej spławna tylko na drzewo. Głównej komunikacyi lądowej w gościńcu bitym nie ma powiat, ale natomiast spodziewana jest kolej żelazna która z Berlina i Frankfurtu dążąc do Poznania przechodzić może przez powiat około Paradyża i Trzciela.

838. Trakt większy w powiecie jest jeden idący ze Wschowy na Zbąszyn, Chodziszewo, Starydwór do Międzyrzecza.

839. Traktów mniejszych jest 10, to jest: pierwszy ze Zbąszyna do Nowego Tomyśla; drugi ze Zbąszyna do Lwowka; trzeci ze Zbąszyna do Trzciela i Pszczewa; czwarty z Trzciela do Lwowka; piąty z Trzciela do Międzyrzecza; szósty z Trzciela do Brojca; siódmy z Pszczewa do Pniew; ósmy z Międzyrzecza do Cielencina; dziewiąty z Międzyrzecza do Skwierzyny; dziesiąty z Międzyrzecza do Swiebodzina.

840. Pocztamt jest w Międzyrzeczu. Stacye przeprzęgowe w Trzcielu, Brojcach, Pszczewie.

841. Cały dzisiejszy powiat Międzyrzecki należał do dawnego województwa Poznańskiego ze wszystkiemi miastami w obszerności mil □ jeograficznych 22,78.

842. Powiat Międzyrzecki ma miast 5; majętności 26; wsi większych 80; wsi i osad mniejszych 75; w ogóle wsi i osad 155.

2. MIASTA.

843. Powiat Międzyrzecki ma miasta następujące: Międzyrzecz, Trzciel, Zbąszyn, Brojce, Pszczew.

844. *Międzyrzecz (Meseritz)* miasto położone między Obrą i Paklicą o milę od granicy Brandeburskiej. Miało w 1811

domów 394, ludności 3.414 dziś ma domów 398. Ludność w 1837 wynosiła głów 4.598; chrześcijańska 3.443; żydowska 1155. Ma dwa kościoły katolickie, jeden protestantski, dawne kollegium Ks. Jezuitów, synagogę i szkołę realną. Urzęduje w tem mieście landrat powiatowy, superintendentura, sęd ziemsko-miejski, kassa powiatowa, urząd pocztowy i urząd główny poborowy *(Haupt Steuer Amt)*. Są tu fabryki sukienne, garbarnie i białoskórnie. Miasto prowadzi handel zbożowy, dawniej sukienny do Chin; liczy się do klassy trzeciej podatku przemysłowego i prócz tego opłaca podatek od rzezi i mlewa; ma jarmarków w roku dwudniowych cztery, kramnych i na bydło, odbywających się dnia 27, 28 marca, 3, 4 lipca, 4, 5 września, 23, 24 października; jarmarki te dawniej bardzo były sławne. Ordynacyą miejską ma sobie nadaną 23 listopada 1833 roku. Ma zamek w rozwalinach wystawiony od Bolesława Ks. Kaliskiego a przez Kazimierza W. wzmocniony. Należy do Hrabiego Luchesini. W roku 1005 Międzyrzecz zajęty został przez Cesarza Henryka II. odparł go jednak Bolesław Chrobry. W 1095 zdobył to miasto na Pomorzanach Bolesław Krzywousty jako dziesięcioletni dowódzca. W 1269 Otto Margrabia Brandeburski miasto najechał lecz zamku zdobyć nie podołał. W 1520 opanowały Międzyrzecz wojska Niemieckie posiłkujące Albertowi W. Mistrzowi Krzyżackiemu, ale wkrótce ustąpić z niego musiał. W 1547, witany tu był od narodu jako w pierwszem nadgranicznem mieście Henryk Waleziusz przybyły z Francyi, nowo obrany Królem Polskim. Miasto Międzyrzecz było niegdyś rezydencyą kasztelana i starosty sądowego. Pierwszym kasztelanem Międzyrzeckim od czasu Augusta III. był Modlibowski Gaspar, ostatnim Krzyżanowski Michał. Starostwo Międzyrzeckie w 1782 płaciło kwarty złp. 5.911. [1]) W roku 1548 pleban Międzyrzecki [2]) [został lutrem a kościół jego protestantskim. Jan Zamojski starosta Międzyrzecki z polecenia Zygmunta III. w 1605 wrócił go katolikom. Stanisław Żółkiewski był także starostą Międzyrzeckim. Zygmunt III. nadał tutejszym sukiennikom przywileje. Jezuici

1) Dykcyonarz jeograficzny Siarczyńskiego T. II. str. 156.
1) Wspomnienia Wielkopolski Edw. Raczyńskiego.

do tego miasta sprowadzeni zostali w 1661. Gmachy ich szkolne dochowały się do naszych czasów. W 1806 witany był od Polaków Cesarz Napoleon przy wkroczeniu wojsk Francuzkich idących przeciw Moskwie, po której zwycięzeniu tenże Cesarz utworzył Księztwo Warszawskie. Stacya pocztowa Międzyrzecka odwozi do Skwierzyny, Pszczewa, Trzciela, Swiebodzina i Cielencina. Odległość od Poznania mil 14 ½.

845. *Trzciel (Tirschtiegel)* nad Obrą i jeziorem Trzcielskiem położone. Stare miasto na prawym brzegu Obry, Nowe miasto na lewym. Miało w 1811 domów 284, ludności 1604, dziś ma domów 293. Ludność wynosiła w 1837 głów 2.282 [1]). Podług Hoffmana 2.272. Jest tu kościół katolicki, protestantski i synagoga. Są fabryki sukna, tytuniu, tabaki, gorzelnie, a o milę od miasta papiernia i hamernia. Miasto należy do Księżnej Reuss, liczy się do trzeciej klassy podatku przemysłowego i ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło, które się odbywają dnia 24 kwietnia, 22 czerwca, 12 października, 20 listopada. Trzciel należał dawniej do Opalińskich. Jest tu poczta konna Odległość od miasta powiatowego Międzyrzecza mil 3 ½, od Poznania mil 11 ½.

846. *Zbąszyn (Bentschen)* na prawym brzegu Obry i nad jeziorem Zbąszyńskim położone miasto, miało w 1811 domów 170, ludności 1.046, dziś ma domów 195. Ludności w roku 1837 głów 1.638 [2]) Kościołów katolickich dwa i jeden protestantski. Zbąszyński zamek jest starożytny; pięknie jest zachowany i obszernym angielskim ogrodem przez dzisiejszego dziedzica ozdobiony. Ogród ten należy do pierwszych tego rodzaju w Poznańskiem założonych. W Zbąszynie w 1243 była komora celna między Polską i krajem Krzyżaków ustanowiona [3]). Przemysław wystawił tu zamek w 1251. Brandeburczycy zdobyli go lecz wkrótce odzyskał go na powrót Przemysław. Później Zbąszyn należał do familji Szwenców. W 1307 Piotr Szwenca za zdradę kraju na śmierć skazany a majątek jego na skarb wzięty został. Władysław Jagiełło nadał go w roku 1393 Janowi Niemirze i Abrahamowi synowi Abraha-

1) 2) Spis miejsc w departamencie Poznańskim str. 83, 85.
1) Wspomnienia Wielkopolski p. Ed. Raczyńskiego.

ma [1]) Pierwszy z nich był synem Kazimierza Wielkiego z Esterki. Przybrali oni odtąd nazwisko Zbąskich. Abracham Zbąski prawnuk pierwszego rozszerzył zamek Zbąszyński a jeszcze więcej Ciświcki kasztelan Szremski wnuk ostatniego Abrahama Zbąskiego, który z niego zrobił warownię. Ten Ciświcki był autorem dzieła o Artyleryi. Twierdza ta zasłoniła od napaści, mieszkańców okolicznych, gdy wojska Duńskie pod dowództwem Bandyssyna i Duglasa w odwrocie ze Szląska pogranicze Wielkopolskie pustoszyły. Ugoda w Uściu 1665 z Gen. Wittenbergiem zawarta poddała Zbąszyn Królowi Gustawowi, który z tej twierdzy wyprowadził broni i rynsztunków na 160.000 złp. — W XVII i XVIII. wieku był w posiadaniu Ciświckich, Tuszyńskich i Gnińskich. Od r. 1751 znajduje się w ręku Garczyńskich. Zbąszyn jest miejscem urodzenia sławnego Sociana Marcina Czechowicza. Miasto ma cztery w roku jarmarki kramne i na bydło, które się odbywają dnia 20 marca, 10 lipca, 11 września, 30 października. Dawniej były one bardzo sławne. Odległość od Międzyrzecza mil 5 ¼ od Poznania mil 10 ¾.

847. *Brojce (Brätz)* [2]) nad zgniłą Obrą i nad samą granicą Brandeburską położone miasto, miało w 1811 domów 202, ludności 1170, dziś ma domów 205. Ludności w 1837 głów 1475. [3]) Kościół katolicki, protestantski i synagogę. Mieszkańcy trudnią się sukiennictwem. Mają cztery jarmarki w roku kramne i na bydło odbywające się 27 lutego, 10 kwietnia, 12 czerwca, 6 listopada. Miasto należy do rządu. Jest tu expedycya poczty konnej; odległość od Międzyrzecza mil 3, od Poznania mil 13.

848. *Pszczew (Betsche)* miasto położone między jeziorami Chłop i Kachel miało w 1811 domów 129, ludności 753, dziś ma domów 164. Ludności w 1837 głów 1197; [4]) podług Hoffmana 1174. Kościół katolicki i cztery jarmarki w roku kramne i na bydło które się odbywają 7 lutego, 16 maja, 16 sierpnia, 15 listopada. Należy do Barona Hiller von Gertringen. Jest tu stacya konna. Odległość od Międzyrzecza mil 2 od Poznania mil 10 ½.

1) *Codex diplom.* str. 140.
2) Na mappie Zanoniego miasto to nazwane jest Brodzice.
3) 4) Spis miejsc dep. Poznań. str. 79. 82.

3. WSIE.

849. Powiat Międzęrzecki obejmuje w pięciu okręgach wsi większych 80; wsi i osad mniejszych 75; w ogóle wsi i osad 155. Wsie te należą do 26 majętności, to jest rządowych 2, prywatnych 24.

850. 1. OKRĘG KOŚCIAŃSKI

	Majętność	Właściciel	Ner. wsi większej	Ner. wsi mniejszej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1	Bukowiec *(Bauchwitz)*	GersdorfLeop.	1	—	Bukowiec	73	548
			—	1	Kozioł fol.	1	6
			—	2	Jezierny fol.	1	9
2	Bobelwicko	Dziembowski	2	—	Bobelwicko	24	149
			—	3	Karolin fol.	8	52
3	Wojciechowo *(Georgsdorf)*	SS. Sturtzla	3	—	Wojciechowo	29	218
4	Gorońsko *(Grunzig)*	Bukowiecki	4	—	Gorońsko	31	273
			—	4	Potrzebowo	2	24
			—	5	Strużny fol.	1	13
			—	6	Borowy młyn	2	17
5	Kursko *(Kurtzig)*	Kalkreuth Leopold	5	—	Kursko	32	263
			—	7	Klisze fol.	1	5
			—	8	Borowy dom	1	11
			—	9	Kurski młyn	1	8
6	Łagowice	Żychliński Ad.	6	—	Łagowiec	47	408
			—	10	Nowy świat kol.	8	58
			—	11	Guszt	2	15
			—	12	Średni i stary fol.	6	54
			—	13	Stęszewo fol.	2	17
			—	14	Piaski kol.	8	47
7	GorzycaWiel. *(Obergörtzig)*	Kalkreuth Konstanty	7	—	Wielka Gorzyca	42	263
			—	15	Mały folwark	2	25
			—	16	Głembuch fol.	1	13
			—	17	Gorzycki młyn	2	13
8	Międzyrzecz zamek	Hr. Luchesini	8	—	Międzyrzecz zamek	8	125
			—	18	Zamkowy młyn	2	15
			9	—	Winnica kol.	33	434
			10	—	Kęszyca	65	430
			11	—	Nietoperek	37	251
			12	—	Żołwin	31	230
			—	19	Borowy młyn	4	44
			—	20	Kuperny młyn	7	49
9	Pieski	Folmer Jakob	13	—	Pieski	42	295
			—	21	Pieski folwark	1	15
10	Policko	Oppenowa	14	—	Policko	20	170

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			15	—	Janowo	14	108
11	Siercz *(Schierzig)*	Buchholz	16	—	Siercz	50	361
			—	22	Żydowo fol.	4	30
			—	23	Roińskie Olen.	16	92
12	Zamsko *(Zamst)*	Kalhreuth Gus.	—	24	Zamsko	9	49
13	Chycina *(Weissensce)*	Kalhreuth Fry.	17	—	Chycina	27	232
			—	25	Chycina fol.	1	15
						698	5.454

851. 2. OKRĘG PSZCZEWSKI

14	Pszczew zamek	Hiller-Gertringen	18	—	Pszczew zamek	6	139
			—	26	Chłop p. leś.	1	5
			—	27	Młynek zajeziorny	2	23
			—	28	Borowy młyn	6	67
			19	—	Kuligowo	21	184
			20	—	Silno	51	371
			21	—	Nowe Silno	34	239
			22	—	Pącheńskie Olen.	37	286
			23	—	Swigocin	32	252
			24	—	Stalun	48	370
			25	—	Szarcz	24	215
			26	—	Stoki	26	248
			—	29	Rasiński fol.	1	25
			—	30	Wadek p. leś.	1	9
15	Zielomyśl	Mudrak	27	—	Ziolomyśl	21	168
			—	31	Wilchelms-ruh	1	4
16	Lewice	Haase Gustaw	28	—	Lewice	34	304
			—	32	Kalisko fol.	4	79
			—	33	Piotrowo fol.	2	17
			—	34	Nowy folwark	1	18
			29	—	Lewickie Olen.	40	250
			—	35	Sofiowo fol.	1	19
17	Krzyżkowko	Żychliński Ad.	30	—	Krzyżkowo	13	103
—	Kolno	Rząd	31	—	Głozewo	38	363
			32	—	Dormowo	23	187
			—	36	Dormowski młyn pierwszy	1	10
			—	37	Dormowski młyn dalszy	1	8
			33	—	Łowin	39	350
			—	38	Łowin p. leś.	1	7
						510	4.320

852. 3. OKRĘG TRZCIELSKI

18	Trzciel zamek	Kżna Reuss	—	39	Trzciel zamek	13	63
			34	—	Stary fol. Ol.	16	129
			—	40	Dybnow fol.	2	9

	Majętność	Właściciel	Ner. wsi w.	Ner. wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			35	—	Jasienieckie Ol.	35	324
			36	—	Huta szklanna	21	144
			—	41	Gronowko fol.	1	3
			—	42	Hamerzysko mł.	2	24
			—	43	Helowski fol.	4	28
			37	—	Zachadzkie Ol.	37	232
			38	—	Jabłonka	26	205
			39	—	Hamernia	33	251
			40	—	Łubińskie Ol.	24	163
			—	44	Łubin fol.	2	21
			—	45	Nowy młyn	2	19
			—	46	Nowa Jabłonka O.	9	60
			—	47	Papiernia	4	28
			41	—	Rybojady	15	185
			—	48	Czarne Ol.	6	53
			—	49	Czarna Ol.	7	37
			—	50	Zawady	13	97
			42	—	Sierckie Ol.	51	393
			—	51	Swidowko fol.	1	6
			—	52	Leśny fol.	2	10
			43	—	Cegielnia Ol.	29	212
19	Łomnice	Opitz August	44	—	Kasnerowe Ol.	24	455
			45	—	Łęczno Ol.	46	295
			46	—	Przychodzkie Ol.	51	331
20	Dąbrowka *(Gross Dammer)*	Schwarzenau	47	—	Dąbrowka	78	607
			—	53	Boleviny Ol.	7	47
			—	54	Samsonki fol.	4	69
			—	55	Smolarnia	1	15
			48	—	Mokry Lutolek	28	248
21	Nowydwor *(Weidenvorwerk)*	Funke Fryd. Wilke Fryd.	49	—	Strzyżewo (Strożewo) *(Strese)*	60	413
—	Miedzyrzecz	Księżna Reuss	50	—	Rogoziniec	74	501
						828	5.677

853. 4. OKRĘG ZBOSZYŃSKI

22	Zbąszyn zamek	Garczyńscy	—	56	Zbąszyn zamek	5	27
			—	57	Dombrowo	2	24
			51	—	Nadnia	43	286
			52	—	Nowawieś	38	208
			—	58	Nowawieś fol.	5	58
			53	—	Nowe domki kol.	32	209
			54	—	Pierzyn	35	268
			55	—	Stefanowo	19	185
			—	59	Stefanowo Ol.	17	92
			56	—	Zakrzewko	23	157
23	Kręsko (Wieniec) *(Krantz)*	Bandelow	57	—	Kręsko	60	420
			58	—	Brudzewko	28	193
24	Kościeszyn *(Kuschten)*	Bronikowski Ludwik	59	—	Kościeszyn	98	670
			60	—	Chłastawy	27	166
			—	60	Zielony dół	2	28

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
—	Łomnice	Opitz August	61	—	Łomnice	70	501
			62	—	Chrośnice	42	273
			—	61	Edwardowo fol.	1	23
			63	—	Czesko-Niemieckie Ol.	22	103
			64	—	Czesko-Polsk. Ol.	29	186
			65	—	Grabskie Ol.	60	350
			66	—	Staro-Jastrzębskie Ol.	84	502
			67	—	Nowo-Jastrzębskie Ol.	60	409
			—	62	Kopce fol.	1	7
			68	—	Kunickie Ol.	20	123
—	Nowydwor	Funke Fryd. Wilke Fryd.	69	—	Nowy dwor	24	159
			70	—	Przyprostynia	60	407
			—	63	Ernestowo kol.	6	90
			—	64	Kawczyński fol.	4	76
			—	65	Kąsy fol.	1	10
			71	—	Rajewo	29	169
25	Zbąszyn	Probostwo	—	66	Kawczyński fol,	2	21
26	Starydwor (Amt)	Rząd	—	67	Poświętno fol.	1	8
			72	—	Koźmin	32	189
						982	6.597

854 5. OKRĘG STARODWORSKI

27	Starydwór	Rząd	73	—	Starydwór	35	318
			74	—	Wyszanow	45	303
			75	—	Dranica mł.	29	204
			—	68	Hamerski młyn	2	14
			76	—	Kalawa	50	371
			77	—	Wysoka	44	263
			—	69	Piaski młyn	1	6
			78	—	Paradyż [1]	32	361

1) Miejsce Paradyżem zwane, nosiło dawniej nazwisko Gostkowo. Tu 1234 fundowany został klasztor i opactwo Cystersów przez Brońskiego (Bronisius) licznemi później przywilejami przez papieżów, królów, książąt. i biskupów obdarzony jako to: Pawła biskupa Poznańskiego 1234, Księcia Polskiego Władysława 1235, Brońskiego i Przybigniewa 1236, Bolesława Księcia Polskiego 1245, Przemysława I. 1246, Innocentego Papieża 1247, Władysława Jagiełły 1426. — Kilku opatów klasztoru Ks. Cystersów Paradyżskich było gorliwych o rozkrzewienie światła w kraju naszym. między nimi Jakób z Paradyża który zasiadał na głównym Soborze Bazylejskim 1436; Mikołaj Roszkowski który zaopatrzył klasztor w piękną bibliotekę; Stefan Wierzbowski który w r. 1687 umarł biskupem Poznańskim. Synody Polskie obowiązywały klasztory Cystersów i Bedyktynów do utrzymywania pewenj liczby młodzieńcow w Krakowie na akademji. Ks. Cystersi w Paradyżu wypełnili ten obowiązek z wielką sumiennością. — Dziś klasztor jest zniesiony, fundusze jego i biblioteka zabrane. — Utrzymuje się w Paradyżu dom księży zasłużonych *(emeritorum)* których obecnie jest dziesięciu — i szkoła elementarna z trzema nauczycielami.

(Dictionnaire Geographique de la Martin. Wspomnienia Wielkopolski. *Codex Diplom. Maj. Pol.)*

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		79	—	Chodziszewo	64	414
		—	70	Haki fol.	1	7
— Międzyrzecz zamek	Hr. Luchesini	80	—	Suchy Lutolek	67	487
					370	2.748

855. 6. WSIE ODDZIELNE

	Międzyrzecz miasto	—	71	Liskow	1	13
		—	72	Gumpertowo	1	6
		—	74	Kwiece	3	36
		—	74	Wilhelmowo	2	20
		—	75	Cegielnia	1	4
					8	79

856 ZEBRANIE MIAST I WSI.

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1. Międzyrzecz	398	4.598	1.255	11.190
	2. Trzciel	293	2.282		
	3. Zbąszyn	195	1.638		
	4. Brojce	205	1.475		
	5. Pszczew	164	1.197		
Wsie	W pierwsz. okręgu	698	5.454	3.396	24.875
	W drugim —	510	4.320		
	W trzecim —	828	6.677		
	W czwartym —	982	6.597		
	W piątym —	370	2.748		
	Wsie odzielne	8	79		
				4.651	36.065

857. W liczbie wsi i osad 155 powiatu Międzyrzeckiego (Art 849) znajduje się:

	Wsie i osady większe	Wsie i osady mniejsze
1 Wsi obejmując. ludności 100 i więcej głów	61	—
2 Wsi z mniejszą ludnością	—	11
3 Folwarków	—	33
4 Kolonji z ludnością 100 głów i więcej .	2	—
z ludnością mniejszą	—	3
5 Olendrów ludnoś. 100 głów i więcej mając.	17	—
z mniejszą ludnością	—	6
6 Posad leśnych i innych	—	5
7 Młynów i zakładów: wodnych 14, papiernia 1, smolarnia 1, cegielnia 1 . . .	—	17
Ogół większych i mniejszych . .	80	75
Łącznie	155	

8. POWIAT OBORNICKI

1. OPIS OGÓLNY.

858. Powiat Obornicki graniczy na północ z powiatem Czarnkowskim i Chodzieskim; na wschód z powiatem Chodzieskim, Wągrowieckim i Gnieznieńskim; na południe z powiatem Poznańskim; na zachód z powiatem Szamotulskim.

859. Kraj powiatu Obornickiego jest równiną. Na północ od Warty w średniej części powiatu są bagna, niziny i lasy, z resztą zapola.

860. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest rolnictwo i chów bydła. Na końcu 1837 roku liczono w powiecie koni i źrebiąt 5.273; bydła rogatego 15.927; owiec 95.513; kóz 89; świń 7.701; w ogóle sztuk 124.503.[1]) Na jednę milę □ jeograficzną wypadło koni 263; bydła 796; owiec 4.771; kóz 4; świń 385; w ogóle sztuk 6.219. Powiat Obornicki należy zatem do jedenastu powiatów w Księztwie najzamożniejszych w dobytek i w ich rzędzie zajmuje dziesiąte miejsce.

861. Powiat Obornicki ma mil □ jeograficznych 20,02 albo włok Polskich 6.540[2]) albo morgów Magdeburskich 430.177.[3])

862. Co do urodzajności ziemi liczyć można w powiecie urodzajnego gruntu 143.352 mor. Magd., średniego 286,025.

863. Ludność ogólna powiatu wynosiła w 1837 podług Hoffmana głów 38.155, stosunkowa 1.906; miejska 8.328, wiejska 29,827. Taż ludność w 1837 wynosiła podług spisu regencyjnego głów 38.220. Stosunkowa na 1 □ mili

1) Hoffmans, *Bevölkerung des Preussischen Staats.*
2) Na jednę milę kw. jeogr. liczymy podług Kolberga włok Pols. 326,68.
3) Na taką milę kw. idzie morgów Magdeburskich 21,490,30.

głów 1.909. Ludność miejska 8.184, wiejska 30.036. Dymów wiejskich 836, wiejskich 2.904, w ogóle 3.740. [1])

864. Powiat Obornicki liczy parafji katolickich 17, protestantskich 4. Do kalickich należą w dyecezyi Poznańskiej kościoły *parafialne* w miastach: Oborniki, Murowana Goślina, Rogoźno, Ryczywół; we wsiach: Boruszyno, Kiszewo, Ludomy, Łukowo, Objezierze, Połajewo, Roźnowo, Słopanowo, Stobnica, Białężyn, Długa Goślina, Parkowo. *Filialne* Uchorowo, Łopuchowo, Słomowo, Wełna i Radzim [2]) w dyecezyi Gnieznieńskiej kościół parafialny w Dąbrowce; do protestantskich kościoły parafialne w Murowanej Goślinie, w Rogoznie, w Obornikach, w Bukowcu.

865. Żydzi mają w powiecie synagog 3, to jest w Rogoźnie, Murowanej Goślinie, Obornikach.

866. We względzie policyjnym powiat dzieli się na 5 okręgów, to jest: Obornicki, Bogdanowski, Rogoziński, Połajewski i Murowano Gogśliński. Miasto Rogoźno nie należy do żadnego okręgu i jest pod bezpośrednim dozorem powiatowego landrata.

867. Rzek przechodzi przez powiat dwie większych, Warta i Wełna. Warta wychodząc z powiatu Poznańskiego, od Złotograbskich Olendrów do wsi Maniewo, odgranicza powiat Poznański od Obornickiego, dalej płynie w kierunku zachodnio-północnym, oblewa miasto Oborniki a nieopodal od Stobnickich Olendrów wchodzi do powiatu Szamotulskiego. Pod miastem Oborniki przyjmuje rzekę Wełnę a pod wsią Kiszewo rzeczkę Samica wschodnia. Wełna wychodzi z powiatu Wągrowieckiego i pod młynem Cierla wpływa do powiatu Obornickiego, płynie około miasta Rogoźno, wsiów Wełna i Kowanowko a pod miastem Oborniki wpada do Warty. Pod miastem Rogoźno łączy się z nią rzeczka Mała wełna.

868. Powiat Obornicki ma jezior 29. Pomiędzy większemi są Rogoźno, Budziszewo, Włokna, Sycyno i Objezierze. Bagno większe jedno, Konczak.

869. Lasów w powiecie jest 7, między znaczniejszemi i nazwanemi są Stobnicki, Podleski, Bombliński, Wełniański;

1) Spis miejsc w Departamencie Poznańskim str. 98.
2) *Ordo officii Divini Posnaniae* 1843.

rządowych trzy: Połajewski albo Obornicki urząd jest w Boruszynce Eksztelski, i Zielonkowski.

870. Dóbr rządowych w powiecie jest cztery, z tych dwa należą do amtów albo ekonomji zadzierżawionych Połajewo i Oborniki; jeden urząd ekonomiczno-poborowy w Rogoźnie i dwa folwarki oddzielnie zadzierżawione, to jest Ciążyni, Młynkowo.

871. Powiat Obornicki ma główną komunikacyą wodną w Warcie, cały rok spławnej i żeglownej. Głównej komunikacyi lądowej w gościńcu bitym niema.

872. Traktów większych przechodzi przez powiat dwa, obadwa z Poznania do Bydgoszczy, jeden z nich na Murowaną Goślinę i Rogoźno, drugi na Oborniki, Wełnę, Rogoźno.

873. Traktów mniejszych jest 6: jeden z Obornik do Szamotuł; drugi z Obornik na Podlesie do Boruszyna; trzeci z Obornik na Połajewo do Czarnkowa; czwarty z Rogoźna do Chodzieży; piąty z Murowanej Gośliny do Kiszkowa i Gniezna; szósty z Poznania na Dąbrowkę do Kiszkowa, Mieściska i Skok.

874. Stacyi pocztowych konnych jest w powiecie 3: w Murowanej Goślinie w Rogoźnie i w Obornikach; listowa jedna w Ryczywole.

875. Cały dzisiejszy powiat Obornicki należał do dawnego województwa Poznańskiego w obszerności mil □ 20,02.

876. Powiat Obornicki ma miast 4, majętności 33; wsi większych 112; wsi i osad mniejszych 135; w ogóle wsi i osad 247.

2. MIASTA.

877. Powiat Obornicki ma miasta następujące: Rogoźno Murowana Goślina, Oborniki i Ryczywół.

878. *Rogoźno (Rogasen)* nad rzeką Wełną i jeziorem Rogoźno, na większym trakcie z Poznania do Bydgoszczy położone miasto, miało w 1811 domów 404 ludności 3.240 dziś ma domów 416. Ludność ogólna w 1841 roku wynosiła głów 4.200, [1]) podług Hoffmana 4.400; chrześcijańska 2.918; żydowska 1.482 [2]). Ma kościół katolicki muro-

1) Spis miejsc w departam. Poznań. str. 98.
2) Hoffman's *Bevölkerung.*

wany i starożytny, kościół protestantski i synagogę. Należy do rządu. Miasto należy do klassy trzeciej podatku przemysłowego i ma 4 jarmarki dwudniowe do roku kramne na konie i bydło, które się odbywają dnia 20, 21 marca, 29, 30 maja, 4, 5 września, 13, 14 listopada. Był tu niedawno sąd pokoju dziś odbywa się sąd ziemsko-miejski. Pamiętne jest w Rogoźnie zamordowanie w 1296 r. 6 lutego Przemysława II. Króla Polskiego z rozkazu Jana i Ottona Margrabiów Brandeburgskich. Zamku w którym Król ten w siódmym miesiącu panowania swego znalazł zgon gwałtowny, nie ma dziś ani śladu, prócz miejsca w którym istniał, teraz na ogród warzywny użytego. W roku 1422 Władysław Jagiełło nadał miastu Rogoźno prawo Magdeburgskie. [1]) Była tu za dawnych czasów Polskich kasztelania mniejsza. Pierwszym kasztelanem Rogozińskim od Augusta III. był Rozdrażewski Franciszek 1737 roku. Ostatnim Malczewski Adam 1788 roku. Król Przemysław zamienił Rogoźno, Szrem i Mosinę na Drezenko z Ulrykiem von Ost właścicielem tego zamku. Układ ten nie doszedł. W 1530 gwałtowny pożar większą część miasta pochłonął. Na wstawienie się Królowej Bony Zygmunt I. nadał miastu nowe targi. Stacya pocztowa tutejsza odwozi podróżnych do Murowanej Gośliny, Obornik i Wągrowca. Odległość od powiatowego miasta Obornik mil 2 ½, od Poznania mil 5 ½.

879. *Murowana Goślina* na wzgórzu zabudowane na trakcie większym z Poznania do Bydgoszczy położone miasto, miało w 1811 domów 112, ludności 1.159, dziś ma domów 196. Ludności ogólnej w 1841 głów 1.570 [2]); podług Hoffmana 1554, chrześcijańskiej 1.044, żydowskiej 510 [3]). Ma kościół katolicki, protestantski i synagogę. Są tu fabryki sukienne, garbarskie, płócienne, dwie papiernie i znakomite gorzelnie; bardzo uczęszczane targi na wieprze, i cztery jarmarki kramne i na bydło, odbywające się 23 lutego, 3 maja, 18 października, 21 grudnia. Miasto należy do Lauera Münchhoffer. W XVI. wieku Murowana Goślina należała do Potulickich, później do Gurowskich, którzy

1) *Codex Diplom. M. Pol.* str. 151.
2) Spis miejsc w departamencie Poznańskim str. 98.
3) Hoffman's *Bevölkerung.*

ją do rzędu miast wynieśli i prawo Magdeburgskie nadali. Stacya pocztowa tutejsza odwozi podróżnych do Obornik, Rogoźna, Skok, i Poznania. Odległość od miasta powiatowego Oborniki mil 2 ¼, od Poznania mil 2 ¾.

880. *Oborniki* na prawym brzegu Warty, na jednym z dwóch większych traktów z Poznania do Bydgoszczy przy ujściu rzeki Wełny położone miasto, miało w 1811 domów 136, ludności 940, dziś ma domów 130. Ludności w 1841 głów 1.530 [1]). Podług Hoffmana 1.499. Ma kościół jeden katolicki, dawny kościół i klasztór Ks. Franciszkanów Minorytów oddano protestantom; jest prócz tego synagoga. Oborniki są miejscem urzędowania powiatowego landrata. Jest tu nadto kassa powiatowa i fizykat. Należy do rządu. Miasto ma cztery jarmarki kramne i na bydło, dnia 14 marca, 17 maja, 13 września, 26 października odbywające się. Popielnice albo tak nazwane żale które w blizkości Obornik wykopują, są dowodem że to miejsce zamieszkane było przed Mieczysławem I. — Pierwsza wzmianka w historyi o Obornikach jest w 1385 podczas walki Grzymalczyków z Nałęczami. Kazimierz Jagiellończyk wyniósł je do rzędu miast w 1485 i nadał mu prawo Magdeburgskie [2]). Na wzgórku za miastem Zamczysko zwanym, stał niegdyś zamek murowany starostów Obornickich. Miasto to jest miejscem urodzenia Piotra Wedelickiego uczonego lekarza Krakowskiego za Zygmunta I. Za miastem pokazują szańce w których podczas siedmioletniej wojny generał Fermor z wojskiem Moskiewskiem miał się okopać. W XVII. wieku była tu komora celna. W okolicach okazują się poszlaki soli, tak w ogrodach miasta, jak na lewym brzegu Warty około wsi Bogdanowo i Objezierze. W kościele Obornickim są nagrobki możnej niegdyś familji Zebrzydowskich i piękna chrzcielnica dzieło XIII. albo XIV. wieku [3]) Stacya pocztowa tutejsza jest konna i odwozi do Rogoźna, Murowanej Gośliny i Szamotuł. Odległość od miasta Poznania mil 3 ½.

881. *Ryczywoł (Ritschenwalde)* blizko dwie mile na zachód-

1) Spis miejsc depar. Poznań. str. 98.
2) *Codex Diplom. M. Pol.* str. 266.
3) Wspomnienia Wielkopolski Ed. Raczyńskiego.

północ od Rogoźna położone miasto, miało w 1811 domów 87, ludności 565, dziś ma domów 94. Ludności w 1841 głów 884 [1]); podług Hoffmana 875. Ma kościół katolicki. Mieszkańcy trudnią się tkactwem i garncarstwem. Należy do Franciszka Koszutskiego. Miasto ma cztery jarmarki kramne i na bydło, odbywające się dnia 5 kwietnia, 20 lipca, 31 sierpnia, 30 listopada. Stacya tutejsza jest listowa. Odległość od miasta powiatowego Oborniki mil 2 ¾, od Poznania mil 6 ¼.

3. WSIE.

882. Powiat Obornicki w pięciu okręgach obejmuje wsi większych 112, wsi i osad mniejszych 135, w ogóle 247. Wsie te należą do 34 majętności, to jest 4 rządowych, 30 prywatnych i gminnych.

883. 1. OKRĘG OBORNICKI

Majętność		Właściciel	Ner wsi większej	Ner wsi mniejszej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1	Rudki małe	Miasto Oborniki	—	1	Rudki małe pos.	2	19
			—	2	Pawłowo pos.	1	5
			—	3	Ludwikowo pos.	1	5
			—	4	Garkowo pos.	1	13
2	Bomblin	Dobrzycki Erazm	1	—	Bomblin	25	308
			—	5	Bomblin smolarnia	1	16
			—	6	Sypowo pos.	1	14
3	Baborowo	Dobrzycki T.	2	—	Baborowo	15	218
			—	7	Baborowo karcz.	1	14
—	Szamotuły	Bethge	3	—	Kiszewo	27	267
			—	8	Dolęga I. fol.	1	19
			—	9	Dolęga II. karcz.	2	16
			—	10	Rux mł.	1	19
			4	—	Kiszewko	15	228
			—	11	Kiszewko p. leś.	1	14
			5	—	Nowamyśl	9	174
4	Gołaszyn	Świniarski	6	—	Gołaszyn I.	14	123
			—	12	Gołaszyn II. fol.	1	10
			—	13	Gołaszyn III.	4	33
			—	14	Żabik p. les.	1	11
5	Gork	Kuczborski	7	—	Górka I.	20	190
			—	15	Górka II. pos. leś.	1	8

1) Spis miejsc depar. Poznańskiego str. 98.

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
6 Bronczewo (ordynacya)	Raczyński Atanazy	8	—	Bronczewo	13	116
		9	—	Jaryszewo	17	166
		10	—	Stobnica I.	33	302
		—	16	Stobnica II. mł.	1	18
		—	17	Stobnica III. papiernia	1	17
		11	—	Stobnickie Ol.	20	203
		12	—	Podlesie	16	176
		13	—	Sycyno	14	135
		14	—	Osowo stare	10	121
		—	18	Osowo nowe	9	60
		—	19	Przeciwnica	7	84
		15	—	Niemieczkowo I.	14	156
		—	20	Niemieczkowo II. mł.	1	8
		—	21	Niemieczkowo III. karczma	1	22
		16	—	Sławienko	12	123
7 Lulin	Kwilecki	17	—	Lulin	22	262
		—	22	Lulinko fol.	2	15
		18	—	Maniewo	38	286
		—	23	Radzim /probostwo	4	42
8 Objezierze	Turno	19	—	Objezierze	22	296
		20	—	Kowalewo I.	9	114
		—	24	Kowalewko II.	2	15
		—	25	Zalewo p. leś.	1	6
		21	—	Niczajna	19	247
		—	26	Sepno fol.	4	59
		22	—	Wymysłowo	18	135
		—	27	Wygoda fol.	2	24
9 Popowko	Bnińska	23	—	Popowko I.	12	125
		—	28	Popowko II.	4	40
		—	29	Popowko III. mł.	1	8
		—	30	Wychowanice fol.	1	23
		24	—	Popowo	13	117
		—	31	Urbanie I.	6	84
		—	32	Urbanie II.	2	13
		—	33	Zagaj fol.	1	20
10 Ojcieszyn	Czachórska	25	—	Ojcieszyn	13	146
		—	34	Ojcieszyn	8	68
		—	35	Gołembowo fol.	5	46
		26	—	Przecław	16	157
11 Rudki	Koszucki	—	36	Rudki fol.	5	50
		27	—	Slepuchowo	18	127
		28	—	Żukowo	19	195
12 Wargowo	Koszucki	29	—	Wargowo I.	12	112
		—	37	Wargowo II.	11	75
		—	38	Swierkowki	7	60
		—	39	Zjawiniec p. leś.	1	8

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
13	Tworkowo	Treskow Zygmunt	30	—	Tworkowo	21	231
14	Zielątkowo	Treskow	31	—	Zielątkowo	11	140
			—	40	Imbierowo p. leś.	1	7
						645	6.778

884. 2. OKRĘG BOGDANOWSKI

15	Bogdanowo (Amt)	Rząd	32	—	Bogdanowo	12	207
			—	41	Burzykowo	1	4
			33	—	Chrustowo	11	132
			34	—	Dębniak Ol.	17	147
			—	42	Dębniak p. leś.	1	9
			35	—	Borowa Dombrowka	15	183
			36	—	Kowanowo	13	144
			37	—	Kowanowko	15	166
			—	43	Kowanowska p. l.	1	8
			—	44	Lipka pos. leś.	1	13
			—	45	Nowy fol.	3	84
			—	46	Słonawy mł.	3	24
			—	47	Posada Nadrzeczna	1	6
			—	48	Tromlot pos.	2	13
			—	49	Piaski karczma	1	6
			—	50	Słonawa Ol.	9	82
			38	—	Uścikowo	19	199
			39	—	Uścikowo Ol.	17	133
						142	1.560

885. 3. OKRĘG ROGOZIŃSKI

16	Gościejewo	Rząd	—	51	Cierla mł.	7	71
			—	52	Trzygorg fol.	2	31
			—	53	Dembowo fol.	1	8
			40	—	Garbatka	13	140
			41	—	Gościejewo	44	515
			—	54	Gościejewo Kotarka Ol.	9	83
			42	—	Bukowice	40	367
			43	—	Laskowo	13	116
			—	55	Nowy mł.	1	21
			—	56	Olszyna p. leś.	1	10
			44	—	Owieczki I.	20	196
			—	57	Owieczki II. kol.	4	24
			—	58	Ruda	8	79
			45	—	Owcze głowy	8	102
			—	59	Owcze głowy mł.	3	28
			—	60	Szmilow posada	1	12
			46	—	Tarnowo	26	273
			47	—	Tłukawy	36	341

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	61	Tłukawy p. leś.	1	14
			48	—	Zawady	15	129
			—	62	Żołęcin	2	29
			49	—	Boguniewo	20	216
			—	63	Boguniewo p. leś.	1	14
			50	—	Nawisk	29	211
			51	—	Słomowo	22	260
			52	—	Pacholewo	19	227
			—	64	Szczytno	8	81
17	Ludomy	Lipski Ignacy	53	—	Ludomy [1]	46	556
			—	65	Ludomy pos. leś.	1	
			54	—	Lipa Ol.	57	367
			—	66	Lipa pos. leś.	1	6
			55	—	Ludomy Ol.	15	152
			—	67	Orłowo fol.	3	52
			—	68	Smolarz mł.	2	26
			—	69	Łaszczewice fol.	1	30
18	Ludomy Dąbrowka	Łakomicki Wiktor	56	—	Ludomy Dąbrowka	12	204
			—	70	Dąbrowka cegielnia	1	
			57	—	Boruchowo	13	127
			—	71	Drzonek	3	59
			—	72	Piłka mł.	2	19
19	Gorzewo	Grabowski August	58	—	Gorzewo	20	257
			59	—	Wiardonki	28	296
20	Ninino	Radoński Faustyn	60	—	Ninino	18	217
21	Łopiszewo	Pstrokoński	61	—	Łopiszewo	11	159
			—	73	Krężole	12	80
			—	74	Igrzno Ol.	9	65
			—	75	Chmielewo	2	41
22	Rożnowo	Baranowski	62	—	Rożnowo	35	357
			—	76	Rożnowo Ol.	11	82
			—	77	Rożnowo mł.	2	36
			—	78	Marszewice fol.	5	75
			—	79	Zaganka mł.	2	22
23	Studziniec	Schmidt	63	—	Studziniec	25	274
			—	80	Studziniec pos. l.	1	4
24	Wełna	Grabowski	64	—	Wełna	31	171
			65	—	Grudna	21	229
			66	—	Jaracz Ol.	16	127
			—	81	Jaracz mł.	3	19
			67	—	Parkowo	29	339
			—	82	Kaziopole fol.	1	16
			—	83	Stajenka fol.	1	21
			68	—	Dziewcza Struga Ol.	15	113

1) W Ludomach jest sławna owczarnia celująca z poprawności owiec, ta sama co dawniej była w Niewieżu w powiecie Szamotulskim.

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		—	84	Piłka Ol.	2	18
—	M. Rogóźno	—	85	Międzylesie	9	96
					821	8.410

886. 4. OKRĘG POŁAJEWSKI

25	Połajewo (Amt)	Rząd	69	—	Połajewo	126	1.327
			70	—	Piotrowo	18	192
			71	—	Boruszyn	68	684
			—	86	Boruszynko po. l.	2	26
			—	87	Bokuwiec p. leś.	1	16
			—	88	Budzisk fol.	6	73
			72	—	Ciążyn	10	108
			—	89	Gadosz pos. leś.	1	8
			73	—	Komorzewo	26	256
			74	—	Jędrzejewo	26	294
			—	90	Jakubowo fol.	1	16
			75	—	Krosin	50	477
			76	—	Krosinko	31	270
			—	91	Kręsko pos.	1	6
			—	92	Długa furta po. l.	1	17
			77	—	Młynkowo	73	741
			—	93	Połajewo Ol.	6	66
			78	—	Przybychowo	22	253
			—	94	Przybychowko	6	62
			79	—	Radom	27	256
			—	95	Radom pos. leś.	1	10
			—	96	Szwaby Ol.	5	32
			80	—	Skrzetusz	58	557
			81	—	Tarnowko	52	477
			—	97	Tepery pos. leś.	2	20
			82	—	Sierakowko	33	317
						653	6.561

887. 5. OKRĘG MUROWANO-GOSLIŃSKI

26	Białężyn	Przystanowski	83	—	Białężyn	21	219
			—	98	Białężyn Ol.	8	65
27	Budziszewo	Łubieński Józ.	84	—	Budziszewo	16	219
			—	99	Borowiec mł.	2	26
			—	100	Gorzuchowo fol.	4	29
			—	101	Kolędzin fol.	2	28
			85	—	Potrzanowo	14	206
			86	—	Włokna	9	119
			—	102	Władyszyn Ol.	9	57
			87	—	Budziszewo Ol.	19	163
			88	—	Smolary Ol.	17	170
28	Dąbrowka-Zielona	Rząd	89	—	Dąbrowka kościelna	17	163
			90	—	Dąbrowka kościelna Ol.	14	149

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			91	—	Głęboczek	13	149
			92	—	Głęboczek Ol.	11	108
			—	103	Huta Ol.	4	53
			—	104	Huta pusta fol.	3	32
			—	105	Trakt Ol.	9	96
			—	106	Zielonka	8	88
			93	—	Długa Goślina	25	160
			94	—	Łaskoń	9	115
			—	107	Łaskoń stary Ol.	8	78
			—	108	Łaskoń nowy	7	139
			—	109	Reihery pos. leś.		
			95	—	Starczanowo	17	139
			—	110	Starczanowo wapiernia	—	—
			96		Trojanowo	22	184
			97	—	Trojanowo Ol.	13	114
			—	111	Kozaki Ol.	2	17
			—	112	Tuczno mł.	1	12
			—	113	Eksztele I. fol.	3	30
			—	114	Eksztele II. pos. l,	4	13
			—	115	Mściszewo	8	95
			98	—	Brzeznie	13	142
			—	116	Zamkowa góra pos.		
29	Łopuchowo	Luther Ferdynand	99	—	Łopuchowo	17	185
			—	117	Łomno fol.	2	28
			—	118	Gać	6	65
			—	119	Smolary fol.	1	8
			—	120	Worowo fol.	6	45
			—	121	Syberya karcz.	2	15
			—	122	Sławica	6	29
30	Nieszawa	Reibnitz Krystyna	100	—	Nieszawa	15	165
			—	123	Nieszawa Ol.	8	77
31	Piła	Lauer Münchhofer	101	—	Piła	20	265
			102	—	Boduszewo	11	149
			—	124	Garganowo fol.	1	17
			103	—	Złotograbskie Ol.	13	119
			104	—	Kamińskie Ol.	27	230
			—	125	Mokradły pos. l.	1	9
			—	126	Hamer papiernia	2	36
			105	—	Pławno	17	151
			106	—	Rakownia	19	169
			—	127	Sikorce Ol.	3	32
			—	128	Czarne Ol.	12	90
			107	—	Goslinka	3	114
			—	129	Goslinka karcz.	1	—
			—	130	Busy Ol.	1	7
32	Przependowo	Mützel	108	—	Przependowo	16	175
33	Wojnowo	Powelski Stanisław	109	—	Wojnowo	19	214
			—	131	Wojnowo Ol.	5	35

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
34	Łukowo	Grabowski Józef	—	132	Brody	9	79
			110	—	Łukowo [1])	30	408
			111	—	Szymankowo fol.	6	128
			112	—	Uchorowo	26	292
			—	133	Żerniki fol.	4	75
			—	134	Dobromil fol.	1	—
			—	135	Łukowo karcz.	1	—
						643	6.727

888. ZEBRANIE MIAST I WSI.

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1. Rogoźno	416	4.200	836	8.184
	2. Murowana Goślina	196	1.570		
	3. Oborniki	130	1.350		
	4. Ryczywół	94	884		
Wsie	W pierwsz. okręgu	645	6.778	2.904	30.036
	W drugim —	142	1.560		
	W trzecim —	821	8.410		
	W czwartym —	653	6.561		
	W piątym —	643	6.727		
				3.740	38.220

889. W liczbie wsi i osad 247 powiatu Obornickiego (art. 882) znajduje się:

	Wsie i osady większe	Wsie i osady mniejsze
1. Wsi obejmujc. 100 głów ludności i więcej	97	—
z mniejszą ludnością	—	25
2. Folwarków 30, t. j. z ludnoś. 100 i więcej	1	—
z mniejszą ludnością	—	29
3. Kolonji	—	1
4. Olendrów 33, t. j. z ludnoś. 100 i więcej	14	—
z mniejszą ludnością . . . ,	—	19
5. Karczem	—	7
6. Posad leśnych i innych	—	34
7. Młynów i zakładów 20, to jest młynów wodnych 15, wiatraków 1, wapiernia 1, smolarnia 1, papierni 2 .	—	20
Ogół większych i mniejszych	112	135
Łącznie	247	

9. POWIAT ODOLANOWSKI.

1. OPIS OGÓLNY.

890. Powiat Odolanowski graniczy na północ z powiatem Krotoszyńskim i Pleszewskim; na wschód z obwodem Kaliskim, gubernji Kaliskiej; na południe z powiatem Ostrzeszowskim i okręgiem regencyjnym Wrocławskim; na zachód z tymże okręgiem i powiatem Krotoszyńskim.

891. Kraj powiatu Odolanowskiego jest prawie równy oprócz małych wzgórz około Sulmierzyc, Ostrowa, Ołoboku i Gniazdowa. Grunt składa się z gliny niezbyt ścisłej pomieszanej z piaskiem, pod ziemią urodzajną od 6 do 12 cali obejmującą jest okra i różnego rodzaju kamienie.

892. Co do plenności albo urodzajności gruntu przyjąć można [1]) że się powiat na cztery dzieli oddziały. Do pierwszego pszennego liczy się wsiów 16 w północno wschodniej i północno zachodniej części powiatu położonych, obejmuje on około 32.000 morgów Magdeburskich. Do drugiego jęczmiennego liczą wsiów 40 w średniej części powiatu rozsypanych, obejmuje on około 131.000 mor. Magd. Do trzeciego owsianego albo dobrego żytnego, należy wsi 47 podobnież rozsypanych. Obejmuje ten oddział około 188.000 mor. Magdeb. Nakoniec do czwartego oddziału piasczysto-żytnego liczyć można 8 wsi na południowej granicy powiatu położonych. Oddział ten zawierać może mor. Magdeburskich około 10.623. Nadto okolice pod Ołobokiem, Massenowem, pod wielką Gorzycą niedaleko miasta Ostrowa, pod wsią Nabyszyce i niektóre inne mają obszerne przestrzenie czystego piasku.

1) Opis powiatu Odolanowskiego, p. Landrata Tieschowitz 1840.

893. Głównem zatrudnieniem mieszkańców powiatu Odolanowskiego jest uprawa roli i chów bydła. Na końcu 1837 liczono w nim koni i źrebiąt 5.789. Bydła rogatego 25.839. Owiec 61.407; kóz 69; świń 14.576; w ogóle sztuk 107.680.[1]) Na jednej mili □ przypadało więc koni 343; bydła 1535; owiec 3.649; kóz 4; świń 866; w ogóle sztuk 6.397. Powiat zatem Odolanowski należał do 11 powiatów w Księztwie najzamożniejszych w dobytek i w ich rzędzie zajmował siódme miejsce. W roku 1839 liczba koni podniosła się do 5.802. Bydła rogatego do 26.353. Owiec do 67.929.[2]) Przypuszczając że liczba kóz i świń była jak w roku 1837,[3]) ogół sztuk wynosił 114.729, a na milę □ wypada koni 345; bydła 1.565; owiec 4.036; kóz 4; świń 866; w ogóle 6.816. Na każdej więc mili □ było bydła w 1839 więcej a niżeli w 1837 sztuk 419.

894. Powiat Odolanowski zawiera mil □ jeograficznych 16,83 albo włok Polskich 5.498, albo morgów Magdeburskich 361.623[4]). Z tej ilości domniemalnie liczyć można:

Roli i ogrodów . .	mor. Magd.	157.620	
Łąk i pastwisk . .	—	44.385	
Lasów	—	95.601	w ogóle 361.623
Pod drogami, wodami, zabudowaniami i nieużytku	—	64.017	

895. Ludność ogólna powiatu wynosiła podług Hoffmana w 1837 głów 46.568; stosunkowa 2.767; miejska 10.123, wiejska 36.445. Taż ludność ogólna powiatu również wynosiła w 1837 podług spisu regencyjnego głów 46.568; stosunkowa na 1 □ mili głów 2.767; miejska 10.098, wiejska 36.470. Dymów liczono w tym roku miejskich 1.023, wiejskich 3.591; w ogóle 4.614.[5]) Na końcu 1839 ludność ogólna wynosiła 47.953; męzka 23.745, żeńska 24.208. miejska 10.116 głów, wiejska 37.837; katolicka 37.370; protestantska 8.609; żydowska 1.974.[6])

896. Powiat Odolanowski liczy 15 parafji katolickich, to jest 5 w dyecezyi Poznańskiej, 10 w Gnieznieńskiej, 2 prote-

1) Hoffman's *Bevölkerung.*
2) Opis powiatu Odolanowskiogo p. Landrata Tieschowitz 1840.
3) Hoffman's *Bevölkerung*
4) Podług ewaluacyi Kolberga i Zeidlitza.
5) Spis miejsc Depar. Poznań. str. 12.
6) Opis powiatu przez Landrata Tieschowitz.

stantskie. Do katolickich należą [1]) kościoły parafialne w dyecezyi Poznańskiej w miastach Odolanów, Ostrów, Raszków i we wsiach Pogrzybów, Wysocko. W dyecezyi Gnieznieńskiej: Biskupice, Gostyczyna, Lewkow, Ociąż, Ołobok, Rosoczyce, Skrzebowa, Skalmierzyce, Szczury, Szulmierzyce. Do protestantskich, kościoły parafialne w Odolanowie i Ostrowie.

897. Żydzi mają w powiecie 3 synagogi, to jest w Ostrowie, Odolanowie i Raszkowie.

898. We względzie policyjnym powiat Odolanowski dzieli się na pięć okręgów, jako to: Odolanowski, Lewkowski, Przygodzicki, Skalmierzycki i Rososzycki. Miasto Ostrowo nie należy do żadnego okręgu i jest pod bezpośrednim dozorem powiatowego landrata.

899. Rzek większych w powiecie jest dwie, to jest Barycz i Prosna. Rzek mniejszych 5: Ołobok, Bystrzyca, Niedźwiada, Barycz Strzyrzewska, i Polska albo Czarna woda. Barycz ma swój początek w bagnie Baryckiem między wsiami Chinowa i Smardowo, płynie na zachód, oblewa wieś Przygodzice, miasto Odolanów pod którem przyjmuje strumień bezimienny, a za wsią Uciechowo wchodzi do Szląska do okręgu regencyjnego Wrocławskiego. Prosna płynie od południa na północ, odgranicza powiat Odolanowski od obwodu Kaliskiego gubernji Kaliskiej, niedaleko klasztoru Ołobockiego przyjmuje Bystrzycę i Ołobok, ten ostatni wprzód zasilony Baryczą Strzyżewską, i Niedźwiadą. Rzeczka Czarna woda wpływa ze Szląska do powiatu Odolanowskiego pod wsią Granowem, zrasza Młynik, Bogdaj, i za tą ostatnią wsią wpływa na powrót do Szląska.

900. Jezior albo raczej stawów w powiecie jest do 30, osobliwie w części południowej, znaczniejsze między niemi są Trzcieliny, Dembnica, Radziwiłł, Kociemba, Zborowiec, Krzyżna.

901. Lasy w powiecie mniejsze są bardzo poniszczone, z pozostałych znaczne są Krotoszyński, Przygodzicki, Smoszewski, św. Marcina i Wielowiejskiego część.

992. Dobra rządowe składają w powiecie Odolanowskim jeden amt albo ekonomią zadzierżawioną, Ołobok. Urząd

1) *Directorium officii divini Gnesnae 1843. Ordo officii divini Posnaniae 1843.*

ekonomiczny jest w Namyślakach w powiecie Ostrzeszowskim. Las rządowy jest jeden, to jest Wielowiejski.

903. Głównej komunikacyi lądowej w gościńcu bitym ani wodnej rzeką spławną nie ma w powiecie Odolanowskim.

904. Traktów większych w powiecie jest 2: jeden z Kalisza na Ostrów, Sulmierzyce do Milicza i Wrocławia; drugi z Wieruszowa na Ostrzeszow, Odolanów, Sulmierzyce do Krotoszyna i Poznania.

905. Traktów mniejszyzh jest 7: pierwszy z Ostrowa do Ołoboka; drugi z Ostrowa do Międzyborza w Szląsku; trzeci z Ostrowa na Odolanów do Goszyc w Szląsku; czwarty z Ostrowa na Raszków do Nowego miasta; piąty z Odolanowa na Uciechów do Sulmierzyc; szósty z Kalisza na Raszkow do Krotoszyna; siódmy z Ostrowa na Przygodzice do Grabowa i Mixstadu.

906. Stacya poczty konnej jest jedna w powiecie, to jest w Ostrowie. Expedycyi listowych jest dwie: w Odolanowie i w Raszkowie.

907. Cały prawie dzisiejszy powiat Odolanowski należał ze wszystkiemi miastami do dawnego województwa Kaliskiego, w obszerności mil □ 16,20. Cząstka tylko mała ze wsiami Niwiska, Zamoście, Kania, Piaski i Raduchow należała w obszerności mili □ ,63 do dawnego województwa Sieradzkiego.

908. Powiat Odolanowski ma miast 4, majętności 37, wsi większych 102, wsi i osad mniejszych 172; w ogóle wsi i osad 274.

2. MIASTA.

909. Powiat Odolanowski ma miasta następujące: Ostrów, Sulmierzyce, Odolanów i Raszków.

910. *Ostrów* na większym trakcie z Kalisza do Milicza i Wrocławia położone miasto miało w 1811 domów 409, ludności 1662, dziś miasto ma domów 406. Ludności w 1837 miało głów 4.813 [1]), podług Hoffmana 4.820, chrześcijańska głów 3.292, żydowska 1.518. [2]) W roku 1839 liczono ludności ogólnej głów 4.500; katolickiej 1.552, protestantskiej 1.621, żydowskiej 1.327. [3]) Gdy między rokiem 1837 i 1839 za-

1) 2) Spis miejsc w depar. Poznańskim str. 2.
3) Opis powiatu Odolanowskiego Tieschowitza.

dne w tym mieście nie nastąpiło wyludnienie, musi więc być błąd jakiś w liczbach bądź u Hoffmana bądź u Tieschowitza. Jest tu kościół jeden katolicki, protestantski i synagoga. Mieszkańcy trudnią się sukiennictwem. Miasto należy do Ks. Radziwiłła, liczy się do klassy trzeciej podatku przemysłowego i płaci podatek od mlewa i rzezi. Ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło, dnia 24 kwietnia, 31 lipca, 18 września, 27 listopada i ordynacyą miejską od 1835 roku dnia 3 czerwca sobie nadaną. Urzęduje w Ostrowiu landrat powiatowy i sąd ziemsko-miejski. Prawo miejskie uzyskał Ostrów w 1714 od Augusta II. za wstawieniem się owczesnego dziedzica Przependowskiego. Poczta konna tutejsza odwozi do Pleszewa, Kalisza, Mixstadu, Ostrzeszowa, Krotoszyna, Pleszewa i Kalisza. Odległość od Poznania mil 17 ¾,

911. *Sulmierzyce* nad rzeczką Płągą i na trakcie większym z Kalisza do Wrocławia położone miasto, miało w 1811 domów 276, ludności 1.628, dziś ma domów 313. Ludność w 1837 wynosiła głów 2.305, [1]) w roku 1839 głów 2.366, to jest ludność katolicka 2.163, protestantska 164, żydowska 39. [2]) Ma kościół katolicki. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem, chowem bydła i wyrabianiem oleju. Miasto należy do Księcia Turn Taxis. Ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło odbywające się 14 lutego, 6 czerwca, 16 sierpnia, 2 listopada. Sulmierzyce otrzymały [3]) prawo miejskie od Kazimierza Jagiellończyka 1457 r. dnia 26 grudnia za wstawieniem się owczesnego dziedzica Mikołaja Gruszczyńskiego starosty Odolanowskiego. W r. 1551 urodził się w Sulmierzycach sławny Sebastian Klonowicz; z tego powodu znamienitemu rodakowi dzisiejszy Sulmierzycki proboszcz pomnik postawić zamierzył przy pomocy składek obywatelskich. Zygmunt III. w r. 1604 nadał miastu prawo Magdeburskie, uwalniając go od jurysdykcyi wojewodów i starostów. W roku 1638 niejaka Małgorzata Turowczyna o czarodziejstwo oskarżona, spalona została. Odległość od miasta powiatowego Ostrowo mil 2, od miasta Poznania mil 14.

1) Spis miejsc depar. Poznańskiego str. 2.
2) 3) Opis pow. Odolan. Tieschowitza.

912. *Odolanów* nad rzeką Barycz i stawem Zborowice położone miasto, tudzież na trakcie większym z Kalisza do Milicza i Wrocławia, miało w 1811 domów 251, ludności 1.068, dziś ma domów 177. Ludność w 1837 wynosiła głów 1.587 [1]), podług Hoffmana 1.605. W roku 1839 głów 1724, to jest katolicka 1300, protestantska 224, żydowska 200.[2]) Ma kościołów katolickich dwa, protestantski jeden i synagogę. W kościele protestantskim małym drewnianym, nabożeństwo odbywa się w języku polskim. Zamku starożytnego ślad tylko pozostał. Miasto należy do Ks. Turn Taxis, ma cztery jarmarki kramne i na bydło, dnia 20 marca, 19 czerwca, 28 sierpnia, 13 listopada. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem, chowem bydła i garbarstwem. Odolanów był dawniej starostwem które w 1782 płaciło kwarty 6.117 zł. pol. [3]). Podług podania niejaki Bartosz miał się obronnie w mieście usadowić i zamek wśród niego wystawić. Nadużycia jakie, podług Długosza, z tego mocnego stanowiska w okolicach popełniał — stały się powodem że go Król Ludwik podwakroć poskromić usiłował. Zamiar ten nie udał się jak Władysławowi Jagielle w 1386. Odolanów zdobyto a starosta Bartosz z pozbawieniem czci i wiary z kraju wygnanym został. Jest tu expedycya poczty listowej. Odległość od Ostrowa mil 1 ½, od Poznania mil 16 ½.

913. *Raszkow* nad rzeczką Ołobok i traktem mniejszym z Kalisza do Krotoszyna położone miasto, miało w 1811 domów 131, ludności 800, dziś ma domów 127. Ludność w 1837 wynosiła głów 1.393 [4]). W roku 1839 ludność ogólna głów 1.526, a mianowicie katolicka 1214, protestantska 98 żydowska 214. [5]) Ma kościół katolicki i synagogę. Należy do Skorzewskiego Walentego. Mieszkańcy trudnią się rolnictwew, mają 4 jarmarki do roku na bydło 22 marca, 6 lipca, 14 września, 26 października. Jest tu expedycya poczty listowej. Odległość od Ostrowa mil 1 ¼, od Poznania mil 14 ½.

1) Spis miejsc depar. Poznańskiego str. 2. 4.
2) Opis powiatu p. Tieschowitza.
3) Dykcyonarz jeograficzny Siarczyńskiego Tom I. str. 234.
4) Spis miejsc depar. Poznańskiego st. 2. 4.
5) Opis powiatu pr. Tieschowitza.

3. WSIE.

914. Powiat Odolanowski w pięciu okręgach obejmuje wsi większych 102; wsi i osad mniejszych 172, w ogóle 274. Wsie te należą do 37 majętności to jest rządowych 1, prywatnych 36.

915. 1. OKRĘG ODOLANOWSKI.

Majętność		Właściciel	Nr. wsi większej	Nr. wsi mniejszej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1	Odolanów	Rząd	—	1	Biaduszki pust.	3	19
2	Baby	Ks. Turn Taxis	1	—	Baby fol.	11	165
			2	—	Bonikow	55	529
			—	2	Bałamącek pus.	4	29
			3	—	Bogdaj	81	714
			4	—	Chrościny	23	199
			—	3	Pawłow pos. leś.	1	15
			5	—	Chwaliszew I.	31	270
			—	4	Ząbki pust.	1	10
			6	—	Chwaliszew II.	32	368
			—	5	Lisy pust.	3	44
			—	6	Zofinow pos. leś.	1	13
			7	—	Daniszyn	37	459
			—	7	Restry pust.	1	12
			—	8	Cegła pust.	2	28
			—	9	Mazur pust.	5	39
			—	10	Marszta pust.	6	55
			8	—	Garki	66	624
			9	—	Gliśnica pust.	26	276
			10	—	Kaczury pust.	8	125
			11	—	Granowiec	113	1.088
			—	11	Kartowice pos. l.	1	13
			—	12	Krzyżno pust.	2	31
			12	—	Huta	30	310
			—	13	Chałupki pust.	1	18
			—	14	Harych pust.	3	40
			13	—	Jankow Zaleśny II.	32	298
			—	15	Klimek pust.	1	19
			—	16	Majchar pust.	1	8
			—	17	Nych pust.	2	29
			14	—	Łąkocin	33	377
			—	18	Potasznia	3	16
			—	19	Wilchelmów pos. leś.	1	7
			15	—	Młynik	20	152
			—	20	Jerzyn pos. leś.	1	10

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		16	—	Nabyszyce	33	325
		—	21	Kuroch mł.	3	44
		17	—	Raczyce	38	502
		18	—	Swieca	74	826
		—	22	Krzyżno (mejery) osada	4	34
		—	23	Zawidze pust.	6	27
		19	—	Uciechow	53	545
		—	24	Lepiny pust.	1	8
		20	—	Wierzbno	25	274
					878	8.994

916. 3. OKRĘG LEWKOWSKI

3	Bagatela	Biernacki Michał	—	25	Bagatela fol.	10	88
4	Czekanow	Biernacki Władysław	21	—	Czekanow	23	292
			—	26	Leśny pos. leś.	1	6
			—	27	Marczewskie nowy fol.	1	5
			—	28	Młyn	1	9
5	Kwiatkowo	Samuel Czyrner	22	—	Kwiatkow	18	242
			—	29	Leśny pos. leś.	1	10
6	Lewkow	Lipski Wojc.	23	—	Franklinow	24	170
			—	30	Gremble	9	90
			—	31	Budy (Sztabniki)	15	97
			24	—	Karski	10	128
			—	32	Karskie Olendry	2	16
			—	33	Piaski (karczma)	1	10
			25	—	Lewkow	31	478
			—	34	Cegielnia	1	10
			—	35	Starysław fol.	1	10
			—	36	Nowy staw fol.	1	15
			—	37	Renty pos. leś.	2	23
			—	38	Szczygliczko karczma	1	13
			26	—	Lewkow Olendry	25	263
7	Młynow	Zakrzewski Tadeusz	27	—	Młynow	10	113
8	Pogrzybow	Skorzewski Walenty	28	—	Jelitow	24	259
			—	39	Cegielnia	1	6
			—	40	Leśny pos. leś.	1	8
			29	—	Pogrzybow	33	368
			—	41	Bykownia karcz.	1	21
			—	42	Dembina (osada)	8	66
			—	43	Duczmale	1	8
			—	44	Figiel	2	20
			—	45	Paprockie pos. l.	1	17
			—	46	Naszeraje pus.	10	65
			—	47	Potaźnia	1	14
			30	—	Rębczyn	18	179

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	48	Leśny pos. leś.	1	12
			31	—	Sulisław	23	233
			—	49	Dziekan pust.	1	6
			—	50	Leśny pos. leś.	1	5
9	Przybysławice	Iłowiecki Kasper	—	51	Przybysławice	6	86
10	Raszkowek	Skórzewski Walenty	32	—	Raszkowek	23	292
			—	52	Dąbrowa pos. leś.	1	24
			—	53	Drogosław fol.	1	6
			—	54	Piaski karczma	1	13
			—	55	Potaźnia	1	13
			33	—	Skrzebowa	39	391
			—	56	Cegielnia	1	13
11	Staborowice	Zech	34	—	Staborowice	27	222
12	Szczury	Skorzewski Walenty	35	—	Będzieszyn	18	216
			36	—	Biniew	38	286
			37	—	Szczury	17	226
			—	57	Białynia mł.	1	8
			—	58	Brygitki	4	95
			—	59	Leśny pos. leś.	1	15
			—	60	Zmyślona kar.	1	15
			38	—	Szczury Olendry	21	227
						516	5.525

917. 3. OKRĘG PRZYGODZICKI

13	Przygodzice	Ks. Radziwiłłowie	39	—	Bledzianow	35	382
			—	61	Bledzianow fol.	2	20
			—	62	Papiernia stara	1	23
			—	63	Papiernia nowa	2	23
			40	—	Chynow	51	625
			—	64	Antonin zamek myśliwy [1]	4	12
			—	65	Bodełt pust.	1	16
			—	66	Cieśla pust.	1	11
			—	67	Dąbrowka pust.	1	28
			—	68	Gąsiorek pust.	1	36
			—	69	Jarosz pust.	1	17
			—	70	Jeziorny pust.	1	17
			—	71	Kały kolonia	8	90
			—	72	Karkowska pust.	1	20
			—	73	Kłady kol.	5	73
			—	74	Kociemba (szlifiarnia)	2	43
			—	75	Kociemba kar.	1	10
			—	76	Krupa pust.	1	12
			41	—	Ludwikow huta szklanna	20	211

1) Zamek dla łowów zbudowany przez Ks. Antoniego Radziwiłła Namiestnika w Księztwie Poznańskiem, w kaplicy tutejszej pochowane są zwłoki Księcia tego, małżonki jego Księżniczki Pruskiej i córki Księżniczki Elizy.

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		—	77	Piec dolny pust.	1	13
		—	78	Piec górny pust.	1	20
		—	79	Pilarz pust.	1	38
		—	80	Popłonik pust.	1	7
		—	81	Sokoł pust.	1	11
		—	82	Staś pust.	1	14
		—	83	Strzelce pust.	1	29
		—	84	Szperek pust.	3	31
		—	85	Szyszka pust.	1	21
		—	86	Wnuk pust.	1	13
		42	—	Dembnica	58	564
		43	—	Gorzyce wielkie	51	589
		44	—	Gorzyce małe	23	214
		—	87	Gorzyczka mł.	2	30
		45	—	Jankow Przygodzki	41	409
		—	88	Drygas straż stawu	1	13
		—	89	Pardolin haudernia czyli rybnik	2	21
		46	—	Jaskolki	30	288
		—	90	Kamieniczka fol.	4	61
		—	91	Cegielnia	3	10
		—	92	Lasogaj pos. les.	1	18
		47	—	Kamienice nowe kol.	14	103
		48	—	Krempa	39	491
		—	93	Mielczarek pust.	1	15
		—	94	Wenecya (osada)	6	64
		49	—	Łamki	22	168
		—	95	Białebłoto pos. l.	1	11
		50	—	Pruślin	20	192
		51	—	Przygodzice	57	641
		—	96	Grochowisko pust.	4	82
		52	—	Nadstawki pust.	8	105
		—	97	Papiernia pust.	4	52
		—	98	Strugi fol.	4	81
		—	99	Szmata pust.	1	7
		—	100	Tarchalski pust.	4	36
		—	101	Trzcieliny pust.	4	46
		53	—	Radłow	28	275
		54	—	Czarny las	69	723
		—	102	Krzyżaki karcz.	1	7
		—	103	Laski pust.	6	46
		—	104	Łabędź pust.	2	22
		—	105	Spalony pust.	1	11
		—	106	Zawidze pust.	3	29
		55	—	Szklarka Przygodzka	43	462
		—	107	Antonin kol.	10	76

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		—	108	Kała pust.	1	15
		—	109	Kotowska kol.	3	36
		—	110	Lis pust.	1	12
		56	—	Swielugow	15	173
		57	—	Tarchały	36	451
		—	111	Przerwa karcz.	1	20
		58	—	Topola wiel.	35	292
		—	112	Bażantarnia pos. leś.	1	15
		—	113	Popłonik mł.	1	11
		59	—	Topola mała	45	458
		—	114	Dryges pos. leś.	1	14
		60	—	Wturek	33	360
		—	115	Kąkolewiec pos. leś.	1	8
		—	116	Olek mł.	1	10
		—	117	Trąba karczma	1	13
		61	—	Wysocko małe	27	284
		62	—	Zacharzew	43	437
		63	—	Zembcow	28	293
					993	10.760

918. 3. OKRĘG SKALMIERZYCKI

14	Chotow	Lisiecki Stefan	64	—	Chotow	13	119
			—	118	Murowaniec karczma	1	26
15	Czachory	Bogusławski Ludwik	65	—	Czachory	7	123
			—	119	Czachory pos. l.	1	6
			—	120	Czachorki fol.	1	22
			—	121	Kościuszko kol.	5	42
16	Gostyczyna	Osowidzki	66	—	Gostyczyna	20	230
17	Kurow	Osowidzki	67	—	Gniazdow	16	188
			—	122	Kurow	6	82
18	Mączniki	Ordęga Maciej	68	—	Boczkow	20	245
			69	—	Mączniki	15	144
			70	—	Podkoce	10	114
			—	123	Zabłockie kol.	8	49
19	Miedzianow	Sadowski Mateusz	71	—	Miedzianow	10	147
			—	124	Miedzianowek kol.	6	33
20	Ociąż	Morawski Tefil	—	125	Ociąż I.	7	84
			72	—	Ociąż II.	16	220
			—	126	Ociąż owczarnia	1	17
			—	127	Baby pust.	1	17
			73	—	Fabianow kol.	29	205
			—	128	Tumidaj pos. leś.	1	17
			74	—	Zakrzewki	13	180
21	Ołobok	Rząd	75	—	Biskupice szalone	37	368

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		76	—	Skalmierzyce	59	564
		—	129	Skalmierzyce komora	4	55
		77	—	Trkusow	19	170
22 Osiek	Rząd	78	—	Osiek	28	187
23 Psary	Brodowski Ludwik	79	—	Psary	22	216
		—	130	Bilczew	7	85
		—	131	Głapiniec owczarnia	1	23
		—	132	Kowalew fol.	1	14
		—	133	Masłonka mł.	1	13
		—	134	Wrząca pos. leś.	1	13
24 Śliwnik	Niemojewski Nepom.	80	—	Sliwnik	25	180
		—	135	Czernek pos. leś.	1	11
		—	136	Kowalewek fol.	1	51
		—	137	Orłowiec owczarnia	1	29
		—	138	Zawada kol.	3	49
25 Smiełow	Wyganowska Franciszka	81	—	Smiełow	18	184
26 Strzegowa	Bieske Gotlieb	82	—	Strzegowa	22	251
27 Węgry I.	Węgierski Symforian	83	—	Węgry I.	13	126
28 Węgry II.	Węgierski	84	—	Węgry II.	12	161
					483	5.060

919. 5. OKRĘG ROSOCZYCKI

29	Kania	Miasto Kalisz	—	139	Kania	8	61
			—	140	Ilskie mł.	3	33
30	Kęszyce	Kosecki Konst.	85	—	Bibianki kol.	12	115
			86	—	Kęszyce	12	162
			87	—	Latowice kol.	78	578
31	Leziona	Dehnel Fryd.	88	—	Leziona	22	203
			—	141	Radziszew	2	12
			—	142	Wielopole fol.	5	63
—	Ołobok	Rząd	89	—	Massenow	38	263
			—	143	Król pust.	1	13
			—	144	Ławicki pust.	1	11
			—	145	Młynik	1	11
			—	146	Nycek pust.	1	11
			—	147	Rachuła pust.	2	9
			—	148	Spalony pust.	1	8
			—	149	Urban pust.	1	16
			90	—	Ołobok	88	658
			—	150	Wielowieś Nadleśnictwo	1	12
			91	—	Wielowieś	65	484
			92	—	Wielowieś cegiel.	17	125
			—	151	Binek pust.	1	4
			—	152	Czuchła pust.	1	11

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		—	153	Łopata pust.	1	9
		—	154	Olszewski pust.	1	8
		—	155	Ołasz pust.	1	9
32 Parczew	Skorzewski Walenty	—	156	Parczew	9	89
		93	—	Westrzec	21	218
		—	157	Zmyślona (osada)	10	89
		—	158	Raduchow	6	62
		94	—	Piaski	15	138
		—	159	Górski mł.	3	21
33 Rososzyce	Nasiorowska Walentyna	95	—	Rososzyce	37	414
		—	160	Rososzyce pos. l.	2	7
		—	161	Rososzyce cegiel.	3	26
		—	162	Krucz mł.	1	9
34 Sieroszewice	Kosecki Stefan	96	—	Sieroszewice	28	174
		97	—	Sieroszewice kol.	74	570
35 Sławin	Szczepkowski	98	—	Sławin	23	247
		—	163	Zamość (osada)	7	54
		—	164	Zamość mł.	1	3
— Strzegowa	Bieske Gotlieb	—	165	Głapiniec fol.	2	12
36 Wysocko wielkie	Nasiorowska Walentyna	99	—	Sadowie	27	259
		100	—	Smardow Olen.	14	148
		101	—	Wysocko wiel.	39	357
		—	166	Wysocko cegiel.	1	10
		—	167	Wysocko Olen.	3	23
37 Zamość	Biernacki Wojciech	—	168	Zamość	8	95
		—	169	Zamość mł.	1	7
		—	170	Marcyan pust.	1	9
		—	171	Wygoda karcz.	7	51
		102	—	Niwisk	13	142
					720	6.126

920. 6. WIEŚ ODDZIELNA.

—	Miasto Ostrów	—	172	Cohnlust cegiel.	1	7

921. ZEBRANIE MIAST I WSI.

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1. Ostrowo . .	406	4.813	1.023	10.098
	2. Sulmierzyce .	313	2.305		
	3. Odolanów . .	177	1.587		
	4. Raszków . .	127	1.393		
Wsie	W pierwsz. okręgu	878	8.994	5.591	36.470
	W drugim —	516	5.523		
	W trzecim —	993	10.760		
	W czwartym —	483	5.060		
	W piątym —	720	6.126		
	Wieś oddzielna	1	7		
				4.614	46.568

922. W liczbie wsi i osad 274 powiatu Odolanowskiego (Art 914) znajduje się:

	Wsie i osady	
	większe	mniejsze
1. Wsi obejmujc. 100 głów ludności i więcej	92	—
2. Wsi z mniejszą ludnością	—	15
3. Folwarków z ludnoś. 100 głów i więcej	1	—
z mniejszą ludnością	—	12
4. Kolonji z ludnścią 100 głów i więcej .	5	—
z ludnością mniejszą	—	8
5. Olendrów z ludnością 100 głów i więcej	3	—
z ludnością mniejszą	—	3
6. Posad leśnych i innych	—	98
7. Karczem	—	10
8. Młynów i zakładów z ludnością 100 głów (huta szklanna)	1	—
z mniejszą ludnością szlifiarnia 1, hamernia 1, potasznia 1, cegielni 7, papierni 2, młynów wodnych 13	—	26
Ogół	102	172
Łącznie	274	

10. POWIAT OSTRZESZOWSKI

1. OPIS OGÓLNY.

923. Powiat Ostrzeszowski graniczy na północ z powiatem Odolanowskim; na wschód z obwodem Wieluńskim gubernji Kaliskiej; na południe i na zachód ze Szląskiem a mianowicie z okręgiem regencyjnym Wrocławskim.

924. Kraj powiatu Ostrzeszowskiego jest równy, są jednak wzgórza, osobliwie w okolicach Ostrowa, Mixstadu i Kempna.

925. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest uprawa roli i chów bydła. Na końcu roku 1837 liczono w powiecie koni i źrebiąt 5.318; bydła rogatego 19.243; owiec 53.912; kóz 55; świń 13.148; w ogóle sztuk 91.676. [1]) Na jednej mili □ wypadało koni 305; bydła 1104; owiec 3.093; kóz 3; świń 754; w ogóle 5.259. Powiat zatem Ostrzeszowski należał do 9 powiatów Księztwa średnio zamożnych w dobytek i w ich rzędzie zajmował ósme miejsce.

926. Powiat Ostrzeszowski zawiera obszerności mil □ jeograficznych 17,43 albo włok Polskich 5.694, albo morgów Magdeburskich 375.517. [2])

927. Co do urodzajności ziemi liczyć można w powiecie gruntu średniego 125.133, letkiego 250.334 mor. Magdeburskich.

928. Ludność ogólna podług Hoffmana wynosiła w 1837 głów 51.656; stosunkowa 3.021; miejska 11.769; wiejska 39.887. Taż ludność ogólna w 1837 wynosiła w powiecie podług spisu regencyjnego głów 55.271 [3]); stosunkowa na

1) Hoffman's *Bevölkerung*.
2) Podług Kolberga i Zeidlitza ewaluacji.
3) Spis miejsc depar. Poznań. str. 143.

1 □ mili głów 3.171; miejska 12.055; wiejska 43.216. Dymów liczono w tymże roku miejskich 1.198, wiejskich 4.625; w ogóle 5.823.

929. Powiat Ostrzeszowski liczy parafji katolickich 22, protestantskich 2. Do katolickich należą kościoły *parafialne* w miastach Ostrzeszow, Kempno, Baranów, Grabów, Mixstadt; we wsiach Bukownica, Chlewo, Kobylagóra, Kotłów, Mikoszyn, Parzynow, Przedborow, Rogaszyce, Donaborów, Doruchow, Myjomice, Olszowa, Opałow, Siemianice, Słupia, Trzcinica, Wyszanow. *Filialne*, Myśliniow, Chinowo, Siedlikow, Kochlow, Grembalin, Bobrowniki, Kierzno, Swiba, Laski [1]). Do protestantskich, kościoły parafialne w Ostrzeszowie, w Kempnie.

930. Żydzi mają w powiecie synagog 2, to jest w Kempnie i Grabowie.

931. We względzie policyjnym powiat Ostrzeszowski dzieli się na pięć okręgów, jako to: Ostrzeszowski, Grabowski, Podzamecki, Opatowski i Kobylogórski. Miasto Kempno nie należy do żadnego okręgu i jest pod bezpośrednim dozorem powiatowego landrata.

932. Rzeka większa w powiecie jest jedna Prosna oddzielająca go prawie w całej jego długości od obwodu Wieluńskiego gubernji Kaliskiej. Rzek mniejszych ma trzy to jest Pomiankę wypływającą z błot Smardzewskich i wpadającą do Prosny niedaleko Opatowa; Janicę mającą źrzódło swoje niedaleko wsi Parzynowa, płynącą około miast Kempna, Baranowa i wpadającą do Prosny naprzeciw miasta Wieruszowa; i Płatwę która wypływa z Szląska i wkrótce pod Siemianicami łączy się z Prosną.

933. Stawów w powiecie jest 10, znaczniejsze między niemi: Oleszyca, Jezioro, Jeziorko, Jazy.

934. Lasów na mapie szczegółowej powiatu Ostrzeszowskiego jest dwa, nazwanych Myjomicki i Wielowiejski; ostatni jest rządowym; jest to część leśnictwa Wielowiejskiego w powiecie Odolanowskim położonego. Wsie rządowe w Powiecie Ostrzeszowskim położone należą do Amtu Ołobockiego w powiecie Odolanowskim będącego.

1) *Ordo Officji divini Posnaniae 1845.*

935. Powiat Ostrzeszowski niema żadnej głównej komunikacyi, ani wodnej rzeką spławną, ani lądowej gościńcem bitym.

936. Traktów większych w powiecie jest dwa, jeden z Kalisza na Mixstadt, Ostrzeszów do Wrocławia; drugi z Wieruszowa na Kempno do Wrocławia.

937. Traktów mniejszych ma powiat 3: pierwszy z Wieruszowa na Ostrzeszow do Odolanowa; drugi z Kempna do Bolesławic; trzeci z Kempna do Pieżyna.

938. Stacyi pocztowych konnych jest 3 w powiecie, w Ostrzeszowie, Kempnie i Grabowie.

939. Prawie cały dzisiejszy powiat Ostrzeszowski ze wszystkiemi miastami swemi należał do dawnego województwa Sieradzkiego w obszerności mil □ 16,72. Cząstka mała w północnej części ze wsiami Stefanowo, Strzyżewo i Strzyżewo kolonia należała do dawnego województwa Kaliskiego w obszerności mil □ ,71.

940. Powiat Ostrzeszowski ma miast 5; majętności 48; wsi większych 124; wsi i osad mniejszych 230; w ogóle wsi i osad 354.

2. MIASTA.

941. Powiat Ostrzeszowski ma miasta następujące: Kempno, Ostrzeszów, Grabów, Mixstad, Baranów.

942. *Kempno* nad rzeczką Janica i na większym trakcie z Warszawy do Wrocławia, położone miasto, miało w 1811 domów 355, ludności 3.598; dziś ma domów 530; w tej liczbie murowanych do 70, nielicząc domów w pruski mur stawianych. Ludność w 1837 wynosiła ogólna głów 6.156 [1]). Podług Hoffmana 6.154; chrześcijańska 2.680, żydowska 3.474. [2]) Ma kościół katolicki, protestantski, piękną synagogę i szpital. Mieszkańcy trudnią się wyrabianiem wełny, bieleniem wosku, kusznierstwem, fabrykacyą fajek i handlem koni. W ogólności miasto jest bardzo handlowe i ma składy win, osobliwie węgierskich. Urzęduje tu sąd ziemsko-miejski. Miasto należy do Hrabiego Pückler, liczy się do

1) Spis miejsc w departamencie Poznańskim str. 129.
1) Hoffman's *Bevölkerung*

klassy trzeciej podatku przemysłowego i opłaca nadto podatek od rzezi i mlewa; ma cztery jarmarki w roku kramne, na konie i bydło, w dniach 9 stycznia, 24 kwietnia, 7 sierpnia, 13 listopada. Ordynacya miejska nadana miastu została 2 listopada 1833 roku. W kościele protestantskim nabożeństwo odbywa się po polsku. Poczta konna odwozi do Ostrzeszowa, Wartemberga (Sycowa) i Konstadu Szląskiego. Odległość od miasta powiatowego Ostrzeszowa mil 2 ½, od Poznania mil 23 ¾.

943. *Ostrzeszow (Schildberg)* na trakcie większym z Kalisza do Wrocławia położony, miał w 1811 domów 188, ludności 1391; dziś ma domów 225. Ludność w 1837 wynosiła głów 2.091 [1]). Ma kościół katolicki i dawny klasztor Ks. Bernardynów, kościół protestantski. Mieszkańcy trudnią się garbarstwem. Miasto leży w okolicy wzgórzystej i leśnej. Kilka rzek mniejszych jak Janica i inne mniej znaczne ztąd w różnych kierunkach wypływają. Należy do rządu. Urzęduje w nim powiatowy landrat. Władysław Jagiełło nadał miastu prawo Magdeburskie w 1402. Kościół Ostrzeszowski ma być, fundacyi Kazimierza Wielkiego, równie jak i zamek którego jedna baszta pozostała. Ostrzeszow był dawniej miastem stołecznem powiatu Ostrzeszowskiego dawnego w ziemi Wieluńskiej i starostwem grodowem. W kościele tutejszym protestantskim nabożeństwo odbywa się tylko w języku polskim. Miasto ma cztery jarmarki w roku kramne, na konie i bydło, dnia 9 marca, 8 czerwca, 7 września, 14 grudnia. Ordynacya miejska nadana mu została 5 stycznia 1839 roku. Poczta konna tutejsza odwozi do Wartemberga, Ostrowa, Kalisza i Kempna. Odległość od Poznania mil 21.

944. *Grabow* nad rzeką Prosną położone miało w 1811 domów 178, ludności 1441; dziś ma domów 143. W tej liczbie murowanych kilkanaście. Ludność w 1837 wynosiła głów 1387 [2]). Ma kościół katolicki z dawnym klasztorem Ks. Franciszkanów i farny reperujący się, tudzież synagogę; ma cztery jarmarki w roku kramne, na konie i bydło, dnia 20 marca, 26 czerwca, 28 sierpnia, 4 grudnia.

1) 2) Spis miejsc depar. Poznańskiego str. 129. 134.

Należy do Raczyńskiego Atanazego. W pobliżu miasta jest kilka hut żelaznych. Jest tu expedycya poczty konnej która odwozi do Ostrzeszowa, Ostrowa i Kalisza. Odległość od Ostrzeszowa mil 2 ¼, od Poznania mil 21 ¼.

945. *Mixstadt* na trakcie większym z Kalisza do Wrocławia miał w 1811 domów 135, ludności 924, dziś ma domów 142. Ludność wynosiła w 1837 głów 1277 [1]); podług Hoffmana 1292. Ma kościół katolicki. Należy do Raczyńskiego Atanazego, ma 4 jarmarki do roku na bydło i konie w dniach 11 stycznia, 19 kwietnia, 21 czerwca, 18 października. Odległość od Ostrzeszowa mil 3, od Poznania mil 19 ¼.

946. *Baranow* nad strumieniem Janicą i na trakcie mniejszym z Kempna do Bolesławic położone miasto, miało w 1811 domów 178, ludności 865, dziś ma domów 131; wszystkie drewniane. Ludność w 1837 wynosiła głów 845 [2]). Ma kościołów katolickich dwa. Miasto leży wśród nizin, łąk, strumieni, nad brzegiem stawu, ma cztery kramne jarmarki, tudzież na konie i bydło, dnia 18 stycznia, 4 kwietnia, 16 sierpnia, 7 lisopada. Należy do Wężyka Felixa. Odległość od Ostrzeszowa mil 3, od Poznania mil 20.

3. WSIE.

947. Powiat Ostrzeszowski w pięciu okręgach obejmuje wsi większych 124; wsi i osad mniejszych 230; w ogóle wsi i osad 354 należących do majętności 48, to jest rządowych 3, prywatnych 45.

948. 1. OKRĘG OSTRZESZOWSKI

Majętność	Właściciel	Ner. wsi większej	Ner. wsi mniejszej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1 Ostrzeszów (amt)	Rząd	—	1	Klasztor Bernardyński pos.	4	10
		—	2	Młyn klasztorny	2	14
		1	—	Bukownica	94	693
		2	—	Bukownica kol.	18	144

1) Spis miejsc depar. Poznań. str. 129. 134.
2) Spis miejsc depar. Poznań. str. 136.

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		3	—	Cecylin *(Cecilienthal)* kol.	17	157
		4	—	Kamilin *(Kamillenthal)* kol.	25	190
		5	—	Naumany *(Naumanshof)* kol.	18	168
		6	—	Niedźwiedź	24	210
		7	—	Marya Aloiza kol.	15	157
		8	—	Marydoł *(Marienthal)* kol.	29	278
		—	3	Huta posada	3	15
		9	—	Karpisy *(Ottosberg)* kol.	22	146
		10	—	Siedlikow	99	817
		11	—	Zajączki	31	242
		—	4	Kamola pos. leś.	1	10
2	Olszyna	Pringsheim	12	— Olszyna	43	344
		—	5	Papiernia	2	26
		—	6	Kurniki folw.	1	19
		—	7	Budy fol.	1	19
		13	—	Budy kol.	15	138
		—	8	Wyrembacz karc.	1	7
		—	9	Omieciny mł.	1	13
		—	10	Złotnik mł.	1	8
		—	11	Guntki mł.	1	6
		—	12	Freszą mł.	1	1
3	Rojów	Frezer Franciszek	14	— Rojów	80	545
			15	— Meszyny kol.	17	138
		—	13	Zawada fol.	1	7
		—	14	Papiernia pos.	3	17
		—	15	Wygoda karcz.	2	24
		—	16	Cofaniec karcz.	1	15
		—	17	Szłama mł.	1	7
		—	18	Piła mł.	1	10
		—	19	Koszmieda mł.	1	11
		—	20	Fresza mł.	1	14
4	Tokarzow	Kołaczkowski	16	— Tokarzew	34	282
		—	21	Wygoda kol.	8	76
		—	22	Wygoda mł.	1	11
5	Godzientow	Karśnicki Xawery	17	— Godzientów	25	211
		—	23	Pieczysko kol.	9	95
		—	24	Pieczysko mł.	1	10
6	Przytocznica	Kempner	18	— Przytocznica	35	305
		—	25	Poraj fol.	2	26
		—	26	Pruszczak fol.	2	3
		—	27	Łękawica karcz.	1	12
		—	28	Łękawica mł.	1	8
7	Doruchow	Psarska Magdalena	19	— Doruszow	39	311
		—	29	Gruszkowo fol.	1	12
		—	30	Młyn	1	9
		20	—	Emiliów kol.	24	163

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		21	—	Zalesie	15	104
		—	31	Papiernia mł.	2	10
		22	—	Kuźnica stara	24	215
		—	32	Skiera mł.	1	12
					803	6.495

949. 2. OKRĘG GRZYBOWSKI

—	Ołobok (Amt)	Rząd	23	—	Biskupice Zabaryczne	86	661
			—	33	Gallanty pust.	1	10
			—	34	Bilskie pos. leś.	1	8
			24	—	Kaliszkowice Ołobockie	80	572
			—	35	Kut pust.	1	8
			—	36	Kaliszkowice pos. leś.	1	7
			—	37	Namyślaki fol.	7	94
8	Bobrowniki II. III.	Wiewiorowskiego SS.	25	—	Bobrowniki II. III.	14	172
			26	—	Kolebki fol.	13	124
9	Bobrowniki I.	Belina Albin	27	—	Bobrowniki I.	10	133
			28	—	Bobrowniki kol.	16	178
			—	38	Byliniec fol.	1	14
10	Kuźnica Bobrowska	Wiewiorowski Kajetan	29	—	Kuźnica Bobrowska	16	224
			—	39	Marczykowskie fol.	8	80
			—	40	Zmyślona kol.	5	49
11	Chlewo	Karśnicki Felix	30	—	Chlewo	26	270
			31	—	Sitkow kol.	19	138
12	Grabow (wójtostwo)	Raczyński Atanazy	32	—	Grabow (wójtostwo)	32	193
			33	—	Grabow pust.	24	228
			—	41	Smolniki pust.	4	36
			—	42	Zamiejski młyn	1	18
			34	—	Kotłow	43	394
			—	43	Kobasie pust.	7	60
			—	44	Kania pust.	1	13
			35	—	Komorow	48	409
			36	—	Komorow pust.	12	175
			—	45	Helenow fol.	1	15
			—	46	Wanda fol.	1	10
			37	—	Kaliszkowice Kaliskie	52	425
			38	—	Kaliszkowice Kaliskie pust.	12	119
			—	47	Kaliszkowice Kaliskie fol.	1	10
			39	—	Ulrykowo	22	195
13	Przedborow	Szeleski Piotr	40	—	Przedborow	24	239
			—	48	Przedborow Ol.	10	78

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	49	Jazwiny		
			—	50	Drożdżyny folw.	9	125
			—	51	Nowy		
			—	52	Huta szklanna	3	53
			—	53	Krzyżaki karcz.	1	4
			—	54	Wędzioch mł.	1	5
14	Marszałki	Bronikowski Ferdyn.	41	—	Marszałki	23	329
			—	55	Zamysły fol.	2	24
			—	56	Siekierzyn mł.	1	7
			—	57	Gruszczyńskie mł	3	16
			—	58	Harjak karcz.	1	12
15	Strzyżow	Wiesiołowski Stefan	42	—	Strzyżow	28	269
			43	—	Strzyżow kol.		
			44	—	Nowolepsze kol.	127	1.003
			45	—	Zielona Dożyzna kol.		
			—	59	Fidela pust.	1	5
16	Książenice	Wunster Karol	46	—	Książenice	25	238
			—	60	Książenice pust.	6	56
			—	61	Kantecka karcz.	2	20
			—	62	Klapecka karcz.	3	25
—		Mias. Mixstadt	—	63	Nędza pos. leś.	1	6
			—	64	Pawliszki pust.	1	9
			—	65	Siedlce kol.	6	65
						844	7.627

950. 3. OKRĘG PODZAMECKI

17	Domanin	Szulmirscy SS.	47	—	Domanin	15	119
18	Donaborow	Kliesch	48	—	Donaborow	49	297
			—	66	Niesob mł.	3	21
			49	—	Jankow	38	253
19	Lubczyna	Karsnicki Józ.	50	—	Lubczyna	24	247
			—	67	Jastrząb fol.	3	19
			51	—	Jutrkow	28	248
20	Kierzno	Pritwitz	52	—	Kierzno	34	492
			—	68	Gorzysko folw.	1	8
21	Mikorzyn I.	Kobylański Bartłomiej	53	—	Mikorzyn I.	23	205
			—	69	Kat pust.	1	13
22	Mikorzyn II.	Droszewski	54	—	Mikorzyn II.	21	181
			—	70	Dobra pust.	3	25
23	Mechnice	Rząd	55	—	Mechnice	35	321
			—	71	Switoń mł.	1	10
24	Myonice	Wężyk Felix	56	—	Myonice	23	185
			—	72	Kliny pust.	7	49
			57	—	Ostrowice kol.	44	344
			—	73	Trzcionka kol.	8	74
25	Olszowa I.	Chrzanowski	58	—	Olszowa I.	28	336
			—	74	Młyn pos.	1	8
			—	75	Strucha pust.	2	12
			—	76	Józefowo folw.	1	20

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
26	Olszowa II.	Siewierski	59	—	Olszowa II.	28	335
		Albert	—	77	Bukowina pust.	1	4
27	Plugawice	Oświecimski	—	78	Plugawice	7	92
		August	—	79	Nielanowski fol.	1	13
			—	80	Zagorze fol.	2	19
			—	81	Starypan fol.	1	8
			—	82	Kieron pos. les.	1	13
			—	83	Morawin fol.	1	16
			60	—	Mieleszowka	23	185
			61	—	Skarydzew	32	380
			62	—	Tonia	20	138
			63	—	Wygoda kol.	19	163
28	Rudniczysko	Rekowski	64	—	Rudniczysko	22	194
		Konstanty	—	84	Domicella fol.	1	15
			—	85	Ciupka kol.	12	79
			—	86	Krzywizna mł.	1	12
			—	87	Piła mł.	1	8
29	Szwiba I.	Malzahn	65	—	Szwiba I.	29	284
			66	—	Kuznica Skakawa	26	266
			—	88	Skakawa fol.	1	16
			—	89	Dobrygoszcz p. l.	2	16
			67	—	Mirkow	38	374
			—	90	Kuncensruh pos.	1	13
			—	91	Dobrydział fol.	3	21
			—	92	Markow pos.	1	9
			68	—	Podzamcze	47	326
			—	93	Sw. Roch pos.	1	3
			—	94	Edwardowo fol.	1	8
			69	—	Teklinow	20	185
			—	95	Gruchot pust.	1	8
30	Szwiba II.	Rappart	70	—	Szwiba II.	19	211
			—	96	Dzienciol mł.	2	9
31	Torzyniec	Olszewski	—	97	Torzyniec	8	70
		Marcelli	71	—	Hubon kol.	39	295
32	Wyszanow	Rząd	72	—	Wyszanow	64	468
			—	98	Wardenga pos. l.	1	6
						870	7.769

951. 3. OKRĘG OPATOWSKI

33	Opatow	Malzahn	73	—	Opatow	72	751
			—	99	Opatow kol.	8	57
			—	100	Moszczyński mł.	1	10
			—	101	Łysy mł.	1	8
			—	102	Grobla mł.	1	6
			—	103	Frankpole fol.	1	12
			—	104	Karolin (Karlsberg) fol.	3	49
			—	105	Morawin fol.	1	16
			74	—	Trzebin	16	170
			75	—	Szalonka	19	140

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			76	—	Łęki Opatowskie	10	119
			—	106	Gołąbek	5	32
			77	—	Biadoszki	20	184
			—	107	Bolesławice (przedmieście)	4	37
34	Siemianice	Szembek Gen.	78	—	Siemianiec	79	706
			—	108	Karczma	2	18
			79	—	Marianka kol.	27	178
			80	—	Józefowka kol.	14	141
			—	109	Marianka folw.	2	14
			81	—	Rakow	42	388
			—	110	Młyn	1	6
			82	—	Lipie	16	132
35	Słupia	Niemojewski Franciszek	83	—	Słupia	87	718
			—	111	Albertow fol.	1	12
			—	112	Łysina kol.	4	25
			—	113	Młyn	1	3
			84	—	Kuźnica Słupska	20	139
			85	—	Zmyślona kol.	28	211
			86	—	Piaski	32	215
			—	114	Szpigiel fol.	2	30
36	Trzcinica	Knobelsdorf	87	—	Trzcinica	65	578
			—	115	Aniołek fol.	2	23
			—	116	Siemionka fol.	3	29
			—	117	Pomiany fol.	2	33
			—	118	Krok fol.	1	9
			88	—	Piotrowka	31	244
			89	—	Janowka	31	190
			90	—	Kuźnica Trzcińska	22	157
			91	—	Pomiany	12	129
			—	119	Piła mł.	1	11
37	Dzierżążnik	Knobelsdorf	—	120	Dzierżążnik fol.	1	65
			92	—	Wodziczna	43	408
			93	—	Ignacowka kol.	14	112
			—	121	Teklinow fol.	2	26
38	Laski	Król Bawarski	94	—	Laski	84	686
			—	122	Borek kol.	9	53
			—	123	Wygoda kol.	6	44
			—	124	Nowa wieś kol.	9	61
			95	—	Smardze	31	259
			96	—	Strugi		
			—	125	Smardze fol.	1	7
			—	126	Różyczka (Pawłowka) kol.	5	32
			—	127	Smugi kol.	2	28
39	Mroczyn	Wężyk Felix	97	—	Mroczyn	16	245
			—	128	Felixow fol.	1	13
			98	—	Łęka	53	371
			—	129	Wesoła karcz.	3	22
			—	130	Joanka kol.	12	83

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			99	—	Marianka kol.	14	106
			—	131	Łysina kol.	7	52
			—	132	Borowno	10	81
			—	133	Baranów fol.	1	23
40	Grembanin	Kręski Konst.	100	—	Grembanin	48	403
			—	134	Lipka fol.	2	23
			—	135	Floryanka karc.	1	3
			—	136	Żorawiniec kol.	9	68
			—	137	Żorawiniec fol.	1	6
			—	138	Justyanka fol.	1	10
			—	139	Remiszowka kol.	8	70
						1.081	9.290

952. 5. OKRĘG KOBYLOGÓRSKI

41	Parzynow	Trzebiński Wiktor	101	—	Parzynow	73	699
			102	—	Pietrzykow kol.		
			—	140	Sobolizna pust.	1	3
			—	141	Kotrzyczyzna pust.	1	10
			103	—	Zmyślona Parzynowska kol.	24	196
			—	142	Hunry pust.	2	24
			—	143	Osmy pust.	1	19
			104	—	Jawor kol.	22	168
			105	—	Mostki	23	168
			—	144	Mroczek kol.	5	39
			—	145	Wilk pust.	1	9
			—	146	Tumidaj pust.	1	6
			106	—	Ignacow kol.	21	143
			107	—	Kobyla góra	42	300
			—	147	Góra kol.	13	99
			—	148	Trzykamieniec pus.	4	44
			—	149	Wesoła karcz.	2	15
			—	150	Solumia mł.	2	9
			—	151	Lipnik kol.	11	89
			—	152	Onufrow kol.	6	40
			—	153	Sojka mł.	10	78
			—	154	Pustki pust.	2	14
—	Rojow	Frezer Fran.	—	155	Bierzow	14	94
			—	156	Gwizdziela kol.	6	56
42	Rzetnia	Wężyk Adolf	108	—	Rzetnia	51	379
			—	157	Korzeń fol.	6	54
			—	158	Dolipia pust.	1	4
—	Rojow	Frezer Fran.	109	—	Szklarka Myślniowska	29	172
			—	159	Smolarze kol.	8	65
			—	160	Psia górka karc.	1	5
			—	161	Okole kol.	7	55
			—	162	Stolnica mł.	1	4

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	163	Jarczewski mł.	1	9
			—	164	Gwizdziela kol.	10	96
			—	165	Jezioro kol.	7	74
			110	—	Lubieszczek kol.	29	343
			—	166	Bugaj karcz.	1	5
			—	167	Krupa karcz.	1	9
43	Lgota	Quint	111	—	Lgota	48	336
			—	168	Guderla kol.	3	13
			—	169	Blewąska mł.	2	14
			—	170	Dąbrowka kol.	8	33
			—	171	Zawada mł.	1	8
			—	172	Zmyślona kol.	6	58
			—	173	Ptaszki kol.	9	54
			—	174	Portki pust.	4	24
			—	175	Trzymeczka kol.	10	68
44	Mielęcin	Masłowska	112	—	Mielęcin	39	412
			113	—	Werońsko pole kol.	19	134
			—	176	Emiliopole fol.	1	11
			—	177	Utrata karcz.	1	6
			—	178	Stępna karcz.	1	8
			—	179	Najtki kol.	4	27
			—	180	Hupa mł.	1	9
			—	181	Lubki mł.	1	10
			—	182	Link mł.	1	7
			114	—	Przybyszew	25	213
			—	183	Janowka karcz.	1	11
			115	—	Szklarka Mielęcka kol.	18	166
			—	184	Faustynka fol.	2	13
			—	185	Samuelka karcz.	2	7
			—	186	Brody mielęckie karcz.	2	11
			—	187	Hipolitopole kol.	10	87
			188		Julianpol kol.	12	92
45	Rogaszyce	Wężykowa Ewa	116	—	Rogaszyce	36	294
			117	—	Zerow kol.	14	132
			118	—	Krolewskie	35	227
			—	189	Dobra fol.	1	7
			—	190	Pikno pos. leś.	1	8
			—	191	Zrodelny mł.	1	15
			—	192	Zaczyński mł.	1	3
			—	193	Wiązownia pust.	1	18
			—	194	Huby karcz.	1	5
			—	195	Ostrzycki pust.	1	17
			—	196	Malinow pust.	1	9
			—	197	Sobolizna pust.	1	14
			—	198	Krzywizna pust.	1	3
			—	199	Krupa pust.	1	19
			—	200	Nameszno pust.	1	13

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
46	Kochlow	Zerboni di Sposetti	119	—	Kochlow	29	256
			—	201	Wybranow fol.	1	7
			120	—	Turze kol.	11	102
			—	202	Czejenka pust.	4	34
			—	203	Dobrowka pust.	1	9
47	Osiny	Hr. Pückler	121	—	Osiny	33	377
			—	204	Wydrychow mł.	1	9
			—	205	Nowymłyn mł.	2	12
			—	206	Dziekania pust.	2	10
			—	207	Mostki pust.	3	20
			—	208	Brody kol.	6	36
			122	—	Krążkow	35	309
			—	209	Hanula fol.	2	8
			—	210	Wągrowiec pust.	1	4
			—	211	Nagony pos.	2	14
			—	212	Krążkow fol.	1	19
			—	213	Mianowice fol.	2	69
			—	214	Zagaśle fol.	2	22
			—	215	Nowyświat kar.	2	19
48	Myślniow	Psarski Józef	123	—	Myślniow	55	396
			—	216	Gruszkowy mł.	3	21
			—	217	Wygoda pust.	3	23
			—	218	Austeria pust.	1	6
			—	219	Zdżar pust.	1	12
			124	—	Kuźnica Myślniowska	26	297
			—	220	Dąbrowka fol.	1	3
			—	221	Krupa karcz.	1	6
			—	222	Jezioro mł.	3	19
			—	223	Kuźnickie pust.	10	59
			—	224	Ryndek mł.	1	8
			—	225	Dymala pust.	1	6
			—	226	Zawada kol.	5	16
			—	227	Góry pust.	4	18
			—	228	Pieczyska pust.	1	5
			—	229	Żyrow pust.	2	12
			—	230	Pawełek pust.	1	5
						1.027	8.460

953. ZEBRANIE MIAST I WSI.

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1. Kempno	530	6.156	1.198	12.055
	2. Ostrzeszów	252	2.390		
	3. Grabów	143	1.387		
	4. Mixstadt	142	1.277		
	5. Baranów	131	845		

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Wsie . .	W pierwsz. okręgu	803	6.495	4.625	43.216
	W drugim —	844	7.627		
	W trzecim —	870	7.749		
	W czwartym —	1.081	9.290		
	W piątym —	1.027	8.460		
	Ogół			3.823	55.271

954. W liczbie wsi i osad 354 powiatu Ostrzeszowskiego (art. 947) znajduje się:

	Wsie i osady	
	większe	mniejsze
1 Wsi obejmując. ludności 100 i więcej głów	88	—
z mniejszą ludnością	—	7
2 Folwarków z ludnością 100 głów i więcej	1	—
z ludnością mniejszą	—	54
3 Kolonji z ludnością 100 głów i więcej .	32	—
z ludnością mniejszą	—	36
4 Olendrów	—	1
5 Posad leśnych, z ludoś. 100 głów i więcej	3	—
z ludnością mniejszą	—	69
6 Karczem	—	23
7 Młynów i zakładów, to jest: wodnych 44, wietrznych 2, papierni 3, huta szklanna 1	—	50
Ogół większych i mniejszych . .	124	230
Łącznie	354	

11. POWIAT PLESZEWSKI.

1. OPIS OGÓLNY.

955. Powiat Pleszewski graniczy na północ z powiatem Srzodzkim i Wrzesińskim; na wschód z obwodem Konińskim gubernji Kaliskiej; na południe z powiatem Odolanowskim i częścią Krotoszyńskiego; na zachód z powiatem Krotoszyńskim i Szremskim. Kraj powiatu Pleszewskiego jest równy gdzieniegdzie wzgórkami przerwany.

956. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest uprawa roli i chów bydła. Na końcu 1837 roku liczono w powiecie koni i źrebiąt 6.090; bydła rogatego 23.010; owiec sztuk 104.920; kóz 134; świń 11.877; w ogóle sztuk 146.031 [1]) Na jednej mili □ wypadało koni 318; bydła 1.203; owiec 5.487; kóz 7; świń 621; w ogóle sztuk 7.636. Powiat zatem Pleszewski należał do 11 powiatów Księztwa najzamożniejszych w dobytek, a w ich rzędzie zajmował trzecie miejsce.

957. Powiat Pleszewski zawiera obszerności mil □ jeograficznych 19,12 albo włok Polskich 6.246 albo morgów Magdeburskich 410.836. [2])

958. Co do urodzajności ziemi, liczyć można w powiecie gruntu średniego 342.354 mor. Magd., lekkiego 34.241, błotnego $^1/_{12}$ to jest 34.000.

959. Ludność ogólna w powiecie podług Hoffmana wynosiła w 1837 głów 50.189, stosunkowa 2.625. Taż ludność ogólna w powiecie wynosiła w 1837 podług spisu regencyjnego głów 50.467; stosunkowa na jednej mili □

1) Hoffman's *Bevölkerung.*
2) Podług Kolberga i Zeidlitza.

głów 2.639; miejska 7.825; wiejska 42.642. Dymów liczono w tymże roku miejskich 761, wiejskich 4.224, w ogóle 4.985. [1])

960. Powiat Pleszewski liczy parafji katolickich 38, protestantskich 2. Do katolickich należą kościoły parafialne w dyecezyi Poznańskiej 17, to jest: w miastach Jarocin, Mieszków, Nowe miasto; we wsiach Cerekwica, Góra, Noskow, Panienka, Potarzyca, Rusko, Dembno, Golina, Kolniczki, Radlin, Siedlemin, Sławoszew, Wilkowyja Witaszyce; *filialny* Cielcza. [2]) W dyecezyi Gnieznieńskiej 21: we wsiach Droszew, Gorzno, Kucharki, Kuchary, Sobotka, Broniszewice, Brzezie, Czermin, Gołuchow, Grodzisk, Karmin, Kotlin, Kowalew, Kuczkow, Lenartowice, Magnuszewice, Pleszew, Sowina, Tursko, Twardow, Rzegocin; *filialny* w Jedlicach. Do protestantskich kościoły parafialne w Pleszewie, Jarocznie; *filialny* w Sierszewskich Olendrach.

961. Żydzi mają w powiecie synagog 4: w Pleszewie, Nowym mieście, Jarocinie i Mieszkowie.

962. We względzie policyjnym powiat Pleszewski dzieli się na pięć okręgów, jako to: Mieszkowski, Jarociński, Kotliński, Pleszewski i Sobotkowski. Miasto Pleszew nie należy do żadnego okręgu i zostaje pod bezpośrednim dozorem powiatowego landrata.

963. Rzek większych w powiecie Pleszewskim jest 3, to jest *Warta*, odgraniczająca na północ powiat ten od Srzodzkiego. *Obra* która słabym strumieniem koło folwarku Janowo, wsi Strzyżewka, Rusko, Cerekwica płynąc, za tą ostatnią wchodzi do powiatu Szremskiego, dążąc ku Jaraczewowi. *Prosna* na wschodzie odgranicza powiat Pleszewski od Królestwa Polskiego Kongressowego. Rzek mniejszych jest 5, to jest: *Lutynia* płynie od południa ku północy i zrasza wsie Karmin, Fabianów, Magnuszewice, Wilkowyja i przechodzi do powiatu Wrzesińskiego. Strumieni czwartego rzędu 4, to jest: *Struga* wschodnia płynie około Pleszewa, wsi Brzezie i niedaleko od Rokułowa wpada do Prosny; *Lubianka* płynie około wsi Lubin wielki i wchodzi do powiatu Wrzesińskiego; *Lubieska* płynie około wsi Sie-

1) Spis miejsc departamentu Poznańskiego str. 109.
2) *Ordo officji divini Posnaniae 1845.*

dlemin, Brzostów niedaleko miasta Mieszkowa a za wsią Kąty wpada do Lutyni; *Bóbr* wypływa pod wsią Borucinem, płynie około wsi Krzywosądowa, Bobry, Kucharki, Szkudła, Czerminek, Głuchow, — a około pół mili dalej wpada do Prosny.

964. Jezior ni stawów nie masz w Pleszewskim powiecie żadnych.

965. Las żaden w powiecie Pleszewskim na mappie szczegółowej nie jest nazwany.

966. Powiat Pleszewski ma komunikacyą główną wodną rzeką Wartą, która przez półtory mili do granicy jego północnej dotyka się i jest żeglowną na większe statki odrzańskie. Gościńca bitego nie ma.

967. Trakt większy jest jeden z Bydgoszczy i Gniezna na Wrześnię, Żerkowo, Jarocin, Koźmin, i Krotoszyn do Szląska.

968. Traktów mniejszych jest 12, to jest: pierwszy z Pleszewa do Stawiszyna; drugi z Pleszewa na Janków i Droszew do Kalisza; trzeci z Pleszewa do Raszkowa i Ostrowa; czwarty z Pleszewa na Dobrzycę do Kobylina; piąty z Pleszewa do Żerkowa i Wrześni; szósty z Kalisza na Karsy, Karmin do Dobrzycy; siódmy z Jarocina do Mieszkowa i Nowego miasta; ósmy z Jarocina na Mieszków do Żerkowa; dziewiąty z Gostynia na Borek, Noskowo, Jarocin, do Żerkowa i Wrześni; dziesiąty z Mieszkowa do Xiąża; jedenasty z Rawicza na Pogorzelę, Nosków, Panienkę, Chromice do Xiąża; dwunasty z Kalisza na Pleszew, Jarocin do Szremu.

969. Stacyi pocztowych konnych jest w powiecie Pleszewskim dwie, w Pleszowie i w Jarocinie. Expedycya listowa w Nowym mieście.

970. Cały prawie dzisiejszy powiat Pleszewski należał ze wszystkiemi miastami do dawnego województwa Kaliskiego w obszerności mil □ jeograficznych 18,90, wyjąwszy małej cząstki która z wsiami Chromiec Olendry, Chromiec folwark, Kruczyn mały Olendry, Józefowo folwark, Boguszyn Olendry, w obszerności mil □ ,22; należała do dawnego województwa Poznańskiego.

971. Powiat Pleszewski ma miast 4; majętności 80; wsi

większych 157; wsi i osad mniejszych 123; w ogóle wsi i osad 280.

2. MIASTA.

972. Powiat Pleszewski ma miasta następujące: Pleszew, Jarocin, Nowe miasto, Mieszkow.

973. *Pleszew (Pleschen)* nad rzeczką Struga wschodnia i na trakcie większym Kalisko-Poznańskim położone miasto, miało w 1811 domów 283, ludności 1739; dziś ma domów 407. Ludność wynosiła w roku 1837 głów 4.356 [1]); podług Hoffmana 4.392. Chrześcijańska 3.671, żydowska 721 [2]). Ma kościołów katolickich dwa i synagogę. Urzęduje tu landrat powiatowy i sąd ziemsko-miejski. Mieszkańcy trudnią się fabrykacyą sukna, płótna, skór, trzewików, czapek, tytuniu i potażu, i handlują końmi. Miasto należało niedawno do Szwykowskiego, dziś do Jouanne, liczy się do klassy trzeciej podatku przemysłowego, ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło osobliwie na trzodę chlewną, dnia 10 lutego, 15 maja, 4 września, 13 listopada. Bydło do kraju wprowadzone tu odbywa kwarantanę. Ordynacya miejska nadana została miastu 5 listopada 1839 roku. W Pleszewie odbywają w maju gonitwy, z któremi zwykle połączona jest wystawa rocznego rodzaju bydła. Stacya konna tutejsza odwozi do Kalisza, Koźmina i Jarocina. Odległość od Poznania mil 13 ½.

974. *Jarocin* o pół mili od rzeki Lutyni na trakcie większym Bydgosko-Szląskim, miał w 1811 domów 160, ludności 945, dziś ma domów 171. Ludność wynosiła ogólna w 1837 głów 1636 [3]); podług Hoffmana 1617, chrześcijańska 1.111, żydowska 526. [4]) Ma kościół katolicki i synagogę. Miasto należy do Radolińskiego Władysława. Ma cztery jarmarki w roku kramne, na konie a osobliwie na świnie i wieprze, dnia 22 marca, 7 czerwca, 20 września, 6 grudnia. Był niegdyś w Jarocinie zamek. Na wzgórku na którym stał, zbudowano w przeszłym wieku dworzec

1) Spis miejsc w departamencie Poznańskim str. 98, 100, 101.
2) Hoffman's *Bevölkerung.*
3) Spis miejsc w departamencie Poznańskim str. 98. 100. 101.
4) Hoffman's *Bevölkerung.*

niepozorny. Poczta konna tutejsza odwozi do Pleszewa, Kożmina, Gostynia, Szremu i Srzody. Odległość od miasta powiatowego Pleszewa mil 3 ½, od Poznania mil 10.

975. *Nowe-Miasto* nad rzeką Wartą na trakcie mniejszym z Jarocina do Srzody położone, miało w 1811 domów 116, ludności 838, dziś ma domów 117. Ludność ogólna wynosiła w 1837 głów 1.100 [1]); Podług Hoffmana 1.143. Ma kościół katolicki i synagogę. Mieszkańcy trudnią się garbarstwem i mają cztery jarmarki w roku kramne i na bydło, dnia 13 marca, 19 czerwca, 11 września, 20 listopada Jest tu papiernia. Miasto należy do Zakrzewskiej. Jest tu expedycya poczty listowej. Odległość od Pleszewa mil 5, od Poznania 8 ½.

976. *Mieszkow* niedaleko rzeczki Lubieska na trakcie mniejszym z Jarocina do Srzody miał w 1811 domów 31, ludności 328, dziś ma domów 66. Ludność wynosiła w 1837 głów 733 [2]); podług Hoffmana 707. Ma kościół katolicki i synagogę. Mieszkańcy trudnią się wyrabianiem sukna i Garbarstwem. Miasto należy do Taczanowskiego. Ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło, dnia 6 marca, 26 czerwca, 2 października, 14 grudnia. Odległość od Pleszewa mil 4, od Poznania mil 9 ½.

3. WSIE.

977. Powiat Pleszewski obejmuje w pięciu okręgach wsi większych 157, wsi i osad mniejszych 123, w ogóle wsi i osad 280. Wsie te należą do 80 majętności wszystkich prywatnych.

978. WSIE ODDZIELNE

Majętność	Właściciel	Ner wsi większej	Ner wsi mniejszej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
	Mias. Pleszew	—	1	Kobyłka mł. w.	2	5
		—	2	Żmija mł. w.	1	9
		—	3	Tomaszewo fol.	2	22

1) Spis miejsc w departam, Poznańskim str. 98. 100. 101.
2) Spis miejsc w departam. Poznańskim.

979. 1. OKRĘG MIESZKOWSKI.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1	Boguszyn	Szczaniecki Ludwik	1	—	Boguszyn [1]	25	247
			2	—	Boguszyn Ol.	25	169
			—	4	Chromiec fol.	5	35
			3	—	Chromiec Ol.	25	211
			—	5	Józefowo fol.	9	93
			—	6	Nowyświat kar.	1	10
			4	—	Kruczyn	29	282
			5	—	Kruczyn Ol.	20	162
			—	7	Utrata kol.	7	42
2	Chocicza	Sadowski	6	—	Chocicza	19	157
			—	8	Alexandrowo fol.	7	81
			7	—	Kolnice	11	131
			8	—	Kolniczki	17	136
			—	9	Łaskawa	8	95
			—	10	Michałowo	6	50
3	Chwalencin	Sikorski Ignac.	9	—	Chwalencin	16	155
4	Chwalencinek	Trzaska Nep.	10	—	Chwalencinek	7	170
5	Dembno	Mycielski Stan.	11	—	Dembno	30	390
			—	11	Dembniak kol.	2	27
			—	12	Franciszkowo fol.	2	32
			—	13	Góry fol.	1	23
			—	14	Wygoda fol.	2	33
6	Mieszkow	Taczanowski	12	—	Mieszkow	38	402
			13	—	Bielejewo	15	147
			14	—	Cząszczewo	20	190
			15	—	Osiek	19	188
			16	—	Stramnice	12	139
			17	—	Wolica pusta	15	192
			—	15	Kopce pos. leś.	1	25
7	Nowe miasto	Zakrzewska	—	16	Nowe miasto fol.	4	44
			18	—	Klęka	21	234
			19	—	Komorze	17	200
			—	17	Piaski karcz.	1	5
			20	—	Wolica Kozia	21	227
			—	18	Papiernia	1	15
			—	19	Roch mł. w.	1	18
			—	20	Wilczki mł. w.	1	16
8	Radlin	Radoliński Władysław	21	—	Radlin	19	229
			22	—	Annopol	10	106
			23	—	Cielcza	38	407
			—	21	Cielcza nowa fol.	1	22
			—	22	Piaski karcz.	4	37
			—	23	Dombrowo fol.	1	5
			—	24	Kadziak fol.	1	14
			—	25	Kąty	9	90

1) W tej wsi jest pięknie i ozdobnie urządzone zamieszkanie właściciela.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			24	—	Łaszczanow	53	405
			25	—	Radlinek	12	109
			26	—	Radlin Ol.	22	198
			27	—	Stęgosz I. II.	24	223
			—	26	Stęgosz mł. w.	1	13
			28	—	Tarce	24	205
			—	27	Tarce pos. leś.	4	50
			29	—	Wilkowyja	54	454
			—	28	Stencel pos.	1	7
9	Rogusko	Mańkowska	—	29	Rogusko	14	91
10	Skoraczew	Szczaniecka Jadwiga	30	—	Skoraczew	17	151
			—	30	Draminek pos. l.	1	17
11	Stęgosz	Hr. Radoliński	—	31	Stęgosz	3	41
12	Szypłow	Ziołecki Stan.	31	—	Szypłow	23	228
			—	32	Usładziny fol.	2	26
						799	7.937

980. 2. OKRĘG JAROCIŃSKI

13	Bachorzewo	Baranowski Hilary	32	—	Bochorzewo	23	198
			—	33	Hilarow fol.	4	39
14	Bogusław	Radoliński	33	—	Bogusław	32	433
			34	—	Ciświca	29	353
			35	—	Roszkow	37	462
			—	34	Roszkow pos. l.	1	16
			—	35	Tumidaj karcz.	1	22
15	Cerekwica	Gorzeński	36	—	Cerekwica	31	297
			—	36	Strzyżewko I.	7	68
			—	37	Ucisk posada	1	8
16	Golina	Szczytnicki Xaw.	—	38	Bielawy fol.	2	23
			37	—	Golina	47	411
			—	39	Golinka	1	18
			—	40	Kot mł.	1	11
			—	41	Potok mł.	2	16
			38	—	Potarzyce	44	420
			—	42	Stefanow fol.	1	32
			39	—	Siedlemin	39	285
			—	43	Szypioła fol.	1	16
17	Góra	Molard	40	—	Brzustow	12	154
			41	—	Góra	39	458
			—	44	Górskie Budy (Hamernia)	3	33
			—	45	Góra Potażnia	1	14
			42	—	Łoben	25	215
			43	—	Nowy Łoben Ol.	25	234
			—	46	Stary Łoben Ol.	3	21
			44	—	Noskow	27	359
			45	—	Panienka	24	295
			46	—	Parzenczew	9	101
			47	—	Zalesie	14	158
18	Rusko	Objezierski	—	47	Dobitka pos.	1	9

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	48	Janowo fol.	2	37
			48	—	Rusko	59	540
			—	49	Starymłyn pos.	1	8
			—	50	Strzyżewko II.	8	75
			49	—	Sucharzewko	16	154
19	Witaszyce	Gorzeński Michał	—	51	Borowice mł.	3	34
			—	52	Jagła mł.	1	9
			—	53	Słowikow fol.	4	53
			50	—	Słupia	17	182
			51	—	Witaszyce	48	434
			52	—	Witaszyce Ol.	19	166
			—	54	Zybura mł. w.	1	9
20	Wyszki	Zakrzewski Piotr	53	—	Wyszki	14	183
			—	55	Wyszki pos. leś.	1	10
21	Zakrzew	Łykowski Franciszek	—	56	Dombrowo pust.	1	8
			—	57	Felicianow fol.	4	41
			54	—	Prussy	19	140
			—	58	Roszkowko	9	71
			55	—	Zakrzew	24	239
						738	7.566

981. 3. OKRĘG KOTLIŃSKI

22	Czermin	Trębiński Józ.	56	—	Czermin	39	422
			—	59	Sadzisko fol.	1	11
23	Fabianow	Pruspolewska	57	—	Fabianow	22	230
24	Grab	Pruski Józef	58	—	Grab	36	490
			—	60	Gorzyce fol.	1	13
			59	—	Łęk	12	170
			60	—	Pieruszyce	37	393
			—	61	Prusy kol.	9	40
			61	—	Robakow	14	160
			—	62	Siekierzyn pos.	3	38
			62	—	Wieczyn	33	415
			—	63	Wieczyn mł. w.	1	12
			—	64	Wygoda karcz.	1	10
			63	—	Pieruszyckie	40	160
25	Kotlin	Mikułowski Teod.	64	—	Kotlin	57	508
			65	—	Teodorów *(Theodorsfeld)*	17	109
26	Kurczew	Zielonarski Tad.	66	—	Kurczew	26	203
27	Lubinia Wiel.	Rokosowski	67	—	Dobieszczyzna Ol.	25	186
			68	—	Lubinia Wielka	26	244
			—	65	Rutka Ol.	11	77
28	Lubinia mała	Mycielski Stanisław	69	—	Lubinia mała	23	233
			70	—	Sierszew	15	106
			71	—	Sucha	8	121
29	Magnuszewice	Koszutska Wiktorya	72	—	Magnuszewice	24	271
			—	66	Pendzew fol.	6	57

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
30	Mamoty	Swinarski Maxym.	—	67	Zmysłow	3	34
			73	—	Mamoty	10	131
31	Miniszew	Rembowski Bonaw.	—	68	Damby karcz.	3	22
			74	—	Miniszew	12	149
			—	69	Zygowe Budy fol.	2	26
32	Orpiszewek	Kiedrzyński Stanisław	75	—	Orpiszewek	17	161
33	Prusinow (Prusy)	Grabowski	76	—	Prusinow	21	165
34	Racendow	Nicolovius	—	70	Noworudy *(Neurode)* fol.	1	10
			77	—	Racendow	33	289
			—	71	Racendow huta szklanna kol.	8	66
35	Rzegocin	Radoński Nep.	78	—	Psienie folw.	12	133
			79	—	Rzegocin	41	495
			80	—	Zbyki	24	248
36	Skrzypno	Czapski Salomon	81	—	Skrzypno	25	239
			—	72	Skrzypnowskie Budy pos. leś.	1	5
			82	—	Wola duchowna	16	104
37	Sławoszew	Taczanowski Lucyan	—	73	Parzew fol.	9	96
			83	—	Sławoszew	35	405
38	Strzydzew	Słaboszewski	84	—	Strzydzew	18	229
39	Suchorzew	Tomicki	85	—	Suchorzew	30	331
40	Twardow	Żychliński	—	74	Bonczew kol.	3	21
			86	—	Twardow	27	242
			—	75	Twardow Ol. fol.	1	7
41	Węgrzynow	Skoraszewski Stanisł.	87	—	Węgrzynow	12	106
42	Wilcza	Dehmel	88	—	Wilcza	19	151
			89	—	Wilcza Ol.	15	115
43	Wola Książęca	Gorzeński Teofil	—	76	Nowy Slebicz kol.	11	74
			90	—	Wola Książęca	35	285
			91	—	Wyssogotowo Ol.	27	176
			—	77	Wyssogotowo pos. leś.	1	7
			—	78	Zawodzie fol.	1	10
						960	9.211

982. 4. OKRĘG PLESZEWSKI

44	Broniszewice	Skorzewski Józef	92	—	Broniszewice	54	593
			93	—	Polki	14	189
45	Brzezie	Bogdański	94	—	Brzezie	29	324
			—	79	Kraniec mł. w.	1	10
46	Grodzisko	Taczanowski	95	—	Grodzisko	36	497
			96	—	Rokutow	24	305
			—	80	Zawady pust.	4	59
47	Jankow	Bogdański Flo.	97	—	Jankow	18	167

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	81	Pietruska mł. w.	1	9
48	Karmin	Gorzeński Wik.	98	—	Karmin	34	348
			99	—	Czarnoszka	12	140
			—	82	Głapiniec mł.	1	14
			—	83	Karmin nowy	10	73
			100	—	Karmin Ol.	29	273
			101	—	Karminek	17	201
			—	84	Piaski karcz.	1	8
49	Kowalew	Karczewski	102	—	Kowalew	26	288
50	Korszkwy	Rokosowski	103	—	Korszkwy	12	138
51	Kuczkow	Taczanowski Julian	104	—	Kuczkow	14	143
			105	—	Chrzanow	12	113
			—	85	Gawrony pos. l.	1	8
			—	86	Ordzin fol.	1	23
52	Lenartowice	Jouanne	106	—	Lenartowice	26	415
			107	—	Baranow	19	249
			—	87	Baranowek fol.	5	92
			108	—	Chorzew	13	116
			—	88	Folusz (dawny)	1	9
			—	89	Gorzeńskie Ol.	6	31
			109	—	Zielona łąka	22	173
			110	—	Dobra nadzieja	34	281
			—	90	Lasew fol.	6	82
			111	—	Ludwina Ol.	24	233
			112	—	Malinie fol.	10	154
			113	—	Nowa wieś	14	124
			114	—	Piekarzew	12	165
			—	91	Przepadły mł.	1	14
			—	92	Sulencin fol.	1	14
			—	93	Wrobel mł. w.	1	11
			—	94	Zajarzenice pos. l.	2	22
			115	—	Zawidowice	26	267
53	Marszew	Baranowski	116	—	Marszew	31	343
			—	95	Leśna pos. leś.	1	10
			117	—	Pacanowice	10	162
			—	96	Pardelak pos.	—	—
			—	97	Prokopow	11	84
54	Taczanow	Taczanowski Marcelli	118	—	Taczanow	32	376
			119	—	Bogwidze	11	141
			—	98	Józefina pos.	2	27
			—	99	Kotarby	9	86
			120	—	Dubomierz	9	137
			121	—	Sawina	19	187
			122	—	Sawina Ol.	21	160
			—	100	Sawinka fol.	2	24
55	Tursko	Zakrzewski Konst.	123	—	Tursko	83	854
			—	101	Bogusław fol.	3	32
			—	102	Dembniaki pust.	3	22
			—	103	Kotusze mł.	1	10
						822	9.030

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
56	Bieganin	Grabowski	124	—	Bieganin	30	283
			125	—	Bieganin Ol.	18	120
			126	—	Wrześnica kol.	10	111
57	Borucin	Kiedrowska	127	—	Borucice	14	176
			—	104	Borucice Ol.	9	62
			—	105	Dembniak pos. l.	2	23
58	Bronow	Niomojewski Leopold	128	—	Bronow	26	243
59	Czechel	Węgierscy	129	—	Czechel	15	204
60	Czerminek	Trębiński Józ.	130	—	Czerminek	24	254
61	Droszew	Bronikowski Bogum.	131	—	Droszew	20	238
			—	106	Elizanki fol.	2	8
			—	107	Zabory kol.	10	72
62	Gałązki małe	Kiedrowski	132	—	Gałązki małe	15	142
63	Głuski	Zeh	133	—	Głuski	10	106
64	Gołuchów	Suchorzewski Jan	134	—	Gołuchów [1]	55	474
			—	108	Przekopow fol.	2	23
65	Górzno	Brzeziński	135	—	Gorzno	22	192
			136	—	Gorzno Ol.	16	143
			—	109	Wrotysz fol.	6	64
66	Grudzielce	Niemojowski Kasper	137	—	Cieśle	12	124
			138	—	Grudzielce	39	468
			139	—	Grudzielce Ol.	14	157
67	Gutow	Zakrzewski Tadeusz	140	—	Gutow	26	292
			—	110	Kempa karcz.	2	11
			—	111	Wymysłow pos. leś.	1	8
68	Jedlec (Ilec)	Niemojowska Ewa	141	—	Jedlec	80	708
			—	112	Księże domki fol.	1	23
69	Kajew	Sokolnicki An.	142	—	Kajew	39	294
70	Karsy	Żychliński	143	—	Bobry	18	140
			—	113	Budy	7	78
			144	—	Karsy	13	148
			145	—	Kucharki	26	252
			146	—	Zwierzchosław	12	135
71	Krzywosądowa	Baron Bothmar	147	—	Krzywosądowo	26	252
72	Kotowiecko	Morawski Józ.	148	—	Kotowiecko [2]	26	225

1) Zamek w Gołuchowie założony w XVI. wieku przez Leszczyńskich, nietylko do najpiękniejszych w Wielkopolsce należy ale się z najokazalszemi zagranicznemi równać może. Obronne baszty, po części już rozebrane, niskorzeźby kamienne, kolumny, perystyle, poważne sprawują na widzach wrażenie. Kościół Gołuchowski fundował Rafał Leszczyński 1620. — Kiedy Stanisław Leszczyński królem w 1733 obrany został Gołuchów do familji jego dawno już nienależał. Przeszedł on był 1636 do Przyjemskich. — (Wspomnienia Wielkopolskie).

2) Wieś ta odznacza się w całem Księztwie Poznańskiem z powodu że włościanie tameczni, przez ojca dzisiejszego właściciela mieli sobie już

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	114	Pawłow	8	73
			—	115	Pawłowek	12	99
73	Kuchary	Czapski	—	116	Banach kol.	13	44
			149	—	Kuchary	36	355
			—	117	Podlesie	14	91
74	Macew	Miłkowska Marya	—	118	Gawronek karcz.	1	11
			—	119	Graniczny pos. l.	4	31
			150	—	Macew	17	136
75	Gałązki wielkie	Sadowski	151	—	Gałązki wielkie	14	192
76	Popowek	Schenk	—	120	Harpak karcz.	2	9
			152	—	Popowek	20	147
77	Sobotka	Stiegler Edw.	—	121	Borowiec fol.	1	12
			153	—	Sobotka	57	882
78	Szołow	Unruh	—	122	Melka mł.	1	11
			154	—	Szołow	26	192
79	Szkudla	Sandberger	155	—	Szkudla	17	194
			—	123	Trembno pos. l.	1	19
80	Żakowice	Tomicki	—	124	Leonardowo fol.	4	21
			156	—	Żakowice	9	129
						905	8.898

984. ZEBRANIE WSI I MIAST

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1. Pleszew	407	4.356	761	7.825
	2. Jarocin	171	1.636		
	3. Nowe miasto	117	1.100		
	4. Mieszkow	66	733		
Wsie	W pierwsz. okręgu	799	7.937	4.224	42.642
	W drugim —	738	7.566		
	W trzecim —	960	9.211		
	W czwartym —	822	9.030		
	W piątym —	905	8.898		
				4.985	50.467

985. W liczbie wsi i osad 280 powiatu Pleszowskiego (art. 977) znajduje się:

przyznaną zupełną własność przed ostatnią regulacyą. Dzisiejszy właściciel posiada owczarnię uszlachconą, którą wzorowo pielęgnuje, wstępując w ślady wzorowego w tej mierze gospodarza, właściciela majątku Oporowa w powiecie Wschowskim położonego. Tenże ozdobnie mieszkanie swoje wznosi i urządza.

	Wsie i osady	
	większe	mniejsze
1. Wsi obejmując. ludności 100 i więcej głów	138	—
2. Wsi z mniejszą ludnością	—	16
3. Folwarków 41, t. j. z ludnoś. 100 i więcej	2	—
z mniejszą ludnością	—	39
4. Kolonji 7, t. j. z ludnoś. 100 głów i więcej	1	—
z mniejszą ludnością	—	6
5. Olendrów 19, t. j. z ludnoś. 100 i więcej	15	—
z mniejszą ludnością	—	4
6. Posad leśnych i innych	—	27
7. Karczem	—	10
8. Młynów i zakładów 22, to jest wodnych 18, papierni 1, huta szklanna 1, hamernia 1, potażnia 1 . . .	—	22
Ogół większych i mniejszych .	156	124
Łącznie	280	

12. POWIAT POZNAŃSKI.

1. OPIS OGÓLNY.

986. Powiat Poznański graniczy na północ z powiatem Obornickim; na wschód z powiatem Srzodzkim; na południe z powiatem Szremskim i Kościańskim; na zachód z Bukowskim i Szamotulskim.

987. Kraj powiatu Poznańskiego jest po większej części równy wyjąwszy okolice po obu brzegach Warty, na południe Poznanią, w których są wzgórza a między niemi wyższa góra Anną zwaną.

988. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest rolnictwo wsparte niektóremi rodzajami przemysłu, pomiędzy któremi liczyć należy gorzelnictwo, browarnictwo, fabrykacyą cukru burakowego, cegielnictwo i inne, — tudzież chów bydła. Na końcu 1837 roku liczono podług Hoffmana w powiecie koni i źrebiąt 5.669; bydła rogatego 14.390; owiec 88.861; kóz 159; świń 6.273; w ogóle sztuk 115.352 [1]) Na jednę milę □ jeograficzną wypadało koni 288; bydła 731; owiec 4515; kóz 8; świń 319; w ogóle sztuk 5.861. Powiat zatem Poznański podług tych liczb należał do dziewięciu powiatów średnio zamożnych w dobytek i w ich rzędzie zajmował drugie miejsce. — Na końcu roku 1839 podług P. Minutoli [2]) liczba koni wynosiła ze źrebiętami i osłami 5.345 [3]); bydła 14.615; owiec 92.631; kóz 109; świń 6.780; w ogóle sztuk 119.480. Na 1 □ milę wypadało koni 271; bydła 742; owiec 4.706; kóz 5; świń 344; w ogóle sztuk 6.068.

1) Hoffman's *Bevölkerung des Preus. Staats.*
1) *Statistik des Kreises von Posen 1840 v. Regier. Rath* Minutoli.
3) W liczbie koni musi być błąd albo u Hoffmana albo Minutolego; liczba ich w 1837 u obu nie zgadza się. Hoffman podaje ją na 5.669. Minutoli na 5.067.

989. Powiat Poznański zawiera obszerności mil □ jeograficznych 19,68 albo włok Polskich 6.429, albo morgów Magd. 422.871. Z tej ludności domniemalnie przyjąć można

na rolę i ogrody . . .	mor. Magd.	249.142	422.871 [1]
na łąki i pastwiska . .	—	45.000	
na Lasy	—	46 020	
na nieużytku	—	82.709	

990. Co do urodzajności ziemi liczyć można w powiecie gruntu bardzo urodzajnego mor. Magd. 70.488, średniego 317.139, letkiego 35.244.

991. Ludność ogólna w powiecie Poznańskim podług Hoffmana wynosiła w 1837 głów 73.580 [2]); stosunkowa na 1 □ mili 3.738; ludność miejska 36.468; wiejska 37.112; katolicka 46.273; protestantska 18.582; żydowska 8.725. Męzka 36.865; żeńska 36.715; polska 41.040; obca 32.540 [3]). Podług spisu regencyjnego ludność ogólna wynosiła w tymże roku głów 73.527; stosunkowa 3.736; miejska 36.468; wiejska 37.059. Dymów było miejskich 1.888; wiejskich 3.882; w ogóle 5.770 [4]).

992. Powiat Poznański liczy parafji katolickich 25; protestantskich 3. Do parafji katolickich należą, oprócz Metropolitalnej katedry, kościoły *parafialne* w mieście Poznaniu: kościół Ś. Maryi Magdaleny, Ś. Wojciecha, Ś. Marcina, Ś. Jana Jerozolimskiego; — w miastach Stęszewie, Swarzędzin; we wsiach: Ceradź, Komorniki, Konarzewo, Lusowo, Łodź, Modrze, Skorzewo, Słupia, Tarnowo, Tomice. Wiry, Spławie, Cerekwica, Chojnice, Kiekrz, Sobota, Kicin, Owińska. *Filialne* 5: w Poznaniu Ś. Małgorzaty, Ś. Rocha, Ś. Dominika, Ś. Antoniego, kaplica ŚŚ. Miłosierdzia; we wsiach: Głuszyna, Wierzenica, Chludowo [4]). Do protestantskich kościoły parafialne w Poznaniu luterski, w Poznaniu kalwiński, w Swarzędziu. Żydzi mają w powiecie Poznańskim 2 synagogi, to jest: w Poznaniu i Swarzędziu.

993. We względzie policyjnym powiat Poznański dzieli się na sześć okręgów, jako to: Stęszewski, Komornicki, Tarnowski, Owiński, Poznański i Swarzędzki. Miasto Poznań

1) Zbliżone wyrachowanie podług Minutolego.
2) Hoffman's *Bevölkerung*.
3) Zbliżone wyrachowanie.
4) Spis miejsc departamentu Poznańskiego str. 121.
5) *Ordo oficii Divini Posnaniae* 1843.

i majętności Dąbrowka, Kobylepole, Konarzew, Napachanie, Owinska, Radojewo i Rokitnica nie należą do żadnego okręgu i same strzegą policyjnego porządku.

994. Powiat Poznański ma jedną większą rzekę to jest Wartę i 3 rzek mniejszych to jest Cybinę, Głownę i Koplę. Warta przeżyna całą szerokość powiatu płynąc od południa ku północy; pod Głuszyńskim lasem wpływa do powiatu Poznańskiego a niedaleko Radzimia wchodzi do powiatu Obornickiego. Rzeka Cybina wpada do Warty pod Poznaniem, Główna pod młynem Nadolnik. Kopla pod wsią Czapury, wszystkie trzy na prawym brzegu Warty.

995. Jezior w powiecie jest 45, stawów 74. Wszystkie są dość rybne. Do większych jezior liczy się Wielki Kiekrz, Strykowo, Witobel, Swarzędź.

996. Lasów na mapie szczegółowej w powiecie Poznańskim nazwanych jest 15, to jest: na prawym brzegu Warty, Owinski, Wierzenicki, Piotrowski i Głuszyński; na lewym brzegu Wirski, Rosnowski, Górkowski, Będlewski, Wrączyński, Witobelski, Trzebowski, Stęszewski, Dombrowkowski, Palędzki i Truszkułowski. Z ogółu lasów 46.020 mor. Magd. obejmujących, 1011 mor. należy do rządu, 584 do gmin, 44.425 do właścicieli prywatnych. Lasy te co do rodzaju drzewa są jak następuje:

	m. M.			
Dębowych . . .	3.080			
Bukowych . . .	5			
Brzozowych . . .	10.852	Liściowych	21.679	
Olszowych . . .	2.275			
Mieszanych . . .	5.467			
Sosnowych . . .	18.395	Iglastych	18.395	Ogół 46.020 [1]
Mieszan. sosnowych	5.236	Mieszanych	5.236	
Wydmów ustalonych	710	Wydmów	710	
Ogół . .	46.020			

997. Dóbr rządowych w powiecie jest trzy. Dwa formują amty albo ekonomije, to jest: Komorniki, Mrowino. Trzeci składa obręb urzędu ekonomiczno-poborowego Swarzędzkiego *(Domainen Rent amt)*.

998. Powiat Poznański ma dwie główne komunikacye lądowe, w gościńcu bitym Berlińskim i w gościńcu bitym Wrocławskim. Pierwszy idzie od Poznania do granicy po-

1) Opis powiatu Poznańskiego przez Minutolego.

wiatu Szamotulskiego, przechodzi około wsi Swadzim, Tarnowo, i Rumianek w długości mil 3 ¼, drugi od Poznania do granicy powiatu Kościańskiego przez wsie Gurczyn, Komorniki i miasto Stęszewo w długości mil 4 ¼. Komunikacyą główną wodną ma powiat w rzece Warcie ciągle żeglownej.

999. Traktów większych przechodzi przez powiat Poznański 9, to jest: pierwszy Warszawski na Swarzędż; drugi Kargowski na Konarzew, Buk; trzeci Gnieznieński na Głowno i Kobylnicę; czwarty Bydgowski na Owinska; piąty Bydgowski na Suchy las i Chludowo; szósty Kaliski na Rataje, Krzesinki i Nowe miasto; siódmy Wrocławski na Rataje, Krzesinki i Xiąż; ósmy Kargowski na Stęszewo, Grodzisk; dziewiąty Landsberski na Psarskie, Olendry, Kiekrz i Szamotuły.

1000. Stacyi pocztowych konnych w powiecie jest dwie: w Poznaniu i w Stęszewie. Poczta listowa jedna w Swarzędziu.

1001. Cały dzisiejszy powiat Poznański należał ze wszystkiemi miastami do dawnego województwa Poznańskiego w obszerności mil □ jeograficznych 19,68.

1002. Powiat Poznański ma miast 3, majętności 65, wsi większych 147, wsi i osad mniejszych 127; w ogóle wsi i osad 274.

2. MIASTA.

1003. Powiat Poznański ma miasta następujące: Poznań Swarzędż, Stęszewo.

1004. *Poznań (Posen)* leży nad rzeką Wartą pod 52° 19'24" szerokości jeograficznej północnej i 15° 12' długości jeograficznej wschodniej, licząc od południka Paryzkiego. [1]) Miał w 1811 domów 1146, ludności 16.414; dziś ma domów 1.200, dymów 1.388. Ludność ogólna w 1837 wynosiła 32.456 głów [2]); ludność Polska 12.200; Niemiecka 13.428; żydowska 6.828. Ludność katolicka 13.700; protestantska 14.928; żydowska 6.828. Ludność męzka 16.261; żeńska 16.195. — Podług Hoffmana Poznań miał w 1839 r. ludności

1) Polska w kształcie Dykcyonarza pr. Słowaczyńskiego str. 352.
2) Hoffman's *Bevölkerung.*

głów 38.000. Dziś w 1843 ludność ta przechodzi 41.000 głów, to jest katolików 19.000; protestantów 13.000; żydów 9.000. Ruch ludności chrześcijańskiej miasta Poznania był w 1843 [1]) jak następuje:

1843	Urodziło się				Umarło				Ślub wzięło par	
	Katolików		Protestantów		Katolików		Protestantów			
	Chłopców	Dziewcząt	Chłopców	Dziewcząt	Chłopców	Dziewcząt	Chłopców	Dziewcząt	Katolików	Protestantów
Styczeń	49	41	35	30	51	35	35	23	18	14
Luty	48	36	16	26	37	41	34	21	29	10
Marzec	36	27	20	17	49	48	29	30	—	8
Kwiecień	33	24	16	22	33	24	37	13	1	18
Maj	49	23	23	34	51	53	32	26	24	20
Czerwiec	43	32	17	13	31	34	25	22	20	8
Lipiec	36	39	30	22	37	34	30	28	36	14
Sierpień	41	30	20	19	32	30	19	17	11	11
Wrzesień	26	31	26	16	37	31	46	16	11	14
Październik	32	36	29	26	38	39	39	28	40	27
Listopad	35	32	22	15	37	34	31	14	45	32
Grudzień	25	27	17	23	26	24	21	13	—	9
	453	378	271	263	459	427	378	251	235	185
	831		534		886		629		420	
	1.365				1.515					
Przewyżka zgonów . .	150									

1005. Poznań jest jednem z najstarożytniejszych miast Polskich. Dawniej stolica Królestwa Polskiego, Wielkopolski, Województwa, dziś Księztwa Poznańskiego. Dawniej rezydencya Królów i Książąt Polskich, dziś siedlisko władz najwyższych prowincyonalnych Pruskich sądowych, administracyjnych, wojskowych i rezydencya arcybiskupa Gnieznieńskiego i Poznańskiego, tudzież biskupa i superintendenta protestantskiego. Pomiędzy władzami Pruskiemi zamieszkuje w Poznaniu namiestnik królewski kiedy jest mianowany. [2]) Naczelny prezes *(Oberpresident)*, regencya główna i prowincyonalna dyrekcya kredytowa *(Provincial-*

1) Gazeta Poznańska 1843.

2) Pierwszym po ustanowieniu Księztwa Poznańskiego namiestnikiem był Ks. Antoni Radziwiłł; po śmierci jego, drugiego namiestnika dotąd rząd nie mianował.

Landschafts-Direction) dyrekcya towarzystwa ogniowego *(General-Direction der Land- und Feuer-Societät)*, jeneralna komissya, takoż kollegium rewizyjne co do spraw urządzenia włościan w całej prowincyi, tudzież szczególna komissya okręgu regencyjnego Poznańskiego. Sąd apellacyjny *(Ober-Apellations-Gericht)*, główny sąd ziemski *(Ober Land-Gericht)*, sąd ziemsko miejski *(Land und Stadt-Gericht)*, inkwizytoriat, prowincyonalna dyrekcya podatkowa *(Provincial-Steuer-Direction)*, powiatowy landrat, dyrekcya policyi *(Ober Polizei-Directorium)*. Naczelny urząd pocztowy *(Ober Post-Amt)*. Naczelny urząd prowiantski *(Ober Proviant-Amt)*, naczelny urząd poborowy *(Ober Rent-Amt)*. Prowincyonalna dyrekcya miar i wag *(Provincial-Aichung-Amts)* i główny urząd magazynu solnego. W Poznaniu jest nadto sztab główny piątego korpusu wojska, sztab dziesiąty dywizyi, tudzież sztaby brygad, jako to: dziesiątej piechoty, dziesiątej jazdy i dziesiątej landwery.

1006. Miasto Poznań ma sześć przedmieść, trzy na prawym, trzy na lewym brzegu Warty. Przedmieścia na prawym brzegu są: Waliszewo, Środka i Św. Roch. Są one kilką ramionami Warty przerzynane, a rzeczka Cybina przez przedmieście Środka przechodzi i nieopodal od niego z Wartą się łączy. Przedmieścia na lewym brzegu są: Św. Marcin, Św. Wojciech i Nowa Grobla. Miasto należy do rządu.

1007. Kościołów katolickich liczył dawniej Poznań 21, to jest, 14 w których się dziś nabożeństwo odprawuje i 5 które się nie używają, a 2 na inny cel przeznaczone. Kościoły w których odbywają się obrzędy religijne są: *Katedra, Św. Jana* jeden z najdawniejszych kościołów Poznańskich, *Ks. Ks. Reformatów* i *Ks. Ks. Filipinów* na przedmieściu Środka, *Św. Rocha* na przedmieściu tegoż nazwiska. W samym mieście na lewym brzegu Warty *Fara* dawniej Pojezuicki, *Ks. Ks. Dominikanów*, *Ks. Ks. Franciszkanów*, *Św. Wojciecha*, *Św. Marcina*, *Ks. Ks. Karmelitów bosych*, *Panien Bernardynek*, *Bożego Ciała i Kaplica P. Jezusa*. Do kościołów nie używanych liczymy *kościół P. Maryi* na Waliszewie, jest to szanowny pomnik ośmio-wiekowy z czasów Chrobrego, wymagający wielkiej naprawy aby był od zniszczenia zachowanym, *Wszystkich*

Świętych, PP. Teresek, PP. Elżbietek, PP. Benedyktynek. Między kościołami katolickiemi albo zupełnie rozebranemi albo na inny użytek obróconemi, albo obcemu wyznaniu oddanemi, liczymy kościół *Św. Magdaleny* który tam stał gdzie teraz jest Nowy targ, *Ks. Ks. Karmelitów* na kościół luterski pod nazwiskiem Garnizonowego zamieniony. Klasztorów i kollegiów posiadał Poznań dziesięć. Żaden w przeznaczeniu swojem nie istnieje. Klasztor *Ks. Ks. Reformatów* zamieniono na szkołę miejską i głóchoniemych; *Ks. Ks. Dominikanów* na szkołę artyleryi; *Ks. Ks. Franciszkanów* na dom roboczy; Kollegium *Ks. Ks. Jezuitów* na dom rządu albo władz wyższych; *Ks. Ks. Karmelitów bosych* na szkołę wojskową; *PP. Teresek* na magazyn; *PP. Elżbietek* na szkołę rysowniczą; *PP. Benedyktynek* na dom wychowania; *PP. Bernardynek* na szpital siostr miłosierdzia. — Poznań ma dla wyznania katolickiego kollegiatę, seminaryum duchowne i gimnazyum przy farze.

1008. Protestanci mają trzy kościoły, to jest: Luterski jeden na Grobli, drugi Garnizonowy i jeden Kalwiński, tudzież gimnazyum. Jest prócz tego dom dla Greków i synagoga.

1009. Poznań posiada szpitalów dwa, dom sierot, seminaryum nauczycielskie, instytut położniczy, instytut poprawczy dla dzieci i drugi osierociałych dziewcząt. Towarzystwo upięknienia miasta, towarzystwo ogrodowe, nakoniec instytut żywienia ubogich utworzony przez Księżnę Ludwikę Pruską małżonkę Ks. Antoniego Radziwiłła, a przez jej następców starannie utrzymywany.

1010. Poznań jest miastem dobrze zabudowanem. Domy ma oprócz przedmieść po większej części murowane, wiele kamienic ozdobnych dwa i trzy piętrowych których liczba co rok się pomnaża. Rynek obszerny i oprócz mniejszych trzy główne place; Działownia *(Kanonenplatz)*, Sapieżyński i Wilhelma przed Teatrem. Do znaczniejszych ulic należy Garbarska po ostatnim pożarze 1803 roku pięknie odbudowana, Wilhelmowa drzewem wysadzona, za główną przechadzkę służąca, Szeroka i t. d. Most na Warcie łączy miasto z przedmieściami na prawym brzegu tej rzeki położonemi. Gmachy znakomitsze w Poznaniu są: *Zamek* pod gorą gdzie się sądy odbywają; *Ratusz* na Rynku odnowiony

za Stanisława Augusta przy zachowaniu stylu gotyckiego; *Kościół Katedralny* czyli tak nazwany Tum na Waliszewie, gdzie spoczywają zwłoki Mieczysława I. Bolesława Chrobrego, Mieczysława II., Kazimierza I. i Przemysława [1]); *Kościół Pojezuicki*, dzisiejsza fara; *Pałac Namiestnika* to jest obszerne niegdyś kollegium Jezuickie w którym biskup Poznański Lubrański szkołę akademicką założył, dziś odnowiony i do nowego przeznaczenia swego stosownie przerobiony [2]); *Kościół Bernardynów* odznaczający się silnemi organami; *Pałac Biblioteki Raczyńskich*; *Dom Towarzystwa Kredytowego*, *Bazar Polski* na ulicy Nowej, jeden z największych gmachów Poznańskich, i *Teatr*.

1011. Pomiędzy zakładami naukowemi pierwsze miejsce trzyma Biblioteka Raczyńskich, uposażona od fundatora swego Edw. Raczyńskiego rocznym dochodem 6.000 złp. Drugi księgozbiór jest w gimnazyum Św. Maryi Magdaleny, trzeci w Seminaryum. Nadto posiada Poznań księgarń 11, drukarń 8 i instytut litograficzny P. Kurnatowskiego. Wychodzi w Poznaniu pism peryodycznych 6, jako to: Gazeta Ks. Poznańskiego codzienna w Polskim języku, Gazeta Poznańska Niemiecka, Tygodnik literacki, Dziennik domowy, Orędownik naukowy i Gazeta Kościelna. Co rok w Poznaniu odbywa się wystawa dzieł sztuki pod przewodnictwem towarzystwa na ten cel ustanowionego.

1012. Poznań należy do klassy drugiej podatku przemysłowego i opłaca podatek od mlewa i rzezi. Ordynacyą miejską ma sobie nadaną 4 stycznia 1832 r. Zawiera fabryki tabak i tytuniów, garbarnie, wydoskonalone cegielnie, fabryki tkanek bawełnianych, pojazdów, laku; ma farbiarnie, blichy. Liczy wiele złotników, zegarmistrzów, ruśnikarzy i t. d. Wspomnieć tu należy o trzewikach w Poznaniu fabrykowanych i za granicę Księztwa nawet wywożonych, tudzież o wybornym chlebie pszennym pod nazwi-

1) Godna jest do widzenia kaplica w Katedrze ze składek obywatelskich za szczególnem przyłożeniem się i staraniem Edwarda Raczyńskiego ozdobnie i kosztownie urządzona, obejmująca posągi Królów Mieczysława I. i Bolesława Chrobrego, dłutem sławnego Raucha utworzone. Do tej kaplicy przeniesione być mają szczątki zwłok dwóch tych Królów, dziś w innej części katedry tymczasowie złożone.

2) Pierwsze kollegium Jezuickie założył w Poznaniu Adam Konarski. Zakład ten szczupły, na początku XVIII. wieku sami Jezuici rozszerzyli.

skiem bułki Poznańskiej powszechnie znajomym. — Co rok w Poznaniu od 7 do 10 czerwca odbywa się jarmark na wełnę. Drugi podobny dnia 10 i 11 października. Od czasu polepszonego i rozszerzonego chowu owiec w Księztwie i doskonalej obrabiającej się wełny, jarmarki te co raz większego nabierają znaczenia. Na jarmarku wełnianym 1842 roku sprzedano wełny za półtora miliona talarów. Oprócz tego miasto ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło, trwające po dni ośm: 3 kwietnia, 3 lipca, 25 września, 11 grudnia, i targi cotygodniowe; raz w roku wyścigi konne, i wystawę różnego rodzaju bydła.

1013. Co do zabaw Poznań ma teatr na którym Niemieccy i Polscy aktorowie na przemian grają. Pierwszych towarzystwo jest stałe; drugich dotąd było tylko czasowe; ma Cassino Niemieckie w którym dają się koncerta, bale a czasem widowiska sceniczne; ma w Bazarze Polskim bardzo ozdobnie i stósownie urządzone obszerne lokale w których podobnież, osobliwie w zimowej porze, dają się zabawy muzykalne i tańcujące. Czytelni gazet i pism krajowych i zagranicznych z cukierniami połączonych jest kilka w Poznaniu, a mianowicie w Bazarze Polskim u Prewostego; u Wazarego i innych. Nakoniec mają Poznańczyki zwyczajne latem przechadzki do wsi Szeląga o pół mili od miasta nad Wartą położonej, i do tak nazwanej Dębiny.

1014. Od 1828 zaczęto miasto Poznań umacniać. Twierdza Poznańska składać się ma z pięciu cytadel ciągłym okopem na około miasta połączonych. Pierwsza cytadella na lewym brzegu Warty jest ukończona. Okop ciągły w kilku miejscach jest rozpoczęty. Gdy wszystkie roboty dopełnione zostoną, twierdza mieścić w sobie będzie mogła podczas wojny kilkadziesiąt tysięcy wojska. Fortyfikacye za pomocą śluz będą mogły być zalane.

1015. Niewiadome są pierwsze początki Poznania. Pierwotna posada miasta była na prawym brzegu Warty gdzie teraz są przedmieścia Waliszewo i Środka. Za Przemysława I. Księcia Poznańskiego w 1240 przeniesione zostało miasto na brzeg lewy. Z dawnych na prawym brzegu zabudowań nie pozostały jak Tum, kościół Panny Maryi i Św. Jana. Kazimierz Wielki zbudował zamek na wyspie.—

Handel z Niemcami miastu Poznaniowi dawniej wielkie przynosił korzyści. Za Jagiełłów był miastem składowem.

1016. Do szczególnych pamiątek historycznych przywiązanych do miasta Poznania liczyć można następujące [1]):

W roku 975 dnia 5 marca Mieczysław I. przyjął wiarę chrześcijańską.

W roku 968 tenże Mieczysław ufundował tu pierwsze biskupstwo Polskie.

W roku 992 tenże Mieczysław umarł w Poznaniu i w katedrze pochowany.

Tegoż roku 992 Poznań dostawił do wojska Bolesława Chrobrego 5300 ludzi pieszych. [2])

W roku 1000 Bolesław Chrobry przyjął w Poznaniu Cesarza Ottona III. i od niego za Króla uznany został.

W roku 1025 dnia 3 kwietnia umarł w zamku Poznańskim Bolesław Chrobry i w katedrze pochowany został.

W roku 1034 umarł w Poznaniu Mieczysław II. i w katedrze pochowany.

W roku 1058 umarł tu Kazimierz I. i w katedrze pochowany.

W roku 1257 zgon Przemysława I. Księcia Wielkopolskiego.

W roku 1296 pogrzeb uroczysty w Poznaniu, zamordowanego w tymże roku w Rogoźnie dnia 6 lutego Króla Polskiego Przemysława.

W tymże roku wybór w Poznaniu na króla Władysława Łokietka.

W roku 1300 ogłoszenie w Poznaniu Królem Polskim Wacława Czeskiego.

W roku 1343 umocowani od miasta Poznania podpisują wraz z szlachtą umowy Kazimierza Wielkiego z Kryżakami.

Od 1174 do 1359 roku w przeciągu lat 185 powietrze grassowało sześć razy w Poznaniu, to jest w średnim przecięciu co lat 31.

W roku 1372 Król Ludwik uwolnił kupców miasta Poznania od wszelkich opłat celnych w całem Królestwie. [3])

W roku 1394 Poznań uznany miastem składowem przez Władysława Jagiełłę. [4])

W roku 1432 podpisany w Poznaniu przez duchowieństwo, szlachtę i miasta Wielkopolskie akt uznania następcą tronu Polskiego po zgonie Władysława Jagiełły tego z synów

1) Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania przez Łukaszewicza.
2) *Martinus Gallus* str. 62.
3) *Codex diplom. Maj. Poloniae* str. 127.
4) *Codex diplom* str. 142.

jego, który za najzdolniejszego do rządzenia państwem okaże się — za zgodą Witolda W. Ks. Litewseiego.. [1])

W roku 1447 prawie cały Poznań spłonął ogniem.

W roku 1493 Król Jan Albert przyjmował w Poznaniu posła Wenetów i drugiego posła od Bajazeta.

W roku 1525 zaczął się rozszerzać Luteranizm w Poznaniu za sprawą Seklucian.

W roku 1555 za sprawą Samuela Dominikana.

W roku 1574 przybycie do Poznania Henryka Walezyusza jadącego na koronacyą do Krakowa.

W roku 1632 posłowie miasta Poznania podpisali akt wyboru Króla Władysława IV. Był to ostatni udział mieszczan Poznańskich w wyborze Królów.

W roku 1655 poddanie się Poznania wojsku Szwedzkiemu za Karola X. Szwedzkiego a Jana Kazimierza Polskiego Króla.

Od roku 1359 do 1677 powietrze w przeciągu 418 lat grassowało w Poznaniu 35 razy, to jest w przecięciu średnim co lat 9.

W roku 1703 zdobycie Poznania przez Swedzkiego gererała Rehnschild.

W roku 1704 bitwa pod Poznaniem między wojskiem Szwedzkiem pod dowództwem generała Majerfelda i wojskiem Saskiem pod sprawą gen. Schulemburga. To ostatnie pobite.

Tegoż roku oblężenie Poznania osadzonego Szwedami przez wojska Saskie i Moskiewskie. Oblężonymi dowodził Majerfeld, oblegającymi Patkul. Ten ostatni zmuszony do odstąpienia od miasta.

W roku 1709 ostatnia 43cia zaraza morowa w Poznaniu. W tym ostatnim okresie lat 32, grassowała 2 razy, zatem co lat 16. W ogóle zaś przez lat 535 powietrze w Poznaniu grassowało 43 razy, to jest w średnim przecięciu co lat 12.

W roku 1716 Gniazdowski regimentarz wraz ze Skórzewskim marszałkiem Konfedaracyi Tarnogrodskiej, zdobywa Poznań i bierze w niewolę generala Saskiego Zeidlitza.

W roku 1744 przełożenie zwłok Bolesława Chrobrego do nowej trumny.

W roku 1780 pierwsze posiedzenie Komissyi *boni ordinis*.

W roku 1790 pierwsze posiedzenie Komissyi cywilno-wojskowej województwa Poznańskiego.

W roku 1791 pierwszy i ostatni wybór plenipotenta na sejm z miast Królewskich województwa Poznańskiego. Obrany został Józef Wybicki; tudzież wybór sędziów do sądu apellacyjnego miast. Z Poznania wybrani: Jasiński, Mejerer i Mierzyński.

1) *Codex diplom.* 162.

W roku 1793 zajęcie miasta Poznania przez wojska Pruskie przy drugim Rozbiorze.
W roku 1806 zajęcie Poznania przez wojska Francuzkie pod Cesarzem Napoleonem do Polski wkraczające.
W roku 1807 wprowadzenie do Poznania władz Księztwa Warszawskiego.
W roku 1815 powtórne zajęcie Poznania i kraju przez wojska Pruskie przy ustanowieniu Księztwa Poznańskiego w skutku Kongressu i Traktatu Wiedeńskiego.

1017. Stacya pocztowa konna Poznańska odwozi podróżnych do Stęszewa, Buka Gaju, Szamotuł, Obornik, Murowanej Gośliny, Kostrzynia i Kurnika. Odległość Poznania od Berlina mil 35, od Gdańska 35, od Wrocławia 20, od Warszawy 40 ½ od Krakowa 50.

1018. *Swarzędź (Schwersentz)* na większym trakcie z Poznania do Warszawy położone nad jeziorem miasto, miało w 1811 domów 360, ludności 1797, dziś ma domów 369. Ludność ogólna wynosiła w 1837 głów 2.923 [1]), w r. 1840 głów 3.197, to jest katolicka 862, protestantska 691, żydowska 1644. [2]) Ma dwa kościoły katolickie, jeden protestantski i synagogę. Są tu fabryki sukienne, płótna, tytuniów i garbarnie. Swarzędź należy do rządu i liczy się do klassy trzeciej podatku przemysłowego. Jarmarków ma cztery w roku kramnych i na bydło: dnia 24 kwietnia, 17 lipca, 11 września, 6 listopada. Swarzędź jako wieś należało niegdyś do przemożnej rodziny Gorków. Po wygaśnieniu jej w końcu XVI. wieku, przeszła na początku XVII. wieku w posiadanie Zygmunta Grudzińskiego herbu Grzymała wojewody Inowrocławskiego. [3]) Za jego wdaniem się Zygmunt III. potwierdził wyniesienie tej osady, przez Grudzińskiego, na miasto i nadał mu prawo Magdeburskie jarmarki i targi. Protestanci po zniszczeniu ich kościoła w Poznaniu wystawili w 1616 drugi w Swarzędziu, jest to jeden z dawniejszych kościołów protestantskich w Księztwie. Po Grudzińskich, różni obywatele posiadali to miasto; w końcu XVIII. wieku przeszło w władanie Poznań-

1) Spis miejsc dep. Poznańskiego str. 119.
2) Opis powiatu p. Minutolego.
3) Właściciel ten nadał był osadzie tej nazwanie Grzymołowa, ale się to nie utrzymało i dziś tylko sąsiedniej wiosce służy.

skiego bankiera Klug, później to jest w 1796 Swarzędz miasto z majętnością tegoż nazwiska stało się własnością Bojanowskiego, po nim kassy wdów, nakoniec rządu. [1]) W Swarzędziu jest poczta listowa, odległość tego miasta od Poznania jest mil 1 ¼.

1019. *Stęszewo* na gościńcu bitym Wrocławskim i nad małym strumieniem łączącym jezioro Kramplewskie z Witobelskiem położone miasto, miało w 1811 domów 112, ludności 597 dziś ma domów 131. Ludność ogólna jego wynosiła w 1837 głów 1089. [2]) W roku 1840 ludność ogólna wynosiła głów 1120, katolicka 947, protestantska 82, żydowska 91. [3]) Ma kościół katolicki. Należy do byłego Króla Niderlandzkiego. Mieszkańcy trudnią się głównie rolnictwem. Od czasu jednak otworzonego gościńca bitego, rzeźnicy i piekarze wielkie tu mają korzyści. Dawniej, to jest w XIV. wieku Stęszewo należało do Przedpełków, w XVII. wieku do Pawłowskich, w XVIII. do Broniszów, po nich prawem następstwa do Księcia Antoniego Jabłonowskiego kasztelana Krakowskiego od którego je nabył dzisiejszy dziedzic. Miasto osadzone jest po części kolonistami potomkami tych których tu Przedpełkowie sprowadzili. Stacya konna tutejsza odwozi do Poznania, Kościana, Buka i Grodziska. Odległość od Poznania mil 3.

3. WSIE.

1020. Powiat Poznański obejmuje w sześciu okręgach wsi większych 147; wsi i osad mniejszych 127; w ogóle wsi i osad 274. Wsie te należą do 65 majętności to jest rzędowych 3, prywatnych i gminnych 62.

1021. 1. OKRĘG STĘSZEWSKI.

Majętność	Właściciel	Ner wsi większej	Ner wsi mniejszej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1 Stęszewo	b. Król Niderl.	1	—	Chmielnik [4])	13	176
		2	—	Dembno	14	150

1) Opis powiatu Poznańskiego p. Minutolego.
2) Spis miejsc. depar. Poznańkiego str. 110.
3) Opis powiatu Poznańskiego Minutolego.
4) Zeszły niedawno dziedzic odznaczał się wzorowem zagospodarowa-

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	1	Dembno kol.	8	63
			—	2	Kramplewo	10	76
			3	—	Wielka wieś kolonia	28	164
			4	—	Witobel	18	173
2	Tomice	b. Król Niderl.	5	—	Tomice [1]	21	164
			—	3	Tomice kol.	9	79
			6	—	Mirosławki	13	122
3	Bendlewo	Potocki	7	—	Bendlewo	35	335
			8	—	Demanczewo stare Ol.	40	315
			9	—	Demanczewo nowe Ol.	33	205
			—	4	Zamysłowo	12	92
4	Jeziorki	Szulerzyckie	10	—	Jeziorki	28	267
			11	—	Słupia	23	147
			12	—	Piekary	17	140
5	Lisowki (Dzier. wiec.)	Neuman	13	—	Lisowki	14	120
			—	5	Trzcielino duchowne	5	45
			—	6	Skrzynki fol.	5	94
			—	7	Żarnowiec fol.	2	14
6	Modrze	Barth	14	—	Modrze	52	541
			—	8	Twardowo Ol.	8	48
7	Sapowice	Chełkowski	15	—	Sapowice	20	186
8	Strykowo	Skaławski	16	—	Strykowo	27	325
			—	9	Dębowa karczma	1	14
9	Trzcielino	Biskupski	17	—	Trzcielino	13	142
			—	10	Józefowo fol.	1	12
			—	11	Podgaj fol.	1	10
10	Wronczyn	Potocki Max.	18	—	Wronczyn	31	280
			19	—	Sroćko małe	23	164
			—	12	Zaparczyn	10	66
						535	4.726

1022. 2. OKRĘG KOMORNICKI

11	Konarzew	Działyńska	20	—	Konarzew [2]	53	523
			21	—	Dubiewo	26	274
			22	—	Dubiewice	27	270
			—	13	Glinki pos.	2	21
			23	—	Palendzie	16	178

niem roli, liczną trzodą owiec z której wełna już do 110 talarów od centnara była przedawaną, bydłem rodzaju Szląskiego i Oldenburskiego i dobrem urządzeniem leśnictwa.

1) Miejsce urodzenia i dawna dziedzina Piotra Tomickiego kanclerza w. koronnego, biskupa Krakowskiego który tu kościół murowany wystawił. W tym kościele jest nagrobek ojca jego z bronzu ulany.

2) W Konarzewie jest pałac wielki i ozdobny, ogród ze znaczną liczbą roślin i krzewów zagranicznych. Konarzew był niegdyś dziedzictwem Konarzewskich herbu Poraj

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	14	Podłożyny fol.	4	49
			—	15	Podłożynki kol.	4	19
12	Trzebowo	Działyński Tytus	24	—	Trzebowo [1]	30	316
			25	—	Łodź	32	260
			—	16	Górka fol.	7	86
			—	17	Gozdzikowo fol. duchowy	2	18
				18	Kierska karcz.	1	4
13	Wiry	Dzieduszycka	26	—	Wiry	36	364
			27	—	Łęczyca	16	145
			28	—	Lasek	28	241
			—	19	Wirki kol.	7	62
14	Rosnowo	Pomorski Fr.	29	—	Rosnowo	16	209
			—	20	Rosnowko	6	93
			—	21	Jarosławice kol.	4	64
			30	—	Rosnowo	23	211
15	Dąbrowka	Tempelhof	31	—	Dąbrowka	17	187
			32	—	Dąbrowo	27	223
			—	22	Gurowo fol.	1	8
			33	—	Skorzewo	32	284
			34	—	Skorzewko		
			35	—	Wysogotowo	18	211
			36	—	Zakrzewo	32	277
			—	23	Sobjesiernce	11	68
16	Więckowice	Breza Konstancya	37	—	Więckowice	46	383
			—	24	Więckowko fol.	6	18
			—	25	Działy pos. leś.	1	7
			—	26	Drwęca pos. leś.	1	8
17	Komorniki	Rząd	38	—	Komorniki	43	434
			39	—	Chomencice [2]	45	362
			40	—	Fabianowo	17	158
			41	—	Głuchowo	24	217
			42	—	Gołuski	23	130
			43	—	Janikowo	12	129
			44	—	Kotowo	15	112
			45	—	Ławica	27	213
			—	27	Marcellin fol.	1	9
			46	—	Plewiska	29	302
			—	28	Rudnicze	3	44
			—	29	Swierczewo	8	76
			—	30	Wypałanki	3	27
			47	—	Żabikowo	18	199
18	Sierosław	Ismer	48	—	Sierosław	16	136
			—	31	Pokrzywnica fol.	2	17
						848	7.631

1) Trzebowo albo Trzebawie. Pod tą wsią w roku 1657 Czarnecki stoczył szczęśliwą walkę ze Szwedami. Niedaleko jest jezioro Górka, wśród którego na wyspie dziedzic nie dawno wystawił zameczek.

2) Dawna dziedzina Morawskich herbu Nałęcz.

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
— Swarzędź (Rent Amt)	Rząd	—	32	Baranowo	10	61
		49	—	Krzyżowniki	31	236
		—	33	Michałowo karcz.	1	14
		50	—	Psarskie	12	129
19 Swadzim	Kąsinowski	51	—	Swadzim	24	216
		52	—	Sady	22	219
		—	34	Przemierowo fol.	2	23
20 Lusowo	Ottocki	53	—	Lusowo	22	294
		—	35	Polityka	5	31
21 Jankowice	Engeströmowa	54	—	Jankowice [1]	15	274
		55	—	Lusowko	13	202
		—	36	Edmundowo	7	60
		56	—	Ceradź kościelny	25	171
22 Tarnowo	Zahn	57	—	Tarnowo	60	536
		—	37	Bogdaj fol.	1	12
		—	38	Marianów fol.	1	13
		—	39	Karolodwór fol.	1	8
23 Otowo	Kliche	—	40	Otowo fol.	5	34
24 Góra	Krzyżański	58	—	Góra	21	148
25 Napachanie	Węsierski	59	—	Napachanie [2]	19	227
		—	41	Dalekie fol.	1	14
26 Chyby	Wolfowa	60	—	Chyby	10	116
27 Wielkie	Kierscy S. S.	61	—	Wielkie	13	148
28 Kiekrz	Raczyński Ata.	62	—	Kiekrz	12	113
		—	42	Starzyny	9	91
		—	43	Rogierówka	13	96
29 Ceerekwica	Radzimiński J.	63	—	Cerekwica	14	142
30 Pamiątkowo	Bielińska	64	—	Pamiątkowo [3]	15	301
		—	44	Przecławek fol.	10	73
		—	45	Witoldzin	7	48
		—	46	Zalewo fol.	3	45
31 Żydowo	Szołdrski Melchior	65	—	Żydowo	22	136
		66	—	Krzyżkowo	22	169

1) Wieś Jankowice należała dawniej do rodziny herbu Jastrzębiec później do Potulickich, Twardowskich i Chłapowskich. Rozalia Chłapowska wniosła je mężowi swemu Wawrzeńcowi Hr. Engeström. Czcigodny ten Szwed był posłem przy rządzie Polskim 1788 i wpływem swoim wspierał zamiar odrodzenia Polski. Sejm czteroletni nadał mu indygenat. Hr. Engeström został później ministrem spraw zagranicznych swego kraju, a nakoniec przeniósł się do Jankowic i tamże 1825 życia dokonał. Zostawił po sobie pamiętniki drukiem jeszcze nie ogłoszone. W Jankowicach jest pałac wytwornie urządzony przez Hrabinę Engeström wdowę. (Wspomni nia Wielkopolskie.)

2) W tej wsi podług Starowolskiego urodził się w 1498 Antoni z Napachania kapelan Zygmunta Augusta, professor akademji Krakowskiej, kanonik Św. Floryana. Znajome jest jego dzieło: *Loci communes fidei Catholicae.* Umarł podług tegoż Starowolskiego w roku 1562.

3) Wieś Pamiątkowo wspomniana jest w historyi Reformacyi z powodu Ostrorożanki zaciętej sektarki.

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			67	—	Rostworowo	15	123
32	Rokitnica	Mlecki Maxym.	68	—	Rokitnica	15	168
			—	47	Józefowo fol.	1	12
33	Sobota	Łaszkowska	69	—	Sobota	17	190
			70	—	Bytkowo	15	149
34	Gołęczewo	Dobrzycka	71	—	Gołęczewo	11	130
			72	—	Złotkowo	15	142
			—	48	Nepomucenow fo.	1	8
35	Pawłowice	Dygasiewicz	73	—	Pawłowice	14	194
36	Złotniki	Hofmejer Ludwik	74	—	Złotniki	22	201
			—	49	Okop fol.	1	16
			—	50	Jelonek fol.	1	21
37	Strzeszynko	Przyłuski Stanisław	75	—	Strzeszyn	11	104
			76	—	Strzeszynko	14	116
38	Golencin	Koszutski Piotr	—	51	Golencin	10	95
			—	52	Polany fol.	3	15
			—	53	Podolany Ol.	1	8
39	Sołacz	Urban	—	54	Kubacki fol. (Dessauer)	1	10
			—	55	Lipsko fol.	1	12
—	Komorniki	Rząd	—	56	Sytkowo fol.	3	85
40	Mrowino (Amt)	Rząd	77	—	Mrowino	33	425
			—	57	Zmysłowo fol.	1	13
			78	—	Przybroda fol.	14	123
			79	—	Kokoszczyn	22	166
			80	—	Kobylnik	16	119
			81	—	Rumianek	11	113
						717	7.158
1024.		4. OKRĘG OWIŃSKI					
41	Owinska	Treskow	—	58	Annodwor	6	55
			82	—	Miękowo	12	119
			—	59	Miękowko fol.	4	41
			83	—	Owińska [1])	61	676
			84	—	Bolechowko	10	108
			85	—	Henrykowo	25	170
			—	60	Rakowski dół po.	1	12
42	Chludowo	Treskow Otto	86	—	Chludowo	48	393
			87	—	Truskołowo	30	299
			—	61	Czerwona niwa fol.	3	28
43	Knyszyn	Treskow Otto	88	—	Biedrusko	16	186
			89	—	Knyszyn	11	176

1) Był w Owinskach niegdyś sławny klasztor Cystersów i posiadał liczne wsie na około. Dobra te darowane zostały dzisiejszemu dziedzicowi przez rząd Pruski. Dziś w Owinskach jest piękny zamek, zabudowania gospodarskie celujące i dom obłąkanych obszerny i wzorowo urządzony.—W roku 1372 Królowa Elżbieta wdowa po Kazimierzu Wielkim mając sobie przez Króla Ludwika powierzone rządy królestwa, uwolniła klasztor Owinski od opłaty mostowego w Poznaniu. *Codex diplm. M. Pol.* str. 261.

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	62	Drogoim	6	44
44	Radojewo	Treskow	90	—	Radojewo	26	250
			91	—	Bolechowo	40	352
			92	—	Promnice	52	378
			—	63	Szlagentyn fol.	1	10
			—	64	Treskowo fol.	5	25
45	Wierzonka	Treskow	93	—	Wierzonka	24	227
			—	65	Mile fol.	6	63
			—	66	Karłowiec fol.	5	83
			—	67	Maruszka pos.	3	22
			—	68	Ludwikowo *(Ludwigshöhe)* p. l.	1	6
			94	—	Skorzencin	14	129
			—	69	Barcinek	5	51
			95	—	Dembogora	13	126
			—	70	Tuczno	2	15
46	Wierzenica	Cieszkowski	96	—	Wierzenica	18	225
			97	—	Kobelnica	14	117
			—	71	Karczemka pos.	1	12
47	Łagiewniki	Helling	98	—	Łagiewniki	14	159
48	Morawsko	Douchy	99	—	Morawsko	20	201
			—	72	Przepaść fol.	4	31
			—	73	Trzeciszka kol.	1	4
49	Glinno	Douchy	100	—	Glinno	13	127
			—	74	Okolewo fol.	2	20
			—	75	Glinienko	12	92
50	Chojnica	Bielińska	101	—	Chojnica	20	238
			—	76	Łysy młyn	2	18
			—	77	Janowo	7	47
51	Naramowice	Moraczewski	102	—	Naramowice	24	222
			—	78	Naramowice stare Ol.	4	35
			—	79	Naramowice nowe Ol.	4	28
			—	80	Różowy młyn	3	28
			—	81	Wilczy młyn	1	6
52	Piątkowo	Herbst	103	—	Piątkowo	10	103
53	Umultowo	Treskow	—	82	Umultowo	8	84
54	Nowa wieś	Ogrodowicz	104	—	Nowa wieś	8	111
			—	83	Nowa wieś Ol.	8	72
—	Swarzędź (Reutanl)	Rząd	105	—	Suchy las	24	215
			106	—	Czerwoniak	16	114
			107	—	Czerwoniak Ol.	13	111
						681	6.464

1025. 5. OKRĘG POZNAŃSKI

55	Charłowo	Chełmicki Pio.	—	84	Charłowo fol.	5	59
56	Głuszyna	Działyński	108	—	Głuszyna [1]	22	254

1) Pod wsią Głuszyna w r. 1332 Władysław Łokietek stoczył sławną bitwę z Krzyżakami.

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			109	—	Babki	12	146
57	Kobylepolc	Mycielski Józ.	110	—	Kobyle pole [1]	25	262
			—	85	Franowo karcz.	2	14
			111	—	Szczepankowo fo.	12	161
58	Krzesiny	Sokolnicka Celestyna	112	—	Krzesiny	11	148
			—	86	Pokrzywno fol.	3	31
59	Kruszewnia	Kolicki	—	87	Kruszewnia fol.	5	55
60	Piotrowo	Sypniewski	113	—	Piotrowo	17	178
			—	88	Kopal mł.	1	15
			—	89	Kubalin fol.	2	18
			—	90	Daszewice I.	7	52
			—	91	Sypniewo	4	42
—	Sołacz	Urban	114	—	Sołacz	12	138
			—	92	Urbanowo fol.	5	65
			—	93	Urbanowka kar.	1	11
61	Spławie	Mycielski Michał	115	—	Spławie [2]	35	407
			—	94	Michałowo fol.	3	33
62	Luboń	Miasto Poznań	116	—	Luboń [3]	17	148
			117	—	Dembice [4]	26	234
			118	—	Gurczyn	65	544
			119	—	Wilda górna	34	308
			120	—	Wilda dolna	35	401
			121	—	Ś. Łazarz	14	233
			122	—	Jerzyce	119	1.191
			123	—	Jerzyce cegielne	11	168
			—	95	Żydowski cmentarz pos.	3	27
			—	96	Mulakhansen pos.	4	21
			124	—	Winiary nowe	49	449
			125	—	Winiary fol.		
			—	97	Wierzbog mł.	2	14
			—	98	Podgórnik mł.	1	9
			—	99	Urbanowa kol. po.	6	54
			—	100	Szeląg pos. [5]	6	27
			126	—	Rataje	33	258
			127	—	Zegrze	42	284
—	Swarzędź Rent-Am	Rząd	—	101	Berdychowo	9	87
			128	—	Czapury	13	100

1) Wieś w pięknym nad rzeką Cybiną położeniu. Dziedzic ozdabia ją pięknym pałacem a rządnem zagospodarowaniem, podwyższa jej dochód.

2) Właściciel tej wsi założył tu cukrownią, jedna z pięciu dziś w Księztwie istniejących.

3) Pod tą wsią jest wielka cegielnia od której do rzeki Warty urządzona jest kolej żelazna nad ziemię wywyższona.

4) Między tą wsią i Wartą jest gaj Dębiną albo Luisen-au zwany, sposobem parku urządzony przez ś. p. Księżnę Radziwiłową małżonkę namiestnika, z upodobaniem dawniej odwiedzany. Dziś jest przedmiotem przechadzki dla mieszkańców Poznania.

5) Osada nad brzegiem Warty z ogrodem do którego latem uczęszczają mieszkańcy Poznania dla użycia świeżego powietrza.

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	102	Karolin *(Carlsbrunn)* mł.	1	5
			129	—	Komanderya fol.	11	141
			—	103	Janowy mł.		
			130	—	Garaszewo	17	137
			—	104	Marlewo	4	36
			131	—	Minikowo	19	163
			—	105	Luizyn pos.	2	7
			—	106	Henrykow pos.		
			—	107	Obrzyca	3	27
			132	—	Piotrowo królew.	19	272
			133	—	Główno	37	329
			—	108	Nadolnik mł.	1	10
			134	—	Starołęka wielka	19	199
			135	—	Starołęka mała	17	150
			—	109	Krzesinki	8	76
63	Wiorek	Probostwo fary Poznańs.	136	—	Wiorek	17	124
						848	8.322

1026. 6. OKRĘG SWARZĘDZKI

64	Swarzędź *(Reutamt)*	Rząd	—	110	Darmosz karcz.	1	16
			137	—	Garby	24	242
			—	111	Głowno kol.	6	63
			—	112	Głowno	3	21
			138	—	Gortatowo	19	169
			139	—	Gruszczyn	13	152
			—	113	Hamer Ol.	2	14
			—	114	Hamer mł.	1	14
			140	—	Janikowo	11	105
			141	—	Jasin	27	227
			142	—	Kicin	26	279
			—	115	Kicin pos. leś.	1	6
			143	—	Kliny	13	148
			144	—	Koziegłowy	15	121
			—	116	Łącz mł.	2	26
			145	—	Łowencin [1]	28	231
			—	117	Mariepole pos.	1	13
			—	118	Mechowo	10	90
			—	119	Mechowo mł.	1	15
			—	120	Nowa wieś	6	60
			—	121	Nowy dwór pos.	2	15
			—	122	Nowy młyn fol.	3	42
			—	123	Olszak mł.	4	43
			—	124	Rabowice	8	89
			146	—	Swarzędź albo Grzymałowo [2]	28	322

1) Bagno w bliskości tej wsi położone rozdał rząd osadnikom z Marchji Brandeburskich sprowadzonym, którzy je na uprawną rolę zamienili.

2) Wieś ta ma nazwanie Grzymałowa od dawnego dziedzica Swarzędzia Grudzińskiego herbu Grzymała.

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		147	—	Załaszewo	19	149
		—	125	Zieleniec	7	67
65 Topole i Białogóra	Przedmieście Srzodka	—	126	Topole fol.	1	6
		—	127	Biała góra fol.	1	13
					283	2.758

1027. ZEBRANIE MIAST I WSI.

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1. Poznań . . .	1.388	32.456	1.888	36.468
	2. Swarzędź . .	369	2.923		
	3. Stęszewo . .	131	1.089		
Wsie	W pierwsz. okręgu	535	4.726	3.882	37.059
	W drugim —	818	7.631		
	W trzecim —	717	7.458		
	W czwartym —	681	6.464		
	W piątym —	848	8.322		
	W szóstym —	283	2.758		
				4.770	73.527

1028. W liczbie 274 wsi i osad powiatu Poznańskiego (art. 1020) znajduje się:

	Wsie i osady większe	Wsie i osady mniejsze
1. Wsi obejmujc. 100 głów ludności i więcej	139	—
z mniejszą ludnością	—	34
2. Folwarków 49, t. j. z ludnoś. 100 gł. i więcej	4	—
z mniejszą ludnością	—	45
3. Kolonji 6, t. j. z ludnś. 100 głów i więcej	1	—
z ludnością mniejszą	—	5
4. Olendrów 11, t. j. z ludnoś. 100. gł. i więcej	3	—
z ludnością mniejszą	—	8
5. Posad leśnych i innych	—	16
6. Karczem	—	6
7. Młynów i zakładów 13, t. j. wodnych 12 cegielnia 1	—	13
Ogół	147	127
Łącznie	274	

13. POWIAT SRZODZKI.

1. OPIS OGÓLNY.

1029. Powiat Srzodzki graniczy na północ z powiatem Gnieznieńskiem; na wschód z powiatem Gnieznieńskim i Wrzesińskim; na południe z powiatem Pleszewskim i Szremskim; na zachód z powiatami Szremskim, Poznańskim i Obornickim.

1030. Kraj powiatu Srzodzkiego jest równy, oprócz wzgórza pod miastem Pobiedzisko.

1031. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest rolnictwo i chów bydła. Nakońcu 1837 liczono w nim koni i źrebiąt 5891; bydła rogatego 16.701; owiec 95.220; kóz 39; świń 10.260; w ogóle sztuk 128:111. [1]) Na jednę □ milę jeograficzną wypadało zatem koni 317; bydła 999; owiec 5.125; kóz 2; świń 552; w ogóle sztuk 6,895. Powiat Srzodzki należał zatem do jedenastu powiatów w Księztwie najwięcej zamożnych w dobytek i w ich rzędzie zajmował piąte miejsce.

1032. Powiat Srzodzki ma obszerności mil □ jeograficznych 18,58 albo włok polskich 6.070 albo morgów Magdeburskich 399.221. [2])

1033. Co do urodzajności ziemi liczyć można w powiecie urodzajnego gruntu połowę, to jest: 199.576 mor. Magdeburskich, średniego tyleż.

1034. Ludność ogólna podług Hoffmana wynosiła w 1837 głów 40.535, stosunkowa 2.182; miejska 6.172, wiejska 34.363. Taż ludność ogólna powiatu w 1837 wynosiła po-

1) Hoffman's *Bevölkerung.*

2) Na jednę kw. milę jeograficzną liczymy włok polskich podług Colberga Tablic 326,86 morgów Magdeburskich podług Zeidlitza 21.490,30.

dług spisu regencyjnego głów 40.788; stosunkowa na 1 □ milę jeograficzną głów 2.195; miejska 6.218; wiejska 34.570. Dymów liczono w powiecie miejskich 617; wiejskich 3.571; w ogóle 4.188.[1]) Ludność katolicka podług Hoffmana wynosiła 32.598; innych wyznań chrześcijańskich 6.568, żydowska 1.622.

1035. Powiat Srzodzki liczy katolickich parafji 26; protestantskich 2. Da katolickich należą kościoły *parafafialne* w dyecezyi Poznańskiej 23, w miastach Srzoda, Zaniemyśl, Kostrzyn; we wsiach Winogóra, Koszuty, Krerowo, Mączniki, Mądre, Nietrzanowo, Snieciska, Solec, Tulce, Czerlejno, Giecz, Grodziszczko, Gułtowy, Iwno, Nekla, Opatowka, Siedlec, Siekierki wielkie, Targowa górka, Uzarzewo. *Filialne* we wsiach Bagrowo, Murzynowo borowe, Kleszczewo, Żydowo. Do dyecezyi Gnieznieńskiej należą 3: Węglowo, Wronczyn, Pobiedziska. Do protestantskich kościoły parafialne w Pobiedzisku, w Zaniemyśli; filialny w Srzodzie.

1036. Żydzi mają w powiecie synagog 3, to jest w Srzodzie, Pobiedzisku, Zaniemyślu.

1037. We względzie policyjnym powiat Srzodzki dzieli się na pięć okręgów, to jest: Kostrzyński, Pobiedziński, Zaniemyślski, Srzodzki i Targowo-górski.

1038. Rzek większych w powiecie jest dwie, to jest Warta i Orla. Rzek mniejszych 2, jako to Cybina, i Głowna. Warta płynie na samej południowej granicy powiatu i oddziela go od powiatu Pleszewskiego. Orla płynie od Miłosławia i niedaleko wsi Kempa wielka łączy się z Wartą. Cybina wypływa z błot Sannickich a za wsią Jerzykowem wpływa do powiatu Poznańskiego. Głowna wypływa z powiatu Gnieznieńskiego, oblewa wieś Głowno a za młynem Kowalskim wchodzi do powiatu Poznańskiego.

1039. Jezior w powiecie Srzodzkim jest 7, to jest: Stęszewo, Wronczyn, Latalice, Iwno, Jeziory wielkie, Jeziory małe, Zaniemyśl.

1040. Las w powiecie Srzodzkim nazwany na mappie szczegółowej jest jeden, to jest Jezierzycki.

1041. Z dóbr rządowych w powiecie są wsie należące do

1) Spis miejsc w departamencie Poznańskim str. 164.

amtu albo ekonomji Pobiedzisko i rentamtu Swarzędź, oprócz tego szczególne dzierżawy Polska wieś, Trzebiesławki i Strumiany.

1042. Powiat Srzodzki ma główną komunikacyą wodną w Warcie, żeglownej na większe statki Odrzańskie. Lądowej w gościńcu bitym nie ma jeszcze, ale mieć ją będzie w krótce w gościńcu zamierzonym z Poznania na Pobiedzisko, Gniezno do Torunia, i w gościńcu z Poznania na Kostrzyń, Wrześnię do Warszawy.

1043. Traktów większych w powiecie jest 3: jeden Poznańsko-Toruński na Pobiedzisko; drugi Poznańsko Warszawski na Kostrzyń, Wrześnię i Słupcę; trzeci Kaliski na Srzodę i Nowe miasto.

1044. Traktów mniejszych jest 5: jeden ze Srzody na Kostrzyń, Pabiedzisko, Wągrowiec do Bydgoszczy; drugi ze Srzody na Czerniejewo do Gniezna; trzeci ze Srzody do Wrześni; czwarty ze Srzody do Zaniemyśla i Szremu; piąty z Kurnika na Zaniemyśl do Nowego miasta.

1045. Stacyi konnych pocztowych w powiecie jest 3, to jest w Srzodzie, Kostrzyniu i Pobiedzisku; listowa jedna w Zaniemyślu.

1046. Połowa prawie powiatu dzisiejszego Srzodzkiego należała do dawnego województwa Poznańskiego z miastami Srzoda i Zaniemyśl, w obszerności mil □ jeograficznych 8,50. Druga połowa należała do dawnego województwa Gnieznieńskiego z miastami Pobiedzisko i Kostrzyń w obszerności mil □ 8,66. Część mała należała do dawnego województwa Kaliskiego z wsiami, Winogóra, Krzykosy, Piątkowo, Murzynowo borowe etc. w obszerności mil □ jeograficznych 1,42.

1047. Powiat Srzodzki ma miast 4, majętności 76, wsi większych 152, wsi i osad mniejszych 156; w ogóle wsi i osad 308.

2. MIASTA.

1048. Powiat Srzodzki ma miasta następujące; Srzoda, Pobiedzisko, Zaniemyśl i Kostrzyń.

1049. *Srzoda (Schroda)* nad strumieniem bezimiennym i na większym trakcie Poznańsko-Kaliskim położone miasto,

miało w 1811 domów 209, ludności 1250, dziś ma domów 215. Ludność w 1841 głów 2.134 [1]); podług Hoffmana 2.067. Ma kościół katolicki, kollegiatę, kościół protestantski z katolickiego przerobiony i synagogę. Miasto leży wśród okolicy urodzajnej, dobrze jest zbudowane, liczy się do trzeciej klassy podatku przemysłowego, ma cztery jarmarki do roku kramne i na bydło: dnia 9 stycznia, 27 marca, 17 lipca, 2 października. Mieszkańcy trudnią się głównie kramarstwem. Srzoda jest miejscem urzędowania powiatowego landrata i sądu ziemsko miejskiego. Pierwsza wzmianka o Srzodzie jest roku 1231. Tu Władysław Laskonogi umarł z żalu, jak świadczy Kromer, iż od oblężenia Gniezna odstąpić musiał. W 1331 Krzyżacy zniszczyli zamek Srzodzki. Władysław Jagiełło wyniósł Srzodę do rzędu miast i nadał jej prawo Magdeburskie. Za Jagiełłów 1574 r. sejmiki Wielkopolskie dawniej w Kole odbywające się, przeniesione zostały do Srzody. Miasto to od wojny Jana Kazimierza z Królem Szwedzkim Gustawem, gdy je generał Wittenberk zniszczył, już się więcej nie podniosło. Kościół w Srzodzie należy do celniejszych gmachów Wielkopolskich. Jedna część jego istniała na początku XV. wieku, druga roku 1423 z piękną wieżą wzniesiona została przez Mikołaja de Kyki miejscowego plebana. Z czasów tego proboszcza znajduje się w kościele tym ławka i słup przez środek kościoła przeciągnięty z napisem, którego, dla zatarcia, odczytać nie można. Po prawej stronie ołtarza jest tu nagrobek Ambrożego Pampowskiego wojewody Sieradzkiego zmarłego w 1510. Wierszy tu umieszczonych przez Starowolskiego, jak świadczy dzieło jego *Monumenta Sarmatorum*, dojrzeć nie podobna. Przy kościele jest kaplica z grobami Gostomskich. Był tu dawniej kościół i klasztór Ks. Dominikanów fundowany 1479 przez Jana biskupa Chełmskiego; kościół oddany został protestantom, klasztor jest rozwalony. [2]) Srzoda była dawniej starostwem, które w 1782 płaciło kwarty złp. 935. [3]) Od roku 1574 do wyboru posłów na sejm i deputatów na Trybunał koronny odbywały

1) Spis miejsc dep. Poznań. str. 159.
2) Wspomnienia Wielkopolskie pr. Edw. Raczyńskiego.
3) Siarczyński, Dykcyonarz Jeograficzny.

się w Srzodzie sejmiki województwa Poznańskiego, Kaliskiego a później i Gnieznieńskiego. W 1703 zawiązała się tu konfederacya przeciw Augustowi II. za Stanisławem Leszczyńskim. Miasto Srzoda należy do rządu. Stacya konna tutejsza odwozi do Wrześni, Pyzdr, Jarocina, Poznania i Kostrzynia. Odległość od Poznania mil 5 ¼.

1050. *Pobiedzisko (Powiedzisko)* [1] *(Pudwitz)* na trakcie większym Poznańsko-Toruńskim położone miasto, miało w 1811 domów 194, ludności 1.071 dziś ma domów 140. Ludność w 1841 wynosiła głów 1493 [2]; podług Hoffmana w 1837 głów 1.517. Ma kościół katolicki, protestantski i synagogę, i cztery jarmarki w roku kramne i nabydło: dnia 7 marca, 9 maja, 18 lipca, 12 października. Miasto to było dawniej zamożne. W roku 1576 Zygmunt August potwierdził nadanie temu miastu przez Stefana Batorego prawa Magdeburskiego na wstawienie się dziedzica owczesnego Łukasza Górki. [3] Starostwo Pobiedzińskie płaciło w 1782 kwarty złp. 1875 i było w tym roku w possesyi Emfiteutycznej Radzimińskiego. [4] Poczta konna tutejsza odwozi do Poznania, Murowanej Gośliny, Gniezna i Kostrzynia. Odległość od miasta powiatowego Srzody mil 4, od Poznania mil 3 ½.

1051. *Zaniemyśl (Santomischel)* na trakcie ze Srzody do Szremu, między jeziorem Zaniemyślskiem i Małojezierskiem położone miasto, miało w 1811 domów 86, ludności 454, dziś ma domów 98. Ludność ogólna wynosiła w 1841 głów 1410 [5]; chrześcijańska 904, żydowska 506 [6]. Ma kościół katolicki, protestantski i synagogę. Katolicki jest dziełem pogrobowem Józefa Jaraczewskiego senatora kasztelana Królestwa Polskiego kongressowego, wykonanem przez żonę jego Laurę przy pomocy radcy Ogrodowicza, Ks. Dziekana Rybickiego, i staraniem zeszłego Edw. Raczyńskiego. Poświęcenie jego nastąpiło 13 stycznia 1843 roku. Mieszkańcy trudnią się gorzelnictwem i fabrykacyą likwo-

1) Miasto to na mappie Zanoniego i Kurnatowskiego nazwane jest Powiedzisko, w Dykcyonarzu Siarczyńskiego, mappach szczegółowych, w spisach regencyjnych i w zwyczaju powszechnym nazywa się Pobiedzisko.
2) Spis miejsc w Departamencie Poznańskim str. 154.
3) *Codex Diplom. M. Pol.* str. 246.
4) Siarczyński, Dykcyonarz Jeograficzny.
5) Spis miejsc dep. Poznań. str. 157.
6) Hoffman's *Bevölkerung.*

rów, — i mają cztery jarmarki w roku, kramne i na bydło: dnia 13 lutego, 24 kwietnia, 10 sierpnia, 30 października. Należy do Skórzewskiego. Pod Zaniemyślem rozciągał się w 1331 roku podług Długosza wał usypany przez szlachtę i włościan Wielkopolskich łączący jeziora Kurnickie, Bnińskie, Wielko i Mało Jezierskie i Zaniemyślskie z rzeką Wartą; wał ten zaczynał się na południe od wsi Zwolno i Kempa mała, a dochodził na północ do wsi Głuszyny i zapewne rzeczką Koplą do jej ujścia do Warty; w długości, nie jak Długosz utrzymuje, siedmiu, lecz pięciu i pół mili. Za tym wałem, wzmocnionym za pomocą głębokiego przekopu wodą napełnionego, schronili się mieszkańcy z najdroższemi rzeczami i w tej obszernej między Wartą i okopem 5 □ mil obejmującej twierdzy tak dzielnie się bronili że Krzyżacy z wielką klęską z kraju ustąpić musieli. Niedaleko od miasta na jeziorze Zaniemyślkiem jest wyspa Edwardową zwana, która dożywotnie należała do Edwarda Raczyńskiego, na której ten dawny posiadacz wystawił zameczek i całą wyspę pięknie ozdobił. Przy tej wyspie niedawno bo w 1819 dwóch Polaków, przyjaciół i krewnych, szlachetną wyprawili zabawę, gdy na dwóch, w małym rozmiarze zbudowanych i właściwym przyborem i uzbrojeniem opatrzonych okrętach, wszystkie w gonitwach a nawet zmyślonej bitwie, marynarskie działania, obroty i ruchy naśladować starali się. Piękna ta i oświeconych i zamożnych obywateli godna zabawa, mimowolnie w widzach budziła wspomnienie czasów, kiedy Polska i brzegi morskie i własne porty, flottę, majtków i admirałów swoich miała, i kiedy sława imienia Polskiego na najodleglejszych rozlegała się morzach. W okolicach jeziora Zaniemyślskiego wykopano w 1826 pieniądze blaszkowe brakteatami zwane, i podobnież z wód jeziora wydobyto miecz i zbroję Krzyżacką. Pierwsze mogły być w XIII. wieku, drugie z XIV. to jest są podług wszelkiego podobieństwa śladem walki w 1331 stoczonej. [1]) Poczta tutejsza jest listowa. Odległość od miasta powiatowego mil 1 ½. od Poznania mil 4.

1052. *Kostrzyn (Kostrschin)* na większym trakcie Poznań-

1) Wspomnienia Wielkopolski.

sko-Warszawskim położone miasto, miało w 1811 domów 153, ludności 753, dziś ma domów 164. Ludność w 1841 wynosiła głów 1181 [1]). Podług Hoffmana w 1837, głów 1178. Ma kościół katolicki starożytny, cztery jarmarki w roku kramne i na bydło dnia: 20 lutego, 19 czerwca, 23 października, 4 grudnia. Należy do rządu. Kostrzyn niegdyś należał do PP. Franciszkanek w Gnieznie. Poczta konna tutejsza odwozi do Poznania, Pobiedziska, Wrześni, Śrzody i Szremu. Odległość od miasta powiatowego Śrzody mil 2 ½, od Poznania 2 ¾.

3. WSIE.

1053. Powiat Śrzodzki w pięciu okręgach obejmuje wsi większych 152; wsi i osad mniejszych 156; w ogóle wsi i osad 308. Wsie te należą do 75 majętności to jest rządowych 2, prywatnych 73.

1054. 1. OKRĘG KOSTRZYŃSKI

	Majętność	Właściciel	Ner. wsi większej	Ner. wsi mniejszej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1	Drzązgowo	Grudzińska Anna	—	1	Sokolniki fol.	7	73
2	Gowarzewo	Sempołowska Emilia	1	—	Gowarzewo	28	274
			—	2	Szewce	4	45
			—	3	Synowiec fol.	5	39
3	Gwiazdowo	Rogaliński	2	—	Gwiazdowo	15	135
			3	—	Sokolniki	13	111
4	Iwno	Mielżyńska	—	4	Chorzałki	6	80
			4	—	Iwno	20	250
			—	5	Podgaj pos. leś.	3	41
			5	—	Ruisce fol.	10	108
			—	6	Wiktorowo fol.	11	85
5	Kłony	Görtig	6	—	Kłony	26	181
			—	7	Ługowiny fol.	1	5
			—	8	Sokolniki	6	51
6	Kościałkowa Górka	Radoński Tadeusz	—	9	Glinka	11	82
7	Komorniki	Poniński Henryk	7	—	Bilino	21	178
			8	—	Komorniki	10	140
—	Kurnik	Działyński Tytus	—	10	Krzyżowniki I.	7	66

1) Spis miejsc departamentu Poznańskiego str. 152.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
8	Markowice	Zieliński Roman	9	—	Markowice	24	211
9	Poklatki	Lutomski Józ.	10	—	Poklatki	7	111
10	Siedlce	Grabowski	—	11	Grobla pos.	1	6
			11	—	Siedlce	37	385
			12	—	Siedlce Ol.	14	141
11	Siekierki wielkie	Lantsch Balbina	13	—	Siekierki wielkie	18	228
			14	—	Siekierki małe	20	184
			—	12	Tulipan karcz.	2	20
—	Swarzędź *(Rent-Amt)*	Rząd	—	13	Bugaj karcz.	1	11
			—	14	Buszkowice fol.	2	28
			15	—	Czerleinko	20	269
			16	—	Czerlejno	33	340
			—	15	Glinka (duchowna)	8	65
			17	—	Jagodno	14	119
			18	—	Kleszczewo	32	346
			—	16	Kleszczewo kol.	5	19
			—	17	Kostrzyn	6	69
			19	—	Libartowo	12	114
			20	—	Paczkowo	7	111
			21	—	Sarbinowo	15	156
			—	18	Staniszewo	8	80
			22	—	Srzodka	15	171
			23	—	Strumiany	14	155
			—	19	Taniborz	10	80
			—	20	Wilhelmowo kol.	5	51
12	Tarnowo	Suchorzewski Jan	—	21	Puszczykowo	6	75
			24	—	Tarnowo	18	202
13	Trzek	Topolski	25	—	Trzek	11	106
14	Tulce	Poniński Edward	26	—	Tulce [1]	28	106
15	Węgierskie	Bronikowska Emilia	27	—	Węgierskie	26	262
			—	22	Zagaj fol.	1	8
16	Wydzierzewice	Moszczeński	—	23	Krzyżowniki II.	10	84
			28	—	Nagradowice fol.	15	127
			29	—	Wydzierżewice	27	248
						676	6.632

1055. **2. OKRĘG POBIEDZISKI**

17	Pobiedzisko	Rząd	—	24	Głowienka mł.	2	24
			—	25	Zielonydwór pos. leś.	1	11
			—	26	Kaczyna mł.	2	28
			—	27	Kapalice mł.	2	26
			—	28	Pobudzisko p. l.	1	6
18	Bednary	Zawadzki	30	—	Bednary	16	173

1) We wsi Tulce Bolesław Krzywousty fundował kościół. — W księżym dziedzińcu stoi piękny stary obelisk bez napisu i niewiadomo co znaczy.

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	29	Bednary kol.	5	40
19	Czachurki	Brzezański Karol	—	30	Czachurki	9	91
20	Głębokie	Białobłock i	—	31	Berkowo fol.	1	11
			31	—	Głębokie	19	214
			—	32	Głębokie Ol.	3	22
21	Gołuń	Brzeziński August	32	—	Gołuń	14	145
			—	33	Gołuń Ol.	11	78
			—	34	Krzyżowka kar.	1	6
22	Gwiazdowo	Rogalinski Te-	33	—	Gwiazdowo	14	134
			—	35	Kopanina fol.	1	22
—	Kociałkowa Góra	Radoński Tadeusz	34	—	Kociałkowa góra	14	161
			—	36	Górka stara Ol.	4	41
			—	37	Górka nowa	8	80
			—	38	Szkudelna mł.	1	14
23	Kołatka	Ifland	—	39	Brand karcz.	1	5
			35	—	Kołatka	10	113
			36	—	Kołata	19	159
			—	40	Pruszewice	10	93
			—	41	Tuchno Ol.	3	15
24	Kowalskie	Urbanowski Teofil	37	—	Bugaj	14	118
			38	—	Kowalskie	12	149
			—	42	Wincentowo	3	20
25	Krześlice	Białobłocka Teresa	39	—	Krześlice	15	216
			40	—	Wronczyn	15	127
			—	43	Wronczyn Ol.	4	37
			—	44	Złotniki	7	78
26	Latalice	Speichert Teodor	—	45	Adamowo fol.	4	37
			—	46	Latalice	12	93
27	Pomarzanowice	Daleszyński	41	—	Pamarzanowice	20	238
28	Biskupia	Poznańska Kapituła	42	—	Biskupia	14	135
29	Sanniki	Scheel Alexad.	43	—	Sanniki	14	143
			—	47	Sanniki Ol.	3	19
			—	48	Zberkowo	6	50
—	Swarzędź	Rząd	44	—	Bocinice Ol.	16	122
			—	49	Borowno Ol.	10	67
			—	50	Borowo mł.	2	20
			45	—	Góra	14	122
30	Głowno	Herzog	46	—	Głowno	12	106
—	Swarzędź	Rząd	—	51	Jezierce pos. leś.	1	12
			—	52	Borowo karcz.	2	18
			47	—	Jerzyn	13	139
			—	53	Jerzyn Ol.	4	35
			—	54	Jerzyn pos. leś.	1	9
			—	55	Jerzykowo	10	141
			—	56	Jerzykowo Ol.		
			48	—	Jankowo	19	170
			—	57	Jankowo mł.	1	21
			49	—	Kocanowo	23	173

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	58	Kurecz mł.	1	16
			50	—	Łagiewniki	23	213
			—	59	Nadrożne mł.	2	20
			—	60	Olszak mł.	1	11
			51	—	Podarzewo	16	112
			—	61	Podarzewo Ol.	11	95
			52	—	Polska wieś	15	191
			53	—	Promno	15	179
			—	62	Promno Ol.	7	62
			—	63	Promno kol.	4	28
			—	64	Promno pos. leś.	1	7
			—	65	Rybitwy I. II. fol.	5	44
			54	—	Stęszewko	13	170
			55	—	Stęszewko Ol.	18	160
			—	66	Stęszewko pos. l.	1	10
			—	67	Wagowo	7	63
			56	—	Węglewo	15	184
			—	68	Węglewo Ol.	3	29
			—	69	Wójtostwo	5	47
			—	70	Wiśniewo pos.	2	30
31	Uzarzewo	Lipski Józef	57	—	Uzarzewo [1]	16	160
			—	71	Uzarzewo kol.	8	33
			—	72	Uzarzewo Ol.	3	36
			—	73	Swiencinek	9	51
			—	74	Zjawiniec karcz.	2	29
						646	6.300

1056. 3. OKRĘG ZANIEMYŚLSKI

32	Czarnotki	Karczewski Bogusław	—	75	Baba pos.	4	25
			58	—	Czarnotki	32	406
			—	76	Czarnotki Ol.	3	23
			—	77	Kempa II. fol.	4	42
			59	—	Lubrze fol.	13	125
			—	78	Ludwikowo fol.	2	26
			—	79	Wyszakowo fol.	5	48
			—	80	Wyszakowo	6	50
33	Koszuty	Swiszulska	—	81	Brzeziny fol.	2	12
			60	—	Koszuty	21	209
			—	82	Koszuty kol.	13	58
			—	83	Koszuty pos. l.	1	11
34	Młodzikowo	Materna	61	—	Młodzikowo	15	130
			—	84	Młodzikowo Ol.	8	56
35	Murzynowo borowe	Krzyżanowski Antoni	62	—	Miąskowo	13	102
			63	—	Murzynowo borowe	13	144
36	Murzynowo leśne	Żychlińska Józefa	64	—	Murzynowo leśne	14	148

1) Tu jest papiernia.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	86	Murzynowo leśne Ol.	6	38
			—	87	Piekło pos.	6	56
			—	88	Ramułki fol.	1	5
37	Pigłowice	Sokolnicki Tadeusz	—	89	Kazimirki	7	37
			65	—	Pigłowice	22	202
			—	90	Przylepa karcz.	2	24
38	Płaczki	Korytowska Katarzyna	66	—	Płaczki	14	139
39	Mądre	Kapituła Poznańska	67	—	Mądre	11	101
			—	91	Nadziejowo	7	91
—	Swarzędź	Rząd	68	—	Trzebiesławki	18	158
40	Snieciska	Smedíke	69	—	Snieciska	26	239
			—	92	Brzostek fol.	4	83
			70	—	Garby	21	212
41	Strzeszki	Stablewski	—	93	Brzozowice pos.	2	14
42	Sulencin	Skrzydlewski Wład.	—	94	Borowo fol.	6	87
			—	95	Borowo Ol.	4	32
			—	96	Ciołki kol.	3	22
			71	—	Sulencin	29	284
			—	97	Sulencin mł.	1	7
			—	98	Sulencin przewóz	1	8
			72	—	Sulencin Ol.	45	330
43	Zaniemyśl	Skorzewski	73	—	Bożydar	22	145
			—	99	Dobroczyn	10	65
			—	100	Humer	8	61
			74	—	Jaszkowo	19	121
			75	—	Jeziory wielkie	32	321
			76	—	Jezirry małe	26	239
			77	—	Józefowo kol.	24	144
			78	—	Kempa II.	11	152
			79	—	Kempa mała	13	141
			—	101	Lorenka fol.	3	28
			80	—	Lubonice	20	191
			81	—	Lubonice Ol.	25	198
			82	—	Niezamyśl	17	123
			83	—	Pulwica	15	157
			84	—	Winnna	15	139
44	Ulejno	Dąbrowski Bronisław	85	—	Bronisław	10	129
			—	102	Kikusz pos.	1	6
			86	—	Pięczkowo	67	547
			—	103	Wiktorowo fol.	2	21
			87	—	Witowo	43	312
45	Zrzenica	Mańkowska	—	104	Bogusławka fol.	3	46
			—	105	Kopernik pos.	1	11
			88	—	Krzykosy	35	267
			89	—	Solec	32	240
						864	7.593
1057.		4. OKRĘG SRZODZKI					
46	Babin	Rohrman	90	—	Babin	16	155

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	106	Bogdaj fol.	5	53
			—	107	Bojnice fol.	6	36
			91	—	Romanowo	18	104
47	Bieganowo	Radoński Florentyn	92	—	Bieganowo	20	177
			—	108	Turek fol.	2	17
			—	109	Zmysłowo	9	66
48	Brodowo	Szołdrski	93	—	Brodowo	31	340
49	Chwałkowo	Materna	94	—	Chwałkowo	8	100
			—	110	Czartki	10	79
50	Dembicz	Wolniewicz Antoni	—	111	Brzeziak fol.	2	22
			95	—	Dembicz	11	168
			96	—	Dembicz	14	116
51	Jarosławiec	Zielińska Faustynowa	97	—	Jarosławiec	9	127
			—	112	Urniszewo fol.	5	51
			—	113	Urniszewo	5	42
—	Kurnik	Działyński Tytus	98	—	Januszewo	11	145
			99	—	Kijewo	20	239
			—	114	Brody karcz.		
			100	—	Zimino	21	210
52	Pentkowo	Kapituła Poznańska	101	—	Pentkowo	21	176
53	Piątkowo czarne	Drwęcki Tomasz	—	115	Czarnybrod kol.	17	181
			—	116	Pieczyska pos. l.		
			—	117	Piątkowo czarne		
			—	118	Piątkowo czar. po.		
			—	119	Postułka pos. les.		
			102	—	Starkowice fol.	9	124
54	Pierzchno	Białkowski Alfons	103	—	Chudzice	16	134
			—	120	Gaj karcz.	1	4
			104	—	Pierzchno	16	153
55	Rumiejki	Dobrowolska	—	121	Rumiejki	8	82
56	Zielniki	M. Srzoda	—	122	Ruszkowo fol.	5	25
			—	123	Zielniki fol.	6	80
			—	124	Zielniki	10	84
57	Marcelina	Proboszcz Srzodzki	—	125	Marcelina kol.	2	23
			—	126	Topola fol.	4	44
—	Swarzędź	Rząd	105	—	Krerowo	24	283
85	Szlachcin	Szczanieccy SS.	—	127	Grzyce kol.	8	78
			106	—	Nietrzanowo	17	189
			—	128	Olszewo fol.	7	89
			—	129	Olszewo	10	85
			107	—	Szlachcin	19	230
			—	130	Szlachcin kol.	10	76
59	Słupia	Nieświatowski Jan	108	—	Annopole	20	193
			—	131	Annopole fol.	2	20
			109	—	Słupia	8	120
60	Strzeszki	Prusimski	—	132	Strzeszki	7	69
—	Ulejno	Dąbrowski	110	—	Janowo	18	143
			111	—	Mączniki fol.	14	135
			—	133	Rumiejki kościelne	7	56

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
61	Winnagóra	Dąbrowski Bronisław	112	—	Chocisza fol.	9	112
			113	—	Brzezie	21	187
			114	—	Winnagóra [1]	27	322
62	Żabikowo	Rzepnicka	—	134	Żabikowo fol.	6	75
—	Zrzenica	Mańkowska	—	135	Henrykowo kol.	7	64
			115	—	Włostowo	15	132
			116	—	Zrzenica	16	199
						610	6.216

1058. 5. OKRĘG TARGOWOGÓRSKI

63	Bagrowo	Dobrogojski Józef	117	—	Bagrowo	16	159
			—	136	Gablin	8	80
64	Borzejewo	Brownsford	118	—	Borzejewo	15	173
65	Chłapowo	Radoński Franciszek	119	—	Chłapowo	14	167
			120	—	Chłapowo Ol.	9	109
			121	—	Dominowo fol.	13	122
			—	137	Grodziszczko probostwo	3	20
			—	138	Szrapki fol.	8	70
			—	139	Szrapki	6	50
—	Drzązgowo	Grudzińska Anna	122	—	Drzązgowo	13	151
			—	140	Karolewo	9	59
			123	—	Wysławice fol.	12	125
66	Gułtowy	Ostrowski Seweryn	124	—	Gułtowy	45	557
			—	141	Nowojewo fol.	1	14
67	Mystki	Balgen Alexad.	125	—	Mystki	14	151
68	Nekla	Skorzewski Ignacy	126	—	Nekla	71	556
			—	142	Piła mł.		
			—	143	Altana karcz.		
			—	144	Wygoda karcz.		
			—	145	Wołkowice p. leś.		
			127	—	Nekla Ol.	41	377
			—	146	Rajmundowo fol.	5	50
			128	—	Starczanowo	21	210
			129	—	Stroszki	21	177
69	Ołaczewo	Dąbrowski	—	147	Ołaczewo fol.	5	58
70	Orzeszkowo	Szeliski Michał	130	—	Orzeszkowo	16	186
			—	148	Michałowo fol.	2	29
71	Połażajewo	Mańkowska	131	—	Połażajewo	13	103
			132	—	Tadeuszowo	10	128
72	Podstolice	Suchorzewski	133	—	Chwalszyce fol.	11	123
			—	149	Gąsiorowo	9	89
			—	150	Łaski Ol.	5	45
			134	—	Podstolice	14	168
			135	—	Zasutowo	17	185
73	Rusiborz	Grabowski Józef	136	—	Kopaszyce	10	103
			137	—	Rusiborz	12	126

1) W tej wsi dokonał chwalebnego żywota, sławnej pamięci twórca legionów Polskich we Włoszech, generał Dąbrowski, ojciec dzisiejszego Winnagóry właściciela.

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	151	Rusiborz	9	53
			—	152	Rusiborek	5	46
—	Siedlce	Grabowski	138	—	Brzeznie Ol.	26	270
—	Swarzędź	Rząd	139	—	Biskupice	13	118
			140	—	Giecz [1]	17	171
			141	—	Małagórka	14	140
			142	—	Opatówek	11	100
			143	—	Pławie	17	176
			—	153	Poświętno	9	67
			144	—	Stempocin	12	116
74	Targowa górka	Kosiński	145	—	Dzierzchnica	18	190
			146	—	Racławki fol.	9	102
			147	—	Targowa górka	52	553
			—	154	Targowa górka Ol.	10	75
			—	155	Jelenia karcz. Ol.		
—	Ulejno	Dąbrowski Józef	148	—	Ulejno	14	121
			149	—	Bukowy las kol.	18	154
			150	—	Murzynowo kościelne	20	227
			—	156	Mieczysławów	8	69
			151	—	Sabaszczewo fol.	8	112
75	Zdziechowice	Kurnatowski Andrzej	152	—	Zdziechowice	16	149
						775	7.829

1059. ZEBRANIE MIAST I WSI

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1. Srzoda	215	2.134	617	6.218
	2. Pobiedzisko	140	1.493		
	3. Zanieniemyśl	98	1.410		
	4. Kostrzyn	164	1.181		

1) Wieś Giecz albo Gdecz o pięć ćwierci mili od Śrzody położona, styka się z doliną błotnistą na której leży okop do 400 kroków mający. Wśród tych szańców jest kościołek drewniany i mieszkanie plebana, a całe to miejsce nazywa się Grodziszczko; w samym Gieczu jest także kościół z kamieni granitowych stawiany. Kościół ten jest bardzo dawny. O ćwierć mili od Giecza wśród lasu do wsi Dzierzchnica należącego, na wzgórku, były niedawno jeszcze fundamenta obszernego zamku odkryte przez gen. Kosińskiego dziś rozebrane i użyte do odbudowania spalonej wsi Dzierzchnica. W r. 1039 Brzetysław Ks. Czeski najechawszy Polskę zdobył zamek Giecz a jeńców uprowadził z sobą do Czech do lasów Cirnin zwanych, i z nich uformował osadę, która, podług świadectwa Kozmasa Czeskiego, jeszcze w r. 1128 znana była pod nazwiskiem Gieczan. W r. 1286 Przemysław II. nadał Giecz albo Gdecz kapelanowi swemu Thilo w nagrodę, za to, że mu z Zamorza sprowadził Ryxę, z którą się Przemysław po śmierci Ludgardy ożenił. (Wspomnienia Wielkopolski.)

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Wsie . .	W pierwsz. okręgu	676	6.632	3.571	34.570
	W drugim —	646	6.300		
	W trzecim —	864	7.593		
	W czwartym —	610	6.216		
	W piątym —	775	7.829		
	Ogół			4.185	40.788

1060. W liczbie 308 wsi i osad powiatu Śrzodzkiego (art. 1053) znajduje się:

	Wsie i osady	
	większe	mniejsze
1 Wsi obejmując. ludności 100 głów i więcej	131	—
z mniejszą ludnością	—	45
2 Folwarków 47, t. j. z ludn. 100 głów i więcej	11	—
z ludnością mniejszą	—	36
3 Kolonji 14, t. j. z ludnoś. 100 głów i więcej	2	—
z ludnością mniejszą	—	12
4 Olendrów 28. t. j. z ludn. 100 głów i więcej	8	—
z ludnością mniejszą	—	20
5 Posad leśnych, i innych	—	20
6 Karczem	—	12
7 Młynów i zakładów, to jest: wodnych 9, wiatrak 1, tartak 1	—	11
Ogół większych i mniejszych . .	152	156
Łącznie	308	

14. POWIAT SZAMOTULSKI

1. OPIS OGÓLNY.

1061. Powiat Szamotulski graniczy na północ z powiatem Czarnkowskim; na wschód z powiatem Obornickim i Poznańskim; na południe z Bukowskim; na zachód z powiatem Międzychodzkim.

1062. Kraj powiatu Szamotulskiego jest równy, w dwóch tylko miejscach są małe wzgórza. Część na prawym brzegu Warty położona jest prawie cała leśna. Na południe od od Warty aż do Ostroroga i Szamotuł są zapola; więcej znowu lasów między temi miastami i gościeńcem bitym Berlińskim; mniej na południe od tegoż gościńca.

1063. Głównem zatrudnieniem i środkiem utrzymania się mieszkańców jest rolnictwo i chów bydła. Na końcu 1837 roku liczono w powiecie Szamotulskim koni i źrebiąt 4.669; bydła rogatego 12.033; owiec 100.119; kóz 131; świń 5.937; w ogóle sztuk 122.889 [1]). Na jednę □ milę wypadało koni 248; bydła 630; owiec 5.242; kóz 7; świń 311; w ogóle sztuk 6.438. Powiat Szamotulski należał zatem do jednenastu powiatów w Księztwie najzamożniejszych w dobytek i w ich rzędzie zajmował szóste miejsce.

1064. Powiat Szamotulski zawiera obszerności mil □ jeograficznych 19,10 albo włok Polskich 6.240; albo morgów Magdeburskich 410.406. [2])

1065. Co do urodzajności ziemi w powiecie Szamotul-

1) Hoffman's *Bevölkerung.*

2) Na 1 kw. milę jeograficzną liczymy podług Kolberga włok 226,68 mor. Magdeburskich podług Zeidlitza 21.490,30.

skim liczyć można: urodzajnego gruntu 136.764 mor. Magdeburskich; średniego tyleż; letkiego tyleż.

1066. Ludność ogólna podług Hoffmana wynosiła w 1837 głów 37.573, stosunkowa 1.967; miejska 9.465; wiejska 28.108. Taż ludność w 1837 wynosiła w powiecie Szamotulskim podług spisu regencyjnego głów 37.386 [1]); stosunkowa na 1 □ milę głów 1.957; ludność miejska 9.465; wiejska 27.921. Dymów liczono miejskich 959; wiejskich 2.676; w ogóle 3.635 [2]).

1067. Powiat Szamotulski ma parafji katolickich 13, protestantskich 5. Do parafji katolickich należą kościoły parafialne w miastach. Ostroróg, Pniewy, Wronki, Obrzycko, Szamotuły; we wsiach: Biezdrowo, Bytyń, Duszniki, Otorowo, Psarskie, Wilczyna, Zajączkowo, Kazimierz [3]); *filialny* w Słopanowie; do protestantskich, kościoły parafialne w Obrzycku, Szamotułach, Wronkach, Pniewach, Pietrowie.

1068. Żydzi mają w powiecie synagog 5, to jest: w Szamotułach, w Wronkach, w Pniewach, w Obrzycku, w Nowym moście.

1069. We względzie policyjnym powiat Szamotulski dzieli się na pięć okręgów, jako to: Szamotulski, Wronkowski, Bytyński, Pniewski i Dusznicki. Miasto Szamotuły i Wronki nie należą do żadnego okręgu i są pod bezpośrednim dozorem powiatowego landrata.

1070. Rzeka w powiecie Szamotulskim większa jest jedna, to jest Warta; i dwie mniejsze, to jest Samica zachodnia i Ostroroga. Warta wypływając z powiatu Obornickiego, przy dotknięciu powiatu Szamotulskiego, stanowi przez ćwierć mili granicę oddzielającą go od powiatu Obornickiego, dalej płynie około miast Obrzycka, Wronkow, Nowego mostu. Od karczmy Trzybuki stanowi granicę z powiatem Międzychodzkim i o ćwierć mili dalej zupełnie do powiatu Międzychodzkiego wpływa. Pod miastem Obrzycko przyjmuje Samicę zachodnią, a pod Nowym mostem Ostrorogę.

1071. Jezior w powiecie Szamotulskim jest 31. Pomiędzy większemi są: Chojno, Rzeczyn, Bytyń i Pniewy.

1) 2) Spis miejsc Depar. Poznań. str. 129.
3) *Ordo officii divini Posnan. 1843.*

1072. Lasów w powiecie jest 5, to jest: Biezdrowski, Lubowski, Obrzycki, Dobrojewski i część Chojnowskiego.

1073. Dobra rządowe w powiecie Szamotulskim należą do jednego amtu ekonomji zadzierżawionej, to jest Duszniki.

1074. Powiat Szamotulski ma dwie główne kommunikacye, wodną i lądową. Wodna jest przez rzekę Wartę całą północną szerokość powiatu przerzynającą i ciągle żeglowną; lądowa jest w gościńcu bitym Berlińskim, na Bytyń, Podrzewo i Pniewy, w części południowej powiatu przechodzącym i mającym długości w tymże powiecie blizko mil czterech.

1075. Trakt większy jeden przechodzi przez powiat Szamotulski, to jest z Poznania na Szamotuły, Ostroróg do Sierakowa.

1076. Traktów mniejszych jest 6, to jest: jeden z Pniew, na Otorowo, Szamotuły do Obornik; drugi z Buka, na Duszniki, Podrzewo do gościńca bitego Berlińskiego; trzeci od Sierakowa do Wielenia przez las Chojnowski i Biezdrowski; czwarty z Poznania na Kazimierz, Szamotuły, Wronki do Wielenia; piąty łączący miasta Nowy most, Wronki, Obrzycko i Szamotuły; szósty od Poznania na Brzozę, Wilkowo, Miesciski do Bytynia.

1077. Stacyi pocztowych konnych jest cztery w powiecie, to jest: w Gaju, Pniewach na gościńcu bitym Berlińskim, i prócz tego w Szamotułach i Wronkach. Poczta listowa jest w Obrzycku.

1078. Cały dzisiejszy powiat Szamotulski należał do dawnego województwa Poznańskiego w obszerności mil □ jeograficznych 19,10.

1079. Powiat Szamotulski ma miast 6; majętności 49; wsi i osad większych 109: wsi i osad mniejszych 94; w ogóle wsi i osad 203.

2. MIASTA.

1080. Powiat Szamotulski ma miasta następujące: Szamotuły, Wronki, Pniewy, Obrzycko, Nowy most, Ostroróg.

1081. *Szamotuły (Samter)* położone nad rzeczką Samica zachodnia, miało w 1811 domów 201, ludności 1.252, dziś

ma domów 223. Ludność ogólna wynosiła w 1841 głów 2.383[1]); chrześcijańska 1.604; żydowska 779 [2]). Ma kościół katolicki i dawny klasztor Ks. Reformatów, kollegiatę, kościół protestantski i synagogę. Jest miejscem urzędowania powiatowego landrata. Był tu dawniej sąd pokoju dziś jest sąd Ziemsko-miejski. Należy do Bethge. Miasto ma wiele tkaczów i garbarzy. Należy do trzeciej klassy podatku przemysłowego, ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło: dnia 5 kwietnia, 12 lipca, 28 września, 15 listopada. Ordynacya miejska, nadana mu została 24 września 1835 r. Szamotuły należały niegdyś do Szamotulskich których były gniazdem. W XVI. wieku Łukasz Górka ożeniwszy się z Szamotulską dostał z nią w posagu połowę Szamotuł i tu wybudował zamek który do dziś dnia stoi i kollegiatę. Szamotulscy w smoim dziale Szamotuł mieli także zamek który później Łąccy dziedzice Szamotuł po Szamotulskich i Górkach Ks. Ks. Reformatom oddali a ci go na klasztor przerobili. Szamotuły są miejscem urodzenia Grzegorza archidyakona Pszczewskiego, professora prawa Rzymskiego w Krakowie; Jana Johnstona lekarza i Wacława kompozytora muzyki, obu w XVI. wieku. Orzechowski bardzo chwali dzieła muzyczne Wacława, osobliwie kantaty na ślubie Zygmunta Augusta z Katarzyną Austryjaczką w Krakowie odbyte. Żale Jeremiaszowe tegoż kompozytora dotąd śpiewają w niektórych kościołach Polskich. Jan Johnston urodził się 3 września 1603 roku, był zarazem biegłym badaczem przyrodzenia. Rafał Leszczyński wojewoda Bełzki, powierzył mu syna swego Bolesława, który pod sterem jego w Dortrecht i Hardewig do sztuki mennicznej tak szkutecznie przyłożył się, że po powrocie jego do kraju projekt Bolesława ustanowienia stopy mennicznej, przez sejm w prawo zamieniony został. Johnston umarł w Lesznie 1675 roku. Do zamku w Szamotułach przez Łukasza Górkę wystawionego i stojącej w nim baszty z wieżą Czarna Księżniczka zwanej, przywiązana jest legenda. Piękny kościół Szamotulski jest dziełem tegoż Łukasza Górki, wojewody Poznańskiego, później biskupa Kujawskiego. Mię-

1) Spis miejsc w departam. Poznańskim str. 129.
2) Hoffman's *Bevölkerung.*

dzy osobliwościami tego gmachu jest piękna biblioteka i ołtarz obozowy, który Jan III. za powrotem swoim z Wiedeńskiej wyprawy do Szamotuł darował. Utrzymują że to ten sam ołtarz na którym Ks. Marek Aviano kapelan Królewski, krótko przed rozpoczęciem bitwy, na górach Kalembergskich mszę św. odprawiał.[1]) — Była dawniej w Szamotułach drukarnia a przy niej w 1559 sławny drukarz Awidecki. Poczta tutejsza odwozi do Sierakowa, Pniew i Poznania. Odległość od Poznania mil 5.

1082. *Wronki* nad rzeką Wartą miały w 1811 domów 158, ludności 1.423, dziś mają domów 215. Ludność w 1841 wynosiła głów 2.252 [2]); chrześcijańska 1.439; żydowska 813 [3]). Ma kościół katolicki, dawny klasztor Ks. Ks. Dominikanów przez Księcia Przemysława w 1279 fundowany,[4]) kościół protestantski i synagogę. Należy do familji Dzieduszyckich. Dzisiejszy właściciel znacznie tutejsze gorzelnictwo podniósł. Miasto liczy się do klassy trzeciej podasku przemysłowego, i ma ordynacyą miejską nadaną sobie dnia 6 października 1838 roku. W czasie zamieszek roku 1383 miasto zupełnie zniszczone zostało. Było to podczas bezkrólewia po królu Ludwiku Węgierskim. Domarat kasztelan Poznański, generał Wielkopolski popierał na kandydata do korony Zygmunta margrabiego Brandeburgskiego, syna Cesarza Karola IV. któremu król Ludwik zaręczył był córkę swą Maryę. W tym celu, działał przeciwko reszcie Wielkopolanów, sprzeciwiających się temu wyborowi w skutku związku Radomskiego. Wiele miast i wsi Poznańskich przy tych rozterkach ucierpiało, ale najdotkliwiej Wronki. Wątpliwem jest nader świadectwo miejscowej kroniki, tudzież Nowomiejskiego i Bzowskiego [5]), jakoby Saraceni w r. 1280 klasztor tutejszy spalili. Tatarowie, o których tu pod nazwiskiem Saracenów jest mowa, nigdy w Poznaniu nie byli. W przywileju w XIII. wieku przez Ks. Przemysława klasztorowi tutejszemu Ks. Ks. Dominikanów nadanym [6]), jest

1) Wspomnienia Wielkopolski Ed. Raczyńskiego.
2) Spis miejsc depar. Poznańskiego str. 129.
3) Hoffman's *Bevölkerung.*
4) *Codex Diplom. M. Pol.* str. 67.
5) Wspomnienia Wielkopolski.
6) *Codex diplom. M. P.* str. 67.

wzmianka dowodząca, że już w tedy murowano z cegły na wapno i że rzeka Warta już była spławną. Zburzony ten klasztor na nowo przez Władysława Jagiełłę wzniesiony został. Jest w Wronkach poczta konna, która odwozi do Szamotuł, Pniew i Sierakowa. Miasto ma cztery jarmarki w roku, kramne i na bydło: dnia 2 marca, 8 czerwca, 12 października, 21 grudnia. Odległość jego od miasta powiatowego Szamotuł mil 2¼, od Poznania mil 7¼.

1083. *Pniewy (Pinne)* nad jeziorem tegoż nazwiska i na gościńcu bitym Berlińskim położone miasto, miało w 1811 domów 136, ludności 822, dziś ma domów 172. Ludność ogólna wynosiła w 1841 głów 1850 [1]), chrześcijańska 1.143, żydowska 707 [2]). Jest kościół katolicki, protestantski i synagoga. Należy do Raparta. Stacya pocztowa konna tutejsza odwozi do Gaju, Gorzynia, Sierakowa i Trzciela. Miasto ma 4 jarmarki w roku kramne i na bydło: dnia 6 kwietnia, 29 maja, 4 września, 20 listopada. Odległość od miasta powiatowego Szamotuł mil 3, od Poznania mil 6½.

1084. *Obrzycko (Obersitzko)* nad Wartą położone miasto, miało w 1811 domów 198, ludności 1.664, dziś ma omów 182. Ludność w 1841 wynosiła głów w ogóle 1700 [3]); chrzecijańska 1000; żydowska 700 [4]). Ma kościół katolicki, protestantski i synagogę. Ma wiele tkaczów i garbarzy; liczy się do trzeciej klassy podatku przemysłowego i ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło: dnia 10 kwietnia, 21 sierpnia, 30 października, 11 grudnia. Należy do ordynacyi Raczyńskich. Jest tu poczta listowa. Odległość od miasta powiatowego Szamotuł mil 1 ½, od Poznania mil 6½.

1085. *Nowymost (Neubrück)* nad Wartą położone miasto, miało w 1811 domów 81, ludności 410, dziś ma domów 77. Ludność ogólna wynosiła w 1841 roku głów 646 [5]). Jest tu kościół katolicki, dom modlitwy dla protestantów i synagoga. Kościół katolicki pod tytułem Św. Krzyża jest bez księdza. Miasto należy do Bnińskiej Florentowej. Ma cztery jarmarki kramne i na bydło: 27 marca, 15 maja, 26 lipca,

1) Spis miejsc depar. Poznań. str. 129.
2) Hoffman's *Bevölkerung.*
3) Spis miejsc depart. Poznań. str. 129.
4) Hoffman's *Bevölkerung.*
5) Spis miejsc depar. Poznań. str. 129.

12 grudnia. Odległość od miasta powiatowego Szamotuł mil 3, od Poznania mil 8 1/4.

1086. *Ostrorog (Scharfenort)* nad jeziorem Wielkie zwanem położone miasto, miało w 1811 domów 99, ludności 432, dziś ma domów 90. Ludność ogólna wynosiła w 1841 głów 634 [1]). Ma kościół Św. Jakóba katolicki [2]) i 4 jarmarki w roku kramne i na bydło: dnia 3 kwietnia, 19 czerwca, 22 sierpnia, 2 października. Należy do familji Kwileckich. W 1220 już byli Ostrorogowie a mianowicie Dobrosław z Szamotuł, Ostroróg wojewoda Poznański. W koronie Niesieckiego nie jest on wspomniany, chyba gdyby to był ten sam który pod rokiem 1226 jest nazwany Dobrogostem z Szamotuł. W środku XVI. wieku Jakób Ostroróg generał Wielkopolski, w spisie Niesieckiego nie zamieszczony, przyjął wyznanie braci Czeskich i katolikom gwałtownie odebrał ich kościół dla oddania go współwyznawcom swoim. Ten kościół i szkoły w Ostrorogu założone pod Maciejem Węgierskim i Eliaszem Tezbitą Morawczykiem ściągnęły znaczną liczbę uczniów i kupców Szkockich i Niemieckich. — Nad jeziorem Wielkiem, stał niedawno jeszcze zamek Ostrorogów, pomnik XV. wieku, zburzony w XVIII. dla wystawienia browaru. Przy tem zburzeniu, wyrzucono grobowce Ostrorogów, a między niemi Sędziwoja Ostroroga który pod Warną krew swą za kraj wylewał i od tej zniewagi swoje i przodków popioły, zasłonić był powinien. [3]) Mówiąc o Ostrorogach wspomnieć tu należy Jana Ostroroga. Za czasów Kazimierza Jagiellończyka powróciwszy z akademji Bonońskiej wezwany był do senatu i mianowany kasztelanem Międzychodzkim. Tenże mąż szczególniej był czynnym przy układzie pokoju z w. mistrzem Krzyżackim Erlichshausen. Później odbył poselstwo do Papieża Pawła II. z którego wróciwszy wypracował i Królowi na sejmie ofiarował dzieło *de ordinatione respublicae Poloniae*. Nagrobki w kościele Ostrorogskim znajdujące się, a przez Starowolskiego *in Monumentis Sarmatiae* opisane, sławę wielkich w tej familji mężów przechowują. W histo-

1) Spis miejsc w departam. Poznań. str. 129.
2) W tym kościele pochowane są zwłoki generała Węgierskiego.
3) Wspomnienia Wielkopolski Ed. Raczyńskiego.

ryi reformacyi miasto Ostroróg znakomite zajmuje miejsce [1]). Odległość od miasta powiatowego Szamotuł mila 1, od Poznania mil 6.

3. WSIE.

1087. Powiat Szamotulski w pięciu okręgach obejmuje wsi większych 109, wsi i osad mniejszych 94, w ogóle wsi i osad 203. Te wsie należą do 49 majętności to jest rządowej 1, prywatnych 48.

1088. 1. OKRĘG SZAMOTULSKI

Majętność	Właściciel	Nr. wsi większej	Nr. wsi mniejszej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1 Baborowko	Drwiński	1	—	Baborowko	15	160
— Dobrojewo	Kwilecka	2	—	Kluczewo	23	243
		—	1	Piaskowo fol.	2	15
2 Gałowo	Mycielski Józef	3	—	Brodziszewo	14	180
		4	—	Gałowo [2])	17	246
		5	—	Jastrowo	22	257
		—	2	Ostrolesie fol.	3	47
3 Gąsawy	Kierski Stanisław	6	—	Gąsawy	13	113
4 Gaj mały	Raczyński Atanazy	—	3	Annogóra fol.	4	73
		—	4	Atanazyn pos.	3	18
		—	5	Atanazydół pos.	1	11
		—	6	Borownik mł.	2	24
		7	—	Gaj mały	31	274
		8	—	Zielona góra	91	624
		9	—	Koźmin	12	137
		10	—	Karolin	18	124
		11	—	Obrowo fol.	6	117
		12	—	Ordzin	16	194
		13	—	Piotrowo	34	219
5 Kąsinowo	Żołtowski Apolinary	—	7	Chrusty pos.	7	56
		14	—	Kąsinowo	29	258
		—	8	Piaskowo fol.	5	46
6 Myszkowo	Żołtowski Edmund	—	9	Emilianow pos. l.	1	13
		15	—	Myszkowo	18	151
		16	—	Przyborowo	15	151
7 Kempa	Goślinowski	17	—	Kempa	8	106
		—	10	Cegielnia	1	13
8 Przyborowko	Gromadziński	18	—	Przyborowko	13	146

1) Opis starożytnej Polski pr. Święckiego.

2) Dziedzic dzisiejszy założył w Gałowie piękną i dobrze urządzoną cukrownię.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
9	Rudki	Węgierska Emilia	19	—	Rudki	24	234
			—	11	Szczepy pos.	9	89
10	Szamotuły zamek	Bethge	—	12	Stare miasto fol.	8	72
			—	13	Grabowiec mł.	2	21
			—	14	Gromadzin fol.	2	37
			—	15	Nowawieś fol.	5	57
			—	16	Nowy fol.	1	28
			20	—	Piotrkowko	21	198
			—	17	Szamotuły zamek	4	30
			—	18	Siemiątkowo fol.	5	54
			—	19	Swidlino fol.	3	60
11	Słopanowo	Ostrowski	—	20	Kaczempa karcz.	1	4
			21	—	Słopanowo	14	198
			—	21	Słopanowo mł.	1	10
12	Smiłowo	Kościelski Nepom.	22	—	Smiłowo	18	142
13	Szczepankowo	Święcicki	23	—	Szczepankowo	18	229
			—	22	Wygoda fol.	1	6
14	Szczuczyn	Twardowski	—	23	Mendzikowo fol.	1	14
			24	—	Szczuczyn	17	245
			—	24	Penckowo fol.	1	11
15	Kobelnik	Lossow	25	—	Kobelnik	27	268
						607	6.023

1089. 2. OKRĘG WRONKOWSKI

16	Biezdrowo	Bnińska Florentynowa	26	—	Alexandrowo huta szklanna	6	134
			27	—	Biezdrowo	18	203
			28	—	Cmachowo	25	193
			—	25	Cmachowko fol.	1	7
			—	26	Drejery Ol.	3	22
			—	27	Dębogóra karcz.	2	15
			—	28	Kobuz	7	96
			—	29	Koboz smolarnia	2	35
			—	30	Górna karczm.	1	10
			—	31	Gogolice Ol.	8	80
			—	32	Kaczebłoto pos.	1	11
			—	33	Krzywałąka pos.	2	32
			—	34	Mokrz fol.	4	90
			—	35	Mokrz smolarnia	1	13
			29	—	Pierwoszewo	19	187
			30	—	Popowo	24	232
			—	36	Tomaszewo pos.	1	15
			—	37	Winogóra pos.	1	9
			—	38	Zakrzewo pos.	1	21
			—	39	Żelasko karcz.	1	13
17	Dobrojewo	Kwilecka wdowa	31	—	Bielejewo	16	137
			32	—	Binino	20	260
			33	—	Bobulczyn	12	137
			34	—	Chojno	48	367

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			35	—	Dobrojewo	15	176
			—	40	Dobrojewo pos.	1	12
			—	41	Karczemka	1	17
			—	42	Nosalewo	8	91
			36	—	Oporowo	14	193
			—	43	Orliczko	6	72
			—	44	Samita karcz.	1	10
			—	45	Szostak pos.	2	34
			—	46	Spibieda pos.	4	40
			37	—	Wielonek	22	200
			—	47	Zapust	5	53
18	Nowa wieś	Dzieduszycki Henryk	—	48	Stare miasto fol.	3	41
			38	—	Bielawy	14	138
			—	49	Borowiec mł.	1	18
			—	50	Borek pos.	3	15
			39	—	Jasionna	28	302
			—	51	Maryanowo fol.	1	42
			—	52	Nadolnik mł.	2	10
			—	53	Nietrzeba pos.	1	16
			40	—	Nowa wieś [1]	44	522
			—	54	Nowy Kraków p.	5	73
			—	55	Obelżanki	9	99
			—	56	Piła pos.	4	31
			41	—	Rzeczyn	25	222
			42	—	Samołęż	31	331
			—	57	Smolnica pos.	2	61
			—	58	Warszawa pos.	4	27
			—	59	Zamość pos.	8	79
			—	60	Cegielnia	1	11
19	Pożarowo	Kurnatowski Alex.	43	—	Lubowo	26	296
			—	61	Olina fol.	1	16
			44	—	Pożarowo	22	233
			—	62	Zmyślona pos.	1	11
20	Wróblewo	Kwilecki Józef	—	63	Głuchowo fol.	8	33
			—	64	Józefowo kol.	4	63
			45	—	Kłodzisko	18	177
			—	65	Lucyanowo fol.	2	42
			—	66	Oleszyn pos.	2	20
			46	—	Pakawie	16	193
			47	—	Wierzchocin	15	139
			48	—	Wróblewo	31	310
						636	6.838

1090. 3. OKRĘG BYTYŃSKI.

21	Ceradz dolny	Breza Józef	49	—	Ceradz dolny	18	225
			—	67	Wymysłowo mł.	1	7
22	Grodziszczko	Żeromski Leon	50	—	Brzoza	17	244
			51	—	Grodziszczko	11	147

1) W tej wsi założona była cukrownia. Dziś ona nie istnieje. Jest nadto tu piękny księgozbiór.

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			52	—	Grzebienisko Ol.	77	588
			53	—	Wierzeja	14	134
23	Gaj wielki	Kwilecka wdowa	54	—	Gaj wielki	30	310
			—	68	Sierpowko fol.	8	71
			—	69	Stramnica fol.	2	31
24	Kazimierz	Fehland Józef	—	70	Dolne pole fol.	3	43
			55	—	Gorszewice	16	153
			56	—	Kazimierz	22	230
			57	—	Komorowo fol.	9	118
			—	71	Kopanina fol.	3	51
			58	—	Nowa wieś	12	155
25	Kiączyn	Łubieński Józ.	59	—	Kiączyn	29	195
			—	72	Stare fol.	2	24
26	Lipnica	Puffke	60	—	Lipnica	23	212
			—	73	Polko fol.	3	28
27	Młodawsko	Niegolewski Chryzostom	61	—	Młodawsko	22	229
			—	74	Gorgoszewo Ol.	6	60
28	Chlewiska	Niegolewski Chryzostom	62	—	Chlewiska fol.	21	221
29	Bytyń	Mierzyński Jan	63	—	Bytyń	38	336
			—	75	Brzyzno fol.	6	67
			64	—	Roszczki	14	135
			65	—	Witkowice	22	193
30	Piersko	Rogaliński	66	—	Piersko	17	124
31	Radzyn	Swinarski	—	76	Radzyn	9	99
32	Sendziny	Oppen	67	—	Sendziny	20	229
			68	—	Sendzinko	19	179
			—	77	Zalesie fol.	2	15
33	Sarbia	Prusimski	69	—	Kunowo fol.	14	102
			70	—	Sarbia	15	129
34	Sokolniki wielkie	Trombczyński	71	—	Czyściec	7	104
			72	—	Sokolniki wielkie	12	131
35	Sokolniki małe	Jerochowski Cypryan	73	—	Sokolniki małe	7	103
36	Wilkowo	Brodnicka	74	—	Wilkowo	20	228
37	Wierzchaczewo	Suchodolski	75	—	Wierzchaczewo	18	170
						589	5.820

1091. 4. OKRĘG PNIEWSKI.

38	Buszewo	Walz	76	—	Buszewo	12	120
			—	78	Zalewo karcz.	1	4
39	Chełmno	Szczaniecki	77	—	Chełmno	25	282
			78	—	Chełmno Ol.	27	221
40	Gnuszyn	Wiczyński	79	—	Gnuszyn	18	217
			—	79	Dombrowo fol.	2	13
			—	80	Grzywno fol.	1	45
			80	—	Kikowo	10	206
			81	—	Nojewo	16	206
41	Lubosin	de Rege	82	—	Łubosin	22	201

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
42	Otorowo	Moszczeńskich SS.	—	81	Buszewko fol.	6	88
			83	—	Dembina fol.	7	139
			—	82	Kamionka fol.	1	48
			84	—	Kuzle	18	338
			85	—	Krzeszkowice	22	261
			—	83	Mielno pos.	1	11
			86	—	Otorowo	30	524
			—	84	Poświętno (Probostwo)	1	19
			—	85	Szymanowo fol.	3	50
			—	86	Wincentowo pos.	1	40
43	Przystanki	Kamiński Ignacy	87	—	Przystanki	18	163
44	Pniewy	Rapart	—	87	Cichockie Ol.	2	21
			88	—	Jakubowo	5	107
			89	—	Konin	22	288
			90	—	Luboszcześnica	16	141
			91	—	Pniewy	33	320
			92	—	Rutki Ol.	18	132
			93	—	Zamorze Ol.	20	184
45	Psarskie	Kalksztein	—	88	Bielawy	6	46
			—	29	Karmin fol.	3	50
			94	—	Koninko	10	181
			95	—	Podpniewki	15	113
			96	—	Psarskie	23	240
			97	—	Psarskie wielkie Ol.	16	163
			—	90	Psarskie małe Ol.	7	65
46	Turowo	Livins	98	—	Turowo	20	213
			—	91	Turowo Ol.	3	25
47	Zajączkowo	Żołtowski Antoni	99	—	Podborowo fol.	6	124
			100	—	Zajączkowo	22	309
						489	5.918

1092. 5. OKRĘG DUSZNICKI

48	Duszniki	Rząd	101	—	Duszniki	114	1.237
			—	92	Duszniki kol.	3	19
			102	—	Koszanowo	21	150
			—	93	Lubieniec fol.	1	10
			—	94	Ludowo fol.	3	34
			103	—	Mieścisko	12	124
			104	—	Młynkowo	19	174
			105	—	Podrzewie	94	708
			106	—	Sękowo	26	274
			107	—	Wilczyn	16	121
49	Niewież	Grabowski z Brylewa	108	—	Niewież	33	329
			109	—	Zakrzewo	13	139
						355	3.322

1093. ZEBRANIE MIAST I WSI.

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1. Szamotuły . .	223	2.383	959	9.465
	2. Wronki . . .	215	2.252		
	3. Pniewy . . .	172	1.850		
	4. Obrzycko . .	182	1.700		
	5. Nowy most . .	77	646		
	6. Ostrorog . .	90	634		
Wsie	W pierwsz. okręgu	607	6.023	2.676	27.921
	W drugim —	636	6.838		
	W trzecim —	589	5.820		
	W czwartym —	489	5.918		
	W piątym —	355	3.322		
				3.635	37.386

1094. W liczbie 203 wsi i osad powiatu Szamotulskiego (art. 1087) znajduje się:

	Wsie i osady	
	większe	mniejsze
1. Wsi obejmujc. 100 głów ludności i więcej	98	—
z mniejszą ludnością	—	9
2. Folwarków 42, t. j. z ludn. 100 gł. i więcej	6	—
z mniejszą ludnością	—	36
3. Kolonji	—	1
4. Olendrów 11, t. j. z ludnoś. 100. gł. i więcej	5	—
z ludnością mniejszą	—	6
5. Posad leśnych i innych	—	24
6. Karczem	—	7
7. Młynów i zakładów 11, t. j. młynów wodnych 6, huta szklanna 1, cegielni 2, smolarni 2	—	11
Ogół	109	94
Łącznie	203	

15. POWIAT SZREMSKI.

1. OPIS OGÓLNY.

1095. Powiat Szremski graniczy na północ z powiatem Poznańskim i Szrodzkim; na wschód z powiatem Wschowskim i Wrzesińskim; na południe z powiatem Krotoszyńskim i Krobskim; na zachód z powiatem Kościańskim.

1096. Kraj powiatu Szremskiego jest po większej części równy, są jednak wzgórza które nawet do najwyższych w Księztwie należą.

197. Głównem zatrudnieniem mieszkańców powiatu jest uprawa roli i chów bydła a oprócz tego wyrabianie potażu i terpentyny i handel zbożem, bydłem i drzewem. Na końcu 1837 liczono w powiecie koni i źrebiąt 5.265; bydła rogatego 17.341; owiec sztuk 75.600; kóz 53; świń 8.926; w ogóle sztuk 107.185 [1]). Na jednę milę □ wypadało koni 282; bydła 931; owiec 4.058; kóz 3; świń 479; w ogóle sztuk 5.753. Powiat Szremski należał zatem do dziewięciu powiatów Księztwa średnio zamożnych w dobytek i w ich rzędzie zajmował czwarte miejsce.

1098. Powiat Szremski zawiera obszerności mil □ jeograficznych 18,63 albo włok Polskich 6.086, albo morgów Magdeburskich 400.306 [2]).

1099. Co do urodzajności ziemi, liczyć można w powiecie Szremskim urodzajnego gruntu 66.669 mor. Magdeburskich, średniego 266.910, letkiego 66.727.

1100. Ludność ogólna wynosiła podług Hoffmana w 1837 głów 44.032; stosunkowa 2.363; miejska 10.937; wiejska 33.095. Taż ludność ogólna powiatu Szremskiego wyno-

2) Hoffman's *Bevölkerung*.
2) Podług Kolberga i Zeidlitza.

siła podług spisu regencyjnego w 1837 głów 44.005; stosunkowa na 1 □ mili 2.362; miejska głów 10.936; wiejska 33.069 [1]. Dymów liczono w tymże roku miejskich 1.115; wiejskich 3.521; w ogóle 4.636.

1101. Powiat Szremski liczy parafji katolickich 19; protestantskich 4. Do katolickich należą kościoły *parafialne* w miastach Jaraczew, Mosina, Dolsk, Szrem, Bnin, Kórnik, Xiąż; we wsiach: Chwałkowo, Jeżewo, Mchy, Błociszewo, Iłowiec, Brodnica, Kunowo, Wieszczyczyn, Żabno, Rogalinek, Gogolewo, Włościejewki; *filialny* we wsi Jaszkowo [2]. Do protestantskich kościoły parafialne w Bninie, Xięžu, Krośnie, Szremie.

1102. Żydzi mają synagog 6, to jest w Szremie, Kórniku, Xiążu, Mosinie, Jaraczewie, Dolsku.

1103. We względzie policyjnym powiat Szremski dzieli się na pięć okręgów, jako to: Bniński, Dolski, Grzymisławski, Szremski i Xiążski. Miasta Kórnik i Szrem nie należą do żadnego okręgu i są pod bezpośrednim dozorem powiatowego landrata.

1104. Rzek większych w powiecie jest dwie, to jest Warta i Obra. Warta wyszedłszy z granic powiatu Pleszewskiego i Srzodzkiego płynie aż do Szremu od wschodu na zachód, tu zwraca się nagle ku północy dążąc ku Poznaniowi. Obra, wypłynąwszy z powiatu Pleszewskiego oblewa miasto Jaraczew, tworzy bagno małe Obrzańskie, oblewa wsie Mszycin, Kurowo, Szczodrochowo za którą wpływa do powiatu Kościańskiego. Rzeka mniejsza jest jedna, to jest Kopla, która wypływa z jeziora Bnińskiego i Kurnickiego i wkrótce wchodzi do granic powiatu Poznańskiego.

1105. Jezior w powiecie Szremskim jest 22, znaczniejsze są: Kórnik, Bnin, Bdanie, Cichowo, Dolsk, Ostrowieczno.

1106. Lasów w Szremskim jest 7, to jest Rogaliński. Daszewicki, Kamionkowski, Drapatkowski, Kórnicki, Mechliński, i las rządowy jeden Mosiński.

1107. Dobra rządowe w powiecie składają amt jeden zadzierżawiony Szremski, i amt jeden poborowo-ekonomi-

1) Spis miejsc departamentu Poznańskiego str. 151.
2) *Ordo officii Divini Posnaniae* 1843.

czny Mosiński, i jedną szczupłą dzierżawę w posiadaniu Raczyńskiego.

1108. Powiat Szremski ma główną komunikacyą wodną w Warcie żeglownej na większe statki Odrzańskie. Lądowej w gościńcu bitym nie ma.

1109. Trakt większy przez powiat przechodzi jeden z Poznania na Kórnik, Xiąż do Krotoszyna do Szląska.

1110. Traktów mniejszych jest 13: pierwszy ze Szremu na Bnin i Kórnik do Kostrzyna; drugi ze Szremu na Rogalin do Poznania; trzeci ze Szremu na Mosinę do Poznania; czwarty ze Szremu do Czempina; piąty ze Szremu do Kościana; szósty ze Szremu do Dolska i Gostynia; siódmy ze Szremu do Borka i Jaraczewa; ósmy ze Szremu do Srzody; dziewiąty ze Srzody na Xiąż do Gostynia i Krzywina; dziesiąty z Kościana na Dolsk do Jarocina i Pleszewa; jedenasty z Poznania na Mosinę do Kościana; dwunasty ze Szremu do Krzywina, Osiecka i Leszna; trzynasty ze Szremu na Psarskie, Górę, Jaszkowo, Baranów, Sowiniec, Łęczycę, Luboń do Poznania.

1111. Stacyi przeprzęgowych jest 4 w powiecie, to jest w Szremie, Kórniku, Xiążu, Jaraczewie; listowych 2, w Dolsku, Mosinie.

1112. Cały prawie dzisiejszy powiat Szremski należał z miastami Szrem, Kórnik, Dolsk, Bnin, Xiąż i Mosina w obszerności mil □ 17,42 do województwa dawnego Poznańskiego. Mała tylko część z miastem Jaraczewem w obszerności mil □ 1,21 należała do dawnego województwa Kaliskiego.

1113. Powiat Szremski ma miast 7; majętności 61; wsi większych 143; wsi i osad mniejszych 80; w ogóle wsi i osad 223.

2. MIASTA.

1114. Powiat Szremski ma miasta następujące: Szrem, Kórnik, Dolsk, Bnin, Xiąż, Mosina, Jaraczew.

1115. *Schrem (Schrimm)* nad rzeką Wartą na trakcie z Bydgoszczy do Leszna i Szląska położone miasto, miało w 1811 domów 223, ludności 1693, dziś ma domów 270.

Ludność ogólna wynosiła w 1837 głów 3.131 [1]; chrześcijańska 2.224, żydowska 907 [2]. Miał 5 kościołów katolickich i dwa klasztory, jeden Ks. Ks. Franciszkanów minorytów, drugi Zakonnic Franciszkanek. Teraz ma tylko dwa kościoły katolickie, to jest farę i Pofranciszkański; kościół protestantski z katolickiego dawniej Św. Ducha przerobiony i synagogę; klasztor i kościół Zakonnic leżał o kilka staj za miastem, dziś ma inne przeznaczenie. Mieszkańcy trudnią się kramarstwem a głównie handlem trzody chlewnej. Od niejakiego czasu ożywia się handel drzewem. Miasto należy do rządu. Urzęduje tu landrat powiatowy, sąd ziemsko-miejski, urząd ekonomiczny Szremski *(Domainen-Amt)* umieszczony jest w Grzymałowie. Miasto liczy się do klassy trzeciej podatku przemysłowego, ma ordynacyą miejską nadaną sobie 20 kwietnia 1835 roku i cztery jarmarki w roku dwudniowo kramne i na bydło, osobliwie na wieprze i świnie: dnia 20 marca, 15 maja, 7 sierpnia, 23 października. Jest tu most na Warcie. Był w Szremie niegdyś zamek [3]. Zamek ten był zdaje się na prawym brzegu Warty w miejscu gdzie dziś jest cmentarz żydowski. Zamek ten był głównym punktem obrony w Wielkiej Polsce w XIII. wieku. Ustąpiony przez Henryka Księcia Wrocławskiego Borzywojowi Ks. Czeskiemu, po zabiciu tego ostatniego wrócił do Polaków. W roku 1425 miasto Szrem wykonało przysięgę wierności Władysławowi Jagielle i synowi jego Władysławowi pod opieką Witolda W. Ks. Litewskiego [4]. Władysław Warneńczyk listem z Warasdyna 1443 pisanym wcielił wieś Zbrudzewo do Szremu [5]. Król Zygmunt stary ustanowił jarmarki dla Szremu w liczbie czterech w 1524, a w roku 1539 nadał mu prawo poboru opłat na wystawienie mostów i grobel na Warcie [6]. Król Zygmunt August w 1562 potwierdził dla tego miasta organizacyą sukiennictwa [7]. Za jego panowania była w Szremie biblioteka przez tego Króla zbogacona. Pod Szremem, za świadectwem Dłu-

1) Spis miejsc depar. Poznań. str. 143.
2) Hoffman's *Bevölkerung.*
3) Siarczyński Dykcyonarz jeograficzny.
4) *Codex diplom. Maj. Poloniae* str. 158.
5) Wspomnienia Wielkopolski Ed. Raczyńskiego.
6) *Codex diplom. m. Pol.* 225.
7) Tamże str. 237.

gosza, wykopywano garnki żalami zwane. Okolica Szremu ku Dolskowi jest żyzna i wystawia piękny krajobraz do którego jezioro Bdanie pod Grzymisławiem wiele się przyczynia [1]). Była w Szremie dawniej kasztelania mniejsza. Pierwszym kasztelanem Szremskim od czasu Augusta III. podług Skarbca był Mielżyński Franciszek roku 1737. Ostatnim Koszutski Karol 1769. Było w Szremie także starostwo sądowe, które w 1782 płaciło kwarty złp. 1734 [2]). Jest tu poczta konna która odwozi do Kościana, Gostynia, Xiąża, Srzody i Kórnika. Odległość od Poznania mil 5.

1116. *Kórnik* nad jeziorem tegoż nazwiska i na trakcie ze Szremu do Krotoszyna położone miasto, miało w 1811 domów 200; ludności 1626, dziś ma domów 232. Ludność ogólna wynosiła w 1837 głów 2.654 [3]); chrześcijańska głów 1.496, żydowska 1.158 [4]). Ma kościół katolicki, nową facyatą gotycką ozdobiony i synagogę. Jest tu fabryka obrusów która jednak mało rąk zatrudnia. Mieszkańcy chrześcijanie zatrudniają się rolnictwem i piekarstwem; żydzi handlem wełną i końmi tudzież rzeźnictwem. Miasto należy do Działyńskiego Tytusa, liczy się do klassy trzeciej podatku przemysłowego i ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło: dnia 6 marca, 26 czerwca, 28 września, 21 grudnia. Kórnik w XV. i XVI. wieku przepychem słynący był w XVII. miejscem obronnem. Dawniej należał do Stanisława Górki który w zamku swoim przyjmował Henryka Walezyusza jadącego na koronacyą do Krakowa. Starożytny zamek ten przerobiony został przez Teklę z Działyńskich Potulicką. Po wygaśnieniu bowiem Górków, Kórnik przeszedł do Czarnkowskich a następnie do Grudzińskich i do Działyńskich [5]). Kościół Kórnicki założony został w XVI. wieku przez Górków, w XVIII. przerobiony przez Potulicką. Po obruceniu go w perzynę przez pożar, dzisiejszy dziedzic Działyński Tytus na nowo go wzniósł kosztem swoim. Długi czas kościół ten był w posiadaniu protestantów. Sławny socyanin Marcin Czechowicz był przy nim ducho-

1) Wspomnienia Wielkopolski.
2) Siarczyński Dykcyonarz.
3) Spis miejsc w departamencie Poznańskim str. 143.
4) Hoffman's *Bevölkerung.*
5) Wspomnienia Wilkopolski.

wnym. W tym kościele spoczywają zwłoki trzech ostatnich Górków: Łukasza, Andrzeja i Stanisława [1]). Na przeciwko zamku Kórnickiego po drugiej stronie jeziora jest obszerny zwierzyniec, o którym wspomina Sarnicki. O pół mili od Kórnika wśród gęstych zarośli widać szczątki zamczyska, dawniejsze mieszkanie właścicieli. Do niego przywiązana jest legenda [2]). Dawniej był przy zamku Kórnickim piękny włoski ogród a w nim kilka gmachów w których jedwabniki hodowano. Tytus Działyński zgromadził w Kórniku znaczną bibliotekę, jednę z najbogatszych w kraju w druki i rękopisma rzadkie, dziejów narodowych tyczące się [3]). Jest w Kórniku expedycya poczty konnej która odwozi do Poznania, Szremu i Srzody. Odległość od miasta powiatowego Szremu mil 2 ½, od Poznania mil 2 ½.

1117. *Dolsk (Dolzig)* między jeziorami na trakcie ze Szremu do Gostynia położony, miał w 1811 domów 146. ludności 824, dziś ma domów 150. Ludność w 1837 wynosiła głów 1.198 [4]). Ma kościół jeden katolicki murowany, bardzo starożytny i synagogę. Mieszkańcy trudnią się wyrabianiem płótna, skór i garncarstwem. Należy do rządu. Między jeziorami miasto otaczającemi, jest jedno znaczne przez niektórych Bdanie albo Grzymisław nazwane, milę długości mające, leżące między wsiami: Międzychod, Gawrony, Pełczyn, Grzymisław, Ostrowo i Drzonek. Dolsk ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło: dnia 13 marca, 7 czerwca, 14 sierpnia, 6 listopada. Podług Naruszewicza miasto to założone było za panowania Króla Ludwika przez Doliwę biskupa Poznańskiego. Długo potem Dolsk ciągle należał do biskupów Poznańskich, którzy tu nad jeziorem na wzgórku sypanym wystawili zamek. W nim mieszkał jeszcze Teodor Czartoryski biskup Poznański. Jest tu poczta listowa. Odległość od Szremu mil 1 ½, od Poznania mil 6 ½.

1118. *Bnin* między jeziorem Bnińskiem i Kórnickiem na trakcie ze Szremu do Kostrzynia położone miasto, miało

1) Przyjaciel ludu rok ósmy Nro 12.
2) Wspomnienia Wielkopolski Edw. Raczyńskiego.
3) Przyjaciel ludu rok 2, Nro 20.
4) Spis miejsc depar. Poznańskiego str. 143. 145 i Hoffman.

w 1811 domów 154, ludności 997, dziś ma domów 146. Ludność wynosiła w 1837 głów 1153 [1]), ma kościół katolicki i protestantski. Mieszkańcy trudnią się głównie rolnictwem. Należy do Działyńskiego Tytusa. Miasto ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło: dnia 20 lutego, 1 maja, 28 sierpnia, 7 listopada. Za kościołem katolickim są nad jeziorem okopy na których w średnich wiakach stał zamek Bnińskich herbu Łodzia, których Bnin był gniazdem i dziedzictwem. Odległość od Szremu mil 2, od Poznania mil 2 3/4.

1119. *Xiąż* na trakcie większym z Poznania na Kostrzyn do Szląska i na trakcie mniejszym ze Srzody do Gostynia i do Krzywina położony, miał w 1811 domów 100, ludności 664, dziś ma domów 108. Ludność w 1839 wynosiła 1.019 [2]). Podług Hoffmana w 1837 głów 1.017. Ma kościół katolicki, protestantski i synagogę. Mieszkańcy trudnią się robieniem gwoździ które po jarmarkach rozwożą. Należy do Minuthów. Miasto ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło: dnia 10 kwietnia, 3 lipca, 4 września, 13 listopada. Xiąż należał do Zakrzewskiego posła na sejm konstytucyjny, przezydenta miasta Warszawy, obywatela ze wszech miar ojczyznie zasłużonego. Poczta konna tutejsza odwozi do Srzody, Jarocina i Szremu. Odległość od Szremu mil 2, od Poznania mil 6.

1120. *Mosina (Moschin)* na trakcie większym z Poznania na Kościan do Szląska o 1/4 mili od rzeki Warty położone miasto, miało w 1811 domów 107, ludności 677, dziś ma domów 116. Ludność wynosiła w 1837, głów 967 [3]). Ma kościół jeden katolicki i synagogę. Mieszkańcy trudnią się głównie garncarstwem. Miasto należy do rządu i ma 4 jarmarki kramne i na bydło: 27 lutego, 28 maja, 18 września, 20 listopada. Jest tu poczta listowa i urząd leśny. Mikołaj wojewoda Kaliski przeniósł to miasto na miejsce gdzie teraz leży i nadał mu w 1302 przywileje i dwie wsie Pożegowo i Krosno. Pierwsza należy dziś do Drwęskiego, druga do Chłapowskiego Anzelma. Przywilej ten potwierdzony został przez Zygmunta Augusta 1552 na sejmie Piotr-

1) Spis miejsc depar. Poznańskiego str. 143. 145 i Hoffman.
2) 3) Spis miejsc depar. Poznańskiego str. 151. 150.

kowskim i w tedy już Mosina była starostwem. Starostwo to w 1782 płaciło kwarty 745 złp. [1]). Za miastem między ywzgórkami niedaleko wsi Pożegowa jest jezioro które Skrzynną albo Skrzynką nazywają, bardzo głębokie, do którego przywiązana jest legenda o zatopionych skarbach [2]). Niedaleko Mosiny jest wyżej wspomniana wieś Pożegowo stojąca na pasmie wzgórków najwyższych w Księztwie Poznańskiem. Pomiędzy temi wzgórkami jeden nosi nazwę góra Ludwikowa. Odległość od Szremu mil 2, od Poznania mil 2.

1121. *Jaraczew* nad początkowym biegiem Obry i na trakcie z Kościana na Dolsk do Jarocina i Pleszewa położony, miał w 1811 domów 34 ludności 560, dziś ma domów 93. Ludność w 1837 wynosiła 814 głów [3]); podług Hoffmana 817. Ma kościół katolicki i synagogę, tudzież urząd poborowy. Mieszkańcy trudnią się wyrabianiem potażu; mają cztery jarmarki w roku kramne i na bydło: dnia 12 kwietnia, 29 maja, 19 października, 14 grudnia. Miasto należy do Jaraczewskich. Jest tu poczta konna która odwozi do Xiąża, Dolska, Gostynia, i Koźmina. Odległość od Szremu mil 3 ½, od Poznania mil 8 ½.

3. WSIE.

1122. Powiat Szremski obejmuje w pięciu okręgach wsi większych 143, wsi i osad mniejszych 80, w ogóle wsi i osad 223. Wsie te należą do 61 majętności to jest 2 rządowych i 59 prywatnych.

1123. 1. OKRĘG BNIŃSKI

Majętność	Właściciel	Ner wsi większej	Ner wsi mniejszej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1 Gądki	Obst Józef	1	—	Gądki	18	158
2 Kurnik	Działyński Tytus	2	—	Bnin prowent	33	331
		3	—	Biernatki	26	240
		4	—	Błażejewo	22	182
		—	1	Błażejewo Ol.	6	50

1) Siarczyński, Dykcyonarz jeograficzny.
2) Wspomnienia Wielkopolski.
3) Spis miejsc depar. Poznań. str. 151.

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			5	—	Borowiec Ol.	42	383
			—	2	Celestynowo probostwo	1	12
			6	—	Cmoń	29	269
			7	—	Cmoń Ol.	32	323
			8	—	Czołowo	12	145
			9	—	Dachowo	20	199
			10	—	Dembiec	13	138
			—	3	Drapatka pos. leś.	1	10
			—	4	Trzykolne młyny	5	58
			—	5	Dworzysko fol.	2	18
			11	—	Dziećmierowo	20	213
			12	—	Konarskie	23	205
			13	—	Kromolice	16	155
			14	—	Mieczewo	28	278
			15	—	Pierzno	20	258
			16	—	Prusinowo	23	210
			17	—	Radzewo	42	381
			18	—	Radzewo Ol. [1]	30	344
			19	—	Robakowo	22	189
			20	—	Runowo	17	173
			21	—	Skrzynki	15	153
			22	—	Szczodrzykowo fol.	11	130
			23	—	Zwolno Ol.	28	238
3	Mechlin	Raczyński Ed.	24	—	Mechlin	21	294
			25	—	Dąbrowo	26	232
			26	—	Dąbrowo Ol.	15	111
			—	6	Grobelka pos. leś.	1	31
			27	—	Kaleje	13	126
			28	—	Lucin	22	173
			—	7	Topiołka karcz.	2	36
4	Piotrowo	Wolf Doktor	29	—	Koninko	13	125
			—	8	Swiątniczek fol.	4	59
5	Rogalin	Raczyński Ed.	30	—	Rogalin [2]	35	405
			31	—	Swiątniki	16	176
6	Rogalinek	Rząd	32	—	Rogalinek	38	282
			—	9	Saskie pole *Sachsenfeld)* kolonia	11	62
—	Wiry	Dzieduszycka	33	—	Daszewice	32	308
			34	—	Kamionki	30	336
			35	—	Szczytniki	14	115

1) Tu jest przewóz na Warcie.

2) W tej wsi jest piękny i wspaniały zamek z szacowną biblioteką, akta sławne Tomickiego i rękopisma Ciswickich obejmującą i salę rycerską wytwornie urządzoną. Kościół tutejszy wystawiony jest przez dzisiejszego dziedzica. W podziemnej części onego jest grób familijny. W roku 1247 Przemysław Książe Polski potwierdził akt donacyjny tej wsi przez ówczesnego jej właściciela księdza Mikołaja kanonika, na rzecz kościoła Poznańskiego. Akt ten przez Stefana Batorego potwierdzony został. *Codex diplom Maj. Poloniae.* str. 37.

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
7 Żerniki	Obst Józef	36	—	Żerniki	20	169
		—	10	Jaryszki fol.	2	25
					872	8.508

1124. 2. OKRĘG DOLSKI

8	Błażejewo	Ks. Ks. Filipini	37	—	Błażejewo	13	184
			—	11	Wygoda karcz.	1	3
9	Brzeźnica	Wilkoński	38	—	Brzeźnica	23	320
			—	12	Studzianna	11	40
			39	—	Koszkowo	17	193
			—	13	Ziomek karcz.	3	15
10	Daleszyn	Radoński Aloizy	40	—	Daleszyn	28	271
			41	—	Malewo	10	109
11	Dobczyn	Jackowski	42	—	Dobczyn	24	170
12	Dusin	Kurnatowski	43	—	Dusin	28	283
			—	14	Pożegowo fol.	9	87
13	Jeżewo	Raczyński Ed.	44	—	Jeżewo	25	512
			—	15	Werbno fol.	8	41
			—	16	Wroniny karcz.	2	16
			—	17	Lisz fol.	2	17
			—	18	Frasunek fol.	1	—
			45	—	Jawory	12	132
			46	—	Strumiany	22	183
			47	—	Wycisłowo	25	196
14	Kadzewo	Bieliński Jan	48	—	Kadzewo	14	167
			—	19	Bodzyniewo	13	83
			—	20	Marszewo fol.	11	40
			—	21	Wirginowo	15	81
15	Lubiatowka	Kucner	49	—	Lubiatowka	9	119
16	Małachowo	Budziszewska	50	—	Małachowo	31	320
			—	22	Gaj folw.	2	7
17	Międzychod	Szczaniecki Ig.	51	—	Międzychod	25	255
			52	—	Gawrony	10	100
			—	23	Pinka fol.	2	10
18	Mszyczyn	Zakrzewski Kamil	53	—	Mszyczyn	33	313
			54	—	Gajewo	10	105
19	Małpin	Bojanowski Ig.	55	—	Małpin	25	232
			—	24	Lubiatowko królewskie fol.	5	44
20	Morka	Bojanowski Łukasz	56	—	Morka	37	377
			—	25	Jelenczewo fol.	7	35
21	Nowiec	Wierzbiński Wawrzeniec	57	—	Nowiec	16	212
			—	26	Malinie fol.	5	20
			—	27	Pianowo karcz.	2	12
22	Ostrowo	Koszutska M.	58	—	Ostrowo	8	107
			—	28	Gaworek fol.	4	18
23	Ostrowieczno	Bojanowski Tomasz	59	—	Ostrowieczno	18	204
			—	29	Kadzyn	9	32
			—	30	Ostrowieczko	11	36
24	Obreda	Dramińska	—	31	Obreda	2	21

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
25	Pokrzywnica	Zeidlicowa	60	—	Pokrzywnica	20	192
			—	32	Wygoda karcz.	2	12
26	Rusocin	Topiński	61	—	Rusocin	24	229
			—	33	Pacanowo karcz.	1	3
27	Szrem (Amt)	Rząd	62	—	Lubiatowo królewskie	13	106
			63	—	Szczodrochowo	14	156
			64	—	Kunowo	22	222
			65	—	Księginki	13	106
			66	—	Jaskułki	7	137
			—	34	Brzednia pos. leś.	1	4
			—	35	Mieranowo pos. l.	1	5
			—	36	Podrzekta kol.	3	16
			—	37	Kotowo pos. leś.	1	2
28	Tworzymirki	Rogowski Piotr	67	—	Tworzymirki	15	142
29	Trombinek	Glatte	68	—	Trombinek	14	108
			69	—	Masłowo	29	225
30	Wieszczyczyn	Radoszewski	70	—	Wieszczyczyn	21	246
			71	—	Jarosławki	9	104
			—	38	Józefowo fol.	1	6
						799	7.770

1125. 3. OKRĘG GRZYMISŁAWSKI.

—	Szrem (Amt)	Rząd	72	—	Binkowo	28	190
			73	—	Drzonek	24	248
			—	39	Grzymisław folwark	7	93
			74	—	Nochowo [1]	34	342
			—	40	Skrobacz mł. w.	1	4
			75	—	Niesłabin	27	226
			76	—	Orkowo	24	187
			77	—	Pysząca	37	242
			—	41	Pysząca starościńska fol.	1	16
			—	42	Pysząca fol.	2	18
			—	43	Pysząca fol.	2	13
			—	44	Pełczyn	10	95
31	Zbrudzewo	Miasto Szrem	78	—	Zbrudzewo [2]	25	266
32	Wojtostwo	Man	—	45	Wojtostwo	6	45
33	Ostrowo	Koch	—	46	Borgowo	11	94
			79	—	Ostrowo	20	176
			—	47	Zawada karcz.	1	4
						260	2.259

1126. 4. OKRĘG SZREMSKI.

34	Brodnica	Chłapowski Dezydery	80	—	Brodnica	41	495
			—	48	Brodnica Ol.	10	97

1) Podług Długosza pod tą wsią rosły w ziemi garki (jak trufle). Były to zapewne żale starosłowiańskie.

2) Wieś nadana miastu Szremowi przez Władysława Warneńczyka.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	49	Kopyta	5	31
			—	50	Żurawiec	5	63
			81	—	Sulejewo	11	125
			—	51	Zakrzewek fol.	5	30
35	Żabno	Zakrzewski	82	—	Żabno	27	326
			—	52	Baranowo	10	95
			83	—	Baranowo Ol.	21	112
			84	—	Żabno Ol.	35	232
36	Błociszewo	Kęszycki	85	—	Błociszewo [1]	41	305
			86	—	Gaj	24	203
			—	53	Barbarki	1	14
37	Manieczki	Chłapowski Dezyd.	87	—	Manieczki [2]	19	130
			—	54	Boreczek	9	72
38	Sowiniec	Chłapowska Anzelmowa	88	—	Sowiniec	12	156
			89	—	Borek Ol.	24	164
			—	55	Kamratowo	11	96
			90	—	Krosno	37	237
			91	—	Krosno Ol.	22	165
			—	56	Nowe Olendry	14	97
			92	—	Sowiniec Ol.	22	146
39	Chaławy	Zakrzewski Xawery	93	—	Chaławy	13	115
40	Przylepki	Paługa Lud.	94	—	Przylepki	25	205
			95	—	Esterpole	8	104
41	Góra	Platerowa Stefania	96	—	Góra [3]	17	211
			97	—	Górka	15	149
			98	—	Szymanowo	15	145
			—	57	Tworzykowo fol.	5	44
42	Grabianowo	Zakrzewski	99	—	Grabianowo	16	141
			—	58	Maryanowo	7	40
—	Grzybno	Maron	100	—	Grzybno	17	198
—	Mosina (Amt)	Rząd	101	—	Budzyn	10	100
			102	—	Krajkowo	25	239
			103	—	Ludwikowa góra	8	143
			—	59	Puszczykowo nowe	19	66
			104	—	Pożegowo	13	119
			105	—	Puszczykowo stare	15	192
			—	60	Puszczykowko	5	42
43	Jaszkowo	Szołdrski	106	—	Jaszkowo	17	173
44	Iłowiec mały	Zaborowski	107	—	Iłowiec mały	25	153
			108	—	Iłowiec wielki	18	122

1) Dawna dziedzina Błociszewskich herbu Ostoja.

2) Wieś, dawne dziedzictwo wojewody Wybickiego, w której ten mąż ojczyznie zasłużony życia dokonał.

3) Wieś ta piękne ma nader położenie nad wzniosłym brzegiem Warty. W tej wsi odkopano przed kilkunastu laty grobowiec starożytny słowiański i znaleziono w nim urny z popiołami. Drugi takowy grobowiec był na piaszczystem wzgórzu nad samą Wartą.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	61	Konstantynowo fol.	2	15
			109	—	Pecyn Ol.	27	169
45	Krzyżanowo	Wilczyński X.	110	—	Krzyżanowo	24	327
			—	62	Pucołowo	8	57
—	Wiry	Dzieduszycka	—	63	Niwka	9	83
—	Pietrowo	Wolf Doktor	—	64	Piotrowo	9	85
46	Psarskie	Platerowna Paulina	111	—	Psarskie [1]	15	192
47	Rakowko	Zietz	—	65	Rakowko	5	52
48	Szołdry	Sydow	—	66	Szołdry	17	63
			—	67	Rogaczewo fol.	7	48
			—	68	Sucharzewo	4	27
						826	7.210

1127. 5. OKRĘG KSIĄŻSKI

49	Chrząstowo	Barth August	112	—	Chrząstowo	11	168
			—	69	Zarodnia fol.	2	45
			113	—	Chrząstowo	20	165
50	Chwałkowo	Jaraczewski	114	—	Chwałkowo	50	547
			115	—	Kołacin	24	223
51	Chytrowo	Jaraczewski Ed.	116	—	Chytrowo	40	408
			117	—	Gola	26	257
			—	70	Łukaszewo	5	48
			118	—	Niedzwiady	9	121
52	Mchy	Bienkowski	119	—	Mchy	48	494
			120	—	Brzostownia fol.	14	140
			121	—	Charłup	11	101
			122	—	Ługi fol.	12	128
			123	—	Sebastyanowo	15	108
53	Gogolewo	Otocki	124	—	Gogolewo	29	260
			—	71	Gogolewo Ol.	10	61
			—	72	Maryanowo fol.	1	15
			125	—	Sroczewo Ol.	28	207
			126	—	Zaborowo	28	277
54	Konarskie	ChłapowskaM.	127	—	Konarskie	10	134
			128	—	Konarskie Ol.	31	259
55	Łęg	Man	129	—	Łęg	22	199
			—	73	Łężek fol.	8	86
			130	—	Bystrzek Ol.	13	101
			—	74	Kawcze	6	53
			—	75	Skrobacz mł. w.	1	8
			—	76	Sosnowiec	10	92
56	Lipowka	Jaraczewska	131	—	Lipowka	14	131

4) Przeszły dziedzic tej wsi Baron Ekartstein zaprowadził do niej gospodarstwo płodozmienne. Psarskie i Góra należą do majętności w Księztwie Poznańskiem, najpiękniejsze położenie mających.

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
57 Łowencice	Jaraczewski Zygm.	132	—	Łowencice	27	239
		133	—	Wojciechowo	28	255
58 Świączyn	Daelhaes	134	—	Świączyn	17	153
		—	77	Świączyn Ol.	16	86
		—	78	Dembniak fol.	9	62
59 Włościejewki	Niegolewska Anna	135	—	Włościejewki	20	235
		136	—	Włościejewki Ol.	16	172
		137	—	Międzyborz fol.	9	134
60 Xiążek	Stern Abrah.	138	—	Xiążek	21	203
		—	79	Kiełczyn	7	57
		139	—	Kiełczyn Ol.	20	206
		140	—	Radoszkowo	11	112
		141	—	Radoszkowo Ol.	11	100
		142	—	Zakrzewo	12	110
		143	—	Zakrzewo Ol.	28	207
61 Zawory	Chodączcy SS.	—	80	Zawory	14	155
					764	7.322

1128. ZEBRANIE WSI I MIAST

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1 Szrem . . .	270	3.131	1.115	10.936
	2 Kurnik . . .	232	2.654		
	3 Dolsk . . .	150	1.198		
	4 Bnin	146	1.153		
	5 Xiąż	108	1.049		
	6 Mosina . . .	116	967		
	7 Jaraczew . .	93	814		
Wsie	W pierwsz. okręgu	872	8.508	3.521	33.069
	W drugim —	799	7.770		
	W trzecim —	260	2.259		
	W czwartym —	826	7.210		
	W piątym —	764	7.322		
				4.636	44.005

1129. W liczbie wsi i osad 223 (art. 1122) znajduje się w powiecie Szremskim:

	wsie i osady	
	większe	mniejsze
1. Wsi obejmując. ludności 100 głów i więcej	121	—
z mniejszą ludnością	—	30

	Wsie i osady	
	większe	mniejsze
2. Folwarków 31, t. j. z ludnoś. 100 i wiecej	4	—
z mniejszą ludnością	—	27
3. Kolonji	—	1
4. Olendrów 19, t. j. z ludnoś. 100 i więcej	18	—
z mniejszą ludnością	—	6
5. Posad leśnych i innych	—	6
6. Karczem	—	8
7. Młynów wodnych	—	2
Ogół większych i mniejszych .	143	80
Łącznie	223	

16. POWIAT WRZESIŃSKI.

1. OPIS OGÓLNY.

1130. Powiat Wrzesiński graniczy na północ z powiatem Gnieznieńskim; na wschód z obwodem Konińskim gubernji Kaliskiej; na południe z powiatem Pleszewskim; na zachód z powiatem Srzodzkim.

1131. Kraj powiatu Wrzesińskiego jest równy wyjąwszy małe wzgórza około Miłosławia i Żernik.

1132. Głównym sposobem zarobkowania mieszkańców jest rolnictwo i chów bydła, tudzież gorzelnictwo, młynarstwo i fabrykacya oleju. Na końcu roku 1837 liczono w powiecie Wrzesińskim koni i źrebiąt 4.501; bydła rogatego 14.800; owiec 67.097: kóz 18; świń 10.012; w ogóle sztuk 96.428 [1]). Na jednę □ milę jeograficzną wypadało w tym roku koni 357; bydła 1.172; owiec 5.317; koza 1; świń 793; w ogóle sztuk 7.640. Powiat Wrzesiński należał zatem do 11 najzamożniejszych w dobytek powiatów i w ich rzędzie zajmował drugie miejsce. Na końcu 1839 przybyło w dwóch latach koni 106; bydła 722; owiec 7.766; kóz 12; świń 1.000; w ogóle 9.606 [2]). Było zatem łącznie koni 4.607; bydła 15.522; owiec 74.863; kóz 30; świń 11.012; w ogóle sztuk 106.034. Na 1 □ mili było więc na końcu 1839 r., koni 365, bydła 1.230; owiec 5.932; kóz 2; świń 872; w ogóle sztuk 8.401.

1133. Powiat Wrzesiński ma obszerności mil □ jeograficznych 12,62 [3]) albo włók Polskich 4.124, albo morgów Magdeburskich 271.149 [4]).

1) Hoffman's *Bevölkerung.*
2) Schlottheim, opis powiatu Wrzesińskiego 1839 r.
3) Hoffman's *Bevölkerung.*
4 Wyliczenie włok podług Colberga, morgów Magdeburskich podług Zeidlitza.

1134. Co do urodzajności ziemi liczyć można w powiecie Wrzesińskim gruntu średniego 135.545 mor. Magdeb., gruntu letkiego tyleż.

1135. Ludność powiatu Wrzesińskiego wynosiła podług P. Schlottheim w 1839 głów 33.014; stosunkowa na 1 □ milę jeograficzną 2.616; ludność katolicka 27.997; protestantska 2.562; żydowska 2.455. Ludność Polska głów 27.966; obca 2.583; żydowska 2.455. Mówiących tylko językiem narodowym 28.795, niemieckim 296, obu językami 5.923. Pomiędzy tą ludnością było męzczyzn 16.682 kobiet 16.342. Mających mniej 16 lat 14.120, od 16 do 70 lat 17.837, nad 60 lat 1,057. Osób żyjących w małżeństwie 13.156 [1]). — W roku 1837 podług Hoffmana ludność powiatu wynosiła głów 31.795 [2]); stosunkowa 2.519; miejska 6.184; wiejska 25.611; w r. 1838 podług P. Schlottheim głów 32.449 [3]); przybyło zatem w 1838 głów 654, to jest procentów 2, a w 1839 roku głów 565, albo procentów 1,7. W liczbie 565 przybyłych podczas 1839 r, mieści się 115 nowo w powiecie osiadłych, bo przewyżka narodzonych nad zeszłemi niewyniosła w tym roku jak 450. Podług spisu regencyjnego [4]), ludność ogólna powiatu wynosiła w 1837 głów 31.579; stosunkowa na 1 □ mili 2.502. Dymów było w tymże roku 2.933, to jest: miejskich 515, wiejskich 2.418. Ludność miejska 5.930, wiejska 25.649.

1136. Powiat Wrzesiński liczy parafji katolickich 25: w dyecezyi Poznańskiej 15, w dyecezyi Gniezeieńskiej 6; protestantskich 1. Do katolickich należą kościoły *parafialne* w miastach Miłosławiu, Żerkowie; we wsiach Bardo, Biechowo, Bieganowo, Czeszewo, Gozdowo, Grabowo, Kaczanowo, Kołaczkowo, Sokolniki Wszemborz, Brzostkow, Pogorzelica, Zieleniec; *filialne* we wsiach Mikuszewo, Nowawieś, Gorazdowo, Lgow, Biezdziadow [5]); w dyecezyi Gnieznieńskiej w Wrześni, Skarboszewie, Stawie, Strzałkowie, Szemborowie, Kretkowie; do protestantskich kościół parafialny w Wrześni i filialny w Miłosławiu.

1) Opis P. Schlottheim.
2) Hoffman's *Bevölkerung.*
3) Opis P. Schlottheim.
4) Spis miejsc depar. Poznań. str. 171.
5) *Ordo officj divini Posnaniae 1843.*

1137. Żydzi mają w powiecie Synagog 3 [1]): w Wrześni, Miłosławiu, Żerkowie.

1138. We względzie policyjnym powiat dzieli się na cztery okręgi, to jest: Wrzesiński, Wulkowski, Miłosławski i Żerkowski. Majętności Opieszyn, Chwalbogowo pod Wrześnią, Grzymisławice i Kretkow nie należą do żadnego okręgu i same wykonywają zarząd dominialny [2]).

1139. Rzek większych w powiecie jest dwie, to jest Warta i Prosna. Rzek mniejszych cztery: Lutynia, Września, Szywra i Struga. Warta przerzyna powiat w południowej jego części od wsi Paruchowa do wsi Orzechowo. Prosna o ćwierć mili na południe od wsi Zerniki dotyka powiatu Wrzesińskiego i ciągle do ujścia w Wartę odgranicza go od powiatu Konińskiego. Lutynia wypływa z powiatu Pleszewskiego pod młynem Stęgosz a pod wsią Pogorzelica wpada do Warty. Września o ¼ mili od wsi Noskowo wpływa z powiatu Gnieznieńskiego do powiatu Wrzesińskiego, oblewa miasto Wrześnię i pod Borzewem wchodzi do obwodu Koninskiego. Szywra wypływa z małego jeziora niedaleko wsi Kaczanowo, oblewa miasto Miłosław, a niedaleko wsi Piątkowo białe wchodzi do powiatu Srzodzkiego. Struga o ¼ mili od miasta Mielżyna wypływa z powiatu Gnieznieńskiego, oblewa Brudzewo, Staw, Chwalbogowo a o ¼ mili od tej wsi ostatniej wchodzi do obwodu Konińskiego.

1140. Jezior w powiecie małych i stawów jest dziewięć. Pod wsią rządową Borzykowo nad granicą powiatu Koninskiego położoną było małe błoto, które osuszone zostało.

1141. Pomiędzy lasami powiatu Wrzesińskiego jeden tylko na mappie szczegółowej jest nazwany, to jest Miłosławski.

1142. Dobra rządowe w powiecie należą do jednego amtu ekonomiczno-poborowego *(Rent-Amt)*, to jest do Gozdowa.

1143. Powiat Wrzesiński ma komunikacyą główną wodną przez rzekę Wartę, żeglowną na większe Odrzańskie statki. Lądowej w gościńcu bitym niema.

1144. Traktów większych przez powiat przechodzi jeden

1) 2) Opis P. Schlottheim.

to jest: Poznańsko-Warszawski na Kostrzyn, Wrześnię, Słupcę.

1145. Traktów mniejszych 10; pierwszy Bydgowsko-Szląski na Gniezno, Wrześnię, Miłosław i Nowe miasto; drugi Gnieznieńsko-Kaliski na Wrześnię, Pyzdry, Chocz; trzeci z Wilkowa na Wrześnię do Srzody; czwarty z Wrześni na Brudzewo do Warszawy (starym traktem zwany); piąty z Żerkowa do Pyzdr; szósty z Żerkowa do Pleszewa; siódmy z Żerkowa do Mieszkowa; ósmy z Żerkowa do Nowego-miasta; dziewiąty z Miłosławia do Żerkowa; dziesiąty z Jarocina do Pyzdr.

1146. Stacyi poczty konnej jest 4 w powiecie: we Wrześni, Miłosławiu, Strzałkowie i Żerkowie. Poczta listowa jedna w Pogorzelicy.

1147. Największa część dzisiejszego powiatu Wrzesińskiego należała do dawnego województwa Kaliskiego z miastami Miłosław i Żerkow w obszerności mil □ jeograficznych 11,30. Część mała z miastem Września należała do województwa Gnieznieńskiego w obszerności mil □ 1,21. Cząstka ze wsią Zberki należała do województwa Poznańskiego w obszerności mili □,03.

1148. Powiat Wrzesiński ma miast 3, majętności 51, wsi większych 104, wsi i osad mniejszych 84, w ogóle wsi i osad 188.

2. MIASTA.

1149. Powiat Wrzesiński ma miasta następujące: Września, Miłosław, Żerkow.

1150. *Września (Wreschen)* nad rzeką Wrześnią i na dwóch większych traktach Poznańsko-Warszawskim i Bydgosko-Szląskim położone miasto, miało w 1811 domów 254, ludności 2118, dziś ma domów 238. Ludność ogólna jego wynosi głów 3.048 [1]); podług Hoffmana 3.232; chrześcijańska 1.881, żydowska 1.351 [2]). Ma kościół katolicki, protestantski i synagogę. Należy do Ponińskiego Stanisława. Mieszkańcy trudnią się Garbarstwem. Miasto ma nadaną sobie ordynacyą miejską 1 października 1841 r. i cztery

1) Spis miejsc depar. Poznań. str. 164. 168.
2) Hoffman's *Bevölkerung.*

jarmarki w roku kramne i na bydło: dnia 6 marca, 12 czerwca, 11 września, 11 grudnia odbywające się. Poczta konna tutejsza odwozi podróżnych do Kostrzynia, Gniezna, Powidza, Słupcy, Pyzdr i Srzody. Września jest miejscem urzędowania powiatowego landrata i sądu ziemsko-miejskiego. Odległość od Poznania mil 6 ¼.

1151. *Miłosław* nad rzeką Szywrą, na większym trakcie Bydgosko-Szląskim położone miasto, miało w 1811 domów 144, ludności 1.107, dziś ma domów 131. Ludność ogólna wynosi głów 1.535 [1]); podług Hoffmana 1.585; chrześcijańska 1.033, żydowska 552 [2]). Ma kościół katolicki, protestantski filialny, synagogę i piękny zamek. Należy do Mielżyńskiego Seweryna. Mieszkańcy trudnią się sukiennictwem i garbarstwem. Miasto ma cztery w roku jarmarki kramne i na bydło: dnia 20 marca, 3 lipca, 4 września, 18 grudnia. Jest tu poczta konna która odwozi do Wrześni, Pyzdr, Xiąża i Srzody. [2]). Odległość od miasta powiatowego Wrześni mil 2, od Poznania mil 8 ¼.

1152. *Żerkow* niedaleko rzeki Lutyni na trakcie mniejszym z Pyzdr do Jarocina położone miasto, miało w 1811 domów 113, ludności 714, dziś ma domów 146, ludności głów 1347 [4]); podług Hoffmana 1.367; kościół katolicki, zamek i synagogę. Mieszkańcy trudnią się po większej części uprawą roli. Miasto ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło: dnia 27 lutego, 12 czerwca, 18 września, 27 listopada. Należy do Hrabiny Mycielskiej. W sklepach tutejszego kościoła jest kilka trumien marmurowych. Jest tu poczta konna która odwozi do Pyzdry, Jarocina i Xiąża. Odległość od miasta powiatowego Wrześni mil 4, od Poznania mil 9.

3. WSIE.

1153. Powiat Wrzesiński obejmuje w czterech okręgach wsi większych 104, wsi i osad mniejszych 84, w ogóle

1) Spis miejsc depar. Poznańskiego str. 164. 168.
2) Hoffman's *Bevölkerung.*
3) Miłosław w XVI. i XVII. wieku należał do Gorskich, który tu kościół katolicki lutrom oddali; później do Grabskich.
4) Spis miejsc depar. Poznańskiego str. 169.

wsi i osad 188. Wsie te należą do 51 majętności to jest 2 rządowych i 49 prywatnych i gminnych.

1154. 1. OKRĘG WRZESIŃSKI

Majętność	Właściciel	Ner wsi większej	Ner wsi mniejszej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1 Bardo	Suchorzewski	1	—	Bardo	47	408
		—	1	Józefowo posada	1	5
2 Białężyce	Szubert	—	2	Białężyce	7	83
3 Biechow	Jagodziński Leon	2	—	Biechow [1]	14	106
		—	3	Syberya pos.	1	2
		3	—	Biechow duchow.	12	140
4 Biaganowo	Bronisz	4	—	Bieganowo	28	260
		—	4	Bieczewo	2	18
5 Chwalibogowo	Ottocki	5	—	Chwalibogowo	13	141
		—	5	Chwalibogowko	7	64
		—	6	Korzkwy fol.	4	35
6 Chocicza	Dobrzycki	6	—	Chocicza wielkie	12	114
		7	—	Chocicza mała	15	151
7 Gutowo wiel.	Bilefeld	8	—	Bierzglin Ol.	22	166
		9	—	Gutowo wielkie	19	204
		10	—	Gutowo małe	15	196
8 Grzymisławice	Wasilewski	—	7	Grzymisławice	8	85
9 Gozdowo (amt)	Rząd	11	—	Gozdowo [2]	43	438
		—	8	Gozdowo mł.	2	30
		12	—	Kaczanowo [2]	42	382
		13	—	Nowa wieś królewska [2]	50	396
10 Opieszyn	Poniński Stanisław	14	—	Bierzglinek	12	146
		—	9	Marcelewo fol.	4	48
		15	—	Nadarzyce	13	122
		—	10	Nowy folwark fol.	3	15
		—	11	Opieszyn zamek	9	65
		16	—	Obłaczkowo	26	234
		17	—	Psary polskie	2	248
		—	12	Przyborki fol.	1	5
		—	13	Psary wielkie Ol.	16	87
		—	14	Psary małe Ol.	8	67
		18	—	Sokołowo	19	280
		19	—	Słomowo	19	238
		20	—	Zawodzie	15	240
11 Ostrowo szlacheckie	Rożnowski	21	—	Ostrowo szlacheckie	14	109

1) Była tu dawniej kasztelania mniejsza. Pierwszym kasztelanem Biechowskim był podług Niesieckiego i Sienkiewicza od czasu Augusta III. Pawłowski Adam 1737 roku, ostatnim Gliszczyński Józef 1783. Był dawniej w Biechowie klasztor Filipinów. (Siarczyński, Dykc. jeogr. T. I. str. 78.)

2) W trzech tych wsiach włościanie odznaczają się przez bardzo dobrą uprawę swych ról. (Schlottheim)

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
12	Osowo	Poklateckl	22	—	Osowo	8	100
13	Sędziwojewo	Bilefeld	23	—	Sędziwojewo	22	184
14	Węgierki	Żychliński Adam	—	15	Karczewo fol.	3	34
			24	—	Soleczno	13	155
			25	—	Węgierki	21	234
15	Zerniki	Węsierski	26	—	Zerniki	15	102
16	Zajezierze	Dąbrowski	—	16	Zajezierze	4	58
17	Zielince	Jahn Jan	27	—	Zielince	35	316
			—	17	Zdziechowo	3	13
						668	6.524

1155. 2. OKRĘG WULKOWSKI

18	Babin	Bienkowski Ignacy	28	—	Babin	16	147
			—	18	Babin Ol.	9	76
			—	19	Sierakowo	8	84
			—	20	Sierakowo Ol.	5	43
			29	—	Słomcice	12	128
			—	21	Ciosno fol.	10	89
19	Brudzewo	Kurczyński	30	—	Brudzewo	33	365
			—	22	Rudy	10	84
			—	23	Góry fol.	4	42
			—	24	Katarzynow fol.	4	45
20	Kornaty	Schlotheim	31	—	Kornaty	20	206
			32	—	Ostrowo kościel.	12	136
21	Radłowo	Schmulz	—	25	Radłowo	8	59
—	Gozdowo	Rząd	—	26	Kornaty pos. leś.	1	17
			33	—	Szemborowo [1]	42	441
			—	27	Neuhausen kol.	9	42
			34	—	Szamarzewo	29	158
			35	—	Sokolniki [1]	48	425
			36	—	Skarboszewo	36	394
			—	28	Oszczęcice	5	54
			—	29	Gałęzowo stare	6	79
			37	—	Gałęzowo nowe kol.	25	183
22	Strzałkowo	Węgierski	38	—	Strzałkowo	28	271
			39	—	Strzałkowo Ol.	12	104
			—	30	Pospolno Ol.	6	55
			—	31	Łężce Ol.	9	99
			—	32	Wrząsnik pos.	4	20
23	Skąpe	Bieńkowski	40	—	Skąpe	8	112
			—	33	Sarnowo Ol.	7	58
24	Wulka	Liskowski	41	—	Wulka	13	193
			—	34	Pasieki pos. leś.	1	4
			42	—	Stanisławow [2]	18	203

1) Włościanie wsiów Szemborowo i Sokolnik odznaczają się dobrem uprawieniem gruntów swoich.

2) Dziedzic majętności Wulki urządził gospodarstwo płodo-zmienne we wsi swojej Stanisławowie.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
25	Staw	Bronisz	43	—	Staw	23	332
			—	35	Czekuszewo fol.	6	53
			44	—	Chwałkowice	18	133
			45	—	Otoczno	24	238
			—	36	Broniszewo fol.	1	23
26	Gonice	Topiński	46	—	Gonice	10	122
27	Goniczki	Zielonacki	47	—	Goniczki	14	146
—	Bieganowo	Bronisz	—	37	Borkowo	9	81
28	Unia	Pawłowski	48	—	Unia	14	176
29	Graboszewo	Taczanowski Alfons.	49	—	Graboszewo kościelne [1]	16	204
			—	38	Graboszewo nadworne fol.	5	66
			—	39	Grabuszewek	1	28
			50	—	Krombkowo	13	134
30	Parusewo	Łukoński Marcelli	51	—	Parusewo	14	159
			—	40	Parusewek fol.	3	43
			—	41	Wygoda mł.	5	69
31	Chwalbogowo	Mielęcki Hipolit	—	42	Chwalbogowo	14	90
32	Młodziejewice	Hulewicz Andrzej	52	—	Młodziejewice	13	111
			—	43	Kościanki wielkie fol.	4	34
			—	44	Kościanki małe mł.	2	10
						667	6.662

1156 3. OKRĘG MIŁOSŁAWSKI

33	Miłosław [2]	Mielżyński Seweryn	53	—	Bugaj fol.	19	221
			54	—	Białe piątkowo	24	328
			—	45	Franulka fol.	1	6
			55	—	Gorzyce	21	254
			56	—	Kozubiec	11	189
			57	—	Kembłowo	14	178
			58	—	Lipie	17	178
			59	—	Rudki	15	170
—	Gozdowo	Rząd	60	—	Borzykowo	20	196
34	Chrustowo	Łaszczyński	—	46	Chrustowo	9	99
35	Cieśle Wielkie	Mias. Pyzdry	—	47	Cieśle małe fol.	3	30
			61	—	Cieśle wielkie	19	180
			—	48	Cegielnia Pyzdrska	1	6
36	Gorazdowo	Raszewski	62	—	Gorazdowo	26	424
			—	49	Piaski pos.	1	8
37	Grabowo	Łaszczyński	63	—	Grabowo	16	228
			64	—	Krzywagóra	13	174

1) 2) Dziedzic Graboszewa, dziedzic Miłosławia, pierwszy we wsi Graboszewo, drugi w majętności swojej Miłosławiu wprowadzili i urządzili gospodarstwo płodozmienne.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	50	Wygoda Grabowska karcz.	2	20
38	Kołaczkowo	Stablewska	65	—	Kołaczkowo	27	327
			—	51	Łagiewki	8	94
			—	52	Polanka pos.	1	17
39	Mikuszewo	b. Król Niderladzki	—	53	Budy fol.	1	25
			—	54	Budziłowko fol.	3	42
			66	—	Czeszewo	49	440
			67	—	Chlebowo	19	158
			68	—	Mikuszewo [1]	18	269
			69	—	Orzechowo	15	182
			70	—	Orzechowo kol.	14	119
40	Nowa wieś Podgórna	Nowakowski Franciszek	71	—	Nowa wieś Podgórna	27	209
41	Smiłowo	Gorzeński Hieronim	—	55	Pogorzelice [2]	5	39
			72	—	Szczodrzejewo	17	163
42	Xiążno	Sierakowski Józef	73	—	Palczyn	16	212
			—	56	Palczynek fol.	2	31
			74	—	Skotniki	15	148
			75	—	Xiążno [3]	14	157
			—	57	Wodzisko	4	17
43	Spławie	Rząd	76	—	Spławie	12	114
44	Wszemborz	Suchorzewska	—	58	Bielawy	5	72
			—	59	Budziłowo Ol.	8	78
			—	60	Grobla Ol.	1	14
			—	61	Kaliszkowo Ol.	2	29
			—	62	Libobry fol.	2	34
			—	63	Lulkowo Ol.	3	32
			77	—	Wszemborz	27	275
45	Żydowo	Czarnecki Antoni	78	—	Żydowo	6	100
			—	64	Żydowo Ol.	6	39
46	Zberki	Gąsiorowski	79	—	Zberki	10	126
						569	6.451

1157. 4. OKRĘG ŻERKOWSKI

47	Brzostkow	Czarnecki	80	—	Antonin [4]	23	190
			81	—	Brzostkow	37	393
			82	—	Gęczewo	10	111
			—	65	Góry fol.	1	25
			83	—	Przybysław	23	268
			84	—	Raszewy [4]	25	282
			—	66	Raszewy fol.	3	48
			—	67	Podborna karcz.	1	14

1) Włościanie wsi Mikuszewo odznaczają się porządnem gospodarstwem.

2) We wsi Pogorzelice jest komora celna.

3) Włościanie wsi Xiążno odznaczają się od innych dobrem zagospodarowaniem ról swoich.

4) W dwóch wsiach Antoninie i Raszewach, włościanie uprawiają na polach swoich koniczynę.

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	68	Siekierzyn fol.	1	22
48	Chrzan	Mycielski Stanisław	85	—	Bezdziadowo	24	295
			—	69	Maczkowski mł.	1	16
			—	70	Pieprz mł.	1	11
			—	71	Przedleski mł.	1	14
			86	—	Chrzan [1]	23	266
49	Komorze	Skórzewska	87	—	Chwałowo	17	173
			88	—	Komorze	24	408
			—	72	Komorze zakład	10	53
			89	—	Paruchowo	10	136
			—	73	Małyprzewóz po.	1	16
50	Kretkowo	Skórzewski	90	—	Kretkowo	18	229
			—	74	Czempin mł.	1	13
			91	—	Podlesie	9	157
			—	75	Rogaszyce	7	75
			92	—	Zerniki	19	272
			—	76	Pogorzelice probostwo	9	93
—	Smiłowo	Gorzeński Hieronim	93	—	Gąsiorowo	6	129
			—	77	Gąsiorowo zakł.	4	27
			94	—	Lgowo [2]	24	366
			95	—	Smiłowo [3]	15	261
			96	—	Szczonowo	17	142
			—	78	Górka karcz.	1	13
51	Zulkow	Mycielska Starościna	97	—	Kamień	8	119
			98	—	Klichow	13	121
			99	—	Lisewo stare [2]	17	188
			—	79	Lisewo mł.	1	11
			100	—	Lisewo nowe	19	113
			101	—	Ludwinowo kol.	31	241
			—	80	Laski fol.	1	21
			102	—	Pawłowice	17	181
			103	—	Zulkow	21	277
			104	—	Zulkow zamek	12	132
			—	81	Głowiecki mł.	1	10
			—	82	Nojek mł.	1	12
			—	83	Krupa mł.	1	10
			—	84	Zulkow probost.	5	58
						514	6.012

1058. ZEBRANIE MIAST I WSI

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1. Września	238	3.048	515	5.930
	2. Miłosław	131	1.535		
	3. Żerków	146	1.347		

5) Dziedzic Chrzanu, zaprowadził u siebie i urządził gospodarstwo płodozmienne.

2) Włościanie wsi Lgowo i Lisewo stare, uprawiają na polach swoich koniczynę.

3) Dziedzic Smiłowa wprowadził w tej wsi gospodarstwo płodozmienne.

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Wsie . .	W pierwsz. okręgu	668	6.524	2.448	25.649
	W drugim —	667	6.662		
	W trzecim —	569	6.451		
	W czwartym —	544	6.012		
	Ogół			2.933	31.579

1159. W liczbie 188 wsi i osad powiatu Wrzesińskiego (art. 1153) znajduje się:

	Wsie i osady	
	większe	mniejsze
1 Wsi obejmując. ludności 100 głów i więcej	98	—
z mniejszą ludnością	—	21
2 Folwarków 26, t. j. z ludn. 100 głów i więcej	1	—
z ludnością mniejszą	—	25
3 Kolonji 4, t. j. z ludnoś. 100 głów i więcej	2	—
z ludnością mniejszą	—	2
4 Olendrów 14, t. j. z ludn. 100 głów i więcej	3	—
z ludnością mniejszą	—	11
5 Posad leśnych, i innych	—	8
6 Karczem	—	3
7 Młynów i zakładów 14, to jest: wodnych 11, klapciarni 2, cegielni 1 . .	—	14
Ogół większych i mniejszych . .	104	84
Łącznie	188	

17. POWIAT WSCHOWSKI.

1. OPIS OGÓLNY.

1160. Powiat Wschowski graniczy na północ z powiatem Babimostskim i Kościańskim; na wschód z powiatem Krobskim; na południe z częścią powiatu Krobskiego i ze Szląskiem; na zachód ze Szląskiem.

1161. Kraj powiatu Wschowskiego jest równiną tu i owdzie wzgórkami przerywaną.

1162. Głównem zatrudnieniem mieszkańców powiatu jest uprawa roli i chów bydła. Na końcu 1837 r. liczono w powiecie koni i źrebiąt 3.670; bydła 20.772; owiec 74.417; kóz 64; świń 5.898; w ogóle sztuk 104.821 [1]) Na jednę milę □ jeograficzną wypadało koni 204; bydła 1.157; owiec 4.143; kóz 4; świń 328; w ogóle sztuk 5.836. Powiat Wschowski zatem należał do dziewięciu powiatów Księztwa średnio-zamożnych w dobytek i w ich rzędzie zajmował trzecie miejsce.

1163. Powiat Wschowski zawiera obszerności mil □ jeograficznych 17,96 albo włok Polskich 5.867 albo morgów Magdeburskich 385.907 [2]).

1164. Co do urodzajności ziemi liczyć można w powiecie Wschowskim gruntu średniego połowę przestrzeni, to jest około 192.924 mor. Magd; gruntu letkiego 192.983.

1165. Ludność ogólna powiatu podług Hoffmana wynosiła w 1837 głów 51.913; stosunkowa 2.890; miejska 20.065; wiejska 34.848. Taż ludność ogólna powiatu w r. 1837 wynosiła podług spisu regencyjnego głów 51.925;

1) Hoffman's *Bevölkerung.*
2) Podług ewaluacyi Kolberga i Zeidlitza.

stosunkowa na 1 □ mili 2.891; miejska 20.052, wiejska 31.873 [1]); męzka 24.668, żeńska 27.257; katolicka 26.081, protestantska 21.331, żydowska 4.513 [2]). Dymów liczono w tymże roku miejskich 2.262; wiejskich 4.163; w ogóle 6.425 [3]).

1166. Powiat Wschowski liczy 29 parafji katolickich i 14 protestantskich. Do katolickich należą kościoły *parafialne* w miastach Leszno, Święciechowo, Wschowa, Osieczno, Rydzyna; we wsiach: Brenno, Bukowiec, Dębowa łęka, Długie stare, Dłużyna, Gołanice, Krzycko małe, Kursdorf, Hintzendorf, Lgin, Łysina, Osowa sień, Śmieszkow, Wilkowo niemieckie, Włoszakowice, Zborzewo, Świdnica, Drzeczkowo, Goniembice, Morkowo, Oporowo, Pawłowice, Morka, Świerczyna. *Filialne* we wsiach Charbelin, Jezierzyce, Tylewice, Dambcze, Przyczyna górna, Niechłod [4]). Do protestantskich kościoły parafialne w Wschowie na starem mieście, w Wschowie na nowem mieście, w Lesznie luterski, w Lesznie kalwiński, w Rydzynie, w Osiecznie, w Zaborowie, w Szlichtyngowie, w Drzewcach, w Andrychowicach kalwinski, w Przyczynie górnej, Olbrachcicach, Włoszakowicach, w Lasocicach kalwiński.

1167. Żydzi mają w powiecie synagog 4, to jest: w Lesznie, w Wschowie, w Osiecznej, w Szlichtyngowie.

1168. We względzie policyjnym powiat Wschowski dzieli się na cztery okręgi, to jest: Wschowski, Włoszakowicki, Leszczyński i Osieczyński. Miasto Leszno, Wschowa, Święciechowa i Rydzyna nie należą do żadnego okręgu i są pod bezpośrednim dozorem landrata powiatowego.

1169. Rzeka większa Obra dotyka się północnej granicy powiatu Wschowskiego i przez blizko pół mili oddziela go od powiatu Kościańskiego do którego wchodzi. Kopanic w powiecie jest trzy: to jest jedna w północno-zachodniej części powiatu, która od wsi Miastko do jeziora Lgin nazywa się Wielką Odrzańską Kopanicą, od tego jeziora dalej do granicy Szląskiej Małą Odrzańską. Druga pod nazwiskiem Landgraben, Kopanica krajowa, idzie od jeziora

1) Spis miejsc depar. Poznańskiego str. 48.
2) *Skizze einer Statistik des Kreises Freustadt 1839.*
3) Spis miejsc depar. Poznańskiego str. 48.
4) *Ordo officii divini Posnaniae 1845.*

Golonickiego, mimo wsi Trzebiny, Długie nowe, Olbrachowice, Swidnica, Andrychowice dolne, Gorczyn, o pół mili za tą wsią ostatnią wchodzi do Szląska. Trzecia pod nazwiskiem Polskiej Kopanicy od strony Ponica wchodzi do powiatu Wschowskiego, idzie około wsi Tworzynice małe, miasta Rydzyny, o milę dalej wchodzi do Szląska, o pół mili dalej znowu dotyka granicy Wschowskiego powiatu, następnie oddziela ten powiat od Szląska, wchodzi znowu całkiem do powiatu idąc między wsiami Olbrachcice i i Łęgnowo I., potem znowu stanowi granicę powiatu, idzie około wsi Czerlejewo. Niedaleko wsi Kowalewo jeszcze raz wchodzi do powiatu a o pół mili dalej wchodzi do Szląska i z rzeką Barycz się łączy.

1170. Jezior w powiecie jest 18. Znaczniejsze są Brenno, Domnik, Osieczno i Swierczyna.

1171. Lasów w powiecie Wschowskim znaczniejszych i i na szczegółowej mappie nazwanych jest 6, to jest: Bydzyński, Włoszczakowicki, Lgiński, Wyjewski, Drzewiecki i Osowasieński.

1172. Dóbr rządowych w powiecie Wschowskim nie masz.

1173. Komunikacyą główną lądową ma powiat Wschowski w gościńcu bitym Wrocławskim który idzie z Poznania na Kościan, Szmigiel do Leszna ztąd na Wschowę, Szlichtyngowo do granicy Szląska i dalej Głogowa, Wrocławia. Z Leszna gałęź tego gościńca ma być poprowadzona na Rydzynę [1]), Rawicz do granicy Szląskiej i dalej na Trachenberg, Prausnitz do Wrocławia. Komunikacyi głównej wodnej nie masz w powiecie.

1174. Trakt główny jeden przechodzi przez powiat Wschowski, to jest z Głogowy na Wschowę, Kopanicę, Babimost, do Międzyrzecza.

1175. Traktów mniejszych jest pięć: pierwszy ze Wschowy do Kargowy; drugi ze Wschowy na Święciechowę do Leszna; trzeci z Leszna na Zaborowo, Tarnowo do Szląska; czwarty z Leszna do Gostynia; piąty z Ponica na Gurzno do Krzywina.

1) Część do Rydzyny jest ukończona.

1176. Dwa są główne pocztamty w powiecie: w Lesznie i w Wschowie; cztery stacye przeprzęgowe: w Lesznie i w Wschowie, Radzynie i Osieczny.

1177. Cały dzisiejszy powiat Wschowski należał ze wszystkiemi miastami swemi do dawnego województwa Poznańskiego, w obszerności mil □ jeograficznych 17,96.

1178. Powiat Wschowski ma miast 7, majętności 70. wsi większych 94, wsi i osad mniejszych 73, w ogóle wsi i osad 167.

2. MIASTA.

1179. Powiat Wschowski ma miasta następujące: Leszno Wschowa, Święciechowa, Rydzyna, Osieczno, Szlichtyngowo, Zaborowo.

1180. *Lesszno (Lissa)* na gościńcu bitym Wrocławskim, wałem otoczone miasto, miało w 1811 domów 760, ludności 5.726 dziś ma domów 757. Ludność w 1837 wynosiła głów 8.667 [1]), chrześcijańska 5.197, żydowska 3.470 [2]) ma kościół katolicki jeden, protestantskich dwa: to jest jeden luterski drugi kalwiński braci Czeskich, i Synagogę. Zamek piękny, ratusz, gimnazyum, cztery szpitale, dom sierot, gisernię dzwonów, blich wosku, znakomite fabryki tytoniów, cykoryi, safianów, pojazdów i wielką liczbę młynów wietrznych. Przed systematem prohibicyjnym zaprowadzonym do Królestwa Polskiego kongressowego, było tu wiele sukienników i tkaczy, którzy niemal wszyscy do królestwa wynieśli się albo też nie mając pokupu na swoje wyroby, warsztaty opuścili. Handel tego miasta ze Szląskiem jest znaczny i cały prawie w ręku żydów. Miasto liczy się do klassy II. podatku przemysłowego i opłaca od mlewa i rzezi, ma jarmarków dwudniowych cztery w roku kramnych i na bydło: dnia 3 kwietnia, 25 maja, 11 września, 11 grudnia. Ordynacya miejska nadana mu została 27 października, 1832 roku. W mieście jest superintendentura, urząd główny poborowy *(Haupt-Rent-Amt)*. Delegacya sądu ziemsko-miejskiego Wschowskiego i pocztamt

1) Spis miejsc dep. Poznań. str. 40. i Hoffman.
2) Hoffman's *Bevölkerung*.

tudzież sztab batalionu landwery gwardyjskiej, sztab batalionu landwery i dwóch szwadronów huzarów. Miasto Leszno było gniazdem i dziedzictwem domu Leszczyńskich. W XVI. wieku Rafał Leszczyński przyjął tu gościnnie dyssydentów religijnych chroniących się od prześladowania i uciekających ze Szląska, Czech, Morawji, Austryi. Szkoły w Lesznie słynęły w pierwszej połowie XVII. wieku. Między innemi był rektorem przy nich sławny Amos Komeniusz. Kościołów protestantskich trzy było dawniej, gdy po bitwie na białej górze Czesi i Morawcy, protestantskiego wyznania przytułek w Lesznie znaleźli. W XVII. wieku powstało tu gimnazyum i drukarnia. Zakłady te znikły gdy Szwedzi w 1655 za panowania Kazimierza Wazy miasto opanowali. W rok potem Polacy zdobyli je znowu na Szwedach. Na ówczas mieszkańcy Szwedom przychylni opuścili z magistratem we 4000 ludności swe siedlisko, z którego powodu wojsko narodowe miasto spaliło. Przy tem zdarzeniu spłonęły zwłoki Krzysztofa Arciszewskiego generała artyleryi, który się był wsławił w Brezylji, w którym kraju wybudował twierdze Babio, Fernanbuco i Rio-Janejro. Król Stanisław Leszczyński w 1738 przedał Leszno Hrabiemu w ówczas Sułkowskiemu, w którego dotąd Książęcej familji dziś pozostaje. Oprócz pożaru w 1655, i drugiego w 1707, dwa razy jeszcze Leszno ogniem zniszczone zostało, to jest 1767 i 1790. Stacya Leszczyńska odwozi do Wschowy, Szmigla, Osiecznej i Rydzyny. Odległość od powiatowego miasta Wschowy mil 2 ½, od Poznania mil 10 ¼.

1181. *Wschowa (Fraustad)* [1]) na gościńcu bitym Wrocławskim, na piasczystej równinie blizko Szląskiej granicy położone miasto, miało w 1811 domów 642, ludności 4.634, dziś ma domów 608. Ludność ogólna w 1837 roku wynosiła 5.541 [2]), a mianowicie chrześcijańska 4.976, żydowska 565 [3]). Ma kościołów katolickich trzy, kaplicę i dawny klasztor Ks. Bernardynów *(de observantia)*, dom Pojezuicki i szkół ich niższych. Kościołów protestantskich dwa i synagogę; oprócz tego szkołę miejską, dom sierot, semi-

1) Dziejopis Bielski daje temu miastu nazwanie *Wszowa*.
2) Spis miejsc depar. Poznań. str. 40.
3) Hoffman's *Bevölkerung*.

naryum posiłkowe i szpitalów trzy. Są tu fabryki cykoryi, gorzelnie, garbarnie, safianu, fabryki kapeluszów, rękawiczek, olearnie, blich wosku, i do stu młynów wietrznych. Miasto prowadzi handel zbożem, bydłem, wełną i suknem. Liczni sukiennicy i płóciennicy byli niegdyś w Wschowie dziś ich jest bardzo mało; liczy się do klassy II. podatku przemysłowego i opłaca od mlewa i rzezi, ma cztery jarmarki dwudniowe w roku kramne i na bydło: dnia 6 7, kwietnia, 18, 19 maja, 28, 29 września, 14, 15 grudnia. Ordynacyą miejską ma nadaną sobie 17 lipca 1832 r. W mieście odbywa się urząd landrata powiatowego, superintendentura, kassa powiatowa, fizykat i pocztamt. Miasto należy do rządu. Wschowa jest ojczyzną historyka Polskiego Lauterbacha. Przy kościele protestantskim jest znaczna biblioteka a w niej dzieła dyssydentów polskich w polskim, łacińskim i niemieckim języku. Za dawnych czasów protestanci mieli tu swoją drukarnią. Książęta Głogowscy nadali byli Wschowie przywilej bicia monety; trwało to aż do czasów Jagiellońskich. W roku 1432 Maciej Strączek z Osieczny rządca miasta i twierdzy Wschowskiej przysiągł w Lublinie, zachować to miasto po zgonie Władysława Jagiełły dla synów królewskich Władysława i Kazimierza i Zofji Królowej Polskiej jako opiekunki ich [1]). W r. 1474 za panowania Kazimierza IV. trzymana była w oblężeniu od Macieja Korwina Króla Węgierskiego. W 1523 Król Zygmunt potwierdził organizacyą sukiennictwa przez miasto 1520 r. uchwaloną. W 1644 za Władysława IV. strasznemu uległa pożarowi, tak dalece iż jeden tylko kościół protestantski i dziesięć domów ocalało. W 1706 za panowania Augusta II. pod Wschową stoczona była 13 lutego bitwa między feldmarszałkiem Szwedzkim Rennschildem z jednej, a połączonem Saskiem i Rossyjskiem wojskiem pod sprawą generała Szulemburga z drugiej strony. Plac bitwy był między wsiami Dębowa łęka i Osowa sień. Rennschild został zwycięzcą, a generał Rossyjski Wostromicki z wielu oficerami dostał się w niewolą. W 1716 Konfederaci opanowali miasto. W 1748 przyleciała do Polski z Turczyzny

1) *Codex Diplom. M. Pol.* str. 164.

szarańcza. Po wielu miejscach znajdowała się jeszcze w 1750 a około Wschowy widziano ją na nowo w 1752. Stacya konna tutejsza odwozi do Leszna, Kargowy i Głogowa. Odległość od Poznania mil 11 ½.

1182. *Swięciechowa (Schwetzkau)* miała w 1811 domów 219, ludności 1181, dziś ma domów 224. Ludność w 1837 wynosiła głów 1578 [1]). Ma kościół katolicki. Miasto należy do rządu, ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło: dnia 7 lutego, 6 czerwca, 18 września, 13 listopada. Odległość od Wschowy mil 1 ¼, od Poznania 9 ¾.

1183. *Rydzyna (Reisen)* nad samą prawie Polską Kopanicą położone miasto, miało w 1811 domów 191, ludności 1195, dziś ma domów 194. Ludność ogólna w 1837 wynosiła 1.329 [2]); chrześcijańska 1.079, żydowska 250. Ma kościół katolicki, kolegium dawne Ks. Pijarów, kościół protestantski. Jest tu wspaniały zamek w czworobok murowany, bramami i rowem opatrzony. Przy zamku jest piękny ogród angielski z pomarańczarnią i cieplicą, i zwierzyniec zawierający jelenie, daniele, sarny i dziki. Miasto należy do Ks. Sułkowskiego, ma ordynacyą miejską od 17 listopada 1838 r. i cztery jarmarki kramne i na bydło: dnia 23 marca, 16 maja, 21 września, 7 grudnia odbywające się. Król Zygmunt August nadał w 1551 Rydzynie prawo Magdeburskie [3]). Rydzyna jest gniazdem bogatej familji Wielkopolskiej Rydzyńskich która już wygasła. Miała ona tu swój zamek. W XVII. wieku nabyli Rydzynę Ciświccy a od tych Rafał Leszczyński ojciec Króla Stanisława. Po Królu Stanisławie dostała się Rydzyna Sułkowskim. Szkoły tutejsze Pijarskie słynęły. Miasto to w XVI. wieku zupełnie Polskie, dziś ani jednej rodziny polskiej nie ma. Jest tu poczta konna która odwozi do Leszna, Bojanowa i Krobi. Odległość od Wschowy mil 3 ½, od Poznania mil 11 ½.

1184. *Osieczna (Storchnest)* nad strumieniem bezimiennym, między dwoma jeziorami Osieczna i Swierczyna pomiędzy kilku wzgórzami, na trakcie ze Szremu do Leszna położne miasto, miało w 1811 domów 145, ludności 979, dziś ma domów 172. Ludność w 1837 wynosiła głów

1) 2) Spis miejsc depar. Poznań. str. 40.
3) *Codex Diplom. M. Pol.* str. 232.

1235 [1]); podług Hoffmana 1.248. Ma kościół katolicki, dawny klasztor Ks. Ks. Reformatów, kościół protestantski i synagogę. Mieszkańcy trudnią się wyrabianiem tkanek półbawełnianych. Miasto należy do Patzke, ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło: dnia 6 marca, 19 czerwca, 28 sierpnia, 20 listopada odbywające się. W XIII. wieku nastało nazwanie Osieczna, z powodu odsieczy albo obrony jaką właściciel jej dał mieszkańcom okolicznym od dziedzica Koźmina gwałtownie napadanym. W wieku XIV. Osieczna była własnością Wojsława z Gryżyny kasztelana Santockiego. Król Zygmunt I. wyniósł tę osadę do rzędu miast 1530 roku. W wieku XVI. Osieczna była Górków którzy tu zamek wystawili. Zamek ten rozprzestrzenili Czarnkowscy, a po zniszczeniu go przez pożar w roku 1665 odbudował go na nowo Jan Opaliński owczesny dziedzic i zamek ten stoi dotąd. Jest w Osieczny expedycya poczty konnej która odwozi do Leszna, Szmigla i Gostynia. Odległość od Wschowy mil 4, od Poznania mil 9.

1185. *Szlichtyngowo (Schlichtingsheim)* położone nad samą granicą Szląską, na gościńcu bitym Wrocławskim między trzema wodami: Odrą, Baryczą i Kopanicą krajową *(Landgraben)* miało w 1811 domów 137, ludnosci 796, dziś ma domów 157. Ludność w 1837 wynosiła głów 952 [2]); ma kościół protestantski i synagogę. Miasto ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło: dnia 15 lutego, 3 maja, 6 września, 29 listopada odbywane. Należy do Szlichtynga. Za czasów Księztwa Warszawskiego była tu komora celna polska. Szlichtyngowo jest gniazdem sławnej familji Szlichtyngów. Była tu niejaki czas drukarnia. Odległość od Wschowy mil 1 ¾, od Poznania mil 12 ¾.

1186. *Zaborowo* o ćwierć mili od Leszna na drodze do Rydzyny, miało w 1811 domów 170, ludności 915, dziś ma domów 150. Ludność w 1837 wynosiła głów 750 [3]). Ma kościół protestantski. Miasto należy do Ks. Sułkowskiego, opłaca podatek od mlewa i rzezi i ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło: dnia 13 lutego, 22 czerwca, 4 września, 30 listopada odbywające się. Zaborowo

1) Spis miejsc depar. Poznań. str. 46.
2) 3) Spis miejsc depart. Poznań. str. 42. 45.

było własnością niegdyś Gajewskich z Błociszewa; wyniesione zostało do rzędu miast w roku 1644. Przemysł w nim dla wielkiej blizkości Leszna podnieść się nie może. Odległość od Wschowy mil 3 ¾, od Poznania mil 11 ½.

3. WSIE.

1187. Powiat Wschowski obejmuje w czterech okręgach wsi większych 94, wsi i osad mniejszych 73, w ogóle wsi i osad 167. Wsie te należą do 79 majętności wszystkich prywatnych.

1188. 1. OKRĘG WSCHOWSKI

	Majętność	Właściciel	Ner. wsi: większej	Ner. wsi: mniejszej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1	Dryżyna *(Attendorf)*	Gurowski	1	—	Dryżyna	77	510
			—	1	Polska karczma	1	5
2	Bukowa *(Buchwald)*	Fengler	—	2	Bukowa	6	40
3	Drzewce stare *(Ober-Alt-Driebitz)*	Nostitz Drzewiecki	—	3	Drzewce stare	4	27
			2	—	Drzewce nowe	24	137
			3	—	Drzewce średnie	26	140
4	Dzewce średnie stare	Hr. Eglofstein	4	—	Drzewce średnie stare	36	214
5	Drzewce dolne stare	Peschman	5	—	Drzewce dolne stare	29	200
6	Dębowa Łęka górna i dolna *(Gejersdorf)*	Brodowski Al.	6	—	Dębowa Łęka górna i dolna [1]	36	306
7	Dębowa Łęka średnia	Brodowski	7	—	Dębowa Łęka średnia	27	198
8	Gorczyno *(Gurschen)*	M. Wschowa	8	—	Gorczyno	53	384
			—	4	Pusz	14	57
9	Andrzychowice górne *(Hejersdorf)*	Keintze	9	—	Andrzychowice górne	25	192
			—	5	Kowalewo II.	11	78
10	Andrzychowice dolne	Mielęcki	10	—	Andrzychowice dolne	42	327
			11	—	Kowalewo I.	58	339
			12	—	Kowalewo III.	12	105
—		M. Wschowa	13	—	Przyczyna górna	92	701

1) Między wsią Osowa Sień dolna i Dębowa Łęka górna stoczona została w roku 1706 bitwa między feldmarszałkiem Szwedzkim Rennschild i g nerałem Rossyjskim Wostromickim. Ostatni porażony dostał się w niewolę.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			14	—	Przyczyna dolna	89	535
11	Hincze *(Hintzendorf)*	Sanitz	15	—	Hincze	59	452
			16	—	Kursdorf	79	634
			17	—	Kandlowo	49	361
12	Łęgnowo *(Langenau)*	Schmidt Dittman	—	6	Łęgnowo fol.	1	14
13	Pocztowy folwark	Raschke	—	7	Pocztowy folw.	1	7
14	Osowa Sień średnia *(Röhrsdorf)*	Mielęcka	18	—	Osowa Sień średnia	36	239
			19	—	Osowa Sień dolna [1]	22	171
			—	8	Laterna	6	52
15	Osowa Sień górna	Schlichting	20	—	Osowa Sień górna	33	291
			—	9	Nowy ogrodnik fol.	4	21
			—	10	Karczma leśna	5	29
16	Łysiny wielkie *(Lissen)*	Joneman	21	—	Łysiny wielkie	48	413
			22	—	Tylewice wielkie	39	237
			23	—	Nowa wieś	24	171
17	Łysiny małe	Mielęcki	24	—	Łysiny małe	17	111
18	Tylewice małe *(Tillendorf)*	Joneman	25	—	Tylewice małe	14	116
19	Olbrachcice *(Ulbersdorf)*	Schmidt	26	—	Olbrachcice	35	265
			—	11	Łęgnowo I.	12	56
20	Swidnica górna *(Zedlitz)*	Kwilecki i Licht	27	—	Swidnica górna	50	374
			—	12	Czerlejewo	13	61
21	Swidnica dolna	Kwilecki i Licht	28	—	Swidnica dolna	71	630
			—	13	Łęgnowo II.	3	16
						1.283	9.246

1189. 2. OKRĘG WŁOSZAKOWICKI

22	Zborzewo *(Bergen)*	Kierski	29	—	Zborzewo	45	326
			—	14	Karczma leśna	1	6
23	Gołonice *(Gollnitz)*	Jarzębowski	30	—	Gołonice	43	337
24	Lgin *(Ilgen)*	Kęszycki Kal.	31	—	Lgin	67	445
			32	—	Hetmanice	43	288
			—	15	Piotroklucz fol.	1	21
			—	16	Piaski karczma	1	9
			—	17	Ginter młyn w.	1	10
25	Krzycko wielkie *(Kreutsch)*	Mittelstadt	33	—	Krzycko wielkie	32	310
			34	—	Nowa wieś	18	124
26	Krzycko małe	Skórzewski	35	—	Krzycko małe	18	154

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
27	Włoszakowice *(Luschwitz)*	Ks. Anhalt-Coëthen	36	—	Włoszakowice [1]	93	763
			37	—	Bukowice	101	817
			—	18	Domnice	11	69
			—	19	Frydrykowo p. l.	1	11
			38	—	Grotnik	34	262
			39	—	Jezierzyce niemieckie	62	445
			—	20	Koło fol.	1	13
			—	21	Nowy Anhalt pos. leś.	1	15
			—	22	Nowe Troski	1	6
			—	23	Beztroski	1	9
			40	—	Miastko	14	104
			—	24	Ujazdowo	9	58
28	Niechłód *(Nicheln)*	Żołtowski	41	—	Niechłód	45	350
			—	25	Wincentowo kol.	7	42
29	Wygnancice *(Weigmansdorf)*	Goëbel	42	—	Wygnancice [2]	42	235
			—	26	Bieniemile fol.	9	56
			—	27	Węglarz karcz.	1	8
			—	28	Księży młyn w.	1	6
30	Wyjewo *(Weine)*	Modlibowski	43	—	Wyjewo	70	580
			44	—	Brenno	84	692
			45	—	Zaborowo	21	110
			46	—	Smieszkowo	63	355
			47	—	Leśny folwark	47	303
			—	29	Potrzebowo	5	46
			—	30	Winnica posada	1	7
						995	7.392

1190. 3. OKRĘG LESZCZYŃSKI

31	Antonin *(Antonshoff)*	Ks. Sułkowski	—	31	Antonin fol.	6	96
			48	—	Gronowo	49	457
			49	—	Lasocice	98	692
			—	32	Marylin fol.	1	23
			50	—	Strzyżewice	53	414
			—	33	Zaborowo fol.	1	21
			—	34	Zaborowo pos. l.	1	4
32	Dąbecz *(Dambitsch)*	Ks. Sułkowski	51	—	Dąbecz	63	616
33	Kłoda	Ks. Sułkowski	52	—	Kłoda	80	699
			—	35	Augustowo kol.	5	42
			—	36	Bażantarnia po. l.	1	11
			—	37	Xiężolas	2	16
			—	38	Xiężogóra	1	11

1) Dziedzice dawni tej wsi Gryżyńscy w 1409 założyli tu kościół, który później hojnie uposażyli Tarnowieccy. Zamek Włoszakowiecki wzniósł w 1751 Ks. Franciszek Sułkowski. Wbrew przepisom budownictwa gmach ten wystawiony został w trójkąt. (Wspomnienia Wielkopolski.)

2) Wieś ta należała dawniej do znakomitej rodziny Vloków ze Szląska przybyłej, tak jak Łysiny i Tylewice. Ostatni tego rodu potomek umarł bezdzietny w 1450. (Wspom. Wielkop.)

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			53	—	Moraczewo	36	299
			54	—	Pomikowo	28	194
			55	—	Tarnowo	56	395
34	Długie stare *(Laube)*	Mycielski Józ.	56	—	Długie stare	69	517
			57	—	Długie nowe	46	293
35	Morkowo *(Morke)*	Kwilecka	58	—	Morkowo	43	362
36	Nowa wieś *(Neugut)*	Kwilecki	59	—	Nowa wieś	34	263
			—	39	Nowy świat	2	9
37	Przybyszewo *(Priebisch)*	Mycielski	60	—	Przybyszewo	52	397
			—	40	Ogrody	14	90
38	Przybin	Jäkel	61	—	Przybin	19	146
39	Rydzyna zamek *(Reisen)*	Ks. Sułkowski	62	—	Rydzyna zamek [2]	5	112
40	Mądzyn	M. Swięciechowa	—	41	Mądzyn	5	44
41	Trzebiny *(Treben)*	Schmidt	63	—	Trzebiny	24	183
			64	—	Piotrowice	26	183
42	Tworzynice *(Tworsewitz)*	Ks. Sułkowski	65	—	Tworzynice wiel.	24	192
			66	—	Tworzynice małe	20	141
43	Wilkowo niemieckie *(Wilke)*	Stablewski Erazm	67	—	Wilkowo niemiec.	84	603
			—	42	Karolowka kol.	9	55
			68	—	Smyczyna	18	151
						986	7.869

1191. 4. OKRĘG OSIECZYŃSKI

44	Belęcin	Mieczkowski	69	—	Belęcin	28	238
			—	43	Goruszki fol.	1	9
			—	44	Trzebice fol.	1	14
			—	45	Wygoda karcz.	2	11
45	Bojanice	Zakrzewski Nap.	70	—	Bojanice	19	205
			—	46	Brzostownica fol.	5	31
46	Brylewo	Osiński	—	47	Brylewo	11	94
			—	48	Hersztopowo	14	79
47	Dobramyśl	George	—	49	Dobramyśl	11	78
48	Drobnin	Miłkowski	71	—	Drobnin	37	259
			—	50	Zbytki	4	11
49	Garzyn	Chłapowski	72	—	Garzyn	26	186
			—	51	Węgorzewo	1	4
50	Gołembice	Rychłowska T.	73	—	Gołembice	18	143
			—	52	Winnica	1	12
51	Gronowko *(Grünitz)*	Storch	74	—	Gronowko	18	127
52	Gorzno	Ks. Sułkowski	75	—	Gorzno	34	267
53	Jeziorki	Storch	—	53	Jeziorki	9	75

1) Zamek Rydzyński jest jednym z najokazalszych gmachów tego rodzaju w Księztwie Poznańskiem, przy zamku jest ogród wesoły i towarzyski, w najlepszym smaku założony, przez Księżnę z Kickich Sułkowską przetworzony a przez dzisiejszych dziedziców ozdobnie uzupełniony. Obszerny Zwierzyniec zaludniony jest mnóstwem jeleni, danieli, sarn i dzików.

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
54	Kąkolewo *(Kankel)*	Mielżyński Leon	76	—	Kąkolewo	49	482
			—	54	Borowa karczma	1	7
55	Karchowo	Mieczkowski	77	—	Karchowo	17	173
56	Klonowko *(Klǫene)*	Szczawiński	78	—	Klonowko	18	153
57	Kleszczewo	Zakrzewski N.	—	55	Kleszczewo	13	96
58	Koronowo *(Kuraene)*	Cieromski	—	56	Koronowo	5	61
			—	57	Augustynki	8	45
59	Lubonia	Morawski generał	79	—	Lubonia [1]	34	296
			—	58	Tadeuszko fol.	1	7
60	Mierzejewo	Żołtowski	80	—	Mierzejewo	23	188
61	Oporowo	Morawski Józ.	81	—	Oporowo [2]	32	282
			—	59	Grabowiec fol.	5	50
			—	60	Kalowo posada	2	14
			—	61	Nadolnik karcz.	1	15
			82	—	Oporowko	28	249
62	Pawłowice	Mielżyński Leon	—	62	Pawłowice	72	626
			—	63	Granica fol.	1	8
			83	—	Kociugi	13	149
			84	—	Robczysko	23	204
63	Raduchowo	Stemmer	—	64	Raduchowo	8	67
64	Drzyczkowo *(Raetschke)*	Objezierski	85	—	Drzyczkowo	26	185
			—	65	Kopanino fol.	1	11
65	Żakowo *(Saake)*	Skarzyński	86	—	Żakowo	19	146
			—	66	Janopol fol.	1	6
66	Osieczno zamek *(Storchnest)*	Patzke	—	67	Frankowo	9	89
			87	—	Grodzisko	31	230
			88	—	Leniewo	31	229
			89	—	Trzebanie	15	157
67	Swierczyn	Modlibowski	90	—	Swierczyn	45	323
			—	68	Chmielnikowo fo.	5	17
			—	69	Berdychowo II. karcz.	2	15
			—	70	Bielawy fol.	4	30
			91	—	Krzemieniewo	58	363
68	Wojnowice	Jordan	92	—	Wojnowice	17	180
69	Wulka	Objezierski	93	—	Wulka	12	139
70	Wyciążkowo	Cieromski	94	—	Wyciążkowo	26	223
			—	71	Pomagajbóg kar.	1	21
—		M. Osieczno	—	72	Berdychowo I. fo.	1	13
—		M. Leszno	—	73	Grzybny folwark	1	4
						899	6.856

1) Wieś ta w nadobnem położeniu, odznacza się zielonością swoich trawników, pięknością drzew i wody, i zda się być umyślnie stworzoną na to aby miłe i spokojne ustronie użyczało wieszczowi którym Wielkopolska szczególniej, a znią razem cały naród nasz chlubi się i zaszczyca.

2) Dziedzic dzisiejszy Oporowa przez wzorowe urządzenie gospodarstwa rolnego, przez utworzenie poprawnej owczarni i doskonałą uprawę wełny służyć może za pouczający przykład dla oświeconych właścicieli, tak jak dom jego jest wzorem wszystkich cnót obywatelskich i prawdziwej staropolskiej gościnności.

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1. Leszno . . .	757	8.667	2.262	20.052
	2. Wschowa . .	608	5.541		
	3. Święciechowa .	224	1.578		
	4. Rydzyna . . .	194	1.329		
	5. Osieczno . . .	172	1.235		
	6. Szlichtyngowo	157	952		
	7. Zaborowo . .	150	750		
Wsie	W pierwsz. okręgu	1.283	9.216	4.163	31.873
	W drugim —	995	7.392		
	W trzecim —	986	7.869		
	W czwartym —	899	7.396		
				6.425	51.925

1193. W liczbie 167 wsi i osad powiatu Wschowskiego (art. 1187) znajduje się:

	Wsie i osady	
	większe	mniejsze
1. Wsi obejmujc. 100 głów ludności i więcej	94	—
z mniejszą ludnością	—	23
2. Folwarków	—	22
3. Kolonji	—	3
4. Olendrów	—	—
5. Posad leśnych i innych	—	13
6. Karczem	—	10
7. Młynów wodnych	—	2
Ogół	94	73
Łącznie	167	

B) OKRĘG REGENCYJNY BYDGOWSKI.

18. POWIAT BYDGOWSKI

1. OPIS OGÓLNY.

1194. Powiat Bydgowski graniczy na północ z powiatami Chojnickim i Swieckim okręgu regencyjnego Kwidzyńskiego; na wschód z powiatami tegoż okręgu Chełmińskim i Toruńskim; na południe z powiatem Inowrocławskim i Szubińskim; na zachód z Wyrzyskim. Kraj powiatu Bydgowskiego jest płaski wyjąwszy wzgórz niektórych położonych w Nadleśnictwach rządowych Glinka i Jachcice.

1195. Głównem zatradnieniem mieszkańców jest rolnictwo, handel, wyrabianie leśne i chów bydła. Na końcu roku 1837 liczono w powiecie Bydgowskim koni i źrebiąt 4.829; bydła 17.394; owiec 66.047; kóz 194; świń 7.517; w ogóle sztuk 95.981 [1]). Na jedną milę □ wypadało w tem roku koni 239; bydła 864; owiec 3.279; kóz 9; świń 373; w ogóle sztuk 4.764. Powiat zatem Bydgowski należał do sześciu powiatów w Księztwie najmniej zamożnych w dobytek, lecz w ich rzędzie zajmował pierwsze miejsce.

1196. Powiat Bydgowski ma obszerności mil □ jeograficznych 27,11 [2]) albo włok Polskich 8.857 [3]), albo morgów Magdeburskich 582.602 [4]).

1197. Z tej obszerności liczyć można przez przybliżenie gruntu urodzajnego do 48.550 mor. Magdeburskich, średniego 97.100, letkiego 388.392, lotnego 48.560 [5]).

1) Hoffman's *Bevölkerung des Preusische Staats* str. 239.
2) Tamże.
3) Kolberga, Tabelle miar i wag.
4) Zeidlitz, *Staats Kräfte* I. 43.
5) *Allgemeine karte von Preussischen Staate 1839.* Schrop, *Fruchtbarkeit des Bodens.* N. 22.

1198. Ludność ogólna powiatu Bydgowskiego wynosiła w 1831 podług spisu regencyjnego głów 41.240; stosunkowa na jednej mili □ 1.521; miejska 10.904, wiejska 30.336; katolicka 18.057, protestantska 20.932, żydowska głów 2.251 [1]). W roku 1837 ludność ogólna wynosiła podług Hoffmana głów 44.539 [2]); stosunkowa na jednej mili □ 1.643. Miejska w tymże roku 12.541, wiejska 31.998. Ludność zatem ogólna w powiecie powiększyła się w 6 latach o głów 3.299; w średnim przecięciu co rok o głów 550, to jest w 6 latach przybyło procentów 7,1 w każdym roku 1,2. W r. bieżącym 1843 może więc ta ludność ogólna być ocenioną w powiecie Bydgowskim na głów 47.838 a na jednej mili □ głów 1.764.— W tymże samym przeciągu czasu od 1831 do 1837, to jest w 6 latach ludność miejska podwyższyła się o procentów 15, to jest co rok o procentów 2,5; ludność miejska o procentów 5,5 to jest w rok o procentu ,91. Różnica ta między podwyższeniem się ludności miejskiej i wiejskiej nie może być skutkiem samej tylko przewyżki narodzonych nad liczbę zeszłych, przyczyniły się do niej bez wątpienia nowe osiedlenia w miastach może nawet kosztem ludności wiejskich. Dymów liczono w powiecie Bydgowskim w roku 1831 miejskich 1.091, wiejskich 3.868, w ogóle 4.959 [3]). Tychże dymów w ogóle liczono w 1837 roku 5.100 [4]).

1199. Powiat Bydgowski liczy 20 parafji katolickich i 3 protestantskich. Do katolickich należą kościoły *parafialne* w dyecezyi Gnieznieńskiej w miastach Bydgoszcz, Solec; we wsiach Dąbrowka nowa, Mąkowarsk, Sleszyn, Wierzchocin. *Filialne* we wsiach Samsieczno, Łonsk Wielki; w dyecezyi Chełmskiej *parafialne* w miastach Koronowo, Fordon; we wsiach Dubrszcz, Byszewo, Osielsk, Wtelno i Żolendowo; *filialne* w miastach Wudzyn i Włuki i Św. Andrzeja w Koronowie [5]). Do protestantskich należą kościoły parafialne w miastach: Bydgoszcz, Koronowo i Fordon; *fili-*

1) *Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberges Regirungs-Bezirks.*
2) Hoffman's *Bevölkerung* str. 239.
3) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
4) *Du Provinz Posen* str. 47.
5) *Directorium offici divini Gnesnae 1843. Directorium officii divini Diaecesis Gulmensis 1842.*

alne w Laugenau, Otorowie, Soleckich Zamkowych Olendrach, Lochowie, w Wielkim Dąbrowie, w Wodzynku, w Gogolince, w Strzelcach dolnych, w wielkim Gogolinie.

1200. Żydzi mają w powiecie dwie synagogi: w Bydgoszczy i Fordonie.

1201. Rzek w powiecie jest 4, jako to, jedna główna to jest Wisła odgraniczająca powiat Bydgowski na wschodzie od powiatu Toruńskiego i Chełmskiego. Większych dwie, to jest: Brda i Noteć. Noteć płynie z północy ku południowi i łączy się z Wisłą pod wsią Fordon Niemiecki. Noteć oddziela w części powiat Bydgowski od Szubińskiego. Jedna rzeka mniejsza Sempolna wypływa z powiatu Złotowskiego i oddziela powiat Bydgowski od Chojnickiego aż do rzeki Brdy z którą się łączy pod posadą Lasek albo Laskowo.

1202. Jezior w powiecie jest 60. Do większych należą Kręgiel, Kusowo, Borowno, Dzidno, Kadzionka, Głusza, Łonsk, Słupowo, Stefanowo, Chmielniki i Sleszyn.

1203. Lasów w powiecie Bydgowskim jest 11, to jest: Leśnictwa rządowe, Glinki, Jachcice, i Mąkowarsk; tudzież w okolicy Jaruszyna i Strzelców, koło Gogolina, Goncerzewa, Strzelewa, Gorzyna, Samsieczna i Dąbrowki nowej.

1204. Dobra rządowe w powiecie położone składają dwa tak nazwane Rent-Amty, to jest Bydgowski i Koronowski.

1205. Powiat Bydgowski ma główną komunikacyą lądową przez trzy gościńce bite, jeden Bydgowski, drugi Królewiecki, trzeci Inowrocławski. Pierwszy wychodzi z powiatu Wyrzyńskiego i idzie na Śleszyn, Minikowo, Strzelewo, Kruszyn, Ciszkowko Kolonią, Okole do Bydgoszczy, ma długości 3¼ mili w powiecie. Drugi wychodzi z Bydgoszczy, idzie na Osielsk, Kusowo, Trzeciewice do granicy powiatu Swieckiego przez mil 3. Obadwa zatem goścince obejmują mil 6 ¼. Trzeci idzie z Inowrocławia do Bydgoszczy ma w powiecie długości mil 3⅓.

1206. Główną komunikacyą wodną w powiecie stanowią rzeka Wisła żeglowna na wielkie statki, tudzież rzeka Brda, żeglowna na większe statki od miasta Bodgoszczy do Wisły, i rzeka Noteć od miasta Nakła żeglowna na małe statki, tudzież Kanał Bydgowski.

1207. Kanał Bydgowski wykopany został za panowania

Frydryka II. Króla Pruskiego w latach 1773 do 1774 pod dyrekcyą sławnego radcy Brenkendorfa przez budowniczego Dornsteina. Ma długości prętów 6.905, albo mil 3,45 szerokości dolnej stóp 24, do 30 górnej stóp 50, głębokości stóp 3 ½. Za rządów następnych Frydryka Wilhelma II. i Fryderyka Wilhelma III. dopełniono dalszych około szluz i brzegów kanału robót. Koszta pierwotne wynosiły talarów 740.000, następne 525.000. W ogóle (nie licząc jednak sporządzenia drogi holowniczej, założenia kolonji, rowów i sadzenia drzew) talar. 1.265.000 albo złp. 7.590.000. Dochód brutto z kanału wynosi złp. 108.000, koszta utrzymania złp. 36.000, a zatem dochód czysty 72.000 złp. [1]). Kanał Bydgowski łączy rzekę Noteć z rzeką Brdą, a zatem port Gdański z portem Szczecińskim z jednej strony przez Brdę i Wisłę, z drugiej przez Noteć, Wartę i Odrę. Kanał zaczyna się od rzeki Brdy w samym mieście Bydgoszcz. Szluz ma dziesięć. *Pierwsza* drewniana w samej rzece Brda dla upustu młynu Bydgowskiego potrzebna. *Druga* murowana między rzeką Brdą i gościńcem bitym Bydgowskim, podnosi wodę o stóp 10 calów 8 ¾. Długość kanału od szluzy drugiej do trzeciej wynosi prętów 122. *Trzecia* szluza murowana podnosi wodę o stóp 8 calów 8 ¼. Długość kanału między szluzą trzecią i czwartą obejmuje prętów 120 stóp 8. *Czwarta* murowana podnosi wodę o stóp 12. W tej wysokości płynie kanał prętów 208. *Piąta* murowana podnosi wodę o 12 stóp, i tak dalej płynie kanał prętów 302 stóp 2. *Szósta* murowana podnosi wodę o 12 stóp, która tak dalej płynie prętów 1.123 stóp 8. *Siódma* szluza drewniana podnosi wodę o 12 stóp, kanał w tej wysokości idzie prętów 242 stóp 8. *Ósma* szluza drewniana podnosi wodę o stóp 10 calów 6 ½. Od tego tego punktu kanał wywyższony jest o stóp 78 calów 5 ½ nad poziom Brdy, a o stóp 15 calów 10 nad poziomem Noteci i w tym najwyższym położeniu idzie prętów 4.305, stóp 5 aż do szluzy następnej. Część ta kanału przybiera nazwisko długiego Tredlu *(lange Trödel)* przechodzi około wsi Gorzyna, i przez małe jezioro Sleszyńskie. *Dziewiąta*

1) Zedlitz Staatskräfte I. str. 230. Z małą odmianą długości Kanału.

szluza murowana zniża wodę o stóp 10, calów 10 i tak dalej kanał idzie prętów 481. *Dziesiąta* szluza drewniana zniża wodę o stóp 5 to jest do poziomu Noteci z którą w tym punkcie kanał się łączy o ¼ mili od miasta Nakła [1]).

1208. Traktów większych w powiecie Bydgowskim jest dwa, to jest jeden z Poznania na Rogoźno, Wągrowiec, Kcynię do Bydgoszczy; drugi z Gniezna na Rogowo, Znin, Łabiszyn do Bydgoszczy.

1209. Traktów mniejszych jest 6: jeden z Bydgoszczy do Nakła; drugi z Bydgoszczy do Gniewkowa, i Brześcia Kujawskiego; trzeci z Bydgoszczy na Fordon do Swieca i Grudziądza; czwarty z Bydgoszczy na Koronowo do Tucholi; piąty na Samsieczno do Mroczyna i Złotowa; szósty na Solec do Torunia.

1210. Stacyi pocztowych konnych w powiecie jest trzy, to jest: w Bydgoszczy, Koronowie i Solcu. Poczta listowa w Fordonie.

1211. Mniejsza część dzisiejszego powiatu Bydgowskiego ze wsiami Sleszyn, Samsieczno, Słupowo, Wierzchocin Królewski, Łonsk wielki i mały, Wiskitno, Dzidno, Łuczmin etc. w obszerności mil □ jeograficznych 6,7 należała do dawnego województwa Gnieznieńskiego; większa część ze wszystkiemi miastami w obszerności mil □ 21,4 wchodziła wskład dawnego województwa Inowrocławskiego.

1212. Powiat Bydgowski ma miast 4, majętności 37, wsi większych 118, wsi i osad mniejszych 186, w ogóle wsi i osad 304.

2. MIASTA.

1213. Powiat Bydgowski ma miasta następujące: Bydgoszcz, Fordon, Koronowo i Solec.

1214. *Bydgoszcz (Bromberg)* miasto stołeczne okręgu regencyjnego i powiatu Bydgowskiego nad rzeką Brdą położone, miało w 1811 domów 651, ludności 4.148, w 1831 domów 612. Ludności ogólnej w tymże roku głów 6.683; katolickiej 2.193, protestantskiej 4.064, żydowskiej 426 [2]).

1) Mappa Schrötera Prus wschodnich sekcya 25. Podług niej zmieniona została długość kanału.
2) *Verzeichniss aller Ortschaften etc.*

W roku 1837 domów 645, ludności ogólnej głów 7.390 [1]) W sześciu więc latach przybyło domów 33, ludności 607, to jest procentów 9,08; w roku jednym procent 1,51. W roku bieżącym 1843 ludność miasta może być ocenioną na głów 8.061. Należy do rządu. Bydgoszcz ma dwa kościoły katolickie, to jest farę założoną w XVI. wieku i kościół Św. Klary fundowany przez Annę z Rozrażewa Smoszewską, dwa dawne klasztory Ks. Ks. Franciszkanów i Panien Klarysynek, i kollegium. Kościół protestantski parafialny (dawny jezuicki) i synagogę. Ma trzy przedmieścia, dawny zamek, gimnazyum, seminaryum nauczycielskie protestantskie, szpital, dom roboczy i poprawy, obszerny magazyn na zboża, sławny młyn o dwunastu kołach, magazyn żelaza, koszary, piękną w 1778 założoną cukrownią i teatr który 1835 roku zgorzał. Urzęduje w Bydgoszczy regencya umieszczona w nowym gmachu, w studnią Artezyjską opatrzonym. Sąd główny ziemski *(Oberlandsgericht)*, sąd ziemsko-miejski, inkwizytoriat, landrat powiatowy. Urząd główny celny i poborowy, superstendentura, urząd prowiantski, prowincyonalna dyrekcya kredytowa zostająca pod głównym sterem generalnej dyrekcyi w Kwidzyniu, pocztamt, rendantura podatków stałych, lekarz i chirurg powiatowi, lekarz weterynalny, prowincyonalna komissya miar i wag i magistrat. Mieszkańcy trudnią się wszelkim przemysłem. Kilka tu jest fabryk tabaki i tytoniu, cykoryi, olearnie, farbiarnie, fabryki octu, garbarnie, fabryki sukna, płótna, tkanek bawełnicznych, pończoch i rękawiczek, piwowarnie i gorzelnie. Miasto handluje zbożem, mąką i winem, używając do tego 24 statków Odrzańskich, od 288 łasztów każden. Podług nowej tabelli przemysłowej jest w Bydgoszczy drukarń dwie, zdunów i garncarzy 12, zegarmistrzów 5, kotlarzy 4. Miasto ma w roku cztery jarmarki 6 dni trwające z których cztery dni kramne a dwa na bydło i konie, w dniach 27 marca, 24 lipca, 11 września, 4 grudnia zaczynające się. Bydgoszcz liczy się do klassy II. podatku przemysłowego. Niedawno założono tu plantacye jako miejsce przechadzki z pięknym ze wzgó-

1) Hoffman's *Bevölkerung des Preus. Staats.*

rza widokiem na miasto. Dawniej była w Bydgoszczy kasztelania mniejsza i starostwo. Pierwszym podług Sienkiewicza kasztelanem Bydgowskim od czasu Sasow był Kościelski Stanisław 1737, ostatnim Zakrzewski Ignacy 1792. Aż do wojny Karola Gustawa roku 1656, Bydgoszcz był miastem obszernem i kwitnącem, co dowodzą odkopane bruki i sklepy. Miał przedtem zamek i mennicę. Przy zakładaniu młyna nad Brdą odkryto mury starego gmachu w którym znaleziono różne sprzęty i narzędzia menniczne i srebro w sztukach i blachach gotowych do wybicia, na kilkanaście tysięcy talarów. Roku 1623 Zygmunta III. z Władysławem synem mennicę tutejszą oglądał. W roku 1656 Szwedzi zamek tutejszy do poddania się przymusili i za świadectwem Zeilera wiele mieszkańców pozabijali a mieszkania spalili. W 1657 dnia 5 listopada za Jana Kazimierza potwierdzona tu została ugoda Welawska z elektorem Brandeburskim, przez którą uznana niepodległość Prus Wschodnich. Bydgoszcz z obwodem dostał się w 1772 roku przy pierwszym rozbiorze Polski pod panowanie Pruskie. W 1794 wojsko Polskie pod dowództwem generała Dąbrowskiego, zdobyło to miasto szturmem, przy czem pułkownik Schekely ciężko ranny, dostał się w niewolę. Od roku 1807 do 1815 należał Bydgoszcz do Księztwa Warszawskiego i był stolicą departamentu Bydgowskiego i rezydencyą prefekta. W roku 1815 na mocy traktatu Wiedeńskiego przeszedł znowu pod panowanie Pruskie i stał się częścią Księztwa Poznańskiego. — Poczta konna tutejsza odwozi podróżnych do Koronowa, Nakła, Łabiszyna i Inowrocławia. Odległość od Poznania stolicy Księztwa mil 14.

1215. *Fordon* miasto nad Wisłą o pół mili od ujścia rzeki Brdy położone, miało w 1811 domów 190, ludności 1757, w roku 1831 domów 195, ludności ogólnej 2.005, to jest: katolickiej głów 262, protestantskiej 270, żydowskiej 1473 [1]). W roku 1837 domów 200, ludności ogólnej głów 2.409, to jest: chrześcijańskiej 956, żydowskiej 1.453. [2]) W sześciu latach zatem przybyło domów 5, ludności ogólnej głów 404, to jest procentów 20, a w roku jednym procentów

1) *Verzeichniss aller Ortschaften etc.*
2) Hoffman's *Bevölkerung.*

.3,3. W roku bieżącym 1843, ludność miasta może być oceniona na głów 2.890. Ma kościół katolicki, protestantski i synagogę. Miasto należy do rządu, liczy się do klassy III. podatku przemysłowego i ma cztery jarmarki do roku kramne i na bydło: w dniach 28 lutego, 13 czerwca, 27 września, 12 grudnia. Mieszkańcy trudnią się handlem spedycyjnym i sternictwem. Pod miastem jest obszerna przystań dla statków rzecznych. W roku 1656 Szwedzi miasto to opanowali. Jest tu poczta listowa. Odległość od Bydgoszczy mila 1 ¾, od Poznania mil 15 ¾.

1216. *Koronowo (Polnisch Krone)* nad rzeką Brdą położone miasto, miało w 1811 domów 177, ludności 833. dziś ma domów 230. Ludności miało w r. 1831 głów w ogóle 1782; katolickiej 952, protestantskiej 660, żydowskiej 170. W roku 1837 ludności ogólnej 2.233, w 2 latach przybyło 451, albo procentów 25,3 w roku jednym procentów 4,2. W roku bieżącym 1843 ludność miasta może być oceniona na głów 2.797. Należy do rządu. Ma kościół katolicki i protestantski. Inkwizytoriat z więzieniem kryminalnym. Było tu dawniej bogate opactwo Cysterskie. Mieszkańcy trudnią się garncarstwem i cegielnictwem. Garncarzy ma 26; cegielni 4. Miasto ma cztery w roku jarmarki dwódniowe kramne i na bydło: w dniach 3 kwietnia, 22 czerwca, 24 sierpnia, 19 października odbywające się. W 1410 zaszła pod Koronowem niedługo po bitwie pod Tannebergkiem druga i zacięta bitwa w której wojsko Polskie nowe nad Krzyżakami odniosło zwycięztwo. Krzyżaków w tej potrzebie do 8.000 legło na pobojowisku. Poczta konna tutejsza edwozi do Bydgoszczy, Swieca, Tucholi, i Nakła. Odległość od Bydgoszczy mil 3 ½, od Poznania mil 17 ½.

1217. *Solec (Schutitz)* na lewym brzegu Wisły położone i na trakcie z Bydgoszczy do Torunia miało w 1811 domów 56, ludności 351; w 1831 domów 54, ludności ogólnej głów 434; katolickiej 204, protestantskiej 190, żydowskiej 40. W roku 1837 domów 60, ludności ogólnej głów 509. W 6 latach zatem przybyło ludności głów 75, to jest procentów 17, w roku jednym procentów 2,8. W roku bieżącym 1843, ludność miasta tego może być oceniona na głow 595. Należy do rządu. Ma kościół katolicki para-

fialny. Jarmarków w roku cztery kramnych tudzież na konie i bydło: w dniach 9 lutego, 27 kwietnia, 22 czerwca, 5 października. Poczta konna tutejsza odwozi do Bydgoszczy, Torunia, Inowrocławia. Odległość od Bydgoszczy mil 2 ¾, od Poznania 16 ¾.

3. WSIE.

1218. Powiat Bydgowski obejmuje wsi większych 118, wsi i osad mniejszych 186, w ogóle wsi i osad 304. Wsie te należą do majętności 37, rządowych 2, prywatnych i gminnych 35.

1219. WSIE PRYWATNE.

Majętność		Właściciel	Nr. wsi większej	Nr. wsi mniejszej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1	Białebłoto	Miasto Bydgoszcz	—	1	Biedaszkowo	6	46
			—	2	Białebłoto fol.	10	82
			1	—	Bocianowo	73	588
			2	—	Ciele	14	110
			3	—	Gorzyszkowo	66	510
			—	3	Czajki fol.	9	50
			4	—	Miedzyn	20	119
			—	4	Nowydwór	8	60
			5	—	Okole	16	115
			6	—	Rupienice	39	237
			—	5	Trzciniec stary pos.	2	18
			—	6	Trzciniec nowy pos.	3	22
			7	—	Szwedorowo	27	275
			8	—	Wilczak	66	523
			9	—	Wilcze gardło	18	119
			—	7	Wilczak mały	5	26
2	Kloc	Miasto Koronowo	—	8	Kloc fol.	1	7
			—	9	Ulrychow fol.	1	12
			10	—	Samociążek kol.	37	211
3	Czersk polski	v. Lippe Majorowa	11	—	Czersk polski	18	150
			12	—	Czersk niemiecki	13	128
			13	—	Fletnow	49	339
			—	10	Szołwin wielki f.	4	33
			—	11	Szołwin mały fol.	3	11
4	Dąbrowka nowa	Schöppe	14	—	Dąbrowka nowa	18	164
			—	12	Trzciniec fol.	2	21
5	Jasiniec	Miasto Fordon	—	13	Jasiniec fol.	2	20
			—	14	Łoskoń	16	90
			15	—	Szuczyn kol.	22	118

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
6	Gąszcz górny	Wittenberg Ludwik	16	—	Gąszcz górny	22	148
			—	15	Gąszcz dolny	12	79
			17	—	Hutna wieś kol.	15	108
			—	16	Kusowo	12	84
			—	17	Mariampol k( ).	12	66
			—	18	Rydzek pos.	1	3
7	Gumowice	Schlieper Andrzej	18	—	Gumnowice	15	123
8	Jaruszyn	Probostwo Fordon	19	—	Jaruszyn	33	222
9	Jastrzembiec	Karłowski Jakób	20	—	Jastrzembiec	23	165
			—	19	Gaj pos.	1	—
			—	20	Zgon pos.	4	44
			—	21	Dominikowo pos.	3	32
			21	—	Wilcze pos.	16	166
10	Kotomierz	Loga Francsz.	22	—	Kotomierz	14	192
11	Mochel	v. Winterfeld	23	—	Mochel	16	166
12	Mruczyn	Grunauer Karolina	24	—	Mruczyn	11	116
13	Myślęczynek	Löve Karol	25	—	Myślęczynek	11	135
14	Nicponie	Wittenberg August	—	22	Nicponie	5	28
			—	23	Jerozolima pos.	1	9
			—	24	Miedzyn wielki fol.	3	34
			—	25	Miedzyn mały fol.	10	56
			—	26	Palcz fol.	5	31
			—	27	Palcz	14	88
			—	28	Paradyż mł. w.	1	5
			—	29	Zofin *(Sophienthal)*	17	79
15	Nieciszewo	Moszczeński Józef	26	—	Nieciszewo	18	124
16	Osowiec	Schaal Piotr	27	—	Osowiec	17	126
			—	30	Ciele K.	1	17
			—	31	Osowa góra	7	60
			—	32	Prondy mł. w.	3	41
17	Piszczyn	Kalinowski	28	—	Piszczyn	19	146
			—	33	Karczemka pos.	1	14
			—	34	Magdalenowo	12	67
			—	35	Marcellowo pos.	2	29
			—	36	Zalesie fol.	5	37
18	Przyłęki	Kilkunastu	29	—	Przyłęki	28	255
			30	—	Górki fol.	16	107
			—	37	Przyłęki Ostrow	6	39
19	Przyłubie polskie	v. Krieger	31	—	Przyłubie polskie	21	161
			—	38	Borowo	30	223
			32	—	Przyłubie niemie.		
20	Ostrow	Moszczeński Maxymilian	—	39	Ostrow	6	39
21	Samsieczno	Potulicki Kazimierz	33	—	Samsieczno	25	297
			34	—	Goncerzewo	20	216

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	40	Ugoda	3	24
22	Samsieczynek	Potulicki Kazimierz	—	41	Samsieczynek	7	67
23	Soleckie ogniska	Miasto Solec	—	42	Soleckie ogniska kol.	12	84
			35	—	Soleckie Olenry	42	322
			—	43	Siedmiogóry kol.	10	44
24	Sienno	v. Born	36	—	Sienno	10	156
			—	44	Franciszkowo fol.	1	10
			—	45	Wilhelmowo	5	25
		Potulicki Kazimierz	37	—	Sleszyn	37	412
25	Sleszyn		—	46	Bogacin	3	28
			38	—	Elżbietowo	16	183
			—	47	Rybackie budy p.	1	4
			39	—	Gorzyn	17	165
			40	—	Występ	22	200
			—	48	Kazin fol.	3	59
			41	—	Kazmirowo kol.	11	122
			—	49	Michalin fol.	1	—
			—	50	Minikowo fol.	8	58
26	Potulice	Potulicki Kazimierz	—	51	Potulice fol.	6	38
			—	52	Urszulin k.	1	11
27	Słupowo	Moritz Henryk	42	—	Słupowo	23	248
			—	53	Franciszkowo fol.	3	24
			43	—	Kropiewo	17	141
			—	54	Łukowiec fol.	6	66
			—	55	Słupowo mł. w.	1	3
28	Stefanowo	v. Witken	—	56	Stefanowo	2	15
29	Strzelce górne	Moszczeński Józef	44	—	Strzelce górne	28	234
			—	57	Alexandrowo p.	1	11
			45	—	Strzelce dolne	15	127
30	Strzelewo	Bniński Józef	46	—	Strzelewo	29	265
			47	—	Gogolin wielki	30	296
			—	58	Gogolin wielki mł. w.	2	13
			—	59	Janin fol.	1	18
			48	—	Kruszyn	10	138
			—	60	Pawłowek	9	67
			—	61	Zawada fol.	5	62
31	Trzebin	Klahr Jan	49	—	Trzebin	9	116
32	Wojnowo	Chmielewski	50	—	Wojnowo	17	156
			—	62	Chmielewo kol.	14	97
			—	63	Chmielewo p. leś.	1	7
			—	64	Pietrowka	6	66
			—	65	Sitno wielkie	11	99
			51	—	Sitno małe	13	121
			—	66	Smolary pos.	2	17
33	Wierzchucin *(Szlach)*	Neuman Ludwik	52	—	Wierzchucin	20	162
			—	67	Wierzchucin mł. w.	2	11
			53	—	Trzemientowko	15	125

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
4 Zdroje	Moszczeński	—	68	Zdroje fol.	2	14
	Maxymilian	—	69	Knieja fol.	2	17
35 Żołendowo	Moszczeński	54	—	Żołendowo	28	232
	Maxymilian	—	70	Borowno fol.	6	50
		—	71	Dombrowo fol.	2	9
		—	72	Hamernia mł w.	4	22
		—	73	Jagodowo fol.	4	53
		—	74	Linowce pos.	6	28
		—	75	Maximiljanowo k.	16	79
		—	76	Młynek mł. w.	2	18
		—	77	Nekła	10	96
		—	78	Ostrow pos.	1	9
		—	79	Sierniczek fol.	4	52
1220.	WSIE RZĄDOWE.					
36 Bydgoszcz (Rent-Amt)	Rząd	55	—	Bartodzieje wielkie (Bartelsee)	27	207
		56	—	Bartodzieje małe	159	977
		57	—	Bielica nowa	30	176
		58	—	Bielica stara fol.	13	118
		—	80	Bielawy	7	44
		—	81	Bydgosza p. leś.	1	22
		59	—	Ryczywieś	13	126
		60	—	Brzoza	15	125
		—	82	Krośna fol.	6	83
		—	83	Chwała boga fol.	3	25
		61	—	Czarnowek	22	145
		—	84	Czarnowek kol.	7	36
		62	—	Ciszkowka mł.	16	112
		—	85	Ciszkowka papie.	1	12
		63	—	Ciszkowka kol.	14	105
		—	86	Ciszkowka p. leś.	2	13
		64	—	Ciszkowka fol.	26	243
		—	87	Dembinek fol.	5	52
		65	—	Dombrowo małe	19	149
		66	—	Dombrowo fol.	12	118
		—	88	Drzewce	12	91
		—	89	Drzewianowo	10	59
		—	90	Działy fol.	11	62
		—	91	Fordon niemiecki fol. wojtostwo	2	12
		67	—	Fordon niemiecki	16	101
		—	92	Lisi ogon	5	34
		68	—	Glinki	27	148
		—	93	Grochole mł. w.	12	60
		69	—	Grostwo	25	268
		—	94	Grunow fol.	3	41
		—	95	Chmielniki	8	50
		70	—	Jachcice	38	207
		—	96	Jasiniec pos. leś.	3	33

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		71	—	Kabot	21	137
		72	—	Zimna woda	29	201
		73	—	Kapuścisko wiel.	16	110
		74	—	Kapuścisko małe	14	138
		—	97	Karolewo pos.	2	20
		—	98	Kirszgrunt pos.	2	10
		—	99	Kirszgrunt pos. l.	2	13
		—	100	Kobyle błoto p. l.	3	22
		—	101	Kruszyn polski	4	42
		75	—	Kruszyn niemiec.	21	182
		—	102	Kruszyn pos. leś.	1	10
		—	103	Kruszynek fol.	4	21
		76	—	Łęgnow *(Langenau)*	21	165
		—	104	Łaszyn i Czerskie błoto fol.	15	84
		—	105	Leszyce	6	48
		77	—	Łochowice	15	152
		78	—	Łochowo	25	177
		—	106	Mochelska góra p.	1	10
		—	107	Mudziały pos.	1	7
		—	108	Murowanice fol.	3	50
		79	—	Nowawieś wielka	12	103
		—	109	Nowawieś mała	8	71
		—	110	Żal się Boże (albo Nowa Erekcya)	6	50
		—	111	Nowa wieś p. leś.	3	30
		—	112	Nimcz Rynko pos. leś.	2	14
		80	—	Nimcz	25	144
		—	113	Nimcz smolar.	1	5
		81	—	Niwy fol.	26	139
		—	114	Okole fol.	4	26
		—	115	Opławiec kol.	11	81
		82	—	Osielsk	34	282
		83	—	Otorowo	31	252
		—	116	Otorowo-mł. w.	3	23
		—	117	Pacery smolar.	1	5
		—	118	Pauliny fol.	4	47
		—	119	Piecki	13	98
		—	120	Prondki pos. leś.	1	5
		—	121	Prondki	8	50
		—	122	Prondy	5	55
		—	123	Prondy kol.	10	97
		—	124	Prondy hamernia	8	38
		—	125	Prosnionka pos.	3	19
		—	126	Rudy	8	65
		—	127	Rybinice fol.	3	23
		84	—	Szluzowa kolon.	61	389
		—	128	Kempa zamkowa pos.	1	9

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	129	Solec fol.	2	40
			85	—	Soleckie zamkowe Ol.	31	267
			—	130	Jeziorze pos. leś.	1	12
			—	131	Szupy K.	8	53
			—	132	Szretery kol.	10	86
			—	133	Jeziorna K.	1	5
			—	134	Trzcianka (wapiernia)	4	19
			—	135	Smuga pos.	2	14
			—	136	Smukała	14	96
			—	137	Split karczma	6	35
			86	—	Makowisko	23	136
			—	138	Strzyszki	4	42
			—	139	Susy pos.	2	15
			—	140	Wołki fol.	14	47
			—	141	Zamczysko fol.	2	3
			87	—	Zielonek	15	105
37	Koronowo Rent-Amt	Rząd	—	142	Alexandrowo po.	1	8
			88	—	Starydwór *(Althof)*	40	318
			—	143	Baumgard pos.	2	15
			—	144	Białejezioro p. l.	1	3
			—	145	Brzozowo *(Birkenthal)* p. l.	1	6
			89	—	Buszkowo	25	205
			—	146	Byszewo	11	38
			—	147	Chełszczonka po.	3	32
			90	—	Cierplewo fol.	32	163
			—	148	Grzmotny młyn pos.	3	24
			91	—	Dubrszcz	23	181
			92	—	Dzidno	25	239
			93	—	Dziedzinek	17	150
			—	149	Gawroniec pos.	1	7
			94	—	Glinki nowe	15	136
			—	150	Glinki stare pos.	1	10
			95	—	Gogolinka	23	158
			96	—	Gościeradź	29	252
			—	151	Hamernia fol.	4	27
			—	152	Hamerska huta p.	1	14
			—	153	Hamerski młyn p.	2	19
			—	154	Huta fol.	7	81
			—	155	Jabłowo pos.	1	7
			—	156	Janowo fol.	2	26
			—	157	Kadzionka pos.	4	35
			—	158	Kamionka pos.	2	27
			—	159	Karolewo fol.	2	20
			—	160	Klaczkowo pos.	2	28
			97	—	Koronowo (przedmieście)	55	435

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		—	161	Krowka pos. leś.	1	4
		—	162	Łakomowo pos.	4	41
		—	163	Lasek pos.	1	12
		—	164	Łochowo pos.	2	14
		—	165	Łonczysko pos.	3	49
		98	—	Łonsk wielki	34	259
		99	—	Łonsk mały	19	126
		100	—	Łuczmin	35	305
		101	—	Mąkowarsk	36	357
		—	166	Morzewiec pos.	1	2
		—	167	Nowy mostek pos. leś.	2	19
		102	—	Nowydwór	32	235
		103	—	Okole pos.	29	149
		—	168	Olszewko pos.	15	87
		—	169	Osiek	11	93
		—	170	Papiernia pos.	3	38
		—	171	Popielewo pos.	3	48
		—	172	Rożanne pos. leś.	2	19
		104	—	Salna	27	170
		—	173	Sitowiec pos.	1	2
		—	174	Skarbiewo pos.	4	29
		—	175	Sokole pos.	1	19
		—	176	Stopka pos.	3	18
		105	—	Stronno	28	209
		—	177	Stronno smolar.	1	2
		—	178	Stronny most pos.	1	4
		—	179	Szczutki	8	54
		—	180	Tylogóra (*Thilos-höhe*) pos. leś.	1	7
		106	—	Trzeciewice	13	115
		107	—	Trzeciewice kol.	25	145
		108	—	Trzemientowo	22	135
		109	—	Trzenzacz	16	113
		110	—	Trzyszczyn	32	238
		—	181	Walberg pos.	1	12
		—	182	Wielunek fol.	4	43
		111	—	Wiązowna	34	239
		112	—	Wilcze	16	175
		113	—	Wierzchucin	30	290
		114	—	Wiskitno	22	242
		—	183	Witek smolar.	1	10
		115	—	Włuki	16	114
		—	184	Wsisko pos.	2	18
		116	—	Wtelno	40	402
		117	—	Wudzyn	32	225
		118	—	Wudzynek	26	187
		—	185	Wymysłowo pos.	1	8
		—	186	Zławieś	8	45
					3.868	30.336

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1. Bydgoszcz . .	612	6.683	1.091	10.904
	2. Fordon . . .	195	2.005		
	3. Koronowo . .	230	1.782		
	4. Solec	54	431		
Wsie	—	—	—	3.868	30.336
				4.959	41.240

1222. W liczbie wsi i osad 304 powiatu Bydgowskiego (art. 1218) znajduje się:

	Wsie i osady	
	większe	mniejsze
1 Wsi obejmując. ludności 100 głów i więcej	101	—
z mniejszą ludnością	—	40
2 Folwarków z ludnością 100 głów i więcej	5	—
z ludnością mniejszą	—	48
3 Kolonji z ludnością 100 głów i więcej . .	7	—
z ludnością mniejszą	—	9
4 Olendrów	2	—
5 Posad leśnych, i innych	2	—
z ludnością mniejszą	—	69
6 Karczem	—	4
7 Młynów i fabryk 17, to jest:		
z ludnością 100 głów i więcej młyn wodny jeden	1	14
z ludnością mniejszą, młynów wodnych 9, smolarń 4, papiernia 1, wapiernia 1, hamernia 1	—	16
Ogół większych i mniejszych . .	118	186
Łącznie	304	

19. POWIAT CHODZIESKI.

1. OPIS OGÓLNY.

1223. Powiat Chodzieski graniczy na północ z powiatami okręgu Kwidzyńskiego, Wałeckim i Złotowskim; na wschód z powiatem Wągrowieckim; na południe z powiatem Obornickim; na zachód z powiatem Czarnkowskim.

1224. Kraj powiatu Chodzieskiego jest równy, wyjąwszy okolic Rzadkowa, Kaczor, Morzewa i część lasu Oleśnickiego, gdzie się wzgórza znajdują.

1225. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest rolnictwo, handel wodny i chów bydła. Na końcu 1837 roku liczono w powiecie koni i źrebiąt 4.227; bydła rogatego 14.771; owiec 63.645; kóz 105; świń 6.342; w ogóle sztuk 89.090 [1]). Na jednę milę □ wypadało koni 209; bydła 733; owiec 3.160; kóz 5; świń 314; w ogóle sztuk 4.421. Powiat Chodzieski należał zatem do 6 powiatów w Księztwie najmniej w bydło zamożnych i w ich rzędzie zajmował drugie miejsce.

1226. Powiat Chodzieski zawiera obszerności mil □ jeograficznych 20,14 [2]), albo włok Polskich 6.581, albo morgów Magdebuskich 432.815 [3]).

1227. Co do urodzajności ziemi, liczyć można przez przybliżenie podług mappy Prus okazującej urodzajność tego państwa, gruntu średnio urodzajnego morgów Magdeburskich 324.650, letkiego 72.136, błotnego 36.029.

1228. Ludność ogólna powiatu Chodzieskiego wynosiła podług spisu regencyjnego w 1831 roku głów 33.430 [4]),

1) 2) Hoffman's *Bevölkerung*. str. 238.
3) Podług Colberga i Zeidlitza.
4) *Verzeichniss aller Ortschaften etc.*

stosunkowa na 1 □ mili głów 1660; miejska 11.735, wiejspa 21.695; katolicka 12.386, protestantska 18.283, żydowska 2.761. Z ludności katolickiej w tymże roku, miejska wynosiła głów 4.214, wiejska 8.172. Z ludności protestantskiej, miejska 13.387. Z żydowskiej, miejska głów 2.725, wiejska 36 [1]) W roku 1837, ludność ogólna podług Hofmana wynosiła głów 37.859 [2]), stosunkowa na 1 □ mili głów 1880; miejska w tymże roku 12.584, wiejska 25.275 [3]). Ludność zatem ogólna w powiecie Chodzieskim powiększyła się o głów 4.429; w średniem przecięciu w roku jednym o głów 738, to jest przybyło w 6 latach procentów 13,25 w roku jednym procentów 2,20. — W roku 1843 może więc ta ludność ogólna być ocenioną w powiecie Chodzieskim na głów 42.288, coby czyniło na 1 □ mili 2.100. W tymże samym przeciągu czasu to jest od 1831 do 1837 albo w 6 latach ludność miejska podwyższyła się o procentów 15,75, w jednym roku o procentów 2,62. Ludność wiejska o procentów 16,5 w jednym roku o procent 2,75. Dymów liczono w powiecie w 1831 miejskich 1.251, wiejskich 2.397, w ogóle 3.648. Tychże dymów w 1837, ogólnie liczono 4.000. [4])

1229. Powiat Chodzieski liczy 10 parafji katolickich i 4 protestantskich. Do katolickich należą kościoły *parafialne* w dyecezyi Poznańskiej w Budzinie, Chodzieży, Margoninie, Pile, Piłce, Ujściu; *filialne* we wsiach Biała góra, Daleszewo, Lubionka, Pokrzywnica, Zawada, Wyszyn; — w dyecezyi Gnieznieńskiej *parafialne* we wsiach Żon, Jaktorowo, Morzewo, Śmiełowo. Do protestantskich należą kościoły parafialne w miastach Chodzież, Piła, Morgonin i we wsi Sokolewo; *filialne* w Stewach, w Ujściu, w Brodach, w Smiłowie, w Kaczorze, w Szamocinie, Budzeniu, Podstolicach, w Stróżewie, w Lipiagóra, Zachasberg, Podanin, Ostrowce, Stróżewie Ol.

1230. Żydzi mają w powiecie Chodzieskim 6 synagog, to jest w Chodzieżu, w Pile, Margoninie, Zamoczynie, Budzeniu i Ujściu.

1) *Verzeichniss aller Ortschaften etc.*
2) 3) Hoffman str. 238.
4) *Die Provinz Posen* str. 49.

1231. Rzeka większa w powiecie Chodzieskim jest jedna to jest Noteć. Oddziela ona przez mil 3 powiat Chodzieski od Wyrzyskiego, potem wpływa cała do Chodzieskiego, zrasza miasto Ujście i niedaleko folwarku Nowie wpływa do powiatu Czarnkowskiego. Rzek mniejszych jest dwie: Głda *(Küddow)* i Glumin. Głda wypływa z okręgu regencyjnego Kwidzyńskiego, oddziela przez milę powiat Chodzieski od tegoż okręgu, potem wpływa cała do Chodzieskiego, oblewa miasto Piła od którego zaczyna być spławną, a pod miastem Ujściem wpada do Noteci. Glumin wypływa z okręgu Kwidzyńskiego zrasza wieś Schönféld i niedaleko wsi Borkendorf wpada do Głdy.

1232. Jezior w powiecie Chodzieskim jest 38. Do większych należy ośm, to jest: Jezioro około Zelgniewa, Brod, Kaczor, jezioro Worowo, Rataj, Niewimko, Margonin, Zbyszewice.

1233. Lasów w powiecie znaczniejszych jest 9, to jest: Rządowy, Podaniński; prywatne Zelgniewski, Dziembowski, Chodzieski, Oleśnicki, Margoński, Strzelecki, Szamociński, Jabłonowski.

1234. Dobra rządowe w powiecie składają amt jeden ekonomiczno-poborowy Piła, jeden zadzierżawiony Podstolice.

1235. Powiat Chodzieski ma główną komunikacyą lądową przez gościniec bity idący z Bydgoszczy do Kostrzyna *(Cüstrin)* i Berlina, przechodzi on na wieś Śmiełowo, Jeziorki, *(Stusseldorf)* na miasto Piłę w długości mil około dwóch. Główną komunikacyą wodną stanowi rzeka Noteć od Nakła żeglowna na małe statki.

1236. Traktu głównego oprócz gościńca bitego nie masz w Chodzieskim powiecie żadnego.

1237. Traktów mniejszych jest 10: jeden z Chodzieży na Ujście do Piły i Człopy; drugi z Chodzieży na Margonin do Kcyni; trzeci z Chodzieży na Budzyń do Wągrowca i Poznania; czwarty z Chodzieży do Czarnkowa; piąty z Ujścia na Stewy do Trzcianki; szósty z Ujścia do Czarnkowa; siódmy z Piły na Stewy do Trzcianki; ósmy z Piły do Krajncow *(Krojanke)*; dziewiąty z Miasteczka na Motylewo

do Trzcianki; dziesiąty z Wyrzyska na Zamoczyn, Margonin do Wągrowca.

1238. Stacyi poczty konnej jest 3 w powiecie: w Chodzieży, w Pile i w Budzynie. Poczty listowe, w Margoninie, Szamocinie i Ujściu.

1239. Większa część dzisiejszego powiatu Chodzieskiego należała do dawnego województwa Poznańskiego w obszerności mil □ 10,36 z miastami Piła, Ujście, Budzyn. Mniejsza część należała do dawnego województwa Gnieznieńskiego mil □ 9,78 z miastami Chodzież, Margonin i Zamoczyn.

1240. Powiat Chodzieski ma miast 6, majętności 21, wsi większych 73, wsi i osad mniejszych 89; w ogóle wsi i osad 162.

2. MIASTA.

1241. Powiat Chodzieski ma miasta następujące: Piła, Chodzież, Margonin, Szamocin, Budzyn, Ujście.

1242. *Piła (Schneidemühle)* przy samym uściu rzeczki Libionki do rzeki Głdy położone miasto, miało w 1811 domów 357, ludności 1739; w 1831 roku domów 386. Ludności ogólnej w tymże roku 2.999; katolickiej 1.136, protestantskiej 1215, żydowskiej 648 [1]). W roku 1837 podług Hofmana domów 380. Ludności ogólnej głów 3.385, chrześcijańskiej 2.697, żydowskiej 688 [2]). W sześciu więc latach przybyło ludności 386, to jest protestantów 13, z których na rok jeden przypada procent 2,2. W roku bieżącym 1843 ludność Piły może podług tych faktów być ocenioną na głów 3.825. Miasto należy do rządu. Ma dwa kościoły jeden katolicki parafialny z kollegiatą, jeden protestantski, także parafialny i synagogę. Urzęduje w mieście sąd ziemsko-miejski i nowo ustanowiony rent-amt. Mieszkańcy trudnią się wyprawianiem skór, angielskiemi zwanych, sukna, koronek i handlem na rzece Głdzie która pod miastem zaczyna być spławną. Miasto ma ordynacyą miejską nadoną sobie 1835 roku dnia 15 sierpnia i liczy się do

1) *Verzeichniss aller Ortschaften* str. 22.
2) Hoffman str. 238.

klassy III. podatku przemysłowego. Piła jest miastem urodzenia czci godnej pamięci ministra stanu Królestwa Polskiego Kongressowego, Stanisława Staszyca, opiekuna włościan, prezesa i dobroczyńcy towarzystwa Warszawskiego Przyjacioł Nauk, które największą część własności swych i zbiorów, jego wspaniałym darom było winne. — W roku 1834 miasto to uległo pożarowi, lecz za pomocą funduszu nadzwyczajnego 40.000 talarów, na nowo i pięknie odbudowane zostało. Piła ma w roku cztery jarmarki dwódniowe, pierwszego dnia kramne, drugiego na konie i bydło: w dniach 4 kwietnia, 30 maja. 5 października, 18 grudnia. Stacya pocztowa konna tutejsza odwozi do Wałcza, Ruszony *(Ruschendorf)*, Trzcianki, Czarnkowa, Chodzieży, Grabowa i Krajnców. Odległość od miasta powiatowego Chodzieży mil 4, od miasta regencyjnego Bydgoszczy mil 12 ¼, od Poznania mil 12 ¾.

Chodzież nad jeziorem Rataje położone stołeczne powiatu miasto, miało w 1811 domów 268, ludności 1.986; w 1831 r. domów 191, ludności ogólnej głów 2.884; katolickiej 734, protestantskiej 1.102, żydowskiej 1.048 [1]). W roku 1837 domów 200, ludności ogólnej podług Hoffmana głów 2.925 [2]) chrześcijańskiej 1.863, żydowskiej 1062. W sześciu więc latach przybyło ludności 41. Należy do Zacha. Ma kościół katolicki parafialny z kollegiatą, protestanski parafialny i synagogę. Urzęduje tu landrat powiatowy, kassa poborowa, lekarz i chirurg powiatowy, weterynaryusz. Mieszkańcy trudnią się sukiennictwem, płociennictwem, wyrabianiem koronek i handlem zbożowym i kramarskim. Są tu prócz tego farbiarnie, garbarnie i fabryki kapeluszów. Jest tu zamek. Miasto liczące się do klassy III. podatku przemysłowego, ma cztery jarmarki do roku kramne, na konie i bydło: 23 marca, 6 czerwca, 18 września, 4 grudnia. Poczta konna tutejsza odwozi do Ujścia, Wągrowca, Rogóźna i Czarnkowa. Odległość od Bydgoszczy mil 11 ¾, od Poznania mil 9 ½.

Szamocin na trakcie z Wągrowca do Wyrzyska położone miasto, miało w 1811 dómów 108; ludności 868; w 1831

1) *Verzeichniss aller Ortschaften* str. 17. 21. 19.
2) Hoffman str. 238.

domów 164, ludności ogólnej głów 1771, katolickiej 256, protestcntskiej 1212, żydowskiej 303 [1]). W roku 1837 ludności ogólnej głów 1.814 [2]). W sześciu więc latach przybyło ludności 43. Ma kościół katolicki i protestantski filialny. Należy do Schwichowa. Mieszkańcy trudnią się sukiennictwem i rolą. Miasto ma cztery jarmarki w roku dwódniowe pierwszego dnia kramne, drugiego na konie i bydło: dnia 20 marca, 12 czerwca, 12 października, 14 grudnia. Jest tu poczta listowa. Odległość od Chodzieża mil 2, od Bydgoszczy mil 9 ¼, od Poznania mil 10 ¼.

1245. *Margonin* na trakcie z Wągrowca do Wyrzyska nad rzeczką i jeziorem Margonin położone miasto, miało w 1811 domów 155, ludności 1.425, w 1831 roku domów 202, ludności ogólnej głów 1813, katolickiej 636, protestantskiej 714, żydowskiej 463 [3]). W roku 1837 ludności ogólnej było głów 1.765 [4]). W sześciu latach ubyło głów 48. Ta różnica ujemna w Margoninie jak dodatnia w Chodzieży, Szamocinie i Budzynie nie pochodzi zapewnie jak z niedokładności spisów 1831 roku. Miasto należy do Schwichowa. Ma kościół katolicki parafialny i protestantski parafialny i synagogę. Mieszkańcy trudnią się wyrabianiem sukna, baj, i wyprawą skór. Jest tu poczta listowa. Odległość od Chodzieży mila 1, od Bydgoszczy mil 9.

1246. *Ujście* nad Notecią przy ujściu do niej rzeki Głdy położone miasto, miało w 1811 domów 120, ludności 769; w 1831 roku domów 140, ludności ogólnej głów 1.047, katolickiej 739, protestantskiej 198, żydowskiej 110 [5]). W roku 1837 ludność wynosiła głów 1387 [6]). Podług tych liczb ludność powiększyła się w 6 latach o głów 340. Miasto należy do rządu. Ma kościół katolicki parafialny i protestantski filialny. Mieszkańcy trudnią się sukiennictwem, gorzelnictwrm i obszernym handlem ryb. Jest tu huta szklanna niedawno założona. Miasto ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło: dnia 22 marca, 23 maja, 10 sierpnia, 26 października. W roku 1655 dnia 26 lipca

1) *Verzeichniss Aller Ortschaften.* str. 17. 21. 19.
2) Hoffman str. 238.
3) 5) *Verzeichniss Aller Ortschaften* str. 17. 21. 19.
4) 6) Hoffman str. 238.

szlachta Wielkopolska z namowy Hieronima Radziejowskiego podkanclerzego koronnego, a na sejmie 1652 roku za zdrajcę kraju obwołanego, złączyła się z Królem Szwedzkim Karolem Gustawem. Jest tu poczta listowa. Odległość od Chodzieży mil 2 ¼, od Bydgoszczy mil 14, od Poznania mil 11 ¾.

1247. *Budzyn* na trakcie z Ckodzieży do Wągrowca położone miasto, miało w 1811 domów 130, ludności 866; w roku 1831 domów 168, ludności ogólnej 1221; katolickiej 713, protestantskiej 355, żydowskiej 153 [1]). W roku 1840 ludność ogólna wynosiła 1.308. W sześciu latach przybyło więc jej głów 87. Należy do rządu. Ma kościół katolicki parafialny i protestantski filialny. Mieszkańcy trudnią się po największej części uprawą roli. Miasto ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło: 3 kwietnia, 22 maja, 15 sierpnia, 2 października. Jest tu poczta konna. Odległość od Chodzieży mil 1 ½, od Bydgoszczy mil 10 ¾, od Poznania mil 8 ½.

3. WSIE.

1248. Powiat Chodzieski obejmuje wsi większych 73, wsi i osad mniejszych 89, w ogóle wsi i osad 162. Wsie te należą do 21 majętności, to jest do 2 rządowych, 19 prywatnych i gminnych.

1249. WSIE PRYWATNE

Majętność	Właściciel	Ner wsi większej	Ner wsi mniejszej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1 Chodzież	Zach	1	—	Chodzież	15	166
		—	1	Borek młyn	2	12
		2	—	Buczkowo kol.	12	126
		—	2	Chodzież mł.	2	8
		—	3	Oleśnicka papier.	1	26
		—	4	Krystynka	7	42
		—	5	Cisze kol.	1	13
		—	6	Cisze folwark	1	8
		—	7	Ciszewo fol.	2	40
		—	8	Hamernia mł.	3	39
		3	—	Kamionka	15	109
		—	9	Krumki mł.	2	15
		—	10	Krumki folusz	1	6
		4	—	Milcz	17	165

1) *Verzeichniss aller Ortschaften.*

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		5	—	Milcz Ol.	16	147
		—	11	Nowy folusz	1	6
		—	12	Kocia karczma kol.	3	30
		—	13	Nowy folwark	2	38
2 Oleśnica	Zach	6	—	Oleśnica	20	248
		—	14	Oleśnica mł.	1	3
		—	15	Oleśnica folusz	1	7
		—	16	Oleśnica cegiel.	1	6
		—	17	Pawłowo kol.	1	6
		7	—	Stróżewo	21	191
		8	—	Stróżewo Ol.	45	357
		9	—	Studzin	24	173
		—	18	Warowo folusz	3	57
		—	19	Warowo mł.	1	4
3 Dziembowo	Grabowski August	10	—	Dziembowo	27	320
		11	—	Byszki	11	219
		—	20	Buchy karcz.	1	13
		12	—	Morzewo	32	404
4 Nietuszkowo	Pilaski	13	—	Nietuszkowo	20	241
5 Jabłonowo	Kegel	14	—	Jabłonowo	20	191
		15	—	Węglewo	35	242
		—	21	Nowie fol.	4	37
6 Jaktorowo	Lipski Józef	16	—	Jaktorowo	28	426
		—	22	Antonina kol.	11	85
		—	23	Jaktorowo hamernia	2	16
		—	24	Jaktorowo gorzelnia	1	10
		17	—	Lipia góra kol.	121	890
		18	—	Lipe kol.	32	347
		19	—	Nowy dwór	13	144
		—	25	Noteć karczma	1	10
		20	—	Sokolice Ol.	15	146
		—	26	Święty pos. leś.	1	10
7 Kowalewo	Palędzki	—	27	Kowalewo	9	87
8 Margonin	Schwichow	21	—	Margonin	27	312
		22	—	Borowo	17	180
		—	28	Borowo Ol.	9	96
		23	—	Heliodorowo kol.	41	356
		—	29	Józefowo kol.	7	48
		24	—	Lipiny	25	211
		25	—	Lipiny Ol.	12	126
		—	30	Marcinek mł.	2	18
		—	31	Mucha mł.	2	29
		—	32	Nadolnik kol.	10	55
		—	33	Pruchnowo nowe kol.	10	49
		—	34	Rudki pos.	2	13
		—	35	Piła mł.	1	18
		—	36	Folusz I.	1	6

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	37	Folusz II.	1	7
			—	38	Wesrzednik mł.	4	41
			—	39	Witkowice	5	34
			—	40	Witkowice nowe fol.	1	15
9	Mirosław	Kegel	—	41	Mirosław	4	12
10	Pietrunki	Leipziger	26	—	Pietrunki	18	227
			—	42	Janska góra fol.	3	32
			—	43	Pietrunki Ol.	3	21
			—	44	Pietrunki mł.	1	11
11	Próchnowo	Hr. Skórzewski Heliodor	27	—	Pruchnowo	26	252
			—	45	Bugaj fol.	4	54
			—	46	Klotyldow fol.	1	19
			—	47	Wspomnienie fol.	1	29
			—	48	Etna cegielnia	1	15
			—	49	Ofelia pos. leś.	1	4
			—	50	Sułaszewo stare	10	84
			—	51	Sułaszewo nowe fol.	3	55
			—	52	Tereska fol.	2	35
			—	53	Wilhelmowo p. l.	1	5
12	Rzadkowo	Grabowska	28	—	Rzadkowo	32	392
			29	—	Prawomyśl kol.	30	157
13	Szamocin	Schwichow	30	—	Antonin kol.	41	182
			31	—	Atanazyn kol.	28	193
			—	54	Edwardowo kol.	2	7
			—	55	Hamernia mł.	2	28
			32	—	Józefowo kol.	32	237
			33	—	Laskowo	59	345
			34	—	Nałęcza kol.	25	169
			35	—	Raczyn kol.	43	275
			36	—	Zamoczyn fol.	8	128
			37	—	Zamoczyn Ol.	12	132
			—	56	Zamoczyn cegiel.	1	4
			38	—	Smolary	26	366
14	Motylewski most	Miasto Piła	—	57	Kossenwerder pos.	1	6
			—	58	Motylewski most pos.	3	13
15	Strzelce	Zach	39	—	Strzelce	16	172
			40	—	Strzelce nowe	18	160
			—	59	Adolfowo	10	54
			—	60	Augustowo kol.	15	86
			—	61	Katarzynowo	5	12
			—	62	Dorocin fol.	1	12
			—	63	Dziewolina fol.	1	16
			—	64	Klos mł.	2	15
			—	65	Knary	9	74
			—	66	Mirowo fol.	1	18
			—	67	Notecka karcz.	1	3
			41	—	Ostrowek	28	238

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		—	68	Ostrowek Ol.	2	12
		42	—	Radwonki	50	337
		—	69	Rudki kol.	10	69
		43	—	Słomki	15	118
		44	—	Strzelce Ol.	9	112
		45	—	Wymysłowo kol.	12	122
		46	—	Zachas-góra kol.	88	566
16 Sypniewo małe	Hr. Skorzewski Heliodor	47	—	Sypniewo małe	16	138
17 Wyszyny	Raczyński Atanazy	48	—	Wyszyny	24	355
		—	70	Szklanna huta	9	88
		49	—	Grabowka	13	106
		50	—	Niewiemko	17	129
		51	—	Prosna	20	237
		52	—	Nowa wieś	37	324
		53	—	Piaski Wyszyńskie	13	106
		54	—	Wyszyny Ol.	51	419
		—	71	Wyrydiana fól.	1	9
18 Zbyszewice	Hr. Skórzewski Heliodor	55	—	Zbyszewice	12	191
		—	72	Buczek karczma	3	31
		56	—	Dziewoklucz	40	398
		—	73	Żon	8	80
1250.		WSIE RZĄDOWE.				
19 Podstolice *(Amt)*	Rząd	57	—	Podstolice	30	227
		58	—	Aszenfort kol.	17	101
		—	74	Brekonice	9	96
		59	—	Brakonice Ol.	19	107
		60	—	Sokolowo	50	520
		—	75	Królewski ług p. l.	1	5
		—	76	Konkolewo fol.	5	46
		—	77	Konkolewo kol.	8	39
		—	78	Nowe budy fol.	3	30
		61	—	Podanin	27	343
		—	79	Trzydomy Ol.	3	20
		62	—	Rataj	27	320
		—	80	Sztangenfort kol.	7	57
20 Zelgniewo	Schmieden	63	—	Zelgniewo	41	463
21 Piła *(Rent-Amt)*	Rząd	64	—	Brody	24	218
		—	81	Brody małe p. l.	1	2
		65	—	Chrostowo	19	249
		—	82	Cisze	6	62
		—	83	Jachna fol.	2	31
		66	—	Kaczor	23	194
		—	84	Gonie fol.	4	14
		—	85	Gonie pos. leś.	1	6
		—	86	Jaracz fol.	3	27
		—	87	Malinki fol.	1	14
		67	—	Motylewo	37	329

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		—	88	Notecki młyn	5	44
		—	89	Pletki fol.	6	55
		68	—	Smiełowo	49	420
		69	—	Schönfeld	39	304
		70	—	Stewy	46	441
		71	—	Jeziorki (*Stüsseldorf*)	14	135
		72	—	Uście Ol.	44	320
		73	—	Uście nowa wieś	52	585
					2.397	21.695

1251. ZEBRANIE WSI I MIAST

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1. Piła	386	2.999	1.251	11.735
	2. Chodzież	191	2.884		
	3. Margonin	202	1.813		
	4. Zamoczyn	164	1.771		
	5. Budziń	168	1.221		
	6. Uście	140	1.047		
Wsie	1. Rządowe	—	—	2.397	21.695
	2. Prywatne				
	Ogół			4.636	44.005

1252. W liczbie wsi i osad 162 powiatu Chodzieskiego (art. 1248) znajduje się:

	Wsie i osady większe	Wsie i osady mniejsze
1. Wsi większych	50	—
mniejszych	—	12
2. Folwarków większych	1	—
mniejszych	—	21
Kolonji większych	12	—
mniejszych	—	12
4. Olendrów większych	10	—
mniejszych	—	4
5. Posad	—	9
6. Karczem	—	4
7. Młynów i fabryk oddzielne osady składających 27, to jest: młynów wodnych 13, papiernia 1, foluszów 8, cegielni 4, gorzelnia 1.	—	27
Ogół większych i mniejszych	73	89
Łącznie	162	

20. POWIAT CZARNKOWSKI.

1. OPIS OGÓLNY.

1253. Powiat Czarnkowski graniczy na północ z powiatem Wałeckim okręgu regencyjnego Kwidzyńskiego; na wschód z powiatem Chodzieskim; na południe z powiatami Obornickim, Szamotulskim i Międzychodzkim; na zachód z powiatami Friedebergskim i Arnswaldskim okręgu regencyjnego Frankfurtskiego.

1254. Kraj powiatu Czarnkowskiego jest płaski, bagnami i nizinami po obu brzegach Noteci przerznięty.

1255. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest rolnictwo, handel, wyrabianie drzewa i chów bydła. Na końcu roku 1837 liczono w powiecie koni i źrebiąt 5.466; bydła 19.755; owiec 63.339; kóz 194; świń 6.509; w ogóle sztuk 95.163 [1]) Na jednę milę □ wypadało w tem roku koni 195; bydła 703; owiec 2.252; kóz 7; świń 232; w ogóle sztuk 3.389. Powiat zatem Czarnkowski należał do sześciu powiatów w Księztwie najmniej zamożnych w dobytek i w ich rzędzie zajmował ostatnie miejsce.

1256. Powiat Czarnkowski ma obszerności mil □ jeograficznych 28,08 [2]) albo włok Polskich 9.174 [3]) alco morgów Magdeburskich 603.448. [4]).

1257. Co do urodzajności ziemi liczyć można w powiecie gruntu średniego 50.287 morgów Magdeburskich, letkiego 502.873, błotnego 50.288.

1258. Ludność ogólna powiatu Czarnkowskiego wynosiła w 1832 roku głów podług spisu regencyjnego 43.558, sto-

1) Hoffman's *Bevölkerung* str. 238.
2) Tamże.
3) Kolberga, Tabelle miar i wag.
4) Zedlitz, *Staats Kräfte* I. 43.

sunkowa na jednej mili □ 1551; miejska 10.449, wiejska 33.109; katolicka 14.813, protestantska 24.929, żydowska głów 3.816 [1]). W roku 1837 ludnośc ogólna podług Hoffmana wynosiła głów 48.717, stosunkowa na jednej mili □ 1735; miejska 10.808, wiejska 37.909 [2]). Ludność zatem ogólna w powiecie powiększyła się w 6 latach o głów 5.159 w średnim przecięciu co rok o głów 859, to jest w 6 latach przybyło procentów 11,1 w jednym roku procentów 1,8. — W roku 1843 może więc ta ludność być ocenioną w powiecie Czarnkowskim na głów około 54,000, a na 1 □ mili głów 1.927. W tymże samym przeciągu czasu od 1831 do 1837 to jest w 6 latach ludność miejska przewyższała się o procentów 3,4 to jest rocznie o procentów ,6; ludność wiejska o procentów 11,1 to jest rocznie o procentów 1,8. Dymów liczono w powiecio Czarnkowskim w roku 1831 miejskich 1.080, wiejskich 3.604, w ogóle dymów 4.684 [3]). Tychże dymów liczono w 1837 w ogóle 4.800 [4]).

1259. Powiat Czarnkowski liczy 5 parafji katolickich i 8 protestantskich. Do katolickich należą kościoły *parafialne* w dyecezyi Poznańskiej następujące, jako to: Czarnków, Trzcianka, Wieluń, Biała, Lubasz. *Filialne* Rosko, Nikoski. Do protestantskich kościoły *parafialne*, w Trzciance, Czarnkowie, Wieleniu, Starych Kwiecach, Dębogórze, Wielkich Kotach, Wielkim Drzęznie, Zielonowie. *Filialne* w Trziance wsi, Nowej wsi, Białej, Nikoskach, Radolinie, Flocie, Lemnicy, Władysławowie, Marunowie, Romanowie, Zofiówce, Czarnkowskiej hamerni, Erbardach, Roskowie, Przesiekach, Łokaczu, Luboszu, Zielichowie, Wolsztynie, Kotach hamerskich, Małym Drzęznie, Janpolu, Szczygle, Górnicy, Nowym dworze, Biernatowie, Jędrzejowie, Runowie, Jędrzejowskich Ol.

1260. Żydzi mają w powiecie synagog 3, to jest w Trziance, Wieleniu i Czarnkowie.

1261. Rzek większych w powiecie jest dwie, to jest: Noteć całą długość powiatu przebiegająca i Drawa odgra-

1) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
2) Hoffman's *Bevölkerung* str. 238.
3) *Verzeichniss aller Ortsschaften.*
4) *Die Provinz Posen* str. 51.

niczająca powiat Czarnkowski od Friedebergskiego. Rzek mniejszych 7, to jest: Łomnica wpadająca do Noteci o pół mili od wsi Biała; Trzcianka łącząca się z Notecią pod Radolinem; Hamerka wschodnia wpadająca do Noteci niedaleko Czarnkowa; Gulcz pod wsią Rosko wpływająca do Noteci; Bukno zasilone rzeczkami Kota i Hamerka zachodnia; i podobnie z Notecią łącząca się Młyńska zachodnia wpadająca do tejże Noteci pod wsią Drasko.

1262. Jezior w powiecie jest 47. Pomiędzy 10 większemi mieszczą się jeziora Łukasz, Wielkie, Stradun, Saskie, Wandal, Biała, Wysokie, Wielkie (południowe) i wielki staw Lubasz.

1263. Lasów w powiecie Czarnkowskim nazwanych na mappach szczegółowych jest 7, to jest Wieleński, Dranowskiego część, Trzciankowski, Bialski, Wielko-Kruszewski, Dembiński i Mało-Kruszewski. Las Trzciankowski składa leśnictwo rządowe.

1264. Dobra rządowe w powiecie położone składają Rent-Amt Trzciankowski.

1265. Powiat Czarnkowski ma główną komunikacyą wodną rzeką Notecią, która w całym przeciągu w powiecie jest żeglowną na większe statki Odrzańskie; lądową ma przez gościniec bity Królewiecki, którego część mała $^3/_4$ mili długości obejmująca, od rzeki Drawy na wieś Przesieki *(Prosekel)* ku wsi Cyce *(Tütz)* w północnej stronie powiatu przechodzi.

1266. Żaden trakt główny nie przechodzi przez powiat.

1267. Traktów mniejszych jest dwanaście: jeden z Czarnkowa do Ujścia, Piły i Jastrowa; drugi z Czarnkowa na Trzciankę do Wałcza; trzeci z Czarnkowa na Trzciankę do Frydlanczka i Dramburga; czwarty z Czarnkowa na Wieleń do Drezenka; piąty z Czarnkowa na Stajkowo do Wronek; szósty z Czarnkowa na Miłkowo do Obrzycka i Poznania; siódmy z Czarnkowa na Władysławów do Ryczywoła, Rogóźna i Gniezna; ósmy z Czarnkowa na Gembice do Chodzieża, Nakła i Bydgoszczy; dziewiąty z Czarnkowa na Sarbią do Chodzieża; dziesiąty z Wielenia do Trzcianki; jedenasty z Wielenia na Zielichow do Człopy; dwónasty z Wielenia na Myśliki do Woldenberga.

1268. Stacyi konnych pocztowych jest trzy w powiecie: w Czarnkowie, w Trzciance, i w Wieleniu.

1269. Cały powiat dzisiejszy Czarnkowski ze wszystkiemi miastami w obszerności mil □ 28,08 należał do dawnego województwa Poznańskiego.

1270. Powiat Czarnkowski ma miast 4, majętności 18, wsi większych 88, wsi i osad mniejszych 124; w ogóle wsi i osad 212.

2. MIASTA.

1271. Powiat Czarnkowski ma miasta następujące: Trzcianka, Wieleń, Czarnków i Radolin.

1272. *Trzcianka (Schönlanke)* nad rzeką mniejszą tegoż nazwiska położone miasto, miało w 1811 domów 396, ludności 2.316; w 1831 domów 362; ludności ogólnej głów 3.747; wtejże liczbie katolickiej 758, protestantskiej 2.126, żydowskiej 863 [1]). Podług Hoffmana w 1837 ludności ogólnej głów 3.745 w tej liczbie chrześcijan 2.936, żydów 809 [2]). Należy do rządu. Miasto ma kościół parafialny katolicki, protestantski parafialny i synagogę. Urzędują w tem mieście: sąd ziemsko-miejski, superintendentura, urząd ekonomiczno-poborowy *(Rent-Amt)* i urząd leśny królewski. Mieszkańcy trudnią się sukiennictwem, miasto ma nadaną sobie ordynacyą miejską 12 listopada 1841 roku, należy do klassy III. podatku przemysłowego i ma cztery jarmarki w roku kramne, na bydło i konie: dnia 3 kwietnia, 19 czerwca, 29 września, 18 grudnia. Jest tu poczta konna która odwozi do Czarnkowa, Wielenia, Człopy, Wałcza i Piły. Odległość od miasta powiatowego Czarnkowa mil 3, od Bydgoszczy mil 15 ¼, od Poznania mil 11.

1273. *Wieleń (Filchne)* nad Notecią położone miasto, miało w 1811 domów 252, ludności 2.569; w 1831 roku domów 282, ludności ogólnej głów 3.209; w tej liczbie katolickiej 644, protestantskiej 1.062, żydowskiej 1.503 [3]). Podług Hofmana w 1837 ludności ogólnej 3.288; w tej liczbie

1) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
2) Hoffman's *Bevölkerung.*
3) *Verzeichniss aller Ortschaften.*

chrześcijan 1.908, żydów 1.380 [1]). Należy do Hrabiego Blankensee. Ma kościół katolicki parafialny, kaplicę, kościół protestantski parafialny i synagogę. Piękny zamek przez Kazimierza W. wzmocniony, szpital. Urzędował tu przed kilką laty sąd pokoju, dziś sąd ziemsko-miejski. Mieszkańcy trudnią się wyrabianiem sukna i koronek. Miasto ma ordynacyą miejską od 28 sierpnia 1835 roku, liczy się do klassy III. podatku przemysłowego i ma cztery jarmarki w roku dwudniowe, pierwszego na bydło, drugiego kramne: dnia 27 marca, 24 lipca, 27 września, 20 grudnia. W pierwszych latach XII. wieku a może i dawniej stał w Wieleniu zamek Pomorski który podług podania dla wielości jeleni, w okolicach znajdujących się Wieleniem nazwano. Zamek ten w 1107 zdobył na Pomorzanach Bolesław Krzywousty. Osada Wieleń podług akt kościelnych miała otrzymać prawo miejskie w 1230 od Benjamina Hrabi na Grabowie Wojewody Poznańskiego. Zgodne kronikarzy twierdzenie, zaprzecza temu nadaniu. Kościół w Wieleniu założyła 1615 r. Zofia z Herburtów Czarnkowska. Zwłoki tej założycielki spoczywają w sklepie tegoż kościoła w trumnie cynowej, kształtnie wyrabianej. Za miastem po prawej stronie Noteci stoi piękny pałac wystawiony przez Ks. Piotra Sapiehę w 1771. W tymże pałacu w 1774 zgorzała Dębska Generałowa od ognia kominkowego. Wieleń w 1550 był własnością Gorków [2]), dalej Ostrorogów którzy go Potulickim za 3000 złotych z wolnością odkupu przedali. W roku 1595 nabył go od Czarnkowskich Krystyan margrabia Brandeburgski syn Elektora Jana Jerzego za 25.000 złotych węgierskich, także z wolnością wykupu. — Wkrótce wrócił Wieleń do Czarnkowskich. Jan Czarnkowski Kasztelan Międzyrzecki przedał go żonie swojej Herburtownie za 130.000 zł. a w 1687 Opaliński wojewoda Łęczycki nabył go od Jana i Jakóba Działyńskich, wraz z zamkiem obronnym i majętnościami Falmirowemi i Łobżenicą za 1.260.000 zł. polskich. [3]) — W Wieleniu jest poczta konna

1) Hoffman's *Bevölkerung.*

2) Król Zygmunt I. w 1515 ustąpił Wielenia Łukaszowi Górce w zamian za Pobiedzisko. *Codex diplom. Maj. Poloniae* str. 202.

3) Wspomnienia Wielkopolski Ed. Raczyńskiego II. 117.

która odwozi do Człopy, Trzcianki, Czarnkowa, Wronkow, Sierakowa i Drezenka. Odległość od Czarnkowa mil 3, od Bydgoszczy mil 16, od Poznania mil 10 ½.

1274. *Czarnków* nad rzeką Notecią stołeczne powiatu miasto, miało w 1811 domów 303, ludności 1626; w 1831 domow 353, ludnosci ogólnej głów 2.866, w tej liczbie katolickiej 840, protestantskiej 1.049, żydowskiej 977 [1]). Podług Hoffmana w 1837 ludność ogólna wynosiła 3.124, w tej liczbie chrześcijan liczono 2.180, żydów 944 [2]). Należy do Swinarskiego Emila. Ma dwa kościoły katolickie, i kollegiatę, kościół protestantski parafialny i synagogę. Urzęduje tu landrat powiatowy; oprócz tego jest w mieście kassa powiatowa, fizykat i magazyn solny. Mieszkańcy trudnią się wyrabianiem sukna, płócien i koronek. Miasto ma ordynacyą miejską od 31 marca 1837 r. liczy się do klassy III. podatku przemysłowego i opłaca od mlewa i rzezi, ma cztery jarmarki w roku dwudniowe, pierwszy na bydło, drugi kramne: dnia 21, 22 marca, 20, 21 czerwca, 19, 20 września, 21, 22 listopada. Czarnków już w X. wieku miał być pograniczną warownią Pomeranji od Polski. Dziejopisowie nasi pierwszą o nim wzmiankę czynią w 1107, i właścicielem jego mianują Gniewomira Ks. Pomorskiego. Tenże Gniewomir zbuntowany przeciw Bolesławowi Krzywoustemu, zdradę życiem przypłacił. W 1192 Dzierżykraj na Człopie wojewoda Kaliski, pochodzący od Ks. Ks. Pomorskich otrzymał prawem dziedzicznym zamek Czarnkowski od Mieczysława III. Ks. Wielkopolskiego i od tego miejsca wraz z następcami imie Czarnkowskich przybrał. Darowana ta własność przez 5 przeszło wieków w domu tym pozostała aż do wygaśnienia jego w 1727. Czarnkowski zbudował miasto i kościół który dotąd zachowuje pamiątkę założyciela w nagrobkach. W 1325 Władysław Łokietek po zajęciu przez Brandeburczyków powiatu Wałeckiego dał Czarnkowskim Rogoźno a wziął od nich Czarnków. Kazimierz W. w 1341 wrócił Czarnkowskim Czarnków i nazad odebrał Rogoźno. Ostatni domu tego potomek Władysław Czarnkowski starosta Osiecki wuj Katarzyny Leszczyńskiej

1) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
2) Hoffman's *Bevölkerung* str. 238.

Królowej Polskiej zaniósł do grobu w 1727 chlubne ośmiu wieków pamiątki domu swego. Po Czarnkowskich przeszedł Czarnków do Stanisława Leszczyńskiego, później nabył go Poniatowski kasztelan Krakowski ojciec Stanisława Augusta. W roku 1748 majątek ten częściami rozprzedany został [1]). — W roku 1776 miasto zupełnie zgorzało. Jest w Czarnkowie poczta konna, która odwozi do Trzcianki, Chodzieża i Wielenia. Odległość od Bydgoszczy mil 15 ¼, od Poznania mil 8 ½.

1275. *Radolin* nie opodal od Noteci, miał w 1811 domów 79, ludności 477; w 1831 domów 83, ludności ogólnej 627, w tej liczbie katolickiej 60, protestantskiej 552, żydowskiej 15 [2]). Podług Hoffmana w 1837 ludność wynosiła głów 651. Należy do Livoniusa. Ma kościół protestantski filialny. Mieszkańcy trudnią się wyrabianiem sukna. Jest to gniazdo familji Radolińskich. Odległość od Bydgoszczy mil 13 ½, od Poznania mil 9 ½.

3. WSIE.

1276. Powiat Czarnkowski obejmuje wsi większych 88, wsi i osad mniejszych 124, w ogóle osad 212. Wsie te należą do 18 majętności, to jest rządowej 1, prywatnych 17.

1277. WSIE PRYWATNE

Majętność	Właściciel	Ner. wsi większej	Ner. wsi mniejszej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1 Biała	Hr. Moltke	1	—	Biała	133	1.167
		—	1	Biała pos. leś.	1	5
		—	2	Fraskowo *(Fratzig)* p. leś.	1	6
		2	—	Huta szklanna	8	115
		3	—	Gornica kol.	34	190
		—	3	Jögersburg kol.	3	10
		4	—	Łomnica	52	451
		—	4	Łomnicki mł.	4	27
		—	5	Różanny mł.	2	17
		—	6	Łomnica posada leś.	1	6

1) Wspomnienia Wielkopolski Ed. Raczyńskiego II. 103.
2) *Verzaichniss aller Ortschaften.*

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			5	—	Maryi gaj (*Marienbusch*) kol.	14	101
			—	7	Srzedni mł.	1	5
			—	8	Nowy folwark	1	2
			—	9	Polski mł.	2	30
			6	—	Jędrzejewo (*Putzig*)	68	552
			7	—	Jędrzejów Ol.	22	199
			—	10	Jędrzejów p. leś.	1	3
			—	11	Radolin kol.	1	6
			—	12	Radolin pos. leś.	1	7
			—	13	Radolin folusz	1	6
			8	—	Radoszew	25	235
			—	14	Runow p. leś.	1	9
			9	—	Runow	56	666
			10	—	Siedlisko (*Stieglitz*)	93	998
			—	15	Siedlisko p. leś.	1	4
			—	16	Stubny staw kar.	1	6
			11	—	Teresin kol.	18	169
			—	17	Ceglarnia karcz.	2	9
			—	18	Białsko cegiel.	4	8
2	Czarnków	Szuman Maurycy	12	—	Władysławów (*Alt-Hütte*)	33	259
3	Dembe	Swinarski Emil	13	—	Dembe	30	343
			—	19	Laura kol.	4	30
			—	20	Osuch mł.	3	40
			14	—	Pianowka	11	131
			15	—	Zofiowo kol.	72	399
4	Ciszkowo	Dzieduszycki	16	—	Ciszkowo [1]	25	582
			17	—	Goraj	16	184
			18	—	Gulcz	64	470
			19	—	Góra [1]	12	164
			20	—	Mikołajewo [1]	15	116
5	Draskowo (*Dratzig*)	Springer	21	—	Drasko	64	769
			22	—	Starekwiece (*Altsorge*)	26	258
			—	21	Bronice	6	42
			23	—	Kamiennik *Caminchen*)	33	228
			—	22	Draski mł.	2	23
			24	—	Grünthal kol.	20	125
			—	23	Hamerska łęka p. leś.	1	13
			25	—	Marjanowo	15	117
			—	24	Maciej fol.	2	19
			26	—	Menżyk	15	127
			27	—	Miała	25	128

1) Trzy wsie, Ciszkowo, Góra, Mikołajewo mają cmentarze słowiańskie w których odkopano urny żałami nazwane.

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			28	—	Nowekwiece (*Neusorge*)	20	151
			29	—	Chełst (*Neuteich*)	38	356
			—	25	Notwendig p. leś.	2	17
			30	—	Penskowo	50	527
			31	—	Roskowo (*Rosko*)	98	872
			32	—	Piłka (*Schneidemülchen*)	53	409
			—	26	Warasz k.	1	21
			33	—	Wrzyszczyna	40	342
			—	27	Wrzyszczyna mł.	2	14
			—	28	Zawada mł.	3	43
6	Wieleń (*Filchne*)	Hr. Blankensee	34	—	Wieleń	11	182
			—	29	Benglewo II. fol.	3	36
			35	—	Biernatowo	28	285
			—	30	Benglewo I. fol.	4	65
			—	31	Stary zwierzyniec p. leś.	1	9
			—	32	Bonow (*Bohne*)	1	7
			—	33	Brzezie (*Briese*) p. leś.	3	23
			—	34	Buchwerder p. l.	1	8
			—	35	Korda fol.	3	60
			—	36	Draska Piła fol.	3	61
			—	37	Draska k. pos.	1	7
			—	38	Draska smolarnia fol.	2	17
			36	—	Dzierżno wielkie (*Gross-Dresnen*)	82	633
			37	—	Dzierżno małe	42	327
			38	—	Erbardy	30	298
			39	—	Dębowa góra (*Eichberg*)	37	290
			—	39	Dębowa łąka pos.	1	7
			—	40	Ewygaj (*Evenbusch*) pos.	1	7
			—	41	Wieleńska papier.	3	53
			40	—	Wizany (*Fürhan*)	21	199
			41	—	Wolsztyn (*Follstein*)	57	494
			—	42	Dom leśny pos.	1	11
			—	43	Jaryn fol.	3	80
			42	—	Huta szklanna	44	452
			—	44	Gornicki mł.	2	31
			43	—	Zielonowo	38	376
			—	45	Popielarz p. leś.	1	8
			44	—	Janpol (*Hansfelde*)	33	278
			—	46	Janpolska cegielnia	1	9
			—	47	Kołoski pos.	1	13

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		—	48	Sernik (*Käseburg*) pos. leś.	1	10
		45	—	Borek (*Kunwerder*)	15	146
		—	49	Klapy pos. leś.	1	6
		—	50	Królewska smolarnia pos.	6	53
		—	51	Kopenhof fol.	3	36
		46	—	Koty wielkie	36	332
		—	52	Koty małe fol.	3	38
		—	53	Kocie bagno pos.	2	22
		47	—	Koty hamernia	18	172
		—	54	Laski stare fol.	4	51
		—	55	Laski nowe fol.	4	56
		48	—	Lubin wielki (*Lubs*)	50	361
		49	—	Lubin mały	35	300
		50	—	Kalędek (*Ludwigsdorf*)	20	138
		51	—	Łokacz (*Lukatz*)	49	560
		52	—	Marylin (*Mariendorf*)	25	233
		—	56	Marks pos. leś.	1	8
		—	57	Myszki (*Mischke*)	6	75
		—	58	Mittelthal pos.	1	5
		—	59	Notecki młyn	1	7
		—	60	Nowy młyn	1	10
		—	61	Nowy brandow (*Neubrand-Haus*) fol.	3	34
		53	—	Wesołow (*Neuhochzeit*) fol.	9	137
		54	—	Nowe dwory	65	431
		55	—	Przesieki (*Prosekel*)	46	445
		—	62	Przesieki mł.	4	25
		—	63	Przyłań pos. leś.	1	12
		—	64	Puls smolar. pos.	2	31
		—	65	Rzeczyn fol. (*Retschin*)	3	38
		—	66	Rodemansgut fol.	1	4
		—	67	Ruheberg pos.	1	16
		—	68	Szmelcery pos.	2	20
		—	69	Kaletwy fol.	2	12
		56	—	Sielichow (*Selchow*)	41	344
		57	—	Sielichow hamer.	28	261
		—	70	Żytni mł.	2	42
		—	71	Jazgarz pos. (*Kaulbarsch*)	1	8
		—	72	Stefanowo fol.	3	25

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		—	73	Steinborn fol.	2	18
		—	74	Zwierzyniec pos.	3	47
		—	75	Zwierzyniec stary fol.	1	9
		—	76	Torfin fol. (*Torfhaus*	1	10
		—	77	Wilhelmowo pos.	2	11
		—	78	Cegielna góra p.	1	9
7 Gembice	Paliszewski Leopold	58	—	Gembice [1]	52	574
		59	—	Gembickie Olen.	40	282
		—	79	Hutka fol.	2	26
		—	80	Marunowka fol.	1	18
8 Czarnkowska hamernia	Boëthe	60	—	Czarnkowska hamernia	76	742
		61	—	Buchwerder kol.	48	319
		62	—	Flot kol.	30	210
		—	81	Hamerski folusz	1	3
		—	82	Hamerski małym.	2	20
		—	83	Modra k.	1	12
		—	84	Notecka k.	1	5
		—	85	Piaskowa k.	9	83
9 Krucz	Dzieduszycki Henryk	63	—	Krucz	20	214
		64	—	Biała	19	144
		65	—	Hamrzysko	14	121
		66	—	Klempice	19	185
		—	86	Kruczy las p. leś.	1	7
		67	—	Krucz Ol.	17	125
		—	87	Smolnydół p. leś.	2	10
		—	88	Wilczek mł.	1	4
10 Kruszewo	Świniarski Roman	68	—	Kruszewo	36	418
		69	—	Brzeźno	35	349
		70	—	Marunowo (*Fitzerie*)	31	212
		—	89	Radolin wapier.	2	5
		—	90	Łońce fol.	3	50
		—	91	Nowy mł.	2	16
		—	92	Promno pos. leś.	1	8
		71	—	Romanowo kol.	149	1.111
11 Sarbia	Schlichting	72	—	Sarbia	30	409
		—	93	Sobolewo	1	20
12 Wałkowice	Swiniarski R.	73	—	Wałkowice	36	278
13 Lubasz	Szołdrzyński Józef	74	—	Lubasz [2]	55	801
		—	94	Boncza	5	46

1) Pod tą wsią odkryto w 1835 znaczne gniazdo Bursztynu. Podług świadectwa Rzączyńskiego, wiele tu odkopano urn albo Żalów z popiołami staro-słowiańskiemi.

2) Wieś ta należy do najprzyjemniejszych w tej okolicy. Wysokie wzgórki formują nakształt amfiteatru około niej. Między niemi tak nazwana Babica zdaje się być wielkim oszańcowanym obozem. Drugie pasmo Biesiadkami zwane ciągnie się ku Noteci. Na wzgórku Krasne zwanym stoi

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			75	—	Milkowo [1]	18	250
			—	95	Milkowo Ol.	7	58
			76	—	Prusinowo	17	173
			—	96	Sławienko	4	43
14	Bzowo	Ławicki Wincenty	77	—	Bzowo (*Sagen*)	24	188
			—	97	Antoniewo fol.	2	18
			—	98	Czarne Ol.	3	26
			—	99	Nowina	8	75
15	Sławno	Duliński	78	—	Sławno	31	334
			—	100	Jaglina fol.	1	11
			79	—	Kamionka	13	119
			80	—	Sokołowo [2]	20	178
			—	101	Zmysłowo fol.	1	14
16	Smieszkowo	Krüger	81	—	Smieszkowo	32	318
			82	—	Białężyn	11	120
			—	102	Grzępy fol.	1	19
			—	103	Klementowo k.	1	5
17	Stajkowo	Rother Władysław	83	—	Stajkowo [3]	28	247
			—	104	Kazmierzowo fol.	3	27
			—	105	Pieczysko fol.	4	18
	1278.	WSIE RZĄDOWE.					
18	Trzcianka (Amt)	Rząd	—	106	Trzcianka fol.	4	37
			—	107	Stary mł.	2	14
			—	108	Karola mł.	1	8
			—	109	Flot królewski ko.	5	56
			—	110	Fraskowo (*Fratzig*)	8	88
			—	111	Ginterowo pos.	3	21
			—	112	Hutka fol.	6	79
			84	—	Nowa wieś	46	471
			85	—	Nikoski	62	470
			—	113	Nikoski mł.	1	9
			—	114	Niewerder p. leś.	2	12
			—	115	Raumkie błoto pos. leś.	1	7
			—	116	Rychardowo kol.	1	17
			—	117	Rychlik mł.	1	9
			—	118	Rychlik fol.	3	15
			—	119	Piaski k.	2	13
			—	120	Schönflies k.	7	46
			86	—	Trzcianka	84	816
			87	—	Stradun	41	273

dziś kościół gdzie niegdyś z wielkiem podobieństwem do prawdy była świątynia pogańska. Tak nazwane Żale w wielkiej ilości w niej się wykopują. Do tej wsi przywiązana jest legenda o zamku i świątyni zapadłych i o pustelniku zaklętym i w nocy ukazującym się.

1) 2) 3) Wtych trzech wsiach odkryto podobnież Słowiańsko-pogańskie cmentarze.

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		—	121	Stradun mł.	2	10
		88	—	Smolarnia	24	176
		—	122	Torfin pos leś.	1	6
		—	123	Saska huta	7	91
		—	124	Saska wyspa fol.	2	18
					3.604	33.109

1279. ZEBRANIE MIAST I WSI.

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1. Trzcianka . .	362	3.747	1.080	10.449
	2. Wieleń . . .	282	3.209		
	3. Czarnków . .	353	2.866		
	4. Radolin . . .	83	627		
Wsie	—	—	—	3.604	33.109
	Ogół			4.684	43.558

1280 W liczbie wsi i osad 212 powiatu Czarnkowskiego (art. 1276) znajduje się:

	Wsie i osady większe	Wsie i osady mniejsze
1. Wsi obejmujc. 100 głów ludności i więcej	75	—
z mniejszą ludnością	—	8
2. Folwarków z ludnością 100 głów i więcej	1	—
z mniejszą ludnością	—	33
3. Kolonji z ludnością 100 głów i więcej	8	—
z mniejszą ludnością	—	6
4. Olendrów z ludnością 100 głów i więcej	3	—
z mniejszą ludnością . . . ,	—	2
5. Posad	—	40
6. Karczem	—	8
7. Huta szklanna z ludnoś. 100 głów więcej	1	—
8. Młynów i zakładów 27, to jest: młynów wodnych 21, foluszów 2, wapiernia 1, papiernia 1, cegielni 2. . .	—	27
Ogół	88	124
Łącznie	212	

21. POWIAT GNIEZNIEŃSKI.

1. OPIS OGÓLNY.

1281. Powiat Gnieznieński graniczy na północ z powiatami Wągrowieckim i Mogilnickim; na wschód z tymże powiatem Mogilnickim i powiatem Konińskim gubernji Kaliskiej; na południe z powiatem Wrzesińskim i Srzodzkim; na zachód z powiatem Srzodzkim i Obornickim.

1282. Kraj powiatu Gnieznieńskiego jest płaski i równy. Są jednak małe wzgórza około miast Kiszkowa, Klecka, Gniezna, Żydowa, Mielżyna, Witkowa i Powidza

1283. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest uprawa zbóż, chmielu i tytuniu. Pszczolnictwo i chów bydła w powiecie są znaczne. Na końcu 1837 roku liczono w powiecie koni i źrebiąt 6.003; bydła rogatego 19.654; owiec 97 538; kóz 79; świń 8.483; w ogóle sztuk 131.757 [1]). Na jednę milę □ wypadało w tym roku koni 250; bydła 821; owiec 4.074; kóz 3; świń 353; w ogóle sztuk 5.501. Powiat zatem Gnieznieński należał do 9 powiatów Księztwa średnio zamożnych w dobytek i w ich liczbie zajmował siódme miejsce.

1284. Powiat Gnieznieński ma obszerności mil □ jeograficznych 23,94 [2]) albo włok Polskich 7.822 [3]) albo morgów Magdeburskich 514.478 [4])

1285. Z tej obszerności liczyć można przez przybliżenie gruntu średnio-urodzajnego morgów 342.975, letkiego 171.503 [5])

1) Hoffman's *Bevölkerung* str. 240.
2) Tamże str. 240.
3) Kotberg, Tabelle miar i wag.
4) Zedlitz, *Staats Kräfte* I. 43.
5) *Allgemeine Karte über die Fruchtbarkeit des Bodens 1839 Schrop.*

1286. Ludność ogólna powiatu Gnieznieńskiego wynosiła w 1831 r. podług spisu regencyjnego głów 41.424; stosunkowa na 1 □ mili głów 1.730; w tej ilości ludność miejska wynosiła 11.303, wiejska głów 30.121; katolicka 31.715, protestantska 6.438, żydowska 3.271 [1]). W roku 1837 ludność ogólna wynosiła podług Hoffmana głów 46.720 [2]): stosunkowa na 1 □ mili 1.951; miejska w tymże roku wynosiła głów 12.260, wiejska 34.460. — Dymów liczono w powiecie w 1831 roku miejskich 1127, wiejskich 3.342 w ogóle 4.469 [3]). Tychże dymów liczono w 1837 roku 5.100 [4]).

1287. Powiat Gnieznieński ma parafji katolickich do dyecezyi Gnieznieńskiej należących 28, protestantskich 3. Do katolickich należą kościoły *parafialne* następujące: w Gnieznie kościół Metropolitalny, Ś. Michała, ŚŚ. Trójcy, Ś. Wawrzeńca; w miastach: Czerniejewo, Kiszkowo, Witkowo, Żydowo, Klecko, Mielżyn, Powidz; we wsiach: Dziekanowice, Grzybowo, Jarząbkowo, Imielno, Kendzierzyn, Łubowo, Marzenin, Niechanowo, Pawłowo, Sławno, Dembnica, Łagiewniki, Modliszewko, Sokolniki, Ostrowite Prymasowskie, Brudzewo, Odowąż. Kościoły *filialne*: w Gnieznie ŚŚ. Piotra i Pawła, Ks. Ks. Franciszkanów, PP. Klaryssek; we wsiach Gurowo, Kamieniec, Jankowo i Pomarzany [5]). Do protestantskich należą kościoły parafialne w Gnieznie, Witkowie, Czerniejewie; filialne w Józefowie i Klecku.

1288. Żydzi mają w powiecie synagog 4: w Gnieznie, Wołkowie, Czerniejewie i Klecku.

1289. Rzeka większa jest jedna w powiecie Wełna, zaczynająca się pod Gnieznem i do powiatu Wągrowieckiego nieopodal od wsi Dziadkowo wpływająca, i rzek mniejszych dwie, jako to: Września niedaleko od Gniezna wytryskująca, płynąca mimo miasta Czerniejewa i do powiatu Wrzesińskiego pod wsią Noskowo wchodząca; Mała Wełna wychodząca z jeziora Kleczewskiego, zraszająca miasto Kiszko-

1) *Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Reg. Bezirks.*
2) Hoffman's *Bevölkerung* str. 240.
3) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
4) *Die Provinz Posen* str. 52.
5) *Directorium officii divini 1843 Gnesnae.*

wo, i zwróciwszy się na północ za wsią Jagniewice, wpływająca do powiatu Wągrowieckiego.

1290. Jezior w powiecie Gnieznieńskim jest 73, do znaczniejszych należą: Dziadkowo, Mielno, Leniwe, Jankowo, Wierzbiczany, Ostrowite, Skorzencin, Budzisław, Powidz.

1291. Lasy znaczniejsze w powiecie są około Czerniejewa, Gniezna, Mielna i Klecka. Rządowe składają leśnictwo Skorzencińskie ciągnące się od Lubochni, mimo Skorzencina do Wilatkowa i Powidza.

1292. Dobra rządowe w powiecie składają jeden urząd ekonomiczny zadzierżawiony Klecko, jeden urząd ekonomiczno-poborowy (Rent-Amt) Gnieznieński.

1293. Powiat Gnieznieński nie ma żadnej komunikacyi głównej ani lądowej ani wodnej. Zamierzony jednak gościniec bity który z Poznania ma być prowadzony do Torunia, na Gniezno i Inowrocław, niedostatkowi lądowej komunikacyi zapobieży a zarazem otworzy drogę łatwą do Wisły.

1294. Trakt większy przez powiat przechodzi jeden to jest: z Poznania na Pobiedzisko Gniezno do Torunia.

1295. Traktów mniejszych jest 13, to jest z Gniezna ośm: jeden do Rogowa i Bydgoszczy; drugi do Pakościa i Inowrocławia; trzeci do Trzemeszna i Brześcia Kujawskiego; czwarty do Witkowa, Powidza i Warszawy; piąty na Żydowo, Wrześnię do Pyzdr i Kalisza; szósty oa Kiszkowo do Obornik; siódmy na Klecko do Rogoźna i Czarnkowa; ósmy na Żerniki do Kcyni; oprócz tego dziewiąty z Pobiedziska na Kiszkowo do Wągrowca i Żernik; dziesiąty z Pobiedziska na Działyń do Rogowa; jedenasty z Poznania na Czerniejewo i Witkowo do Strzelna i Inowrocławia; dwónasty z Wrześni na Mielżyn, Powidz do Gembic i Inowrocławia; trzynasty z Wrześni na Mielżyn, Witkowo, do Trzemeszna.

1296. Pocztamt i poczta konna jest w Gnieznie. Poczty listowe w Witkowie, Czerniejewie i Klecku.

1297. Większa część powiatu Gnieznieńskiego dzisiejszego, należała do dawnego województwa Gnieznieńskiego z miastami Gniezno, Czerniejewo, Żydowo, Witkowo i Klecko w obszerności mil □ jeograficznych 19,23. Część mała

należała do dawnego województwa Poznańskiego w obszerności mil □ 2,17 z miastem Kiszkowo; część mała do dawnego województwa Kaliskiego z miastami Mielżyn i Powidz w obszerności mil □ 2,06; nakoniec cząstka w obszerności mili □ ,48 ze wsiami Smolniki i Szydłowiec do dawnego województwa Brzeskiego-Kujawskiego.

1298. Powiat Gnieznieński ma miast 8, majętności 98, wsi większych 123, wsi i osad 326.

2. MIASTA.

1299. Powiat Gnieznieński ma miasta następujące: Gniezno, Witkowo, Czerniejewo, Klecko, Powidz, Mielżyn, Kiszkowo i Żydowo.

1300. *Gniezno*, między wzgórzami i jeziorami położone miasto stołeczne powiatu, miało w 1811 domów 597 ludności 3.114, w 1831 domów 485, ludności ogólnej głów 5.290, w tej liczbie katolickiej 3.166, protestantskiej 747, żydowskiej 1.387 [1]). W roku 1837 podług Hoffmana ludności ogólnej głów 5.770; w tej liczbie chrześcijańskiej głów 4.191, żydowskiej 1.579 [2]). Należy do rządu. Ma kościołów katolickich 10, to jest katedralny, Św. Jerzego na Zamku, Św. Krzyża nad jeziorem Bielidłem, Św. Jana, Św. Michała na Wójtowstwie, Ks. Ks. Franciszkanów, Panien Klaryssek, Św. Wawrzeńca, Św. Trójcy, Św. Michała. Klasztorów dawnych 3, to jest Ks. Ks. Krzyżaków na szkołę katolicką zamieniony, Ks. Ks. Franciszkanów i Panien Teresek; kościół protestantski i synagogę, rynek, kilka pięknych ulic i trzy budowle znakomitsze: Wagę, gdzie się odbywały posiedzenia magistratu; Postrzygalnię, mającą przywilej z roku 1463; Skład sukien i innych materyi czyli tak nazwany Smatrus wypuszczony w najem w XVII. wieku kupcom Wschowskim, Głogowskim, Żeganskim *(Sagan)*, Bitomskim *(Beuten)* i innym [3]). Katedra Gnieznieńska jest kollegiatą Św. Jerzego, należy do arcy-biskupa Gnieznieńskiego i Poznańskiego, dawniej prymasa Korony Polskiej.

1) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
2) Hoffman's *Bevölkerung* str. 85. 240.
3) Wspomnienia Wielkopolski II. 370.

Jest przy niej kapituła i seminaryum duchowne dyecezalne. W Gnieznie urzęduje sąd ziemski-miejski, landrat powiatowy, urząd poborowy dochodów stałych, fizykat, urząd ekonomiczno-kassowy, inspektor budowniczy, burmistrz. Mieszkańcy trudnią się płóciennictwem, garbarstwem, warzeniem piwa i pędzeniem wódki. Miasto liczy się do klassy III. podatku przemysłowego, opłaca podatek od rzezi i mlewa. Ma ordynacyą miejską nadaną sobie dnia 13 lipca 1836 roku i cztery jarmarki w roku to jest: 6 lutego, 2 sierpnia i 23 października dwódniowe i kramne i na bydło; jarmark 1 maja trwa dni ośm i jest kramny tudzież na konie i bydło. Podczas tego jarmarku odbywają się wyścigi konne z nadgrodami szczególnie dla włościan przeznaczonemi. Gniezno jest kolebką narodu Polskiego i do ostatnich czasów bytu jego politycznego było stolicą duchowieństwa. W tem mieście pierwsi Książęta Polscy mieli swój pobyt zwyczajny aż do roku 1000 w którym Bolesław Wielki przeniósł rezydencyą Królewską do Krakowa. Królowie w Gnieznie koronowani są: Bolesław Wielki albo Chrobry w 1001, Mieczysław II. w 1025, Kazimierz Mnich w 1041, Bolesław Śmiały w 1059, Przemysław w 1295, Wacław w 1300. — Kościół katedralny Gnieznieński jest jednym z najdawniejszych pomników religijnych na ziemi Polskiej. Podług podania założony został na szczątkach świątyni pogańskiej 5 marca 965 roku. Co jest pewnem że w roku 977 już istniał bo w nim złożono zwłoki Dąbrówki żony Mieczysława I. Szanowne szczątki tej której Polska światło wiary i uobyczajenie swoje jest winna, odkryte i wynalezione zostały w 1842 w katedrze przed wielkim ołtarzem, przez ś. p. przedostatniego arcybiskupa Marcina Dunina. Katedry celniejszą ozdobą jest grobowiec Św. Wojciecha męczennika, czwartego z rzędu arcybiskupa Gnieznieńskiego. Przed tym grobem śpiewają co niedziela i święto pieśń starodawną *Boga Rodzica* zwaną o której Krasicki mówi że jest najdawniejszym rytmem języka polskiego, a którą pięknym wierszem sławny Sarbiewski na łacińskie przełożył. Katedra obejmuje w sobie 14 kaplic i 20 pomników grobowych celniejszych. Na cmentarzu tego kościoła leży Jan Łaski arcybiskup Gnieznieński, po-

grzebiony 1535 w ziemi którą był z Jerozolimy sprowadził. Między arcybiskupami których zwłoki spoczywają w katedrze, oprócz Św. Wojciecha i Łaskiego, wspomnieć należy: Skotnickiego † 1371, Jana z Sprowy † 1460, Jakóba z Senna † 1480, Zbigniewa Oleśnickiego † 1493, Drzewieckiego † 1535, Karnkowskiego † 1604, Baranowskiego † 1615, Gembickiego † 1624, Łubińskiego Macieja † 1652, Olszowskiego † 1677, Radziejowskiego † 1707, Szembeka † 1721, Potockiego Teodora † 1738, Komorowskiego † 1759, Łubieńskiego Władysława † 1767, nadto prymasa Latalskiego. Wielkie drzwi spiżowe w katedrze są darem Bolesława Chrobrego, który je z Kijowa przywieźć kazał. Nizkorzeźby ich wystawiają historyą Św. Wojciecha. Wspomnienia historyczne tyczące się Gniezna są następujące [1]):

Roku 550 Założenie Gniezna podług podania.
965 Chrzest Mieczysława I.
1001 Bolesław Chrobry przyjmuje Ottona III. Cesarza.
1038 Czesi łupią katedrę.
1092 Władysław Herman przemieszkuje w Gnieznie.
1097 Marcin Zabawa arcybiskup poświęca katedrę.
1124 Bolesław Krzywousty przyjmuje Ottona biskupa Bambergskiego i do Pomeranji dla nawrócenia pogan wyprawia.
1172 Bolesław kasztelan Wizki za popełnione na osobie Wernera biskupa Płockiego zabójstwo, na rynku Gnieznieńskim spalony.
1174 Mieczysław Stary pokrywa katedrę ołowiem.
1197 Piotr Djakon kardynał, poseł papiezki odwiedza Gniezno.
1224 Władysław Laskonogi porażony pod Ujściem zamyka się w Gnieznie.
1279 Fundacya kościoła Franciszkanów przez Ks. Bolesława później klasztor zakonnic Św. Klary przez Św. Jolantę [2]).
1295 Koronacya na Króla Przemysława II.
1300 Koronacya Króla Wacława Czeskiego.
1310 Władysław Łokietek obrany Królem.

1) Wspomnienia Wielkopolski II. 317.

2) W liczbie zakonnic klasztoru Św. Klary wspomnieć należy oprócz Św. Jolanty, Eufemiją córkę Ks. Przemysława, Helenę córkę Ks. Henryka Lignickiego, Elżbietę siostrę Św. Heleny, Katarzynę Zagajewskę ksienię w 1418 i Białę Ostrorożankę córkę wojewody Poznańskiego w 1477.

Roku 1319 Korona Królewska z Gniezna do Krakowa przeniesiona.

1331 Krzyżacy łupią miasto i kościół katedralny.

1372 Jarosław arcybiskup wzniósł na nowo zburzoną katedrę i zamek, za panowania Ludwika Węgierskiego.

1373 Władysław Biały stawa w domu Hanki rajcy miejskiego i na zamku odbiera przysięgę wierności od obywatelów.

1458 Sejmik w Kole wkłada na miasto Gniezno obowiązek dostawienia dwudziestu żołnierzy na wyprawę przeciw Krzyżakom [1])

1512 Pożar niszczy Gniezno z przedmieściami.

1514 Zygmunt I. potwierdza kopie przywilejów miasta.

1613 Miasto znowu się pali a przy nim zamek arcybiskupi.

1655 Wojna Szwedzka za Karola Gustawa i za Karola XII. przywodzi miasto do ostatniego zniszczenia.

1743 Gniezno nie miało już jak 60 mieszkańców.

1768 Gniezno które dotąd było stołecznem miastem powiatowem zostało stołecznem, nowo w tym roku z dawnych powiatów Gnieznieńskiego, Kcyńskiego i Nakielskiego, utworzonego województwa Gnieznieńskiego.

1793 Województwo Gnieznieńskie przeszło pod panowanie Pruskie i miasto Gniezno zostało znowu powiatowem.

1807 Miasto wraz z powiatem wcielone zostało do Księztwa Warszawskiego a w niem do departamentu Bydgowskiego.

1815. Wróciło pod panowanie Pruskie.

Pierwszym arcybiskupem Gnieznieńskim podług Niesieckiego był Willibald Francuz który umarł 970, ostatnim i 72gim z rzędu przed rozbiorem kraju Ks. Poniatowski który umarł 1794 roku. Pierwszym wojewodą Gnieznieńskim był Ks. Sułkowski od 1768 do 1776, ostatnim i piątym z rzędu Radziminski Józef 1792. — Pierwszym kasztelanem Gnieznieńskim był Jasko herbu Abdank, ostatnim i 46 z rzędu Miaskowski Franciszek. W Gnieznie jest pocztamt i poczta konna która odwozi do Pobiedziska

1) Podług tejże uchwały Poznań dostarczył 60 zbrojnych, Kościan 40, Kalisz 30.

Wrześni i Trzemeszna. Odległość od Bydgoszczy mil 8, od Poznania mil 6 ½.

1301. *Witkowo* na trakcie z Poznania do Inowrocławia położone miasto, miało w 1811 domów 187, ludności 1599; w 1831 domów 169, ludności ogólnej głów 1937; w tej liczbie katolickiej 649, protestantskiej 206, żydowskiej 1082 [1]) Podług Hoffmana ludność ogólna w 1837 wynosiła głów 1.947, to jest chrześcijańska 842, żydowska 1105 [2]). Należy do Wołłowicza. Ma kościół katolicki parafialny, kościół protestantski i synagogę. Mieszkańcy trudnią się płóciennictwem, garbarstwem i wyrabianiem sukna. Miasto ma cztery jarmarki w roku dwudniowe, kramne i na bydło: dnia 27 marca, 13 czerwca, 2 października, 18 grudnia. Jest tu poczta listowa. Odległość od Gniezna mil 2, od od Bydgoszczy mil 10, od Poznania mil 8 ½.

1302. *Czerniejewo* nad rzeką Wrześnią położone miasto, miało w 1811 domów 121, ludności 661; w 1831 domów 100, ludności ogólnej głów 1130; w tej liczbie katolickiej 625, protestantskiej 198, żydowskiej 307 [3]). Podług Hoffmana w 1837 ludności ogólnej 1.188 [4]). Należy do Skórzewskiego. Ma kościół katolicki parafialny, kościół protestantski i synagogę. Mieszkańcy trudnią się sukiennictwem. Miasto ma cztery jarmarki w roku dwudniowe, pierwsze na bydło, drugie kramne i na bydło: dnia 10 lutego, 22 maja, 31 lipca, 4 grudnia. Jest tu poczta listowa. Odległość od Gniezna mil 1 ½, od Bydgoszczy mil 8, od Poznania mil 4.

1303. *Klecko* między jeziorami położone miasto, miało w 1811 domów 116, ludności 546; w 1831 domów 129, ludności ogólnej głów 1.079; w tej liczbie katolickiej 872, protestantskiej 95, żydowskiej 112 [5]). Podług Hoffmana w 1837 ludność ogólna wynosiła 1.151 [6]). Należy do rządu. Ma kościół katolicki parafialny, kościół protestantski filialny i synagogę. Mieszkańcy trudnią się po większej części rolnictwem. Miasto ma cztery jarmarki w roku dwudniowe

1) *Verzeichniss aller Ortschaften etc.*
2) Hoffman's *Bevölkerung.*
3) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
4) Hoffman's *Bevölkerung.*
5) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
6) Hoffman's *Bevölkerung.*

kramne i na bydło: dnia 10 kwietnia, 13 lipca, 12 września, 6 listopada. W roku 1656 odbyła się pod Kleckiem bitwa między Polskiem i Szwedzkiem wojskiem, za panowania Jana Kazimierza. Jest tu poczta listowa. Odległość od Gniezna mil 2 ¼, od Bydgoszczy mil 11 ¾, od Poznania mil 6 ½.

1304. *Powidz* nad jeziorem tegoż nazwiska położone miasto, miało w 1811 domów 127, ludności 628; w 1831 domów 118, ludności ogólnej głów 869; w tej liczbie katolickiej 753, protestantskiej 26, żydowskiej 90 [1]). Podług Hoffmana w 1837 ludność ogólna wynosiła głów 1.061 [2]). Należy do rządu. Ma kościół katolicki parafialny. Było tu dawniej starostwo które w 1782 płaciło kwarty zł. 544. Miasto ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło: dnia 27 lutego, 29 maja, 28 sierpnia, 27 listopada. Odległość od Gniezna mil 3, od Bydgoszczy mil 13 ½, od Poznania mil 10 ¼.

1305. *Mielżyn* na trakcie z Wrześni do Trzemeszna położone, miało w 1811 domów 40, ludności 209; w 1831 domów 40, ludności ogólnej głów 388; w tej liczbie katolickiej 296, protestantskiej 29, żydowskiej 63 [3]). Podług Hoffmana w 1837 ludności ogólnej głów 417 [4]). Należy do Gutowskiego. Ma kościół katolicki parafialny. Mieszkańcy trudnią się po większej części uprawą roli. Było tu dawniej starostwo. Jest to gniazdo familji Mielżyńskich. Miasto ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło: dnia 30 stycznia, 8 maja, 27 lipca, 30 października. Odległość od Gniezna mil 2 ½, od Bydgoszczy mil 10 ½, od Poznania mil 6.

1306. *Kiszkowo* nad rzeczką Małą Wełną położone, miało w 1811 domów 49, ludności 266, w 1831 domów 52, ludności ogólnej głów 250; w tej liczbie katolickiej 150, protestantskiej 100, żydowskiej 100 [5]). Podług Hoffmana w 1837 ludność ogólna wynosiła głów 368 [6]). Należy do Frejmarka. Ma kościół katolicki parafialny. Mieszkańcy trudnią się

1) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
2) Hoffman's *Bevölkerung.*
3) *Verzeichniss aller Ortschaften..*
4) Hoffman's *Bevölkerung.*
5) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
6) Hoffman's *Bevölkerung.*

rolnictwem. Miasto ma cztery jarmarki w roku: dnia 20 marca, 19 czerwca, 14 września, 6 listopada. Odległość od Gniezna mil 2, od Bydgoszczy mil 10, od Poznania mil 4 ½.

1307. *Żydowo* na trakcie z Gniezna do Wrześni, miało w 1811 domów 35, ludności 186; w 1831 domów 34, ludności ogólnej głów 260, w tej liczbie katolickiej 122, protestantskiej 110, żydowskiej 28 [1]). Podług Hoffmana w 1837 ludność ogólna wynosiła głów 358 [2]). Należy do Chełmickiego. Ma kościół katolicki parafialny. Mieszkańcy trudnią się uprawą roli. Odległość od Gniezna mila 1, od Bydgoszczy mil 9, od Poznania mil 4 ½.

3. WSIE.

1308. Powiat Gnieznieński obejmuje wsi większych 123, wsi i osad mniejszych 203; w ogóle wsi i osad 326. Wsie te należą do 98 majętności, to jest rządowej 1, prywatnych 96.

1309. WSIE PRYWATNE

Majętność	Właściciel	Ner wsi większej	Ner wsi mniejszej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
— Budzisław (w Królestw.)		1	—	Anastazewo	43	257
1 Arengowo	Rożnowski	2	—	Arengowo	13	123
2 Arkuszewo	Karski	3	—	Arkuszewo	14	138
		—	1	Jankowko	10	61
		4	—	Piaski	12	108
		—	2	Róża fol.	2	3
3 Braciszewo	Kapituła Gnieznieńska	5	—	Braciszewo	15	138
4 Charzewo	Brzechwa	—	3	Charzewo	6	35
5 Charbowo	Brudzewski	6	—	Charbowo	9	101
6 Chlebowo	Ifland	7	—	Chlebowo	12	103
7 Chłędowo	Byszewski	8	—	Chłędowo	10	104
		—	4	Wygroszewo k.	1	8
8 Chwałkowo	Raczyński	9	—	Chwałkowo	22	280
		—	5	Chwałkowo k.	1	8
		—	6	Chwałkowko	6	51
9 Cielimowo	Chełmicki Piotr	—	7	Cielimowo	10	85
10 Czechy	Węsierski	—	8	Czechy	6	77

1) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
2) Hoffman's *Bevölkerung.*

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
11	Czeluścin	Bielefeld	10	—	Czeluścin	11	122
12	Czerniejewska wieś	Skorzewski	11	—	Czerniejewska wieś	36	339
			—	9	Babiak k.	1	15
			—	10	Barzczyzna stara Ol.	8	65
			—	11	Barzczyzna nowa Ol.	8	66
			—	12	Brzoski Ol.	5	38
			—	13	Bure Ol.	3	37
			12	—	Goranin	16	167
			—	14	Goraninek Ol.	5	54
			13	—	Grabowo Ol.	23	202
			—	15	Lindery Ol.	4	39
			—	16	Lipieze fol.	2	27
			—	17	Mystki Ol.	8	87
			14	—	Nidom	15	166
			15	—	Noskowo	12	168
			16	—	Pakszyn	11	128
			—	18	Rakowo Ol.	12	92
			17	—	Strzyżewo	18	177
			18	—	Szczytniki	23	257
			—	19	Zdroje fol.	4	38
13	Żołć	Skorzewski Rajm.	19	—	Żołć	17	136
14	Dziadkowo	Koszutski	20	—	Dziadkowo	14	129
			—	20	Dziadkowko	4	32
			—	21	Mszonek k.	2	13
15	Działyń	Wołłowicz Eustachy	21	—	Działyń	26	290
			—	22	Bielawy Ol.	4	85
			22	—	Bojanice	14	213
			23	—	Brzozogaj	13	191
			24	—	Dembnica	21	251
			—	23	Kopydłowo fol.	2	60
16	Dziećmiarki	Krzyżanowski	25	—	Dziećmiarki	13	144
			—	24	Stępowo	4	47
17	Franciszkański fol.	Mias. Gniezno	—	25	Franciszkański f.	7	49
			—	26	Kokoszki Ol.	7	80
			—	27	Gostomka Ol.	2	30
			—	28	Nowaszki Ol.	1	13
			—	29	Nowawieś Ol.	2	19
			—	30	Pławnik Ol.	2	5
			—	31	Przybytki Ol.	2	17
			—	32	Pustochowo Ol.	6	63
			—	33	Szewcy Ol.	2	19
18	Gniewkowo	Chmara	—	34	Gniewkowo	4	37
19	Golimowo	Skórzewski R.	—	35	Golimowo	14	89
20	Gorzuchowo	Węsierski	26	—	Gorzuchowo	18	178
21	Gorzykowo	Rokosowski	27	—	Gorzykowo	27	242
22	Grzybowo-Chrzanowice	Trąbczyński	28	—	Grzybowo-Chrzanowice	14	124

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
23	Grzybowo Rabieżyce	Trąbczyński	—	36	Grzybowo-Rabieżyce	13	96
24	Gulczewo	Kamiński	—	37	Gulczewo	13	77
			—	38	Gulczewko	8	24
25	Gurowo	Chełmicki Pi.	—	39	Gurowo	7	66
26	Gurowko	Hubert	—	40	Gurowko	7	25
27	Jankowo	Poniński Bolesław	29	—	Jankowo	12	122
			—	41	Drogosław	5	33
			—	42	Gałuzy fol.	1	6
28	Jarząbkowo	Chrzanowski	30	—	Jarząbkowo	15	176
			31	—	Czechowo	11	123
29	Jaworowo	Jaraczewski	32	—	Jaworowo	23	200
30	Jelitowo	Chełmicki Pi.	33	—	Jelitowo	9	107
31	Imiołki	Zawadzki	—	43	Imiołki	11	83
32	Karczewo	Wasilewski	34	—	Karczewo	9	106
			35	—	Karczewo Ol.	20	139
			—	44	Wygoda k.	1	5
33	Karniszewo	Biegański	36	—	Karniszewo	25	234
34	Karsewo I.	Bronikowski	37	—	Karsewo	19	179
35	Karsewo II.	Sobecki					
36	Kawęczyn	Albrecht	—	45	Kawęczyn	10	82
37	Kiszkowo	Frejmark	—	46	Brudzewko	8	77
			38	—	Rybno-radzim	12	121
			—	47	Rybno Ol.	5	35
			—	48	Żurawita	8	91
38	Kleparz	Chrzanowski	—	49	Kleparz	1	14
			—	50	Robaszkowo	10	68
39	Kowalewo	Wołowicz	—	51	Kowalewo	14	88
40	Kołaczkowo	Poniński	39	—	Kołaczkowo	9	124
			—	52	Wierzchowisko	6	54
41	Łabiszynek	Goślinowski	40	—	Łabiszynek	17	139
			—	53	Brody k.	1	8
			—	54	Ławiczyn mł.	3	20
			—	55	Piotrowo	4	44
			—	56	Wola fol.	1	5
			—	57	Zielony-gaj	1	11
	Gniezno Rent-Amt	Rząd	44	—	Łagiewniki kościelne	25	251
			—	58	Olekszyn fol.	4	50
			—	59	Wola fol.	2	21
42	Lenna góra	Moraczewska	42	—	Lenna góra	24	216
			—	60	Człopy Ol.	6	38
			—	61	Imielinko	10	85
			—	62	Imielno	14	86
			—	63	Nowa wieś Ol.	10	98
			—	64	Piaski k.	1	6
			—	65	Wojnowo fol.	2	18
43	Leśniewo	Rozrażewski	43	—	Leśniewo	18	164
			—	66	Leśniewko kol.	5	16
			—	67	Leśniewo Ol.	6	35
44	Lubowice	Wasilewski	—	68	Lubowice	10	94

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	69	Janowo fol.	3	32
45	Lubowiczki	Radzimiński	—	70	Lubowiczki	12	75
46	Lubowo	Sobecki	44	—	Lubowo	24	213
			—	71	Lubowo Ol.	8	55
			—	72	Lubowko	6	70
47	Małachowo-Szemborowice	Loga	45	—	Małachowo-Szemborowice	10	116
48	Małachowo-Kępe	Wołłowicz	—	73	Małachowo-Kępe	5	47
49	Małachowo-Wierzbiczany	Wałowski	—	74	Małachowo-Wierzbiczany	9	79
50	Małachowo-złych miejsc	Wołłowicz	46	—	Małachowo złych miejsc	11	103
51	Malczewo	Krasicki	47	—	Malczewo	14	157
			—	75	Cwierdzin Ol.	10	92
			—	76	Drachowko fol.	1	27
52	Michalcza	Köhler	48	—	Michalcza	14	154
53	Mieleszyn	Kalkstein	49	—	Mieleszyn	14	137
			—	77	Babin k.	2	7
			—	78	Kobylica	9	80
			—	79	Przysieka	10	78
54	Mielno	Janiszewski	50	—	Mielno	16	171
			—	80	Biskupice k.	1	15
			—	81	Gałęzie Ol.	9	55
			—	82	Niewulka mł.	1	15
			—	83	Nowarzyce fol.	5	69
			—	84	Utrata Ol.	2	13
55	Mierzewo	Kaczkowski	51	—	Mierzewo	32	164
			—	85	Królewiec fol.	6	47
56	Mielżyn	Gutowski	—	86	Lipe fol.	6	64
			52	—	Mielżynek	32	322
57	Mikołajewice	Potulicka Teressa	53	—	Mikołajewice	8	137
			54	—	Drachowo	15	123
			—	87	Jelonek k.	1	10
			—	88	Miroszka	8	89
			55	—	Niechanowo	40	495
			56	—	Nowa wieś	14	124
			57	—	Potrzymowo	11	103
			—	89	Romanowo fol.	1	8
			58	—	Żelaszkowo	15	211
58	Modliszewko	Miszewski	59	—	Modliszewko	15	122
			60	—	Dęblowo szlacheckie	17	117
59	Modliszewo	Koszutski	61	—	Modliszewo	26	253
			—	90	Koreczno pos.	1	18
			—	91	Ulek	—	—
60	Odrowąż	Gutowski	62	—	Odrowąż	20	142
61	Owieczki	Bussman	63	—	Owieczki	11	116
			—	92	Myślęcin	3	52

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
62	Pomarzany kościelne	Miaskowski	64	—	Pomarzany	18	137
			—	93	Parcewo fol	8	65
			—	94	Zjawiniec kol.	3	18
63	Popowo tomkowe	Borzęcki	65	—	Popowo-tomkowe	19	155
64	Popowo-ignacewo	Arnold	—	95	Popowo-ignacewo	9	89
65	Popowo-podleśne	Arnold	—	96	Popowo-podleśne	8	90
			—	97	Brzezniak pos.	2	29
66	Wilatkowo	Miasto Powidz	66	—	Wilatkowo	51	352
67	Przyborowo	Herman	67	—	Przyborowo	10	111
			—	98	Przyborowo Ol.	8	88
68	Przybroda	Grochowski	—	99	Przybroda	8	64
69	Ruchocin	Loga	68	—	Ruchocin	11	122
70	Ruchocinek	Loga	69	—	Ruchocinek	12	167
			—	100	Głoszyn Ol.	8	63
71	Rybno-skalawskie	Skaławski	70	—	Rybno-skalawskie	14	117
			—	101	Jagniewice	8	64
72	Rzegnowo	Baranowski	71	—	Rzegnowo	10	109
73	Skiereszewo	Baranowski	—	102	Skiereszewo	18	76
74	Skrzetuszewo	Jankiewicz	—	103	Skrzetuszewo	9	75
75	Sławno	Węsierski	72	—	Sławno	27	196
			73	—	Myszki	19	171
76	Sobiesiernie	Baranowski	74	—	Sobiesiernie	21	177
77	Sokolniki	Sawicki	—	104	Sokolniki	12	90
78	Sroczyn	Koczorowski	—	105	Sroczyn	12	88
			—	106	Ptaszkowo fol.	1	5
			—	107	Sroczyn Ol.	4	33
79	Strychowo	Chylewski	—	108	Strychowo	6	69
			—	109	Nawa wieś	4	52
80	Strzyżewo-Smykowo	Jeske	75	—	Strzyżewo-Smykowe	10	121
			—	110	Laski fol.	5	41
			—	111	Łukaszewko Ol.	5	36
			—	112	Łukaszewo Ol.	5	29
81	Sulin	Zawadzki	—	113	Sulin	12	81
82	Swiniarki	Rowiński	76	—	Swiniarki	14	112
83	Swiniary	Rowiński	77	—	Świniary	11	167
84	Turostowo	Werner	78	—	Turostowo	22	203
			79	—	Turostowo Ol.	30	239
85	Ułanowo	Arnold	80	—	Ułanowo	14	214
86	Węgorzewo	Dziembowski	81	—	Węgorzewo	16	130
			—	114	Piaski	2	13
			—	115	Popkowice	5	63
			—	116	Tomaszewo fol.	—	—
			—	117	Węgorzewo Ol.	4	23
87	Wiekowo	Jeske	—	118	Wiekowo	8	80
			—	119	Podwiekowo	4	55

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
88	Wiekowko	Jeske	—	120	Wiekowko	6	70
89	Wierzyce	Libiszewski	—	121	Wierzyce	12	92
			—	122	Wierzyce Ol.	13	89
90	Wódki	Liskowski	82	—	Wódki	10	125
91	Wolanki	Jasieński Onufry	—	123	Wolanki	2	9
			—	124	Witakowice	9	69
			—	125	Józefowo fol.	3	12
92	Witkowo	Wołłowicz	83	—	Witkowo	19	228
			—	126	Witkowko Ol.	5	50
			—	127	Łysa góra pos.	1	4
93	Wiłkowyja	Miaskowski A.	—	128	Wiłkowyja	10	80
94	Zakrzewo	Węsierski	84	—	Zakrzewo	18	178
			—	129	Kamionek	5	62
95	Żydowo	Chełmicki	85	—	Żydowo	27	259
			86	—	Gembarzewo	17	149
			—	130	Gembarzewko Ol.	7	53
			—	131	Żydowo pos. leś.	1	8
96	Kamieniec	Dutkiewicz	87	—	Kamieniec	30	316
97	Obora	Bussman	88	—	Obora	23	206
	1310.		WSIE RZĄDOWE.				
98	Gniezno (Rent-Amt)	Rząd	—	132	Baranowo	9	58
			—	133	Bielawy fol.	1	4
			—	134	Dalki fol.	3	51
			—	135	Dęblewo Królew.	3	17
			—	136	Dziekanka mł.	1	5
			89	—	Goczałkowo	10	115
			90	—	Grotkowo	11	111
			—	137	Kąpiel	8	80
			—	138	Kleryka fol.	2	13
			—	139	Krzyszczewo	7	61
			—	140	Kustodya fol.	2	16
			91	—	Marzenin	21	203
			92	—	Mączniki	19	142
			93	—	Mnichowo	26	214
			—	141	Mnichowo Ol.	4	34
			—	142	Mnichowo kol.	3	14
			94	—	Oborka kol.	18	131
			—	143	Opiecki fol.	1	7
			—	144	Orchol mł.	3	15
			95	—	Pawłowo	24	153
			—	145	Piekary fol.	11	86
			—	146	Pierzysk fol.	6	55
			—	147	Pyszczyn	11	86
			96	—	Pyszczynek	17	127
			—	148	Skrzynka	8	66
			97	—	Świątniki wielkie	33	250
			98	—	Świątniki małe	23	153
			—	149	Wełna	10	43
			99	—	Wełnica	17	119

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		100	—	Winiary	21	111
		101	—	Woźniki	17	129
		102	—	Zdziechowo	31	283
		—	150	Żerniki	9	70
		103	—	Biskupice	15	117
		—	151	Borzątew	4	34
		104	—	Dziekanowice	28	252
		—	152	Gulczewo	6	61
		—	153	Jeziorzany	8	47
		105	—	Komorowo	12	132
		106	—	Polska-wieś	23	236
		107	—	Siemianowo	20	145
		108	—	Ujazd	13	108
		—	154	Ujazd Ol.	3	19
		—	155	Waliszewo	12	99
		—	156	Wojtostwo fol.	2	22
		—	157	Żelice Ol.	5	45
		109	—	Żydowko	21	191
		—	158	Birkenfelde pos.	1	13
		—	159	Bonikowko Ol.	3	17
		—	160	Bonikowo Ol.	2	11
		—	161	Braunsfelde kol.	13	85
		—	162	Charbin fol.	4	60
		—	163	Klaustal pos.	2	6
		110	—	Folwark fol.	19	177
		—	164	Gaj Ol.	5	45
		—	165	Huta Skorzencinska fol.	3	25
		—	166	Huta Werderska	7	40
		—	167	Kalina pos.	1	7
		—	168	Kamionka Ol.	5	53
		111	—	Kawiary	12	121
		—	169	Kiernia Ol.	2	27
		112	—	Kędzierzyn	24	217
		—	170	Konikowo fol.	6	50
		—	171	Konkolewo Ol.	3	21
		—	172	Kordos mł.	5	50
		—	173	Krzyżowka fol.	9	46
		—	174	Kujawki Ol.	5	43
		113	—	Lubochnia	13	105
		—	175	Ługi	4	40
		—	176	Makowskie pos.	2	20
		—	177	Malenin	14	111
		114	—	Mąkownica	20	180
		115	—	Miary	15	107
		—	178	Ósiniec	3	26
		116	—	Ostrowite Prymasowskie	23	260
		—	179	Piaski fol.	5	43
		—	180	Piła mł.	1	9
		—	181	Piłka mł.	2	36

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		117	—	Polanowo	11	103
		—	182	Popielarze pos.	2	10
		—	183	Powidz	11	94
		—	184	Powidz-niezgoda pos.	1	3
		—	185	Powidzka huta	6	53
		—	186	Przybrodzin	12	84
		—	187	Raszewo	5	90
		—	188	Raszewo-wyrobki pos.	1	6
		—	189	Rudunek fol.	1	5
		—	190	Ruszyn	6	35
		—	191	Rutki pos.	1	15
		—	192	Rybaki	7	47
		—	193	Rzymachowo	8	46
		—	194	Sautersbrunn ko.	2	15
		118	—	Skorzencin	16	244
		—	195	Smolniki Skorzencińskie Ol.	3	18
		—	196	Smolniki Powidzkie Ol.	5	60
		119	—	Sokołowo	13	102
		—	197	Strzyżewo	12	86
		—	198	Studzienice	8	53
		120	—	Szczytniki	24	151
		121	—	Szydłowiec	17	183
		122	—	Trzoskołon	17	151
		—	199	Werder Powidzki kol.	4	29
		—	200	Wierzbiczany	9	67
		123	—	Wola	10	105
		—	201	Zalesie pos.	1	5
		—	202	Zdrój pos.	1	11
		—	203	Żeleznica	8	73
					3.342	30.121

1311. ZEBRANIE MIAST I WSI.

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1. Gniezno . .	485	5.290	1.127	11.303
	2. Witkowo . .	169	1.937		
	3. Czerniejewo .	100	1.130		
	4. Klecko . . .	129	1.079		
	5. Powidz . . .	118	869		
	6. Mielżyn . . .	40	388		
	7. Kiszkowo . .	52	350		
	8. Żydowo . .	34	260		
Wsie	—	—	—	3.342	30.121
				4.469	41.424

1312. W liczbie wsi i osad 326 powiatu Gnieznieńskiego (art. 1308) znajduje się:

	Wsie i osady	
	większe	mniejsze
1 Wsi obejmując. ludności 100 głów i więcej	120	—
z mniejszą ludnością	—	83
2 Folwarków	—	37
3 Kolonji z ludnością 100 głów i więcej . .	1	—
z ludnością mniejszą	—	3
4 Olendrów z ludnością 100 głów i więcej	2	—
z ludnością mniejszą	—	50
5 Posad leśnych, i innych	—	13
6 Karczem	—	10
7 Młynów wodnych 6, wietrzny 1 . .	—	7
Ogół większych i mniejszych . .	123	203
Łącznie	326	

22. POWIAT INOWROCŁAWSKI

1. OPIS OGÓLNY.

1313. Powiat Inowrocławski graniczy na północ z powiatem Bydgowskim i Toruńskim; na wschód z powiatem Kujawskim gubernji Mazowieckiej; na zachód z powiatem Mogilnickim i Szubińskim; na południe z powiatem Kujawskim gubernji Mazowieckiej i z powiatem Konińskim gubernji Kaliskiej.

1314. Kraj powiatu Inowrocławskiego jest równy, wyjąwszy wzgórza niektóre w części południowej, jeziorami i bagnami przerznięty i w części lasami okryty.

1315. Głównem zatrudnieniem mieszkańców uprawa roli, wyrabianie drzewa, rybołostwo i chów bydła. Na końcu roku 1837 liczono w powiecie Inowrocławskim koni i źrebiąt 7.967; bydła 26.386; owiec 135.903; kóz 112; świń 18.287; w ogóle sztuk 188.655 [1]). Na jednę milę □ wypadało w tym roku koni 262; bydła 867; owiec 4.467; kóz 4; świń 601; w ogóle sztuk 6.201. Powiat zatem Inowrocławski należał do 11 powiatów w Księztwie najzamożniejszych w dobytek a w ich rzędzie zajmował jedenaste miejsce.

1316. Powiat Inowrocławski ma obszerności mil □ 30,42 [2]) albo włok Polskich 9.927 [3]), albo morgów Magdeburskich 653.734 [4]).

1317. Z tej obszerności liczyć można przez przybliżenie gruntu urodzajnego 435.807 mor. Magd., letkiego 163.434, błotnego 54.493 mor. Magdeburskich [5]).

1) 2) Hoffman's *Bevölkerung.*
3) Zedlitz, *Staatskräfte* I. 43.
4) Kolberga Tabelle miar i wag.
5) *Karte der Fruchtbarkeit des Bodens.*

1318. Ludność ogólna powiatu Inowrocławskiego wynosiła podług spisu regencyjnego w 1831 głów 42.321, stosunkowa na 1 □ mili 1.291; miejska 6.699, wiejska 35.622; katolicka 30.095, protestantska 9.876, żydowska 2.350 [1]). Podług Hoffmana ludność ogólna wynosiła w 1837 głów 51.506, stosunkowa na 1 □ mili głów 1.693; miejska 7,900, wiejska 43.606. Dymów liczono w powiecie w 1831 miejskich 759, wiejskich 4.518, w ogóle 5.277 [2]). Tychże dymów w 1837 liczono 5.200 [3])

1319. Powiat Inowrocławski obejmuje 35 parafji katolickich i 2 protestantskich. Parafije katolickie należą wszystkie do dyecezyi Gnieznieńskiej. Kościoły *parafialne* znajdują się w miastach: Inowrocław, Strzelno, Gniewkowo, Kruszwica; we wsiach: Góra, Ludzisk, Ostrowo pod Pakością, Siedlimowo, Wojcin, Chełmce, Kościeszki, Piaski, Polanowice, Rzadkwin, Sławsk, Stodoły, Ostrowo nad Gopłem, Dzwierzchno, Jaksice, Kościelec, Liszkowo, Orłowo, Pęchewo, Tuczno, Branno, Brudnia, Chlewisko, Stare Grabie, Murzynno, Ostrowo pod Strzelnem, Parchanie, Płonkowo, Pieranie, Szadłowice. Kościół *filialny* we wsi Markowice, i kaplica pustelnicą zwana do parafji Stare grabie należąca. Do protestantskich należą kościoły *parafialne* w Inowrocławiu i w Strzelnie; *filialne* w Rojewie, Kaczkowie, Dombrowie, Wilkostowie, Zajeziorzu, Małem Murzynnie, Stodolskich Ol, Wielkim Sławsku.

1320. Żydzi mają w powiecie synagog trzy: w Inowrocławiu, Strzelnie i Gniewkowie.

1321. Rzeki w powiecie są następujące: rzeka główna Wisła dotyka powiatu w północnej jego części przez przeciąg mili, od ujścia rzeki Zielonej Strugi do wsi Jejtawy. Rzeka większa Noteć która wypływa z jeziora Gopła pod Kruszwicą, nosząc z początku nazwę bądź Noteci bądź Montwy; pod wsią Koludą łączy się z Małą Notecią i dalej płynie około Pakościa, nakoniec pod wsią Wojdel wchodzi do powiatu Szubińskiego. Rzeczka Zielona Struga w błotach Starowiejskich zaczynająca się płynie między leśnic-

1) 2) *Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Bezirks.*
3) *Die Provinz Posen* 1838 str. 54.

twami Starogniewkowskiem i Cierpickiem i niedaleko posady leśnej Katarzyna wpada do Wisły. Powiat ma dwie Kopanice: jedna Parchańska płynąca mimo wsi Parchanie, Modliborzyce, Brudnia, i Stanomin; druga Bachorzewska w bagnie Bachorze wykopana.

1322. Jezior w powiecie jest 26; pomiędzy znaczniejszemi jest naprzód wielkie jezioro Gopło, a oprócz tego Dłuczyna, Wojcin, Ostrowo, Szarlej, Mielno.

1323. Pomiędzy lasami znaczniejsze są: Starogniewkowsi, Cierpicki, Modliborzycki i Strzelnowski. Leśnictw rządowych jest trzy: Cierpickie, Strzelnowskie, Staroguiewkowskie albo Wodzek.

1324. Ekonomji rządowych zadzierżawionych jest w powiecie 5, to jest: amt Łojewo, amt Murzyno, amt Nieszczewice, amt Parchanie i amt Strzelnowski. Nadto dwa urzędy ekonomiczno-poborowe Inowrocław i Strzelno.

1325. Komunikacyą główną wodną stanowi Wisła na północnym krańcu powiatu, i Noteć spławna od jeziora Gopła. Lądową ma w gościńcu bitym idącym z Inowrocławia do Bydgoszczy niedawno otwartym. Oprócz tego mieć ją jeszcze będzie wkrótce w gościńcu bitym z Poznania na Gniezno i Inowrocławia do Torunia zamierzonym.

1326. Trakt większy przechodzi przez powiat jeden z Poznania na Gniezno, Mogilno, Inowrocław do Torunia i Królewca.

1327. Traktów większych jest pięć: jeden z Inowrocławia na Strzelno do Powidza; drugi z Inowrocławia do Pakości; trzeci ze Strzelna do Kruszwicy; czwarty z Gniewkowa do Bydgoszczy; piąty z Gniezna na Trzemeszno do Strzelna.

1328. Stacyi poczty konnej jest w powiecie 4: w Inowrocławiu, Strzelnie, w Gniewkowie i w Minutowej wsi; listowa jedna w Kruszwicy.

1329. Większa część dzisiejszego powiatu Inowrocławskiego należała do dawnego województwa Inowrocławskiego, z miastami Inowrocław i Gniewków w obszerności mil □ jeograficznych 19,50. Część mniejsza wchodziła w skład dawnego województwa Brzeskiego Kujawskiego, z miastami Strzelno i Kruszwica w obszerności mil □ 9,02 Cząstka mała należała do województwa Gnieznieńskiego

ze wsiami Krusza podludowa, Niemojewo, Bożejewice, Markowice, Ludzisk, Rzadkwin, Ciechrz i Rzegotki, w obszerności mili □ 1,90.

1330. Powiat Inowrocławski ma miast 4, majętności 133, wsi większych 127, wsi i osad mniejszych 298; w ogóle wsi i osad 425.

2. MIASTA.

1331. Powiat Inowrocławski ma miasta następujące: Inowrocław, Strzelno, Gniewkowo i Kruszwica.

1332. *Inowrocław* na trakcie większym Toruńskim, o pół mili od Noteci położone miasto stołeczne powiatu, miało w 1811 domów 417, ludności 3.106; w 1831 domów 461, ludności ogólnej głów 3.970, w tej liczbie katolickiej 1.666, protestantskiej 455, żydowskiej 1.849 [1]). Podług Hoffmana w 1837 ludność ogólna wynosiła głów 4.761; w tej liczbie chrześcijańska głów 2.844, żydowska 1.917 [2]). Należy do rządu. Inowrocław ma trzy kościoły katolickie, jeden protestantski parafialny, synagogę i szpital. Urzęduje tu sąd ziemsko-miejski i landrat powiatowy i urząd ekonomiczno poborowy (Rent-Amt). Zawiązało się tu dawniej towarzystwo Królewsko-Pruskie ekonomiczne, noszące tytuł Kujawskiego. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem, kramarstwem, i handlują zbożem i drzewem. Miasto ma ordynacyą miejską od 24 września 1835 roku, liczy się do klassy III. podatku przemysłowego i płaci podatek od rzezi i mlewa. Ma cztery jarmarki w roku dwu-dniowe kramne tudzież na konie i bydło: dnia 13 marca, 19 czerwca, 4 września, 6 listopada. Są w mieście gorzelnie, browary i fabryka saletry. Na rynku stoi wieża z dawnych czasów pozostała. Założenie tego miasta przypisują Mieczysławowi pierwszemu, inni Mieczysławowi drugiemu. W roku 1430 Inowrocław podczas wojny Krzyżackiej w perzynę obrócony został. Miasto to było dawniej stolicą województwa tegoż nazwiska i miało wojewodę, kasztelana większego i starostę grodowego. Wojewoda Inowrocławski był w sena-

1) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
2) Hoffman's *Bevölkerung* str. 230 85.

cie Polskim 15ym z rzędu. Pierwszym wojewodą Inowrocławskim, podług Niesieckiego był Maciej z Radolina w 1400 roku; ostatnim i 44ym był Piotr Sumiński w 1791. Kasztelan Inowrocławski był w senacie 11ym pomiędzy kasztelanami większemi. Pierwszy z nich podług Niesieckiego był Jan herbu Rogale w 1402. Ostatnim i trzydziestym ósmym był Dąbski Jan Chrzciciel w 1783. Starostwo Inowrocławskie płaciło w 1782 kwarty złp. 874. — Jest w Inowrocławiu pocztamt i expedycya konna która odwozi do Strzelna, Służewa, Gniewkowa, Bydgoszczy i Pakości. Odległość od Bydgoszczy mil 6, od Poznania mil 16 ¼.

1333. *Strzelno* na trakcie z Inowrocławia do Powidza miało w 1811 domów 154, ludności 1048; w 1831 domów 163, ludności ogólnej głów 1.601, w tej liczbie katolickiej 862, protestantskiej 520, żydowskiej głów 219 [1]). Podług Hoffmana w 1837 ludność ogólna wynosiła głów 1881 [2]). Należy do rządu. Ma dwa kościoły katolickie i dawny klasztor PP. Norbertanek najbogatszy dawniej w całej Polsce podług Starowolskiego, kościół protestantski parafialny i synagogę. Jest tu urząd ekonomiczno-poborowy (Rent-Amt) a o ćwierć mili w Miradziu urząd leśny rządowy Strzelnowski. Jest tu nadto poczta konna która odwozi do Mogilna, Kwieciszewa i Inowrocławia. Miasto ma cztery jarmarki w roku dwudniowe, kramne, na konie i bydło: dnia 3 kwietnia, 12 czerwca, 11 września, 27 listopada. Odległość od Inowrocławia mil 2 ¾, od Bydgoszczy mil 8 ¾, od Poznania mil 12 ¾.

1334. *Gniewków* na trakcie większym Toruńskim na wzgórzu położone miasto, miało w 1811 domów 78, ludności 592; w 1831 domów 94, ludności ogólnej głów 900, w tej liczbie katolickiej 420, protestantskiej 355, żydowskiej 125 [3]). Podług Hoffmana w 1837 ludność ogólna wynosiła głów 952 [4]). Należy do rządu. Ma kościół kalolicki parafialny. Mieszkańcy tradnią się uprawą roli. Gniewków był niegdyś stolicą udzielnego Księztwa. W roku 1332 Kazimierz Książe Kujawski cofając się przed Krzyżakami

1) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
2) Hoffman's *Bevölkerung* str. 239.
3) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
2) Hoffman's *Bevölkerung* str. 239.

spalił to miasto [1]). W Gniewkowie jest poczta konna która odwozi do Torunia, do Służewa i do Inowrocławia. Odległość od Inowrocławia mil 2, od Bydgoszczy mil 7, od Poznania mil 18 1/4.

1335. *Kruszwica* nad Gopłem położone miasto, miało w 1811 domów 25, ludności 135, w 1831 roku domów 41, ludności ogólnej głów 228, w tej liczbie katolickiej 160, protestantskiej 43, żydowskiej 25 [2]). Podług Hoffmana ludność wynosiła w 1837 głów 306 [3]). Należy do rządu. Ma kościół katolicki z kollegiatą. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem. Miasto ma cztery jarmarki w roku kramne, na konie i bydło, dnia 4 maja, 3 lipca, 18 września, 13 listopada odbywające się. Nędzna ta dziś osada była niegdyś stolicą Książąt naszych przed zaprowadzeniem chrześcijaństwa. W wieku X. XI. i pierwszej połowie XII. Kruszwica była stolicą Biskupstwa. — Nad brzegiem Gopła wznosi się tu baszta murowana, ośmiokątna, zwana wieżą Popiela, żywy świadek starożytności tego miejsca. Zamek Książąt Polski zburzony został przez chciwych dzierżawców. O kilka set kroków od zamku jest kępa na której miał być ogród Książąt. Prowadził do niego most murowany którego szczątki widać w jeziorze w dni pogodne. Pod zamkiem jest wyspa nosząca nazwisko Rzepnej, może od Księżnej Rzepichy [4]). Kościół w Kruszwicy podług wszelkiego podobieństwa wystawiony był przez Mieczysława I. W roku 965 Mieczysław I. założył w Kruszwicy katedrę biskupią. Istniała ona 200 lat pod imieniem Biskupstwa Kruszwickiego. Pierwszym biskupem był Lucidas Włoch od Jana XIII. papieża przysłany. W roku 1034 Czesi spustoszyli miasto i kraj okoliczny. W 1096 Zbigniew syn poboczny Władysława Hermana, w bitwie pod Kruszwicą nad samem Gopłem stoczonej zwyciężony, dostał się do niewoli. W 1159 Arnold dziesiąty z porządku biskup Kruszwicki, przeniósł katedrę do Wrocławka. Odtąd dyecezya przybrała nazwisko Kujawskiej albo Kujawsko-Pomorskiej [5]). W 1230 Kon-

1) Słowaczyński, Polska w kształcie dykcyonarza.
2) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
3) Hoffman's *Bevölkerung.*
4) 5) Wspomnienia Wielkopolski II. 417. 418.

rad Ks. Mazowiecki i Kujawski nadał w Kruszwicy pierwszy raz Krzyżakom ziemię Chełmińską leżącą między Wisłą, Drwencą i Ossą. W 1271 zamek Kruszwicki zniszczony został przez Bolesława Ks. Wielkopolskiego. W 1370 Kazimierz Wielki testamentem nadał wnukowi swemu Kazimierzowi Księciu Szczecińskiemu, Księztwo Sieradzkie, Łęczyckie i Dobrzyńskie z zamkiem Kruszwickim, Bydgowskim, Wałeckim i innemi. W 1383 Abraham Socha herbu Zagłoba, wojewoda Płocki, opanował Kruszwicę dla Ziemowita Księcia Mazowieckiego pretendenta do ręki Królowej Jadwigi. W 1655, za panowania Jana Kazimierza, Szwedzi opanowali zamek Kruszwicki. W jakim stanie był w ówczas ten zamek okazuje rycina w dziele Puffendorfa. W 1657 Szwedzi w odwrocie zburzyli ten zamek, który odtąd już z ruin nie powstał. Kruszwica posiada przywileje dane sobie od Władysława Jagiełły w 1422, od Kazimierza IV. Jagiellończyka w 1460, od Zygmunta III. w 1592, od Władysława IV. w 1635, od Jana III. i Augusta II. w 1680 1701 1720. — Kruszwica miała kasztelana mniejszego. Pierwszym od czasu Augusta II. podług Sienkiewicza był Głębocki Jan w 1737; ostatnim Bogatko Kazimierz w 1788. W Kruszwicy jest poczta listowa. Odległość od Inowrocławia mil 1 ¾, od Bydgoszczy mil 7 ¾, od Poznania mil 13 ¾.

3. WSIE.

1336. Powiat Inowrocławski obejmuje wsi większych 127, wsi i osad mniejszych 298; w ogóle wsi i osad 425. Wsie te należą do majętności 133: rządowych 2, prywatnych 131.

1337. WSIE PRYWATNE.

Majętność	Właściciel	Nr. wsi większej	Nr. wsi mniejszej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1 Balczewo	Busse	—	1	Balczewo	8	65
2 Balino	Gąsiorowski	—	2	Balino	3	20
		—	3	Oporowek fol.	6	35
3 Bąkowo	Duszyński	—	4	Bąkowo	7	45
		—	5	Głojkowo fol.	6	47
		—	6	Molsdorfowo kol.	8	37

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	7	Nowy dwór fol.	1	13
4	Będzitowo	Trzebiński	1	—	Będzitowo	11	110
			—	8	Będzitowko fol.	4	40
5	Bombolin	Słubicka	—	9	Bombolin	6	46
6	Bożejewice	Kościelski Ludwik	2	—	Bożejewice	16	159
			—	10	Buszkowice pos.	2	18
7	Żerniki	Kołaczkowska	—	11	Żerniki	9	71
8	Branno	Bohm	3	—	Branno	15	110
			—	12	Brano cegielnia	1	27
9	Brzeście	Kiehn	—	13	Brzeście	13	89
			—	14	Gaj k.	1	5
			—	15	Kaspral fol.	8	49
10	Buczkowo	Günther L.	—	16	Buczkowo	7	56
11	Chróstowo	Modliński	4	—	Chróstowo	21	171
			—	17	Krzykacz k.	1	5
			—	18	Oszczywilk pos.	1	6
12	Cieślin	Siciński	5	—	Cieślin	9	119
13	Czyste	Kryger	6	—	Czyste	8	117
			—	19	Łążyn fol.	5	73
14	Dalkowo	Szpital Ś. Ducha w Inowrocławiu	—	20	Dalkowo	5	57
15	Dobiesławice	Biesiekierski	—	21	Dobiesławice	11	80
16	Dombrowka	Mittelstädt Jan	7	—	Dombrowka	17	123
			8	—	Ryczywieś	58	360
			9	—	Jakubowo	22	135
			10	—	Johannisthal kol.	39	200
			—	22	Kolankowo	9	60
17	Dulsk	Centkowska	—	23	Dulsk	3	62
18	Dziennice	Kościelska Natalia	—	24	Dziennice	7	92
19	Gęzewo	Czerwiński	—	25	Gęzewo	9	72
20	Giżewo	Sokalski	—	26	Giżewo	7	42
21	Głębokie	Jeżewska	11	—	Głębokie	23	171
			—	27	Maszenice	4	44
			—	28	Zaborowo	9	56
22	Gnojno	Karłowski	—	29	Gnojno	8	86
			—	30	Smiernia k.	1	14
			—	31	Strzemkowo	9	91
23	Gocanowo	Heine	12	—	Gocanowo	23	212
			—	32	Gocanowko fol.	5	38
			—	33	Tarnowo fol.	9	69
24	Golejewo	Zabłocka	13	—	Golejewo	14	127
25	Stare Grabie	Gerhard	—	34	Stare Grabie	19	70
			—	35	Dembieniec	4	19
			—	36	Kawenczyn	16	86
			—	37	Kopcowka pos.	5	28
			—	38	Wygoda k.	1	5
26	Janocin	Schendel	—	39	Janocin	6	51
27	Janowice	Więckowskiego S. S.	—	40	Janowice	7	42

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
28	Jaronty	Kozłowski Jan	—	41	Jaronty	6	54
29	Batkowo	Miasto Inowrocław	14	—	Batkowo	23	170
			—	42	Marulewy fol.	5	48
			15	—	Jacewo	26	201
			—	43	Kruśliwiec fol.	1	18
			—	44	Michowice	6	38
			—	45	Montwy pos.	1	2
			—	46	Cegielnia	1	11
			16	—	Szymborze	58	406
			—	47	Tomaszowa góra Ol.	3	11
			17	—	Turzany	25	183
			18	—	Rombino	15	118
30	Jordanowo	Schwarz	19	—	Jordanowo	14	109
			—	49	Polentowo Ol.	12	54
31	Jurkowo	Mlicki Dyonizy	—	49	Jurkowo	3	24
32	Leszcze	Więckowski	—	50	Leszcze fol.	6	42
			—	51	Ostrowek I. fol.	3	12
33	Kaczkowo	Dąbski Apolinary	—	52	Kaczkowo	13	74
			20	—	Dąbie kol.	46	209
			21	—	Glinno	28	180
			22	—	Glinno małe	15	104
			—	53	Godziemba kol.	21	94
			—	54	Jędrzejewo	2	34
			—	55	Ś. Jańska wieś	10	52
			—	56	Jurek k.	3	36
			—	57	Kaczkowska-Nowawieś	10	61
			—	58	Kamienny brod	13	56
			—	59	Kempa kol.	21	81
			—	60	Łukaszewo	3	18
34	Miergoniewice	Biesiekierski	—	61	Mierogniewice	7	52
35	Płonkowo	Dąbska	—	62	Płonkowo	10	82
			—	63	Racławice	6	33
36	Skalmirowice	Schendel	—	64	Skalmirowice fol	7	67
37	Karczyn	Kościelski Gustaw	—	65	Karczyn	7	91
38	Kijewice	Jaraczewski	—	66	Kijewice	3	36
39	Kijewo	Kozłowski Antoni	23	—	Kijewo	15	121
			—	67	Oszczywilk k.	1	7
40	Klepary	Schmidt	—	68	Klepary	4	43
			—	69	Bielawy pos.	1	4
41	Kobelnica	Kautz	—	70	Kobelnica	7	35
42	Kobelniki pod Kruszwicą	Paruszewski	24	—	Kobelniki	14	157
			—	71	Emmowo	7	41
			—	72	Frydrykowo	9	70
			—	73	Kraszyce fol.	8	65
			—	74	Łagiewniki	12	87
			25	—	Rożniaty	11	113

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	75	Szwaniewice	3	23
43	Kobelniki	Schwanenfeld	—	76	Kobelniki	3	18
44	Kołuda	Mittelstädt Weronika	—	77	Kołuda	11	71
45	Kołuda mała	Mittelstädt Weronika	—	78	Kołuda mała	6	66
			—	79	Janikowo fol.	4	28
			—	80	Sieczkowice fol.	2	29
			—	81	Sielce fol.	9	79
			—	82	Michalinowo	9	43
46	Komaszyce	Wolski	—	83	Komaszyce	9	61
47	Konary	Dąbski Jan	—	84	Konary	12	98
48	Kościelec	Łączyńska Rozalia	26	—	Kościelec	21	238
			—	85	Byk fol.	3	42
			—	86	Dziarnowo fol.	6	56
			-	87	Gorzany	6	44
			—	88	Leszczyce fol.	4	39
			—	89	Mimowola	6	35
			—	90	Odmianowo	10	62
			—	91	Radłowek fol.	6	65
			—	82	Rycerzewo	10	91
49	Kościeszki	Żukowski	—	93	Kościeszki	13	70
			—	94	Dubska fol.	5	37
50	Kożuszkowa wola	Gosk	27	—	Kożuszkowa wola	9	124
			—	95	Wola Kożuchowska	9	46
51	Kożuszkowo	Trzebuchowski	28	—	Kożuszkowo	14	108
			—	96	Kuśnierz fol.	3	41
52	Krusza podlodowa	Janisch	—	97	Krusza-podlodowa	6	74
53	Krusza zamkowa	Nehring Jan	29	—	Krusza zamkowa	13	154
54	Kruszwica	Heine	30	—	Kruszwica	32	264
55	Lachmirowice	Jaruchowska	—	98	Lachmirowice	7	73
56	Latkowo	Busse	—	99	Latkowo	8	70
57	Łąkocin	Zawadzka Anna	31	—	Łąkocin	9	112
58	Łenartowo	Płonczyński	—	100	Lenartowo	10	57
59	Łęg	Latz Dawid	—	101	Łęg	10	71
			—	102	Baranowo	5	31
60	Lipie	Fisch	32	—	Lipie	16	235
			—	103	Lipionka fol.	3	39
			—	104	Wymysłowo pos.	1	9
61	Lissewo	Mittelstädt Jan	33	—	Liszewo	12	132
			—	105	Lisowko	10	58
			—	106	Lissowo Ol.	4	31
62	Liszkowo	Nordman	34	—	Liszkowo	17	203
			35	—	Liszkowskie Ol.	24	185
			—	107	Budziaki	9	82
			—	108	Sorge pos.	6	32
			—	109	Wola Liszkowa	6	63

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	110	Żelechlin	8	93
63	Leszcze *a.*	Mlicki Dyonizy	36	—	Leszcze	12	126
64	Ludzisk	Steinborn	37	—	Ludzisk	27	209
			—	111	Gorki	11	87
			—	112	Gory	6	22
			—	113	Kopanie fol.	2	18
65	Marcinkowo	Kamiński	—	114	Marcinkowo	8	65
			—	115	Franopole fol.	1	12
66	Markowice	Willamowitz	38	—	Markowice	29	285
			—	116	Gaj fol.	3	38
			—	117	Wymysłowo fol.	1	8
67	Markowo	Nehring Krzysztof	39	—	Markowo	18	159
68	Mierzwin	Więckowski August	40	—	Mierzwin	8	112
			—	118	Byczek k.	1	6
69	Mietlica	Beck	—	119	Mietlica	5	49
70	Mierosławice	Mierosławski	41	—	Mierosławice	24	164
			—	120	Budy	2	17
			—	121	Proczyska fol.	6	37
			—	122	Witkowo	8	66
			—	123	Wymysłowo pos.	1	5
71	Modliborzyce	Cords	42	—	Modliborzyce	15	133
			—	124	Olszewice	6	75
			43	—	Słońsk	8	102
72	Montwy	Nehring Jan	—	125	Montwy	1	4
73	Niemojewko	Pławiński	—	126	Niemojewko	10	94
			—	127	Smierna k.	2	10
74	Nożyczyn	Kossowski	44	—	Nożyczyn	21	104
			—	128	Babki fol.	8	27
			45	—	Jeziorki Ol.	29	142
			—	129	Jeziorki małe Ol.	15	77
			—	130	Jcziory fol.	2	10
			—	131	Kozidoł Ol.	9	40
			—	132	Trzcionek fol.	5	14
75	Orłowo	Ottenroth	46	—	Orłowo	37	206
			—	133	Kłopot	23	77
76	Osniszewo	Wartensleben	—	134	Osniszewo	28	93
			—	135	Zdunowy fol.	5	39
77	Ostrowo (p. Pakością)	Mittelstädt Krzysztof	47	—	Ostrowo	20	191
			—	136	Giebnia fol.	2	7
			—	137	Kaczynek k.	3	29
78	Palczyn	Jahnz	48	—	Palczyn	16	126
79	Piaski	Grabska	49	—	Piaski	13	121
			—	138	Marcinki fol.	1	11
80	Pieczysk	Manski	—	139	Pieczysk	6	51
81	Pieranie	Preyss	—	140	Pieranie	15	78
82	Piotrkowice	Rutkowski	—	141	Piotrkowice	12	81
			—	142	Żałowo	9	46
83	Pławin	Kryger	—	143	Pławin	7	68
84	Pławinek	Zawadzka	—	144	Pławinek	8	42
85	Polanowice	Regelin	50	—	Polanowice	20	171

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	145	Sokolniki	7	70
86	Popowice	Probostwo Inowrocław	—	146	Popowice	4	51
87	Popowiczki	Probostwo Kościelec	—	147	Popowiczki	11	37
88	Popowo	Trzciński Józ.	51	—	Popowo	18	105
			—	148	Ostrowo nad Gopłem	10	59
			—	149	Orpichowo	5	23
89	Racice	Zawadzki	—	150	Racice	10	66
			—	151	Baranowo fol,	4	18
90	Radajewice	Schmettau	52	—	Radajewice	16	129
91	Rojewo	Nordmann	53	—	Rojewo	16	170
			54	—	Starawieś	20	183
			55	—	Kaczkowa wieś	19	133
			56	—	Rojewska wieś	20	155
			—	152	Piaska wieś Ol.	6	55
			—	153	Wybranowo	6	90
92	Rombino	Tuchołka	—	154	Rombino	3	45
93	Rucewo	Moritz Dawid	57	—	Rucewo	15	134
			—	155	Dobrogoszczyce fol.	8	73
			—	156	Krętowiny pos.	5	34
			—	157	Krężoły fol.	4	37
			—	158	Milewo	7	45
94	Rucewko	Knopf	58	—	Rucewko	15	112
			—	159	Mochelek fol.	7	52
95	Rusinowo	Kunkel	—	160	Rusinowo	8	63
96	Rzadkwin	Mittelstädt	59	—	Rzadkwin	25	191
97	Rzegotki	Stęszewski	—	161	Rrzegotki	10	26
			—	162	Bussewo	6	32
98	Rzeszycá	Moszczeński	—	163	Rzeszyca	12	70
99	Rzeszyn	Wodziński	60	—	Rzeszyn	19	130
			—	164	Lubstowek pos.	1	6
			61	—	Rzeszynek	15	112
100	Sciborze	Gąsiorowski	62	—	Sciborze	19	179
			—	165	Należewo	2	19
			—	166	Wolanowo	2	11
101	Siemionki	Schlieper	—	167	Siemionki	6	63
			—	168	Mnich k.	1	8
102	Skalmirowice	Dąbska	—	169	Skalmirowice	4	42
103	Słabęcin	Kahlden	—	170	Słabęcin	10	71
104	Sobiesiernia	Manski	—	171	Sobiesiernia	7	75
			—	172	Elisenthal	20	88
105	Sojkowo	Kahlden	—	173	Sojkowo	7	76
106	Stanomin	Lawrenz	63	—	Stanomin	8	111
107	Stanomska Wola	Lewrenz	—	174	Stanomska Wola	5	90
108	Bławaty stare	Mias. Strzelno	—	175	Stare Bławaty fol.	3	29
			—	176	Stare Bławaty małe fol.	2	11

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	177	Stare Bławat. ceg.	1	22
109	Sukowy	Zawadzki	64	—	Sukowy	13	130
			—	178	Rechta fol.	5	35
			—	179	Rucewo fol.	5	27
110	Szarlej	Kościelski Artur	65	—	Szarlej	16	212
			—	180	Góra fol.	11	97
			—	181	Niemojewo fol.	7	54
			—	182	Szarlejskie kępy pos.	1	21
111	Witowy	Kościelski Władysł.	—	183	Witowy fol.	6	68
112	Tarkowo	Kraszewski Antnni	66	—	Tarkowo	18	124
			—	184	Kaliska k.	2	13
			67	—	Tarkowo Ol.	18	115
113	Tarnowko	Kozłowska	—	185	Tarnowko	5	80
114	Topola	Gąsiorowski	—	186	Topola	8	58
115	Truszczyzna	Probostwo Gniewkowo	—	187	Truszczyzna	4	40
116	Trzaski	Nehring Gus.	—	188	Trzaski	6	47
117	Tuczno	Czajkowski	68	—	Tuczno	25	253
			—	189	Karczemka k.	1	5
118	Tupadły	Nehring Leopold	69	—	Tupadły	8	101
			—	190	Przedbojewice fo.	3	51
119	Tupadły mał.	Lubomęski	—	191	Tupadły małe	8	77
120	Węgierce	Colbe	—	192	Węgierce	7	84
121	Więcławice	Geschke	—	193	Więcławice	5	49
122	Wierzbiczany	Roij	—	194	Wierzbiczany	8	89
			—	195	Bielawy fol.	1	8
			—	196	Gonski fol.	5	59
			—	197	Ostrowo pod Gniewkowem fol.	7	81
			—	198	Szyjki fol.	3	35
			—	199	Szrubsk fol.	5	50
123	Wierzchosławice	Geschke	—	200	Wierzchosławice	9	67
124	Wilkostwo	Wartensleben	—	201	Wilkostowo	13	68
			—	202	Wilkostowo Ol.	16	84
125	Witowiczki	Busse	—	203	Witowiczki	3	28
126	Witowice	Müller	—	204	Witowice	8	63
127	Wojdal	Schmechel	70	—	Wojdal	9	104
128	Wróble	Wolanski	71	—	Wróble	13	103
			—	205	Wolany	2	17
129	Wronowy	Jaraczewski	72	—	Wronowy	11	108
			—	206	Lisionki pos.	1	28
130	Zagajewice	Kozłowski	—	207	Zagajewice	10	63
131	Zagajewiczki	Mejer	—	208	Zagajewiczki	8	44

1338. WSIE RZĄDOWE.

132	Inowrocław *(Rent-Amt)*	Rząd	—	209	Chrząstowo fol.	3	75
			—	210	Cierpisz pos.	6	31

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		—	211	Dombki	16	86
		—	212	Jajtawy	11	72
		—	213	Glinki małe pos.	2	21
		—	214	Gniewkowo fol.	9	92
		—	215	Jakubowa k.	2	16
		—	216	Jarki	7	50
		73	—	Jezuicka struga	16	111
		—	217	Katarzynka pos.	1	8
		—	218	Ś. Krzyska k.	2	25
		—	219	Łoziska pos.	1	17
		—	220	Marońska kępa p.	1	8
		74	—	Płonkowko	14	102
		—	221	Zajeziorze	14	65
		75	—	Suchotowko kol.	40	245
		76	—	Szadłowice	25	197
		—	222	Szadłowice kol.	3	19
		—	223	Podlesie fol.	2	12
		77	—	Wielowieś	26	149
		78	—	Wodzek I.	28	271
		79	—	Wodzek II.		
		—	224	Wodzek mały	5	44
		—	225	Wygoda pos.	1	5
		—	226	Zazdrość k.	1	6
		—	227	Baśkowo	4	27
		—	228	Biskupice	6	35
		—	229	Chlewisko	10	90
		—	230	Czajka k.	2	15
		—	231	Dulsk	7	53
		80	—	Dziewa	11	100
		—	232	Grostwo Budy fol.	4	24
		—	233	Grostwo nowy świat fol.	2	10
		—	334	Grostwo Raspy f.	1	4
		—	235	Grostwo Stębory fol.	4	23
		—	236	Rombinek fol.	1	10
		—	237	Inowrocław budy pos.	2	8
		—	238	Inowrocław saletrarnia	4	80
		81	—	Jaksice	37	303
		—	239	Jaksiczki fol.	1	23
		82	—	Krusza duchowna kol.	15	107
		—	240	Ostrowo królewskie pos.	1	21
		83	—	Łojewo	24	220
		—	241	Łonsk	9	86
		84	—	Dombrowo kol.	56	354
		85	—	Mleczkowo	18	111
		86	—	Przybysław	25	162

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			87	—	Sikorowo	23	166
			—	242	Słabencinek pos.	6	45
			88	—	Brudnia	17	158
			89	—	Murzynno	28	259
			90	—	Murzynko kol.	20	219
			—	243	Murzynko	8	60
			—	244	Nowa wieś	8	89
			91	—	Opoczki	13	135
			92	—	Opoki	27	246
			—	245	Osniszewko	15	79
			—	246	Parchanie mł.	1	8
			—	247	Parchanie kol.	4	12
			93	—	Parchanie	18	248
			—	248	Parkowo	8	73
			94	—	Szpital kol.	19	147
			—	249	Szpital	9	57
			—	250	Starydwór fol.	5	85
			95	—	Wonorze kol.	19	110
			96	—	Wonorze	13	140
			97	—	Broniewo	25	209
			—	251	Dzwierzchno	7	48
			98	—	Gniewkowiec	18	163
			—	252	Horst kol.	2	17
			—	253	Krąszkowo	10	77
			99	—	Minutowa wieś	41	251
			100	—	Niszczewice	30	331
			101	—	Penchowo	32	168
			—	254	Werdershausen	9	60
			—	255	Werdershausen mały	11	54
			—	256	Zamczysko pos.	2	8
			—	257	Złotniki	5	48
133	Strzelno *(Rent-Amt)*	Rząd	102	—	Bacharcie	24	166
			—	258	Bachorze kol.	9	84
			—	259	Czajeczka pos.	1	2
			103	—	Chełmce	52	297
			—	260	Chełmce kol.	16	95
			104	—	Chełmiczki	18	115
			105	—	Chrosno	14	102
			—	261	Cykowo	7	56
			—	262	Gopło pos.	1	17
			106	—	Jerzyce	17	125
			—	263	Karsk	13	88
			—	264	Kicko	13	78
			—	265	Kobelnice-królewskie	11	63
			—	266	Konarzewo fol.	2	14
			—	267	Krzywe kolano kol.	10	66
			—	268	Ostrowek II.	7	40
			—	269	Papros	10	81

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		—	270	Piecki	7	50
		—	271	Piecki małe	9	29
		107	—	Sierakowo	17	112
		—	272	Sierakowko fol.	6	37
		—	273	Skotniki królewskie fol.	9	71
		—	274	Skotniki Zabłot.	5	45
		—	275	Słabencin	12	68
		—	276	Świątniki	4	35
		108	—	Włostowo	11	105
		109	—	Wola Wapowska	16	141
		—	277	Złotowo	11	59
		110	—	Bielsko	25	226
		111	—	Bielsko kol.	13	172
		—	278	Bławaty fol.	3	36
		112	—	Bronisław	22	227
		113	—	Cieńcisko	19	158
		114	—	Ciechrz	19	133
		115	—	Ciechrz kol.	17	152
		—	279	Gaj	9	67
		—	280	Gaj fol.	2	34
		—	281	Jaworowo pos.	3	22
		—	282	Jeziorki fol.	4	27
		—	283	Kurzebiela pos.	1	12
		116	—	Łonki	13	132
		—	284	Lindeman mł.	1	2
		—	285	Mieradz pos.	3	23
		117	—	Młyny	36	394
		—	286	Nowa wieś	7	58
		—	287	Ołdrzychowo	5	53
		118	—	Ostrowo (pod Strzelnem)	25	195
		—	288	Ostrowo pos.	1	7
		—	289	Pomiany	5	30
		—	290	Przydatki	1	4
		—	291	Raj k.	1	4
		119	—	Siedlimowo	20	134
		—	292	Siedluchna	4	34
		120	—	Sławsk	41	253
		121	—	Sławsk kol.	31	195
		122	—	Sławsk mały	23	191
		123	—	Sławsk mały kolonia	14	153
		—	293	Stajedło pos.	4	32
		124	—	Stodoły	31	270
		125	—	Stodoły kol.	35	243
		126	—	Strzelno fol.	56	535
		—	294	Węgrzynowo fol.	1	7
		127	295	Wojcin	31	321
		—	—	Xiąż	9	48
		—	396	Zazdrość kol.	1	5

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		—	297	Zbytowo	5	47
		—	298	Zbytowo kol.	5	49
					4.518	35.622

1339. ZEBRANIE MIAST I WSI.

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1. Inowrocław . .	461	3.970	759	6.699
	2. Strzelno . . .	163	1.601		
	3. Gniewkowo . .	94	900		
	4. Kruszwica . .	41	228		
Wsie	—	—	—	4.518	35.622
	Ogół			5.277	42.321

1340. W liczbie wsi i osad 425 powiatu Inowrocławskiego (art. 1336) znajduje się:

	Wsie i osady większe	Wsie i osady mniejsze
1. Wsi obejmujc. 100 głów ludności i więcej	110	—
z mniejszą ludnością	—	158
2. Folwarków z ludnością 100 głów i więcej	1	—
z mniejszą ludnością	—	69
3. Kolonji z ludnością 100 głów i więcej	13	—
z mniejszą ludnością	—	11
4. Olendrów z ludnością 100 głów i więcej	3	—
z mniejszą ludnością . . . ,	—	6
5. Posad leśnych i innych	—	30
6. Karczem	—	18
7. Młynów i zakładów osobne osady składających, to jest: saletrarnia 1, cegielni 3, młynów wodnych 2	—	6
Ogół	127	298
Łącznie	425	

23. POWIAT MOGILNICKI.

1. OPIS OGÓLNY.

1344. Powiat Mogilnicki graniczy na północ z powiatem Szubińskim; na wschód z powiatem Inowrocławskim; na południe z cząstką powiatu Konińskiego gubernji Kaliskiej i z powiatem Gnieznieńskim; na zachód z powiatem Gnieznieńskim i Wągrowieckim.

1342. Kraj powiatu Mogilnickiego jest płaski wyjąwszy niektórych wzgórz w okolicy Czewujewa; około miasta Trzemeszna, Kwieciszewa, Wilatowa, i około wsi Płaczkowa, Szydłowa i Trzemżalu.

1343. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest rolnictwo, wyrabianie drzewa i chów bydła. Na końcu r. 1837 liczono w powiecie Mogilnickim koni i źrebiąt 4.758; bydła 13.855; owiec 74.534; kóz 134; świń 7.750; w ogóle sztuk 101.031 [1]). Na jednę milę □ wypadało koni 265; bydła 771; owiec 4.147; koz 7; świn 431; w ogóle sztuk 5.621. Powiat zatem Mogilnicki należał do 9 powiatów Księztwa średnio-zamożnych w dobytek i w ich rzędzie zajmpwał piąte miejsce.

1344. Powiat Mogilnicki ma obszerności mil □ jeograficznych 17,97 [2]), albo włok Polskich 5.873 [3]), albo morgów Magdeburskich 386.180 [4]).

1345. Z tej obszerności liczyć można gruntu urodzajnego 32.181, gruntu średniego 321.808; letkiego 32.191 morgów Magdeburskich [5]).

1346. Ludność ogólna powiatu Mogilnickiego wynosiła

1) 2) Hoffman's *Bevölkerung.*
3) Kolberga Tabelle.
4) Zedlitz, *Staats Kräfte* I. 43.
5) *Karte der Fruchtberkeit.*

w 1831 podług spisu regencyjnego głów 26.655; stosunkowa na jednej □ mili głów 1.483; miejska 5.679, wiejska 20.976; katolicka 19.074, protestantska 6.729, żydowska 852 [1]). Podług Hoffmana ludność ogólna wynosiła w 1837 głów 30.823, stosunkowa na 1 □ mili 1.715; miejska 6.407, wiejska 24.416 [2]). Dymów liczono w 1831 miejskich 685, wiejskich 2.629, w ogóle 3.314 [3]). W 1837 w ogóle 3.800 [4]).

1347. Powiat Mogilnicki liczy 26 parafji katolickich i żadnej protestantskiej. Wszystkie należą do dyecezyi Gnieznieńskiej. Do parafji katolickich należą kościoły *parafialne* w miastach Trzemeszno, Rogowo, Gembice, Kwieciszewo, Mogilno, Pakość, Wilatowo; we wsiach Duszno, Kamieniec, Kruchowo, Linowiec, Orchowo, Strzyżewo, Szydłowo, Gościeszyn, Lubiecz, Niestronno, Polędzie, Ryszewko, Izdebno, Parlin, Strzelce, Szczepanowo, Trląg, Dembowo, Sadki. Kościołów *filialnych* dwa: Szpitalny w Szydłowie i Św. Klemensa w Mogilnie [5]). Do protestantskich należą kościoły *filialne* w Mogilnie, Dombrowie, Kcyni, Trzemesznie, Kwieciszewie i Gembicach. Kościoły w Kcyni, Dombrowie i Trzemesznie obecnie się budują.

1348. Żydzi mają w powiecie synagog 3: w Rogowie, w Trzemesznie i w Gembicach.

1349. Rzek w powiecie jest 4, to jest większych dwie: Noteć która po wypłynieniu z powiatu Inowrocławskiego przez mil dwie z małą przerwą około Pakości odgranicza powiat Mogilnicki od Inowrocławskiego; Wełna na granicy zachodniej powiatu płynąca i oddzielająca go od powiatu Gnieznieńskiego; mniejszych rzek dwie, to jest Mała Noteć pływająca z jeziora Łososnickiego, zraszająca miasto Kwieciszewo, zkąd wpływa do jeziora Trląg i w temże jeziorze pod wsią Kołudą łączy się z Notecią; Żabienka przez jeziora Mogilnickie i Domanińskie przechodząca i pod miastem Kwieciszewo wpada do Małej Noteci.

1350. Jezior i stawów w powiecie jest 108. Do większych 15 należą jeziora Izdebno, Rogowo, Ziołо, Lubiecz,

1) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
2) Hoffman's *Bevölkerung.*
3) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
4) *Die Provinz Posen* str. 55.
5) *Directorium officii divini Gnesnae 1843.*

Kruchowo, Palędzie, Wieniec, Wiecanow, Trzemeszno, Mogilno, Szydłowo, Łososniki, Orchowo, Góra i Trląg.

1351. Lasów w powiecie Mogilnickim jest znaczniejszych 4, jako to rządowy Gołąbkowski i prywatne, pod Trzemesznem, Rogowem i Pakością.

1352. Dóbr rządowych w powiecie, jest jeden ekonomiczno-poborowy amt Strzelce i jeden urząd ekonomiczny zadzierżawiony Mogilno.

1353. Powiat Mogilnicki ma główną komunikacyą wodną w rzece Noteci. Lądowej dotąd nie ma, mieć ją jednak wkrótce będzie, jak tylko zamierzony gościniec bity od Poznania na Gniezno do Torunia, do skutku doprowadzony zostanie. Korzystać już dziś może z gościńca bitego od Inowrocławia do Bydgoszczy ukończonego.

1354. Traktów większych przechodzi przez powiat 2, to jest jeden z Poznania na Klecko, Rogow, Znin do Bydgoszczy; drugi z Poznania na Gniezno, Mogilno, Pakość do Torunia.

1355. Traktów mniejszych jest siedem, to jest jeden ze Strzelna na Mogilno, do Rogowa; drugi z Mogilna na Wilatow do Powidza; trzeci z Trzemeszna do Rogowa; czwarty z Mogilna na Kwieciszewo, Gembice do Powidza; piąty ze Strzelna na Gembice, Trzemżal, Trzemeszno do Gniezna; szósty ze Strzelna na Trląg do Pakościa; siódmy z Gniezna na Trzemeszno, Wilatowo, Kwieciszewo, Strzelno do Kruszwicy.

1356. Stacyi konnych pocztowych w powiecie jest 4: w Trzemesznie, Mogilnie, Pakości i Kwieciszewie. Expedycya listowa jest jedna w Rogowie.

1357. Największa część dzisiejszego powiatu Mogilnickiego należała do dawnego województwa Gnieznieńskiego ze wszystkiemi miastami w obszerności mil □ 15,99. Część mniejsza na południe od Trzemeszna i Gembic wchodziła wskład dawnego województwa Brzeskiego-Kujawskiego w obszerności mili □ 1,74. Cząstka około Pakości, na prawym brzegu Noteci, należała do dawnego województwa Inowrocławskiego ze wsiami Rybitwy i Wielowieś w obszerności mili □ ,24.

1358. Powiat Mogilnicki ma miast 7, majętności 57, wsi większych 82, wsi i osad mniejszych 186; w ogóle wsi i osad 269.

2. MIASTA.

1359. Powiat Mogilnicki ma miasta następujące: Trzemeszno, Mogilno, Pakość, Gembice, Wilatowo, Kwieciszewo, Rogowo.

1360. *Trzemeszno* nad jeziorem tegoż nazwiska położone miasto, miało w 1811 domów 246, ludności 1.367; w 1831 domów 213, ludności ogólnej głów 1.703, w tej liczbie katolickiej 1.403, protestantskiej 170, żydowskiej 130 [1]). Podług Hoffmana, w 1837 ludność ogólna wynosiła głów 2.167 [2]). Należy do rządu. Ma kościół katolicki parafialny przy którym jeden z najdawniejszych klasztorów w Wielkiej Polsce Ks. Ks. Augustyanów regularnych z piękną dawniej biblioteką, kościół filialny protestantski i synagogę. Urzęduje tu sąd ziemsko-miejski. Miasto ma szpital i dom przytułku. Mieszkańcy trudnią się fabrykacyą sukna i płócien i mają cztery jarmarki w roku dwudniowe kramne na konie i bydło: dnia 10 kwietnia, 3 lipca, 2 października, 21 grudnia. Kościół i klasztor zbudował Mieczysław I. w roku 960. W nim złożono zwłoki Św. Wojciecha nim w pięć lat później do Gniezna przeniesione zostały. Dotąd kościół Trzemeszyński zachowuje w trumnie srebrnej rękę i nogę tego Świętego Polski Patrona. Kościół ten nie zachował najmniejszego śladu pierwotnego swego kształtu. Przerobiony został przez Ks. Kosmowskiego, tak że styl jego gotycki i poważne sklepienia, zupełnie w nowej nie smakownej budowie zginęły [3]). Pokazują w Trzemesznie dwa kielichy z daru jakoby Dąbrowki pochodzące i kielich szczerozłoty który Św. Wojciech miał używać, ale ryte na nich ozdoby każą sądzić że te naczynia nie z X. lecz XIII. albo XIV. są wieku. Dawniejszy nierównie jest relikwiarz Św. Eufemji, który sprowadzony z Werony przez Mieczysława, następnie jak mówią do Trzemeszna miał być prze-

1) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
2) Hoffman's *Bevölkerung.*
3) Wspomnienia Wielkopolski przez Edw. Raczynskiego II. 377. 378.

wiezionym [1]). Jest w tym kościele obraz Św. Augustyna przez Smuglewicza robiony. Drugi obraz Wniebowzięcia N. Panny, szkoły podobno Francuzkiej, liczyć się może do najlepszych obrazów jakie w kościołach naszych w Polsce posiadamy [2]). Biblioteka klasztorna w Trzemesznie w 1810 roku liczyła 8 do 10.000 ksiąg najlepszych wydań, i po części bardzo rzadkich. Dziś tylko szczątki ich pozostały. Alumnat w Trzemesznie na 12 uczniów jest fundacyi Ks. Kosmowskiego. Potwierdzony on został i jego urządzenia przez Papieża, przez sejm 1775 i przez Króla Pruskiego Fryderyka Wilhelma II. w roku 1794. Alumnat ten zabezpieczony został nadaniem przez Ks. Kosmowskiego kapitału i pięciu wsi, a mianowicie wsi Rudki, Kamionek, Ostrowek, Bieslin i Płaczkowo [3]), które dziś są własnością szkoły i szpitalu Trzemeszyńskiego, bo Alumnat w 1804 ustał zupełnie. Jednym z uczniów tego Alumnatu był Jędrzej Sniadecki. Jest w Trzemesznie poczta konna która odwozi do Gniezna i Mogilna. Odległość od miasta powiatowego Mogilna mil 2 ¼, od Bydgoszczy mil 10 ½, od Poznania mil 8 ¾.

1361. *Mogilno*, nad jeziorem tegoż nazwiska, stołeczne powiatu miasto, miało w 1811 domów 67, ludności 586; w roku 1831 domów 104, ludności ogólnej głów 1.110, w tej liczbie katolickiej 711, protestantskiej 336, żydowskiej 63 [4]). Podług Hoffmana, w 1837 ludność wynosiła głów 1.363 [5]). Należy do rządu. Ma kościół katolicki parafialny, kaplicę Św. Klemensa i dawny klasztor Ks. Ks. Benedyktynów, kościół filialny protestantski. Urzęduje tu landrat powiatowy. Miasto ma cztery jarmarki w roku, dwudniowe, kramne na bydło i konie: dnia 3 kwietnia, 26 czerwca, 24 sierpnia, 18 października. Poczta konna tutejsza odwozi do Trzemeszna, Pakości i Kwieciszewa. Bolesław Śmiały wróciwszy 1065 z wyprawy Węgierskiej, założył w Mogilnie kościół i klasztor Benedyktynów, nadając mu wieś Mogilno, Czerwinsk, Kurenow, Bolmo, Wolerich, Kossowo, Kremnow i Gołubino. Z tych wsi oprócz Mo-

1) 2) Wspomnienia Wielkopolski p. Ed. Raczynskiego II. 377. 378.
3) Wspomnienia Wielkopolski II. 383.
4) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
5) Hoffman's *Bevölkerung* str. 239.

gilna żadna już w okolicy miasta tego pod temi nazwiskami nie istnieje. Tego Bolesławowego kościoła i klasztoru ani śladu nie masz. Dzisiejsze są dziełem XVII. wieku. Władysław Jagiełło nadał osadzie Mogilno prawo miejskie [1]). Chciał ją przezwać Lądstowem, ale zwyczaj przemógł a Mogilno dotąd przypomina starożytną Bolesława Śmiałego fundacyą [2]). Jest tu poczta konna która odwozi do Trzemeszna, Strzelna i Pakości. Odległość od Bydgoszczy mil 8 ½, od Poznania mil 11.

1362. *Pakość*, na lewym brzegu Noteci położone miasto, miało w 1811 domów 73, ludności 312; w 1831 domów 103, ludności ogólnej głów 819, w tej liczbie katolickiej 751, pretestantskiej 35, żydowskiej 33 [3]). Podług Hoffmana w 1837 ludność wynosiła 792 [4]). Liczba ta dowodzi błędu w jednym albo w drugim podaniu, zwłaszcza że dzieło *die Provinz Posen*, nadaje miastu temu ludności także w 1837 głów 950 [5]). Należy do Wolańskiego. Ma kościół parafialny i dawny klasztor Ks. Ks. Reformatów. Ten kościół godny jest widzenia. Do niego dawniej jako do miejsca świętego, niejakie podobieństwo do Jerozolimy mającego, przybywali pobożni z dalekich okolic. Liczba ich dochodziła niekiedy do dziesięciu tysięcy. Jeden z dawnych dziedziców Pakościa, odbywszy pielgrzymkę do grobu świętego, miejsce to na pamiątkę 30 kaplicami ozdobił [6]). Kaplice te, Kalwaryą zwane, poruczył arcybiskup Gnieznieński Maciej Łubieński Ks. Reformatom w 1647. Ci księża zarządzali Kalwaryą aż do 1838 w którym roku klasztor ich zniesiony został. Był w Pakości zamek zdobyty w 1258 przez Kazimierza Księcia Kujawskiego na Bolesławie Pobożnym Księciu Wielkopolskim. Miasto ma cztery jarmarki w roku, dwudniowe kramne tudzież na konie i bydło: dnia 6 marca, 13 czerwca, 4 września, 5 grudnia. Jest tu poczta listowa. Odległość od Mogilna mil 2 ½, od Bydgoszczy mil 7, od Poznania mil 14 ¾.

1) Wspomnienia Wielkopolski II. 383.
2) Wspomnienia Wielkopolski II. 382.
3) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
4) Hoffman's *Bevölkerung.*
5) *Die provinz Posen* str. 56.
6) Święcki, Opis Polski.

1363. *Gembice*, nad małą Notecią położone miasto, miało w 1811 domów 67, ludności 438; w 1831 roku domów 103, ludności ogólnej głów 650; katolickiej 329, protestantskiej 131, żydowskiej 102 [1]). Podług Hoffmana ludność ogólna wynosiła w 1837 głów 697 [2]). Należy do Paliszewskiego. Ma kościół katolicki parafialny, protestantski filialny i synagogę. Mieszkańcy trudnią się sukiennictwem. Miasto ma cztery jarmarki w roku, kramne na konie i bydło: dnia 24 kwietnia, 10 lipca, 28 września, 11 grudnia. Odległość od Mogilna mil 1 ½, od Bydgoszczy mil 11, od Poznania mil 11 ¾.

1364. *Kwieciszewo*, przy ujściu rzeczki Żabienki do Małej Noteci położone miasto, miało w 1811 domów 59, ludności 401; w 1831 domów 62, ludności ogólnej 513; katolickiej 329, protestantskiej 131, żydowskiej 53 [3]). Podług Hoffmana ludności w 1837 ogólnej 502 [4]). Podług dzieła *Die Prowinz Posen*, w tymże 1837 głów 700 [5]). Należy do rządu. Ma kościół katolicki parafialny i protestantski filialny. Jest tu poczta konna która odwozi do Mogilna, Pakości, Strzelna, i Trzemeszna. Miasto ma cztery jarmarki w roku kramne na bydło i konie: dnia 21 marca, 30 czerwca, 27 października, 21 grudnia. Jest tu poczta konna która odwozi do Strzelna, Mogilna i Trzemeszna. Odległość od Mogilna mil 1, od Bydgoszczy mil 9 ½, od Poznania mil 12.

1365. *Wilatowo*, nad jeziorem Szydłowskiem położone miasto, miało w 1811 domow 65, ludności 343; w roku 1831 domów 67, ludności ogólnej głów 522; katolickiej 487, protestantskiej 16, żydowskiej 19 [6]). Podług Hoffmana w roku 1837 głów 468 [7]). Podług dzieła *Die Prowinz Posen*, w tymże roku głów 700 [8]). Należy do rządu. Ma kościół katolicki parafialny. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem. Jest tu poczta listowa. Odległość od Mogilna mili ¾, od Bydgoszczy mil 11 ¾, od Poznania mil 10.

1) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
2) Hoffman's *Bevölkerung.*
3) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
4) Hoffman's *Bevölkerung.*
5) *Die Provinz Posen* str. 55. 56.
6) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
7) Hoffman's *Bevölkerung.*
8) *Die Provinz Posen* str. 55. 56.

1366. *Rogowo* nad jeziorami Zioło i Rogow położone, miało w 1811 domów 24, ludności 136; w 1831 roku domów 33, ludności ogólnej 362; katolickiej 101, protestantskiej 11, żydowskiej 250 [1]). Podług Hoffmana w 1837 ogólnej 436 [2]). W tymże roku podług dzieła *Die Provinz Posen* 450 [3]). Należy do Mogilnickiego. Ma kościół katolicki parafialny i synagogę. Mieszkańcy trudnią się uprawą roli. Miasto ma cztery jarmarki w roku kramne, na bydło i konie: dnia 23 lutego, 19 czerwca, 28 września, 19 grudnia. Odległość od Mogilna mil 3 ½, od Bydgoszczy mil 8 ½, od Poznania mil 10 ½.

3. WSIE.

1367. Powiat Mogilnicki obejmuje wsi większych 82, wsi i osad mniejszych 187, w ogóle wsi i osad 269. Wsie te należą do majętności 57, to jest rządowych 2, prywatnych 55.

1368. WSIE PRYWATNE.

Majętność		Właściciel	Ner wsi większej	Ner wsi mniejszej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1	Broniewice	v. Tscheppe	1	—	Broniewice	17	161
		Ferdynand	—	1	Broniewice nowe	9	56
2	Chwałowo	Zeidlitz Teodor	—	2	Chwałowo	2	23
3	Czarnotul	Mejer Jan	—	3	Czarnotul	13	72
4	Czerniak	Karłowski Maxymilian	—	4	Czerniak	3	32
			—	5	Czerniak k.	2	22
			—	6	Oscikowo k.	1	8
5	Dobieszewice	Arndt Stanisław	2	—	Dobieszewice	16	149
6	Dombrowka		—	7	Dombrowka	11	88
			—	8	Dobytowo	8	43
			—	9	Zazdrość	5	40
7	Dombrowo	Cylwikowska	3	—	Dombrowo	30	302
			4	—	Mokre	15	134
8	Gałczyn	Brzeżański	—	10	Gałczyn	9	54
9	Gembice	Paliszewski	—	11	Cypel pos.	1	3
			—	12	Dębina pos.	1	10
			—	13	Dzierżążno	10	79

1) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
2) Hoffman's *Bevölkerung.*
3) *Die Provinz Posen* str. 55. 56.

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		—	14	Gać mł.	2	15
		—	15	Nowa wieś	3	18
		—	16	Piaski k.	1	7
		—	17	Trzcionek mł.	2	17
10 Głogowiec	Nosse Ferdyn.	—	18	Głogowiec	7	66
11 Gozdanin	Krause	5	—	Gozdanin	14	155
		—	19	Marcinkowo	6	55
12 Grochowisko	Korytowski	6	—	Grochowisko	17	174
13 Jankowo	Felman Emil	7	—	Jankowo	18	122
		—	20	Jankowo cegielnia	2	16
		—	21	Mikołajkowo	4	31
		—	22	Rudki k.	2	19
14 Izdebno	Thokarski	—	23	Izdebno	10	90
		—	24	Sadki fol.	1	14
		—	25	Żabiak mł.	1	6
15 Kamieniec	Ks. Ks. Cystersów w Trzemesznie	8	—	Kamieniec	16	127
16 Kołodziejewo	Nehring Piotr	9	—	Kołodziejewo	22	147
		10	—	Dembowo	14	130
		11	—	Kołodziejewko	19	122
		—	26	Poczekaj k.	6	23
		—	27	Sosnowiec fol.	4	47
		—	28	Twierdzyn	7	84
17 Konowo	Mittelstädt	12	—	Konowo	12	110
		—	29	Góra	6	66
		—	30	Skrzeszewo fol.	1	12
18 Kruchowo	Malczewski Hippolit	13	—	Kruchowo	31	236
		—	31	Dombrowo Kruchowskie	6	50
		—	32	Grabowo	9	79
		14	—	Jastrzębowo	11	104
		—	33	Kamionne jazdy Ol.	1	6
		—	34	Kruchowska huta fol.	2	9
		—	35	Kruchowo mł.	1	12
		—	36	Kurzęgrzedy Ol.	2	13
		—	37	Manisty Ol.	5	38
		—	38	Smolary Ol.	6	29
		15	—	Strzyżewo Paszkowo	13	126
		—	39	Wyrobki Kruchowskie Ol.	3	34
19 Krzekatowo	Turkuł	16	—	Krzekatowo	24	191
		—	40	Bielawki	8	61
		—	41	Krzekatowko	7	46
20 Ławki	Jeske	—	42	Ławki	9	87
		—	43	Ławki Budy Ol.	3	28
		—	44	Powiadacze Ol.	4	38

	Majętność	Właściciel	Nr wsi w.	Nr wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	45	Wykno Kruchowskie Ol.	1	9
21	Linowiec	Kossakowski Józef	17	—	Linowiec	16	158
			—	46	Mlicze fol.	6	75
22	Marcinkowo górne	Moszczeński Wiktor	18	—	Marcinkowo górne	23	229
			19	—	Czewujewo	24	262
			—	47	Mierki fol.	1	15
23	Marcinkowo dolne	Moszczeński Wiktor	20	—	Marcinkowo dolne	18	132
24	Myślątkowo	Malczewski	—	48	Myślątkowo	9	66
			21	—	Proczyn	8	105
			—	49	Rękawczyn	7	80
			—	50	Rękawczynek	10	84
			22	—	Rożanno	15	153
			—	51	Siedluchno	7	72
25	Orchowo	Miaskowski Jan	23	—	Orchowo	38	350
			—	52	Dąbrowo fol.	1	8
			24	—	Orchowiec	13	125
			—	53	Wulka Orchowska	12	94
26	Osowiec	Mlicki Dyonizy	25	—	Osowiec	22	207
			—	54	Suszewo	15	83
27	Ostrowite-Trzemeszyń.	Dunin	26	—	Ostrowite-Trzemeszyńskie	18	156
28	Padniewo	Rożański	27	—	Padniewo	24	167
			—	55	Budy Palędzkie	6	34
			—	56	Dembno	12	73
			—	57	Huta Palędzka	8	53
			—	58	Janowo fol.	1	9
			28	—	Józefowo	29	139
			—	59	Komratowo Ol.	4	19
			—	60	Kopce Ol.	2	8
			—	61	Leśnik Ol.	7	44
			—	62	Mielenko	9	41
			29	—	Palędzie dolne	18	120
			—	63	Perspektywa Ol.	11	53
			—	64	Przyjma	9	53
			30	—	Sadowice	25	127
			—	65	Tyrza mł.	1	3
			—	66	Wymysłowo	11	50
29	Pakość	Wolański	—	67	Folusz pós.	2	34
			—	68	Kalwarya	3	29
			—	69	Laski	6	85
			—	70	Lutkowo	11	72
			31	—	Rybitwy	17	160
			—	71	Rydzek k.	1	9
			32	—	Wielowieś	16	122
30	Pałuczyn		—	72	Pałuczyn	9	74
31	Palędzie kościelne	Probostwo	33	—	Palędzie kościelne	16	105

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	73	Bzowiec mł.	1	14
32	Płaczkowo	Szpital i szkoła Trzemeszyńskie	—	74	Płaczkowo	6	64
			—	75	Bieślin	9	90
			—	76	Kamionek	11	83
			—	77	Kozłowko	7	52
			—	78	Ostrowek	6	57
			—	79	Płaczkowko	6	37
			—	80	Rudki	7	46
33	Radłowo	Bryx Krystyan	34	—	Radłowo	19	137
			—	81	Karolewo fol.	2	21
34	Rogowko	M. Rogow	—	82	Rogowko	11	96
			—	83	Jakubowo k.	1	5
			—	84	Łaziska Ol.	6	62
			—	85	Ochodza Ol.	5	57
35	Szkotki	M. Rogow	—	86	Srzodka Ol.	4	29
			—	87	Szkotki	10	85
36	Ryszewko	Rychter Jan	—	88	Ryszewo	8	49
37	Sendowo	Rząd	—	89	Sendowo	13	79
			—	90	Sendowko	10	66
38	Skubarczewo	Hildebrand Teodor	35	—	Skubarczewo	15	119
			36	—	Gałczynek	13	109
			—	91	Kinno	6	43
39	Słaboszewko	Genschen Ferdynand	37	—	Słaboszewko	14	126
40	Słowikowo	Brzeżański	38	—	Słowikowo	22	194
41	Święte	Szpital i szkoła w Trzemesz.	—	92	Święte	6	60
42	Targownica	Szpital i szkoła w Trzemesz.	—	93	Targownica	13	89
43	Trląg	Zagajewski Ignacy	39	—	Trląg	28	311
44	Brzozowice	M. Trzemeszno	—	94	Brzozowice fol.	2	20
45	Wierzejewice		—	95	Wierzejewice	9	60
46	Wiewiorczyn	Łubieński	—	96	Wiewiorczyn	12	96
47	Wieniec	Seidler	40	—	Wieniec	15	127
			—	97	Czaganiec Ol.	5	34
			—	98	Leśnik mł.	1	9
			—	99	Popielary Ol.	6	25
			—	100	Czarne Olendry	8	40
			—	101	Starogaj Ol.	6	44
48	Wola Czewujewo	Łubieński	—	102	Wola Czewujewo	8	85
49	Złotniki	Ziołecki Felix	41	—	Złotniki	11	172
50	Budzisław	Żychliński Ferdynand	42	—	Budzisław	13	121
51	Duszno	Stablewski Onufry	43	—	Duszno	22	204
			—	103	Bystrzyce mł.	1	14
52	Szydlewo	Gonichard	44	—	Szydlewo	22	191
			—	104	Berdychowo mł.	1	7
53	Bożacin	Łagiewski Ludwik	—	105	Bożacin	9	79
			—	106	Bożacin Ol.	5	35

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
54 Stawisko	Wojak Franciszek	—	107	Stawisko	3	41
55 Gorzyszewo	Busse	—	108	Gorzyszewo	10	90
1369.		WSIE RZĄDOWE.				
56 Mogilno	Rząd	45	—	Ryszewo	32	207
		—	109	Bilawki pos.	3	16
		—	110	Biskupice mł.	1	7
		—	111	Borowiec mł.	1	11
		46	—	Cegielnia kol.	49	224
		47	—	Cołuń	14	109
		—	112	Dębowiec Ol.	2	10
		—	113	Gałęzewko Ol.	8	48
		48	—	Gałęzewo	17	133
		—	114	Głęboczek Ol.	3	27
		—	115	Głęboczek mały Ol.	6	72
		—	116	Głowy	5	47
		49	—	Gołombki kol.	24	156
		—	117	Gołaznia Ol.	2	15
		50	—	Gościeszyn	30	138
		—	118	Gościeszynek	9	67
		—	119	Gostomka mł.	2	25
		—	120	Grabina mł.	2	16
		51	—	Grochowisko Księże	19	135
		—	121	Jeziorzany	9	58
		—	122	Jeziora Ol.	4	35
		—	123	Kaliska pos.	1	5
		—	124	Kępniak Ol.	2	16
		—	125	Klewitzdorf kol.	17	91
		—	126	Kociołek Ol.	2	11
		—	127	Krempka mł.	2	12
		—	128	Langfort pos.	1	14
		—	129	Łomno Ol.	2	13
		52	—	Lubiecz	25	212
		—	130	Lubiecz Ol.	5	39
		—	131	Mielno Ol.	9	72
		53	—	Mięcierzyn	19	156
		—	132	Mięcierzyn budy Ol.	1	2
		—	133	Morhardberg kol.	2	13
		—	134	Mrzygłod pos.	1	9
		—	135	Nagornik mł.	2	10
		54	—	Niestronno	22	196
		—	136	Ochodza	9	77
		55	—	Oczwieka	15	126
		—	137	Orlagóra pos.	1	8
		—	138	Ostrow pos.	1	6
		—	139	Owsisko Ol.	2	23

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		—	140	Pyszcz kol.	4	31
		—	141	Pytlewo k.	1	8
		—	142	Rehhorst pos.	1	12
		—	143	Roża góra fol.	1	7
		56	—	Strzyżewo kościelne	15	121
		—	144	Szturmów kol.	3	20
		57	—	Szelejewo	28	225
		—	145	Szelejewo budy Ol.	2	18
		—	146	Ulrychowo kol.	2	10
		—	147	Zalesie	10	63
Strzelce (Rent-Amt)	Rząd	58	—	Strzelce	35	282
		—	148	Baba fol.	4	38
		—	149	Baba mała	2	14
		—	150	Burgrabstwo fol.	5	48
		—	151	Bystrzyca	8	62
		—	152	Chałupsko	9	58
		—	153	Kawka mł.	10	90
		—	154	Korytkowo	2	20
		59	—	Melno fol.	12	106
		60	—	Mierucin kol.	20	143
		—	155	Nowy mł.	1	13
		—	156	Olsza	9	58
		—	157	Olsza kol.	7	62
		—	158	Olsza pos.	2	17
		61	—	Parlin	21	181
		62	—	Parlin kol.	20	181
		63	—	Parlinek	23	207
		—	159	Parlinek kol.	10	92
		—	160	Podgaj mł.	4	31
		—	161	Skrzeszewo pos.	1	9
		64	—	Słaboszewo	20	154
		—	162	Świerkowice	8	71
		—	163	Szczeglin fol.	6	34
		65	—	Szczepanowo	26	166
		66	—	Szczepankowo	15	112
		—	164	Szerzawy	5	40
		—	165	Szubinek	6	55
		67	—	Wiecanowo	18	140
		—	166	Wilatowo mł.	3	25
		—	167	Wrzoska kol.	3	29
		68	—	Wszędzin	17	140
		69	—	Żabno	17	119
		—	168	Dysiek	8	70
		—	169	Jerzykowo	11	85
		—	170	Krzyżownica	5	25
		—	171	Kontno mł.	4	29
		—	172	Łososnik	13	92
		70	—	Miława	15	107
		71	—	Popielewo	19	140

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		—	173	Szydlowko	6	51
		72	—	Trzemżal	21	170
		—	174	Wusicławko pos.	1	7
		73	—	Zielin	19	121
		74	—	Chabsko	20	221
		75	—	Chabsko Ol.	20	144
		76	—	Duszno Ol.	27	228
		—	175	Folusz	2	8
		—	176	Huta Trzemeszyńska	9	88
		—	177	Jakubowo	8	84
		77	—	Izdby	14	120
		—	178	Kierzkowo	4	38
		—	179	Kocin fol.	1	9
		78	—	Kozłowo	12	118
		79	—	Lubin	24	212
		—	180	Lulkowo	6	59
		—	181	Nowy most pos.	2	12
		80	—	Niewolno	28	178
		81	—	Padniewko	20	187
		—	182	Paleczko mł.	2	16
		—	183	Pasieka	8	55
		—	184	Tokarzewo	8	65
		—	185	Wawrzymowo	4	18
		—	186	Wydartowo	3	38
		82	—	Wymysłowo fol.	16	125
		—	187	Wyrobki Mogilnickie fol.	4	36
					2.629	20.976

1370. ZEBRANIE MIAST I WSI.

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1. Trzemeszno .	213	1.703	685	5.679
	2. Mogilno . .	104	1.110		
	3. Pakość . . .	103	819		
	4. Gembice . .	103	650		
	5. Wilatowo . .	67	522		
	6. Kwieciszewo .	62	513		
	7. Rogowo . .	33	362		
Wsie	—	—	—	2.629	20.976
				3.314	26.655

1371. W liczbie wsi i osad powiatu Mogilnickiego (art. 1367) znajduje się:

	Wsie i osady	
	większe	mniejsze
1 Wsi obejmując. ludności 100 głów i więcej	74	—
z mniejszą ludnością	—	84
2 Folwarków z ludnością 100 głów i więcej	2	—
z mniejszą ludnością	—	16
3 Kolonji z ludnością 100 głów i więcej . .	4	—
z mniejszą ludnością	—	6
4 Olendrów z ludnością 100 głów i więcej	2	—
z mniejszą ludnością	—	36
5 Posad leśnych i innych	—	14
6 Karczem	—	8
7 Młynów i zakładów oddzielne osady składających, to jest folusz 1, cegielnia 1, młynów wodnych 19, wietrznych 2	—	— — — 23
Ogół większych i mniejszych . .	82	187
Łącznie	269	

24. POWIAT SZUBIŃSKI.

1. OPIS OGÓLNY.

1372. Powiat Szubiński graniczy na północ z powiatem Wyrzyskim i Bydgowskim; na wschód z Inowrocławskim; na południe z Mogilnickim; na zachód z powiatem Wągrowieckim.

1373. Kraj powiatu Szubińskiego jest równiną, są jednak małe wzgórza około miasta Kcyni, Znina, Szubina, około wsi Iwna, Dobieszewa, Chwaliszewa i Dembowej góry.

1374. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest uprawa roli, połów ryb, wyrabianie drzewa, handel wodny i chów bydła. Na końcu r. 1837 liczono w powiecie Szubińskim koni i źrebiąt 5.038; bydła 16.914; owiec 76.632; kóz 88; świń 7.906; w ogóle sztuk 106.578 [1]). Na jednę milę □ wypadało w tym roku koni 238; bydła 798; owiec 3.615; kóz 4; świń 373; w ogóle sztuk 5.028. Powiat zatem Szubiński należał do 9 powiatów Księztwa średnio-zamożnych w dobytek i w ich liczbie zajmował dziewiąte miejsce.

1375. Powiat Szubiński ma obszerności mil □ jeograficznych 21,20 [2]) albo włok Polskich 6.927 [3]), albo morgów Magdeburskich 455.595 [4]).

1376. Z tej obszerności liczyć można przez przybliżenie, gruntu urodzajnego 75.932 morgów Magdeburskich; średniego 303.720, letkiego 75.043 morgów Magdeburskich [5]).

1377. Ludność ogólna powiatu Szubińskiego wynosiła w 1831 podług spisu regencyjnego głów 33.315, stosun-

1) 2) Hoffman's *Bevölkerung* str. 239.
3) Kotberg, Tabelle miar i wag.
4) Zedlitz, *Staats Kräfte* I. 43.
5) *Allgemeine Karte über die Fruchtbarkeit des Bodens.*

kowa na 1 □ mili głów 1571; miejska 8.679, wiejska 24.636; katolicka 19.542, protestantska 11.578, żydowska 2.195 [1]). W roku 1837 ludność ogólna wynosiła podług Hoffmana głów 39.609; stosunkowa 1.868; miejska 9.930, wiejska 29.679 [2]). Dymów liczono w powiecie w 1831 roku miejskich 1.022, wiejskich 2.739; w ogóle 3.761 [3]). W roku 1837 tychże dymów liczono 3.900 [4]).

1378. Powiat Szubiński zawiera 16 parafji katolickich i 2 protestantskich. Do katolickich należą kościoły *parafialne* w miastach: Kcynia, Rynarzewo, Szubin, Barcin, Żnin, Łabiszyn, Gąsowa; we wsiach: Brzyskorzystew, Chomentowo, Samoklęsk, Słupy, Szaradawo, Chomiąża, Wenecya, Góra, Podgórz. Wszystkie należą do dyecezyi Gnieznieńskiej. Kościoły *filialne*: Ks. Ks. Karmelitów w Kcyni, Św. Małgorzaty w Szubinie, i Wocin. Do protestantskich należą kościoły *parafialne* w Łabiszynie i Szubinie; *filialne* w Rynarzewie, Barcinie, Dombrowce, Nowej Szkocyi, Kcyni.

1379. Żydzi mają w powiecie synagog 5: w Kcyni, Łabiszynie, Szubinie, Żninie i Barcinie.

1380, Rzek w powiecie Szubińskim jest dwie, jedna większa Noteć przepływająca całą długość powiatu, i rzeka mniejsza Gąsawka wypływająca z linji zachodniej jezior powiatu, płynąca około miasta Szubina a pod Rynarzewem wpadająca do Noteci.

1381. Jezior jest w powiecie 47, do większych należą: Wąsosz, Sobiejuchy, Dobrylewo, Żnin wielki, Żnin mały, Skarbienice, Wenecya, Biskupin, Gąsawa, Oczwieka, Odrowąż, Chomiąża, Ptur, Dombrowka, Smerzyn, Gombin, Babiegacie i Staw Rynarzewski.

1382. Lasów w powiecie Szubińskim jest znaczniejszych 11: Smogulski, Gromadziński, Dembogórski, Szubiński, Łochowskiego część, Rynarzewski, Samoklęski, Sobiejuchski, Łabiszyński, Barciński, Strzelnowskiego część.

1383. Jeden jest w powiecie urząd ekonomiczny zadzierżawiony Gąsawa, i jeden urząd ekonomiczno-poborowy takoż w Gąsawie.

1) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
2) Hoffman's *Bevölkerung.*
3) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
4) *Die provinz Posen* »tr. 56.

1384. Powiat Szubiński ma komunikacyą główną wodną w rzece Noteci która w całym biegu swoim w powiecie jest spławną na małe statki. Komunikacyi głównej lądowej w gościńcu bitym nie ma powiat, ale po uskutecznionym już gościńcu bitym z Inowrocławia do Bydgoszczy, drugim z Nakła do Bydgoszczy, trzecim zamierzonym z Poznania do Torunia, mieć będzie trzy zbliżone do siebie na północy, wschodzie i południu komunikacye w czterech sąsiedzkich powiatach: Bydgowskim, Wyrzyskim, Inowrocławskim i Mogilnickim.

1385. Traktów większych dwa przechodzi przez powiat, jeden idący z Poznania na Rogoźno, Kcynię, Nakło do Bydgoszczy; drugi z Poznania na Rogow, Żnin, Łabiszyn do Bydgoszczy.

1386. Traktów mniejszych jest 6, jako to: jeden z Łabiszyna, na Szubin, Kcynię do Margonina; drugi z Gniezna na Gąsawę, Żnin, Szubin do Nakła; trzeci ze Żnina, na Kcynię do Szamocina; czwarty z Mogilna, na Dombrowo, Barcin do Bydgoszczy; piąty ze Żnina na Barcin do Pakości; szósty ze Żnina na Szubin do Rynarzewa i Bydgoszczy.

1387. Stacyi pocztowych konnych jest 5 w powiecie: w Kcyni, Szubinie, Gąsawie, Łabiszynie i Żninie. Listowa expedycya w Barcinie.

1388. Cały prawie dzisiejszy powiat Szubiński należał do dawnego województwa Gnieznieńskiego z miastami Szubin, Kcynia, Łabiszyn, Gąsawa, Żnin i Rynarzewo w obszerności mil □ jeograficznych 19,64. Mała tylko część na prawym brzegu Noteci położona z miastem Barcin w obszerności mili 1 □ 1,56 należała do dawnego województwa Inowrocławskiego.

1389. Powiat Szubiński ma miast 7, majętności 61, wsi większych 102, wsi i osad mniejszych 186; w ogóle wsi i osad 288.

2. MIASTA.

1390. Powiat Szubiński ma miasta następujące: Łabiszyn Kcynia, Szubin, Żnin, Rynarzewo, Barcin, Gąsowa.

1391. *Łabiszyn* nad rzeką Notecią położony, miał w 1811 domów 202, ludności 1390; w 1831 domów 230, ludności ogólnej głów 1.978, w tej liczbie katolickiej 557, protestantskiej 820, żydowskiej 601 [1]). W roku 1837 podług Hoffmana ogólnej głów 2.312, w tej liczbie chrześcijańskiej 1.622, żydowskiej 690 [2]). Należy do Skórzewskiego Arnolda. Ma kościół katolicki parafialny i dawny klasztor Ks. Ks. Reformatów, kościół protestantski i synagogę. Mieszkańcy trudnią się handlem drzewa i gorzelnictwem. Miasto ma cztery jarmarki w roku dwudniowe kramne, na konie i bydło: dnia 23 marca, 12 czerwca, 11 września, 30 października. Pierwsza o Łabiszynie wzmianka w dziejopisach naszych jest z roku 1383, a dawniejsza jeszcze bo z r. 1313 w opisie fundacyi kościoła w Trąbkach [3]). Łabiszyn dla położenia swego wśród błot Noteci z natury obronnego, należał do tych starożytnych warowni, które Książęta nasi zakładali w XII. i XIII. wieku naprzeciw Nakła, celnej w tej okolicy siedziby Pomorzanow. Pomiędzy wiaścicielami Łabiszyna byli znakomici mężowie: Wojciech wojewoda Kujawski, Maciej z Łabiszyna wojewoda Brzeski-Kujawski, Mateusz z Łabiszyna biskup Turryński w Ziemi Siedmiogrodzkiej 1445 roku, Jan z Łabiszyna kasztelan Inowrocławski 1459, Jędrzej z Łabiszyna rektor akademji krakowskiej 1487. Po Latalskich przeszedł Łabiszyn do Gębickich. W czasie drugiej Szwedzkiej wojny Gembicki ówczesny dziedzic bronił Łabiszyna jako twierdzy przeciw Sasom i w tej walce poległ. Po upadku familji Gębickich Łabiszyn kupiony został przez Skorzewskich. Gdyby rzeka Noteć lepiej była uspławniona od Nakła do Gopła, Łabiszyn stałby się ważnym punktem handlu ze Szczecinem, Berlinem i Hamburgiem [4]). Niegdyś rzeka Noteć w tem miejscu oddzielała województwo Inowrocławskie od Gnieznieńskiego. Dotąd prawy brzeg rzeki Noteci liczy się do Kujaw, lewy zaś do Pałuk czyli powiatu Kcyńskiego [5]). Pod Łabiszynem zaszły w 1794 utarczki między oddziałami

1) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
2) Hoffman's *Bevölkerung.*
3) 4) Wspomnienia Wielkopolski II. 400.
5) Wspomnienia Wielkopolski II. 392.

wojsk Polskich i Pruskich. Generał Dąbrowski stoczył w tem miejscu potyczkę z pułkownikiem Pruskim Szekeli, w której przeciwnika swego zwyciężywszy, drogę sobie do Bydgoszczy otworzył. Jest tu poczta konna która odwozi do Bydgoszczy, Żnina i Kcyni. Odległość od miasta powiatowego Szubina mila 1, od Bydgoszczy mil 3 ½, od Poznania mil 15.

1392. *Kcynia (Excin)*, na większym trakcie z Poznania do Bydgoszczy położone miasto, miało w 1811 domów 243, ludności 1411; w 1831 domów 214, ludności ogólnej głów 1834, w tej liczbie katolickiej 993, protestantskiej 205, żydowskiej 636 [1]). W 1837 podług Hoffmana ludności ogólnej głów 2.074 [2]). Należy do rządu. Ma kościół parafialny i drugi kościół z dawnym klasztorem Ks. Ks. Karmelitów i kaplicę w której obraz cuduwny licznie bywa odwiedzany. Kościół protestantski filialny i synagogę tudzież szpital. Mieszkańcy trudnią się garncarstwem. Miasto ma ordynacyą miejską od 29 kwietnia 1842 r. i cztery jarmarki w roku dwudniowe, kramne, na konie i bydło: dnia 21 marca, 1 maja, 24 lipca, 2 października. Bolesław Książe Wielkopolski nadał miastu w 1262 prawo Magdeburgskie i też same przywileje i taki zarząd jak miały Poznań i Gniezno. W Kcyni Bolesław i Przemysław Książęta Wielkopolscy zawarli w XIII. wieku z wujem swoim Świętopełkiem Książęciem Pomorskim układ, mocą którego odzyskali zamek Nakielski przez Pomorzan dawniej Polakom zabrany [3]). W XVI. wieku miasto to było handlowem a gdy Zygmunt III. w 1594 z Szwecyi wracając przez Kcynię przejeżdżał, kupcy Polscy podali mu prośbę skarżąc się na kupców Szkockich w Kcyni osiadłych, jakoby im korzyści handlowe odbierali [4]). Za polskich czasów odbywały się tu sądy. Kcynia była starostwem. Jest tu poczta konna która odwozi do Szubina, Żnina, Wągrowca i Nakła. Odległość od Szubina mil 2 ½, od Bydgoszczy mil 5 ¾, od Poznania mil 10 ¾.

1393. *Szubin* nad rzeczką Gąsawką, miał w 1811 domów

1) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
2) Hoffman's *Bevölkerung.*
3) 4) Wspomnienia Wielkopolski II. 392.

178, ludności 1.427; w 1831 domów 210, ludności ogólnej głów 1.790; w tej liczbie katolickiej 1.015, protestantskiej 416, żydowskiej 359 [1]). W roku 1837 podług Hoffmana ludność ogólna wynosiła 2.164 [2]). Należy do Kiehna Karola. Ma kościół katolicki parafialny i kaplicę Św. Małgorzaty, kościół protestantski parafialny i synagogę. Urzęduje tu sąd ziemsko miejski i landrat powiatowy. Mieszkańcy trudnią się uprawą roli. Miasto ma cztery jarmarki w roku dwudniowe, kramne na konie i bydło: dnia 10 kwietnia, 13 lipca, 21 września, 13 listopada. Jest tu poczta konna która odwozi do Bydgoszczy, Żnina, Kcyni i Nakła Odległość od Bydgoszczy mil 3 ¼, od Poznania mil 15.

1394. *Żnin*, między dwoma jeziorami tegoż nazwiska, z których mniejsze nosi nadto nazwę Czapli, i nad Gąsawką położone miasto, miało w 1811 domów 161, ludności 731; w 1831 domów 175, ludności ogólnej 1351, w tej liczbie katolickiej głów 1.028, protostantskiej 121, żydowskiej głów 202 [3]). W roku 1837 podług Hoffmana ludności ogólnej głów 1.548 [4]). Należy do rządu. Ma kościół katolicki parafialny i synagogę. Mieszkańcy trudnią się uprawą roli i rybołostwem. W roku 1118 arcybiskup Gnieznieński (zapewne Jakób) w Żninie urodzony, miasto to podług Niesieckiego murem otoczył. W roku 1284 Bolesław Książe Polski nadał Jakóbowi II. arcybiskupowi Gnieznieńskiemu herbu Świnka prawo założenia w Żninie mennicy [5]). W tem mieście w roku 1350 Jarosław Bogorya Skotnicki przyjmował Kazimierza Wielkiego i na jego wezwanie podpisał jako świadek przywilei fundacyi miasta Koronowa, czyli Lachowa [6]). Żnin wydał kilku uczonych. Tu się rodził Erazm Gliczner duchowny protestantski, tłomacz Eutropiusza i pisarz historyi polskiej. W przyległej Żninowi wiosce rodził się wierszopis Klemens Janicki. Z tąd też pochodzą Sniadeccy Jan i Jędrzej uczeni professorowie akademji Wileńskiej [7]). Ostatnim pomnikiem dawnej świetności

1) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
2) Hoffman's *Bevölkerung.*
3) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
4) Hoffman's *Bevölkerung.*
5) *Codex diplom. M. P.* str. 74.
6) 7) Wspomnienia Wielkopolski II. 386.

miasta jest wieża ratuszowa i piękny kościół parafialny. Brama miejska i kościół Dominikański budowla XIV. wieku przed kilką laty z rozkazu rządu rozebrane zostały [1]). W roku 1331 Krzyżacy zniszczyli miasto a w 1447 roku za Kazimierza IV. Jagiellonczyka spłonęło ogniem. W 1656 zaszła tu utarczka ze Szwedami. Jest tu poczta listowa. Miasto Żnin ma cztery jarmarki w roku dwódniowe, kramne, na konie i bydło: dnia 27 marca, 29 maja, 10 lipca, 23 października. Odległość od Szubina mil 2 ½, od Bydgoszczy mil 5 ¾, od Poznania mil 12 ½.

1395. *Rynarzewo (Rohrbruch)*, przy ujściu Gąsawki do Noteci położone, miało w 1811 domów 79, ludności 510; w 1831 domów 83, ludności ogólnej głów 693, w tej liczbie katolickiej 260, protestantskiej 379, żydowskiej 54 [2]). W roku 1837 podług Hoffmana ludności ogólnej 798 [3]). Należy do Skórzewskiego Arnolda. Ma kościół katolicki parafialny i protestantski filialny. Mieszkańcy trudnią się sukiennictwem po części, lecz głównie uprawą. Są tu cztery jarmarki w roku, kramne tudzież na konie i woły: dnia 5 kwietnia, 6 lipca, 8 września, 3 listopada. Jest tu poczta listowa. Odległość od Szubina mila 1, od Bydgoszczy mil 2, od Poznania mil 13.

1396. *Barcin* nad Notecią, miał w 1811 domów 74, ludności 206, w roku 1831 domów 62, ludności ogólnej głów 610; w tej liczbie katolickiej 284, protestantskiej 180, żydowskiej 146 [4]). W roku 1837 podług Hoffmana ludności ogólnej głów 586 [5]). Należy do Marcina Kunkel. Ma kościół katolicki parafialny, dom modlitwy protestantski i synagogę. Mieszkańcy trudnią się w części sukiennictwem. Miasto ma cztery jarmarki w roku dwudniowe, pierwszego dnia kramne na bydło i konie, drugiego tylko na konie i bydło: dnia 19 kwietnia, 27 czerwca, 23 sierpnia, 25 października. W roku 1794 zaszła tu potyczka jak pod Łabiszynem między oddziałem wojsk Pruskich i Polskich. Jest tu poczta listowa. Odległość od Szubina mil 2, od Bydgoszczy mil 4 ½, od Poznania mil 14 ½.

1) Wspomnienia Wielkopolski.
2) 4) *Verzeichniss aller Ortschaften..*
3) 5) Hoffman's *Bevölkerung.*

1397. *Gąsawa*, nad jeziorem tegoż nazwiska położone miasto, miało w 1811 domów 46, ludności 283; w roku 1831 domów 48, ludności ogólnej głów 423; w tej liczbie katolickiej 319, protestantskiej 19, żydowskiej 85 [1]). W roku 1837 podług Hoffmana ludności ogólnej głów 448 [2]). Należy do rządu. Ma kościół katolicki parafialny. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem, i mają cztery jarmarki w roku na bydło, konie i kramne: dnia 4 kwietnia, 20 czerwca, 5 października, 5 grudnia. W roku 1228 Leszek Biały zwołał tu zjazd celem uspokojenia rozruchów w Wielkiej Polsce i uśmierzenia Księcia Pomorskiego, który był najechał Nakło; lecz zdradziecko napadnięty, gdy był w łaźni, ucieczką ratować się musiał. Dognany przez Siepacza Pomorskiego w pobliższej wsi Marcinkowo, zamordowany został. Jest tu poczta konna która odwozi do Żnina, Łabiszyna, Mogilna i Gniezna. Odległość od Szubina mil 3 ½, od Bydgoszczy mil 6¾, od Poznania mil 12½.

3. WSIE.

1398. Powiat Szubiński obejmuje wsi większych 102, wsi mniejszych i osad 186, w ogóle wsi i osad 288. Wsie te należą do majętności 61; rządowa 1, prywatnych i gminnych 60.

1399. WSIE PRYWATNE.

Majętność	Właściciel	Ner. wsi większej	Ner. wsi mniejszej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1 Barcin	Kunkel Marcin	1	—	Barcin	14	175
		—	1	Julianowo fol.	7	60
		2	—	Knieja	15	115
		—	2	Płochowo smolar.	1	12
		3	—	Ptur	15	116
2 Bielawy	Wallner S. S.	4	—	Bielawy	14	109
		—	3	Białebłoto	8	89
		—	4	Szeroki kamień	7	79
3 Bąk	Wollschleger Ign.	—	3	Bąk	6	65
4 Bożejewice	Zalewska	5	—	Bożejewice	14	115

1) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
2) Hoffman's *Bevölkerung.*

	Majętność	Właściciel	Nr wsi w.	Nr wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	6	Bożejewiczki	12	92
5	Brzyskorzystew	Godlewska	6	—	Brzyskorzystek	22	223
			—	7	Brzyskorzystewka	7	76
6	Chobielin	Rutkowski	7	—	Chobielin	10	104
			—	8	Chobielin mł.	2	26
			8	—	Jarużyn	10	110
			—	9	Sobiech fol.	2	35
7	Chomentowo	Busse Adolf	9	—	Chomentowo	13	157
8	Chomiąża szlach.	Sulerzycki Józef	10	—	Chomiąża	8	110
			—	10	Gonsawka k.	1	14
			—	11	Grzmiąca	5	36
			11	—	Nowa wieś	9	104
			—	12	Óbora	4	23
			—	13	Tuczynek	3	15
9	Chomiąża duchowna	Sulerzycki Józef	—	14	Chomiąża duchowna	13	91
10	Chraplewo	Wollschleger Nepom.	—	15	Chraplewo	12	76
11	Chwaliszewo	Czarnecki Karol	—	16	Chwaliszewo	8	86
12	Ciężkowo	Wollschleger Michał	—	17	Ciężkowo	8	50
13	Dembogóra	Busse Rozalia	12	—	Dembogóra	18	186
			—	18	Dembogóra Ol.	2	15
			—	19	Dembogóra mł.	1	6
			—	20	Jankowo	3	35
			—	21	Mechnacz pos.	2	21
			—	22	Tupadły	6	73
14	Dobieszewko	Grünert Wilhelm	—	23	Dobieszewko	9	97
15	Dobieszewo	Karłowscy S.S.	13	—	Dobieszewo	17	196
			—	24	Skoczki mł.	1	5
			14	—	Słupowo	8	104
16	Dobrylewo	Lawrenz Frydryk	15	—	Dobrylewo	12	111
17	Wydartowo	Miasto Kcynia	—	25	Wydartowo fol.	2	30
18	Gombin	Probostwo w Słupcach	—	26	Gombin	9	98
			—	27	Gadka Ol.	6	53
19	Dąbskie górki	Ostrowski Seweryn	16	—	Dąbskie górki	14	187
			17	—	Górki zagajne	13	193
			—	28	Zielony gaj pos.	1	6
20	Grocholin	Treskow Juliusz	18	—	Grocholin	23	362
			19	—	Gromadno	13	145
			—	29	Gromadne Sluzy smolar.	3	46
			—	30	Zieloniec pos.	1	20
			20	—	Ludwikowo kol.	18	197
			—	31	Miaskowo	6	28
			—	32	Miaskowko	2	13
			21	—	Sipiory kol.	43	753

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
21	Jabłowo	Trzebiński Józef	22	—	Jabłowo	17	166
			—	33	Buczkowo	9	63
			—	34	Dembionek pos.	1	5
			—	35	Jabłowo mł.	1	10
			—	36	Kaliska k.	1	4
			—	37	Wyremba k.	1	15
22	Jabłowko	Krüger	23	—	Jabłowko	17	166
23	Jadownik	Dąbski Gustaw	24	—	Jadownik	18	148
			—	38	Bielawki	4	34
24	Jeżewo	Kiełczewscy S. S.	25	—	Jeżewo	15	154
			26	—	Jeżewo Ol.	13	145
25	Iwno	Wollschleger Adam	27	—	Iwno	10	173
			28	—	Kazimierzowo ko.	17	104
26	Kierzkowo	Busse Teodor	—	39	Kierzkowo	9	86
27	Kołaczkowo	Rakowski Albert	29	—	Kołaczkowo	21	197
			—	40	Majdany kol.	2	11
			—	41	Czarny zdrój kol.	2	11
			—	42	Stanisławki	8	65
			—	43	Targoszcz pos.	2	19
			—	44	Zazdrość	8	40
28	Kowalewo	Radzimińska Weronika	30	—	Kowalewo	11	106
			31	—	Józefowo	24	164
			—	45	Michalinka kol.	5	40
			—	46	Paulina	18	96
			32	—	Piotrowo kol.	7	109
			33	—	Rozworka	7	123
			34	—	Weronika kol.	22	186
			—	47	Wojciechowo	9	77
29	Królikowo	Röhm S. S.	35	—	Krolikowo	22	212
			—	48	Smarzykowo	7	84
30	Krotoszyn	Brzeski	36	—	Krotoszyn	16	174
			—	49	Ryki k.	1	5
31	Krzepiszyn	Probostwo Kcyńskie	—	50	Krzepiszyn	5	49
			—	51	Duninowo	3	21
			—	52	Ujazd fol.	3	22
32	Łabiszyn	Skorzewski Arnold	—	53	Alexandrowo po.	2	18
			—	54	Nad-kanałem po.	2	24
			—	55	Nad-strugą pos.	1	15
			—	56	Annoniewo	6	60
			—	57	Antoniewo	5	34
			—	58	Arnoldowo	12	67
			—	59	Popielarka pos.	2	13
			—	60	Bagno pos.	6	26
			—	61	Sosnowiec wielki	7	48
			—	62	Sosnowiec mały	3	29
			—	63	Bielawy pos.	2	29
			—	64	Cielupka pos.	3	31
			—	65	Czyszowiec pos.	3	37
				66	Dombie stare pos.	2	17
			37	—	Dombie nowe	18	164
			38	—	Drogosław	21	143

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		—	67	Eichberg pos.	1	10
		—	68	Dembionek pos.	1	10
		—	69	Florentowo	8	48
		—	70	Frydrychowo po.	3	26
		—	71	Hamerek mł.	1	6
		—	72	Hamerwerder po.	2	20
		—	73	Borek pos.	2	30
		—	74	Zastawem pos.	3	26
		39	—	Jachturka	16	100
		—	75	Panoniewo	6	50
		—	76	Klotyldowo	13	79
		—	77	Kobylarnia	7	58
		—	78	Skompie fol.	2	13
		—	79	Kornelino	12	86
		—	80	Lasek pos.	1	4
		40	—	Łabiszyn	12	127
		—	81	Łabiszyn smolniki	3	18
		—	82	Łabionka	2	29
33	Lubostron	Skórzewski Arnold	41	— Lubostroń [1]	21	317
		—	83	Lustgarten	6	49
		—	84	Meszno pos.	1	6
		—	85	Sumowka pos.	2	21
		—	86	Nad jeziorem pos.	3	18
		42	—	Oburznia	12	132
		—	87	Olempino kol.	16	73
		43	—	Oporowo	19	240
		—	88	Ostatkowo	5	40
		—	89	Ostetkowo Ostrów pos.	1	5
		—	90	Ostatkowa Struga	11	83
		—	91	Ojrzanowo	5	52
		—	92	Podlask pos.	3	19
		44	—	Pszczołczyn	9	126
		—	93	Pszczołczyńskie smolniki	2	23
		—	94	Sarnia góra pos.	1	9
		—	95	Trzciniec	3	25
		45	—	Ruda	19	175
		—	96	Rzywno	8	33
		46	—	Szotland	24	198
		—	97	Siedliska pos.	3	17
		47	—	Skorzewo	21	119
		—	98	Smerzyn	4	54
		—	99	Smerzynek fol.	2	36
		48	—	Smogorzewo	12	119
		—	100	Smolno	6	48

1) W tej wsi piękny jest pałac przez ojca niniejszego dziedzica podług rysunku Zawadzkiego ozdobnie wystawiony. Przy pałacu jest sad w najlepsze drzewa owocowe obfitujący.

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	101	Targowisko	1	11
			49	—	Wałownica	22	147
			50	—	Zalachowo	13	120
			—	102	Zalachowko	2	15
			—	103	Zdziersk	4	32
34	Lankowice	Itzenplitz Adolf	51	—	Lankowice	15	104
35	Malice	Brodzki	—	104	Malice	9	95
36	Mamlice	Golz Józef	52	—	Mamlice	22	232
			—	105	Kania	10	78
			—	106	Krężoły	4	18
			53	—	Mamlice Ol.	18	116
37	Młodocin	Matczyński Jan	54	—	Młodocin	12	140
38	Obielewo	Sławski Sylwester	—	107	Obielewo	8	77
39	Obudno	Więckowski	55	—	Obudno	20	223
			—	108	Ostrowce	6	23
40	Oleszno	Lehmao Hellmuth	56	—	Oleszno	14	135
41	Piechcin	Krienke August	57	—	Piechcin	17	129
			—	109	Armheide	2	14
			—	110	Cegielnia zakł.	4	25
			58	—	Redczyce	17	173
			—	111	Lawrencowo fol.	2	36
			—	112	Rydzek pos.	1	—
42	Retkowo	Ostrowski Seweryn	59	—	Retkowo	17	199
			—	113	Koraczewko	8	43
43	Rospentek	Dembiński Tedor	—	114	Rospentek	12	94
			—	115	Karolinow	3	28
			—	116	Rydlewo	6	46
			—	117	Skarbienice	7	59
44	Samoklęsk	Radeker Dawid	60	—	Samoklęsk	16	150
			—	118	Niedzwiady	9	85
			—	119	Brzoski	17	88
			—	120	Bnin	4	35
			—	121	Bocianiec pos.	1	6
			—	122	Spokojnik	13	82
			61	—	Godzimierz	38	199
			—	123	Lantowo	6	58
			—	124	Nowa wieś	3	22
			62	—	Samoklęsk mały	17	130
			—	125	Turmłyn	10	68
			—	126	Wiśniowka	1	13
			—	127	Wiśniowka mała	3	21
			—	128	Wymysłowo fol.	5	27
			—	129	Cegielnia	6	46
45	Sadłogoszcz	Guderian	63	—	Sadłogoszcz	16	149
			—	130	Borownia pos.	1	15
			—	131	Zalesie	8	84
46	Szubin	Kiehn Karol	—	132	Antoniewo k.	1	7

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	133	Babia gać pos.	1	11
			—	134	Baranowo	1	15
			—	135	Cegielnia zakł.	1	13
			—	136	Folusz mł.	1	6
			—	137	Zielonowo	8	69
			64	—	Kowalewo	21	256
			—	138	Lachowo polskie	7	52
			—	139	Lachowo stare	3	26
			—	140	Łapigrosz pos.	1	9
			—	141	Lustykowo pos.	1	16
			—	142	Mycielin	4	39
			—	143	Nowy świat	11	85
			65	—	Piardowo	14	114
			66	—	Pinsk	21	165
			—	144	Podlesie	2	24
			—	145	Rzemieniewice	8	43
			—	146	Grzeczna-panna	11	77
			—	147	Szubin zamek	3	43
			—	148	Skorzewo k.	1	7
			67	—	Słonawy	22	107
			68	—	Słonawy małe	20	107
			—	149	Słonawy stare	5	47
			69	—	Smolniki	25	227
			70	—	Szaradowo	32	216
			—	150	Szubska wieś	8	76
			71	—	Wolwark	22	220
			72	—	Wąsosz	23	174
			—	151	Wścibin k.	1	17
			—	152	Zalesie	9	81
47	Siernik	Kautz Albert	73	—	Siernik	10	144
48	Słupy	Sadowscy S.S.	74	—	Słupy	17	150
			75	—	Dombrowka	16	135
			—	153	Wrzosy fol.	2	25
49	Smogulecka wieś	Czarnecka Eleonora	76	—	Smogulecka wieś	25	280
			77	—	Laskownica	15	156
			78	—	Mieczkowo kol.	62	387
			79	—	Nowa wieś	14	173
50	Sobiejuchy	Koszutscy S.S.	—	154	Sobiejuchy	15	97
			—	155	Obrona leśna fol.	1	20
51	Suchoręcz	Wollschläger Ignacy	80	—	Suchoręcz	18	203
			—	156	Czerwoniak	1	14
			—	157	Suchoręcz mały	8	77
52	Szczepice	Zabłocki	81	—	Szczepice	14	175
			—	158	Kuspit fol.	1	3
			—	159	Rostrzembowo	7	97
			—	160	Studzienka k.	1	6
			—	161	Zdrojek mł.	1	4
53	Turzyn	Mycielskich Massa	82	—	Turzyn	14	167
			—	162	Zielony dąb pos.	1	6
54	Wieszki	Probostwo Szubińskie	83	—	Wieszki	18	212
			—	163	Gostusza pos.	2	15

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
55	Wilkowo	Probostwo w Kościelcu	—	164	Wilkowo	6	48
56	Wolice	Rek	—	165	Wolice	11	85
57	Zamość	Hr. Skorzewski Arnold	84	—	Zamość	9	106
			—	166	Kanałowa k.	1	4
			—	167	Hakowo pos.	4	37
58	Złotowo	Wagner Jan	85	—	Złotowo	12	118
			—	168	Dombrowka	9	76
			—	169	Polentowo	6	26
59	Żurawia	Radzimiński	86	—	Żurawia	22	266
			87	—	Radzimin	12	122
60	Żurczyn	Gąsiorowscy S. S.	—	170	Żurczyn	10	95
			—	171	Głęboczek	15	90
			—	172	Olek k.	1	5
	1400.	WSIE RZĄDOWE.					
61	Gąsawa *(Rent-Amt)*	Rząd	88	—	Gąsawa	6	112
			—	173	Balczewo pos.	2	21
			89	—	Białoziwin	24	202
			90	—	Biskupin	25	194
			—	174	Boelke mł.	1	20
			—	175	Drewno	10	90
			—	176	Folusz mł.	1	13
			91	—	Godawy	33	159
			92	—	Gogułkowo	18	131
			—	177	Gąsawka mł.	2	15
			93	—	Góra	38	271
			94	—	Januszkowo	23	161
			95	—	Jaroszewo	30	223
			—	178	Karolewo fol.	1	9
			—	179	Komratowo	9	69
			96	—	Łysinin	12	126
			—	180	Mościszewo fol.	2	13
			97	—	Murczyn	31	241
			—	181	Osinin	5	36
			—	182	Pniewó	11	83
			98	—	Podgórzyn	16	110
			—	183	Radackie pos.	2	14
			99	—	Sarbinowo	19	171
			—	184	Szrama mł.	1	10
			—	185	Wenecya	10	98
			—	186	Wilczkowo	12	81
			100	—	Wojcin	25	155
			101	—	Zendowo	15	115
			102	—	Kcynia fol.	8	114
						2.739	24.636

1401. ZEBRANIE WSI I MIAST

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1. Labiszyn . .	230	1.978	1.022	8.679
	2. Kcynia . . .	214	1.834		
	3. Szubin . . .	210	1.790		
	4. Żnin	175	1.351		
	5. Rynarzewo .	83	693		
	6. Barcin . . .	62	610		
	7. Gąsawa . . .	48	423		
Wsie	—	—	—	2.739	24.636
	Ogół			3.761	33.315

1402. W liczbie wsi i osad 288 powiatu Szubińskiego (art. 1.398) znajduje się:

	Wsie i osady	
	większe	mniejsze
1. Wsi z ludnością 100 głów i więcej . .	93	—
z mniejszą ludnością	—	104
2. Folwarków z ludnością 100 głów i więcej	1	—
z mniejszą ludnością	—	13
3. Kolonji z ludnością 100 głów i więcej	6	—
z mniejszą ludnością	—	4
4. Olendrów z ludnością 100 głów i więcej	2	—
z mniejszą ludnością	—	2
5. Posad leśnych i innych	—	38
6. Karczem	—	10
7. Młynów i zakładów oddzielne osady składających, to jest: młynów wodnych 10, wietrzny 1, smolarń 2, cegielni 2	—	15
Ogół większych i mniejszych .	102	186
Łącznie	288	

25. POWIAT WĄGROWIECKI.

1. OPIS OGÓLNY.

1403. Powiat Wągrowiecki graniczy na północ z powiatami Chodzieskim, Wyrzyskim i Szubińskim; na wschód z powiatem Szubińskim i Mogilnickim; na południe z powiatem Gnieznieńskim; na zachód z powiatami Obornickim i Chodzieskim.

1404. Kraj powiatu Wągrowieckiego wyjąwszy niektóre wzgórza jest równy i jeziorami zroszony.

1405. Głównem zarobkowaniem mieszkańców jest rolnictwo, po części rybołowstwo tudzież chów bydła. Na końcu 1837 liczono w powiecie koni i źrebiąt 6.300; bydła rogatego 19.314; owiec 121.146; kóz 82; świń 7.400. W ogóle sztuk 154.242 [1]). Na jednę milę □ jeograficzną wypadało koni 257; bydła 789; owiec 4.955; kóz 3; świń 302; w ogóle sztuk 6.306. Powiat zatem Wągrowiecki należał do 11 powiatów Księztwa stosunkowo najzamożniejszych w dobytek i w ich rzędzie zajmował ósme miejsce.

1406. Powiat Wągrowiecki zawiera obszerności mil □ jeograficznych 24,47 albo włok Polskich 7.995, albo morgów Magdeburskich 525.868 [2]).

1407. Co do urodzajności ziemi liczyć można przez przybliżenie gruntu średnio urodzajnego morgów Magdeburskich 438.213; letkiego 87.655.

1408. Ludność powiatu Wągrowieckiego ogólna wynosiła w 1831 podług spisu regencyjnego głów 35.915; stosunkowa 1.467, miejska 6.353, wiejska 29.562, katolicka 28.820, protestantska 5.795, żydowska 1.300 [3]). Ludność ogólna

1) Hoffman's *Bevölkerung.*
2) Colberg i Zeidlitz.
3) *Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Reg. Bezirks. 1833.*

w 1837; podług Hoffmana wynosiła głów 41.415, stosunkowa na jednę milę □ głów 1.692; miejska 6.350, wiejska 35.062 [1]). Dymów miejskich 665, wiejskich 3.138, w ogóle 3.803.

1409. Powiat Wągrowiecki liczy parafji katolickich 29, to jest 25 do dyecezyi Gnieznieńskiej i 4 do Poznańskiej należnych, protestantska 1. Do katolickich należą w dyecezyi Gnieznieńskiej kościoły *parafialne*: Smogulec, Chojna, Gołancz, Grylewo, Panigrodź, Czeszewo, Dziewierzewo, Srebrne górki, Gorzyce, Cerekwica, Świątkowo, Juncewo, Żerniki, Janowiec, Kołdrąb, Łopienna, Mieścisko, Raczkowo, Popowo kościelne, Podlesie kościelne, Wągrowiec, Łęgowo, Łekno, Kozielsko, Graboszewo. *Filialne*: Budziszewo, Skorki, Jabłkowo, Stępuchowo, Niemczyn. W dyecezyi Poznańskiej *parafialne*: Skoki, Lechlin, Prusce, Potulice; *filialny* Budziszewo. Parafia protestantska jest w Skokach; filialne kościoły są w Mirkowicach, Sprinbergu; w Skokach jest nadto kościół kalwiński.

1410. Żydzi mają synagog 5, to jest w Wągrowcu, w Skokach, Gołanczy, Mieścisku i Janowcu.

1411. Rzek większych przez powiat przepływających lub do niego dotykających jest dwie, to jest Notec i Wełna. Pierwsza odgranicza powiat Wągrowiecki na północy od Wyrzyskiego w przeciągu pół mili. Druga płynie przez całą szerokość powiatu koło miast Żerniki, Janowiec, Mieścisko i Wągrowiec, i wpływa do powiatu Obornickiego. Rzeka mniejsza jest jedna w powiecie, to jest Mała Wełna, która płynie od Kiszkowa z Gnieznieńskiego powiatu, oblewa miasto Skoki a potem idąc ku Rogoźnowi odgranicza powiat Wągrowiecki od Obornickiego przez przeciąg trzech ćwierci mili, a następnie wpływa do powiatu Obornickiego.

1412. Jezior większych w powiecie jest dwadzieścia, pomiędzy niemi znaczniejsze Rogowskie, Tonowskie, Stępuchowo, Rgiel, Łekno, Grylewo, Durowo, Kaliszany.

1413. Lasy znaczniejsze w powiecie są: Gołanczewski, Legniszewski, Miastowicki, Dziewierzewski, Cerekwicki, Świątkowski, Janowiecki, Pawłowski, Roszkowski, Sławiański, Siernicki, Wiatrowski.

1414. Dobra rządowe w powiecie Wągrowieckim poło-

1) Hoffman's *Bevölkerung*.

żone należą do 2 amtów albo ekonomji zadzierżawionych, Łaziska i Rgielsko, tudzież do jednego urzędu ekonomiczno-poborowego Wągrowieckiego.

1415 Głównej komunikacyi lądowej gościńcem bitym nie masz w powiecie, w blizkości jednak jest gościniec bity Berlińsko-Gdański, przechodzący przez miasta Piła, Nakło i Bydgoszcz i wkrótce korzystać nadto będzie z gościńca Poznańsko-Toruńskiego. Komunikacyą wodną ma w punktach zetknięcia się z Notecią.

1416. Trakt główny przez powiat przechodzi jeden to jest z Poznania i Rogoźna na Wągrowiec, Gołancz, Kcynię, Nakło do Bydgoszczy.

1417. Traktów mniejszych jest 17, to jest pierwszy z Wągrowca na Skoki do Poznania; drugi z Wągrowca na Popowo Kościelne do Poznania; trzeci z Wągrowca na Łekno do Żnina; czwarty z Wągrowca na Łekno do Kcyni; piąty z Wągrowca na Tuniszewo do Margonina; szósty z Wągrowca na Potulice do Ryczywoła; siódmy z Wągrowca na Wiatrowo do Murowanej Gośliny; ósmy z Wągrowca na Mieścisko do Klecka; dziewiąty z Mieściska do Łopienna; dziesiąty z Mieściska do Janowca i Rogowa; jedenasty z Wągrowca na Rąbczyn, Gruntowice do Żernik; dwunasty z Kcyni na Janowiec, Łopienno do Klecka; trzynasty ze Żnina na Żerniki do Janowca; czternasty z Kcyni na Turzę do Mieściska; piętnasty z Gołanczy na Łekno do Mieściska: szesnasty z Gołanczy na Srebrne górki do Żnina; siedemnasty z Gniezna na Margonin do Piły.

1418. Stacyi konych pocztowych jest trzy w powiecie: w Wągrowcu, Skokach i Janowcu. Stacya listowa jest jedna w Gołanczy.

1419. Więsza część dzisiejszego powiatu Wągrowieckiego należała do dawnego województwa Gnieznieńskiego w obszerności mil □ jeograficznych 12,94 z miastami Gołancz, Żerniki, Janowiec, Łopienno, Mieścisko, Łekno. Mniejsza połowa należała do dawnego województwa Poznańskiego w obszerności mil □ 10,52 z miastami Wągrowiec i Skoki.

1420. Powiat Wągrowiecki ma miast 8, majętności 103, wsi większych 135, wsi i osad mniejszych 162; w ogóle wsi i osad 297.

2. MIASTA.

1421. Powiat Wągrowiecki ma miasta następujące: Wągrowiec, Skoki, Gołancz, Łopienno, Mieścisko, Janowiec, Łekno, Żerniki.

1422. *Wągrowiec* na lewym brzegu rzeki Wełny, między jeziorami Durowskim i Łęgowskim, na większym trakcie z Poznania do Bydgoszczy położone miasto, miało w 1811 dowów 139, ludności 900, dziś ma domów 150 [1]). Ludność ogólna w 1833 wynosiła głów 1551; katolicka 894, protestantska 306, żydowska 351 [2]). Ludność ogólna w 1837 wynosiła 2.048 głów, to jest chrześcijańska 1.505, żydowska 543. [3]) Ma kościół katolicki parafialny, dawne Opactwo Komendataryjne w 1145 roku założone, a w 1836 zniesione i wielki dawny klasztor Ks. Ks. Cystersów dziś na więzienie przerobiony, i synagogę. Miasto należy do rządu. Urzęduje tu landrat powiatowy. Sąd ziemsko-miejski i urząd poborowy dóbr rządowych (Rent-Amt). Ordynacya miejska nadana została miastu 3 marca 1839 r. Mieszkańcy trudnią się handlem i mają cztery jarmarki dwudniowe w roku kramne, na konie i bydło: dnia 8 marca, 31 maja, 6 września, 13 grudnia. Opactwo Cysterskie w Wągrowcu [4]) jest fundacyi Zbiluda hrabiego z Dangrodu. Dawniej mieściło się we wsi dziś mieście Łekno, lecz po napadnięciu klasztoru przez złoczyńców przeniósł je opat ówczesny Tyleman do Wągrowca w roku 1396. W czasie morowej zarazy w Poznaniu za Zygmunta III. opat Wągrowiecki dał przytułek nauczycielom i znacznej liczbie uczniów szkoły Lubrańskiej Poznańskiej i rok cały utrzymywał ich własnym nakładem. — Podług rękopismu w bibliotece Raczyńskich w Poznaniu znajdującego się, miasto Wągrowiec posiadało w 1618 domów 305, pomiędzy niemi urzędniczych 11, i jeden poselski. Folusz w tem mieście folował do tysiąca postawów na rok. Kupców tu było siedmiu, cechów dziesięć, rzemieślników majstrów 150, pomiędzy niemi byli

1) *Die Provinz Posen*
2) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
3) Hoffman's *Bevölkerung.*
4) Wspomnienia Wielkopolski I. str. 169.

złotnicy i puszkarze. Na końcu XVIII. wieku nie było już w Wągrowie jak domów 115, a placów 185 pustych. — Archiwa miejskie posiadają akta sądowe od roku 1538. Akta te od 1568 pisane były po polsku. Poczta konna Wągrowiecka odwozi podróżnych do Murowanej Gośliny, Obornik, Chodzieży, Nakła i Gniezna. Odległość od Poznania stolicy Księztwa mil 7, od Bydgoszczy stołecznego miasta okręgu regencyjnego mil 10 ½.

1423. *Skoki (Schokken)* miasto położone nad Małą Wełną na wzgórzu, na trakcie większym z Poznania do Bydgoszczy, miało w 1811 domów 128, ludności 790, dziś ma domów 130 [1]). Ludność ogólna w 1833 wynosiła głów 882; katolicka 329, protestantstka 224, żydowska 329 [2]). W r. 1837 ludność ogólna dochodziła do głów 991 [3]). Ma kościół katolicki parafialny, kościołów protestantskich dwa, to jest jeden większy parafialny, drugi mniejszy połączonych protestantskich obrzędów i synagogę. Miasto należy do Skoraszewskiego. Mieszkańcy trudnią się tkactwem i szewiectwem i mają cztery jarmarki do roku kramne tudzież na konie i bydło: dnia 15 marca, 21 czerwca, 27 września, 20 grudnia. — W XIV. wieku Skoki były własnością Janusza z Podlesia. Za wstawieniem się jego Kazimierz W. nadał miastu prawo Magdeburskie. Na końcu XVI. i na początku XVII. wieku należało to miasto do znakomitej rodziny protestantskiej Rejów. Swobody nadane przez tę familiją ściągnęły tu rzemieślników z Czech, Szląska i Morawji. W połowie XVII. wieku Skoki liczyły do 6000 mieszkańców. Do upadku miasta przyczyniło się to że Rejowie przestali być właścicielami, tudzież morowa zaraza, a nadewszystko bezsilność rządowej władzy i wynikły z niej nierząd w kraju. Jest tu poczta konna która odwozi do Wągrowca, Rogoźna, Obornik i Murowanej Gośliny. Odległość od Wągrowca miasta powiatowego mil 2, od Bydgoszczy mil 12 ½, od Poznania mil 5.

1424. *Gołancz* miasto położone na większym trakcie z Poznania do Bydgoszczy, miało w 1811 domów 96, ludności

1) *Die Provinz Posen.*
2) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
3) Hoffman's *Bevölkerung.*

651, dziś ma domów 100 [1]). Ludność ogólna w 1833 wynosiła głów 897; katolicka 488, protestantska 165, żydowska 244 [2]). W roku 1837 ludność ogólna dochodziła do głów 948 [3]). Jest tu kościół katolicki parafialny, kaplica i dawny klasztor Ks. Ks. Bernardynów, synagoga i szpital. Miasto należy do hr. Czarneckiego. Mieszkańcy trudnią się kramarstwem i mają jarmarków cztery w roku kramnych, tudzież na konie i bydło: dnia 21 marca, 27 czerwca, 11 października, 12 grudnia. Miasto leży nad małym jeziorem, otacza go ziemia urodzajna i ogrody warzywne starannie uprawne. Blizko miasta wznosi się zamek zbudowany i murem i rowem otoczony. W roku 1324 istnieć już musiała Gołancz, bo w tym roku był biskupem Kujawskim Maciej Gołanczewski. W 1330 Maciej Świętopełek Gołanczewski Połuczanin został w niewolę wzięty w Raciążu od Krzyżaków służąc wojskowo za Króla Władysława Łokietka. W roku 1384 Długosz wspomina o Gałanczy i jej dziedzicu Dobysławie. Na początku XVII. wieku Gołancz była w ręku Smoguleckiego, tego samego który był komisarzem do traktowania o pokój ze Szwedami, to jest między Zygmuntem III. i Gustawem Adolfem. Później Gołancz przechodziła w ręce Przependowskich, Ciecierskich i Mielżyńskich nim się dostała Czarneckim. W roku 1656 kilku szlachty i 12 włościan broniło się w Gołanczy przeciw oddziałowi Szwedzkiemu. W walce tej wszyscy do jednego zginęli. W roku 1436 podzielono majątek Gołancz między Gołanieckim przezwanym Kuth i Władysławem Danaborskim kasztelanem Nakielskim. Jest tu poczta listowa. Odległość Gołanczy od Wągrowca mil 2½, od Bydgoszczy mil 8, od Poznania mil 9½.

1425. *Łopienno*, nad jeziorem tegoż nazwiska i na trakcie mniejszym z Klecka do Żnina położone miasto, miało w 1811 domów 70, ludności 306, dziś ma domów 80 [4]). Ludność ogólna w 1833 wynosiła głów 551; katolicka 525, protestantska 5, żydowska 21 [5]). W roku 1837 ludność ogólna

1) *Die Provinz Posen.*
2) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
3) Hoffman's *Bevölkerung.*
4) *Die Provinz Posen.*
5) *Verzeichniss aller Ortschaften.*

dochodziła do głów 605 [1]). Ma kościół katolicki parafialny. Mieszkańcy trudnią się po większej części rolnictwem i mają cztery jarmarki do roku kramne i na konie i bydło: dnia 1 maja, 10 sierpnia, 21 września, 30 listopada. Miasto należy do Wirtha. Odległość od Wągrowca mil 2 ¾, od Bydgoszczy mil 8 ½, od Poznania mil 8.

1426. *Mieścisko*, na lewym brzegu rzeki Wełny, na trakcie mniejszym z Wągrowca do Rogowa położone, miało w 1811 domów 48, ludności 350, dziś ma domów 50 [2]). Ludność ogólna w 1833 wynosiła głów 563; katolicka 450, protnstantska 12, żydowska 101 [3]). — W roku 1837 ludność ogólna wzniosła się do głów 595 [4]). Ma kościół katolicki parufialny i synagogę. Należy do rządu. Mieszkańcy trudnią się kramarstwem i mają cztery jarmarki w roku kramne tudzież na bydło i konie: dnia 2 stycznia, 24 kwietnia, 2 października, 6 listopada. Odległość od Wągrowca mil 1 ½, od Bydgoszczy mil 10, od Poznania mil 7.

1427. *Janowiec*, na lewym brzegu rzeki Wełny, na mniejszym trakcie z Mieściska do Żnina położone miasto, miało w 1811 domów 46, ludności 261; dziś ma domów 60 [5]). Ludność ogólna w 1833 wynosiła głów 414; katolicka 248, protestantska 45, żydowska 121 [6]). Ludność w 1837 ogólna była głów 471 [7]). Ma kościół katolicki parafialny i synagogę. Należy do Zakrzewskiej Heleny. Mieszkańcy trudnią się po większej części rolnictwem, i mają cztery jarmarki w roku kramne, na konie i bydło: dnia 15 lutego, 7 czerwca, 13 września, 13 grudnia. Jest tu poczta konna która odwozi do Skok, Wągrowca i Żnina. Odległość od Wągrowca mil 3, od Bydgoszczy mil 8, od Poznania mil 9.

1428. *Łekno*, nad jeziorem tegoż nazwiska położone miasto, ma domów 55 [8]). Ludność ogólna w 1833 wynosiła głów 433; katolicna 380, protestantska 2, żydowska 51 [9]). W roku 1837 ludność ogólna nie wynosiła jak 431 [10]). Ma kościół katolicki parafialny. Należy do Recke Agnieszki. Mieszkańcy trudnią się po większej części rolnictwem. Miasto ma cztery jarmarki w roku kramne tudzież na konie i na

1) 4) 7) 10) Hoffman's *Bevölkerung*.
2) 5) 8) *Die Provinz Posen*.
3) 6) 9) *Verzeichniss aller Ortschaften*.

bydło: dnia 9 maja, 28 czerwca, 19 września, 20 listopada Odległość od Wągrowca mila 1 ¼, od Bydgoszczy mil 9. od Poznania mil 8 ½.

1429. *Żerniki*, nad jeziorem Tonowskiem i przepływającą przez niego rzeką Wełną, na trakcie mniejszym z Janowca do Żnina, na wzgórzu położone miasto, miało w 1811 domów 25, ludności 181, dziś ma domów 40 [1]). Ludność ogólna w 1833 wynosiła głów 251; katolicka głów 181, protestantska 62, żydowska 8 [2]). Ludność ogólna w 1837 była głów 264 [3]). Ma kościół katolicki parafialny. Należy do Ostena. Mieszkańcy mają cztery jarmarki w roku kramne na konie i bydło: dnia 8 lutego, 26 kwietnia, 9 sierpnia, 8 listopada. Odległość od Wągrowca mil 3 ½, od Bydgoszczy mil 7, od Poznania mil 9.

3. WSIE.

1430. Powiat Wągrowiecki w siedmiu oddziałach obejmuje wsi większych 135, wsi i osad mniejszych 162, w ogóle wsi i osad 297. Wsie te należą do 103 majętności, to jest rządowych 3, prywatnych 100.

1431. 1. OKOŁO MIASTA GOŁANCZ.

Majętność		Właściciel	Ner wsi większej	Ner wsi mniejszej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1	Gołancz	Czarnecki	—	1	Adamierz	5	47
			—	2	Aszerbudy kol.	2	20
			—	3	Budki fol.	5	67
			1	—	Chawłodno	21	197
			2	—	Chojna	38	261
			—	4	Jeleń pos. leś.	1	23
			—	5	Jeziorki	10	83
			—	6	Krzyżanki fol.	6	59
			—	7	Miejski mł.	1	21
			3	—	Mostki kol.	8	125
			—	8	Notecka karcz.	1	7
			—	9	Podjezierze	5	51
			4	—	Potulin	15	173

1) *Die Provinz Posen.*
2) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
3) Hoffman's *Bevölkerung.*

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	10	Prostkowo mł.	3	21
			—	11	Rudunek pos. leś.	1	6
			5	—	Smogulec [1]	22	303
			6	—	Smolary	21	268
2	Czesławice	Sydow	7	—	Czesławice	30	252
			8	—	Buszewo	3	111
3	Grabowo	Grabowski	9	—	Grabowo	14	118
			10	—	Konary	15	136
4	Tomczyce	Czarnecki	11	—	Tomczyce	14	133
5	Rybowo	Ulatowski	12	—	Rybowo	26	220
			—	12	Wymysłow fol.	2	14
6	Oporzyn	Dunin	—	13	Oporzyn	8	85
7	Łaskownica mała	Röhrig	13	—	Łaskownica mała	14	111
8	Morakowo	Ulatowski	14	—	Morakowo	26	200
9	Czerlin	Zabłocki	15	—	Czerlin	18	144
10	Czeszewo	Szuman	16	—	Czeszewo	19	182
			—	14	Gręziny fol.	3	39
			—	15	Kujawki	6	49
11	Łęgniszewo	Zabłocki	—	16	Łęgniszewo	8	50
12	Stołężyn	Wilkowski Floryan	17	—	Stołężyn	17	209
13	Miastowice	Wilkowski	18	—	Miastowice	8	169
			—	17	Wygoda k.	1	9
14	Dziewierzewo	Moszczeński Mateusz	19	—	Dziewierzewo	24	257
			—	18	Głogowiniec fo. [2]	5	72
			—	19	Graboszewo fol.	8	78
15	Rusiec	Radzimiński Piotr	20	—	Rusiec	14	127
16	Wapno	Wilkoński Floryan	21	—	Wapno [3]	21	131
17	Podolin	Klemke	22	—	Podolin	14	115
18	Żarczyn	Gutry Józef	23	—	Żarczyn	17	249
			—	20	Nadborowo	4	45
			—	21	Nadborowko fol.	4	49
19	Srebrne górk	Moszczeński Mateusz	24	—	Srebrne górki	23	245
20	Smuszewo	Bienkowski Albin	25	—	Smuszewo	20	158
21	Wiśniewo	Poniekiewski	26	—	Wiśniewo	16	173
			—	22	Wiśniewko fol.	1	18
22	Łukowo	Koszutski	27	—	Łukowo	20	200
			—	23	Rutki fol.	4	35

1) Niedaleko młyna Prostkowego nad błotami Noteci są szczątki starożytnego zamku siedziby niegdyś Smoguleckich.— W kościele w tej wsi są nagrobki Smoguleckich.

2) Pod Głogowińcem nad strumieniem płynącym do Noteci jest okop Szwedzki.

3) Przy wsi Wapno znajduje się w głębokości trzech stóp pod powierzchnią bogaty pokład gipsu, w obszerności do dwóch morgów Magdeburskich.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	24	Okupnik Ol.	1	9
23	Grylewo	Grabowski Józef	28	—	Grylewo	18	214
			—	25	Białybrod fol.	1	14
			29	—	Brzezno	10	102
			—	26	Danaborz fol. [1]	4	48
			30	—	Kopaszyn	14	120
			31	—	Łaskownica wiel.	11	117
			—	27	Zaszkowice fol.	4	39
24	Pawłowko	Malczewski	—	28	Pawłowko	5	46
25	Pawłowo	Białoszyński	32	—	Pawłowo	21	141
—	Turza Amt dawny	Rząd	33	—	Panigrodz	20	326
			—	29	Panigrodz kol.	7	99
			—	30	Szubianka fol.	1	13
—	Łaziska Amt dawny	Rząd	—	31	Eichhausen p. leś.	1	6
						710	7.209

1432. MIĘDZY ŻERNIKAMI I ŹNINEM.

26	Cerekwica	Rogalińska	34	—	Cerekwica	23	242
27	Kaczkowko	Śliwiński	—	32	Kaczkowko	5	65
28	Świątkowo	Breza	35	—	Świątkowo	22	170
			—	33	Bogdarki fol.	1	13
			36	—	Kaczkowo	15	143
			—	34	Piotrkowice fol.	1	14
			37	—	Uścikowo	19	129
29	Ustaszewo	Sławoszewski Teofil	38	—	Ustaszewo	7	121
30	Słębowo	Wojdt Edward	39	—	Słębowo	21	154
			—	35	Świerczewo pos.	1	6
31	Podobowice	Lipski Józef	40	—	Podobowice	11	133
32	Sielec	Bronikowska	41	—	Sielec	18	201
33	Paryż	Gutry Alexander	42	—	Paryż	6	115
34	Piotrkowice	Gutry Hipolit	43	—	Piotrkowice	11	132
35	Turza Amt dawny	Rząd	44	—	Turza	13	195
			45	—	Dochanowo	24	227
			46	—	Gorzyce	28	245
			47	—	Juncewo	33	284
			—	36	Słabomierz	10	94
			48	—	Sulinowo	12	115
36	Starężyn	Markiewicz Jan	49	—	Starężyn	9	112
37	Kopanina	Sobierajski Ignacy	—	37	Kopanina	7	71
			—	38	Starężynek	11	82
38	Domosławek	Mroziński Józ.	—	39	Domosławek	13	90
39	Domosław	Retz	50	—	Domosław	11	112

1) Pod Danaborzem są zwaliska zamku obronnego, nad jeziorem na przeciwko Grylewa. Mieszkali tu Danaborscy herbu Topor. Dom to był znamienity, spokrewniony z Piastami Szląskiemi.

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady		Dymy	Ludność
			—	40	Leonardowo fol.		1	14
40	Międzylisie	Brzeski Józef	51	—	Międzylisie		22	176
			—	41	Mniąsza pos.		2	6
41	Dąbrowa	Zalewski Leon	52	—	Dąbrowa		21	195
			—	42	Komorowo		7	60
42	Obiecanowo	Chrzanowski Jan	53	—	Obiecanowo		14	158
43	Żerniki	Osten-Sacken	—	43	Żerniki		5	26
			—	44	Wełna		11	88
			—	45	Zrazim mł.		3	22
			54	—	Zuzoły		12	105
44	Włościanowo	Werner	55	—	Włościanowo		13	138
45	Tonowo	Skrzydlewski	56	—	Tonowo		20	139
							463	4.392

1433. 3. OKOŁO JANOWCA I ŁOPIENNA.

46	Posługowo	Zakrzewski	57	—	Posługowo		14	115
47	Skórki	Moszczeński Maxymilian	—	46	Skórki fol.		7	53
			—	47	Scholastyka pos.		1	7
48	Niedzwiady	Moszczeński Maxymilian	58	—	Niedzwiady		18	154
			—	48	Michałowo		5	38
49	Rzym	Iłowiecki	—	49	Rzym		12	99
50	Recz albo Rdecz	Iłowiecki Stanisław	59	—	Recz		19	190
51	Sarbinowo	Iłowiecki	60	—	Sarbinowo		8	104
			—	50	Kwasuty		10	84
52	Kołdrąb	Goziwirski	61	—	Kołdrąb		13	117
			—	51	Kopiec fol.		2	45
53	Bielawy	Ciesielski	62	—	Bielawy		19	140
54	Janowiec	Zakrzewska Helena	63	—	Janowiec		11	232
			—	52	Brzozowiec fol.		2	22
			—	53	Buda pos. leś.		2	8
55	Gąszcz	Iłowiecki	64	—	Gąszcz		22	163
56	Łopieńska wieś	Wirth	65	—	Łapieńska wieś		28	168
			—	54	Dobiejewo		7	54
			—	55	Wilamowo		15	89
57	Laskowo	Bojanowski	66	—	Laskowo		11	105
			—	56	Chrząstkowo p. l.		1	24
			—	57	Międzychod		12	75
			—	58	Osno		11	83
			—	59	Swichowo kol.		8	38
58	Ostrowo	Rogaliński	—	60	Ostrowo		8	66
59	Kłodzin	Dziembowski	—	61	Kłodzin		15	93
60	Miłosławice	Brodnicki Piotr	67	—	Miłosławice		27	208
			68	—	Miłosławice Ol.		22	223
			—	62	Strzeszkowo		7	64
61	Jaroszewo	Potocki	—	63	Jaroszewo		13	93
62	Imieleńko	Potocki	—	64	Imielenko		14	63
—	Łaziska Amt dawny	Rząd	69	—	Gole		18	142
			—	65	Gołki		5	42

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		70	—	Miniszewo	9	145
		—	66	Posługowko	5	49
		—	67	Springberg kol.	10	96
					411	3.491

1434. 4. OKOŁO MIASTA MIEŚCISKA.

63	Pomarzanki	Kurelowa	71	—	Pomarzanki	12	116
			—	68	Jabłkowko fol.	4	24
64	Jabłkowo	Brzeski Jan	72	—	Jabłkowo	27	213
65	Raczkowo	Ciesielski Łukasz	73		Raczkowo	13	156
			—	69	Raczkowo mł.	1	10
66	Kuszewo	Dobroniecki	74	—	Kuszewo	12	123
			—	70	Brzeskowo pos.	1	6
67	Nieświatowice	Wieżychowski	75	—	Nieświatowice	19	184
68	Budziejewo	Swinarski	76	—	Budziejwo	16	141
69	Podlesie kościelne	Janicki	77	—	Podlesie kościel.	23	143
			—	71	Szyszak k.	1	7
70	Zbietka	Janicki	—	72	Zbietka	12	77
71	Sarbia	Knoll	78	—	Sarbia	20	247
72	Podlesie wysokie	Knoll	79	—	Podlesie wysokie	17	151
73	Chociszewo	Seredyński Józef	80	—	Chociszewo	10	119
			—	73	Chociszewo Ol.	3	21
74	Roszkowo	Swinarski	81	—	Roszkowo	14	126
			—	74	Nadmłyn	2	17
			82	—	Rakujady	11	130
75	Lechlin	Dunin	83	—	Lechlin	19	158
			—	75	Lechlin Ol.	6	39
76	Łosiniec	Dunin	84	—	Łosiniec	18	183
77	Przysieka	Moszczeński Antoni	85	—	Przysieka	18	191
			—	76	Fankowo pos,	1	17
			—	77	Kurek fol.	3	27
			86	—	Przysieka Ol.	18	135
78	Łaziska Amt	Rząd	87	—	Łaziska	21	235
			—	78	Adolfowo fol.	2	21
			88	—	Ochodza	15	182
			89	—	Sienno	14	156
			—	79	Namoczydłok k.	1	8
			—	80	Pląskowo	8	97
			90	—	Popowo kościel.	28	234
			91	—	Kakulin	14	108
			92	—	Wiela	12	117
			—	81	Mieściko-ulica	10	85
79	Gorzewo	Drwęski	—	82	Gorzewo	11	94
80	Wągrowiec Amt	Rząd	—	83	Popowo kol.	3	14
			—	84	Wymysławek fol.	6	56
						446	4.066

1435. 5. OKOŁO MIASTA SKOK.

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
80	Glinno	Skoraszewski Antoni	—	85	Glinno	12	68
			—	86	Kasztelany pos. l.	4	40
			—	87	Niedarzyn	6	36
			—	88	Sosnowice k.	1	12
81	Wysoka	Skoraszewski Józef	—	89	Wysoka	13	84
82	Stawiany	Kalkstein Ferdynand	—	90	Stawiany	15	85
			—	91	Ignacewo fol.	4	12
			—	92	Koszary p. leś.	4	16
			—	93	Młynki pos. leś.	5	23
			—	94	Nowy mł.	1	4
			93	—	Rojewice	25	157
			—	95	Sława fol.	1	9
			—	96	Szczodrochowa	15	65
			—	97	Zawady k.	2	15
83	Dzwonowo	Miączyńska Michaela	94	—	Dzwonowo	14	166
			95	—	Berenbusz	18	132
84	Pawłowo	Miączyńscy	96	—	Pawłowo	18	302
			—	98	Narożnik k.	1	14
85	Skoki	Skoraszewski	—	99	Skoki	8	95
			—	100	Nadoł mł.	2	3
			—	101	Piła mł.	2	19
86	Rościnno	Miasto Skoki	97	—	Rościnno	12	106
			—	102	Folusz	1	4
—	Łaziska Amt	Rząd	98	—	Bliżyce	18	153
						202	1.620

1436. 6. OKOŁO MIASTA WĄGROWCA.

87	Sierniki	Radoliński	99	—	Sierniki	19	259
			—	103	Bnino fol.	1	5
			—	104	Grzybowo	10	98
			—	105	Grzybowo Ol.	11	82
			—	106	Jakubowo Ol.	10	94
			100	—	Marlewo	15	167
			101	—	Mikołajewo Ol.	20	159
			—	107	Nowy gościniec Ol.	5	45
			102	—	Prusiec albo Prusce	16	250
			—	108	Prusiec mł.	2	13
			—	109	Stare	9	62
			—	110	Wojciechowo Ol.	13	87
88	Wiatrowo	Moszczeński Ignacy	103	—	Wiatrowo	20	227
			—	111	Marynka pos. leś.	1	10
			—	112	Pokrzywnica	2	26
			104	—	Pokrzywnica Ol	12	105
			—	113	Wiatrowo mł.	2	64
			—	114	Żelaska Ol.	3	48

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
89	Runowo	Sulczewski	105	—	Runowo	19	176
			—	115	Runowo Ol.	11	91
90	Potulice	Biegański Franciszek	106	—	Potulice	30	295
			—	116	Józefowo Potulickie	11	78
			—	117	Potulice mł.	1	19
			—	118	Potulice Ol.	9	66
			—	119	Stary folwark	7	13
			—	120	Nowy folwark	3	22
91	Rudnicze	Zakrzewski Seweryn	107	—	Rudnicze	22	188
92	Żelice	Nieżychowski	108	—	Żelice	40	334
			—	121	Brzozogaj p. leś.	1	8
			—	122	Michałkowice fol.	5	52
93	Brzezna	Kierski Józef	109	—	Brzezna	20	182
			—	123	Brzezna Ol.	10	70
94	Micharzewo	Probostwo Łekno	—	124	Micharzewo	6	35
—	Łaziska Amt dawny	Rząd	—	125	Jankowo	5	52
			110	—	Lęgowo	14	124
			—	126	Podklasztorze	16	86
			—	127	Rgielsko	14	79
			—	128	Straszewo mł.	2	31
			—	129	Marcinkow pos. l.	1	6
			—	130	Suczysko k.	1	—
			—	131	Ostrowo mł.	3	27
95	Wągrowiec	Rząd	111	—	Tuniszewo	14	154
			112	—	Bartodzieje	10	132
			—	132	Bobrowniki fol.	5	48
			—	133	Bobrowniki	6	62
			—	134	Bobrowka fol.	3	45
			—	135	Frymark p. leś.	1	7
			—	136	Kaliszany	8	72
			113	—	Kaliszany kol.	14	133
			114	—	Kamieniec	12	115
			—	137	Kamieniec Ol.	6	57
			—	138	Kobylce	9	86
			115	—	Nowe	14	160
			116	—	Sarbka	9	138
96	Nielba	Miasto Wągrowiec	—	139	Hermanowo k.	1	9
			—	140	Nielba fol.	1	2
			—	141	Rutki kol.	1	5
			—	142	Sadki fol.	1	4
						537	5.061

1437. 7. OKOŁO MIASTA ŁEKNA.

97	Siedleczko	Viertel	117	—	Siedleczko	11	134
98	Kołybki	Sobierajski Ignacy	118	—	Kotybki	15	133
			119	—	Rakowo	9	121

Majętność		Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
99	Niemczyn	Goślinowski Józef	120	—	Niemczyn	23	190
100	Niemczynek	Markiewicz J.	121	—	Niemczynek	9	103
101	Stępuchowo	Moszczeński Wincenty	122	—	Stępuchowo	22	184
			123	—	Brudzyn	27	237
			—	143	Dziekczyn fol.	2	13
			124	—	Gruntowice	17	105
			—	144	Kozielsko	12	87
			—	145	Łapaj k.	1	13
			—	146	Mirkowice wiel.	12	67
			—	147	Mirkowice małe	7	51
			—	148	Modrzewie fol.	1	15
			—	149	Pazdrowice fol.	1	25
			—	150	Pątnowo fol.	1	11
			—	151	Werkowo	11	86
102	Łekno	Recke Agnieszka	—	152	Łekno	7	78
			—	153	Ludwikowo fol.	2	45
			—	154	Kiedrowo	8	68
			—	155	Kozlonka	9	78
			125	—	Mrowinice	13	132
			—	156	Nowa wieś	6	70
			126	—	Rąbczyn	2	293
103	Redgoszcz	Łącki Antoni	—	157	Redgoszcz	11	93
			—	158	Tumidaj pos. leś.	2	18
			127	—	Wybranowo	10	126
			128	—	Żabiczyn	18	196
			129	—	Zakrzewo	14	112
—	Łaziska Amt	Rząd	130	—	Bracholin	9	103
—	Turza Amt	Rząd	131	—	Mokronosy	23	189
—	Wągrowiec Amt	Rząd	—	159	Ruda mł.	2	16
			132	—	Tarnowo	11	110
			—	160	Bukowie	5	48
			—	161	Bukowie pos. leś.	1	6
			133	—	Durowo	10	107
			134	—	Koninek	7	102
			135	—	Krosno	9	114
			—	162	Kaliska kol.	9	44
						369	3.723

1438. ZEBRANIE MIAST I WSI.

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1. Wągrowiec .	150	2.048	665	6.353
	2. Skoki . . .	130	991		
	3. Gołancz . . .	100	948		
	4. Łapinno . . .	80	605		
	5. Mieścisko . .	50	595		
	6. Janowiec . .	60	471		
	7. Łekno . . .	55	431		
	8. Żerniki . . .	40	264		

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Wsie . .	W pierwsz. oddziale	710	7.209	3.138	29.562
	W drugim	463	4.392		
	W trzecim —	411	3.491		
	W czwartym —	446	4.066		
	W piątym —	202	1.620		
	W szóstym —	537	5.061		
	W siódmym —	369	3.723		
	Ogół			3.803	35.915

1439. W liczbie wsi i osad 297 powiatu Wągrowieckiego (art. 1430) znajduje się:

	Wsie i osady	
	większe	mniejsze
1. Wsi obejmujc. 100 głów ludności i więcej	129	—
z mniejszą ludnością	—	62
2. Folwarków oddzielnych	—	37
3. Kolonji 8, t. j. z ludnoś. 100 głów i więcej	2	—
z mniejszą ludnością	—	6
4. Olendrów 17, t. j. z ludnoś. 100 gł. i więcej	4	—
z mniejszą ludnością	—	13
5. Posad leśnych i innych	—	19
6. Karczem	—	10
7. Młynów, t. j. wodnych 14, folusz 1, łącznie	—	15
Ogół większych i mniejszych	135	162
Łącznie	297	

26. POWIAT WYRZYSKI

1. OPIS OGÓLNY.

1440. Powiat Wyrzyski graniczy na północ z powiatem Złotowskim okręgu regencyjnego Kwidzyńskiego; na wschód z powiatem Bydgowskim; na południe z powiatem Szubińskim, Wągrowieckim i Chodzieskim; na zachód z tymże powiatem Chodzieskim.

1441. Kraj powiatu Wyrzyskiego jest równiną na której gdzie niegdzie wznaszają się małe wzgórza, jako to około wsi Runowa i Womwelna.

1442. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest uprawa roli, handel spławny i chów bydła. Na końcu roku 1837 liczono w powiecie koni i źrebiąt 5.387; bydła 17.145; owiec 105.314; kóz 162; świń 6.958; w ogóle sztuk 134.966 [1]). Na jednę milę □ wypadało w tym roku koni 250; bydła 797; owiec 4.898; kóz 7; świń 323; w ogóle sztuk 6.275. Powiat zatem Wyrzyski należał do jedenastu powiatów Księztwa najzamożniejszych w dobytek i w ich liczbie zajmował dziewiąte miejsce.

1443. Powiat Wyrzyski ma obszerności mil □ 21,50 [2]) albo włok Polskich 7.025 [3]) albo morgów Magdeburskich 462.041 [4]).

1444. Z tej obszerności liczyć można przez przybliżenie, gruntu średnio-urodzajnogo 346.522 morgów Magdeburskich, letkiego 77.006, błotnego 38.513 morgów Magdeburskich [5])

1445. Ludność ogólna powiatu Wyrzyskiego wynosiła w roku 1831 podług spisu regencyjnego głów 33.298, sto-

1) 2) Hoffman's *Bevölkerung.*
3) Kolberga Tabelle miar i wag.
4) Zedlitz, *Staats Kräfte* I. 43.
5) *Karte der Fruchtbarkeit des Bodens.*

sunkowa na 1 □ mili głów 1.549; miejska 7.606, wiejska 25.692; katolicka 15.541, protestantska 15.999, żydowska 1.758 [1]). W roku 1837 ludność ogólna wynosiła podług Hoffmana głów 37.825; miejska 7.922, wiejska 29.903; stosunkowa ogólna na 1 □ mili głów 1.769 [2]). Dymów liczono w powiecie Wyrzyskim w roku 1931 miejskich 851, wiejskich 2.674, w ogóle 3.525 [3]) Tychże dymów liczono w 1837 roku 3.700 [4]).

1446. Powiat Wyrzyski obejmuje 45 parafji katolickich i 5 protestantskich. Do katolickich należą kościoły *parafialne* jako to, w miastach: Miasteczko, Nakło, Wysoka, Wyrzysk, Łobżenica, Mrocza; we wsiach: Glesno, Kosztowo, Krostkowo, Bługowo, Dzwierszno, Gromadno, Runowo, Womwelno, Zabartowo; kościół *filialny* jeden w Gorkach Ks. Ks. Bernardynów [5]). Do protestantskich należą kościoły *parafialne* w Nakle, Łobżenicy, Brzostowie, Grabowie, Mroczy. *Filialne* w Polichnie, Sadkach, Karnowie, Olszewku, Glisznie, Dembionku, Trzechwsiach, Fridrichshorst, Wyrzysku, Brzozowce, Miasteczku, Białośliwie, Grabionnej, Wielkiej Wysokiej, Rościminie, Wielkim Toninie.

1447. Żydzi mają w powiecie Wyrzyskim synagog trzy: w Łobżenicy, Nakle i Mroczy.

1448. Rzek w powiecie jest ośm: to jest większa jedna i siedem mniejszych. Większa jest *Noteć* która od południa odgranicza powiat Wyrzyski od Chodzieskiego, Wągrowieckiego i Szubińskiego prawie w całej długości powiatu. Mniejsze rzeczki są: *Łobzonka* przerzynająca powiat od północy na południe i wpadająca do Noteci pod wsią Brzozowka; *Gniła* która może się uważać za odnogę Noteci; *Lubsia* wypływająca z jeziora Trzywsie i wpadająca do Łobzonki między wsiami Kościerzyn wielki i Kościerzyn mały; *Rudna* biorąca swój początek w bagnie Dembnowskim i łącząca się z Łobzonką między miastem Wyrzyskiem i folwarkiem Karolewo; *Młyńska północna* wychodząca z jezior Runowskich i Rosminskich i wpadająca do Rudni pod

1) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
2) Hoffman's *Bevölkerung.*
3) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
4) *Die Provinz Posen.*
5) *Directorium officii divini Gnesnae 1845.*

wsią Radzice; *Rakitka* wychodząca z jeziora Zabartowo, przechodząca przez jezioro Wiele, około miasta Mroczy, wsi Sadki, Samostrzel i łącząca się z Gniłą niedaleko młyna Stojek; *Młyńska wschodnia* wypływająca z pwiatu Bydgowskiego i pod Nakłem wpadająca do Noteci.

1449. Jezior w powiecie jest 50; do znaczniejszych 8 należą Sławianowo, Trzywsie, Borzyszkowo, Rosmin, Wiele, Drzewianowo, Falmirowo, Trzeboń.

1450. Lasy znaczniejsze w powiecie są: Stareński, Tłukomski, Bługowski, Łobzonkowski, Runowski, Witosławski, Luchowski, Trzeboński, Topolski, Liszkowski, Dembnowski, Gleśnowski, Nieżuchowski, Wysocki, Brzostowski i Grabowski. Do rządowych lasów, leśnictwa nie formujących, należą Wyrzyski i Nakielski.

1451. Dobra rządowe w powiecie składają dwie ekonomie zadzierżawione, Białośliwską i Wyrzyską, i jeden urząd ekonomiczno-poborowy także w Wyrzysku.

1452. Powiat Wyrzyski ma komunikacyą główną wodną w Noteci, od Nakła żeglowną na statki większe Odrzańskie, a przez nią w kanale Bydgowskim także z jednej strony handlować może ze Szczecinem i Hamburgiem, a z drugiej z Gdańskiem. Lądową komunikacyą ma w gościńcu bitym Bydgowskim, który przez całą długość powiatu, to jest przez mil 7 ¼ przechodzi od lasu Grabowskiego, do punktu między Sleszynem i wsią Trzeciewnicą na granicy powiatu Bydgowskiego położonego.

1453. Traktu większego w powiecie nie masz żadnego.

1454. Traktów mniejszych jest 7: jeden z Piły na Wysokę, Łobżenicę do Frydlandu; drugi z Nakła na Łobżenicę do Złotowa; trzeci z Koronowa na Mroczę, Łobżenicę do Złotowa; czwarty z Łobżenicy na Mroczę do Bydgoszczy; piąty z Łobżenicy na Wysokę, Grabowę do Chodzieży; szósty z Kcyni na Nakło, Mroczę do Wandsburgu; siódmy z Wągrowca na Nakło do Chojnicy.

1455. Stacyi konnych pocztowych w powiecie jest 4: w Nakle, Wyrzysku, Łobżenicy i Grabowie; listowa jedna w Mroczy.

1456. Cały dzisiejszy powiat Wyrzyski wchodził do składu dawnego województwa Gnieznieńskiego ze wszystkiemi mia-

stami w obszerności mil □ 21,50. Północna część powiatu, tak jak zachodnia powiatu Złotowskiego, przytykająca do Pomorza, nazywała się dawniej Krajną.

1457. Powiat Wyrzyski ma miast 6, majętności 43, wsi większych 95, wsi i osad mniejszych 74; w ogóle wsi i osad 169.

2. MIASTA.

1458. Powiat Wyszyski ma miasta następujące: Łobżenica, Nakło, Mrocza, Wyrzysk, Wysoka, Miasteczko.

1459. *Łobżenica (Lobsens)*, nad rzeczką Łobzonką albo Kaszubką położone miasto, miało w 1811 domów 246 ludności 1637; w 1831 r. domów 291, ludności ogólnej głów 2.384, w tej liczbie katolickiej 610, protestantskiej 984, żydowskiej 790 [1]). W roku 1837 podług Hoffmana ludności ogólnej głów 2.524; w tej liczbie chrześcijańskiej 1.715, żydowskiej głów 809 [2]). Należy do Ebersa Pawła. Ma kościół katolicki parafialny i o ćwierć mili w Gorkach kościół filialny z dawnym klasztorem Ks. Ks. Bernardynów; kościół protestantski parafialny i synagogę. Był tu dawniej sąd pokoju, dziś urzęduje sąd ziemsko-miejski. Mieszkańcy trudnią się handlem zbożowym, garbarstwem, wyrabianiem sukna i koronek. Miasto ma od 6 października 1837 roku ordynacyą miejską, liczy się do klassy III. podatku przemysłowego i ma cztery jarmarki w roku, dwódniowe, kramne i na bydło: dnia 5 kwietnia, 8 czerwca, 18 września, 20 listopada. Łobżenica była w XVI. wieku własnością rodziny Krotowskich. Od roku 1615 przechodziła następnie w ręce Sieniawskich, Kostków, Grudzińskich, Opalińskich, Łąckich, Radolińskich i Łochockich. Kościół paraflalny katolicki podług napisu na zewnętrznej ścianie kościoła na kamieniu umieszczonego, miał być założony w r. 1141, przez trzech braci z Łobżenicy. Budowa jednak kościoła dzisiejszego zdaje się być dziełem XVI. wieku [3]). Około roku 1550 Jan Krotowski wojewoda Inowrocławski oddał ten kościół brabiom Czeskim w ręku których ośmdziesiąt lat zostawał.

1) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
2) Hoffman's *Bevölkerung* str. 86. 239.
3) Wspomnienia Wielkopolski p. Ed. Raczynskiego II. 404.

Sieniawscy nabywszy majętność Łobżenicę zwrócili go katolikom. W roku 1667 bracia Czescy wygnani zostali z Łobżenicy przez Andrzeja Grudzińskiego ówczesnego dziedzica. Pomiędzy nagrobkami w tym kościele znajdującemi się, jest grób Gagaczyków majętnych mieszczan Łobżenickich; rodzina ta wygasła w końcu XVII wieku. Kościół i klasztor Ks. Ks. Bernardynów w Gorkach założony został XVI. wieku przez Raczyńskich. W późniejszym czasie przekształcili go i rozprzestrzenili Łakińscy [1]). Jest w Łobżenicy poczta konna która odwozi do Wyrzyska i Mroczy. Odległość od miasta powiatowego Wyrzyska mil 1 ½, od Bydgoszczy mil 7 ½, od Poznania mil 13.

1460. *Nakło*, nad rzeką Notecią położone miasto, miało w 1811 domów 260, ludności 1.172, w 1831 roku domów 234, lunności ogólnej głów 2.138; w tej liczbie katolickiej 920, protestantskiej 610, żydowskiej 608 [2]). W roku 1837 podług Hoffmana ludności ogólnej głów 2.320, w tej liczbie chrześcijańskiej 1.533, żydowskiej 787 [3]). Należy do rządu. Ma kościoł katolicki parafialny, kościół protestantski parafialny i synagogę. Mieszkańcy trudnią się handlem zbożowym który na Noteci i kanale Bydgowskim jest bardzo kwitnący, tudzież wyrabianiem kapeluszów. Miasto ma ordynacyą miejską nadaną sobie od 24 września 1835 roku, liczy się do klassy III. podatku przemysłowego i ma cztery jarmarki w roku dwudniowe, kramne i na bydło: dnia 10 kwietnia, 26 czerwca, 21 sierpnia, 23 października odbywające się. Miasto Nakło jest starożytnem. Już w XI. wieku współcześni pisarze nazywają go ludnem i obronnem. Marcin Gallus wspomina oprócz tego o zamku Nakielskim że w tenczas już był warownym. W tymże XI. wieku było Nakło jak się już zdaje stołecznem jednego z Książąt Pomorskich. W roku 1092 Władysław Herman nadaremnie go oblegał. Bolesław Krzywousty dobył go w 1120 W XIII. wieku Książęta Wielkopolscy toczyli boje o ten zamek z Książętami Pomorskiemi [4]). W 1255 Wiel-

3) Wspomnienia Wielkopolski II. 393.
3 *Verzeichniss aller Ortschaften.*
2) Hoffman's *Bevölkerung* str. 86. 239
2) Wspomnienia Wielkopolski II. 393.

polanie odsłąpili od oblężenia nie mogąc zdobyć warowni. Było to miejsce twarde ku zdobyciu mówi Bielski. W roku 1299 Władysław Łokietek nadał miastu Nakłowi prawo Magdeburskie [1]). W roku 1330 spalili Nakło Krzyżacy. Kazimierz Wielki odbudował je i murem opasał. Za panowania Jana Kazimierza opanowali Nakło i spalili Szwedzi. Odtąd miasto lubo było powiatowem i grodowem, już z gruzów za Polskiego rządu nie powstało [2]) Byli dawniej Kasztelanowie Nakielscy. Pierwszym Kasztelanem mniejszym Nakielskim od czasu Augusta II. był podług Autora Skarbca Kąsinowski w 1737, ostatnim był Zakrzewski Władysław w roku 1788. — Jest w Nakle poczta konna która odwozi do Bydgoszczy, Kcyni, Wyrzyska, Łobżenicy i Mroczy. Odległość od Wyrzyska mil 3 ¼, od Bydgoszczy mil 4, od Poznania mil 13.

1461. *Mrocza, (Mrotschen)* nad rzeczką Rakitką położona, miała w 1831 domów 132, ludności 710; w 1831 roku domów 130, ludności ogólnej głów 1032, w tej liczbie katolickiej 460, protestantskiej 384, żydowskiej 188 [3]) W roku 1837 podług Hoffmana ludność ogólna wynosić miała głów 940 [4]). Tu znowu okazuje się niedokładność jednego albo drugiego podania. Należy do Rządu. Ma kościół katolicki parafialny, kościół protestantski filialny i synagogę. Mieszkańcy trudnią się po większej części uprawą roli. Mają cztery jarmarki w roku dwudniowe kramne i na bydło: dnia 28 marca, 23 maja, 19 lipca, 25 października odbywające się. Jest tu poczta listowa. Odległość od Wyrzyska mil 3 ½, od Bydgoszczy mil 4, od Poznania mil 14 ¾.

1462. *Wyrzysk, (Wirsitz)* nad rzeczką Łobzonką położone stołeczne powiatu miasto, miało w 1811 domów 53, ludności 361; w 1831 roku domów 69, ludności ogólnej głów 781, to jest: katolickiej 326, protestantskioj 385, żydowskiej 70 [5]). W roku 1837 podług Hoffmana wynosiła ludność ogólna głów 808 [6]). Należy do rządu. Ma kościół

1) *Codex Diplom. M. Pol.* str. 90.
2) Wspomnienia Wielkopolski.
3) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
4) Hoffman's *Bevölkerung.*
5) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
6) Hoffman's *Bevölkerung.*

katolicki parafialny, kościół protestantski filialny. Urzęduje tu landrat powiatowy i urząd ekonomiczny (Amt), tudzież urząd ekonomiczno-poborowy, urząd poborowy i fizykat. Mieszkańcy trudnią się nieco sukiennictwem lecz po większej części rolnictwem. Miasto ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło: dnia 4 maja, 10 lipca, 27 września, 18 grudnia. Jest tu poczta konna która odwozi do Łobżenicy, do Mroczy, do Nakła i do Grabowa. Odległość od Bydgoszczy mil 7 ¼, od Poznania 12 ½.

1463. *Wysoka (Wissek)*, o ¾ mili na północ do gościńca bitego Bydgowskiego położone miasto, miało w 1811 domów 74, ludności 465; w 1831 roku domów 76, ludności ogólnej głów 737, to jest: katolickiej 416, protestantskiej 277, żydowskiej 44 [1]). W roku 1837 podług Hoffmana ludność ogólna wynosiła głów 755 [2]). Należy do rządu. Ma kościół katolicki parafialny. Mieszkańcy trudnią się głównie uprawą roli. Miasto ma cztery jarmarki w roku kramne i na bydło: dnia 7 lutego, 20 kwietnia, 17 lipca, 14 listopada odbywające się. Jest tu poczta listowa. Odległość od Wyrzyska mila 1, od Bydgoszczy mil 8 ¼, od Poznania mil 14 ¼.

1464. *Miasteczko (Städtchen)*, pół mili na południe od wsi Grabowa, i pół mili na północ od Noteci położone, miało w 1811 domów 50, ludności 317; w 1831 roku domów 51, ludności ogólnej głów 534, w tej ilości katolickiej 194, protestantskiej 300, żydowskiej 40 [3]). W roku 1837 podług Hoffmana ludność ogólna wynosiła 575 [4]). Należy do Rozenau. Ma kościół katolicki parafialny, kościół protestantski filialny. Mieszkańcy głównie trudnią się rolnictwem. Jest tu poczta listowa. Odległość od Wyrzyska mil 2 ¾, od Bydgoszczy mil 10, od Poznania mil 11 ¼.

3. WSIE.

1465. Powiat Wyrzyski obejmuje wsi większych 95, wsi i osad mniejszych 74, w ogóle wsi i osad 196. Wsie te należą do majętności 43; to jest rządowych 3, prywatnych 30.

1) 3) *Verzeichniss aller Ortschaften.*
2) 4) Hoffman's *Bevölkerung.*

	Majętność	Właściciel	Nr. wsi większej	Nr. wsi mniejszej	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
1	Bondecz	Grabowski Modest	1	—	Bondecz	17	163
2	Brzostowo	Rozenau Ferdynand	2	—	Brzostowo	21	360
			3	—	Arendtwalde	19	169
3	Chrząstowo	Borke	4	—	Chrząstowo	10	122
4	Czajcz	Kupfer Henryk	5	—	Czajcz	25	324
			—	1	Czajcz nowy kol.	3	50
			—	2	Eleonorow fol.	1	4
5	Szczerbin	Raddaj Franciszek	6	—	Szczerbin	15	117
6	Dembówko	Klawitra S. S.	7	—	Dembowko	16	203
7	Dembowo	Homejer Frydryk	8	—	Dembowo	21	264
8	Falmirowo	Westarp Hr.	9	—	Falmirowo	17	145
			10	—	Dobrzeniewo	15	102
			—	3	Kijaszkowo fol.	2	29
			11	—	Gromadno	36	321
			—	4	Kławek mł.	4	44
			12	—	Kruszki	34	339
			13	—	Młotkowo	20	216
			—	5	Młotkowki	6	57
9	Glesno	Bniński Konst.	14	—	Glesno	22	184
			—	6	Gliszczynek fol.	1	22
			—	7	Ruda k.	6	46
			—	8	Ruda mł.	2	20
10	Grabionna	Saenger Ernst	15	—	Grabionna	31	452
11	Grabowo	Saenger Ernst	16	—	Grabowo	36	420
12	Jaszkowo	Grabowski Józef	17	—	Jaszkowo	14	116
13	Jeziorki	Sikorski Józef	18	—	Jeziorki	18	201
			19	—	Bąkowo kol.	52	330
			—	9	Komorowo fol.	3	18
14	Kosztowo	Sikorski Leon	20	—	Kosztowo	28	237
15	Krostkowo	Sikorski Ign.	21	—	Krostkowo	25	267
			—	10	Roznowo	4	30
16	Karnowko	Schmekel Karol	22	—	Karnowko	20	120
			—	11	Koziagóra fol.	3	20
17	Kościerzyn mały	Wiese Henryka	23	—	Kościerzyn mały	17	127
18	Liszkowo	Witzlebena S. S.	24	—	Liszkowo	31	307
			—	12	Dombrowka fol.	3	40
			—	13	Massowo fol.	1	28
			25	—	Kościerzyn wielki	40	323
			—	14	Liszkowko fol.	6	63
			26	—	Radzice	48	421
19	Łobżenica	Ebers Paweł	27	—	Bługowo	16	130

Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
		—	15	Bukowo *(Buchholz)*	5	25
		—	16	Chlebno fol.	2	16
		28	—	Franciszkowo	23	131
		—	17	Florowo fol.	1	16
		—	18	Górki klasztor	4	16
		29	—	Kunowo	22	188
		—	19	Łobzonka fol.	2	22
		—	20	Łochocin fol.	6	87
		30	—	Luchowo	27	240
		31	—	Piesno	31	204
		—	21	Piesno mł.	1	9
		—	22	Piesno folusz	1	6
20 Rataje	Ebers Paweł	32	—	Rataje	50	357
		33	—	Walentynowo	24	131
21 Mirucin	Grabowski Józef	34	—	Mirucin	14	141
22 Mościska	Schmidt Emanuel	35	—	Mościska	30	344
		—	23	Kistrynek	5	54
23 Paterek	Miasto Nakło	—	24	Nakło pos.	3	22
		36	—	Paterek	39	325
24 Nieżuchowo	Rydzyński Mateusz	37	—	Nieżuchowo	31	362
		38	—	Nieżuchowo małe	13	131
25 Poburki wielkie	Kierska Rozalia	39	—	Poburki wielkie	12	145
		—	25	Poburki małe	5	78
26 Runowo	Jaffe	40	—	Runowo	70	532
		—	26	Biegodzin pos.	3	33
		41	—	Borzyszkowo	10	128
		42	—	Czarnuń	17	125
		43	—	Dzwierzchno	57	620
		—	27	Zgniłka pos.	2	41
		44	—	Witrogoszcz	41	439
		—	28	Witrogoszcz mł.	2	10
		—	29	Izdebki	12	80
		45	—	Rościmin	31	321
		—	30	Runowo mł.	2	7
		46	—	Dziekciarnia	21	217
		—	31	Stebenki pos.	3	27
		—	32	Białowicza pos.	2	34
		47	—	Wiele	18	218
27 Rzęszkowo	Klawitra S. S.	48	—	Rzęszkowo	20	240
28 Dombki	Bniński Józef	49	—	Dombki	30	223
29 Samostrzel	Bniński Józef	50	—	Samostrzel	18	256
		51	—	Aniela	23	130
		—	33	Dombki mł.	1	9
		—	34	Ignalin fol.	1	15
		52	—	Konstantynow	21	130
		53	—	Kraczki	13	155
		54	—	Łodzia	26	130
		55	—	Mrozowo	20	167
		—	35	Mrozowko fol.	1	5

	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			—	36	Wymysłowo k.	1	6
			—	37	Ostrowek fol.	2	17
			—	38	Ostrowidz kol.	11	82
			56	—	Smielin	19	175
			—	39	Słojen mł.	1	8
			—	40	Zwierzyniec fol.	2	9
			57	—	Żelazno	23	251
30	Stareń	Klawitra Dawida S. S.	58	—	Stareń	35	258
			—	41	Gaćki fol.	1	9
31	Suchary	Schlipper Maurycy	—	42	Suchary	14	99
32	Tłukom	Goltz Gustaw	59	—	Tłukom	24	303
33	Topola	Grabowski	60	—	Topola	22	245
			—	43	Józefinow fol.	3	28
			—	44	Zawada mł.	3	16
34	Trzeboń	Tepper Henryk	61	—	Trzeboń	14	147
35	Tuszkowo	Linden H.	62	—	Tuszkowo	19	217
36	Wysoka mała	Wiese Karol	63	—	Wysoka mała	9	161
37	Witosław	Koczorowski Tertulian	64	—	Witosław	28	280
			65	—	Broniewo	15	134
			66	—	Dembionek	48	484
			67	—	Dembno	18	243
			—	45	Jeziorki	10	88
			—	46	Nowymłyn mł.	1	18
			68	—	Orle	15	139
			—	47	Orle mł.	2	17
38	Womwelno	Grabowski Józef	69	—	Womwelno	40	311
			—	48	Tonin mały	9	89
39	Wyrża	Lehman Ernest	70	—	Wyrża	17	211
			—	49	Janowo fol.	1	6
			—	50	Siekierkowo fol.	3	27

1467. WSIE RZĄDOWE.

40	Białośliw (*Amt*)	Rząd	71	—	Białośliw	63	751
			—	51	Kocich mł.	1	20
			—	52	Wolsko kol.	6	88
			72	—	Rudy	19	177
			—	53	Wydor mł.	2	21
			73	—	Wysoka wielka	19	256
			74	—	Wolsko	15	197
			—	54	Wymysłowo fol.	1	23
41	Mroczeń	Kowalski Michał	75	—	Mroczeń	7	135
—	Wyrzysk (*Rent-Amt*)	Rząd	76	—	Bielawy	13	103
			—	55	Chwałki mł.	2	29
			77	—	Dronżno	10	109
			—	56	Dronżonek fol.	2	6
			78	—	Drzewianowo	32	321

№	Majętność	Właściciel	Ner wsi w.	Ner wsi mn.	Nazwanie wsi i osady	Dymy	Ludność
			79	—	Gliszcz	19	146
			80	—	Karnowo	14	158
			—	57	Konstantowo	4	34
			81	—	Kossowo	17	148
			—	58	Krukowek	12	87
			—	59	Lubaszcz	3	56
			82	—	Małocin	18	167
			83	—	Olszewko	20	181
			—	60	Ostrowo	7	77
			—	61	Ostrowek fol.	4	37
			—	62	Paterek	8	55
			—	63	Pieczysko pos.	6	77
42	Polichno	Ekert	84	—	Polichno	24	412
—	Wyrzysk *(RentAmt)*	Rząd	85	—	Polichno kol.	21	162
			—	64	Rudki mł.	2	24
			86	—	Skoraczewo	17	101
			—	65	Skoraczewo kol.	12	66
			—	66	Skoraczewko	4	30
			—	67	Słupowka	4	30
			87	—	Tonin wielki	20	173
			88	—	Trzeciewnica	43	339
			89	—	Zabartowo	25	214
43	Wyrzysk *(Amt)*	Rząd	—	68	Wyrzysk fol.	9	67
			90	—	Brzozowka kol.	30	175
			91	—	Frydrykowo ko.	79	545
			-	69	Schönwerder p.	4	53
			—	70	Grunberg pos.	1	7
			—	71	Karolewo fol.	1	11
			92	—	Nowa wieś	20	290
			93	—	Osiek	41	448
			—	72	Pracz fol.	3	24
			94	—	Sadki	39	290
			95	—	Sadki kol.	28	246
			—	73	Sadki mł.	2	25
			—	74	Żuławka kol.	6	50
						2.674	25.692

1468. ZEBRANIE MIAST I WSI.

		Dymy	Ludność	Dymy	Ludność
Miasta	1. Łobżenica . .	291	2.384	851	7.606
	2. Nakło . . .	234	2.138		
	3. Mrocza . . .	130	1.032		
	4. Wyrzysk . .	69	781		
	5. Wysoka . .	76	737		
	6. Miasteczko . .	51	534		
Wsie	—	—	—	2.674	25.692
	Ogół			3.525	33.298

1469. W liczbie wsi i osad 169 powiatu Wyrzyskiego (art. 1465) znajduje się:

	Wsie i osady	
	większe	mniejsze
1 Wsi obejmując. ludności 100 głów i więcej	90	—
z mniejszą ludnością	—	17
2 Folwarków	—	26
3 Kolonji z ludnością 100 głów i więcej . .	5	—
z mniejszą ludnością	—	5
4 Posad leśnych i innych	—	8
5 Karczem	—	2
6 Młynów i zakładów oddzielne osady składających, to jest: młynów wodnych 15, folusz 1	—	16
Ogół większych i mniejszych . .	95	74
Łącznie	169	

SPIS ALFABETYCZNY
MIAST KSIĘZTWA POZNAŃSKIEGO.

Miasto		Powiat
		B.
Babimost		Babimostski
Baranow		Ostrzeszowski
Barcin		Szubinski
Bledzew		Międzychodzki
Bnin		Szremski
Bojanow		Krobski
Borek		Krotoszyński
Brojce		Międzyrzecki
Budzin		Chodzieski
Buk		Bukowski
Bydgosza	11.	Bydgowski
		C.
Chodzież		Chodzieski
Czarnkow		Czarnkowski
Czempin		Kościański
Czerniejewo	4.	Gnieznieński
		D.
Dobrzyca		Krotoszyński
Dolsk		Szremski
Dubin	3.	Krobski
		F.
Fordon	1.	Bydgowski
		G.
Gąsawa		Szubiński
Gembice		Mogilnicki
Gniewkow		Inowrocławski
Gniezno		Gnieznieński
Gołancz		Wągrowiecki
Gostyń		Krobski
Grabow		Ostrzeszowski
Grodzisk	8.	Bukowski
		J.
Janowice		Wągrowiecki
Jaraczew		Szremski
Jarocin		Pleszewski
Inowrocław		Inowrocławski
Jutroszyn	5.	Krobski
		K.
Kamionna		Międzychodzki
Kargowa		Babimostski
Kcynia		Szubiński
Kębłów		Babimostski
Kempno		Ostrzeszowski
Kiszkowo		Gnieznieński
Klecko		Gnieznieński
Kobylin		Krotoszyński
Kopanica		Babimostski
Koronowo		Bydgowski
Koscian		Kościański
Kostrzyn		Srzodzki
Koźmin		Krotoszyński
Krobia		Krobski
Krotoszyn		Krotoszyński
Kruszwica		Inowrocławski
Krzywin		Kościański
Kurnik		Szremski
Kwieciszewo	19.	Mogilnicki
		L.
Leszno		Wschowski
Lwowek	2.	Bukowski
		Ł.
Łabiszyn		Szubiński
Łekno		Wągrowiecki
Łobżenica		Wyrzyski
Łopienno	4.	Wągrowiecki
		M.
Margonin		Chodzieski
Miasteczko		Wyrzyski
Międzychod		Międzychodzki
Międzyrzecz		Międzyrzecki
Miejska Górka		Krobski
Mielżyn		Gnieznieński
Mieścisko		Wągrowiecki
Mieszkow		Pleszewski
Miłosław		Wrzesiński
Mixstadt		Ostrzeszowski
Mogilno		Mogilnicki
Mosina		Szremski
Mrocza		Wyrzyski
Murowana Goslina	14.	Obornicki
		N.
Nakło		Wyrzyski
Nowemiasto		Pleszewski
Nowymost		Szamotulski
Nowytomyśl	4.	Bukowski
		O.
Oborniki		Obornicki
Obrzycko		Szamotulski
Odolanow		Odolanowski
Opalenica		Bukowski
Osieczna		Wschowski

Miasto	Powiat
Ostrorog.	Szamotulski
Ostrow	Odolanowski
Ostrzeszow 8.	Ostrzeszowski
P.	
Pakość	Mogilnicki
Piaski	Krobski
Piła	Chodzieski
Pleszew	Pleszewski
Pniewy	Szamotulski
Pobiedzisko	Poznański
Pogoszela	Krotoszyński
Poniec	Krobski
Pszczew	Międzyrzecki
Powidz	Gnieznieński
Poznań 11.	Poznański
R.	
Radolin	Czarnkowski
Rakoniewice	Babimostski
Raszkow	Odolanowski
Rawicz	Krobski
Rogowo	Mogilnicki
Rogoźno	Obornicki
Rostarzewo	Babimostski
Ryczywoł	Obornicki
Rydzyna	Wschowski
Rynarzewo 10.	Szubiński
S.	
Sarnowo	Krobski
Sierakow	Międzychodzki
Skoki	Wągrowiecki
Skwierzyna	Międzychodzki
Solec	Bydgowski
Srzoda	Srzodzki
Stęszewo	Poznański
Strzelno	Inowrocławski
Sulmierzyce	Odolanowski
Swarzędź	Poznański
Święciechowa	Wschowski
Szamocin	Chodzieski
Szamotuły	Szamotulski
Szlichtyngowo	Wschowski
Szmigiel	Kościański
Szrem.	Szremski
Szubin 17.	Szubiński
T.	
Trzcianka	Czarnkowski
Trzciel	Międzyrzecki
Trzemeszno 3.	Mogilnicki
U.	
Ujście 1.	Chodzieski
W.	
Wągrowiec	Wągrowiecki
Wieleń	Czarnkowski
Wielichow	Kościański
Wilatow	Mogilnicki
Wilkowo	Gnieznienski
Wolsztyn	Babimostski
Wronki	Szamotulski
Września	Wrzesiński
Wschowa	Wschowski
Wyrzysk	Wyrzyski
Wysoka 11.	Wyrzyski
X.	
Xiąż 1.	Szremski
Z.	
Zaborowo	Wschowski
Zaniemyśl	Srzodzki
Zbąszyn	Międzyrzecki
Zduny 4.	Krotoszyński
Ż.	
Żerkow	Wrzesiński
Żerniki	Wągrowiecki
Żnin.	Szubiński
Żydowo 4.	Gnieznieński
145.	

SPIS ALFABETYCZNY MAJĘTNOŚCI ALBO DOMINIÓW KSIĘZTWA POZNAŃSKIEGO.

Majętność	Właściciel	Powiat
A.		
Andrzychowice dolne	Mielęcki	Wschowski
Andrzychowice górne	Keintze	Wschowski
Antonin	Ks. Sułkowski	Wschowski
Arcugowo	Rożnowski	Gnieznieński
Arkuszewo 5.	Karski	Gnieznieński
B.		
Babimost zamek	Unruh	Babimostski
Baborowko	Drweński	Szamotulski
Baborowo	Dobrzycki	Obornicki
Babin	Bienkowski Ign.	Wrzesiński
Babin	Rohrman	Srzodzki

Majętność	Właściciel	Powiat
Baby	Ks. Turn Taxis	Odolanowski
Bachorzewo	Baranowski Hil.	Pleszewski
Bagatela	Biernacki	Odolanowski
Bagrowo	Dobrogojski	Srzodzki
Balczewo	Busse	Inowrocławski
Balino	Gąsiorowski	Inowrocławski
Barcin	Kunkel	Szubiński
Bardo	Suchorzewski	Wrzesiński
Bartoszewice	Müller	Krobski
Baszkow	Mielżyński Al.	Krotoszyński
Baszyny	Ks. Turn Taxis	Krotoszyński
Batkowo	M. Inowrocław	Inowrocławski
Bąk	Wollschläger	Szubiński
Bąkowo	Duszyński	Inowrocławski
Bednary	Zawadzki	Srzodzki
Belencin	Mieczkowski	Wschowski
Belencin	Mielęcki Piotr	Babimostski
Belwice	Massow	Babimostski
Bendlewo	Potocki	Poznański
Benice	Ks. Turn Taxis	Krotoszyński
Biała	Moltke	Czarnkowski
Białcz	Koszutski Joz.	Międzychodzki
Białcz	Żołtowska Józefa	Kościański
Białebłoto	M. Bydgosza	Bydgowski
Białężyce	Przystanowski	Obornicki
Białężyce	Szubert	Wrzesiński
Białokosz	Massenbach	Międzychodzki
Białośliń	Rząd	Wyrzyski
Biechow	Jagodziński	Wrzesiński
Bieganin	Grabowski	Pleszewski
Bieganowo	Bronisz	Wrzesiński
Rieganowo	Radoński Flor.	Srzodzki
Bielawy	Ciesielski	Wągrowiecki
Bielawy	Kapit. Poznań.	Bukowski
Bielawy	Wallner-S. S.	Szubinski
Bielewo	Goślinowski Ign.	Kościański
Bielsko	Kalkreuth	Międzychodzki
Biezdrowo	Bninski	Szamotulski
Biskupia	Kapit. Poznań.	Srzodzki
Bławatystare	M. Strzelno	Inowrocławski
Błażejewo	Ks. Filipini	Szremski
Błociszewo	Kęszycki	Szremski
Bobelwicko	Dziembowski	Międzyrzecki
Bobrowniki I.	Belina	Ostrzeszowski
Bobrowniki II. III.	Wiewiorowscy S. S.	Ostrzeszowski
Bodzewo	Kaulfuss	Krobski
Bogdanowo	Rząd	Obornicki
Bogusław	Radoliński	Pleszewski
Boguszyn	Szczaniecki Ludw.	Pleszewski
Bojanice	Zakrzewski Nap.	Wschowski
Bojanowo stare	Ks. Hohen-Zollern	Kościański
Bomblin	Dobrzycki Erazm	Obornicki
Bombolin	Słubicka	Inowrocławski
Bondecz	Grabowski Modest	Wyrzyski
Bonikowo	Chłapowskiego Anz. S. S.	Kościański
Borowko	Nieczkowski	Kościański
Borowo	Mizerski	Kościański
Borucin	Kiedrowski	Pleszewski
Borzejewo	Brownsford	Srzodzki
Borzęcice	Rząd	Krotoszyński
Borzęciczki	Radoliński Jul.	Krotoszyński
Bożacin	Łagiewski Lud.	Mogilnicki
Bożejewice	Kościelski Ludw.	Inowrocławski
Bożejewice	Zalewska	Szubiński
Braciszewo	Kap. Gniezn.	Gnieznieński
Branno	Bohm	Inowrocławski
Brodnica	Chłapowski Dez.	Szremski
Brodowo	Szołdrski	Srzodzki
Brody	Szczaniecki Konst.	Bukowski
Bronczewo	Raczyński Atan.	Obornicki
Bronikowo	Forster	Kościański

Majętność	Właściciel	Powiat
Broniewice	v. Tscheppe Ferd.	Mogilnicki
Broniszewice	Skorzewski Józef	Pleszewski
Bronow	Niemojowski Leop.	Pleszewski
Brzeście	Kiehn	Inowrocławski
Brzezie	Bogdański	Pleszewski
Brzezie	M. Gostyń	Krobski
Brzeźna	Kierski Józef	Wągrowiecki
Brzeźnica	Unruh	Międzychodzki
Brzeźnica	Wilkoński	Szremski
Brzostkow	Czarnecki	Wrzesiński
Brzostowo	Rosenau Ferd.	Wyrzyski
Brzożowiec	M. Trzemeszno	Mogilnicki
Brzyskorzystew	Godlewski	Szubiński
Bruczkow	Grave Karol	Krotoszyński
Brudzewo	Kurczyński	Wrzesiński
Brylewo	Osiński	Wschowski
Buczkowo	Günther L.	Inowrocławski
Budy	Rząd	Krotoszyński
Budziejewo	Swinarski	Wągrowiecki
Budzisław	Żychlinski Ferd.	Mogilnicki
Budziszewo	Łubieński Józef	Obornicki
Bukowa	Fengler	Wschowski
Bukowiec	Gersdorf Leop.	Międzyrzecki
Bukowiec	Łubieński-Szolc.	Bukowski
Buszewo	Walz	Szamotulski
Bydgosza amt	Rząd	Bydgowski
Bytyń	Mierzyński	Szamotulski
Bzowo 104.	Ławicki Win.	Czarnkowski

C.

Ceradz dolny	Breza Józef	Szamotulski
Cerekwica	Gorzeński	Pleszewski
Cerekwica	Radziminski	Poznański
Cerekwica	Rogalinski	Wągrowiecki
Chalin	Kurnatowski	Międzychodzki
Chaławy	Zakrzewski X.	Szremski
Charbowo	Brudzewski	Gnieznieński
Charcice	Zander	Międzychodzki
Chartowo	Chełmicki Piotr	Poznański
Charzewo	Brzechwa	Gnieznieński
Chełkowo	Skarzynski	Kościański
Chełmno	Szczaniecki	Szremski
Chlebowo	Ifland	Gnieznieński
Chlewiska	Niegolewski Chryz.	Szamotulski
Chlewo	Karśnicki	Ostrzeszowski
Chludowo	Treskow Otto	Poznański
Chłapowo	Radoński Fran.	Srzodzki
Chłędowo	Byszewski	Gnieznieński
Chobielin	Rutkowski	Szubiński
Chobienice	Mielżyńska Konst.	Babimostski
Chocicza	Dobrzycki	Wrzesiński
Chocicza	Sadowski	Pleszewski
Chocieszewice	Mycielski Teod.	Krobski
Chociszewo	Seredyński Józef	Wągrowiecki
Chodzież	Zach	Chodzieski
Chojnica	Bielinski	Poznański
Chomentowo	Busse Adolf	Szubiński
Chomiąża Duch.	Sulerzycki	Szubiński
Chomiąża Szlach.	Sulerzycki	Szubiński
Chorynia	Taczanowski	Kościański
Chołow	Lisiecki Józef	Odolanowski
Chraplewo	Wollschläger Nep.	Szubiński
Chróstowo	Modliński	Inowrocławski
Chrustowo	Łaszczyński	Wrzesiński
Chrzan	Mycielski Stan.	Wrzesiński
Chrząstowo	Barth Aug.	Szremski
Chrząstowo	Borke	Wyrzyski
Chudopsice	Szlichting	Bukowski
Chumiętki	Rząd	Krobski
Chwalbogowo	Mielęcki Hipolit	Wrzesiński

Majętność	Właściciel	Powiat
Chwalencin	Sikorski Ign.	Pleszewski
Chwalencinek	Trzaska Nep.	Pleszewski
Chwalibogowo	Otocki	Wrzesiński
Chwaliszewo	Czarnecki Karól	Szubiński
Chwałkowo	Bojanowscy	Krobski
Chwałkowo	Jaraczewski	Szremski
Chwałkowo	Materna	Srzodzki
Chwałkowo	Raczyński	Gnieznieński
Chwałowo	Zeidlitz	Mogilnicki
Chyby	Wolfowa	Poznański
Chycina	Kalkreuth Fryd.	Międzyrzecki
Chytrowo	Jaraczewski	Szremski
Cieśle	Wilke	Bukowski
Cieśle wielkie	M. Pyzdry	Wrzesiński
Cieslin	Sicinski	Inowrocławski
Ciężkowo	Wollschläger Mich.	Szubiński
Ciołkowo	Błociszewski	Krobski
Ciszkowo	Dzieduszycki	Czarnkowski
Czacz	Żołtowski Marc.	Kościański
Czachorowo	Budziszewski	Krobski
Czachory	Bogusławski Ludw.	Odolanowski
Czachurki	Brzeżanski Karol	Srzodzki
Czajcz	Kupfer Henryk	Wyrzyski
Czarkow	M. Kościan	Kościański
Czarnkow	Szuman Maurycy	Czarnkowski
Czarnkowska Hamernia	Boethe	Czarnkowski
Czarnotki	Karczewski Bogusł.	Srzodzki
Czarnotul	Mejer Jan	Mogilnicki
Czarny sad	Wierzbinski Waw.	Krotoszyński
Czechel	Węgierscy	Pleszewski
Czechy	Węsierski	Gnieznieński
Czekanow	Biernacki Wład.	Odolanowski
Czelimowo	Chełmicki Piotr	Gnieznieński
Czeluścin	Bielefeld	Gnieznieński
Czerlin	Zabłocki	Wągrowiecki
Czermin	Trębiński Józef	Pleszewski
Czerminek	Trębiński Józef	Pleszewski
Czerniak	Karłowski Maxym.	Mogilnicki
Czerniejewska wieś	Skórzewski	Gnieznieński
Czersk polski	v. Lippe Majorowa	Bydgowski
Czesławice	Sydow	Wągrowiecki
Czeszewo	Szuman	Wągrowiecki
Czerwona wieś	Chłapowski Stan.	Kościański
Czyste	Kryger	Inowrocławski
Cykowo 85.	Biegański	Kościański

D.

Daleszyn	Radoński	Szremski
Dalkowo	Szpital Inowrocł.	Inowrocławski
Dalabuszki	Koszucki	Kościański
Dąbecz	Ks. Sułkowski	Wschowski
Dąbrowa	Mielżynski Maciej	Babimostski
Dąbrowa	Zalewski Leon.	Wągrowiecki
Dąbrowka	Schwarzenau	Międzyrzecki
Dąbrowka	Tempelhof	Poznański
Dąbrowka - Konarzewo	Helwich	Krobski
Dąbrowka nowa	Schoppe	Bydgowski
Dąbskie górki	Ostrowski Sew.	Szubiński
Dembe	Swinarski Emil	Czarnkowski
Dembicz	Wolniewicz Ant.	Srzodzki
Dembno	Mycielski Stan.	Pleszewski
Dembogora	Busse Rozalia	Szubiński
Dembowko	Klawitra S. S.	Wyrzyski
Dembowo	Homejer Frydr.	Wyrzyski
Dąbowałęka górna i dolna	Brodowski Al.	Wschowski
Dębowałęka średnia	Brodowski	Wschowski
Dłonie	Stablewski Erazm	Krobski

Majętność	Właściciel	Powiat
Dlusko	Węsiorski Albin.	Międzychodzki
Długie stare	Mycielski Józef	Wschowski
Dobczyn	Jackowski	Szremski
Dobiesławice	Biesiekierski	Inowrocławski
Dobieszewice	Arndt Stan.	Mogilnicki
Dobieszewko	Grünert Wilhelm	Szubiński
Dobieszewo	Karłowscy S. S.	Szubiński
Dobramyśl	George	Wschowski
Dobrojewo	Kwilecka	Szamotulski
Dobrylewo	Lawrenz Frydr.	Szubinski
Domanin	Szulmirscy S. S.	Ostrzeszowski
Dombki	Bninski Józef	Wągrowiecki
Dombrowka	Mittelstädt Jan	Inowrocławski
Dombrowka		Mogilnicki
Dombrowo	Ks. Turn Taxis	Krotoszyński
Dombrowo	Cylwikowska	Mogilnicki
Domosław	Retz	Wągrowiecki
Domosławek	Mrozinski Józef	Wągrowiecki
Donaborow	Kliesch	Ostrzeszowski
Doruchow	Psarska Magd.	Ostrzeszowski
Draskowo	Springer	Czarnkowski
Drobnin	Miłkowski	Wschowski
Droszew	Bronikowski	Pleszewski
Dryżyna	Gurowski	Wschowski
Drzążgowo	Grudzinska Anna	Srzodzki
Drzewce	Mycielska Kunegun.	Krobski
Drzewce stare	Nostitz-Drzewiecki	Wschowski
Drzewce stare dolne	Peschman	Wschowski
Drzewce stare średnie	Hr. Eglofsheim	Wschowski
Drzyczkowo	Objezierski	Wschowski
Dubinko	Ks. Czartoryski	Krobski
Dulsk	Centkowska	Inowrocławski
Dusin	Kurnatowski	Szremski
Duszniki	Rząd	Szamotulski
Duszno	Stablewski Onufry	Mogilnicki
Dziadkowo	Koszutski	Gnieznieński
Działyń	Wołłowicz Eust.	Gnieznieński
Dziećmiarki	Krzyżanowski Józef	Gnieznieński
Dzięczyn	Unruh H.	Krobski
Dziembowo	Grabowski Aug.	Chodzieski
Dziennice	Kościelska Natalia	Inowrocławski
Dzierżanow	Karczewski Stan.	Krotoszyński
Dzierżążnik	Knobelsdorf	Ostrzeszowski
Dziewierzewo	Moszczeński Mat.	Wągrowiecki
Dzwonowo 64.	Miączyńska Michaela	Wągrowiecki

F.

Fabianow	Pruspolewska	Pleszewski
Falmirowo	Westarp Hr.	Wyrzyski
Franciszkański folwark 3.	M. Gniezno	Gnieznieński

G.

Gaj mały	Raczynski Atanazy	Szamotulski
Gaj wielki	Kwilecka	Szamotulski
Galewo	Kozierowska	Krotoszyński
Gałązki małe	Kiedrowski	Pleszewski
Gałązki wielkie	Sadowski	Pleszewski
Gałczyn	Brzeżański	Mogilnicki
Gałowo	Mycielski Józef	Szamotulski
Garzyn	Chłapowski	Wschowski
Gądki	Obst Józef	Szremski
Gąsawa	Rząd	Szubiński
Gąsawy	Kierski Stan.	Szamotulski
Gąszcz	Iłowiecki	Wągrowiecki
Gąszcz górny	Wittenberg Ludw.	Bydgowski
Gembice	Gorzeńska Anna	Krobski
Gembice	Paliszewski	Mogilnicki

Majętność	Właściciel	Powiat
Gembice	Paliszewski Leop.	Czarnkowski
Gęzewo	Czerwinski	Inowrocławski
Gierlachowo	Tschersnitz	Krobski
Giżewo	Sokolski	Inowrocławski
Głesno	Bninski Konst.	Wyrzyski
Glinno	Douchy	Poznański
Glinno	Skoraszewski	Wągrowiecki
Głębokie	Białobłocki	Srzodzki
Głębokie	Jeżewska	Inowrocławski
Głogowko	Kaulfuss	Krobski
Głogowiec	Nosse Ferd.	Mogilnicki
Głogowo	Ks. Turn Taxis	Krotoszyński
Głowno	Herzog	Srzodzki
Głuchow	Jaraczewski	Kościański
Głuponie	Szczaniecka Stan.	Bukowski
Głuski	Zeh	Pleszewski
Głuszyna	Działyński	Poznański
Gniewkowo	Chmara	Gnieznieński
Gnin	Dzieduszycki	Bukowski
Gniezno amt	Rząd	Gnieznieński
Gnojno	Karłowski	Inowrocławski
Gnuszyn	Wiczynski	Szamotulski
Gozanowo	Heine	Inowrocławski
Godzientowo	Karśnicki Xaw.	Ostrzeszowski
Godurowo	Żołtowski Fr.	Krobski
Gogolewo	Czarnecki Marc.	Krobski
Gogolewo	Otocki	Szremski
Gola	Potworowski Gust.	Krobski
Golejowka	v. Zastrow	Krobski
Golejowo	Zabłocka	Inowrocławski
Golencin	Koszutski Piotr	Poznański
Golimowo	Skorzewski Rajm.	Gnieznieński
Golina	Szczytnicki Xaw.	Pleszewski
Golina	v. Zastrow	Krobski
Golinka	Rożnowski	Krobski
Gołancz	Czarnecki	Wągrowiecki
Gołaszyn	Swiniarski	Obornicki
Gołaszyn	Żychlinski	Krobski
Gołembice	Rychłowska	Wschowski
Gołembin	Szołdrski Melch.	Kościański
Gołęczewo	Dobrzycka	Poznański
Gołonice	Jarzębowski	Wschowski
Gołuchow	Suchorzewski Jan.	Pleszewski
Goluń	Brzezinski Aug.	Srzodzki
Gombin	Probos. w Słupcach	Szubiński
Gonice	Topinski	Wrzesiński
Goniczki	Zielonacki	Wrzesiński
Gora	Bandelow	Szremski
Gora	Krzyżański	Poznański
Gora	Molard	Pleszewski
Goraj	Prusimski	Międzychodzki
Gorazdowo	Raszewski	Wrzesiński
Gorczyno	M. Wschowa	Wschowski
Gorka	Kuczborski	Obornicki
Gorka	Micielski Teod.	Krotoszyński
Gorka duchowna	Bojn	Kościański
Goronsko	Bukowiecki	Międzyrzecki
Gorzewo	Drwęski	Wągrowiecki
Gorzewo	Grabowski Aug.	Obornicki
Gorzno	Brzezinski	Pleszewski
Gorzno	Ks. Sułkowski	Wsckowski
Gorzuchowo	Węsierski	Gnieznieński
Gorzyca nowa	Żychlinski	Międzychodzki
Gorzyca stara	Harlem	Międzychodzki
Gorzyca wielka	Kalkreuth Konst.	Międzyrzecki
Gorzyczki	Potworowski Ludw.	Kościański
Gorzykowo	Rokosowski	Gnieznieński
Gorzyn	Harlem	Międzychodzki
Gorzyszewo	Busse	Mogilnicki
Gościejewice	Budziszewski	Krobski
Gościejewo	Ożegalska	Krotoszyński

Majętność	Właściciel	Powiat
Gościejewo	Rząd	Obornicki
Gościeszyn	Mielżyński Maciej	Babimostski
Gostkowo	Gepner	Krobski
Gostyczyna	Osowidzki	Odolanowski
Gostyń stary	Ks. Ks. Filipini	Krobski
Gowarzewo	Sempołowska Emil.	Srzodzki
Gozdanin	Krause	Mogilnicki
Gozdowo	Rząd	Wrzesiński
Gozdzichowo	Chłapowski Dez.	Kościański
Grab	Pruski Józef	Pleszewski
Grabianowo	Zakrzewski	Szremski
Grabionna	Saenger Ernest.	Wyrzyski
Grabonog	Wilkoński	Krobski
Graboszewo	Taczanowski Alf.	Wrzesiński
Grabow	Raczyński Atanazy	Ostrzeszowski
Grabowo	Grabowski	Wągrowiecki
Grabowo	Łaszczyński	Wrzesiński
Grabowo	Saenger Ernest.	Wyrzyski
Granowko	Nieżychowski	Kościański
Granowo	Potocka Klaudyna	Bukowski
Grąbkowo	Radziszewski	Krobski
Grąblewo	Bieczyński Tad.	Bukowski
Grębanin	Kręski Konst.	Ostrzeszowski
Grocholin	Treskow Jul.	Szubiński
Grochowisko	Korytowski	Mogilnicki
Grodnica	Konsyst. Poznań.	Krobski
Grodzisk	Łubienski Szolc.	Bukowski
Grodzisko	Taczanowski	Pleszewski
Grodziszczko	Żeromski Leon.	Szamotulski
Gronowko	Storch	Wschowski
Grudzielec	Niemojowski Xaw.	Pleszewski
Grylewo	Grabowski Józef	Wągrowiecki
Gryżyna	Łossow	Kościański
Grzybowo – Chrzanowice	Trąbczyński	Gnieznieński
Grzybowo – Rabieżyce	Trąbczyński	Gnieznieński
Grzymisławice	Wasilewski	Wrzesiński
Gulczewo	Kaminski	Gnieznieński
Gultowy	Ostrowski Sew.	Srzodzki
Gumnowice	Schlieper Andrzej	Bydgowski
Gurowko	Habert	Gnieznieński
Gurowo	Chełmicki Piotr	Gnieznieński
Gutow	Zakrzewski Tad.	Pleszewski
Gutowo wielkie	Bielefeld	Wrzesiński
Gwiazdowo	Rogalinski	Srzodzki
Gwiazdowo 130.	Rogalinski Teod.	Srzodzki

H.

Hammer	Tow. Morskie	Babimostski
Hincze 2.	Sanitz	Wschowski

J.

Jabłkowo	Brzeski Jan	Wągrowiecki
Jabłonowo	Kegel	Szubiński
Jabłowko	Krüger	Chodzieski
Jabłowo	Trzebiński	Szubiński
Jadownik	Dąbski Gust.	Szubiński
Jaktorowo	Lipski Józef	Chodzieski
Jankow	Bogdański Flor.	Pleszewski
Jankowice	Engeströmowa	Poznański
Jankowo	Poninski Bolesł.	Gnieznieński
Jankowo	Felman Emil	Mogilnicki
Janocin	Schendel	Inowrocławski
Janowice	Więckowscy S. S.	Inowrocławski
Janowice	Zakrzewska Helena	Wągrowiecki
Jarogniewice	Żołtowski Stan.	Kościański
Jaromierz	Rząd	Babimostski
Jaronty	Kozłowski Jan.	Inowrocławski
Jarosławiec	Zielinska Faust.	Srzodzki

Majętność	Właściciel	Powiat
Jaroszewo	Potocki	Wągrowiecki
Jaruszyn	Probostwo Fordon	Bydgowski
Jarząbkowo	Chrzanowski	Gnieznieński
Jasień	Koczorowski Ant.	Kościański
Jasieniec	M. Fordon	Bydgowski
Jasieniec	Rząd	Babimostski
Jasirzębiec	Karłowski Jakób	Bydgowski
Jaszkowo	Grabowski Józef	Wyrzyski
Jaszkowo	Szołdrski Melchior	Szremski
Jaworowo	Jaraczewski	Gnieznieński
Jedlec (Jlec)	Niemojowska Ewa	Pleszewski
Jelitowo	Chełmicki Piotr	Gnieznieński
Jerka	Rząd	Kościański
Jezierzyce polskie	Żychliński Zygm.	Kościański
Jeziorki	Sikorski Józef	Wyrzyski
Jeziorki	Storch	Wschowski
Jeziorki	Szulerzycki	Poznański
Jeżewo	Kiełczewscy S. S.	Szubiński
Jeżewo	Raczyńskiego Edw. S S.	Szremski
Iłowiec mały	Zaborowski Just.	Szremski
Imielinko	Potocki	Wągrowiecki
Imiołki	Zawadzki	Gnieznieński
Inowrocław	Rząd	Inowrocławski
Jordanowo	Schwarz	Inowrocławski
Jurkowo	Mlicki Dyonizy	Inowrocławski
Jurkowo	Morawski Kajetan	Kościański
Iwno	Mielżyńska Star.	Srzodzki
Iwno	Wollschläger Adam	Szubiński
Izdebno	Thokarski	Mogilnicki
Izdebno 45.	Stachowska	Międzychodzki

K.

Kaczkowko	Śliwiński	Wągrowiecki
Kaczkowo	Dąbski Apollinazy	Inowrocławski
Kadzewo	Bieliński Jan	Szremski
Kajew	Sokolnicki Ant.	Pleszewski
Kalsko	Rząd	Międzychodzki
Kamieniec	Dutkiewicz	Gnieznieński
Kamieniec	Skorzewski Andrz.	Kościański
Kamieniec	Ks. Ks. Cystersów w Trzemesznie	Mogilnicki
Kania	M. Kalisz	Odolanowski
Karchowo	Mieczkowski	Wschowski
Karczew	Mielżyńscy S. S.	Kościański
Karczewo	Wasilewski	Gnieznieński
Karczyn	Kościelski Gust.	Inowrocławski
Kargowa	Rząd	Babimostski
Karmin	Chłapowski Dezyd.	Pleszewski
Karna	Bniński Jan	Babimostski
Karnowko	Schmekel Karol	Wyrzyski
Karniszewo	Biegański	Gnieznieński
Karsewo I.	Bronikowski	Gnieznieński
Karsewo II.	Sobecki	Gnieznieński
Karsy	Żychliński	Pleszewski
Kaszczor	Rząd	Babimostski
Kawcze	Wyganowska	Krobski
Kawęczyn	Albrecht	Gnieznieński
Kazimierz	Fehland Józef	Szamotulski
Kąkolewo	Mielżyński Leon.	Wschowski
Kąsinowo	Żołtowski Apollinazy	Szamotulski
Kempa	Goślinowski	Szamotulski
Keszyce	Kosecki Konst.	Odolanowski
Kiączyn	Łubieński Józef	Szamotulski
Kijewice	Jaraczewski	Inowrocławski
Kijewo	Kozłowski Ant.	Inowrocławski
Klekrz	Raczyński Atanazy	Poznański
Kiełczewo	Kapit. Poznańska	Kościański
Kierzkowo	Busse Teod.	Szubiński
Kierzno	Pritwitz	Ostrzeszowski
Kiszkowo	Frejmark	Gnieznieński

Majętność	Właściciel	Powiat
Kleparz	Chrzanowski	Gnieznieński
Klepary	Schmidt	Inowrocławski
Kleszczewo	Zakrzewski Nap.	Wschowski
Kloc	M. Koronowo	Bydgowski
Klonowko	Szczawiński	Wschowski
Klonowo	Bandelow	Krotoszyński
Kluczewo	Quos	Kościański
Kłoda	Ks. Sułkowski	Wschowski
Kłodzin	Dziembowski	Wągrowiecki
Kłony	Görtig	Srzodzki
Knyszyn	Treskow Otto	Poznański
Kobelnica	Kautz	Inowrocławski
Kobelnik	Lossow	Szamotulski
Kobelniki	Kwilecki Wład.	Kościański
Kobelniki	Schwanenfeld	Inowrocławski
Kobelniki	Paruszewski	Inowrocławski
Kobierna	Ks. Turn Taxis	Krotoszyński
Kobylepole	Mycielski Józef	Poznański
Kobylnik stary	Mielżyński Alex.	Krotoszyński
Kochlow	Zerboni di Sposetti	Ostrzeszowski
Kociałkowa góra	Radoński Tad.	Srzodzki
Kokorzyn	Zakrzewski Ludw.	Kościański
Koligi	M. Babimost	Babimostski
Kolno	Rząd	Międzychodzki
Kołaczkowo	Poniński	Gnieznieński
Kołaczkowo	Rakowski Alb.	Szubiński
Kołaczkowo	Stablewska	Wrzesiński
Kołatka	Ifland	Srzodzki
Kołdrąb	Gozimirski	Wągrowiecki
Kołodziejewo	Nehring Piotr	Mogilnicki
Kołuda	Mittelstädt Weronika	Inowrocławski
Kołuda mała	Mittelstädt Weronika	Inowrocławski
Kołybki	Sobierajski Ign.	Wągrowiecki
Komaszyce	Wolski	Inowrocławski
Komorniki	Poniński Henryk	Srzodzki
Komorniki	Rząd	Poznański
Komorowo	Gajewski	Babimostski
Komorze	Skorzewska	Wrzesiński
Konarskie	Chłapowska M.	Szremski
Konarzew	Działyńska	Poznański
Konarzewo	Morawska Tekla	Krotoszyński
Konarzewo	Rothe	Krobski
Konary	Dąbski Jan	Inowrocławski
Konary	Okulicz	Krobski
Konojad	Kurtz	Kościański
Konowo	Mittelstädt	Mogilnicki
Kopanina	Sobierajski	Wągrowiecki
Kopaszewo	Skorzewska	Kościański
Korkszwy	Rokosowski	Pleszewski
Kornaty	Schlotheim	Wrzesiński
Koronowo	Cieromski	Wschowski
Koronowo	Rząd	Bydgowski
Koryta	Bandelow	Krotoszyński
Korytnica	Ks. Turn Taxis	Krotoszyński
Kościelec	Łączyńska Rozalja	Inowrocławski
Kościerzyn mały	Wiese Henryka	Wyrzyski
Kościeszki	Żukowski	Inowrocławski
Kościeszyn	Bronikowski Ludw.	Międzyrzecki
Koszanowo	Ks. Acerenza	Kościański
Kosztowo	Sikorski Leon.	Wyrzyski
Koszuty	Świszulska	Srzodzki
Korlin	Mikułowski Teod.	Pleszewski
Kotomierz	Loga Franciszek	Bydgowski
Kotowiecko	Morawski Józef	Pleszewski
Kotowo	Mielżyński Maciej	Bukowski
Kowalew	Karczewski	Pleszewski
Kowalewko	Iłowiecki	Szubiński
Kowalewo	Palędzki	Chodzieski
Kowalewo	Wołłowicz	Gnieznieński
Kowalskie	Urbanowski Teof.	Srzodzki
Kozmin	Grätz	Krotoszyński

Majętność	Właściciel	Powiat
Kożuszkowa Wola	Gosk	Inowrocławski
Kożuszkowo	Trzebuchowski	Inowrocławski
Kramsko stare	Rudelius	Babimostski
Krolikowo	Boehm S. S.	Szubiński
Kromolice	Modlibowski Nep.	Krotoszyński
Krotoszyn	Brzeski	Szubiński
Krotoszyn	Ks. Turn Taxis	Krotoszyński
Krostkowo	Sikorski Ign.	Wyrzyski
Kretkowo	Skorzewski	Wrzesiński
Kręsko	Bandelow	Międzyrzecki
Kruchowo	Malczewski Hipt.	Mogilnicki
Krucz	Dzieduszycki Hen.	Czarnkowski
Krusza podlodowa	Janisch	Inowrocławski
Krusza zamkowa	Nehring Jan	Inowrocławski
Kruszewnia	Kolicki	Poznański
Kruszewo	Swiniarski R.	Czarnkowski
Kruszwica	Heine	Inowrocławski
Krzepiszyn	Proboszcz Kcyński	Szubiński
Krzekatowo	Turkuł	Mogilnicki
Krzekotowice	Bojanowska	Krobski
Krzesiny	Sokolnickiej S. S.	Poznański
Krzeslice	Białobłocka Teresa	Srzodzki
Krzycko małe	Skorzewski	Wschowski
Krzycko wielkie	Mittelstädt	Wschowski
Krzywosądowo	Bothmar Baron	Pleszewski
Krzyżanki	Błociszewski	Krobski
Krzyżanowo	Wilczyński Xaw.	Szremski
Krzyżkowo	Żychliński Ad.	Międzyrzecki
Kuchary	Czapski	Pleszewski
Kuczkowo	Taczanowski Jul.	Pleszewski
Kuklinow	Chełkowski Józef	Krotoszyński
Kurczew	Zielonarski Tad.	Pleszewski
Kurnik	Działyński	Szremski
Kurow	Osowidzki	Odolanowski
Kurowo	Tyxicki	Kościański
Kursko	Kalkreuth Leop.	Międzyrzecki
Kuszewo	Dobroniecki	Wągrowiecki
Kuźnica bobrowska	Wiewiorowski Kaj.	Ostrzeszowski
Kwiatkowo	Czyrner Samuel	Odolanowski
Kwilcz 148.	Kwilecki Ars.	Międzychodzki

L.

Lachmirowice	Jaruchowska	Inowrocławski
Lankowice	Itzenplitz Adolf	Szubiński
Laski	Król Bawarski	Ostrzeszowski
Laskowo	Bojanowski	Wągrowiecki
Latalice	Speicher Teod.	Srzodzki
Latkowo	Busse	Inowrocławski
Lechlin	Dunin	Wągrowiecki
Lenna góra	Moraczewska	Gnieznieński
Lenartowice	Jouanne	Pleszewski
Lenartowo	Płonczyński	Inowrocławski
Leśniewo	Rozrażewski	Gnieznieński
Leszcze	Więckowski	Inowrocławski
Leszcze A.	Mlicki Dyonizy	Inowrocławski
Lewice	Haase Gustaw	Międzyrzecki
Lewkow	Lipski Wojciech	Odolanowski
Leziona	Dehnel Frydr.	Odolanowski
Łęgniszewo	Zabłocki	Wągrowiecki
Łęgnowo	Schmidt Ditmar	Wschowski
Lgin	Kęszycki	Wschowski
Lgota	Quint	Ostrzeszowski
Linowiec	Zakrzewski Tad.	Mogilnicki
Lipie	Fisch	Inowrocławski
Lipnica	Puffke	Szamotulski
Lipno	Jaraczewski	Kościański
Lipowka	Jaraczewska	Szremski
Lisewo	Mittelstädt	Inowrocławski
Lisowki	Neuman	Poznański
Liszkowo	Nordman	Inowrocławski

Majętność	Właściciel	Powiat
Liszkowo	Witzleben S. S.	Wyrzyski
Lubasz	Szołdrzyński Józef	Czarnkowski
Lubczyna	Karśnicki Józef	Ostrzeszowski
Lubiatowka	Kuener	Szremski
Lubin	Szolc	Kościański
Lubinia mała	Mycielski Stan.	Pleszewski
Lubinia wielka	Rokosowski	Pleszewski
Luboń	M. Poznań	Poznański
Lubonia	Morawski generał	Wschowski
Lubosin	de Rege	Szamotulski
Lubostroń	Skorzewski Arnold	Szubiński
Lubosz	Barth Daniel	Międzychodzki
Lubowice	Wasilewski	Gnieznieński
Lubowiczki	Radziminski	Gnieznieński
Lubowo	Sobecki	Gnieznieński
Ludomy	Lipski Ign.	Obornicki
Ludomy Dąbrowka	Łakomicki Wikt.	Obornicki
Ludzisk	Steinborn	Inowrocławski
Lulin	Kwilecki	Obornicki
Lusowo	Otocki	Poznański
Lutogniewo	Ks. Turn Taxis	Krotoszyński
Lutynia	Bogdańska Józefa	Krotoszyński
Lwówek 50.	Łącki Ant.	Bukowski

Ł.

Łabiszyn	Skorzewski Arnold	Szubiński
Łagiewniki	Helling	Poznański
Łagiewniki	Płączyński	Kościański
Łagiewniki	Przyłuski Fran.	Krotoszyński
Łagowice	Żychliński Ad.	Międzyrzecki
Łaskownica mała	Röhrig	Wągrowiecki
Łaszczyn	Szczaniecki	Krobski
Ławki	Jeske	Mogilnicki
Łaziska	Rząd	Wągrowiecki
Łąkocin	Zawadzka Anna	Inowrocławski
Łekno	Recke Agnieszka	Wągrowiecki
Łęg	Fisch	Inowrocławski
Łęg	Man	Szremski
Łęka wielka	Mycielski Józef	Krobski
Łęki małe	Żołtowski	Kościański
Łężce	Krüger	Międzychodzki
Łężeczki	Prob. Biezdrowski	Międzychodzki
Łobżenica	Ebers Paweł	Wyrzyski
Łomnice	Opitz Aug.	Międzyrzecki
Łopieńska wieś	Wirth	Wągrowiecki
Łopiszewo	Pstrokoński	Obornicki,
Łopuchowo	Luther Ferd.	Obornicki
Łosiniec	Dunin	Wągrowiecki
Łowęncice	Jaraczewski Zygm.	Szremski
Łukowo	Grabowski Józef	Obornicki
Łukowo	Koszutski	Wągrowiecki
Łysiny małe	Mielęcki	Wschowski
Łysiny wielkie 28.	Joneman	Wschowski

M.

Macew	Miłkowska Marja	Pleszewski
Machcin	Micara	Kościański
Magnuszewice	Koszutska Wiktorya	Pleszewski
Malczewo	Krasicki	Gnieznieński
Malice	Brodzki	Szubiński
Malachowo	Budziszewska	Szremski
Małachowo-Kępe	Wołłowicz	Gnieznieński
Małachowo Szembo-rowice	Loga	Gnieznieński
Małachowo Wierzbi-czany	Wałowski	Gnieznieński
Małachowo Złych-miejsc	Wołłowicz	Gnieznieński
Małpiń	Bojanowski Ign.	Szremski

Majętność	Właściciel	Powiat
Mamlice	Golz Józef	Szubiński
Mamoty	Swinarski Maxym.	Pleszewski
Manieczki	Rożnowski E.	Szremski
Marcelina	Prob. Srzodzki	Srzodzki
Marcinkowo	Kaminski	Inowrocławski
Marcinkowo dolne	Moszczeński Wikt.	Mogilnicki
Marcinkowo górna	Moszczeński Wikt.	Mogilnicki
Margonin	Schwichow	Chodzieski
Markowice	Wilamowitz	Inowrocławski
Markowice	Zielinski Roman	Srzodzki
Markowo	Nehring Krzysztof	Inowrocławski
Marszałki	Bronikowski Ferd.	Ostrzeszowski
Marszew	Baranowski	Pleszewski
Mączniki	Ordęga Maciej	Odolanowski
Mądre	Kapit. Poznańska	Srzodzki
Mądzyn	M. Święciechowa	Wschowski
Mchy	Bienkowski	Szremski
Mechlin	Raczyńskiego Ed. S. S.	Szremski
Mechnice	Rząd	Ostrzeszowski
Miaskowo	Zakrzewski Nap.	Kościański
Miastowice	Wilkowski	Wągrowiecki
Michalcza	Koehler	Gnieznieński
Micharzewo	Prob. Łeknienski	Wągrowiecki
Micharzewo	Szczanieccy	Bukowski
Miedzianow	Sadowski Mat.	Odolanowski
Międzylisie	Brzeski Józef	Wągrowiecki
Mielęcin	Masłowska	Ostrzeszowski
Mieleszyń	Kalkreuth	Gnieznieński
Mielno	Janiszewski	Gnieznieński
Mielżyn	Gutowski	Gnieznieński
Mierogniewice	Biesiekierski	Inowrocławski
Mierosławice	Mirosławski	Inowrocławski
Mierzejewo	Żołtowski	Wschowski
Mierzewo	Kaczkowski	Gnieznieński
Mierzwin	Więckowski Aug.	Inowrocławski
Mieszkow	Taczanowski	Pleszewski
Miejska Górka	Ks. Sułkowski	Krobski
Mietlica	Beck	Inowrocławski
Międzychod	Rząd	Międzychodzki
Międzychod	Szczaniecki Ign.	Szremski
Międzyrzecz	Hr. Luchesini	Międzyrzecki
Mikołajewice	Potulicka Teresa	Gnieznieński
Mikorzyn I.	Kobylański Bartł.	Ostrzeszowski
Mikorzyn II.	Droszewski	Ostrzeszowski
Mikoszki	Koczorowski Ludw.	Kościański
Mikuszewo	b. Króla Holendersk. S. S.	Wrzesiński
Miłosław	Mielżyński Sew.	Wrzesiński
Miłosławice	Brodnicki Piotr	Wągrowiecki
Miniszew	Rembowski Bonaw.	Pleszewski
Mirosław	Kegel	Chodzieski
Mirucin	Grabowski Józef	Wyrzyski
Młodawsko	Niegolewski Chryst.	Szamotulski
Młodziejewice	Hulewicz Andrz.	Wrzesiński
Młodzikowo	Materna	Srzodzki
Młodocin	Matczyński Jan	Szubiński
Młynow	Zakrzewski Teod.	Odolanowski
Mnichy małe	Risman	Międzychodzki
Mnichy wielkie	Unruh	Międzychodzki
Mochel	v. Winterfeld	Bydgowski
Modliborzyce	Cords	Inowrocławski
Modliszewko	Miszewski	Gnieznieński
Modliszewo	Koszutski	Gnieznieński
Modrze	Barth	Poznański
Mogilno	Rząd	Mogilnicki
Montwy	Nehring Jan	Inowrocławski
Morakowo	Ulatowski	Wągrowiecki
Morawsko	Donchy	Poznański
Morka	Bojanowski Łukasz	Szremski
Morkowo	Kwilecka	Wschowski
Mosciejewo	Szczanieccy	Międzychodzki
Mosciska	Kowalski Mich.	Wągrowiecki

Majętność	Właściciel	Powiat
Motylewski most.	M. Piła	Chodzieski
Mroczeń	Kowalski Mich.	Wyrzyski
Mroczyn	Wężyk Felix	Ostrzeszowski
Mrowino	Rząd	Poznański
Mruczyn	Grunauer Karolina	Bydgowski
Mszyczyn	Zakrzewski Kamil	Szremski
Muchocin	Kalkreuth	Międzychodzki
Murownica	Kwileckiego H. S. S.	Kościański
Murzynowo borowe	Krzyżanowski Ant.	Srzodzki
Murzynowo leśne	Żychlińska Józefa	Srzodzki
Myonice	Wężyk Felix	Ostrzeszowski
Myślątkowo	Malczewski	Mogilnicki
Myślenczynek	Löwe Karol	Bydgowski
Myśliniow	Psarski Józef	Ostrzeszowski
Mystki	Balgen Alex.	Srzodzki
Myszkowo 97.	Żołtowski Edw.	Szamotulski

N.

Napachanie	Węsierski	Poznański
Naramowice	Moraczewski	Poznański
Nekla	Skorzewski Ign.	Srzodzki
Nicponie	Wittenberg Aug.	Bydgowski
Nieborze	Mielżyński Maciej	Babimostski
Niechłod	Żołtowski	Wschowski
Nieciszewo	Moszczeński Józef	Bydgowski
Niedzwiady	Moszczeński Maxim.	Wągrowiecki
Niegolewo	Niegolewski Andrz.	Bukowski
Nielba	M. Wągrowiec	Wągrowiecki
Niemczyn	Goślinowski	Wągrowiecki
Niemczynek	Moszczeński Winc.	Wągrowiecki
Niemierzewo	Barth Daniel	Międzychodzki
Niemojewko	Pławiński	Inowrocławski
Niepart	Czarnecki	Krobski
Nieświatowice	Wieżychowski	Wągrowiecki
Nieszawa	Reibnitz Krystyna	Obornicki
Nietuszkowo	Pilaski	Chodzieski
Niewież	Grabowski z Brylewa	Szamotulski
Nieżuchowo	Rydzyński Mat.	Wyrzyski
Ninino	Radoński Faust.	Obornicki
Nowa wieś	Alkiewicz Fran.	Międzychodzki
Nowa wieś	Dzieduszycki Henryk	Szamotulski
Nowa wieś	Kwilecki	Wschowski
Nowa wieś	Ogrodowicz	Poznański
Nowa wieś	Ks. Turn Taxis	Krotoszyński
Nowa wieś podgórna	Nowakowski Fran.	Wrzesiński
Nowe-Chojno	Włościanie Czarnecki Marc.	Krobski
Nowe miasto	Zakrzewska	Pleszewski
Nowiec	Wierzbinski Waw.	Szremski
Nowy dwór	Funke Fr. Wilke Fr.	Międzyrzecki
Nowy dwór	Treskow	Międzychodzki
Nożyczyn 32.	Kossowski	Inowrocławski

O.

Obiecanowo	Chrzanowski Jan	Wągrowiecki
Obielewo	Sławski Sylw.	Szubiński
Objezierze	Turno	Obornicki
Obora	Bussman	Gnieznieński
Obra	Dziembowski	Babimostski
Obra	Schmolke	Krotoszyński
Obreda	Dramińska	Szremski
Obrzysko	Polnitz	Kościański
Obudno	Więckowski	Szubiński
Ochla	Ożegalski Fran.	Krotoszyński
Ociąż	Morawski Teofil	Odolanowski
Oczkowice	Bojanowski Alex.	Krobski
Odolanow	Rząd	Odolanowski
Odrowąż	Gutowski	Gnieznieński

Majętność	Właściciel	Powiat
Ojcieszyn	Czachórska	Obornicki
Olbrachcice	Schmidt	Wschowski
Oleśnica	Zach	Chodzieski
Oleszno	Lehman-Hellmuth	Szubiński
Olszowa I.	Chrzanowski	Ostrzeszowski
Olszowa II.	Siewierski Alb.	Ostrzeszowski
Olszyna	Pringsheim	Ostrzeszowski
Ołaczewo	Dąbrowski	Srzodzki
Ołobok	Rząd	Odolanowski
Opatow	Mahlzahn	Ostrzeszowski
Opieszyn	Poninski Stan.	Wrzesiński
Oporowo	Morawski Józef	Wschowski
Oporzyn	Dunin	Wągrowiecki
Orchowo	Miaskowski	Mogilnicki
Orla	Kożierowska	Krotoszyński
Orłowo	Ottenroth	Inowrocławski
Orpiszewek	Kiedrzyński	Pleszewski
Orpiszewo	Ks. Turn Taxis	Krotoszyński
Orzeszkowo	Szeliski Mich.	Srzodzki
Osieczno	Patzke	Wschowski
Osiek	Grudzińska	Krobski
Osiek	Rząd	Odolanowski
Osiek	Zakrzewski Nap.	Kościański
Osiny	Pückler	Ostrzeszowski
Osniszewo	Wartensleben	Inowrocławski
Osowa Sień Górna	Schlichting	Wschowski
Osowa Sień Średnia	Mielęcka	Wschowski
Osowiec	Mlicki Dyonizy	Mogilnicki
Osowiec	Schaal Piotr	Bydgowski
Osowo	Fenner	Kościański
Osowo	Poklatecki	Wrzesiński
Ostrobudki	Rogaliński	Krobski
Ostrow	Moszczyński Maxim.	Bydgowski
Ostrowieczno	Bojanowski Tom.	Szremski
Ostrowite Trzemeszyńskie	Dunin	Mogilnicki
Ostrowo	Koch	Szremski
Ostrowo	Koszutska	Szremski
Ostrowo	Mittelstädt	Inowrocławski
Ostrowo	Rogaliński	Wągrowiecki
Ostrowo Szlach.	Rożnowski	Wrzesiński
Ostrzeszow	Rząd	Ostrzeszowski
Otorowo	Moszczyńscy S. S.	Szamotulski
Otowo	Kliche	Poznański
Otusz	Sierakowski Jan	Bukowski
Owieczki	Bussman	Gnieznieński
Owinska 60.	Treskow	Poznański

P.

Padniewo	Rożański	Mogilnicki
Pakość	Wolański	Mogilnicki
Pakosław	Szczaniecka Emil.	Bukowski
Pakosław	Ks. Acerenza	Krobski
Palczyń	Jahnz	Inowrocławski
Palędzie Kościelne	Probostwo	Mogilnicki
Pałuczyń		Mogilnicki
Pamiątkowo	Bielińska	Poznański
Parczew	Skorzewski Walenty	Odolanowski
Parsko	Banachowicz	Kościański
Parusewo	Łukoński Marcell.	Wrzesiński
Paryż	Gutry Alex.	Wągrowiecki
Parzęczewo	Potworowski Adolf	Kościański
Parzynow	Trzebiński Wikt.	Ostrzeszowski
Paterek	M. Nakło	Wyrzyski
Pawłowice	Dygasiewicz	Poznański
Pawłowice	Mielżyński Leon.	Wschowski
Pawłowko	Malczewski	Wągrowiecki
Pawłowo	Białoszyński	Wągrowiecki
Pawłowo	Miączyńscy	Wągrowiecki
Pentkowo	Kapit. Poznańska	Srzodzki

Majętność	Właściciel	Powiat
Pijanowice	Dzierzbicki Ludw.	Krobski
Pijanowo	Lentschke	Kościański
Piaski	Grabska	Inowrocławski
Piątkowo	Herbst	Poznański
Piątkowo czarne	Drwęcki Tom.	Srzodzki
Piechcin	Krzemke Aug.	Szubiński
Pieczysk	Manski	Inowrocławski
Pieranie	Preiss	Inowrocławski
Piersko	Rogaliński	Szamotulski
Pierzchno	Białkowski Alf.	Srzodzki
Pieski	Follmer Jakob	Międzyrzecki
Pietrunki	Leipziger	Chodzieski
Pigłowice	Sokolnicki Tad.	Srzodzki
Piła	Lauer Münchhofer	Obornicki
Piła	Rząd	Chodzieski
Piotrkowice	Gutry Hipolit	Wągrowiecki
Piotrkowice	Koczorowski	Kościański
Piotrkowice	Rutkowski	Inowrocławski
Piotrowo	Sypniewski	Poznański
Piotrowo	Wolf Doktor	Szremski
Piszczyń	Kalinowski	Bydgowski
Plugawice	Oswiecimski Aug.	Ostrzeszowski
Płaczki	Korytowska Katarzyna	Srzodzki
Płaczkowo	Kopel Ludw.	Krobski
Płaczkowo	Szpital Trzemeszno	Mogilnicki
Pławin	Krieger	Inowrocławski
Pławinek	Zawadzka	Inowrocławski
Płonkowo	Dąbska	Inowrocławski
Pniewy	Rapart	Szamotulski
Pobiedzisko	Rząd	Srzodzki
Poburki wielkie	Kierska Rozal.	Wyrzyski
Pocztowy Folwark	Raschke	Wschowski
Podlesie Kościelne	Janicki	Wągrowiecki
Podlesie wysoka	Knoll	Wągrowiecki
Podmokle	Massow	Babimostski
Podobowice	Lipski Józef	Wągrowiecki
Podolin	Klemke	Wągrowiecki
Podrzyce	Węsierska	Krobski
Podstolice	Rząd	Chodzieski
Podstolice	Suchorzewski	Srzodzki
Pogorzela	Taczanowski Ma.	Krotoszyński
Pogrzybow	Skorzewski Walenty	Odolanowski
Poklatki	Lutowski Józef	Srzodzki
Pokrzywnica	Zeidlicowa	Szremski
Polanowice	Regelin	Inowrocławski
Polichno	Eckert	Wyrzyski
Policko	Oppenowa	Międzyrzecki
Poładowo	Kuhlem	Kościański
Połajewo	Rząd	Obornicki
Połażajewo	Mańkowska	Srzodzki
Pomarzanki	Kurelowa	Wągrowiecki
Pomarzanowice	Daleszyński	Srzodzki
Pomarzany Kościelne	Miaskowski	Gnieznieński
Popowice	Prob. Inowrocł.	Inowrocławski
Popowiczki	Prob. Kościeleckie	Inowrocławski
Popowko	Bninska	Obornicki
Popowek	Schenk	Pleszewski
Popowo	Alfonsa S. S.	Międzychodzki
Popowo	Trzcinski Józef	Inowrocławski
Popowo Ignacewo	Arnold	Gnieznieński
Popowo niemieckie	Szołdrski J.	Kościański
Popowo podleśne	Arnold	Gnieznieński
Popowo polskie	Keller	Kościański
Popowo tomkowe	Borzęcki	Gnieznieński
Posługowo	Zakrzewski	Wągrowiecki
Potulice	Biegański Fran.	Wągrowiecki
Potulice	Potulicki Kazimierz	Bydgowski
Potrzebowo	Kowalski	Krobski
Powodowo	Dziembowski	Babimostski
Pożarowo	Kurnatowski Alex.	Szamotulski
Prochnowo	Skorzewski Heliodor	Chodzieski

Majętność	Właściciel	Powiat
Prochy	Radoński Piotr.	Kościański
Prusim	Reich	Międzychodzki
Prusinow	Grabowski	Pleszewski
Przedborow	Szeleski Piotr	Ostrzeszowski
Przependowo	Mützel	Obornicki
Przybin	Jäkel	Wschowski
Przyborowko	Gromadzinski	Szamotulski
Przyborowo	Herman	Gnieznieński
Przybroda	Grochowski	Gnieznieński
Przybysławice	Iłowiecki Kasper	Odolanowski
Przybyszewo	Mycielski Józef	Wschowski
Przygodzice	Ks. Ks. Radzwiłłowie	Odolanowski
Przylepki	Paluga Ludwik	Szremski
Przyłęki	(Kilkunastu)	Bydgowski
Przyłubie polskie	v. Krieger	Bydgowski
Przysieka	Moszczeński Ant.	Wągrowiecki
Przysieka niemiecka	Potworowski Edw.	Kościański
Przystanki	Kaminski Ign.	Szamotulski
Przytoczna	Brökere	Międzychodzki
Przytocznica	Kempner	Ostrzeszowski
Psary	Brodowski Ludw.	Odolanowski
Psarskie	Platerowna Paulina	Szremski
Psarskie	Kalkstein	Szamotulski
Pszczew	Hiller Gertringer	Międzyrzecki
Ptaszkowo wielkie	Żołtowski Adam	Bukowski
Pudliszki	Łubieński Józef	Krobski
Pyrzyce 118.	Mielżyński Alex.	Krotoszyński

R.

Racat	b. Król Holenderski	Kościański
Racendow	Nicolovius	Pleszewski
Racice	Zawadzki	Inowrocławski
Raczkowo	Ciesielski Łukasz	Wągrowiecki
Radajewice	Schmettau	Inowrocławski
Radlin	Mańkowska	Pleszewski
Radłowo	Bryx Chrystyan	Mogilnicki
Radojewo	Treskow	Poznański
Radomicko	Ks. Acerenza	Kościański
Raduchowo	Stemmer	Wschowski
Radzyn	Swinarski	Szamotulski
Rakoniewice	Czarnecki	Babimostski
Rakowko	Zietz	Szremski
Raszkowek	Skorzewski Wal.	Odolanowski
Rataje	Ebers Paweł	Wyrzyski
Rdecz	Iłowiecki Stan.	Wągrowiecki
Redgoszcze	Łącki Ant.	Wągrowiecki
Retkowo	Ostrowski	Szubiński
Rogaczewo małe	Skorzewska	Kościański
Rogalin	Raczyński Edw.	Szremski
Rogalinek	Rząd	Szremski
Rogaszyce	Wężykowa Ewa	Ostrzeszowski
Rogowko	M. Rogow	Mogilnicki
Rogowo	Kwiatkowski	Krobski
Rogusko	Mańkowska	Pleszewski
Rojewo	Nordman	Inowrocławski
Rojow	Frezer Fran.	Ostrzeszowski
Rokitnica	Miecki Max.	Poznański
Rokitno	Rząd	Międzychodzki
Rokosowo	Mycielski Józef	Krobski
Rombino	Tuchołka	Inowrocławski
Roscinno	M. Skoki	Wągrowiecki
Rosnowo	Pomorski Fran.	Poznański
Rosoczyce	Nasiorowska Walentyna	Odolanowski
Rospentek	Dembiński Teod.	Szubiński
Roszkowo	Swinarski	Wągrowiecki
Rozbitek	Reich Otto	Międzychodzki
Rozdrażewo	Ks. Turn Taxis	Krotoszyński
Rożnowo	Baranowski	Obornicki
Rucewko	Knopf	Inowrocławski
Rucewo	Moritz Dawid	Inowrocławski

Majętność	Właściciel	Powiat
Ruchocice	Zastrow	Babimostski
Ruchocin	Loga	Gnieznieński
Ruchocinek	Loga	Gnieznieński
Rudnicze	Zakrzewski Sew.	Wągrowiecki
Rudki	Koszucki	Obornicki
Rudki	Węgierska Emil.	Szamotulski
Rudki małe	M. Oborniki	Obornicki
Rudniczysko	Rekowski Konst.	Ostrzeszowski
Rumiejki	Dobrowolska	Srzodzki
Runowo	Jasse	Wyrzyski
Runowo	Sulczewski	Wągrowiecki
Rusiborz	Grabowski Józef	Srzodzki
Rusiec	Radziminski Piotr	Wągrowiecki
Rusinowo	Kunkel	Inowrocławski
Rusko	Objezierski	Pleszewski
Rusocin	Topinski	Szremski
Rybno Skaławskie	Skaławski	Gnieznieński
Rybowo	Ulatowski	Wągrowiecki
Rydzyna	Ks. Sułkowski	Wschowski
Ryszewko	Richter Jan	Mogilnicki
Rzadkowo	Grabowska	Chodzieski
Rzadkwin	Mittelstädt	Inowrocławski
Rzegnowo	Baranowski	Gnieznieński
Rzegocin	Radoński Nep.	Pleszewski
Rzegotki	Stęszewski	Inowrocławski
Rzeszyca	Moszczeński	Inowrocławski
Rzeszyn	Wodzinski	Inowrocławski
Rzetnia	Wężyk Adolf	Ostrzeszowski
Rzęszkowo	Klawitra S. S.	Wyrzyski
Rzym 71.	Howiecki	Wągrowiecki

S.

Sadłogoszcz	Guderjan	Szubinski
Samoklensk	Radeker Dawid	Szubiński
Samostrzel	Bninski Józef	Wyrzyski
Samsieczno	Potulicki Kazimierz	Bydgowski
Samsieczynek	Potulicki Kazimierz	Bydgowski
Sanniki	Scheel Alex.	Srzodzki
Sapowice	Chełkowski	Poznański
Sarbia	Knoll	Wągrowiecki
Sarbia	Prusimski	Szamotulski
Sarbia	Schlichting	Czarnkowski
Sarbinowo	Howiecki	Wągrowiecki
Sarbinowo	Szczaniecki	Krobski
Sarnowo	Zakrzewski	Krobski
Sciborze	Gąsiorowski	Inowrocławski
Sędziwojewo	Bielefeld	Wrzesiński
Sendowo	Rząd	Mogilnicki
Sendziny	Oppen	Szamotulski
Sepienko	Blodau	Kościański
Sepno I.	Skorzewski	Kościański
Sepno II.	Biegański	Kościański
Siedlce	Grabowski	Srzodzki
Siedleczko	Viertel	Wągrowiecki
Siedmiorogow	Smitkowski Celestyn	Krotoszyński
Siekierki wielkie	Lantsch Balbina	Srzodzki
Sielec	Bronikowska	Wągrowiecki
Sielec	Potulicki	Krobski
Siemianice	Szembek generał	Ostrzeszowski
Siemionki	Schlieper	Inowrocławski
Sienno	v. Born	Bydgowski
Sierakow	Rząd	Międzychodzki
Sierakowo	v. Motz	Krobski
Siercz	Buchholz	Międzyrzecki
Siernik	Kautz Albert	Szubiński
Sierniki	Radoliński	Wągrowiecki
Sierosław	Ismer	Poznański
Sieroszewice	Kosecki Stefan	Odolanowski
Skalmirowice	Dąbska	Inowrocławski
Skalmirowice	Schendel	Inowrocławski

Majętność	Właściciel	Powiat
Skąpe	Bienkowski	Wrzesiński
Skiereszewo	Baranowski	Gnieznienski
Skoki	Skoraszewski	Wągrowiecki
Skoraczew	Szczaniecka Jadwiga	Pleszewski
Skoraszewice	Bojanowski	Krobski
Skórki	Moszczyński Max.	Wągrowiecki
Skubarczewo	Hildebrand Teod.	Mogilnicki
Skrzetuszewo	Jankiewicz	Gnieznieński
Skrzydlewo	Unruh	Międzychodzki
Skrzynno	Czapski Salom.	Pleszewski
Sleszyn	Potulicki Kazim.	Bydgowski
Śliwnik	Niemojewski Nep.	Odolanowski
Słabencin	Kahlden	Inowrocławski
Słaborowice	Żech	Odolanowski
Słaboszewko	Genscher Ferd.	Mogilnicki
Sławin	Szczepkowski	Odolanowski
Sławno	Dulinski	Czarnkowski
Sławno	Węsierski	Gnieznieński
Sławoszew	Taczanowski Lucyan	Pleszewski
Słębowo	Wojdt Edw.	Wągrowiecki
Słopanowo	Ostrowski	Szamotulski
Słowikowo	Brzeżański	Mogilnicki
Słupia	Niemojewski Fran.	Ostrzeszowski
Słupia	Nieświatowski Jan	Srzodzki
Słupia	Włościanie	Krobski
Słupowo	Moritz Henryk	Bydgowski
Słupy	Sadowscy S. S.	Szubiński
Smielow	Wyganowska Franciszka	Odolanowski
Smieszkowo	Krüger	Czarnkowski
Smiłowo	Gorzeński Hieron.	Wrzesiński
Smiłowo	Kościelski Nep.	Szamotulski
Smogorzewo	Błociszewski Stan.	Krobski
Smogulecka wieś	Czarnecka Eleonora	Szubiński
Smolice	Wilanowski	Krobski
Smoszewo	Ks. Turn Taxis	Krotoszyński
Smuszewo	Bienkowski Alb.	Wągrowiecki
Snieciska	Schmedike	Srzodzki
Sobiejuchy	Koszuccy S. S.	Szubiński
Sobiesiernia	Mański	Inowrocławski
Sobiesiernie	Baranowski	Gnieznieński
Sobota	Łaszkowska	Poznański
Sobotka	Stiegler Edw.	Pleszewski
Sojkowo	Kahlden	Inowrocławski
Sokolniki	Sawicki	Gnieznieński
Sokolniki małe	Jarochowski Cypr.	Szamotulski
Sokolniki wielkie	Trombczyński	Szamotulski
Sokołowo	Skarzyński	Kościański
Soleckie Ogniska	M. Solec	Bydgowski
Sołacz	Urban	Poznański
Sosnica	Chłapowski Mich.	Krotoszyński
Sowinice	Chłapowska Anzelmowa	Szremski
Sowiny	Budziszewski	Krobski
Spławie	Mycielski Mich.	Poznański
Spławie	Rząd	Wrzesiński
Spławie	Skarzyński	Kościański
Srebrne górki	Moszczeński Mat.	Wągrowiecki
Srocko wielkie	Kwilecki	Kościański
Sroczyn	Koczorowski	Gnieznieński
Srzodka	Zeidlitz	Międzychodzki
Stajkowo	Rutter Władysł.	Czarnkowski
Staniewo	Diehl	Krotoszyński
Stanomin	Lawrenz	Inowrocławski
Stanomska Wola	Lawrenz	Inowrocławski
Stare Chojno	Pomorscy	Krobski
Stare Grabie	Gerhard	Inowrocławski
Stareń	Klawitra S. S.	Wyrzyski
Starężyn	Markiewicz Jan	Wągrowiecki
Starkowice	Przyłuski Fran.	Krotoszyński
Starogrod	Bronikowska Ludwikowa	Krotoszyński
Starydwór	Rząd	Międzyrzecki
Starydworek	Rząd	Międzychodzki

Majętność	Właściciel	Powiat
Staw	Bronisz	Wrzesiński
Stawiany	Kalkstein	Wągrowiecki
Stawisko	Wojak Fran.	Mogilnicki
Stefanowo	v. Witken	Bydgowski
Stęgosz	Hr. Radoliński	Pleszewski
Stępuchowo	Moszczeński Wincenty	Wągrowiecki
Stęszewo	b. Krol Holenderski	Poznański
Stołężyn	Wilkowski Flor.	Wągrowiecki
Strzałkowo	Węgierski	Wrzesiński
Strzegowa	Bieske Gotlieb	Odolanowski
Strzelce	Rząd	Mogilnicki
Strzelce	Zach	Chodzieski
Strzelce górne	Moszczeński Józef	Bydgowski
Strzelce małe	Zakrzewska Aurelowa	Krobski
Strzelce wielkie	Zakrzewska Aurelowa	Krobski
Strzelewo	Bninski Józef	Bydgowski
Strzelno	Rząd	Inowrocławski
Strzeszki	Stablewski	Srzodzki
Strzeszynko	Przyłuski Stan.	Poznański
Strzydzew	Słaboszewski	Pleszewski
Strzyżewo – Smykowo	Jeske	Gnieznieński
Strzyżow	Wiesiołowski Stefan	Ostrzeszowski
Studzienice	Schmidt	Obornicki
Stwolno	Czarnecki	Krobski
Strychowo	Chylewski	Gnieznieński
Strychy	Węsierski Alb.	Międzychodzki
Strykowo	Skaławski	Poznański
Suchary	Schlipper Maurycy	Wyrzyski
Suchoręcz	Wollschläger Ign.	Szubinski
Suchorzew	Tomicki	Pleszewski
Sukowy	Zawadzki	Inowrocławski
Sulejewo	Eitman	Kościański
Sulencin	Skrzydlewski Wład.	Srzodzki
Sulin	Zawadzki	Gnieznieński
Susnia	Radoliński Jul.	Krotoszyński
Swadzim	Kąsinowski	Poznański
Swarzędź	Rząd	Poznański
Swiączyn	Daelhaes	Szremski
Swiątkowo	Breza	Wągrowiecki
Swięte	Szpital Trzemeszyń.	Mogilnicki
Swidnica dolna	Kwilecki – Licht	Wschowski
Swidnica górna	Kwilecki – Licht	Wschowski
Swierczyn	Modlibowski	Wschowski
Swiniarki	Rowinski	Gnieznieński
Swiniary	v. Brunn	Międzychodzki
Swiniary	Rowinski	Gnieznieński
Sworowo	Czarnecki	Krobski
Sypniewo małe	Skorzewski Heliodor	Chodzieski
Szamotuły	Bethge	Szamotulski
Szamocin	Schwichow	Chodzieski
Szarlej	Kościelski Artur	Inowrocławski
Szczepankowo	Swejcicki	Szamotulski
Szczepowice	Niclas Andrzej	Kościański
Szczepice	Zabłocki	Szubiński
Szczerbin	Raddaj Fran.	Wyrzyski
Szczodrochowo	Żychliński Xaw.	Kościański
Szczołki	M. Rogowo	Mogilnicki
Szczuczyn	Twardowski	Szamotulski
Szczury	Skorzewski Walenty	Odolanowski
Szelejewo	Pruski Józef	Krotoszyński
Szkaradowo	Garczyński	Krobski
Szkudła	Sandberger	Pleszewski
Szlachcin	Szczanieccy S. S.	Srzodzki
Szląskowo	Raczyńskiego E. S. S.	Krobski
Szołdry	Sydow	Szremski
Szołow	Unruh	Pleszewski
Szrem	Rząd	Szremski
Szubin	Kiehn Karol	Szubiński
Szurkowo	Wilczyńska	Krobski
Szwiba I.	Malzahn	Ostrzeszowski
Szwiba II.	Rapart	Ostrzeszowski

Majętność	Właściciel	Powiat
Szydlewo	Gonichard	Mogilnicki
Szypłow 182.	Ziołecki Stan.	Pleszewski
	T.	
Taczanow	Taczanowski Marc.	Pleszewski
Tarchalin	Hendel Wdowa	Krobski
Targoszyce	Pulinowa Marja	Krotoszyński
Targowa górka	Kosinski	Srzodzki
Targownica	Szpital Trzemesz.	Mogilnicki
Tarkowo	Kraszewski Ant.	Inowrocławski
Tarkowo	Zahn	Poznański
Tarnowko	Kozłowska	Inowrocławski
Tarnowo	Hofman Robert	Kościański
Tarnowo	Suchorzewski Jan	Srzodzki
Teresin	Ks. Turn Taxis	Krotoszyński
Tłoki	Gajewski Apoll.	Babimostski
Tłukow	Golz Gustaw	Wyrzyski
Tokarzew	Kołaczkowski	Ostrzeszowski
Tomczyce	Czarnecki	Wągrowiecki
Tomice	b. Krol Niderlandski	Poznański
Tomyśl stary	Hangsdorf	Bukowski
Tonowo	Skrzydlewski	Wągrowiecki
Topola	Gąsiorowski	Inowrocławski
Topola	Grabowski	Wyrzyski
Topole i Białagóra	M. Poznań	Poznański
Torzynice	Olszowski Marceli	Ostrzeszowski
Trląg	Zagajowski Ign.	Mogilnicki
Trombinek	Glatte	Szremski
Truszczyzna	Prob. Gniewkow.	Inowrocławski
Trzaski	Nehring Gustaw	Inowrocławski
Trzcianka	Jakobi	Bukowski
Trzcianka	Rząd	Czarnkowski
Trzciel	Ks. Reuss	Międzyrzecki
Trzcielino	Biskupski	Poznański
Trzciniec	Knobelsdorf	Ostrzeszowski
Trzebin	Klahr Jan	Bydgowski
Trzebin	Tepper Henryk	Wyrzyski
Trzebiny	Schmidt	Wschowski
Trzebowo	Działyński Tyt.	Poznański
Trzebowo	Skorzewski Józef	Krotoszyński
Trzek	Topolski	Srzodzki
Tuchorze	Kotwitz	Babimostski
Tuczno	Czajkowska	Inowrocławski
Tulce	Poninski Edw.	Srzodzki
Tupadły	Nehring Leop.	Inowrocławski
Tupadły małe	Lubomęski	Inowrocławski
Turkowo	Bieczyńska	Bukowski
Turowo	Livius	Szamotulski
Turostowo	Werner	Gnieznieński
Tursko	Zakrzewski Konst.	Pleszewski
Turwia	Chłapowski generał	Kościański
Turza	Rząd	Wągrowiecki
Turzyn	Mycielskich massa	Szubiński
Tuszkowo	Linden H.	Wyrzyski
Twardow	Żychliński	Pleszewski
Tworkowo	Treskow Zygm.	Obornicki
Tworzymirki	Rogowski Piotr	Szremski
Tworzynice	Ks. Sułkowski	Wschowski
Tylewice małe 55.	Jonemar	Wschowski
	U.	
Ujazd	Zołtowski Nep.	Kościański
Ulejno	Dąbrowski Bronisław	Srzodzki
Ułanowo	Arnold	Gnieznieński
Umultowo	Treskow	Poznański
Unia	Pawłowski	Wrzesiński
Ustaszewo	Sławoszewski Teofil	Wągrowiecki
Użarzewo 7.	Lipski Józef	Srzodzki

Majętność	Właściciel	Powiat
	W.	
Wałkowice	Swiniarski R.	Czarnkowski
Wapno	Wilkoński Flor.	Wągrowiecki
Wargowo	Koszucki	Obornicki
Waszkowo	Krynkowski	Krobski
Waszkowo	Krynkowski	Krobski
Wągrowiec	Rząd	Wągrowiecki
Wąsowo	Szczanieccy	Bukowski
Wełna	Grabowski	Obornicki
Węgierce	Colbe	Inowrocławski
Węgierki	Żychliński Adam	Wrzesiński
Węgierskie	Bronikowska Emil.	Srzodzki
Węgorzewo	Dziembowski	Gnieznieński
Węgry I.	Węgierski Symfor.	Odolanowski
Węgry II.	Węgierski	Odolanowski
Węgrzynow	Skoraszewski	Pleszewski
Wiatrowo	Moszczeński Ign.	Wągrowiecki
Widawy	Mycielska	Krobski
Widzim	b. Krol Holenderski	Babimostski
Wiejce	Koch	Międzychodzki
Wiekowko	Jeske	Gnieznieński
Wieleń	Blankensee Hr.	Czarnkowski
Wielichow	Mielżyński Mikołaj	Kościański
Wielka wieś	Bloch	Babimostski
Wielkie	Kierscy S. S.	Poznański
Wieniec	Seidler	Mogilnicki
Wierzbiczany	Roji	Inowrocławski
Wierzbno	Święcicka	Międzychodzki
Wierzchaczewo	Suchodolski	Szamotulski
Wierzchosławice	Geschke	Inowrocławski
Wierzchucin Szlach.	Neuman Ludw.	Bydgowski
Wierzejewice		Mogilnicki
Wierzenica	Cieszkowski	Poznański
Wierzonka	Treskow	Poznański
Wierzyce	Libiszewski	Gnieznieński
Wieszczyczyn	Radoszewski	Szremski
Wieszki	Prob. Szubiński	Szubiński
Wieszkowo	Braunek Józef	Kościański
Wiewiorczyn	Łubieński	Mogilnicki
Więckowice	Breza Konstancya	Poznański
Więcławice	Geschke	Inowrocławski
Wilatkowo	M. Powidz	Gnieznieński
Wilcza	Dehmel	Pleszewski
Wilkoniczki	Gorzewski Teofil	Krobski
Wilkowo	Brodnicka	Szamotulski
Wilkowo	Jeske	Gnieznieński
Wilkowo	Prob. Kościeleckie	Szubiński
Wilkowo niemieckie	Stablewski Erazm	Wschowski
Wilkowo polskie	Czarnecki Marcelli	Kościański
Wilkostowo	Wartensleben	Inowrocławski
Wilkowyje	Miaskowski Ant.	Gnieznieński
Winna góra	Dąbrowski Bronisł.	Srzodzki
Wiorek	Prob. Fary Poznań.	Poznański
Wioska	Gersdorf	Babimostski
Wiry	Dzieduszycka	Poznański
Wiśniewo	Poniekiewski	Wągrowiecki
Witaszyce	Gorzeński Mich.	Pleszewski
Witkowo	Wołowicz	Gnieznieński
Witosław	Koczorowski Tertulian	Wyrzyski
Witosław	Opitz	Kościański
Witowice	Müller	Inowrocławski
Witowiczki	Busse	Inowrocławski
Witowy	Kościelski Władysł.	Inowrocławski
Wituchowo	Kube Samuel	Międzychodzki
Włościanowo	Werner	Wągrowiecki
Włościejewki	Niegolewska Anna	Szremski
Włoszakowice	Książe Anhalt Coethen	Wschowski
Wodki	Liskowski	Gnieznieński
Wojciechowo	Sturzla S. S.	Międzyrzecki

Majętność		Właściciel	Powiat
Wojdal		Schmechel	Inowrocławski
Wojnice		Bojanowski	Kościański
Wojnowice		Raczyński. Edw. S. S.	Bukowski
Wojnowice		Jordan	Wschowski
Wojnowo		M. Celichow	Babimostski
Wojnowo		Chmielewski	Bydgowski
Wojnowo		Powelski	Obornicki
Wojtostwo		Man	Szremski
Wola Czewujewo		Łubieński	Mogilnicki
Wolanki		Jasieński Onufry	Gnieznieński
Wola Książęca		Gorzeński Teofil	Pleszewski
Wolenica		Stablewski Ant.	Krotoszyński
Wolice		Rek	Szubiński
Womwelno		Grabowski Józef	Wyrzyski
Wroble		Wolański	Inowrocławski
Wroblewo		Kwilecki Józef	Szamotulski
Wronczyn		Potocki Maxym.	Poznański
Wroniawy		Platerowa Ant.	Babimostski
Wronowy		Jaraczewski	Inowrocławski
Wszemborz		Suchorzewska	Wrzesiński
Wulka		Liskowski	Wrzesiński
Wulka		Objezierski	Wschowski
Wyciążkowo		Cieromski	Wschowski
Wydartowo		M. Kcynia	Szubiński
Wydzierzewice		Moszczeński	Srzodzki
Wyganow		Roszkiewicz	Krotoszyński
Wygnańcice		Goebel	Wschowski
Wyjewo		Modlibowski	Wschowski
Wyrza		Lehman Ernest	Wyrzyski
Wyrzysk		Rząd	Wyrzyski
Wysocko wielkie		Nasiorowska Walentyna	Odolanowski
Wysoczka		Kowalski	Bukowski
Wysoka		Skoraszewski Józef	Wągrowiecki
Wysoka mała		Wiese Karol	Wyrzyski
Wyszanow		Rząd	Ostrzeszowski
Wyszki		Zakrzewski Piotr	Pleszewski
Wyszyny		Raczyński Atanazy	Chodzieski
Wziąchow	103.	Sokolnicki Józef	Krotoszyński
		X.	
Xiążek		Stern Abraham	Szremski
Xiążenice		Wunster Karol	Ostrzeszowski
Xiążno	3.	Sierakowski Józef	Wrzesiński
		Z.	
Zadory		Żołtowski	Kościański
Zagajewice		Kozłowski	Inowrocławski
Zagajewiczki		Mejer	Inowrocławski
Zajączkowo		Żołtowski Ant.	Szamotulski
Zajezierze		Dąbrowski	Wrzesiński
Zakrzew		Łykowski Fran.	Pleszewski
Zakrzewo		Mycielski Józef	Krobski
Zakrzewo		Węsierski	Gnieznieński
Zalesie		Stablewski Karol	Krobski
Zalesie wielkie		Sulerzycki	Krotoszyński
Zamość		Biernacki Wojc.	Odolanowski
Zamość		Hr. Skórzewski	Szubiński
Zamsko		Kalkreuth Gustaw	Międzyrzecki
Zaniemyśl		Skórzewski	Srzodzki
Zawady		Olszyński	Krobski
Zawory		Chodączcy S. S.	Szremski
Zbąszyn		Garczyńscy	Międzyrzecki
Zbąszyn		Prob. Zbąszyński	Międzyrzecki
Zberki		Gąsiorowski	Wrzesiński
Zbietka		Janicki	Wągrowiecki
Zborzewo		Kierski	Wschowski
Zbrudzewo		M. Szrem	Szremski
Zbyszewice		Skórzewski Heliodor	Chodzieski
Zdroje		Moszczeński Maxym.	Bydgowski

Majętność	Właściciel	Powiat
Zdziechowice	Kurnatowski Andrz.	Srzodzki
Zdziesz	Grave Karol	Krotoszyński
Zelgniewo	Schmieden	Chodzieski
Zerniki	Węsierski	Wrzesiński
Zgierzynka	Prob. Brodzki	Bukowski
Zielątkowo	Treskow	Obornicki
Zielencin	Kruszkowski Ant.	Kościański
Zielince	Jahn Jan	Wrzesiński
Zielniki	M. Srzoda	Srzodzki
Zielomyśl	Mudrak	Międzyrzecki
Ziemlin	Unruh Leop.	Krobski
Zimna woda	Rychłowski Hieron.	Krotoszyński
Ziołkowo	Mielęcka	Krobski
Złotniki	Hofmejer Ludw.	Poznański
Złotniki	Ziołecki Felix	Mogilnicki
Złotowo	Wagner Jan	Szubiński
Zmysłow	Ks. Turn Taxis	Krotoszyński
Zmysłowo	Niewilecki	Krobski
Zrenica	Mańkowska	Srzodzki
Zulkow	44. Mycielska Starościna	Wrzesiński

Ż.

Żabikowo	Rzepnicka	Srzodzki
Żabno]	Zakrzewska	Szremski
Żakowice	Tomicki	Pleszewski
Żakowo	Skarzyński	Wschowski
Żarczyn	Gutry Józef	Wągrowiecki
Żelazno	Petri	Kościański
Żelice	Nieżuchowski	Wągrowiecki
Żerniki	Obst Józef	Szremski
Żerniki	Osten – Sacken	Wągrowiecki
Żerniki	Kołaczkowska	Inowrocławski
Żołć	Skórzewski Rajm.	Gnieznieński
Żołendowo	Moszczeński Maxym.	Bydgowski
Żurawia	Radziminski	Szubiński
Żurczyn	Gąsiorowscy S. S.	Szubiński
Żydowo	Chełmicki	Gnieznieński
Żydowo	Czarnecki Ant.	Wrzesiński
Żydowo	Szołdrski Melch.	Poznański
Żytowiecko	18. Dzieduszycka	Krobski

SPIS DZIEŁ I MAPP UŻYTYCH.

DZIEŁA.

1. Le grand Dictionnaire Geographique *de la Martinière* 1726.
2. Korona Polska *Niesieckiego* 1728—1734.
3. Nouveau traité de Geographie *de Busching.* Züllichau 1768.
4. Dykcyonarzyk geograficzny *P. Echard* tłomaczenia *K. Vosgien* 3 tomy 1782.
5. Prawo polityczne narodu Polskiego p. *Skrzetuskiego* 1784.
6. Dzieje i prawa kościoła Polskiego p. *Ks. Ostrowskiego.*
7. O Litewskich i Polskich prawach p. *Czackiego* 2 tomy in 4to 1800.
8. *Sirisa*, Polen seit der zwei letzten Theilungen 1807.
9. *Stein*, Handbuch der neuesten Geographie 1811.
10. Kalendarzyk polityczny Pijarski 1812.
11. Krótki zbiór geografji Królestwa Polskiego i W. Ks. Poznańskiego. Wrocław 1816.
12. *Lichtenstein*, Handbuch der neuesten Geographie 1817.
13. *Ks. Teodora Wagi* historya Książąt i Królów Polskich p. *Lelewela* 1818.
14. Lehrbuch der Statistik der Europäischen Staaten v. *Hasel.* Weimar 1822.
15. Geografija wschodniej części Europy p. S. P. Wrocław 1825.
16. Die Preussische Monarchie in Hinsicht ihrer Bewohner und ihres Nationalreichthums p. *J. D. Rumpf* 1825.
17. *Cannabich*, Lehrbuch der Geographie 1827.
18. Opis Polski starożytnej p. *Święckiego* 1828. 2 tomy.
19. *Zedlitz*, Staatskräfte der Preussischen Monarchie 1828.
20. Abregé de la nouvelle géographie universelle de *Guthrie.* Paris 1828.
21. Tabelle zamiany miar i wag p. *Kolberga* 1829.
22. Tableau de la Pologne ancienne et moderne p. *Maltebrun.* Wydanie Chodźki 1830.
23. Corpus Juris Ecclesiastici Catholicorum etc. edidit *C. E. Weiss* Gissiae 1833.

24. Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Regierungsbezirks. Bromberg 1833.
25. Alphabetisches Verzeichniss sämtlicher Ortschaften des Regierungsbezirk. Bromberg v. *Könik* 1834.
26. Alphabetisches Verzeichniss sämtlicher Ortschaften des Regierungsbezirk Posen v. *König* 1834.
27. Genealogisch-historisch-statistischer Almanach 11ter Jahrgang Weimar 1834.
28. Der Preussische Staat in allen seinen Beziehungen v. *Zedlitz* 1835.
29. La Pologne dans ses anciennes limites et l'Empire de Russie p. *Gluchowski* 1826.
30. Historya narodu Polskiego p. *Ad. Naruszewicza* w Lipsku 1836—1837.
31. Polska w kształcie dykcyonarza historyczno-geograficzno-statystycznego p. *Słowaczyńskiego* 1833—1838.
32. Die Provinz Posen (Rawicz, Lipsk) 1838.
33. Genealogisch-historisch-statistischer Almanach 15ter Jahrgang. Weimar 1838.
34. *Schnitzler*, la Russie, la Pologne et la Finlande. Paris 1838.
35. *Voigt's* Geschichte Preussens 1835—1839.
36. Statistique de la Pologne Prussienne p. *Słowaczyński*. Paris 1839.
37. Historisch-geographische Darstelung Alt und Neu Polen's v. *Friedrich* 1839.
38. Abregé de Geographie p. *Adrien Balbi* 2 Vol. Paris 1839.
39. Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania p. *Łukaszewicza* 2 tomy 1839.
40. Wyprawa generała Dąbrowskiego do Wielkopolski p. *Ed. Raczyńskiego* 1839.
41. Codex Diplomaticus Majoris Poloniae wyd. *Ed. Raczyńskiego* 1839.
42. *Hoffman's* Bevölkerung des Preussischen Staats 1839.
43. Vademecum Polskie *Karola Hoffmana* 1839.
44. Populationistik oder Bevöllkerungs-wissenschaft v. *Chr. Bernoulli*. Ulm 1840.
45. Verzeichmis der in dem Regierungs bezirk Posen vorhandenen Ortschaften nach den Dominial-Verbanden geordnet 1840.
46. Skarbiec historyi Polskiej p. *Karola Sienkiewicza* 1839—1840.
47. Mała encyklopedya Polska.
48. Wspomnienia Wielkopolski p. *Ed. Raczyńskiego* 2 tomy z rycinami 1841—1842.
49. Starożytności Polskie zeszytów 5 u Żupańskiego 1841—1843.
50. Kurze Geschichte und Geographie des Gr. Herzogthum von Posen p. *Entresz* 1842.

51. Directorium officii divini Dioecesis Culmensis 1842.
52. Gross Polens National Sagen, Legenden p. *San Marte* 1843.
53. Przyjaciel ludu 1838—1843, Pismo peryodyczne.
54. Tygodnik literacki Poznański 1838—1843. Pismo peryod.
55. Orendownik pismo peryodyczne 1840—1843.
56. Ordo officii divini ad usum archi-dioec. Posnaniensis p. *Ks. Kinosowicza* 1843.
57. Directorium officii divini ad usum Archidioecesis Gnesnensis p. *Ks. Klupp* 1843.
58. Handbuch für den Preussischen Hof und Staat 1843.

MAPPY.

1 Carte de la Pologne divisée en provinces et palatinats p. *Rizzi-Zanoni* 1772.
2. Karte von Ostpreussen etc. Westpreussen etc. v. *Schrötter* 1796—1802.
3. Special Karte von Südpreussen v. *Gilly* 1802 - 1803.
4. Karte des Königreichs Polen und Gr. Herzogthums Posen v. *Engelhard* 1819, 1 arkusz.
5. Karte von Ostpreussen, Lithauen, Westpreussen und Netzdistrikte v. *Engelhard* 1819. 23 arkuszy.
6. Karte des Kammerdepartement von Posen und Bromberg v. *Rosenthal* 1827.
7. Karte des Fraustädter Kreises (Wschowa) 1834.
8. Karte des Kröbner Kreises (Krobia) 1834.
9. Karte des Krotoschiner Kreises 1834.
10. Karte des Schilberger Kreiss (Ostrzeszow) 1834.
11. Karte des Wreschner Kreises (Września) 1834.
12. Karte des Bomster Kreises (Babimost) 1835.
13. Karte des Kostner Kreises (Kościan) 1835.
14. Karte des Schrimmer Kreises (Szrem) 1835.
15. Karte des Gross-Herzogthums von Posen, z planem miasta Poznania 1836.
16. Karte des Adelnauer Kreises (Odolanow) 1836.
17. Karte des Birnbaumer Kreises (Międzychod) 1836.
18. Karte des Buker Kreises 1836.
19. Karte des Meseritzer Kreises (Międzyrzecz) 1836.
20. Karte des Oborniker Kreises 1836.
21. Karte des Pleschner Kreises (Pleszew) 1836.
22. Karte des Posner Kreises 1836.
23. Karte des Samter Kreises (Szamotuły) 1836.
24. Karte des Schrodaer Kreises (Srzoda) 1836.
25. Karte des Gnesner Kreises (Gniezno) 1836.
26. Karte des Czarnikauer Kreises (Czarnkow) 1837.

27. Karte des Inowroclawer Kreises 1837.
28. Karte des Mogilnoer Kreises 1837.
29. Karte des Wągrowiecer Kreises 1837.
30. Karte des Bromberger Kreises. Bydgoszcz 1838.
31. Karte des Chodzieser Kreises 1838.
32. Karte des Schubiner Kreises (Szubin) 1838.
33. Karte des Wirsitzer Kreises (Wyrzysk) 1838.
34. Mappa Dekanatów dyecezyi Poznańskiej.
35. Mappa ścienna W. Ks. Poznańskiego p *C. W. Entres.* 1843.
36. Mappa W. Księztwa Poznańskiego p. *Kurnatowskiego* 1843.

DRUKIEM F. A. BROCKHAUSA W LIPSKU.

Składał Woj. Maniecki.

OBRAZ

ZOGÓŁOWANY WIELKIEGO KSIĘZTWA POZNAŃSKIEGO.

Num.	Powiaty w Okręgach Regencyjnych	Obszernoóć: Mile kw.	Włoki Polskie	Morgi Magdeb.	Morgi Gruntu: Bardzo Urodzajnego	Średnio Urodzajnego	Letkiego	Błotnego	Lotnego	Ludność podług Hofmana 1837: Ogólna	Miejska	Wiejska	Stosunkowa na 1 kw. Mile	Liczba: Miast	Majętności	Wsi	Dymy: w Ogole	Miejskie	Wiejskie	Rozszczególnienie Osad: Wsie większe	Wsie mniejsze	Folwarki	Kolonje	Olendry	Posady	Karczmy	Młyny Zakłady	Ogół Osad: Większych	Mniejszych	Liczba Kościołów i Boźnic: Katolic. Parafialne	Katolic. Filialne	Protest. Parafialne	Protest. Filialne	Synagogi	Rządowe: Dobra	Lasy	Trakty: Bite	Większe	Mniejsze	Poczty: Przeprzęgowe	Listowe
I.	Poznański																																									
1	Babimostski	19,26	6.292	413.845	—	175.877	168.984	68.984	—	42.707	10.724	31.983	2.217	7	28	166	5.551	1.313	4.238	95	12	22	8	10	5	10	4	107	59	13	4	7	—	4	3	1	—	—	8	3	1
2	Bukowski	16,17	5.479	360.334	—	360.334	—	—	—	42.378	9.922	32.456	2.527	5	24	157	4.891	1.099	3.792	72	21	25	3	29	2	1	4	100	57	14	—	3	—	2	—	—	—	—	8	3	1
3	Kościański	21,20	6.925	455.530	—	379.598	—	75.932	—	42.155	7.611	34.544	1.988	5	80	246	5.268	1.129	4.139	142	46	25	3	5	16	5	4	145	101	30	1	3	—	3	3	—	—	—	8	2	1
4	Krobski	19,09	6.236	410.191	136.693	136.749	136.749	—	—	60.628	21.453	39.175	3.176	10	79	238	7.618	2.870	4.748	137	34	41	7	1	9	8	1	142	96	25	4	8	—	6	2	—	—	—	15	5	3
5	Krotoszyński	17,60	5.750	378.171	—	189.056	189.115	—	—	53.393	19.027	34.366	3.034	7	53	237	6.183	2.440	3.743	94	17	36	11	6	61	7	5	106	131	22	1	5	—	5	—	—	—	—	12	4	3
6	Międzychodzki	25,01	8.169	537.424	—	179.159	358.265	—	—	36.603	11.482	25.121	1.463	5	40	264	3.856	1.078	2.778	73	19	43	16	22	32	9	50	86	178	15	9	7	—	4	4	3	—	—	6	4	1
7	Międzyrzecki	22,78	7.441	489.491	—	163.125	326.366	—	—	35.735	11.157	24.578	1.569	5	26	155	4.651	1.255	3.396	61	11	33	5	23	5	—	17	80	75	11	10	11	6	3	2	1	—	—	10	3	—
8	Obornicki	20,20	6.540	430.177	143.352	286.825	—	—	—	38.155	8.328	29.827	1.906	4	33	247	3.740	836	2.904	97	25	30	1	33	34	7	20	112	135	17	5	4	—	3	6	3	—	—	6	3	1
9	Odolanowski	16,83	5.498	361.623	32.000	319.000	10.623	—	—	46.568	10.123	36.445	2.767	4	37	274	4.614	1.023	3.591	92	15	13	13	6	98	10	27	102	172	15	—	2	—	3	1	1	—	—	7	1	2
10	Ostrzeszowski	17,43	5.694	375.517	—	125.133	250.384	—	—	51.656	11.769	39.887	3.021	5	48	354	5.823	1.198	4.625	88	7	55	68	1	62	23	50	124	230	22	9	2	—	2	—	1	—	—	3	3	—
11	Pleszewski	19,12	6.246	410.836	—	342.354	34.241	34.241	—	50.189	7.859	42.330	2.625	4	80	280	4.985	761	4.224	138	16	41	7	19	27	10	22	156	124	38	2	2	4	4	—	—	—	—	12	2	2
12	Poznański	19,60	6.429	422.871	70.488	317.139	35.244	—	—	73.580	36.468	37.112	3.738	3	65	274	5.770	1.888	3.882	139	34	49	6	11	16	6	13	147	127	25	8	3	—	2	3	—	—	—	—	2	1
13	Srzodzki	18,58	6.070	399.221	199.576	199.645	—	—	—	40.535	6.172	34.363	2.182	4	75	308	4.188	647	3.571	131	45	47	14	28	20	12	11	152	156	26	4	2	1	3	3	—	—	—	5	3	1
14	Szamotulski	19,10	6.240	410.406	136.764	136.821	136.821	—	—	37.573	9.465	28.108	1.967	6	49	203	3.635	959	2.676	98	9	42	1	11	24	7	11	109	94	13	1	5	—	5	1	—	—	—	6	4	1
15	Szremski	18,63	6.086	400.306	66.669	266.910	66.727	—	—	44.032	10.937	33.095	2.363	7	61	223	4.636	1.115	3.521	121	30	31	1	24	6	8	2	143	80	19	1	4	—	6	3	1	—	—	13	4	2
16	Wrzesiński	12,62	4.124	271.149	—	135.545	135.604	—	—	31.795	6.184	25.611	2.519	3	51	188	2.933	515	2.418	98	21	26	4	14	8	3	14	104	84	21	5	1	1	3	1	—	—	—	10	4	1
17	Wschowski	17,96	5.867	385.907	—	192.924	192.983	—	—	51.193	20.065	31.848	2.890	7	70	167	6.425	2.262	4.163	94	23	22	3	—	13	10	2	94	73	29	6	14	—	4	—	—	—	—	5	4	—
	Ogół Poznańskiego	321,68	105.086	6.912.999	785.542	3.906.194	2.042.106	179.157	—	779.595	218.746	560.849	2.424	91	899	3.981	84.767	22.358	62.409	1.770	385	581	171	243	438	136	257	2.009	1.972	355	70	83	9	62	32	11	2	—	134	54	21
II.	Bydgowski																																									
18	Bydgowski	27,11	8.857	582.602	48.550	97.100	388.392	—	48.560	44.539	12.541	31.998	1.643	4	37	304	4.959	1.091	3.868	104	40	53	16	2	71	4	17	118	186	20	5	3	9	2	2	3	—	—	6	3	1
19	Chodzieski	20,14	6.581	432.815	—	324.650	72.136	36.029	—	37.859	12.584	25.275	1.880	6	21	162	3.648	1.251	2.397	50	12	22	24	14	9	4	27	73	89	10	6	4	14	6	2	1	—	—	10	3	3
20	Czarnkowski	28,08	9.174	603.448	—	50.287	502.873	50.288	—	48.717	10.808	37.909	1.735	4	18	212	4.684	1.080	3.604	75	8	34	14	5	40	8	28	88	124	5	2	8	29	3	1	1	—	—	12	3	—
21	Gnieznieński	23,94	7.822	514.478	—	342.975	171.503	—	—	46.720	12.260	34.460	1.951	8	98	326	4.469	1.127	3.342	120	83	37	4	52	13	10	7	123	203	28	7	3	2	4	2	1	—	—	13	4	3
22	Inowrocławski	30,42	9.927	653.734	435.807	—	163.434	54.493	—	51.506	7.900	43.606	1.693	4	133	425	5.277	759	4.518	110	158	70	24	9	30	18	6	127	298	35	2	2	8	3	7	3	—	—	5	4	1
23	Mogilnicki	17,97	5.873	386.180	32.181	321.808	32.191	—	—	30.283	6.407	24.416	1.745	7	57	269	3.344	685	2.629	74	84	18	10	38	14	8	23	82	187	26	2	—	6	3	2	1	—	—	7	4	1
24	Szubiński	21,20	6.927	455.595	75.932	303.720	75.943	—	—	39.609	9.930	29.679	1.868	7	61	288	3.761	1.022	2.739	93	104	14	10	4	38	10	15	102	186	16	3	2	5	5	2	—	—	—	6	5	1
25	Wągrowiecki	24,47	7.995	525.868	—	438.213	87.655	—	—	41.415	6.353	35.062	1.692	8	103	297	3.803	665	3.138	129	62	37	8	17	19	10	15	135	162	29	6	1	3	5	3	—	—	—	17	3	1
26	Wyrzyski	21,50	7.025	462.041	—	346.522	77.006	38.513	—	37.825	7.922	29.903	1.759	6	43	169	3.525	851	2.674	90	17	26	10	—	8	2	16	95	74	15	1	5	16	3	3	—	—	—	7	4	1
	Ogół Bydgowskiego	214,83	70.181	4.616.761	592.470	2.225.275	1.571.133	179.323	48.560	373.013	86.705	292.308	1.764	54	571	2.452	37.440	8.531	28.909	842	568	311	120	141	242	74	154	943	1.509	184	34	28	92	34	24	10	4	—	83	30	12
	Ogół Poznańskiego	321,68	105.086	6.912.999	785.542	3.906.194	2.042.106	179.157	—	779.595	218.746	560.849	2.424	91	899	3.981	84.767	22.358	62.409	1.770	385	581	171	243	438	136	257	2.009	1.972	355	70	83	9	62	32	11	2	—	134	54	21
	Ogół Księztwa	536,51	175.267	11.529.760	1.378.012	6.131.469	3.613.239	358.480	48.560	1.158.608	305.451	853.157	2.160	145	1.470	6.433	122.207	30.889	91.318	2.612	953	892	291	384	680	210	411	2.952	3.481	539	104	111	101	96	56	21	6	23	217	84	33
						11.529.760																		6.433				6.433		643		212									

OBRAZ

ZOGÓŁOWANY WIELKIEGO KSIĘZTWA POZNAŃSKIEGO.

Num.	Powiaty w Okręgach Regencyjnych	Liczba Ogólna Dobytku: Konie	Bydło rogate	Owce	Kozy	Świnie	Ogół	Liczba dobytku stosunkowa na 1 kw. mili: Konie	Bydło rogate	Owce	Kozy	Świnie	Ogół	Powiaty w Dobytek: Najzamożniejsze 11.	Średnio Zamożne 9.	Najmniej Zamożne 6.	Zajmują w Kategoryi miejsce Dobytku	Powiaty wchodziły w skład dawnych Polskich Województw w ilości mil kw.: Poznańskiego	Gnieznieńskiego	Kaliskiego	Sieradzkiego	Brzeskiego Kujawskiego	Inowrocławskiego
I.	Poznański																						
1	Babimostski	3.105	18.106	47.971	182	4.866	104.821	161	940	2.491	9	253	3.854	—	—	4		19,26	—	—	—	—	—
2	Bukowski	4.463	15.854	65.688	123	7.603	93.731	266	945	3.917	7	453	5.601	—	6	—		16,77	—	—	—	—	—
3	Kościański	5.942	21.108	89.213	102	7.954	124.319	280	996	4.208	5	375	5.864	—	1	—		21,20	—	—	—	—	—
4	Krobski	6.476	23.319	110.391	113	7.169	147.468	349	1.222	5.783	8	376	7.725	1	—	—		18,76	—	,33	—	—	—
5	Krotoszyński	5.638	23.268	89.326	94	11.803	130.129	320	1.322	5.075	5	674	7.331	4	—	—		,50	—	17,10	—	—	—
6	Międzychodzki	3.450	15.292	76.810	488	6.673	102.707	138	611	3.071	17	267	4.106	—	—	3		25,01	—	—	—	—	—
7	Międzyrzecki	2.743	14.117	64.557	267	4.492	86.173	120	620	2.834	12	197	3.765	—	—	5		22,78	—	—	—	—	—
8	Obornicki	5.273	15.927	95.513	89	7.704	124.503	263	796	4.771	4	385	6.219	10	—	—		20,02	—	—	—	—	—
9	Odolanowski	5.789	25.839	61.407	69	14.576	107.680	343	1.535	3.649	4	866	6.397	7	—	—		—	—	16,20	,63	—	—
10	Ostrzeszowski	5.318	19.243	53.912	55	13.148	91.676	305	1.104	3.093	3	754	5.259	—	8	—		—	—	,71	16,72	—	—
11	Pleszewski	6.090	23.010	104.920	134	11.877	146.031	318	1.203	5.487	7	621	7.636	3	—	—		,22	—	18,90	—	—	—
12	Poznański	5.669	14.390	88.861	159	6.273	115.352	288	731	4.515	8	319	5.861	—	2	—		19,60	—	—	—	—	—
13	Srzodzki	5.891	16.701	95.220	39	10.260	128.111	317	899	5.125	2	552	6.895	5	—	—		8,50	8,66	1,42	—	—	—
14	Szamotulski	4.669	12.033	100.119	131	5.937	122.889	248	630	5.242	7	311	6.438	6	—	—		19,10	—	—	—	—	—
15	Szremski	5.265	17.341	75.600	53	8.926	107.185	282	931	4.058	3	479	5.753	—	4	—		17,42	—	1,21	—	—	—
16	Wrzesiński	4.501	14.800	67.097	18	10.012	96.428	357	1.172	5.317	1	793	7.640	2	—	—		,03	1,21	11,30	—	—	—
17	Wschowski	3.670	20.772	74.417	64	5.898	104.821	204	1.157	4.143	4	328	5.836	—	3	—		17,96	—	—	—	—	—
	Ogół Poznańskiego	84.149	311.120	1.361.022	2.174	145.168	1.903.633	262	967	4.231	7	451	5.918	8	6	3		227,21	9,87	67,25	17,35	—	—
II.	Bydgowski																						
18	Bydgowski	4.829	17.394	66.047	194	7.517	95.981	239	864	3.279	9	373	4.764	—	—	1		—	6, 7	—	—	—	21, 4
19	Chodzieski	4.227	14.771	63.645	105	6.342	89.090	209	733	3.160	5	314	4.421	—	—	2		19,36	9,78	—	—	—	—
20	Czarnkowski	5.466	19.755	63.239	194	6.509	95.163	195	703	2.252	7	232	3.389	—	—	6		28,08	—	—	—	—	—
21	Gnieznieński	6.003	19.654	97.538	79	8.483	131.757	250	821	4.074	3	353	5.501	—	7	—		2,17	19,23	2,06	—	,48	—
22	Inowrocławski	7.967	26.386	135 902	112	18.287	188.655	262	867	4.467	4	601	6.201	11	—	—		—	1,90	—	—	9,02	19,50
23	Mogilnicki	4.758	13.855	74.534	134	7.750	101.031	265	771	4.147	7	431	5.621	—	5	—		—	15,99	—	—	1,74	,24
24	Szubiński	5.038	16.914	76.632	88	7.906	106.578	238	798	3.615	4	273	5.028	—	9	—		—	19,64	—	—	—	1,56
25	Wągrowiecki	6.300	19.314	121.146	82	7.400	154.242	257	789	4.955	3	302	6.306	8	—	—		10.52	12,94	—	—	—	—
26	Wyrzyski	5.387	17.145	105.314	162	6.958	134.966	250	797	4.898	7	323	6.275	9	—	—		—	21,50	—	—	—	—
	Ogół Bydgowskiego	49.975	165.188	803.998	1.150	77.152	1.097.463	233	769	3.742	5	359	5.108	3	3	3		52,14	107,68	2,06	—	11,24	41,71
	Ogół Poznańskiego	84 149	311.120	1.361.022	2.174	145.168	1.903.633	262	967	4.231	7	451	5.918	8	6	3		227,21	9,87	67,25	17,35	—	—
	Ogół Księztwa	134.124	476.308	2.165.020	3.324	222.320	3.001.096	250	890	4.035	6	414	5.595	11	9	6		279,35	117,55	69,31	17,35	11,24	41,71
																				536,51			

Rozkład Ludności w 1837.

Okręgi	Co do Rodu: Polska	Obca	Co do Płci: Męzka	Żeńska	Co do Wyznań: Katolicka	Protestantska	Zydowska	Ogół
Poznański	507.225	272.370	387.101	392.494	523.459	204.121	52.015	779.595
Bydgowski	249.417	129.596	189.192	189.821	216.068	141.766	22.179	379.013
Całe Księztwo	756.642	401.966	576.293	582.315	739.527	345.887	74.194	1.158.608
	1.158.608		1.158.608		1.158.608			

OMYŁKI DRUKU.

Strona	*Linia od góry*	*Zamiast*	*Czytaj*
2	2	Kogressowem	Kongressowem
—	16	do tego Tartaku	od tego Tartaku
3	5	Kujewskim	Kujawskim
—	33	l'hydrograpie	l'hydrographie
4	16	uposarzyła	uposażyła
5	8	Obra,	Obra do Warty
6	2	Strzyżewka	Strzyżewska
—	16	policzemy	policzymy
—	41	Włosłowo	Włostowo
—	42	Moskawy	Maskawy
7	11	Kopańce	Kopanice
—	33	Brde	Brdę
8	37	dziewięć	dziesięć
9	19	z rzeczką	z rzeką
11	31	płynącej	płynącego
12	6	powyżej;	powyżej,
—	16	Płaszkowa	Ptaszkowa
—	36	Stradyna	Stradynia
13	6	Biała	Białcz
—	22	Stradynie	Stradyniu
14	20	z powiatu Chojnickiego pod wsią Laskowo	z powiatu Chojnickiego i Człuchowskiego
—	32	mil	mil 22.
—	35	Wiłoka	Witoka
15	6	Olobok	Ołobok
—	11	debnow	dębkow.
—	16	Parnegowa	Paruchowa
—	28	Zerniki	Żerniki
16	4	Kobylina	Kobylin
17	26	rrzeczkę	rzeczkę
19	19	Mołylewo	Motylewo
—	33	Znin	Żnin
—	33	Znin	Żnin
21	5	Wieluń	Wieleń
—	17	Wschodoiej	Wschodniej
—	33	Stalusz	Stalun
22	18	Latolice	Latalice
—	31	Lubiałowo	Lubiatowo
23	24	Klecz	Kleck
—	24	Turosłowo	Turostowo
—	39	Znin	Żnin

Strona	Linia od góry	Zamiast	Czytaj
24	1	Znin	Żnin
—	10	Kołoràb	Kołdràb
—	35	Racał	Racat
25	17	Sniały	Sniaty
—	33	Zylicy	Żylicy
26	4	Trzebuszewa	Trzebieszewa
—	13	Czachnock	Czachórek
27	8	Zerniki	Żerniki
—	22	Wizany	Wiżany
—	27	męgow	morgów
—	31	Bochorze	Bachorze
28	5	Brzozówki	Brzozowka
—	22	Otusz	Otusz
—	28	Boniko	Bonikowo
29	9	nakoninc	nakoniec
—	28	Komosze	Komorze
30	13	Zabno	Żabno
—	19	Zernik	Żernik
—	21	Bodzikiewo	Bodziniewo
—	26	Zerkowo	Żerkowa
31	7	jedna	jedno
—	22	Zerniki	Żerniki
—	31	Znina	Żnina
—	36	Zerniki	Żerniki
32	10	Wąchabniewski	Węchabniewski
33	35	Szamotulkim	Szamotulskim
35	23	¼ i ⅕	między ¼ i ⅕
—	39	Osieka	Osika
36	17	Słonowem Obornickim	Słonowem w powiecie Obornickim
37	18	gęsi	gęsie
—	31	powiatch	powiatach
40	12	16,17	16,77
—	42	65,184	65,784
—	43	2,16	2,19
42	11	1.571.138	1.571.133
47	34	1.265	1.255
48	29	779.593	779.595
49	36	43,19	43,79
50	22	1 : 50,72	1 : 30,72
53	6	11,83	11,53
54	17	pzisiejszego	dzisiejszego
56	31	5,7	5 i 7
57	14	Zakonu	Zakonów
—	33	Dziewięć	dziesięć
58	25	Komenderyę	Komanderyę
—	35	(67)	67
59	11	Franciskanie	Franciszkanie
—	14	Łabisz	Łabiszyn
—	15	Opalnica	Opalenica
60	10	Owinsko	Owinska
62	31	Znina	Żnina

Strona	Linia od góry	Zamiast	Czytaj
—	33	Janek	Janik
63	23	Pogonia [1])	——
	24	Frydryk Królewic.	Frydryk Krolewic Pogonia [1])
—	29	1.549	1.540
—	29	Łatalski	Latalski
—	35	1.605	1.606
65	8	Jastrzębiec	Jastrząb
66	5	Gorzyński	Gorzeński
—	26	Wielno	Wtelno
—	27	Wydzyn	Wudzyn
—	28	Swandrzeja	Św. Andrzeja
—	31	w Paznamu	w Poznaniu
—	37	jeden	jeden,
—	38	Catholicorm	Catholicorum
—	39	[1])	[2])
67	12	Kaplic	Kapelanow
—	32	Srzemin	Srzemie
—	39	[3])	[2])
68	22	różnowiercow	różnowiercom
70	26	twierdzenie	twierdzenia
72	37	posteritati	posteritate
—	38	se quibantur	sequebantur
73	16	porządanego	pożądanego
74	22	Łobienica	Łobżenica
75	11	jakby	jakiby
77	2	, się	się,
—	29	Buinski	Bniński
—	28	Buin	Bnin
—	30	Buin	Bnin
79	4	Racał	Racat
—	21	Jeziery	Jeziory.
80	47	Keyn	Kcyń
81	22	Niełuchowski	Nietuchowski
—	22	Niełuchow	Nietuchow.
82	22	Gozdowa	Gozdawa
—	50	Smugolecki	Smogulecki
83	13	Grazdow	Gorazdow.
—	23	Jastrzęciec	Jastrzębiec.
84	17	Zalęcki	Zelęcki
—	19	Niecznia	Nieczuja
85	8	od	do
88	11	Mszczug	Mszczny.
—	44	Gurawski	Gurowski
93	13	Malchior	Melchior.
96	13	doradny	doradczy
—	18	1843	1845
97	35	[4])	[1])
—	36	[3])	[2])
—	41	[5])	[7])
98	25	Kościelski	Kościelecki
101	2	ladrata	landrata

Strona	Linia od góry	Zamiast	Czytaj
101	4	Derfschulzen	Dorfschulzen
—	16	starostw	Starostow.
102	2	świeckich	Swieckich na
103	16	directi i	directi i wsprawach
104	2	Wieluniu	Wieleniu
—	3	Łobzenicy	Łobżenicy.
—	12	Allgemaines	Allgemeines
—	17	w dziennik upraw	w dzienniku praw
105	6	zaciąganego	zaciągnionego
106	4	nowych	nowych i 76 dawnych
107	1	zupenie	zupełnie
—	9	zaś do tych	zaś tych
—	37	obzwiązków	obowiązków
110	8	naczelnikiem	naczelnictwem
—	29	Węgrowiec	Wągrowiec
111	13	ogłoszone	ogłoszonem
112	7	odwołuje się do	odwołania się od
115	14	z rozróżnieniem kategoryi	z rozróżnieniem 22 kategoryi
—	21	przeznaczenia	przeznaczenie
—	21	wynagrodzin	wynagrodzeń
116	34	prowincyonalnych	prowincyonalnej
117	5	Domainem-	Domainen-
—	6	Domanen-	Domainen-
—	13	Swarzęda	Swarzędź
—	15	Bydgosza	Bydgoszcz
—	25	Jeromierz	Jaromierz
118	5	Trzebusławki	Trzebiesławki
—	10	Eksztele	Eksztele,
—	13	Zalgniewo	Zelgniewo
—	21	Wydyiału	Wydziału
119	14	535.202.000	335.202.000
120	10	procedurowy	procederowy
—	23	do klassy drugiej są	Miasta klssy drugiej są
—	29	Trzcinka	Trzcianka
121	37	Znin	Żnin
—	13	Zerkowo	Żerkowo
—	38	Gąsowa	Gąsawa
—	45	Zerniki	Żerniki
122	1	Cztery	Trzy
—	7	129.296	129.295
—	23	w 33.	w 33ciej
123	3	41.444.000	51.444.000
124	9	postawiono	postanowiono.
—	12	przeznaczozo	przeznaczono
125	7	Kontonistach	Kantonistach
—	21	70.509	70.442
126	7	Jest oprócz	Jest więc oprócz
—	8	pułpow	pułkow
—	27	Srzemie	Szremie
—	28	Srzemie	Szremie
128	32	obobwiązki	obowiązki

Strona	Linia od góry	Zamiast	Czytaj
129	30	gusta	gusła
131	5	idąc zdaniem	idąc za zdaniem
133	10	2.273	5.273
—	16	5.973	5.937
134	3	243	343
—	24	5.912	5.918
—	28	Katogorye	Kategorye
—	39	Krotyszyński	Krotoszyński
138	5	12,24—36	12. 24—36
141	8	Gnstyń	Gostyń
—	32	Bydgosza	Bydgoszcz
—	32	łaszow	łasztow
142	6	opłacanego	opłaconego
—	7	opłacał	opłacił
—	32	z jak z jakiemikolwiek	z jakiemikolwiek
143	20	handlujący	handlujący
—	30	Ladsbergiem	Landsbergiem
144	2	blachy	blochy
145	6	Kościelce	Kościelec
—	8	Sławiszyn	Stawiszyn
147	25	Cykorya	Cykoryą
—	32	pięć	sześć
148	1	Stradworzeckim	Starodworzeckim
—	7	tu	ten
—	36	3/4 mili	o 3 1/4 mili
149	16	pięciu	sześciu
—	28	z dwudziestu	z dwudziestu trzech
150	2	Wrocława	Wrocławia
—	19	547	557
151	6	nowe	równe
—	6	polskie	polskim
—	7	nowy	równy
—	7	grosy polskich	groszem polskim
154	25	gimnazye	i gimnazya
156	12	sprawiedliwszą	sprawiedliwą
157	26	działałanie	działanie
158	1	560	580
159	16	powinni	powinnych
—	25	robot	roboty
160	11	piętnaście	czternaście
—	16	literuturze	literaturze
—	36	Gostyńska Ks. Filipini	(opuścić)
—	37	12	11
161	1	13	12
—	2	14	13
—	3	15	14
162	21	Przybyszewiec	Przybyszewie
164	24	Jozej	Józef
165	4	Dembinie	Dembnie
169	1	Lignori	Liguori
—	33	muiących	mających
170	2	Cywilinego	Cywilizacyi

Strona	Linia od góry	Zamiast	Czytaj
170	4	obecne	obecnie
175	19	wyznrnia	wyznania
—	23	Chalim	Chwalim
—	24	od	są
—	28	Kembłow, Obra	Kembłow, Kopanica, Obra
—	41	Posnanie	Posnaniae
176	8	Landrat	Landrata
—	28	Teperbaden	Tuperbuden
177	2	Wilkowiejskie	Wielkowiejskie
—	4	Wielunia	Wielenia
178	26	wynoszący	wynoszących
179	11	Mękiska	Miękiska
180	11	Kramny	kramnych
182	5	Pnieważ	Ponieważ
—	19	ze względ	ze względu
—	20	Cwalim	Chwalim
183	39	Siewieża	Siewierza
186	20	Obro	Obra
—	30	użyte	wzięte
187	3	29	39
—	7	Barłożne	Barłożna
188	2	Lipawa	Lipowa
191	28	4	1
194	12	16,17	16,77
195	9	Melchor	Melchior
—	36	Nalaży	Należy
196	13	Genitentiarji	Penitentiarji
—	17	Ligoniusza	Sigoniusza
197	25	Opalinckiego	Opalińskiego
—	38	Sutomyślem	Lutomyślem
198	14	mniejszej	większej
—	14	większej	mniejszej
—	20	Cieśle	Cieśle fol.
199	13	Raczyński Ed.	Raczyńskiego Ed. sukc.
—	15	25	26
200	24	Kozielaski	Kozielaski Ol.
—	27	Paprockie	Paprockie Ol.
—	33	Swązyce	Sworzyce
—	34	Albertowskie	Albertowsie Ol.
201	12	Węgielne	Węgielne Ol.
—	20	Pawłowko	Pawłowko fol.
—	33	35	34
—	41	106	100
204	15	i Szmigielski	, Szmigielski
206	2	Radziwa	Radzewa
—	8	Dudycz	Dudycz z
—	8	pięciu kościołach	Pięciu-kościołach
—	9	i pojął	pojął
—	27	1 1/2	1 1/4
209	18	Zbijewka	Żołtowska Józefa
—	18	Balsch	Belsch
—	23	Chłapowski Anzelm	Chłapowskiego Anzel. S. S.

Strona	Linia od góry	Zamias	Czytaj
209	29	Karznice	Karżnica
—	35	Kapaszewo	Kopaszewo
—	38	Racał	Racat
210	9	Ldwik	Ludwik
—	13	Dembice	Dembiec
—	29	Witkowski	Witkowki
—	30	Witkowski fol.	Witkowki fol.
211	12	Trzebidna	Trzebidza
—	21	29	28
—	27	Błotnek	Błotnik
—	32	Bobkowo	Bobowko
212	4	Jaraczewski F.	Jaraczewski J.
—	10	Marownica	Murownica
—	12	Kuhlem	Kuhlem
213	5	Pareęczew	Parzęczew
—	16	Wilichow	Wielichow
—	34	Pepowo	Popowo
—	34	Siaty	Sniaty
214	4	Nepomucen	Stanisław
—	6	Fyxicki	Tyxicki
—	7	Kurtrz	Kurtz
—	20	Blodan	Blodau
215	7	Chłapowkki	Chłapowski
—	13	Miaskowo	Miąskowo
—	13	Miaskowo	Miąskowo
216	13	Luszkowo	Łuszkowo
218	25	letniego	letkiego
219	24	Pokosławski	Pakosławski
—	31	Gostyń	Gostyń, Gostyń stary
220	38	i Gostynin	Gostynin
221	14	na	nad
—	35	prządzalnic	prządzalnic
225	16	nagrobok	nagrobek
226	1	Goruskach	Goruszkach
—	7	Urgel	Uryel
—	21	Tu	Ten
227	31	141	142
—	31	97	96
228	7	Łąkła	Łąkta
229	11	29	30
—	29	Zalesic	Zalesic fol.
232	10	Zbijewski	Zołtowski Eranciszek
—	22	Lecejewo	Lecejewo fol.
—	32	Wąsierska	Węsierska
234	6	137	127
236	5	Szląskim	Szląskiem
239	28	chodzą	chodzące
240	32	Alexadra	Alexandra
241	32	miejska	męska
243	41	pasl. leś.	pos. leś.
244	11	Ugorzelec	Ugorzele
—	29	Sophien Höcke	Sophien-Höhe

Strona	Linia od góry	Zamiast	Czytaj
244	49	Baszkowo	Baszkow
246	1	Marcinow	Maryanow
—	17	Cielnice	Cielmice
—	22	Szalejewo	Szelejewo
247	9	Kłodka	Kładka
248	10	Forssal	Forpal
250	17	Łęza	Łężce
251	4	wielkie	Wielkie
—	10	Slizakowski	Sierakowski
—	17	przeżyna	przerzyna
—	27	Drezenha	Drezenka
—	29	Liebenan	Liebenau
252	16	Staradworskiego	Starodworskiego
—	23	Księże	Książe
255	9	Łodnia	Łodzia
257	23	774	744
258	40	Zamysłyńskic	Zamystyńskie
—	49	malownicza	malowniczo
259	23	Marylasek	Marylasek Ol.
—	42	Gorzyca no.	Gorzyca nowa
260	13	Xawary	Xawery
163	8	Chodziszew	Chociszew
—	8	Dąbrowa	Dąbrowka
—	9	Kościeszyn	Kosieczyn
—	9	Koźmin	Koźminek
—	27	przeżyna	przerzyna
—	36	Mokrylutalec	Mokrylutolek
265	6	Sęd	Sąd
—	25	musiał	musiały
—	39	1	2
268	22	Łagowiec	Łagowice
269	26	Wilchelms-	Wilhelms-
270	33	Zboszyński	Zbąszyński
271	16	Kąsy	Kąty
—	22	27	(bez liczby)
—	41	peweni	pewnej
—	47	Martin	Martine
273	16	należy	należał
—	30	21,490,30	21.490,30
274	4	Kalickich	katolickich
—	17	Gogśliński	Gosliński
—	28	Cierla	Cieśla
275	2	Eksztelski	, Eksztelski
—	7	Ciążyni	Ciążyn i
278	37	Gork	Górka
279	25	Niczajna	Nieczajna
280	26	Cierla	Cieśla
—	27	Trzygorg	Trzy góry
284	38	171	272
286	13	wypada	wypadało
290	25	rzeczką	rzeką mniejszą

Strona	Linia od góry	Zamiast	Czytaj
291	16	Ząbki	Żabki
—	21	Restry	Bestry
292	6	(Mejery)	(Mejerei)
—	9	Lepiny	Lipiny
—	27	Starysław	Starystaw.
293	23	5.525	5.523
—	30	Bodełt	Bodeł.
294	18	Haudernia	Hamernia
295	11	458	488
—	12	Dryges	Drygas
296	11	Rososzyce	Rosoczyce
—	11	Rososzyce	Rosoczyce
—	12	Rososzyce	Rosoczyce
297	42	5.591	3.591
298	17	potasznia 1	potasznia 2
300	9	Opałow	Opatow
—	10	Myślinow	Myślniow
—	11	Grębalin	Grębanin
—	28	Płatwę	Pratwę
301	9	Pieżyna	(Pitschen) Byczyny
302	35	reperujący się	reparujący się
303	6	924	921
—	13	strumieniem	rzeką mniejszą
—	20	lisopada	listopada
305	6	Okręg Grzybowski	Okręg Grabowskl
306	48	Strucha	Starucha
307	26	Markow	Mirkow
—	34	Olszewski	Olszowski
308	5	Bolesławice	Bolesławiec
—	6	Siemianiec	Siemianice
310	18	Weronsko pole	Weronikopole
—	35	Zerow	Żerow
311	1	Kochlow	Kochlew
314	33	Strumieni	rzek mniejszych
315	26	Chromice	Chromiec
316	22	rocznego	różnego
319	41	Łoben	Łobez
—	42	Łoben	Łobez
—	43	Łoben	Łobez
322	2	Gorzenski Wik.	Chłapowski Dezydery
323	23	Grudzielce	Grudzielec
—	24	Grudzielce	Grudzielec
326	8	okolice	okolic
327	7	na nieużytku	na nieużytki
—	26	.	,
328	6	przeżyna	przerzyna
331	11	Aichung	Eichung
332	9	(opuszczono słowa)	Ks. Ks. Dominikanów na więzienie, Ks. Ks. Karmelitów na szkołę artylleryi
334	30	zostoną	zostaną

Strona	Linia od góry	Zamiast	Czytaj
336	7	Seklucyan	Seklncyana
337	11	Buka Gaju	Buka, Gaju
—	39	Grzymołowa	Grzymałowa
339	14	Szulerzyckie	Szulerzycki
340	7	Gozdzikowo f. duchowy	Gozdzikowo f. duchowny
341	29	Ceerekwica	Cerekwica
343	2	Drogoim	Drogocin
—	39	Reutanl	Rent amt
—	41	Charłowo	Chartowo
—	41	Charłowo	Chartowó
344	6	Sokolnicka Celestyna	Sokolnickiej S. S.
—	44	wywzszona	wywyższona
345	20	Reut amt	Rent amt
—	23	Głowno	Głowno Ol.
346	18	4.770	5.770
347	14	999	899
348	17	Zaniemyśli	Zaniemyślu
349	15	Pabiedzisko	Pobiedzisko
353	32	Kociałkowa górka	Kociałkowa góra
355	35	Bocinice	Bociniec
—	36	Borowno	Borowko
356	2	Kurecz	Kuracz
358	14	127	129
—	38	85	58
361	7	4.185	4.188
367	13	Jest	Jest tu
—	20	omów	domów
369	11	Drwiński	Drwęski
370	32	Koboz	Kobuz
375	4	Szrodzkim	Srzodskim
—	4	Wschowskim	Srzodskim
377	1	szczupłą	szczególną
—	35	Schrem	Szrem
378	12	, urząd	; urząd
—	40	[1]	[6]
379	12	Krotoszyna	Kostrzyna
381	7	wiakach	wiekach
—	36	Anzelma	Anzelma S. S.
383	25	Raczyński Ed.	Raczyńskiego Ed. Sukc.
—	34	Raczyński Ed.	Raczyńskiego Ed. Sukc.
—	44	dzisiejszego	zeszłego
384	16	Raczyński Ed.	Raczyńskiego Ed. Sukc.
—	29	Małachowo	Malachowo
	29	Małachowo	Malachowo
391	30	Sokolniki	Sokolniki,
—	26	Gnieznieńskiej	Gniezneńskiej
395	11	Biaganowo	Bieganowo
403	17	Bydzyński	Rydzyński
404	30	25	22
405	20	Babio	Bahio
406	13	histroryka	historyka
409	8	79	70

Strona	Linia od góry	Zamiast	Czytaj
415	11	zatradnieniem	zatrudnieniem
416	16	miejska	wiejska
417	1	Laugenau	Langenau
—	9	Noteć	Brda
—	15	60	69
—	27	Wyrzyńskiego	Wyrzyskiego
418	4	30.	30;
424	8	Gumowice	Gumnowice
428	15	47	57
429	10	357	356
432	5	protestantskiej miejska 13.387	protestantskiej miejska 4706 wiejska 13.487
434	19	Libionki	Lebionki
—	25	protestantów	procentów
—	35	nadoną	nadana
437	6	Ckodzieży	z Chodzieży
439	32	132	122
441	10	4636. 44.005	3648. 33.430
—	13	przewyższyła się	podwyższyła się
—	22	Wieluń	Wieleń
—	25	Trziance	Trzciance
—	33	Trziance	Trzciance
444	10	Łukasz	Łukacz
—	31	Frydlanczka	Frydlancika
446	34	Falmirowemi	Falmirowem.
449	36	Caminchcr	Caminchen
450	31	Wizany	Wiżany
451	3	Kunwerder	Kienwerder
456	27	Wołkowie	Witkowie
458	8	wsi i osad 326	wsi i osad mniejszych 203 w ogóle wsi i osad 326
464	16	96	97
—	20	Arengowo	Arcugowo
468	29	Nowa wieś	Nowa wieś
470	7	34	35
474	3	1291	1391
—	17	Kościelec, Liszkowo	Kościelec, Lissewo, Liszkowo,
477	6	Rogale	Rogala
—	29	pełożonc	położone
—	34	trudnia się	trudnią się
484	44	Lewrenz	Lawrenz
485	12	Antnni	Antoni
491	14	Polędzie	Palędzie
—	29	pływająca	wypływająca
503	25	38	28
507	30	mili 1 kw. 1,56	mili kw. 1,56
—	37	Gąsowa	Gąsawa
509	15	cuduwny	Cudowny
513	3	Brzyskorzystek	Brzyskorzystew.
525	15	Połuczanin	Pałuczyn
530	25	Goziwirski	Gozimirski

Strona	Linia od góry	Zamiast	Czytaj
531	32	135	133
533	45	118. Kotybski	118. Kołybski
537	6	1934	1834
—	9	45	15

DODATKI I SPROSTOWANIA.

1. Str. 149 do Artykułu 553. Gościniec bity Poznańsko-Warszawski jest oznaczony. — Gościniec Leszczyńsko-Rawicki jest prawie ukończony.
2. — » — 555. Zamierzony gościniec drugi Wrocławski w części z Poznania na Kórnik. doprowadzony jest do Szremu.
3. — » — 556. Trakt większy piąty Warszawski przez zbudowanie gościńca bitego przestał istnieć.
4. — 151 — 558. Podług ostatnich rozporządzeń kolej żelazna łącząca Poznań z jednej strony ze Szczecinem a z drugiej na Rydzynę, Trachenberg z Wrocławiem ma wkrótce być uskutecznioną. Będzie ona częścią wielkiej komunikacyi pomiędzy morzem Baltyckiem i Adryatyckiem.
5. — 158 — 582. Gimnazyum szóste w Ostrowie już od roku otworzone zostało.
6. — 164 — 602. Godny jest wspomnienia pałac w Pawłowicach Mielżyńskiego Leona wytwornie utrzymywany i ozdobiony, obejmujący oprócz wielkich i bogatych komnat, liczny i ważny księgozbiór. Zamek w Niechanowie Potulickiej Teressy, obszerny i ozdobnie urządzony dworzec w Ujazdzie Żołtowskiego Nepomucena. Zamek w Pakosławiu dawniej Szołdrskich dziś Księżnej Pignatelli. Pałac w Turwji Chłapowskiego Dezyderego. Nowo wzniesiony pałac w Czerwonej wsi Chłapowskiego Stanisława; prawie ukończony

ozdobny dworzec w Kotowiecku Morawskiego Józefa, tudzież inne piękne dworce w Jankowicach Hrabiny Engeström w Gogolewie Czarneckiego Marcellego, w Drzewcach Mycielskiej, Gułtowych Ostrowskiego, Czaczu niegdyś Szołdrskich dziś Żołtowskiego Marcelego, w Sernikach Radolińskiego, w Działynie Wołłowicza, i wiele innych.

7. Str. 165 do Artykułu 603. Pomiędzy ogrodami licznym zbiorem drzew i krzewów zagranicznych odznaczającemi się, wspomnieć należy ogród w Wielkiej Łęce i Rokosowie staraniem Mycielskiej Karoliny utworzony, zbogacany i ze smakiem urządzony, tudzież ogrody w Jankowicach, w Gułtowych, w Drzewcach, w Gościeszynie, niedawno Koczorowskiego Tertuliana, w Czerwonej wsi, nie mówiąc o wielu innych w znacznej liczbie nowo zaprowadzonych.

8. — 169 — 607. Do towarzystw nowo zaprowadzonych dodać należy: 8. Towarzytwo Przyjacioł ogrodnictwa w Poznaniu. 9. Towarzystwo upięknienia miasta tamże. 10. Towarzystwo wsparcia ubogich w Poznaniu. 11. Towarzystwo Kassyna Polskiego w Bydgoszczy. 12. Towarzystwo straży ogniowej w Poznaniu. 13. Towarzystwo wsparcia dla służących w Poznaniu.

9. — 170 — 609. Gazeta Poznańska pod nową redakcyą Pr. Dr. J. Rymarkiewicza odznacza się polszczyzną czystą i lepszym doborem przedmiotów, tak co do wiadomości zagranicznych jak co do artykułów krajowych.

10. — 171 — 609. Co do pism peryodycznych w Księztwie Poznańskiem wychodzących, dodać należy:

9. Rok, dzieło treści politycznej i literackiej. Nastało w r. 1843.

10. Obrona prawdy dzieło czysto religijne zasad wiary broniące i na czynione jej zarzuty odpowiada-

jące. Zaczęło się w r. 1844, wyszło poszytów 17.

11. Przegląd Poznański, dzieło światłą i gruntowną religijnością, wszechstronnym rozbiorem przedmiotów, filozoficznych, historycznych tudzież literatury i sztuk pieknych dotyczących, zaszczytnie odznaczające się. Nastało w r. 1845. Wyszło dotąd 5 poszytów.

11. Str. 178 do Artyk. 634. Na rok 1846 wszystkie prawie dni jarmarków w Księztwie odmienione zostały. Te które są oznaczone przy każdem mieście są z 1844.

12. — 206 — 703. W mieście Kościanie nowy murowany luterski kościół od wjazdu ze Szmigla wznoszący się, prawie jest ukończony.

13. — 209 Nota [1]) W Dworcu jest szklarnia z pięknym zbiorem drzew i roślin zagranicznych.

14. — 214 Nota [2]) Do ważnych zasług w rolnictwie, dziedzica Czerwonej wsi, dodać potrzeba że się odznacza zamiłowaniem lasów i ogrodów. Cięcia roczne, zastąpione są niezwłocznie zasiewem nasienia lesnego, która to uprawa w korzystnych skutkach swych jest widoczną. W ogrodzie swoim utrzymuje i hoduje dziedzic nie tylko znaczną liczbę drzew i krzewów zagranicznych przyswoić się mogących, ale nadto piękny zbiór roślin lekarskich, za pomocą których ubogim chorym wielka w cierpieniach przynosi się ulga.

15. — 215 Nota [1]) Piękną nadto zaletą Jurkowa i przyszłego i dzisiejszego majątku tego dziedzica jest obszerna winnica, jedna z najznaczniejszych w Księztwie, przezornie założona, starannie pielęgnowana i znaczną korzyść przynosząca.

61. — 231 Nota [3]) W Pudliszkach jest znaczny dworzec przy nim ogród obejmujący drzewa i krzewy zagraniczne, a o pół mili w boru w pięknem i malowniczem położeniu obszerna i dobrze utrzymywana winnica.

17. Str. 264 do Artykułu 837. Połączenie Frankfurtu z Poznaniem drogą żelazną zaniechane zostało.
18. — 289 — 910. Od roku 1844 jest w Ostrowie Gimnazyum.
19. — 293 Nota [1]) W 1845 przeniesione tu także zostały zwłoki Księżnej Wandy Czartoryskiej drugiej córki Ks. Antoniego Radziwiłła.
20 — 296 Nr. wsi 90. W Ołobockim klasztorze pozostawił rząd dotąd po zniesieniu ich zakonu klarysek 14.
21. — 377 — 1108. Patrz Nr. 2. dodatków, gościniec bity Wrocławski drugi doszedł w budowie swojej w roku 1845 do Szremu.
22. — 378 — 1115. W roku 1845 wymurowany został w Szremie piękny Magazyn solny; od 1844 istnieje w Szremie dom ochrony pod opieką i dozorem oddzielnego Towarzystwa złożonego z dam Polskich, obywateli i urzędników.
23. — 380 — 1116. Tytus Działyński rozszerza i ozdabia zamek w Kurniku i ogród swój rzadkiemi amerykańskiemi zaludnia drzewami i krzewami. Tenże za pośrednictwem wykształconego w leśnictwie rodaka naszego Trąbczyńskiego urządza obszerne lasy swoje i ma oprócz tego w zamiarze utworzenie szkoły leśnej.
24. — 380 — 1117. Biskup Poznański Teodor Czartoryski umarł w roku 1767.
25. — 383 Nota [1]) We wsi Radzewo Ol. budują się statki Wartskiemi zwane.
26. — 392 — 1143. Stan komunikacyi powiatu Wrzesińskiego zmienił się przez ukończony gościniec bity Poznańsko-Warszawski.
27. — 412 Nota [1]) Zwierzyniec Rydzyński położony jest o pół mili od miasta Rydzyny.
28. — 425 Nr. wsi 51. Dziedzic Potulic piękne tu wystawił dla siebie mieszkanie i całą okolicę z wielkim smakiem, i sposobem parku ozdobił.

P. P. DOM KSIĄŻKI
— ANTYKWARIAT —

KSIĄŻKI
VARIAT —

✲ 047020

660

BIBLIOTEKA KÓRNICKA
234988